

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

*İLYAS ESENERLİ'NİN KÖŞPENDİLER(II.Kitap) JANTALAS ADLI
ESERİNİN KAZAK TÜRKÇESİNDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIMI VE
TRANSKRİPSİYONU*

SEFA CAN KARSLI

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ BİLİM DALI

AKADEMİK DANIŞMAN
PROF. DR. İSMAİL DOĞAN

ORDU-2015

T.C
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Bu çalışma jürimiz tarafından 23/11/2015 tarihinde yapılan sınav ile Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında, YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. İsmail DOĞAN

Üye: Doç.Dr. Fatih ÜNAL

Üye: Yard. Doç. Dr. Erdal AYDOĞMUŞ

ONAY: Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

23/11/2015

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. Gökhan ÖZSOY

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya, kullandığım başka yazarlara ait her özgün fikre kaynak gösterdiğimi bildiririm.

12/10/2015

Sefa Can KARSLI

ÖZET

(KARSLI, SEFA CAN), [*İlyas Esenberlin'in Köşpendiler (II.Kitap) Jantalas Adlı Eserinin Kazak Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne aktarımı ve transkripsiyonu*], [Yükseklisans], Ordu [2015]

İlyas Esenberlin'in Köşpendiler üçlemesinin (trilog) ikinci romanı olan 'Jantalas', yazarın kütüphane ve arşivlerde incelemelerde bulunarak birinci elden kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde Kazak Hanlığı'nın kuruluş yıllarının olaylarını romanlaştırdığı bir eserdir.

Bilindiği gibi 15. asrın ortaları Karadeniz'in kuzeyinden Kazak bozkırlarının içlerine kadar, Kafkaslardan, Türkistan hudutlarına kadar ulaşan Deşt-i Kıpçak sahasında hüküm sürmekte olan Altınordu devletinin inkıraz dönemidir. Bu devletin dağılmaya başlamasıyla Deşt-i Kıpçak'ta, Kazan Hanlığı, Kırım Hanlığı, Astarhan hanlığı gibi yeni Türk devletleri ortaya çıktı. Ebulhayır döneminde devletin Moğol baskıları karşısında fazla bir varlık gösterememesi üzerine Altınordu hanları neslinden gelen Barak Han'ın oğlu Janibek ve yeğeni Gerey kendilerine bağlı boylar ve uruğlarla birlikte Ebulhayır'dan ayrılarak Kazak Hanlığı olarak bilinen yeni bir hanlığın temellerini attılar. İşte bu romanda Ebulhayır döneminde Kazak uruğlarının Kazak Hanlığı idaresi altında toplanması, Ebulhayır'a karşı Kazak Hanlığı'nın kurucuları Janibek ve Gerey'in verdiği mücadeleler, han ordasında yaşanan hadiseler, ihanet ve zorbalıklar ortaya konulmuştur.

Bu tez çalışmasında Kazak Türklerinin dili, tarihi, kültürü ortaya konularak İlyas Esenberlin tarafından kaleme alınan 'Jantalas' romanı incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkleri, Köşpendiler, İlyas Esenberlin, Jantalas, Ebulhayır, Janibek, Gerey

[KARSLI,SEFA CAN]. [*Köşpendiler, written by İlyas Eserberlin, is the translation from Kazakh to Turkish and linguistic analysis*], [Master], Ordu [2015]

ABSTRACT

The first novel of trilogy written by İlyas Eserberlin is Jantalas, which has the first hand sources collected from libraries and archives through examination by the author, is a work about events occurred in the establishment years of Kazakh Khanate.

As is known; Golden Horde, expending from North of the Black Sea, middle of the Kazakh's steppe, the Caucasus to frontier of Turkestan and prevailing in the field of Deşt-i Kıpçak, declined in the mid-15th century. After downsizing of the state, there are some Turkish States emerged such as Kazan Khanate, Crimean Khanate and Astarhan Khanate. During Ebulhayır era, by reason of not making state's presence felt against Mogul pressure, Barak Khan's son Janibek, descended from generation of Golden Horde, and Gerey led away from Ebulhayır with tribes and clans attached themselves and laid the foundations of new khanate known as Kazakh Khanate. Here in this novel; Kazakh's clans gathered under the administration of Kazakh Khanate, Janibek and Grey, the founder of Kazakh Khanate, campaigned against Ebulhayır and incidents, betrayal and tyranny were presented during Ebulhayır era.

Jantalas, written by İlyas Eserberlin, is tried to examination by way of the tongue, history and culture of Kazakh Turks are exerted in this thesis study.

Key Words: Kazakh Turks, Köşpendiler, İlyas Eserberlin, Jantalas, Ebulhayır, Janibek, Gerey

ÖN SÖZ

En geniş coğrafi sahada konuşulan Kazak Türkçesi, Kuzey-Batı Grubu Türk Lehçeleri arasında olup günümüzde yaklaşık on sekiz milyon Kazak Türkü tarafından konuşulmaktadır. Kazak Türklerinin kendilerine has, oldukça zengin bir sözlü edebiyatı vardır. Kazak aydın ve yazarları bu sözlü edebiyat ürünlerine yazıya aktarmıştır. Bu sayede yazılı Kazak Edebiyatı gelişmiş ve millî şuurun oluşumunda önemli bir rol üstlenmiştir. Bağımsızlığa giden yolda yazar ve aydınların şüphesiz yerleri önemlidir. Öyle ki 1919'da Ruslar, millî hükümeti yıkarak yerine Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurunca Kazakistan'da Sosyalizm ve Komünizmin baskısı altında bir edebiyat ortaya çıkmıştır. Bu yıllarda yeni rejime ayak uyduramayan sanatçılar 1937-1939 yılları arasındaki katliamlarda Ruslar tarafından öldürülmüşlerdir. Ancak 1950'li yıllarda resmî ideolojiye tepki olarak millî mirasa sahip çıkma, geçmişin önemli olaylarına ve büyük kahramanlarına karşı ilgi gösterme şeklinde ortaya çıkan akım, bir kısım Kazak halkı ve aydınları arasında millî birlik ruhunu meydana getirerek ve millî gururu canlı tutarak Kazakistan'a bağımsızlığını kazandırmıştır.

Sovyet rejimi yıllarında ilk dönemlerde Ruslarla iyi ilişkiler kuran ancak meşhur Kazak yazarı S. Seyfullin'in kızı ile evlenen İlyas Esenberlin, bu tutumuyla Rus devleti ile ters düşmüştür. Kazak halkının tarihini ve kültürünü araştırmaya büyük önem veren Esenberlin, şiir, öykü, piyes, roman, senaryo gibi edebiyatın birçok alanında eserler kaleme almıştır. Bu çalışmada Esenberlin'in kaleme aldığı *Köşpendiler* romanından hareketle çeviri metin ve dil bilimsel inceleme çalışması yapılmıştır.

Bir milletin ya da bir topluluğun konuştuğu dilin canlılığı o dilin kullanım alanı ile ölçülmektedir. Kullanım alanı ise o topluluğa ait edebiyat ürünleri ile ortaya konulur. Edebiyatı gelişmiş topluluklar sosyal ve kültürel hayata etki ederken aynı zamanda dili de geleceğe taşır. Kazak Edebiyatı, Kazak Türkleri arasında kültürel bağları güçlü kılan, geçmiş ile gelecek arasında köprü kuran ve en önemlisi de Kazak Türkçesini canlı tutan bir unsur olarak verilebilecek iyi bir örnektir.

Dil ve edebiyat bağlamında yazarların edebî eserlerinin çok yönlü incelenmesi disiplinler arası çalışmalara da kaynaklık edecektir. Çalışmamızın bu düşüncelerle Kazak

lehçesi ve edebiyatı üzerine çalışmalar yapacak araştırmacılara kaynaklık etmesini ümit etmekteyiz.

Engin bilgi ve tecrübeleri ile tez konusunun belirlenmesi aşamasından çalışmanın neticelendiği aşamaya kadar emeğini ve desteğini hiç esirgemeyen, kendisini Türk Dünyasına adayayan saygı değer hocam Prof. Dr. İsmail DOĞAN'a teşekkürü bir borç bilirim.

Sefa Can KARSLI

İÇİNDEKİLER

BİLDİRİM.....	İ
ÖZET	İİ
ABSTRACT.....	İİİ
ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	1
1.1.KAZAK TÜRKLERİ VE TARİHİ	1
1.2.KAZAK TÜRKLERİNİN DİLİ VE EDEBİYATI	4
1.2.1.Kazak Türklerinin Dili.....	4
1.2.2.Kazak Türklerinin Edebiyatı.....	5

İKİNCİ BÖLÜM

2.1.İLYAS ESENBERLİN'İN HAYATI, EDEBİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ	
2.1.1. İlyas Esenberlin'in Hayatı	8
2.1.2.İlyas Esenberlin'in Edebi Kişiliği ve Eserleri	8

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KAZAK TÜRKÇESİNİN DİL BİLGİSİ AÇISINDAN İNCELENMESİ	
3.1.1. Çokluk Ekleri	11
3.1.2. İyelik Ekleri.....	11
3.1.3.Hal ekleri.....	11
3.1.4. Aitlik Eki.....	13
3.1.5. Soru Eki	13

3.2.ZAMİRLER	13
3.2.1.Kişi Zamirleri	13
3.2.2.Dönüşlülük Zamirleri	13
3.2.3.İşaret Zamirleri	14
3.2.4.Belirsizlik Zamiri	14
3.2.5.Soru Zamirleri	14
3.3. SIFATLAR	14
3.3.1.İşaret Sıfatları	14
3.3.2.Sayı Sıfatları	15
3.3.3. Belirsizlik Sıfatları	15
3.3.4. Soru Sıfatları	15
3.4.ZARFLAR	16
3.4.1. Zaman Zarfları	16
3.4.2. Yer-Yön Zarfları	16
3.4.3.Nitelik-Durum Zarfları	16
3.4.4.Miktar Zarfları	16
3.4.5.Soru Zarfları	17
3.5. FİİLLER	17
3.5.1. Şahıs Ekleri	17
3.5.2. Bildirme Kipleri	17
3.5.3.Tasarlama Kipleri	19
3.6.EDATLAR	20
3.6.1.Ünlemler	20
3.6.2.Bağlaçlar	21
SON SÖZ.....	21
BİBLİYOGRAFYA.....	23

TRANSKRİPSİYONLU METİN.....	24-239
TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIMI.....	240-446

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

1.1. KAZAK TÜRKLERİ VE TARİHİ

Kazakların, “Kazak” adını alma ve bu ad altında ilk bağımsızlık hareketi yapmaları 15. yüzyılın ortalarında görülür. Kazaklar, diğer Türk tayfalarından farklı kimseler değildir. Başka bir ifade ile Kazaklar bu coğrafyadan göç eden Türk kavimlerinin bakiyeleri ile sonradan buraya gelen muhtelif Türk boylarının birleşmesi ile oluşmuş bir Türk topluluğudur. Kazak adını almadan önce Altınordu ve Timur devletlerinin parçalanmasıyla Ural Dağlarının doğusunda Yayık ve İrtiş Nehirleri arasında kurulan Özbek Hanlığı’nın bünyesinde yer alır ve Özbek adını taşırlar. Özbek Hanlığı’nın (1428-1462) başında bulunan Ebül Hayr Han’ın, Moğollarla yapılan savaşta dirayetsiz davranması ve Sir Derya boyundaki tayfaların yağmalanmasını önleyememesi sebebiyle aynı soydan, yani Cuci soyundan Canibek ve Kerey adlı iki Türk beyi, kendilerine bağlı tayfaları da alarak Balkaş Gölü’nün güneybatısındaki Çu Nehri boylarına, Esen Buga Han’a tabi bulunan coğrafyaya göçerler. Böylece burada “hür ve serbest yaşamayı seven, mâcerâperest, âsi” anlamına gelen “Kazak” adıyla anılan Türk boyunu meydana getirirler.⁹ Bir süre burada serbest, bağımsız ve başlarına buyruk yaşadıkları sonra,¹⁰ Canibek ve Kerey çok geçmeden bazı Türk uruklarını yanlarına toplamayı başarır ve 200 bin kişilik bir güç olurlar. Neticede 1465 yılında Kazak Hanlığı’nı kurarlar.¹¹ Canibek ve Kerey, Kazakların ilk hanları olurlar. Canibek ve Kerey Han (1465-1480) kısa sürede komşu hanlıklardaki bazı Türk tayfalarını ve 1462’de Doğu Çağatay hanı II. Esen Buga’nın ölümüyle meydana gelen karışıklıktan faydalanarak Yedi Su bölgesindeki bütün Türk tayfalarını da yanlarına almayı başarırlar. Kendi soyundan olan ve kendi idaresinden ayrılıp hanlık kuran Kazakların güçlenmesini çekemeyen Ebül Hayr Han, Kazaklar üzerine yürür. Ne var ki bu savaşta ölür (1468). Özbek hanlığında meydana gelen karışıklık üzerine bir çok Türk tayfası daha Kazaklara katılır. Kazakların ülkesi Sır Derya boylarına kadar genişler. Kazaklar, Kerey Han’ın oğlu Burunduk Han (1480-1511) devrinde çok iyi teşkilatlanırlar. Canibek Han’ın oğlu Kasım Han (1511-1523) döneminde ise şimdiki Kazakistan topraklarını içeren güçlü bir devlete sahip olurlar. Sır Derya boyundaki bütün şehirler ve Yedi Su bölgesi onların olur. Kazak Hanlığı’nın o güne kadarki hükümet merkezi Sıganak’tan Türkistan (Yesi) şehrine taşınır. Ahmet Yesevî Külliyesi hükümet merkezi

yapılır. 300 bin kişilik bir orduları olur. Kazak Örfi Hukuku “Qasım Qanın Qasqa Colı” (Kasım Han’ın Aydınlık Kanunları) diye sistemleştirilir.¹

18.yy gelindiğinde Kazak Hanlarının çok büyük yanlışlar yaptığı, bağımsızlıklarını yitirme noktasına geldikleri bir dönemdir. Tevke Han’ın oğlu Bolat Han (1718-1730) başa geçtikten sonra onun hanlığını bazı sultan ve beyler kabul etmez. Bolat Han ile Küçük Cüz Hanı Ebül Hayr arasında ihtilaf çıkar. Ebül Hayr, Bolat’ın hanlığını kabul etmekten imtina eder ve 1718’de Küçük Cüz’ün bağımsızlığını ilân eder. Cüzlere bölünürler. Üç ordu (cüz/yüz) Akarıs, Bekarıs ve Canarıs ataların soyundan gelenler) şeklinde yapılanırlar. Büyük Ordu (ulu cüz) Yedisu, güneydoğu ve güney Kazakistan; Orta Ordu (orta cüz) doğuda Çin sınırından batıda Torğan’a kadar; Küçük Ordu (kişi cüz) ise batı Kazakistan, Hazar’ın kuzeyi, Sır Derya’nın aşağı mecrasından Aral’a kadar olan bölgeye sahiplenir.²

Yine başka kaynaklarda Kazak boylarının oluşum süreçleri hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır.BU kaynaklara baktığımızda Nikolay Aristov adlı rus gezgin eserinde şu bilgileri vermektedir. İdil Vadisinden, Altaylar’a kadar uzanan geniş bozkırların hakimi olan Kazaklar eski Türk Anayurdu olan bu bölgede hür ve müstakil olarak uzun zaman varlıklarını devam ettirmişlerdir. Yazlık ve kışlık olmak üzere geniş ve verimli otlaklarla dolu olan bu bozkırlara bilahare Kazaklar ülkesi anlamına gelen “Kazakistan” adı verilmiştir.Kazak adı hür, müstakil, mert, yiğit ve cesur manalarına gelmektedir.Aynı zamanda sürekli dolaşan manasını da taşımaktadır.Kazakistan’da asıl nüfusunu teşkil eden Kazaklar tarihi bir kavim olmayıp muhtelif devirlerde bu geniş bozkırlarda göç eden Türk kavimlerinin, buralarda kalan bakiyelerin birleşmesi ve sonradan Sibiryaya kavimleriyle Moğol ve Kalmuklar’ın bir kısmını da içine almak suretiyle aşağı yukarı 15. asırda teşekkül etmiş bir Türk kavmidir.Kazak Türklerinin yapılanma formlarından en önemlisi ulustur. Ulusun temel sosyal birimi ise ailedir. Bir aile ise aile bireyleri ile birlikte hizmetkârlar ve köleleri de kapsamaktadır. Belli miktarda ailenin oluşturduğu sosyal birimin adı “Fırka” , Bu fırkaların (Avul=Köy) birleşmesinden meydana gelen ünite ise kabilelerdir.Bu kabileler ise uluşu oluşturmaktadır. Ulus tek başına bir yapılanma olmayıp cüzlerden yani ordalardan teşekkül etmektedir.

Kazak Türklerinin, hür ve müstakil bir şekilde geniş bozkırlarda sürdürdükleri hayatları merkezi bir idare ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. Önce Ulu Orda, Orta Orda ve Küçük Orda ,üç merkezli idare sistemini kurmuşlardır.Bir başka kaynağa göre XVI. yüzyılın sonlarında

¹ Ali KAFKASYALI,BAĞIMSIZLIKLARININ 20. YILINDA KAZAKLARIN AZAKLARIN İSTİKLÂL MÜCADELESİ TARİHİNE BİR BAKIŞ ,Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, XII/1 (Yaz 2012), s.167-192

² Kazakst Kazakistan Tarihi Kazakistan Tarihi, Avtorlık Ujım, Almatı, 2009, s. an Tarihi 133

Nogaylar ile Özbeklerin zayıflamasından sonra Kazak siyasi birliği Üç Orda hâlinde tarih sahnesine çıkmaktadır. Bir fikir de destanî izler taşır ki buna göre; Kazak Türkleri kendilerinin bir atadan inme olduklarına inanmaktadırlar. Bu atanında üç oğlu olduğuna inanırlar. Boylara orda denirdi. Büyük oğuldan inen ordaya Ulu Orda,ortanca oğuldan inen ordaya Orta Orda ve küçükten inene de Küçük Orda denmektedir. Bunlarda zamanla alt grupları oluştururlar. Böylece Kazaklar geniş bir aile sayılmaktadırlar.Sovyet kaynaklarına göre ise Kazak Türklerinin üç ordaya ayrılması Tevekkül han zamanındadır.Tevekkül han zamanında Özbek Türklerinin ve Moğolların Kazak Türklerinin topraklarına göz dikmesi bu üç ayrı teşkilat yapısını doğurmuştur.Tauke Han zamanında, Kazak Hanlığı yeniden teşekkül etmiştir.Yukarıda bahsedilen Kazaklar Türklerinin üç ordu (cüz-yüz) halinde teşkilatlandırılması bu zamanda gerçekleşmiştir. Büyük orda (Ulu- Cüz) doğuda-Balkaş sahilleri Çu, Talas, İli ve diğer nehir boyları ile Ala-Tav'a kadar Tiyan-Şan vadilerinde yurt tutarken, Küçük Orda (kişi-cüz)-batıda Batı Kazakistan nehirleri Hazar denizinin kuzey sahili Sir deryasının aşağı mecrası ile Ural'a Ak-Töbe ve Kostanay bölgelerini yurt tutmuştur. Orta-Ordu (Orta cüz) ise Sarısu, Çu, Sir Deryası'nın orta bölgesi,Taşkent ve Türkistan şehirleri civarına göç eden boylarıyla bu bölgelerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.³

Bugünün Kazakistan'ına baktığımızda ise Bugün Kazakistan, zenginliğe geçiş trendinde en hızlı ülkelerden birisidir. Bağımsızlığın kazanıldığı ilk yıllarda 500 dolar olan kişi başına milli gelir, bugün 10 bin doları aşmış durumdadır.Kazakistan büyük yüzölçümüne karşın halen 16.5 milyon nüfusa sahiptir. 2030 yılında bu nüfusun 18 milyona ulaşması beklenmektedir. Kazakistan'da toplam milli gelir bugün 150 milyar dolar civarında olmakla birlikte bu rakamında 2030'da 350 milyar doları geçeceği düşünülmektedir. Başkentin bulunduğu ülkenin kuzeyi aynı zamanda sanayinin de yer aldığı bölge olduğu için, daha çok tarım sektöründe yoğunlaşan nüfusun yer aldığı güneye göre daha çok gelişmiştir. Geniş petrol yataklarının yanı sıra çeşitli maden ve metal kaynaklarına sahip olan ülke, tarım ve hayvancılıkta da büyük bir potansiyele sahiptir.⁴

³ Aristov,Nikolay Aleksandreviç,Hatıratlar ve Deneyimler,Taşkent-1916,4Cilt,Sayfa 465

⁴ Birleşmiş Milletler Kazakistan Ülke Raporu-2012

KAZAK TÜRKLERİ'NİN DİLİ VE EDEBİYATI

Kazak Türklerinin Dili

Kazak Türkleri, Türk boylarının kuzey, yani Kıpçak koluna; Kazak Türkçesi de Kıpçak grubu lehçelerine dahil edilmektedir. Türk lehçeleri içerisinde en geniş sahada konuşulan Türk lehçesidir. Kazak Türkçesi bugün dağınık olarak Kazakistan, Doğu Türkistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi bölgelerde yaşayan Kazaklar tarafından konuşulmaktadır. Kazak Türkçesi, Kıpçak lehçelerinden en çok Karakalpak ve Nogay lehçeleriyle benzerlik göstermektedir. Kazak Türkçesi, Kazakların hayat şartları içerisinde, serbest bir gelişme imkânı bulmuştur. Dini kültür merkezlerine uzak olması sebebiyle, din eğitimi küçük bir zümrenin dışına çıkmamıştır. Bu yüzden diğer Türk lehçelerine göre, Kazak Türkçesinde Arapça ve Farsçanın etkisi oldukça azdır. Arapça ve Farsçadan Kazak Türkçesine geçmiş olan kelimeler, ancak kulak vasıtasıyla girmiş olduğundan, bunlar Kazak Türkçesinin ses kaidelerine tamamen uyum bulunmaktadırlar. Kazak Türkçesinin söz varlığı öncelikle Türkçe asıllı kelimelerden oluşur. Türkçe kelimelerin dışında, eski dönemlerden alınan Soğdca, Toharca, Moğolca alıntı kelimeler yer alır. Ayrıca İslamiyetin kabulü ile Arapça ve Farsçadan, Rus hakimiyetinin yayılması ile de Rusçadan alıntılar yapılmıştır. Arapça ve Farsçadan çok az etkilenen Kazak Türkçesi, özellikle son yüzyılda Rusçadan etkilenmiş ve önemli sayıda kelime almış, kavram ve gramer çevirisi yapmıştır. Kazak Türkçesi; kuzeydoğu kolu, güney kolu ve batı kolu olmak üzere üç kola ayrılmaktadır. Bunlardan kuzeydoğu kolu çağdaş yazı dilinin temelini oluşturur. Kazak Türkleri 1923 yılına kadar Arap alfabesini kullanırlar. 1928'de Latin alfabesine geçerler. Ancak 1940 yılında, Sovyet yönetiminin isteği doğrultusunda, bu alfabeden vazgeçilerek Kiril alfabesi kabul edilir. Bağımsızlığa kadar eğitim dili olarak Rusça kullanılır. Bağımsızlık ilan edildikten iki yıl sonra 28 Ocak 1993'te Yeni Anayasa'nın kabulü ile birlikte Kazak Türkçesi resmî dil olarak kabul edilir. Kazakistan'da şu anda Kiril alfabesi kullanılmaktadır.

Kazak Türklerinin Edebiyatı

Kazak Türklerinin kendilerine has, oldukça zengin bir sözlü edebiyatı (avız edebiyeti) vardır. Hayatın çeşitli dönemleri ile ilgili törenler, Kazaklar arasında çok canlı bir şekilde yaşamaktadır. Kazak Türkçesindeki halk edebiyatı terimleri, batı Türkçesi terimlerinden

farklıdır. Kazaklarda halk türküsüne "jır" veya "ölen", türkü söyleyen kişiye de "jırav" veya "ölenşi" denir. Ağıt türünden olan şiirler muhtevalarına göre "yestürdi", "könül aytu" veya "coktav" adını alır. Didaktik nitelikli şiirlere "tolgan" denir. "Akın" adı verilen Kazak halk ozanları irticâlen şiir söyler, diğer akınlarla atıştır, halk hikâyeleri anlatır, destanlar okurlar. Akınların atışmasına "aytısu" adı verilir. Daha çok ayrılık ve hasret duygularını terennüm eden "koştasu" adlı türküler, Kazaklar arasında en çok rağbet gören türdür. Bu türküler vasıtasıyla Kazaklar, Rus istilâsına karşı tepkilerini dile getirmiş ve halkı isyana davet etmişlerdir. Bu türkülerde Kazak halkının tarihî macerası coşkun bir lirizmle anlatılır. Kazak folklorunda özellikle masal, hikâye ve destanlar geniş yer tutar. Klâsik İslâm medeniyetinin ürünleri Yûsuf ile Züleyhâ, Leylâ ile Mecnûn, Tâhir ile Zühre ile mahallî kültürden kaynaklanan Ayman Şolpan, Şakir Şekret, Bozoğlan, Kozi Körpeş ve Munlık Zarlık hikâyeleri sözlü edebiyatın önemli eserleridir. Ayrıca Tatar Türkleri vasıtasıyla Türkiye Türklerinden Kazak Türklerine geçen Kelbala (Keloğlan), Kesikbaş, Battal Gazi, Kerbela Vakası, Kırk Vezir, Ahmediye ve Muhammediye halk kültürünün zenginliklerindedir. Köroğlu, Göroğlu adıyla Kazak Türklerince de bilinmektedir. Destanların da Kazak halk edebiyatı içerisinde önemli bir yeri vardır. Neşredilenler arasında Koblandı, Alpamış, Kanber Batır, Toktamış, Edige, Çora Batır ve Köroğlu destanları ünlüdür. Çağdaş Kazak Edebiyatı, XIX. yüzyılda başlar. Çağdaş edebiyat kendi arasında: Hazırlık Dönemi (XIX. yüzyıl), Hürriyet Dönemi (1905-1920 arası) ve Sovyet Dönemi (1920'den sonraki devir) olarak üç bölümden oluşmaktadır.

Bağımsızlıktan sonraki (1991) edebiyat da ayrı bir dönem olarak değerlendirilebilir.

Hazırlık Dönemi: Rusların Kazakistan'ı istilası ile başlar. Bu dönemde Kazak aydınları süratle Rusça öğrenirler ve bu dille yazılan eserler aracılığı ile Avrupa'nın ve dünyanın diğer ülkelerinin edebiyat ve fikir hayatı ile yaşayışları hakkında bilgiler

edinirler. Bu şekilde Kazak edebiyatında roman, hikâye, tiyatro gibi yeni türler ortaya çıkar. Hazırlık döneminin en önemli kişileri Abay Kunanbayulı, Çokan Velihanov ve İbray Altınсарın'dır. Abay, çağdaş Kazak edebiyatının ve dilinin kurucusu sayılır. Doğuyu ve batıyı iyi tanıyan Abay, 1880'de ilk Kazak ozan ve yazarı olarak ortaya çıkar. Kazak Türkçesini ustaca kullanması, kıvrak anlatımı, halk edebiyatı ve folklor ürünlerini büyük bir başarıyla kullanması ile kendinden sonra gelecek yazarlar kuşağına çığır açar. Abay'ın iki yüzden fazla şiiri, kırk civarında didaktik hikâyesi, dört manzumesi (Maksud, İskender, Azîm Hikâyesi, Vadim) ve çeşitli tercüme eserleri vardır. Hazırlık döneminin diğer önemli adı olan Çokan Velihanov, Cengiz Han'ın soyundandır. Manas Destanı'nı yazıya geçirmenin dışında, Kazak

Türklerinin çağdaş dünya ile yüz yüze gelmesi için ortaya koyduğu çabalarla tanınır. Ayrıca, ilk Kazak ressamıdır. Eserlerini daha çok Rusça yazan Velihanov'un; Cungarya Oçerkleri, Ablay, Kırgızlar, Çin İmparatorluğunun Batısı, Kulca Şehri, Kazaklarda Şamanizm, Kazak Şecereleri, Kazak Silahları gibi eserleri vardır. İbray Altınсарın ilk Kazak eğitimcisidir. Folklorla yakından ilgilenmiştir; realist Kazak nesrinin kurucusudur. İlk kez Kazak Türkçesini resmî yazışmalarda kullanmış ve bu lehçeyle ders kitapları yazmıştır. Rusların Kazak Türkleri arasında Hristiyanlığı yayma çalışmalarına karşı çıkmış, bu faaliyetleri engellemek için "Şerâitü'l-İslâm Müslümanlıktın Tutkası" adıyla bir ilmihal yazmıştır. 1905 yılında gerçekleşen Rus ihtilâlinde sonra, hürriyet havasından faydalanan Kazak aydınları derhal teşkilatlanıp halkına seslenmiş ve çeşitli basın yayın organları kurmuşlardır. Kazak Türkçesiyle çıkan Sirke gazetesi, İslamcı Aykap mecmuası, Kazakistan gazetesi, Kazak gazetesi, İşim Dalaşı ve Alaş gibi gazeteler millî şuurun canlanmasında önemli rol oynamışlardır. Daha çok millî konuların işlendiği bu dönemin önemli şair ve yazarları arasında Köpeyoğlu Yusuf Bek, İsfendiyar Köpeyoğlu, Sultan Mahmut Toraygıroğlu, Ahmet Baytursunoğlu, Ömer Karaşi, Şahingiray Bükeyhan, Mağcan Cumabayulı, İsa Baycaoğlu sayılabilir.

Sovyet Dönemi: 1920'den başlayarak devam eden dönemdir. 20 Ağustos

1919'da Ruslar, millî hükümeti yıkarak yerine Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurarlar. Böylece Kazakistan'da Sosyalizm ve Komünizmin baskısı altında bir edebiyat ortaya çıkar. Bu yıllarda yeni rejime ayak uyduramayan sanatçılar "*Repressiya*" denilen, 1937- 1938 ve 1939 yıllarındaki katliamlarda öldürülürler. Yeni yetişen nesillere baskı ile resmî ideoloji kabul ettirilir ve bu yolda eserler yazılır. Ancak 1950 yılından sonra resmî ideolojiye tepki olarak millî mirasa sahip çıkma, geçmişin önemli olaylarına ve büyük kahramanlarına karşı ilgi gösterme şeklinde ortaya çıkan akım, bir kısım Kazak halkı ve aydınları arasında millî birlik ruhunu meydana getirmiş ve millî gururu canlı tutmuştur. Bu dönemin önemli edipleri arasında Saken Seyfullin, Muhtar Avezov, Sabit Mukanov, Abidin Mustafin, Abid Musrepov, Tahavi Ahtanov, Tahir Cerakov, Abdullah Tacıbayev, Ali Urmanov, Olcas Süleyman, Kalkaman Abdulkadirov gibi isimler önde gelir¹⁶. Bunlar arasında Muhtar Avezov ve Olcas Süleyman'ın ayrı bir yeri vardır. Muhtar Avezov, Kazak Destanları ve Türkistan Türk Edebiyatı üzerinde bilimsel yayınlar yapmış ve konusunu tarihten alan oyunlar yazmıştır. Abay'ın hayatını belgelere dayalı olarak kaleme aldığı "Abay Yolu" adlı romanı ünlü olup pek çok dile çevrilmiştir. Olcas Süleyman da son devir edebiyatının en büyük şairidir. Şairin Argamaklar, Yeryüzü, İnsana Eğil, Parisli Bir Kızdır

Gece, Seherin Güzel Vakti gibi şiir kitapları vardır. Şairin "Fizikçinin Duası", "Az i Ya", "Yazının Ucu" adlı kitapları Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bu dönemin diğer bir önemli ismi, tez çalışmamızda "Köşpendiler" romanını incelediğimiz İlyas Esenberlin'dir.⁵

II. BÖLÜM

İLYAS ESENBERLİN'İN HAYATI, EDEBİ KİŞİLİĞİ, ESERLERİ

İlyas Esenberlin'in Hayatı

İlyas Esenberlin 10 Ocak 1915'de Akmola şehrinin Atbasar kasabasında dünyaya geldi. Çocukluğu ve ilk gençliği Kazakistan'da Kazak halkının tümüyle bir sosyal değişime tabi tutulduğu 1920-30'lardaki "felaket yılları" olarak bilinen açlık ve yokluğun hüküm sürdüğü ağır bir döneme rastladı . Ailesi ağaç işleriyle geçimini sağlıyordu. Annesi ve babası bölgede meydana gelen kara çiçek hastalığı salgını sırasında hayatlarını kaybedince İlyas küçük kardeşi Ravnak'la birlikte çocuk yaşta öksüz ve yetim kaldı. Kardeşi akrabalarının yanına sığındı. Henüz dokuz yaşında bulunan İlyas ise kimsesiz, evsiz barksız yalnız başına yaşam mücadelesi verdi. Aç kaldı, bünyesi zayıf düştü, hastalandı. Yakınlarının yardımıyla çocuk barınağına (Detskiy Dom) yerleştirildi.

Burada eğitim hayatına adım attı. İlkokulu bitirdikten sonra Kızılorda'ya gitti ve burada yatılı okumaya başladı. Önce Rab-Fak'da, daha sonra ise Almatmskiy Gorno-Metallurgiçeskiy İnstitut/Tav-Kert de öğrenimine devam eden İlyas Esenberlin 1940'da bu enstitüden mezun oldu. Eğitim yıllarında İlyas'ın özellikle Matematiğe büyük ilgisi olduğu görüldü. Daha büyük ilgi ve kabiliyeti ise Kazak folklorü ve edebiyatı sahasına yönelik idi. Dünya klasiklerini okumayı, resim yapmayı ve her Kazak Türkü gibi atlara büyük bir sevgisi vardı. Karakter olarak İlyas hayat doluydu ve güçlü bir hafızaya sahipti. Yaşamı ve hayatta kalma mücadelesi onu büyük bir sabır abidesi haline getirmişti. Enstitüyü bitirdikten sonra çalışmak üzere Jezkazgan'a gönderilen Esenberlin'in bu ilk çalışma hayatı kısa sürdü. İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı ilk günlerde Sovyetlerin safında Almanlara karşı savaşmak üzere cepheye gönderildi. 1943 yılı sonunda cephede "Stary Rus" önlerinde ayağından ağır bir yara aldı ve yaklaşık bir yıl Kostrom'da askeri hastanede tedavi gördü. Tedavisinin tamamlanmasının

⁵ Aida Ünal, İlyas Esenberlin'in Köşpendiler Adlı Eserinin Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine Çevirisi ve Dil Olaylarının İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014, Ordu

ardından sakat olarak Kazakistan'a, Almatı'ya döndü. Burada "Jazuvşı" yayınevini yönetti. Aynı zamanda Kazak Devlet Flarmonisi müdürlüğünü yürüttü İlyas Esenberlin, Sovyet çevrelerinin tüm ikazlarına rağmen, "halk düşmanı" ilan edilen ve bundan dolayı Kazakistan'daki Kızıl Kırgın operasyonu kapsamında 1937'de kurşuna dizilen meşhur Kazak yazarı S. Seyfullin'in (Hamza Jusupbekov'un) kızı ile evlendi. İşte o andan itibaren Sovyet hükümeti tarafından takibe alındı. Önce işten uzaklaştırıldı, hemen ardından mahkemeye verilerek tutuklandı.

1949'da mahkemenin verdiği karar üzerine 10 yıl süreyle Karakum Kanalı'nın yapımında çalışmak üzere çalışma kampına gönderildi. Bu ceza aslında onu ölüme mahkum etmek anlamına geliyordu. İlyas, açlığın, ölümün kol gezdiği bu çalışma kampından sağ dönmeyi başaran çok az mahkumdan biri oldu. İlyas Esenberlin ancak Stalin'in ölümünden sonra bir nebze rahat nefes alabildi. Takiba ve koğuşurmaları hafifledi. Mesleğini icra etmek üzere karısıyla birlikte madende çalışmak üzere bu defa Semipalatinsk'e gitti.

İlyas Esenberlin mesleki çalışma hayatı yanı sıra siyasi-idari faaliyetler içerisinde de yer aldı. Esenberlin 1937'de henüz öğrenci iken Kazak SSR'in ilk anayasasının kabul edildiği Kazakistan Sovyeti'nin olağanüstü toplantısına delege olarak seçildi. Üniversiteyi bitirdiği 1940 yılında KPSS üyesi oldu. 1942-47 yılları arasında Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi (KP OK) müşaviri oldu. 1971 yılından itibaren Kazakistan Yazarlar Birliği'nin ikinci sekreterliği görevlerinde bulundu. Esenberlin 5 Ekim 1983'de 68 yaşında Almatı'da kalp krizinden öldü. Geride çok sayıda eser bıraktı..

İlyas Esenberlin'in Edebi Kişiliği ve Eserleri

Esenberlin'in edebi kişiliğinin oluşmasında meşhur Kazak akını ve iyi bir söz ve saz sanatkarı, müthiş bir dombıra ustası Kakbay'ın büyük tesiri oldu. Kakbay dombıra ustası olması yanı sıra Kazak sözlü edebiyatına hakimdi. Eski destan ve şiirlerin büyük kısmını ezbere biliyordu. İlyas onun icra ettiği bu eserleri dinleyerek Kazak sözlü edebiyatının büyük şahsiyetlerini; Asan Kaygı'yı, Buhar Jırav'ı, hayatları destanlaşan ve ileride romanlarının konusu olacak olan Kazak kahramanlarını, Edige'yi, Koblandı'yı, Kenesarı'yı ve onların verdiği mücadeleyi uzun uzun dinledi.

Yazı hayatına daha Çocuk Barınağı'nda kaldığı sırada duvar gazetesi için yazdığı şiirlerle başlayan İlyas Esenberlin, edebiyat çalışmalarına savaştan sonra geldiği Almatı'da ağırlık verdi. İlk edebi eserlerini de bu yıllarda kaleme almaya başladı. Edebiyatın birçok

alanında (şiir, öykü, piyes, roman, senaryo) eserler kaleme aldı. Edebi eserlerine şiirle başladı. 1945 yılında "Ayşa", "Sultan" poemalarını (şiirlerini) yazdı. "Adamgerşilik Turalı Jır" (İnsanlık Şiiri) şiir antolojisini 1949'da yayınladı. İhtilalci, Bolşevik A. Mayötovk'a ithaf edilen "Bolşevik Şiiri" (Destanı)'nı 1957'de, "Birjan sal Tragediyası Destanı"nı 1959'da yazdı. "Nehir Kıyısında" öyküsü 1960'da, "Dalgalandı Esil" öyküsü 1965'de yayınlandı. "Aykas" (1966), "Katerli Ötkel" (1967), "Gaşıktar" (1968), "Kahar" (1969), Almas Kılış (1971), "Altın Kus" (1972), "Jantalas" (1973), "Kölengenmen Korgay Jur" (1974) romanları Kazak Sovyet Edebiyatının önemli eserleri arasına girdi. "Aykas" romanı 1968'de devlet ödülüne layık görüldü. Esenberlin'in Rus dilinde yayınlanan "Pesnya o Çeloveke" (İnsan Şarkısı) romanı 1958'de Çince'ye tercüme edildi. "Tavdağı Tartıs" (1962) piyesi Almatı Çocuk Tiyatrosu'nda sahnelendi. M. Erzinkyan'la birlikte yazdığı "Kuyma" (1961) senaryosu ile yapılan film bütün Sovyetlerde, Macaristan, Polonya ve Bulgaristan televizyonlarında ekrana geldi.

Eserlerini ana dilinde yazan Esenberlin'in hemen hemen tüm eserleri Rusça'ya çevrildi. Çevirisinin yaptığımız "Almas Kılış" adlı eseri "Zagovorenniy Meç" adıyla 1973'de yayınlandı. "Gaşıktar" romanı Özbek dilinde yayınlandı. Esenberlin K.D.Uşinskiy'nin "Engimeler ile Ertegi"ni 1945'de, M. Julyavskiy'nin Vietnam hayatını anlatan "Kızıl Darya" (1956) romanlarını Kazak diline çevirdi. Esenberlin "Enbek Kızıl Tuğ" nişan ve madalyalarıyla ödüllendirilmiştir.

İlyas Esenberlin yayınevi editörlüğü yaptığı dönemlerde yakın arkadaşları Kapan Satıbalın, Şaken Aymanov, Oljas Suleymenov gibi meşhur sanat ve edebiyat ustalarının yer aldığı sinemaya da emek verdi. Çok sayıda filmin redaktörlüğünü yaptı. Çok sayıda senaryo ve piyes yazdı. Esenberlin, Kazak halkının tarihini ve kültürünü araştırmaya büyük önem verdi. Kütüphane ve arşivlerde birinci derece kaynaklara kadar inerek araştırmalar yaptı. Sovyet döneminde her yazara nasip olmayacak birçok ödüle layık görüldü. Aldığı ödüllerden bazıları; Enbek Kızıl Tuğ Ordeni, Kurmet Belgisi Ordeni, Askeri Hizmet Madalyası, Leningrad Savunması Madalyası, Kazak KSR Devlet Premiyası Juldegeri.⁶

⁶ Aida Ünal, İlyas Esenberlin'in Köşpendiler Adlı Eserinin Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine Çevirisi ve Dil Olaylarının İncilenmesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014, Ordu.

III. BÖLÜM

Kazak Türkçesinin Dil Bilgisel Açıdan İncelenmesi

1-)Çokluk Ekleri

Kazak Türkçesinde çokluk ekinin +lAr, +dAr, +tAr biçimleri vardır. Ünlüyle ve v, y ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra +lAr kullanılır: balalar, meşitler (camiler), akeler (babalar), saparlar (yolculuklar). +dAr şekli, tonlu ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılır: adamdar (adamlar), taldar (dallar), tağamdar (yemekler), qızdar (kızlar). +tAr şekli ise tonsuz ünsüzlerle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılır: jigitter (yiğitler), ayaqtar (ayaklar), bastar (başlar), Qazaqtar (Kazaklar)

Orta жүз sultanlarının.....(Orta orda sultanlarının) (287)

Osı habar kelgende balalarını.....(Bu haber gelince bütün evlatlarını) (289)

2-)İyelik Ekleri

Kazak Türkçesinde iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur. Kazak Türkçesinde iyelik ekleri;

1. kişi +m +mIz 2. kişi +n +nIz; +lArIn; +lArInIz 3. kişi +I; +sI +I; +sI

3-)Hal Ekleri

Yalın Hâl

Kazak Türkçesinde yalın hâl eksiz olarak kullanılır: Üy (Ev), Jol(yol), Tau(Dağ)

İlgi Hâli

İlgi hâli eki +nIn, +dIn, +tIn'dir. Ünlüyle veya m, n, n ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra +nIn.; tonlu ünsüzlerden sonra +dIn.; tonsuzlardan sonra ise +tIn şekli kullanılır: Şeşenin (annenin), öziminin (kendimin), Atının (Atının),Jolının (Yolun)

Yükleme Hâli

Yükleme hâli eki +nI; +dI; +tI' dir. İlgî hâlinde olduğu gibi ünlüyle veya m, n, n ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra +nI; tonlu ünsüzlerle biten kök ve gövdelerden sonra +dI; tonsuzlardan sonra ise +tI şekliyle kullanılır: Şeşeni(Anneni),Akeni(Babanı),Balanı(Çocuğunu)

Yönelme Hâli

Yönelme hâli eki uyuma bağlı olarak ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +đa, +ge; tonsuzlardan sonra +qa, +ke şekliyle kullanılır:

Jolga(Yola),Üyge(Eve),Türkistanga(Türkistan'a)

Bulunma Hâli

Kazak Türkçesinde ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +dA; tonsuzlardan sonra +tA şekliyle kullanılır: Üyde(Evde),Jolda(Yolda), Şayhanada(Çayevinde)

Ayrılma Hâli

Ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra +dAn; tonsuz ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra +tAn kullanılır.

Üyden(Evden),Joldan(Yoldan),Kitaphanadan(Kütüphaneden)

Vasıta Hâl

Vasıta hâli eki Kazak Türkçesinde ekleşmiştir.Tonlu ve sesli harflerle, ünsüzlerle (z ve j hariç) biten kök ve gövdelerden sonra +menen ve kısalmış şekli

+men; z ve j ünsüzlerinden sonra +benen, +ben ve tonsuz ünsüzlerden sonra da

+penen, +pen şekilleriyle kullanılır:

Eşitlik Hâli

Eşitlik eki olarak, Eski Türkçedeki teg "gibi" benzetme edatı, bugün ekleşmiş olarak Kazak Türkçesinde +dAy; +tAy şeklinde kullanılmaktadır. Eşitlik eki için –Şa şekli de kullanılır: Üydey(Ev gibi),Jol teg (yol gibi)

Burada teg eski Türkçe'de de kullanıldığı için Kazakistan'daki bazı araştırmacılar Kazakçanın Eski Türkçeye en yakın Lehçe olduğunu savunmaktadır.

Aitlik Eki

Aitlik eki tonsuz ünsüzlerden sonra +qı, +ki; ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra

+ğı, +gi'dir.

Soru Eki

Kazak Türkçesinde soru ekinin ünsüzü, ünlülerden ve l, r, v, y ünsüzlerinden sonra -ma, -me; m, n n, z'den sonra -ba, -be; k, p, t, s, ş'den sonra -pa, -pe olur:

Jol ma (yol mu),Ras pa (doğru mu)

4-)ZAMİRLER

Kişi zamirleri

Kazak Türkçesindeki kişi zamirleri şunlardır: **teklik çokluk** "men, biz, sen,

sender, ol, olar". İkinci şahıslarda nezaket şekli olarak, "siz, sizder" kullanılır. "Siz"

hem çokluk ikinci şahsı, hem teklik ikinci şahıs Kazak Türkçesinde bir saygının ifadesi olarak da kullanılmaktadır.

Dönüştülük Zamiri

Dönüştülük zamiri Kazak Türkçesinde "öz" (kendi) kelimesidir: özim (kendim), özin, özi, özimiz, öziniz, özderi.

İşaret Zamirleri

Nesneleri işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Kazak Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: bul (bu), mına (bu), osı (o), sol (o), ol (o), ana (o). Bu asıl işaret

zamirlerinin yanı sıra, şu kelimelerde işaret kavramı belirtirler: anav (şu, o), mınav (bu), sonav (ta, te, orada), osınav (şunlar), mınalar (bunlar). bular (bunlar), sona (onlar), ene (o, işte), eneki (işte, oradaki).

Belirsizlik Zamirleri

Kazak Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır: eşqaysısı (hiçbiri), aldekim (herhangi biri), köbi (çoğu), barlıq (tümü, bütün).külli (tümü), barşa (tümü), bir-neşe (bir ikisi), qaysı (hangisi), büttin(bütün), birev (birkaçı), eşkim (hiç kimse), keybir (bazı), keybiri (kimisi), arkim(herkes)

Soru Zamirleri

Soru yoluyla kelimelerin yerini tutarlar. Kazak Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır: kim, qalay (nasıl),qanşağa (kaça), qanday (nasıl), qaysı (hangi), qaysısı (hangisi).

5-)SIFATLAR

Sıfatlar niteleme ve belirtme sıfatları olarak iki grupta ele alınabilir.

Niteleme Sıfatları, Nesnelerin niteliklerini bildiren sıfatlardır. Kazak Türkçesinde kullanılan bazı niteleme sıfatları şunlardır: Jaksı (İyi),Naşar,Jaman (kötü), Adamşıl(iyiliksever)...

İşaret Sıfatları

Kazak Türkçesindeki işaret sıfatları şunlardır: Ol (o), mına (bu), osı (o), ano (o), sol (o). bu, bul (bu), sol (şu), ana (şu)

Sayı Sıfatları

Asıl Sayı Sıfatları Türkiye Türkçesi ile neredeyse özdeştir. Bir, eki, üç, dört, bes, altı, jети, segiz, toğız, on, jıyırma (yirmi), otız, qırıq

(kırk), elüv (elli), alpıs (altmış), jetpis (yetmiş), seksen, toqsan, jüz, min (bin), Million

Sıra Sayı Sıfatları Asıl sayı sıfatlarının üzerine -(i)nşı, -(i)nşi ekleri

getirilerek yapılır: Törtinşi(Dördüncü), Altınşı(Altıncı)

Kesir Sayı Sıfatları Kazak Türkçesinde kesir sayı sıfatında, ilk sayının üzerine ilgi hâli veya ayrılma hâli eki gelir:

Ayrıca yarım banana (yarım muz) gibi ifadelerde kesiri bildiri.

Üleştirme Sayı Sıfatları Üleştirme sayı sıfatlarında sayılar tekrar edilir ve ikinci sayının üzerine -dAn, -tAn, -nAn ayrılma hâl eki getirilir: eki ekiden (ikişer), on onnan (onar), üç besten (üçer beşer), altı altıdan (altışar), birden ekiden (birek ikişer). Kazak Türkçesinde ayrıca birden yediye kadar olan sayılara gelen -Av ekiyle yapılan topluluk sayı sıfatları da bulunmaktadır: birev (bir tane), ekev, üçev, törtev, besev, altav, jetev

Belirsizlik Sıfatları

Kazak Türkçesindeki başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: barşa (bütün, tüm), keybir (bazı), az, köp (çok), birtalay (hayli, epey), bütün (bütün), бүкіл (bütün), birqanşa (birkaç), birneşe (birkaç), pelen (falan), eşbir (hiçbir).

Soru Sıfatları Nesnelere soru yoluyla belirten sıfatlardır;

qay (hangi), qaysı (hangi), qalay

(nasıl), qanday (hangi), qanşa (kaç), neşe (kaç).

6-)ZARFLAR

Zaman Zarfları

Fiilin anlamını zaman bakımından sınırlandıran, etkileyen zarflardır. Kazak Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: Bugin (bugün), bılır (geçen yıl), erten (yarın), erteli-keş (erken-geç), erte (erken), burın (önce, eskiden), tün (gece), tünevgüni (geçenlerde), kündiz (gündüz), künboyı (gün boyu), kündiz-tüni (gece gündüz), kün sayın (her gün), kün-tün (gece gündüz), künilgeri (evvelki gün), keyin (sonra), toqtavsız (durmadan), üzdiksiz (aralıksız), dayım (daima), qısta (kışın), jazda (yazın), keş (akşam), aqşam, ezirşe (henüz), eli (henüz).

Yer-Yön Zarfları

İşin, hareketin yerini ve yönünü belirten zarflardır. Kazak Türkçesindeki başlıca yer-yön zarfları şunlardır: kerı (geri), tömen (aşağı), joğarı (yukarı), ilgeri (ileri), alğa (ileri), aldı (ön), alda (önde), beri, ar jaq (öte), sırtqarı (dışarıya), qarsı (karşı), işkeri (içeri), tısqarı (dışarı), astı (aşağı).

Nitelik (Durum) Zarfları

Kazak Türkçesindeki başlıca durum zarfları şunlardır: lezde (ani), andavsız (ansızın), abaysızda (ansızın), kenetten (birdenbi-re), birden, bulay (böyle), bunday (böyle), olay (öyle), sonday (öyle), jıldam (çabuk, tez), qısqa (kısa), uzın (uzun), osılay (böyle), osınday (böyle), mınanday (şöyle), tez, şapşan (çabuk), razı (memnun), zorlap (zorla), jaqsı (iyi, güzel), birte-birte (yavaş yavaş).

Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir. Kazak Türkçesindeki başlıca miktar zarfları şunlardır: bek (gayet), biraz, az-maz (biraz), kem (az, eksik), tım (pek, çok), jetkilikti (oldukça), artıq (fazla), asa (fazla), az, köp (çok), siyrek (seyrek), birtalay (hayli), onşa (onca), cüzdey (yüzlerce), ondan (onlarca).

Soru Zarfları

Fiilin anlamını soru bakımından etkileyen zarflardır: nege (niçin), ne üşin (ne için), qalay (nasıl), qanday (nasıl), nege (niye), qaşan (ne zaman), qaşannan (ne zamandan)

7-)FİİLLER

Şahıs Ekleri Fiil çekimlerinde kullanılan ve şahsı gösteren eklerdir. Kaza

Türkçesinde şahıs ekleri üç gruptur:

Zamir Kökenli Şahıs Ekleri teklik çokluk

1. Şahıs -mIn; -pIn -bIz; -pIz
2. Şahıs -sin -sIndAr; -sIzdAr; -sIz
3. Şahıs -0 -0

İyelik Kökenli Şahıs Ekleri teklik çokluk

1. Şahıs -m -k
2. Şahıs -n -ndar; -nlzdAr; -nlz
3. Şahıs -0 -0

Emir Kökenli Şahıs Ekleri

Emir çekiminde her şahıs için ayrı bir ek vardır.

teklik çokluk

1. Şahıs -AyIn -ayıq, -eyik; -yIn; -yıq, -yik 2. Şahıs -0 -ndAr; -nlzdAr, -nlz,
3. Şahıs -sIn -sIn 2.

8-)Bildirme Kipleri

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Kazak Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ünsüzlerden sonra -ıp, -ip; ünlülerden sonra -p ekiyle yapılır.

Jürüp(Yürüyüp),Okıp(Okuyup)

Olumsuz şekli:

Okumap(Okumayıp),Jürmeyip(Yürümeyp)

Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman üç şekilde yapılır.

1. Tip Görülen Geçmiş Zaman: -dı, -di; -tı, -ti eki kullanılır.

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde fiil tabanının sonuna -gan, gen; -

qan, -ken eki ve onun üzerine de joq (yok) ve emes (yok) kelimeleri gelerek de yapılmaktadır.Okıgan jokpın (Okumadım)

2. Tip Görülen Geçmiş Zaman: İkinci şekli de -ğan, -gen; -qan, -ken ekiyle yapılır. Bu ek, söz konusu hareketin daha eski bir zaman diliminde yapıp bittiğini ifade eder.Okıganmın (Okudum)

Olumsuz şekli: Okımaganmın(Okumadım)

3. Tip Görülen Geçmiş Zaman: Üçüncü tip görülen geçmiş zaman şekli ünsüzle biten fiil tabanlarına -atın, -etin; ünlüyle biten fiil tabanlarına da -ytın, -ytin eki getirilerek yapılır

Şimdiki Zaman

Kazak Türkçesinde şimdiki zaman üç şekilde ifade edilir.

1. Tip Şimdiki Zaman Birincisi ünsüzlerden sonra -a, -e; ünlülerden sonra –y ekiyle yapılır: Bu şekil gelecek zaman anlamı da vermektedir.

Jüremın(Yürüyorum)

Olumsuz şekli: Jürmeymin (Yürümüyorum)

2. Tip Şimdiki Zaman: İkincisi "otur-, jat-, jür-, tur-" yardımcı fiilleriyle yapılır. Kuruluşu şöyledir: fiil + (ıp) + yardımcı fiil + şahıs eki. jat- yardımcı fiilinden sonra -ır geniş zaman ekiyle birlikte kurulur;

Okıp Jatırırım(Okuyorum),Jürüp Turırım(Yürüyorum)

Bu kipin olumsuzunda joq (yok) kelimesi kullanılır: Okıgan jokpın (okumuyorum)

Gelecek Zaman

Gelecek zaman üç şekilde ifade edilir.

1. Tip Gelecek Zaman: Birincisi yakın gelecek zamandır. "jat-, jür-, otur-, tur" yardımcı fiilleriyle yapılır. jat- yardımcı fiilinden sonra -ır geniş zaman ekiyle birlikte kurulur.

2. Tip Gelecek Zaman: İkincisi, ünsüzlerden sonra -a, -e; ünlülerden sonra –y ekiyle yapılır: Kelisemin (Anlaşacağım)

3. Tip Gelecek Zaman: Üçüncüsü "niyet ifadeli gelecek zaman"dır; -maq(şı), -mek(şi) ekiyle ifade edilir. Ek, ünlülerden ve l, r, v, y'den sonra -maq(şı), -mek(şi); m, n, n, z'den sonra -baq(şı), -bek(şi); k, p, t, s, ş'den sonra -paq(şı), -pek(şi) şeklindedir; Kelismekşimin(Anlaşmak istiyorum)

9-)Tasarlama Kipleri

Şart Kipi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -sa, -se ekiyle ifade edilir. Alsam (alsam) bilsen (bilsen). Şart çekiminin sonuna -şı, -şi ekleri gelebilir. Bu ekler fiile 1. ve 3. şahıslarda pişmanlık; 2. şahıslarda rica ve emir anlamı katar;

Bersenşi (Versene),Barsam (Gitsem)

Gereklik Kipi

Gereklik kipi iki şekilde ifade edilir.

1. Tip Gereklik Kipi: Birincisi -uv, -üv, -v eki ve "kerek" kelimesiyle yapılır.

Şöyle kurulur: Fiil + uv (, üv, -v) + iyelik ekleri +kerek okıvım kerek (okumalıyım)

2. Tip Gereklik Kipi: İkinci şekli -uv, -üv, -v eki ve teyis(ti) kelimesiyle yapılır. Fiil + -uv (-üv, -v) + iyelik ekleri + teyis(ti)

Körüm teyis (Görmem gerek),Barum teyis (gitmem gerek)

Emir Kipi Kazak Türkçesinde emir çekimi için, her şahısta ayrı bir ek kullanılır.

Men barayın (Ben gideceğim!)

Sen bar (sen git)

Ol barsın (o gitsin)

Biz barayık (biz gideceğiz)

Sender barındar (Siz gidin)

Sizder barınızdar (siz gidin-saygılı ifade)

Olar barsın (onlar gitsin)

10-)EDATLAR

Tek başlarına anlam ifade etmeyen edatlar şunlardır;

Ünlemler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Kazak Türkçesindeki başlıca ünlemler şunlardır.

Duygu Ünlemleri Duygu ve heyecanları ifade için içten koparak gelen ünlemlerdir: oybay (eyvah), ura (hurra), e (ha), tu (tüh), tuv (aman), qap (vay vay,heyhat), pay-pay (oho, vay vay), alaқay (oley, yaşasın), oy, uh (of), ehe (sevinç ünlemi), barekeldi (aferrin), oypırmay (vay canına).

Seslenme Ünlemleri Hitap için kullanılan ünlemlerdir: vav (ey, hey), va(hey, ya), ay ey), ey (ey, hey).

Gösterme Ünlemleri Birini, bir şeyi göstermek için kullanılan, işaret sırasında başvuru ünlemlerdir: mä (işte), mine (işte), sonav, däl (şu, ta), äni-äni (işte, şu).

Cevap Ünlemleri Tasdik veya onay ifade eden ünlemlerdir: iye (evet), jä (evet, tamam), joq (hayır), qup (tamam, olur).

11-)Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir

Sıralama Bağlaçları Art arda gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır: jäne (ve), men/pen (ile), da (ve, da).

Denkleştirme Bağlaçları Birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan, birbiriyle karşılaştıran bağlaçlardır: yaki/yakiy (veya), ya (veya, ya da), äldē (ya da), nemese (ya da, veya, veyahut).

Karşılaştırma Bağlaçları Karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan bağlaçlardır: quy...quy (ister...ister), eri...eri (hem...hem), birde ... birde (bazen ... bazen), äri ... äri (gerek ... gerek/hem ... hem/bazen ... bazen), ya ... ya, birese ... birese (bir ... bir), ne ... ne.

Cümle Başı Bağlaçları Cümle başı bağlaçları, cümleleri anlam bakımından birbirine bağlarlar: biraq (ama), degenmen (fakat), al (fakat), eytpese (yoksa), jok(yoksa), elde (yoksa), öytkeni (çünkü), eger (eğer), esirese (bilhassa), onda (o zaman,öyleyse), nege desen (çünkü), alay bolsa (öyleyse), sebebi (çünkü).

Sona Gelen Bağlaçlar Bunlar kelimelerin sonuna gelerek pekiştirme işleviyle kullanılırlar: da/de/ta/te (de, dahi, bile), ay/aq/av (kuvvetlendirme bağlaçları), emes (değil), tügil (değil), bolsa (ise), ekeş (hatta, dahi, bile).

SON SÖZ

En geniş coğrafi sahada konuşulan Kuzey-Batı Grubu Türk Lehçeleri arasında olup günümüzde yaklaşık on sekiz milyon Kazak Türkü tarafından konuşulan Kazak Türkçesi, özellikle 20. yüzyıldan bu yana araştırmacı ve bilim adamlarının iştahını kabartmıştır. Öyle ki Kazak Türklerinin kendilerine has, oldukça zengin bir sözlü edebiyatı ve dolayısıyla da gelişmiş bir yazı edebiyatı vardır. Sözlü ve yazılı Kazak Edebiyatı, millî şuurun oluşumunu kolaylaştırmış ve buna bağlı olarak da hürriyet mücadelesinin verilerek bağımsız bir devlet kurulmasını sağlamıştır. Uzun dönem, Rus hâkimiyeti altında yaşayan Kazaklar, Arap ve Kiril alfabeleriyle pek çok yazılı eser meydana getirmişlerdir. Bilinçli Kazak aydın ve yazarları sayesinde Kazak Türkçesi canlılığını koruyarak gelecek nesillere aktarımı devam ettirmektedir.

Çalışmamızın kaynağını oluşturan Kazak yazar İlyas Esenberlin, Sovyet rejimi yıllarının ilk dönemlerinde Ruslarla iyi ilişkiler kurmuş böylece pek çok eseri Rusçaya çevrilmiştir. Ancak meşhur Kazak yazarı S. Seyfullin'in kızı ile evlenen Esenberlin, bu tutumuyla Rus devleti ile ters düşmüştür. Kazak halkının tarihini ve kültürünü araştırmaya büyük önem veren Esenberlin, şiir, öykü, piyes, roman, senaryo gibi edebiyatın birçok alanında eserler kaleme almıştır. Bu çalışmada Esenberlin'in kaleme aldığı *Köşpendiler* romanından hareketle çeviri metin ve dil bilgisel inceleme çalışması yapılmıştır.

Kazak Edebiyatı, Kazak Türkleri arasında kültürel bağları güçlü kılan, geçmiş ile gelecek arasında köprü kuran ve en önemlisi de Kazak Türkçesini canlı tutan bir unsur olarak çalışılması gereken bir Türk lehçesidir. Bir milletin ya da bir topluluğun konuştuğu dilin canlılığı o dilin kullanım alanı ile ölçülmektedir. Kullanım alanı ise o topluluğa ait edebiyat ürünleri ile ortaya konulur. Yazarların ortaya koyduğu edebî eserlerinin çok yönlü incelenmesi disiplinlerarası çalışmalara da kaynaklık edecektir.

Çalışmamız, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm, *Giriş* bölümü olup; Kazak Türkleri, Kazak Türklerinin tarihi, dil ve edebiyatı hakkında genel bilgiler verilmiştir. Yine bu bölümde çalışmamızın kaynağını oluşturan Kazak yazar İlyas Esenberlin'in hayatı, edebî kişiliği ve eserleri hakkında da bilgiler verilmiştir. İkinci Bölümde, *Kazak Türkçesinin Dil Bilgisel Açından İncelenmesi* başlığı altında eserden hareketle Kazak Türkçesinin morfolojisi üzerine örnekler ile değerlendirmelerde bulunulmakla birlikte eserden yola çıkılarak kelime türleri de örnekler ile ortaya konulmuştur. Üçüncü bölümde, İlyas Esenberlin'in *Köşpendiler* romanı Latin alfabesi ile transkribe edilmiş ve *Metin* bölümü alt başlığında verilmiştir.

Çalışmanın son bölümü olan dördüncü bölümde de Latin alfabesi ile transkripsiyonu yapılan bu metnin Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Tezde istifade edilen kaynak çalışmalar da Kaynakça bölümünde gösterilmiştir.

Kazak Türkçesine has genel dil bilgisel kurallarının korunduğu, Kazakçaya yerleşen kimi Rusçadan alıntı kelimelerin tespit edildiği, roman yazımının vazgeçilmez unsuru olan zaman kavramının bütün yönleri ile kendisini gösterdiği bu eser, Kazak Türkçesi ve edebiyatı için önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple ortaya koyduğumuz bu tezin, Kazak Türkçesi ve edebiyatı üzerine çalışmalar yapacak araştırmacılara kaynaklık etmesini ümit ediyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- 1- Apolla, N. G. Apollava, Prisoedinenie Kazahstana K Rossii, Alma-Ata 1948
- 2- Ayabek Bayniyazov-Janar Bayniyazova, Türkiye Türkçesi Kazak Türkçesi Sözlüğü, Ed. Kenan KOÇ, IQ Kültür Yayıncılık, İstanbul 2009
- 3- Bekmahanov, Ermuhan, Kazakistan XIX Gasırdın 20-40 Jıldarında, Sanat Yayınları, Almatı 1994
- 4- Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989
- 5- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991
- 6- Kazak Sovyet Entsiklopediyası, 6, Red. M:K: Karataev, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1975
- 7- Kazak SSR Tarihi; Köne Zamannan Buginge Deyin, Kazak SSR Ğılım Yayını, Almatı 1982
- 8- Kazakistan Tarihi I. Kazakistan Respublikasının Ğılım Ministrliği, Atamura Yayınları, Almatı 1996
- 9- Kazakistan Tarihi Köne Zamannan Buginge Deyin. Davir Yayınları, Almatı 1994
- 10- Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, I, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1959
- 11- Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi II, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1961
- 12- Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, I-X, Red. A.I. Iskakov, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1974- 1986
- 13- Kudayberdiulı, Şekerim, Türık, Kırgız- Kazak Hem Handar Şejiresi, Kazakistan- Sana Yayınları, Almatı 1991
- 14- Mirza Haydar Duĝlat, Tarihi-i Reşidi, çev. Osman Karatay, Selegna Yayınları, İst. 2006
- 15- Nıgmet Minjan, Kazaktın Kıskaşa Tarihi, Jalın Baspası, Almatı 1994.
- 16- Sovettik Kazakistan. Haz. Y. Belousov-H Abdıraşitov, Kazakistan Baspası, Almatı 1971
- 17- Togan, Zeki Velidi, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderu Basımevi, İst. 1981
- 18- Vyatkin, M. P. Sırım Batır, Kazak Memleket Yayınları. Almatı 1951.

BİRİNŞİ BÖLİM

Qazaqtıñ ulı dalasın kungey men kunşığıs jağınan alıp tağaday ile tusip, mıñdağan şakırımğa sozılğan düniye jüzindegi eñ biik taular qorşap jatır. Osı aq bastı ğajayıp şıñ, quzdar qazaq jeriniñ üstinen ötetin eskek jelge. azınagan dauıl- boranga ğana tosqaul emes, bul taular köşken elge de, baskınşı jaudın kalın kolına da asu bermes berik kamal. Tek bip jertde gana bul galamat kiyalar, şökken narday, dalanıñ bauırına kipe, jatağan tartqan. Osı tustan Aziya men Evropanın tüsken alqabına qaray, jaratılıstıñ özi jaratqan dolı surapılımen birge, aralarına juzdegen jıldar salıp fangfur ulı han- darının, Étillanın, Şingıstın qumırsqaday qujunagan qosındarı tögilgen. Bul qandı jorıqtar eñ aldımın osı arada elmisaqtan bepi egin erip, mal bagıp, qala salıp, beybit jatqan elderdi talqandadı. Odan ötip qazaqtıñ köşpendi baytaq dalasın qızıl qanğa boyap, lek-legimen kunbatisqa qaray lap qoydı. Bular basıp ötken jerde tek küñirengen el, kuyzelgen dala, küyregen qala ğana qaldı. Bul jolğı şayqasta — sonıñ biri yedi.

Joñğar qaqqasınıñ etegindegi Soyqan sayda qıtay men qazaq âskeriniñ alıskanına mine bip jeti bolğan. Boylauk jilkı sekildi boy bermey, eki jaq birdey arandağanda, talay qandı auız bõriler püşpağınan ilindi. Jüreginiñ tuğı bar talay batırlar qayqı qara aldaspandardan qaza taptı. Talay albırt jas ömip sabağınan üzilgen güldey semdi. Bıraq kisi qanın tolarsaqtan keşip jürse de selt etpeytin qolbasşılar maydanğa jurttı töpеп ayday berdi Cegizinşi kuni jasıl jibek şatırın qırıq qulğa kötertip, maydan şebine qıtay boğdıhanı Kansı keldi. Âsker basşıların şakırıp alıp: — Urıs qalay jürip jatır? — dep surağan.

Âyel õñdes, qu tamırday qatıp-cemip qalğan, köse qara âsker bası iile tâjim etip, jauap berdi. — Aldiyar taqsır, âli itjığıs tüsip jatırımız. Eki jaq birdey qırğında. Bizdiñ şığınımız köpteu. Êsker bası özek jarğan şındığın aytqan. Boğdıhan şarşı toptıñ aldında öz âsker basın muqata söyledi. — Aqımaq, — dedi ol,

— üş ğasır boyı alısıp Tan dinastiyası jeñe almağan bul taypanı sen jeñem dep oylap pa ediñ? — Aldiyar taqsır, soğıs dep buyırğan öziñizğoy. Soğıs degende men sağan osılay soğıs dep pe edim? Büytip sen – olarğa tize körsetip , betin qaytara almaysın. Odan da öziñ bılay tur da, künde şabu ildap mazañdı ala bergen oyрат taypasın jap. Eki jurt bipin-bipi ala almay âbden âlsirep, endi tântirep ketuge aynalğanda, sen bip buyirden şığa kele de, ekeuie eki бүkтей salıp, bos qalğan jerin basıp al... — Aldiyar, — dedi anau basın burınğısınan da tömen iip, — qaljırağan oyратtı oljalau qın bolmas. Al qazaq jurttın olay qurtıp, jerin op-oñay basıp ala alamız ba? Ar jağında bizden küşi basın Lussiya körşisi bar ğoy. Ol bizge qazaq dalasın köpe-körneu talatıp qoya ma?,

— Lussiya üşin qusa bolma. Qazaq jeri ögizdiñ talısınday mol, bārimizge de jetedi. Biz Ertistiñ joǵarǵı tusımen Jetisu, Turkistan uelietin, Şıǵıs Türkistandı tegis baurımızǵa basamız...

Qısqaşı, Kökşe teñizdiñ oñtüstik jaǵasına deyin bizdiki, soltüstik jaǵası Lussiyaniki bolu kerekti. — Sonda qazaq eli qayda qaladı? — Kökşe teñizdiñ tübinde! Joñǵar taypasın qalay qurtsañ, qazaq jurttın da sonday etip qurtasıñ! — Qup, taqsır.

Qazaq eli bul kezde kökparǵa tartuǵa dayındalǵan serke tārızdi edi. Jan- jaǵınan antalaǵan qay jauınıñ taqımında ketedi? Ālde özara qırılısqan han, sultandar qanın sorǵalatıp, bireui — ayaǵın, bireui — qolın, bipeyi — basın qañǵalarna baylap ākete me, kim bilsin? El basına tengeli kele jatqan munday auır kezeñdi durıs uǵıp, tereñ boljap, bolaşaq, tarihi men taǵdırının tört jaǵınan birdey soqqalı turǵan surapıldan halqın qutqarar kimi bar? Munday jantalasta halıq aldınǵı şepke eñ aldımnen öziniñ tājiribesin, aqıl-parasatın, tabandılıǵın saluǵa tiisti öytkeni qazaq elin kökpar etip ala qaşuǵa dayındalıp jatqan eñ birinşi qası oǵan ayqın edi. Şıñǵışhan qurǵan moñǵol handıǵının ğumırı eki juz jılǵa jetedi. bip kezdegi ulı köşpeli memleket — Qaraqurım ordası Qubılaydıñ tusında Pekings köşisimen-au moñǵol handıǵı delinuden qaldı. Qubılaydan köşip qıtay boǵdıhandarı endi özderin Şıñǵıs muragerleri sanap, moñǵoldıñ ata- meken köne qonısı tügil, «Bar ālemdi titiretuşi» jiren saqaldı hannın jau- lap alǵan jerlerin de baurılarına basqısı keldi. Bular endi bip kezde ulı Qıtay imperiyasın Şıñǵışhannıñ kuşpen jaulap alǵanın, onın köp şahar- ların tıp-tipıl etip qıratıp, egistik dalasın malǵa jayılım etkici kelgenin umıttı. Al moñǵol jerindegi ulı Qaraqurım handıǵı da bölşektene bastadı. Özara qırqıs, janjal bip jaǵınan, küngey ürdisinde payda bolǵan mançjur handarınıñ uzaq, jılǵı urıstarı ekinşi jaǵınan berekesin alıp, bulardıñ burınǵıday irgeli el bolıp otırına mümkindik bermedi. Onıñ üstine negizgi kāsibi mal baǵuy bolǵan, ār aulı ār bölek qonǵan moñǵol şonjarlarına qıs — qıstau, jaz — jaylau jetpey, elge konıs, malǵa epic tapşılıǵı taǵı bip pāle boldı. Āsirese batis moñǵol taypaları — Çoras, Oyrat, Torǵauıt, Teleuit ruları qıtay boǵdıhandarının tegeurine şıday almay atameken qonıstarın tastap, jer izdep bosıp ketken. Bip bölgi Sibir jerine, qalǵanı Ertis boyına, Tarbaǵatay tauna qaray oyıstı. Qalmaq atalǵan bir bölgi jer izdep, köşe-köşe tipti Edildiñ tömengi saǵasına ötip ketip, Aydarhan (Astrahan) mañayında köşpeli aymaq bop turıp qaldı. Batisqa qaray ıǵısqan bul elderdi qıtay boǵdıhandarı Sibirge, qazaq jerine jāne Orta Aziyaǵa öziniñ ıqpalın jürgizuden aldınǵı şebi dep sanadı. Al bul zulımdıq sayasatqa köngisi kelmey. özderine qarsı şıqqan key qontayşılardı aul-aymaǵımen, bala-şaǵasına deyin qaldırmay qırıp tastap otırdı. Endi qıtay zardabınan qorıqqan jurtt oyısıp kep, Tarbaǵatay taun, Ile özeniniñ saǵasın, Jaysan (Zaysan) köliniñ

öñirin mekendedi Osı arada olar aman qalğan ruların jinap köşpeli memlekeg — Joñğar handğın qurğan. Bip mın altı juz otız törtinşi jılı bul handıqtıñ qon- tayşısı bop Hara-Hula batırdıñ balası Batur saylanğan. Bul qontayşınıñ mañına endi Enisey, Eptic özenderiniñ jağasın jaylağan monğoldıñ basqa da usaq ruları jinala bastadı. Östip Jonğar handıǵı ülken küşke aynalğan. Ol öziniñ ordasın Zaysan köliniñ jağasına köşirgen. Däl qasında payda bola qalğan köşpeli jauinger memleketke qıtay sayasatşıları endi qobalji qa-radı... Batur qontayşı özi ölgenşe orıs patşalarımınen tatu bola otırıp, Joñğar handıǵın küşeytudi arman etip. Batur negizin sayasatın qıtay boǵdıhandarınıñ aqılımın Oñgüstik Cibip men qazaq jerin aluga qurdı. Aldımın ol Tauekel hanmsn, soñınan Esim hanmın san ayqastı, biraq degenine jete almadı. Batur ölgennen keyin onıñ ornın ülken ulı Séngé, sodan keyin kişi bala- sı qalden bastı. Qalden Qıtay imperatorınıñ jarlıǵı boyınşa osı kezde bas köterip eruilge sıqqan, eözderimın qandas Şıǵıs Moǵgoliyanıñ orta şa- rıqı ruların ayamay qırdı. Bul ara endi qulazıǵan qu dalaǵa aynallı. Söytse de, joñğardıñ qaraqurım bop ecip kele jatqan mal basına jayılm taǵı tarşılık etti. Sonda barıp Qalden Boşuktı Joñğar handıǵın Qalqa öñirin qosıp alıp, keñeytpek boldı. Osı sayasatpen ol qontayşı ordasın Ile özeniniñ jağasına Tuvadaǵı Hemçik özeniniñ boyına, soñınan Qobda özeniniñ tömengi saǵasına köşirdi. Bul kezde Jonğar handıǵına Tibet, Enisey özeniniñ öñiregindegi qırǵız ruları men бүkil Altay taınıñ aймаǵı kirdi. Osınşama jerge qoja bolğan Jonğar qontayşısı endi Qalqanı da qosıp alamız dep jorıqqa attandı. Bipaқ Qıtaydıқ Манçjur (Cin) handıǵınan jenit қаp. Qalqanı Qıtay aldı. Osı jorıqtan turmastay bolıp küyregen Qalden özin-özi bauızdap öltirdi. Qalden öziniñ üstemdigin жүrgизip турған kezinde бақ күндесim болмасın деп аǵayın-tuıstarın da ayagan joq. Bas kötergenin qurtıp jiberip otırdı. Osınday qurtam degen jaqınınıñ bipi, nemepeci Sıban Raptan Turfanga qaştı. Qalden Qalqanı qosıp alamın деп jorıqqa attanǵanda, Sıban Raptan öz eline qayıp kslip, Buratal özeniniñ boyın jayladı. Bipte-birte ol бүkil Joñğar elin özine baǵındırdı. Qalden özin-özi öltirgennen keyin. Bip mın altı juz toqsan jetinşi jılı бүkil Jonğar qontayşısı osı Sıban Raptan boldı. Sıban Raptan Qıtay eline äkesiniñ inisi Qaldennen kem jau bolğan joq, Qıtay imperatorımınen sırt baylanısı tüzu sanalğanmın, körşiles qalalarına şabuılın toqtatpadı. Al Sıban Raptan, balası Kalden Cerenmın qosılıp, Halş duanın tonaudan bastap Qıtayǵa qarsı soǵıs aşqanda, Djungoiñ jala Cin dinastiyasınıñ imperatorı Kansi sol jılı Jonğar jerin бүtindey burınǵı özderiniñ knyazdarına qaytarıp, Sıban Raptanǵa Ertis boyınan ğana şaǵın jayılm qalsın деп «Fimen» (jarlık) berdi. Bul jarlıq boyınşa Sıban Raptan Qıtay boǵdıhanı ökilkn qatıstırıp. Jonğar eliniñ Qurıltayın şaqıruǵa mindetti edi. Qurıltaydan keyin Qıtay eline şabuıl jasay bergen Jonğar handıǵı endi qazaq jerine betteuge tiisti. Söytip Qıtay boǵdıhanı özimın itjıǵıs түsip жүрген qazaq halqın da muqatpaқ boldı. Bunı ictemese, Qıtaydıñ qalın äskerin Sıban

Raptanğa qarsı attandırıp, Jonğar ordasın bir jolata kül-talqan etemiz dep qorqıttı. Qıtay men Jongar handıǵınıñ arasında joyqın soǵıs bastalatını mumkin bop qalganday edi, biraq qıtay şekarasındaǵı Jonğar ruları Kansidiñ qaharınan ıǵıp, endi iline quldilay tömen köşip, köbi Altınemel tusına kelt ornalaskan. Qontayşı Sıban Raptan Ile özeniniñ kungeyi, Sarın şaharınıñ kunşığıs tusına öziniñ ordasın tiktı. Biraq, sonau Qıtay şekarasınıñ köşip kelgen qalın Jonğar eli bip Ileniñ boyına siyar ma, ģrine, sıymaydı. Qalayda qonıs keñitu kerek... Osı kezde Kansı qaza taptı. Biraq Kansı ölgenmen, onın qalın ģskeri qaldı. Joñğar- dın Qıtayga kuş-quatu jetpeydi jarmasarı bayaǵı üyrenisken jauı, qazaq eli. Olardıñ jüz miñ attı ģskerşine qazıp qazaqtıñ tötep berer jayı joq. ģrine, bul kezdegi Jonğar ģskeri Qalden kezindegi şoqqar, soyl ustaǵan jabayı, taǵı ģsker emes. ģsker sapın Evropa tǵrtibimen qurǵan, soǵıs tǵsilin evropaşa jürgize alar zeñbiregi, mıltıǵı bar. Oǵan Joñğar jauın-jauingerleriniñ ģsarılar boyǵı urıs-soǵıs tǵjiribesin tözimdiligin, jankeştiligin qossañız qanday küşke aynaladı. Joñğar ģskerin munday mıqtılıqqa jetkizgen Sıban Raptan, onın jau- inger balası Kalden Ceren men jaldama Kıtay ģskeri mamandarı edi.

Şved oficeri Iogan Gustav Renat ta az üles qosqan joq. Ol Jonğar jasaǵı Buhgolc ekspediciyasın qurtqan urısta Oskemen bekinisiniñ janında qolga túsken kishi oficer edi. Osı unter-oficer Sıban Rabdan ģskerin Evropa tǵrtibimen qurudı, soǵıstı Evropa ģskerleriniñ ģdisimen jürgizudi uretti. Oyrat ustalarına zeñbirek quıdırdı. Jonğar eli bilmeytin onerlermen tanıstırdı, tipti baspahana da aştı. Osınday on qolınan oneri tamǵan, kop ģlımnan habarı bar Renat pen Qıtaydın jaldama mamandarı Jonğar ģskerin soǵıstın jana tǵsilderimen tanıstırdı. Endi olar Orta Azia, qazaq jauingerlerine jat, jan ,şıdaspas aybarlı küşke aynaldı.

Bul tusta «Ülken Orda» hanı bolıp, Jǵnıbek hannıñ jengesi Jǵdek urpaǵı, Tǵuke hannıñ bǵibişesinen tuǵan Bolat otırgan. Biraq bul bozokpe, el basın biriktirip jauǵa qarsı qoyudın ornına, Orta jüzdin azulı rularınıñ talasınıñ asa almay jüren şöre-şöre han. Ozi köpten auru, köp isti nemere inisi Sǵmeke atqardı. Kişi jüzdin hanı- Abdolla sultannıñ balası ģbilqayır, ulı jüzdin sultanı Jolbarıs- ģbilqayırmen ģkesi bir, şeşeleri bölek. Bu da rasında qadiri bǵlendei küşti kisi emes. Orta jüzge kiretin qalıñ Nayman, Jonğar handıǵımen irgeles, öz aldına jatqan bir taypa el. Bulardıñ basşıları- Sibir handarınıñ urpaǵına jatatın Bökei hannıñ şöberesi Tursınnan tuǵan kokjal böri Baraq pen Küşik sultandar.

Bunıñ aldında Türkistandı astana etip, Ülken Orda hanı bop Esimniñ nemeresi Jǵngirden tuǵan Tǵuke otırgan.

Tǵuke!

Ol küşeyip kele jatqan Jonğar handıǵınıñ qazaq eline öte qayıptı ekenin birden túsindi.Sondıqtanda Täuke Rossiyamen qarım-qatınasın jaqsartıp, oğan arqa süiemek bop,birneşe ret äreket etken.Bir miñ jeti jüz ekinşi jılı-aq Öskemen bekinisterine qazaq ekşilerin jiberdi.Biraq olardı jolay oyrattar ustap alıp öltirgen.Sodan on üş jil keyin Täyke qarım-qatınasımızdı jöndeyik dep,oris patşasınıñ qaramaǵındaǵı Ufa qalasına Tayqı-murın bidi bas etip elçilerin qaytadan attandırdı.Biraq Ufadan habar kelgenşe,köp jıldardan beri sırat Täuke bir miñ jeti jüz on besinşi jıldın ayaǵında kaytı boldı.

Täuke basınan talay şayqastı ötkizdi.Türkistan Sayramdı alamın dep qalın qolmen kelgen Buhara, Qoqan, Hiua handarına tötep bere aldı.Äsirese, Täuke Jonğar noyandarımen köp alıstı.Bul ayqastarında ol ünemi qırǵız elimen birge boldı.Qırǵız manabı Ties ärqaşanda Jonğarǵa qarsı Täukenen bir sapta şıqtı.Qazaq,qırǵız arasında Täuke han men Ties manaptı bölmey, eki halıqtıñ dostıǵınıñ beynesi etip,Täuke –Ties dep,qosaqtay atadı.Täuke han kezinde qırǵızdın köp-köp auılı qazaq auıldarımen aralas, Ändi-jan mañayın, Şu, Şarın özenderiniñ boyın jayladı.

Sol kezdeǵı qazaqtıñ alǵır bileri – Qarakesek ruman şıqqan, otızdardan jana aqan qaz dauısrı Qazıbek, Üysin Töle biler, äz Täukeniñ ordasına jii kelip, hannıñ el bileu isine arnalǵan ataқта erejesiniñ «Jeti Jarǵısınıñ» jılıuna kömektesti.Sonau Bayanulanı jaylaǵan qalıñ Qarjasqa jatatın Altıntorı ruman atı şulı Qalqamanulı Temirǵali – Buqar jirau jırma besinde äz Täukeniñ ordasına kep, saray aqını atandı.Täuke han alpıstan asa berip dünüye salǵanda, bar qazaq aza tutıp,ardaqtap onı Qoja Ahmet Yassayıdın mazarınıñ tübine koydı.

Ülken talas-tartıspen, qazaqtıñ bastı bileriniñ qoldauımen Orta jüz taǵına Esimhannıñ ekinşi balası, Jäñgirdiñ inisi, Sırdaqtıñ nemeresi Kerey sultannañ tuǵan Qayıp otırdı.Täuke oqı almay ketken orıs äkimderiniñ sälem hatın bul oqıdı.Sol küni aq ol Ufaǵa «Uş hattarıñızdı alıp quanıp qaldıq» dep jauap kaytırdı.Qayıp nemere aǵası Täuke aǵası ustaǵan jolın durıs dep taptı.Sol jılı jaz toqsannıñ ayaǵında Tobıl qalasındaǵı Sibir gubernatorı Gagaringe Ekeşulı Bekbolat bi men Böriulı Baydaulet aqsaqaldı bas etip, elşi jiberdi.Gubernator aq patşa aǵzamǵa jetkızsın dep arnaulı hat jazıldı.Bul hatta orıs eli bizben mäñgi-baqı bolsa eken, eki el birigip, Jonğar qontayşısına qarsı şıǵalık, oğan biz jırma-otız miñ attı äsker berer edik degen qazaq eliniñ täuelsizdigine zor mañızı bar tilektermen birge qazaq saudagerleriniñ Tobıl qalasına kelip sauda jasauna huqsat suradı.

Bekbolat pen Baydaulet aqsaqal gubenatorǵa: «Qazaq jigitteri orıs qalalarına timeydi.Al tiyer bolsa, olarǵa ölim jazasına deyin şara qoldanadı.Kerek deseñizder onday adamdardı ustap alıp,Tobıl qalasına jürgizuge barmız», - degen hannıñ auızşa sälemin de jetkizdi.

Munday hat Qazan men Ufağa da joldangan.Gagarin Qayıp hannıñ hatın Peterburgke jiberdi.Senat qazaq hanı men halqınıñ ötınıñın şın ıqlaspen qarsı aldı.Buğan birinşi Petr patşa da qosıldı.Tek birigip Jonğar qontayşısımen soğısaliq degen Qayıp hannıñ tilegin qabıldamadı.«Qazaq jurtı bizben dos eldermen soğıs aşpay tatu-tätti turu kerek», - dedi.Al Qayıp han qazaq halqınıñ tâuelsizdigi men jer-sum saqtap qalu üşin, kün şığısı men oñtüstiginen qısıp kele jatkan jaularına tötep barudıñ jolı – Rossiyanıñ kömegine suyenu ekeniñ esinen şığara almadı.Äsirese, munday şeşimge keluge bir miñ jeti juz on jetinşi jılğı Ayaköz ozeneniñ jağasında ötken urıs sebep boldı.Bul urısqa Qayıp pen Äbilqayır birigip şıqqan.Eki jaqtan otız mıñday äsker qatısқан.Qazaq qolı Sıban Raptan äskeriniñ osı bir böliginin ozinen jeñilip qala jazdagan.Bul urıs Sıban Raptannıñ qazaq äskeriniñ qanday kyide ekeneniñ biludegi eleuli küş jumsagan alğaşqı barlauı edi.

Qazaq eliniñ jağdayın dutıstap tüsinu üşin,Birinşi Petr patşanıñ buyrığı boyınşa, Sibir gubernatorı Gagarin qazaq jerine, Boris Bryancev basqarğan arnaulı elşiler şıgardı.Bul elşiler tobtı 1728 jılı Kökek ayınıñ besı küni Jayıq jağasındağı Kişi jüz hanı Äbilqayırmen, jaz toqsannıñ alğaşqı ayınıñ besı küni Türkistandağı Orta jüz hanı Qayıppen kezdesti.

Qazaq jerine jetken elşiler eñ aldımın,bul arada sauda-sattıqtı molaytudıñ san jolı bar ekeniñ uqtı.Qazaq dalası arqılı Aziyanıñ ulı memleketterine, äsirese, ar jagında jatқан Ündistanğa qol sozuğa bolatınıñ kördi.Qiyal qanattı Birinşi Petr patşanıñ kütkeni osı edi.Ol Aziyanıñ ulı memleketterine jol aşu – Rossyanıñ dünüye jüzindeğı eñ qudıretti patşalıqtarınıñ qatarına qosılu dep usınğan.Äbden küşeyip alğan jäne özınıñ ulı patşası «aspanğa şapşıttan» Rossiya bul kezde Angliya, Franciyalarmen qatar basqa elderin otarlau bāsekesinen molınan kiriskendi.Biraq qazaq dalası men Orta Azyağa Rossiyanın kelui – otarşılıq sayasatınıñ tolıp jatқан qıyanatına qaramai şağın elderge qıtay üstemdiginen köri anağurlım jeñil zābir edi.Bul qoğamdıq äreket tarih jüzinde öziniñ mañızdı ornın aldı.«Şınında da şığıs elderinde Rossiya progressivtik mindet atqarıp otır... Rossyanıñ bul üstemdigi Qara teñiz den Kaspiy teñiziniñ tusında, Ortalıq Aziyaga mädeniyet akeldi» dep jazdı soñınan Engels.

Orıs elşileriniñ tağı bir tyigeni – ol qazaq haydarınıñ qazirgi künde Jonğar qontayşısına qarsı tura alatın küşiniñ joqtığı boldı.Bul jöninde Bryancev ekspediciyası qazaq handıǵına jārдем беру sayasatın qoldadı.Sonda barıp, Birinşi Petr Jonğar handıǵına elşi jiberuge bekindi.Biraq jibergen elşisi Unkovskiy qayıp kelip,Petr patşa tiisti qoritındı istegenşe, jongar men qazaq arası älem-tapırıq boladı da ketti.

Ärine, munday jağdayda qazaq eli Sıban Raptan sekildi pışaqtıñ jüzindey qılşılдаған, qazirdin özinde jetpis miñ äskeri bar jauğa qarsı tura alar ma?Jäne jauı jalğız Jonğar handıǵı ğana ma?

Munday qındıqta teq han ordasınıñ mañındağı aǵayın,tııs,tölengit sekildi az ğana küške suiyengen handardıñ qolınan ne keledi? Ąr jüzdiñ hanı, sultanımın dep otırǵan Bolat,Ābilqayır, Sāmeke, Baraq, Kūşikterdiñ öz ordalarınıñ işi tolǵan janjal, baqtalastıq, qım-qıǵaş tartıs.

Al patşa ükimeti, bolǵalı turǵan qandı uaqıǵalardıñ eki jaǵımen de tübi til tabu kerek ekenin esine ustap, Orta Aziya isterine öte saqtıqpen qaradı.Qayıp han ölisimenen: «Artı ne bolar eken?» - degendey kütü sayasatına köşti.

Osıñ bāri qazaq halqınıñ basına bir jamandıq ākeleli turǵanday edi.

Jonǵar qontayısı joroıq aldındağı keñesin şaqırdı.Osı keñeste qazaq elin şabu tǵrtibi şeşilgen.Renat aqlı boyınşa, ejelden şıǵıs jerindegi jaudı bir tustan şabu dǵstüri qoldanılmay,birden qos buiirden ala basramaq boldı.Jonǵardıñ bar āskeriniñ qolbaşısı etilip Sıban Raptannıñ ininsi Şuna Dabo bahadür belgilendi.Bir jaǵı Qarataudı basıp, Şu men Talas özeniniñ boyına tuiilse, ekinşi jaǵı şırşıq qoyınauna şıqpaq.Sol üşin Şuna Dabo āskerin jetige bölđi.Ąr qol endi tau bökterlerine, ne jau jerine qaray aǵatın özen basrarına öziniñ tun tigip, āskerin joriqqa dayındadı.Birinşi qol Jetisu Alatauınıñ etegine,Balqaş köline quiyatın tört özeniniñ basına jinaldı.Bul qolǵa Sıban Raptannıñ balası Qalden Seren qolbaşşı bop belgilendi.Ekinşi qol Altınemel taularına tayau İle özeniniñ teriskey jagındağı Köktal men Kökterektin ortasına tun tiktı.Buǵan qolbaşşılıqqa Sıban Raptannıñ inisi Qoren batır bekitildi.Üşinşi qol Kegen özeniniñ soltüstik jaǵasına, Narın özeniniñ künşıǵıs jaǵında jatkat Ketpen taunıñ baurına jinaldı.Buǵan qolbaşşı Qaldan Cerenniñ on jeti jasar nemeresi Amursana boldı.Törtinşi qol Şelek özeniniñ basına tun tiktı.Bunıñ qolbaşısı etip, on segiz jasar jas batır Sıban Dorjını (Qaldan Cerenniñ ortanşı balasın) bekkitti.Besinşi qol Tüp özeniniñ boyına, Istıq köldiñ jaǵalaularına qostarın tiktı.Bul qolǵa qolbaşşı bop, Qaldan Cerenniñ ülken balası Lama Dorjı taǵayındaldı.Altınşı qoldı Şuǵa quyatın Ülken keben özeniniñ alqabına jinadı.Buǵan qolbaşşı etip, Merkitten şıqqan aqsıyiek noyan Ceren Dorjını taǵayındadı.Jetinşi qol bop, Sıban Raptan öz tun (Jonǵar āskeriniñ bas tun), osı küngi Qulja qalasına tayau Talqı asunıñ oñtüstik-batıs tusına tiktı.

Osılay, Alatau bökterin jaylaǵan qalıñ eldi qorşay,Sıban Raptan āskeri turdı.Tek qontayısınıñ «Alǵa!» degen āmiri ğana qalǵan.

Sıban Raptan köktem tısımın şabuılǵa şıqpaq boldı.Bul köp jılqılı qazaq eliniñ tay-jabaǵası piştirilen, jaña ayaqталǵan qozı-laǵınıñ köške ere almaytın, urısuga inǵayı jok kezi edi.

Bügin kün бүkil Türkistan uälieweti en Jetisudıñ künşığıs-soltüstigin aynala qorşap turgan qalın äskerdiñ ızğarı soqqanday, bir türli sustı edi.Däl jer silkinerdiñ aldındağıday, özinen-özi tunşığa bezgergen düniye.Bul qorqımıştı adamnan basqa özge tiriniñ bări de küni burın sezedimis.Jılan mıneñ şığıp, tışqan özen jağasınan alıs ketuge tırısadı desedi... Däl osınday aaur jağday büginde künniñ aştıqtığına qaramay,adamnıñ uıǵınan basıp.bükil älemdi tunşıqtırıp bara jattı. Joñǵar qaqqasınan soǵatın salqın jel ädettegidey jupar anqıǵan jasıl şöp iisiniñ ornına tögilgen adam qannıñ jılımsı iisin jetkizdi.

Däl osı küni tünde Türkistanda taǵı bir oqsau oqıǵa boldı.Horezm,Hiua elderin Saybannıñ balası Temir sultannañ taraǵan Jädiger, Hadjim,Ahatay attı handar bilegen- 1b9b-1b97 jıldarında Hiua taǵına osı handardıñ songı urpaqtarınıñ biri Uäli otırǵan.Biraq öziniñ tentek,esersoq jāne sāl esuastau minezimen jurttı basqara almay,qazaq jerine qulıp kelgen.Osı kezdegi Orta jüzdiñ hanı Täuke onı Yassıǵa daruǵa etken.Uäli Türkistan ämiri bolısimenen üş aydan keyin düniye salǵan.Täuke ämeñgerşilik saltimenen onıñ jesiri Nurbikeni özi alǵan.Jeti aydan keyin hanım Abılay attı ul tapqan.Bul bala, emşekten şıkpay jatıp, şeşesimen birge nagaşı jurttı Altın han eline ketken.Törkindep barǵan Nurbike kenet oylamaǵan keselge duşar bolıp, sol Altın han jerinde qaza bolǵan.Jalǵız qızınan ayrılǵan qayın atası Täuke hanǵa: «Jalǵızımızdan ayrıldıq- aqqan bulaǵız sualdı, janǵan şıraǵız söndi.Özi ketse de közindey körip baurımızǵa salıp ösireyik, budan da özge balaları bar ğoy, Abılayjandı at, jalın tartıp mingenşe bizge kisin.Esin bilgen soñ elin özi de tabar» dep elşi salǵan.Täuke jastarı kelip qalǵan qayın ata, qayın enesiniñ köñilderin qaldırmaǵan, eki jasar Abılay solardıñ qolında qala bergen.Sol Abılay on jetige şıqqanda Täuke han öleriniñ aldında sonau Altın han ölkesinen elin izdep, özi kelgen.Täuke han ulan asır toy jasap, «onn besinde otau iyesi» degen dästürmen, sol jılı Abılaydı özimen üzeñgiles serigi, qırǵız eliniñ soñ manabınıñ biri Tiyestiñ kişi qızı – on tört jasar Zerenge üilendirgen.Aldına qıruar mal salıp, aq otauın tigip,oñaşa aul etken.Jıl ötkennen keyin Zeren arudan egiz ul tuǵan.Bırınıñ atı Uäli, ekinşisiniñ atın Balqı qoyǵan.Täuke han eki eldin qız boz balasın, batır-baluanın, iygi jaqsıların şaqırıp, taǵı ulan asır toy jasaǵan, egiz nemereleri bolǵanına jas baladay quanıp, şattıqqa bir kenelgen.

Biraq Täuke Abılaydı alǵaşqı körgen küni-aq tañ qaldı.Qara sur,at jaqtı,ülken sut közdi.Tüsi orasan suıq.Adamnıñ betine qaraǵanda, eki közi tasırayıp,eñ bolmasa kirpikteriniñ uşı da qimildamay,öñmeniñnen ötip kete azdaydı... Onıñ üstine, Külmes han tärizdi,ezu tartıp külimsireudi bilmeydi.Täukeniñ özine de, atası Esim hanǵa da uqsamaǵan.Älde arǵı babam Şaǵay hanǵa tarttı ma eken, - dep oylaytın keyde Täuke, - so kisiniñ tüsi osınday suıq bolgan deuşi edi qariyalar.Köp keşikpey, Täuke Abılaydıñ taǵı bir jan şoşırılıq minezin anǵardı.Ol

özge balalarınday emes, mal bauızdauğa qumar bop şıqtı. Bunı Täuke Şıngıs tuqımına tartqan qattılıǵı şıǵar dep oylaydı alǵaşqı kezde, biraq bertin kele bunıñ qanqumarlıǵı mülde şekten asıp ketti. Jas jigittiñ qandı körse, janı jay tabatını bayqaldı. Jurt oǵan sırttay «qanışer» degen at taqtı.

Täuke endi Abılaydan özi şoşına bastadı. «Bul qalay?» - dedi işinen, - älde Altın han eli meniñ ulımnıñ ornına böten bireudiñ qanqumar balasın jiberdi me? Älde meniñ keybireuge istegen qıyanatım üşin qudai maǵan jaza retinde osınday bala bergeni me? – Täuke añ-tañ. Tek Täuke bir-aq adamdı umıtqan: Bul qandı köz Uäli sultannıñ balası edi.

Täuke endi Abılaydı körgen sayın, öz balalarınıñ basına bir ajal qılışı töngeli turǵanday, mazasızdana berdi. Kenet hannıñ esine kökek balapanınıñ qılıǵı tüsti. Düniyede kökek qustıñ jüz jırma alt türi bar. Solardıñ seksen ekisi jumırtkasın basqa qustardıñ uyasına tastap ketedi. Ol qustı añdıp turıp, jem izdep ketken kezde, uyasına uşıp kelip, basıp otırǵan bir jumırtqasın alıp ketedi de, ornına öz jumırtqasın tastaydı. Qayta uşıp kelgen qus kökek jumırtqasın özinikinen ayıra almaydı, balapan bop, auzın aşqanda da jem beredi. Bul qustın jeytin jemi de öziniñ anasınıñ jemimen birdei bolǵandıqtan, kökek palapanı da öse beredi. Al osı jumırtqasın basqa qustıñ uyasına salatın kökekterdiñ balapanı da tasbaur keledi. Ol jemqor, aşqaraq bop jaratıladı. Qauızın jarıp şıǵısımın-aq jumırtqadaǵı özge «bauırlarınan» tez qutıluga tırısadı. Munday kökek balapanı özge jumırtqalardı birtindep uyanıñ şetine aparıp, jerge qulatadı. Soytip jemge ortaқ bolatın özge balapandardan jumırtqa küninde-aq qutıladı.

Täuke Abılaydı óle-ólgense kókektiñ balapanınday jat sanap ketti. Biraq äkeniñ bir zatqa kózi jetpedi. Qanışer Abılaydı balası Uäliden Äbilmansur degen ul tauıp, ol onı segiz jasında “Abılaylap!” jauǵa şauıp, qanışer atasınıñ atın älemge jayatın bilmedi. Qazaqtıñ “Abılay” ataǵan äygili hanı osı Äbilmansur edi. Oǵan äygili Abılay ataluǵa äli kóp uaqıt bar. Al äzirge atası “Qanışer” Abılay qanqumarlı qulqımenen Türkistan mañın şoşıtumen boldı.

Täuke ólgennen keyin Abılaydıñ ızǵırınan ıqqan ini-aǵalarınıñ biri Sayramǵa, ekinşisi Taşkentke qaştı. Tek Türkistanda, kóp nókeriniñ qorşauında qala hakimi Qudayberdi bahadür qaldı. Abılay nókerlerin eritip tün jamılıp Qudayberdi sarayınan keldi, biraq janaşır adamdarı habar bergendikten ol Sayramǵa qaşıp qutıldı.

Qudayberdi bahadürdiñ qaşa almay qalǵan emşektegi jas balası men zayıbı Ayımbiykeni óz misetine tiygen üles sanap, qaranǵı labazǵa aparıp tıqtı da, tiri janǵa lām-mım dep til qatpay, tañ äletinde tósegine kep jattı.

Tañerteñ şayın işip bolğannan keyin, keşegi nókerlerimen Qudayberdi bahadürdiñ sarayına kep ornalastı. Hakimniñ bólmesindegi qırmızı qızıl kileminiñ üstine kep moldasın qurıp otırdı da:

—Büginnen bastap, Türkistanğa men qojamın! – dedi tunjırap. Esikke tayau jaqtağı serikteri şıldap qoya berdi:

—İya, taqsır, endi siz qojasız,- dedi.

—Sender endi nókerlerimsinder, -dedi jaña hakim.

—İya, taqsır, biz sizdiñ nókerleriñizbiz.

—Men tur desem — turasıñdar, ól desem—ólesinder.

—Tur deseñiz — turamız, ól deseñiz—ólemiz!

Bul sodır, sotqar buzıqtardıñ ózderinşe bergen antı edi. Abılay:

—Ärqaysıña olja tağayındadım. Onı keş äletinde estiysinder. Al bugün meniñ Türkistanğa iye bolğan qurmetime toy jasalsın!- dedi.

—Qup, taqsır, toy jasalsın!

—Toy Qudayberdi bahadürdi qoldaytın adamdardı bauızdaudan bastalsın! Biraq bul qan sasığan toy bastalmay qaldı. Kenet qonaq üydiñ esigi tars aşıldı da, qolına nayzası bar saut kıygen alıp deneli jas jigit kirip keldi. Bul Nayman batırı Qarakerey Qabanbay edi.

—Jau kele jatır, Abılay sultan!

—Qanday jau? Qanşa?

—Jonğar qontayşısı Sıban Raptan! Jetpis bes miñ äskeri bar!

Abılaydıñ beti bülk etken joq.

—Tım kóp eken! —Ol esiginiñ aldında otırğan nókerine qaradı.—Al meniñ bir jaungerim jetpis bes-aq qılış!

—Ózgeleri qayda? Han ordası kóşkenmen, el bar ğoy! Munda burın eñ az degende on miñ äsker turatın.

—Burın on miñ bolsa, qazır on jaungerı qalğan joq. Bãri qaşıp ketken...

Kenet Qabanbay qolındağı nayzasımen onı otırğan jerinde jayratıp tastağısı kelip ketti. Biraq, el basına kün tuğalı jatqanda tóre tuqımın óltirip, tağı u-şu şıǵaru... Ol tamaǵına tıǵılğan aşum âzer basıp:

—Barlıq âskeriniñizden ayrılıp qalğan bolsañız, qalanı endi qalay qorǵamaqsız?—dedi.

—Qalanı qorǵaydı dep saǵan kim ayttı? Jetpis bes adammen jetpis bes miñ âskerge qalay qarsı turmaqın?

—Sonda ne istemeksiz?

Qandı şekek adam qorqau qasqır tãrizdi óz basına şındap qauip tónse su jürek keledi. Qara sur betiniñ quarıp ketkenine qarap, buniñ qorqıp otırǵanın Qabanbay endi bildi...“El biylegen tórelerdiñ bãri osınday bolsa, jetisken ekenbiz! Joq tórelerge senuge bolmaydı. Jauǵa qarsı halıqtı kóterip, qazir dabıl qaǵu kerek. Bolat, Ğabilqayır, Sãmeke qaramaǵındağı rularǵa tezirek at şaptırıp habar bereyin”,— dedi işinen Qabanbay. Sóytkenşe bolğan joq, Abılay ornınan tura berdi.

—Qalañızdı kimge qaldırasız?

—Ualige! Sosın... ózderiñe!

Abılay şıǵıp ketti. Nókeri soñınan tura jóneldi.

Qabanbay atına minip, qala halqı jıynalatın, kisi asatın darǵası men jurtaq habar jayatın jarşısı bar, Qoja Ahmet Yassauı meşitiniñ aldındağı alañǵa qaray şaptı.

Halıq suıq habardı bunsızda estigen eken, alañ işi iǵı-jıǵı jur. Kempir-şal, qatın-qalaş, bala-şaǵa—bãri de jetipti. Soyıl ustauǵa jaraytın erkek kindik tugel attarına mingen: qoldarında kópten beri sandıq tübinde jatqan qılıştarı, eki jüzdi aybaltaları. Keybireuleri jayau. Bul jıynalğan erkekter jauǵa şauıp jurgen jauingerler emes, qalanıñ turǵın halqı, kópten beri qaru ustaudı umıtıp ketken usta, dıyqan, şãkirt, mürit, qoja, moldalar. Qalaǵa jau kele jatır degendi estip, ğasırlar boyı boylarına siñgen âdetterine basıp, bãri qoldarıa qatu ustap, qalaların qorǵamaq niyetpen alañǵa jıynalğan. Ğariyne işterinde qaltıray qorqqandarı da bar. Meşit mañı iñ-jıñ, daurıǵa şıqqan dauıstar.

—Qala âmirşisi Qudayberdi bahadür qayda?

—Tünde qaşıp ketken!

—Jaudan qorqıp pa?

—Joq, inisi Abılaydan qorqıp.

—Ol inisi qayda?

—Jaña üy-işimen atqa qonǵalı jatqan.

—Sonda bizdi kim basqaradı?!

—Tóresiz qoliña nayza ustay almaysıñ ba? Ózimizdi-óзимiz basqaramız!

—Joq, úlken balası Uâliydi qaldırıp ketedi degen!

—Onısı bır bozókke deydi ğoy!

—Nesine äbgerlenesiñder? Kele jatqan şurşıt kórindi ğoy, Üyrenisken jau alısuğa jaqsı, sodan qorqamız ba, sıbağasın beremiz!

—Bu jolı sıbağasın bere alsañ jarar ediñ, ózderi tım kóp desedi.

—Şurşıt emes jonǵar desedi ğoy.

—Joñǵar bolsa, tipti jaqsı boldı, ana jılı bizdi auldıñ jılqısın aydap äketip edi. Ózi kele jatır eken qolıma!

Qalın juttıñ arasimen alañ ortasındaǵı jarşı munaraǵa bara jatıp, jaña ğana Abılayǵa ózi estitken sóz halıq qulaǵına qalay tez jetkenine Qabanbay batır añ-tañ. Bir jaǵınan osınşama jurttıñ ip-ilezde alañǵa jiynalǵanına tóbesi kókke tiygendey quandı. “Munday halıqtı joñǵar tügil qıtau da jeñe almaydı. Tek basqaratın er bolsın!” Ol atınan sekirip tüsip iyin tirise turǵan jurttı qaq jara minbe-munarǵa şıqtı.

—Ua, qalayıq! Men Qarakerey Qabanbay batırımın!—dedi juan dauısın kernep,— el jurttıñ basına qaterli kün tuǵalı tur. Künşıǵısın men oñtüstigiñnen qaulap, qalıñ Joñǵar kele jatır. Qala iyese qanışerleriñ şaharlarıñdı tastap qaşqalı jatır. Bastarıñdı qosıp, şepke turǵızar erkek kindik qaysıñ bar?!

—Men, men barımın!—dedi bir kündeı kürkiregen juan dauıs.

—Şıq, mına minbege!

Jurttı qaq jarıp, jolbarıs müşeli, nar keudeli, jiyırma bester şamasındaǵı aqsarı jigit alǵa qaray umtıldı. Bul Şırşıq ózeni boyınan Türkistandaǵı naǵaşısın üyine kelip jatqan Sirgeli runıñ ”bala baluan“ atañan Elşibek attı batır jigit edi. Ol minbege şıǵısimen, Qabanbay batır:

—Al halayıq! Kele jatqan osal jau emes, —dedi. — Elimizdi, jerimizdi saqtap qalu üşin bizden jurektilik tabılar, tek birlik kerek. Türkistandı jauǵa berseñder, qazaq eliniñ şañıraǵı

qulap jerge túskeni. Jas dep qırın qaramañdar,eriñder mına Elşibek erdiñ soñına! Talaptınıñ aldınan nur jauar. El bastaymın degen batırdan qaşanda batıldıq tabıladı.

—Eremiz Elşibekke!

—Bastasın bizdi jauğa.

Osı kezde minbe jağınan tağı şu sıqtı.

—Ua jol beriñder! Jol beriñder!

—Uâli sultannıñ ózi ğoy!

Jurt qaq jarıp jol berdi. Minbege qıyaq murttı, aqsur kelgen, qundız bórikti, otızdar şamasındağı jigit sıqtı.

—Halayıq! — dedi ol qalıñ jurtqa qarap,— âkem on tórt jasar balam Ābilmansup ekeumizdi osı Türkistanğa iye bolıñdar dep tastap ketti. Qabanbay batırdıñ sózin tegis estidim. Elşibek baluan menen jas bolsada, joriq kórgen, top kórgen jigit. Osı künge deyin qolına nayza ustağan jan emespin... Eger men Elşibekke jârdemşi bola alsam, senderdiñ degen jerleriñnen şıqqanı dep oylaymın!

Uâli sózin unatpağan âldekim:

—Uâ, sultan bolğaniña bolaym! Tóreden şıǵıp, qarağa jol bere me eken!

—Qaytsin beysara, soǵıs kórmegenin aytıp tur ğoy! —desip jatır. —El basına kün tuǵalı turğanda, qazir tóre-qara deytin dım da joq, kim jurttı jauğa qarsı bastay alsa, biz sonıñ soñınan eremiz!

—Durıs aytasıñ, şıraǵım,—dedi sâldeli aqsaqal, —tilegiñ oñ bolsın! Āumiyn!

—Āumiyn!—Jurt qoldarın jayıp, betterin sıypadı.

—Jauğa şabuğa jaraytın jurt alańda qalıp, ózgeleriñ tarañdar!—dep daustadı Elşibek.

Jurt tarap, qaru ustağan kisiler sapqa tura bastadı. Qabanbay endi Elşibekpen, Uâliymen qaştastı.

—Endigi isti ózderiñ bilesiñder ğoy,— dedi ol analarğa,—jan-jaqtağı elge qazir men ózim attanam! Kele jatqan jau óte qauipti. Bar qazaqtı kóteru kerek!

—Qup, Qabanbay batır! Joliñ bolsın!—dedi Elşibek pen Uâli qosarlasa.

Alıp deneli Qabanbay atına qaray ayandadı. Däl osı kezde alańdaǵı jalǵız aśada baylaulı turǵan Qabanbaydıń atı şulı “Kókdaulı” atanǵan qara-kók atın jetelep, Qarataudıń susar bórkin kiygen suńǵaq boylı, bota kóz aqbulaq boyjetken aldınan kóndeneń tarta berdi.

—Batırdıń jolı bolar ma eken, ózim attandırayınşı, — dedi marjanday appaq tisin kórsete külimsirep, sóytti de tizgindi qolına alıp üzengisine ayaǵın salǵan qas batırdıń qoltıǵınan ustap, joǵarı kótere bastadı.

Qabanbay atına mingen soń ǵana júzine durıstap qaradı. Qız eki kózi jaudırıp, Qabanbaydı qiymaǵan adamday móldirep tur.

—Raqmet, qurbım,— dedi Qabanbay, juregi kenet dürsildep,— aydın kóldiń aqqı attandırdı ğoy, jolım boladı eken!— qız äli jaudırıp qarap tur.

—Aytqanıńız kelsin!

—Qoş bol, qarındasım!..—Qabanbay atınıń basın tejeý qaldı,—kezdese almay qalsam, eń bolmasa bilip ketyin, atıń kim, qarındasım?

—Atım Gauhar... Bäsentiyn Malaysarı batırdıń qarındasımın— qız bul jolı süyriktey äppaq sausaqtarın usındı. — Alla sau-salamat kórüsuge jazsın!

—Aytqanıń kelsin, qarındasım! Qoş bol!

—Qoş bolıńız!

Qabanbay Kókdaulın tebinip qap, “Gauhar...Gauhar!..” dep külbirey soltüstikke qaray jónep berdi. Uzap bara jatıp, artına burılıp qaradı. Qız äli ornında tur eken. Ol aq oramalın alıp, jigitke “sau qaytıńız!” dep eki-üş ret bulǵadı.

—Gauhar dese Gauhar-aq eken!—dedi Qabanbay, atınıń borbayına qamşını basıp jiberip.

Bul Türkistanniń teriskey betkeyine şıqqanda, alıstan qara –buyralanıp kóringen Qarataudıń bókterine qaray şubırıp bara jatqan salt attı adamdardı kórdı.“Qanışer Abılay ğoy, qaşıp baradı” dedi ol, sosın Kókdaulılınıń tizginin sâl bosatıp, qolındaǵı aq nayzası beline qıstırıp, uzaq-sonar, sar jeliske salıp, şahardan uzay berdi.

Sıban Raptan bastaǵan jonǵardıń qalıń qolını kele jatqanın iki-üş kün ótpey-aq бүkil Arqa, Edil, Aq Jayıq, Ertis, Esil boyındaǵı elder de tegis estidi. Biraq “Aq sarbaz” aytıp, bas qurap, elin, jerin jaudan qorǵauǵa halıqtıń murşası bolmay qaldı. Taudan qulaǵan tasqınday tótennen kelip qalǵan Saban Raptannıń jeti salalı jetpis mıń qolı Jetisudıń ońtüstigi men künşığısı jaǵın bir aydıń işinde basıp aldı. Bul apat qazaq auıldarı men qalalarına kókten

tüsken jasıldan kem tiygen joq. Erjürek azamattar Aqsu, Turfan sekildi şaharların qarğap ta kórdi, biraq qoldarınan kelmedi. Aqırı otız jılda jer üşin birimen-biri talasıp, barımtalasıp äbden kânigip qalğan qazaq jigitteri şoqtanıp jıynalğanmen äp-sätte sap tüzep äskerge aynala almadı. Key jerde qarsılıq etken auldar bolsa, joñğar jağı erkekterin qoyday bauızdap, qatın-qızın baylap-matap kündikke aydadı. Tau jaylauğa qırğızdarmen kórşiles otırğan keybir qazaq ayldarı jau ayağı basılmaytın quz-qıyalarğa qaşıp qana jan saqtadı. Qazaq jeri endi jazıqsız jılağan jurttıñ kóz jasımen dımqıldandı. Talanğan mal-mülık, ört alğan qalalar... On besinşi ğasırdıñ otızınşı jılı qazaq elimen urısın bastap, eki ğasır boyı soğısıp kele jatqan oyrat handarı endi ğana degenderine jetti. Sulu qız-kelinşekterdi şaştarınan matastıra toptap, batırları äyeldikke aldı, nayza ustağa jaraytın jigitterin qoyday bayızdadı, kâri-qurtañ şal-kempirlerdi aydalağa aydap tastadı. Jas balalardı “ tübi bular da bizge jau boladı” dep, nayzalarınıñ basına ilip alıp, ake-şeşelerine kórsetip qarq-qarq küldi. Jas qızdarın kózinşe qatın etken jongar şapqınşılarınıñ qıyanatın kórgen talay ata-ana qorlanıp şaştarın julıp, betterin qan-josa etip tırnap, бүkil sar dalanı sarnauğa, zarlı ünge toltırdı. Nebir azamattar aqıl-esterinen adasıp, jıندانıp ketti.

“Qalqaman-Mamır” jırında Şıngıstau tóñireginde bolğan bir urıs bılay süretteldi:

Ol kezde jerge talas qazaq, qalmaq,

Atısıp, aul şauıp, jılqını almaq,

Qalmaqtı bir soğısta qazaq jeñip,

Bâri de Tobıqtınıñ toyğa barmaq.

Toy qılğan Orta juzde Sâmeke han,

Jıyıldı toy bolğan soñ birtalay jan.

Bay, bāybişe, ülkender sonda ketip, Jas jigit, qız-kelinşek üyde qalğan”...
"Änet Babañ Arğınınıñ el ağası, Özi bi, özi molda, ğulaması. Ülgı aytqan Orta jüzge ğadıl eken, Sol kezde toqsan beske kelgen jası" – dep, Qalqamanğa qol aldınan atpen şauıp ötüge bilik etken änet Babanı tanıstıra kelip, oқиğanıñ ayağın aqın bılay bitirgen: "Mıñ jeti jüz jırma üşinşi jıl, Soğısқан qazaq, qalmaq - munı da bil, Qalmaqtıñ bastauşısı Sıban Raptan. Özi batır, soğısқа tım aylaşıl... Şep qurıp urısıptı qazaq, qalmaq, Qorqaqqa oñay emes şepke barmaq, Babañınıñ bes balası sadaqqa uşıp, Bul soğısta qazaqqa tüsti salmaq.n Qazaqtı bul soğısta qalmaq aldı. Bes şıñınıñ bir üşeuin qırıp saldı. Jeñilgen soñ tura almay Sır boyına, Arqağa

qazaq auy ketip qaldı. Qalqaman sol qalğannan qaldı izdelmey, Izdemeyin degen joq, şama kelmey.

Ol tügil, ānet Babañ köške ere almay, Tiridey döñ basında qalğan ölmey", - dep ata jolın buzğan Qalqaman - Mamırğa ükim aytqan Arğınnıñ bii ānet Babanıñ osı qırğında tiridey döñ basında köške ere almay qalğanın jır etedi. "Qalqaman - Mamırda" ayılğanday qazaq eliniñ besten üş bölige qırıldı. Sırtqı jaunan qazaq eli burındı-soñdı munday apatqa urınğan emes. Ataqtı Joşı hannıñ Arqanı, Sır boyın alatın urıstarınıñ özinde de qazaq dalasında qırılğan el üşten bir böleginen aspağan. Joşığa qazaq jerinde han bolu üşin el kerek bolsa, Sıban Raptanğa qazaq halqınıñ jeri men malı kerek edi. Keybir tarihşılarınıñ esebi boyınşa, Joñğar āskerı atınıñ tuyağı jetken jerine deyin, sol kezde eki millionday qazaq halqı turğan eken. Joñğar şapqınşıları sonıñ besten üşin öltirgen, yaғni eki million adamnıñ bir million eki jüz mıñdayın joq etken. Jan türşigerlik apat! El qonısınan, mal-mülkinen ayrıldı. Ata-ana ul-qızınan ayrıldı. Alıp qazaq jeriniñ sonau күnşığısı men oñtüstiginen Sır boyına qaray jayau şubırğan jurt joñğardı qoyıp, it pen qusqa jem boldı. Jalғız ānet Babañ emes, qazaqtıñ talay ayaulı kempir-şalı köške ere almay, töbe-töbeniñ basında qaldı. Neler ğibrattı āyelder, jas kelinşekter nārestesine emşekten berer süti bolmay, jau qolına özderi barıp tüsti. Keşegi aq maydı ayağımen tepken el endi qulazığan qu daladan, jaujumır, alğır, qozı-quyırq sekildi nāri bar şöpтермен qorektendi. Qayıñ aғaştıñ qabıғın sızdırıp, betindegi jelimin jep, "qayıñ sauğan" degen atqa ie boldı. Osılay qazaq tarihında "Aqtaban şubırındı, alqa köl sulama" dep atalğan halıqtıñ ulı apatı bastaldı. Sonda barıp şubırğan eldiñ qandı jasınan tuğan, qayğısına jer jüzindegi birde-bir āuen par kelmes ataqtı "Elim-ay" āni dūniege keldi. "Qara taudiñ basınan köş keledi, Köşken sayın bir taylaq bos keledi, El-jurtınan ayrılğan jaman eken, Eki közden möltildеп jas keledi. Mıнау zaman qay zaman - qısqan zaman, Basımızdan baq qusı uşqan zaman. Şubırғанда iziñnen qar boraydı, Qañtarдағı qar jauğan qıstan jaman. Mıнау zaman qay zaman - bağı zaman. Bayağıday bolar ma tağı zaman! Qarındaş pen qara orman qalğannan soñ, Közdiñ jasın köl etip aғızamın. Qabırғama qara jer battı, quday, Munşa qısım qıldıñ ğoy, qattı quday! Jayau jürsem - tabanıм ауıradı, Tım bolmasa bermediñ attı, quday! Mıнау zaman qay zaman - qay-qay zaman? Ul ayrılğan atadan - day-day zaman. Bauırıñnan ayrılğan jaman eken, Kün bar ma eken köriser, esen-aman?" Tuyaq serpip qarsılıq etuge şaması kelmey qalğan qazaq eli, joñğar quldıғında qaludan qañғırıp öludi artıq körіp, şubıra berdi. Kişi jüzdiñ көp eli Sauran şaharın aynala qaşıp, Hiua, Ürgenişke, Buharaға qaray josıdı. Samarqant pen Hodjentke qaray şubırğan Ulı jüz ben Orta jüzdiñ key ruları Sırdariya jaғasınan altı şaqırım jerдеgi

Betpaqdalağa qaray ketken Ülken arıqtıñ eki ayırılğan tusındağı Alakölge kelip quladı. Endi "Aqtaban şubırındığa" "Alqa köl sulama" degen qanattı söz qosıldı. Tek Ar- qadağı Arğın ruınıñ deni öz jerinen qozğalmadı; bul rumen irgeles otırğan Qıpşaq, Nayman, Kereylerdiñ biraz eli soltüstikke qaray ıǵıstı. Jetisuda qazaq auıldarı şamalı qaldı. Joñǵar hanı qazaqqa etken aaurtpalıǵın qırǵızǵa da körsetti. Biraq Küngey Alataudı jaylaǵan qırǵızdıñ key manaptarı Sıban Raptanmen til tabuǵa tırıstı. Sıban Raptan mundaylardı qazaq eline qarsı qoyıp ta kördi. Biraq köpten beri qanı men janı bir bolıp qalǵan eki eldiñ arasınan şoq tastap jöndi ört şıǵara almadı. Sır boyınıñ ızǵarlı qara suıǵı bastalmas burın, Joñǵar şapqınşılıarı Türkistan şaharın qorşadı, Elşibek basqarǵan qala halqı nartäuekelge bel buıp qalanı qorǵap baqtı. ... Sıban Raptanıñ aybındı attı äskeri qala qaqqasına lapıldap kelip, qarday jauǵan sadaq oǵınan san ret keyin qayttı. Kün ara bie sauımınday ğana mezigil köziniñ şırımın aluǵa murşası jetken Elşibek, at üstinen túsuge de uaqıtı bolǵan joq. Eger halıq oqqa keudesin qarsı tossa, onı eşqaşan ala almaytının Joñǵar äskeri endi bildi. Söytse de dolı Şuna Dabo jasaq üstine jasaǵın tökti. Qala qamalınıñ qasında tau-tau ölikterin qaldırıp, olar taǵı da keyin şegindi. Urıs osılay qızıp jatqan kezde, kenet qumdı boran bastaldı. Isqıra soqqan jelmen birge qala üstine qara tünek qum töndi. Bul dauıl jeti kün boradı. Bükil qudıq bitkenniñ bärin qum bastı. Endi turǵın jurttı pen äsker şölden qırılıuǵa aynaldı. Sonda ğana barıp Elşibek batır qalanı beruge mäjbür boldı.

II

"Qazaq halqı munday küyge qalay jetti? Osıdan eki ğasır burınǵı aybarı qayda?" - Bul suraq osınau surapılda ülken-kışınıñ kökiregine üyelegen zapırannan kem bolǵan joq. Kim buǵan jauap berer? Mine, bükil qazaq dalasına äygili, bul künde jası qırıqtarǵa kelip qalǵan şoqşa saqaldı, keñ mañdaylı Buqar jırau da osınday tolǵanıstı üstinde edi. Ol esikke tayau otırǵan bala jigitte seziktene köz tastadı. Adamǵa tesile qaraytın ülken surǵılt közdi, at jaqtı, aqsur jigittiñ top jılqınıñ işindegi aqalteke, arǵımaǵınday, boyşañ kelgen dene bitimine qaraǵanda, onı on tört - on bes jastarda deu qım edi. Tek osı şamada ekenin ustaranıñ jüzi timegen bet älpeti ğana añǵartadı. Otırǵan otırısında, qozǵalıstı-qımılında bir pañdıq, tākapparlıq bayqaladı. Aqınıñ qıraǵı közi aldamaşa kerek-ti. Bala jigittiñ däl qazirgi özderi otırǵan qaraşa üyde - kedey şaruanıñ üyinde tumaǵanı anıq... Üyde bulardan basqa taǵı eki kisi bar. Biri törde otırǵan qara sur jüzdi, qıyaq murttı, jası otızdarǵa jaña jetken Kişi jüzdiñ hanı Äbilqayır. Ekinşisi - bosaǵada teri tulaq üstindegi alpamsaday qaba saqaldı, qoñır beti kün men jelge küyip äbden totıǵıp ketken mosqal kisi. Bul - Oraz attı qul. Türkistan qalasın qorǵau kezinde

sultan Uâlidin on üç jasar balası âbilmansur jau qolına tûsken-di. Onı şınjırlap Hiua bazarına quldıqqa satuğa aparğan jerinen beri qaray osı Oraz qul alıp qaşıp, qutqarıp edi. Qazir âbilmansur men Oraz quldın Ulı jüz Töle bidin tüyesin bağıp jürgen şaqtarı. Ekeuiniñ de atı-jönin eşkimge aşpay, qupiya ustağan jayları bar. Âbilmansur öziniñ qazirgi jağdayına namıstanıp, sultan tuqımınan ekenin jasırса, qul qojasınıñ degeninen asa almağan. Barlauğa şıqqan Âbilqayır men Buqar jirau bugün serikterinen köz jazıp qalıp, bir sayda jeke otırğan osı tüyeşilerdin laşığına kep ayaldap edi. Buqar jirau Oraz qulmen birge dalağa şığıp, qazanğa as salısıp kirdi. Qazir şubat işip, ãngime-düken qurıp, şüyirkelesip otırğan kezderi. Âbilmansur Töle bidin tüyeşisi ekeninen böten tis jarıp sır aşpadı. Biraq qırağı jirau tuısı bölek bul bala jigittiñ tipti de qarapayım tüyeşi emes ekenin iştey sezip otr. Al bala jigittiñ beti bülk etpeydi, qupiya sırn müldem tereñ tiğıp tastağanday. Kenet ol jirau oyın oqıp qoyğanday, esik aldında otırğan Oraz quldı iegimen nusqap:

- Bul kisi mağan âke ornına âke, şeşe ornına şeşe bolğan adam - dedi. - San ajaldan qağıp kelgen periştem, Jâbireyilim... Buqar ağıt sözdiñ auzınan qalay şığıp ketkenin bilmey qaldı. - Ol qamqorlıq qasieti mağan ayan... - Qalayşa?! âbilmansurdın ötkir surğılt közderi, samay tamırğa qadalğan almas qandaurdin uşınday, Buqar jiraudın betine qadala qaldı. Buqar jiraudın boyı şımırլap ketti. "Bâtsağardıñ közi qanday ötkir edi... Şağatın jılanıñ közindey selt eter emes qoy..."

Oraz as qamdasıp jürgen adamı dañqı qazaq qauımına ayan Buqar jirau ekenin bilgen soñ âbilmansurdın ata-tegin tolıq aşpağanmen, özderiniñ Hiuadan qalay qaşıp şıqqandarın aytqandı. Jiraudın "Oraz quldın qamqorlıq qasieti mağan ayan" deui osıdan edi. Bala jigittiñ közqarasınan şosınıp qalğan Buqar endi iştey qobalji bastadı. "Auzdan şıqqan söz - atılğan oqpen teñ, sorlınıñ obalna qalmasam netsin. Şıñğıs urpağı özderine kir keltiretin, qupiyani biletin adamdardı ayamaytın edi, beyşarağa zaqım keltirip jürmese jarar edi". Jirau âbilmansurğa jaltarma jauap bergenşe, bulardıñ sözün Âbilqayır bölip jiberdi. - Sonimen bul küyge biz qalay jettik, Buqar ağa? - dedi burın bastalğan ãngimeni qayta sabaqtap. - Qasım hannan keyin halıqtıñ basın qosıp, bir şañıraqtıñ astına jinaytın ul tumağanı ma?.. Buqar jirau oylana jauap berdi.

- Nege tumasın, talay ul tudı ğoy... Biraq el basın biriktiru oñay ma... Qasım han kezinde de Aq Ordağa Noğaylı eli, Jetisu boyı tegis kirmegen-di. Sır boyınıñ qalaları birese Muhamed-Şaybani ordasına, birese qazaq eline alma-kezek auısıp, el arası talan-taraj bolu bitken be?.. Amal ne, esil erler armanına jete almay ketti ğoy.

- El birligi üşin janın qurban etip kim şıqtı? - Halıqtıñ özi. - Halıq qaşan da bar ğoy. Handardan kimdi atar ediñiz? - Haqnazar, Täuekel... - Haqnazar turalı ģrkim ģr türlü aytadı. Anıĝın öziñizden bir estiin dep edim, - dedi Ąbilqayır. - Sol atalarımız jayında söz qozĝay otırıñız. "Oraz quldıñ ayıbın qalay jeñildetemin" dep otırĝan Buqar jirau birden kelise ketti. - Onda tıñday ber. Haqnazardıñ tübine jetken bayaĝı alauızdıq pen Şaybani tuqımı Abdolla bolatın... Qaraşa üyde otırĝandardıñ köz aldında jirau ģñgimesi ĝajayıp suretterge aynalıp, tizbektelip öte bastadı... - Jalĝanda ökinişten aaur qasiret bar ma eken? Küşiñ jetpey, jaudan jeñilseñ, - bul ölim. Küşiñ jete turıp jauıñdı bosatıp jiberseñ - bul jomarttıq. Al artınan sol jauıñnan qastıq körseñ - bul ökiniş. Ölimnen de aaur ökiniş! - dep bastadı jirau ģñgimesin... On eki qanat aq boz üydi basına kötergen qız-bozbalanıñ du-du sözderi de, dürkin-dürkin külkisi de Haqnazar hannıñ köñilin böler emes. Oñ tizesin basa şıntaqtay otırĝan kişi baldızı, aq totıday sılanĝan erke-şora Aqbalanıñ sıbırlay aytqan ģzili de qulaĝına kirer emes. Tek bosaĝada turĝan kisi boyınday qumıraĝa oqta-tekte közi tüsip ketedi de, ondaĝı kesteli köne naqıldı oylana oqıdı."Bul qumıraĝa altın quyar bolar, Bul qumıraĝa kumis salar bolar.Bul qumıraĝa şarap quyar bolar,Bul qumıraĝa közdiñ jası tolar..."- Han jezde, - dep Aqbala kenet Haqnazardıñ qara sanınan buray şımşıp aldı. - Tipti ezu tartıp, til qatar emessiz, naĝız Külmes han öziñiz boldıñız ĝoy. San eti du ete tüsse de, qızdıñ sözi bāribir qulaĝına kirmedi. Baldızdıñ budan da qıyañqı erkelikke haqı bar... Haqnazar sol qolımen jas suludıñ mıqınınan qıtıqtay sāl özine tarttı, biraq özeĝi örtenip, bar oyı osıdan bie sauımı burın kelgen şabarman habarınan uzay almadı. Aqbala taĝı da sıñırılray küldi. - Jauĝa şapqanda jolbarıstay batıl deuşi edi, ģlde Sarayşıqtıñ qız-qırqınınan jüreksinip otırsız ba? Jüreksinbeñiz... Kisi jeytin ģdetimiz joq... Qız sözün endi ĝana emis-emis estidi. Endi ĝana öziniñ qay jerde otırĝanın esine tüsirdi. Ąlsirey ıdırap qulaĝan Altın ordanıñ ornına qazir Qazan, Qırım, Astrahan handıqtarı payda bolĝan. Bir kezde Batıy handıĝınıñ kindiĝi sanal- ĝan, san memlekettiñ sauda joldarı tüyisken, tas darbazalarınan şıĝıs pen batısqa han ģmirleri taraĝan Edil özeniniñ boyındaĝı Saray qalası mülde küyrep, onıñ ornına osı Sarayşıq şaharı salınĝan. Bir kezde bul da Kaspiy teñizi arqılı ötip kelip, batıs pen şıĝıs saudagerleriniñ bas qosatın ülken sauda kindiĝine aynalıp edi. Al qazir bul - Jayıq jaĝasındaĝı Üyşikten jırma şaqırımday jerde jatqan şaĝın ĝana jay şahar. Altın Orda ģlsirep bituge aynalĝanda, negizi Mañĝıt runan qurılĝan Noĝaylı qauımı sol Sarayşıqtı özine astana etti. Al qazirĝi kezinde Noĝaylı handıĝınıñ bir bölegi Astrahanĝa, biri Qazanĝa, biri Özbek Ordasına, qalĝandarı Aq Ordaĝa auıp, bet-betimen ıdırauĝa aynalĝan şaĝı. Tek Noĝaylı degen jalpı el atı men ģli de bolsa sauda-sattıĝı mol Sarayşıq şaharı qalĝandı.

Osı Sarayşıq şaharına eki sana qolmen budan bir apta burın Aq Orda hanı Haqnazar kelgen.

Sonau it arqası qiyannan qalıñ ģskermen sapar űeguge Aq Orda hanı mājbur bolģan. ākesi Qasım Ābilqayır men Aqsaq Temir urpaqtarınan Seyhun dariyanıñ tōmengi jağı men Qaratal, Sayram, Talas, űu özenderiniñ boyın ĝana alıp qoyģan joq, ol qazaq handıģına Jetisu, Edil, Aq Jayıq boyın da bağındırmaqısı boldı.

Osı sayasattı kōzdegen Qasım men Astrahan handıģına qaray beyimdele tūsken Noģaylı eliniñ kōp jurtın öz űeñberinen bosatpaymın degen oymen, 1523 jılı Sarayşıqqa kelip, sondağı bir ayqasta qaza tapqan. Sodan keyin-aq Buhar hanı Abdolla men Moģolstan hanı ābdiraűittiñ birigui arqasında qazaq jeri talan-tarajģa tūsti. Kōptegen rular Arqa jerine qaray oyıstı. Mine, Haqnazar Aq Ordaģa osı kezde han boldı. Kōp jerin Buhara, Moģol handarınıñ basıp alģanı az bolģanday, dāl osınıñ aldında ĝana Jānibektiñ kenjesi Jādikten tuģan űaģay sultan Abdollamen til taup, Tūrķistan uālietiniñ künűıģıs jaģın bölip alıp, Buhara handıģına qarap ketken. Haqnazar Aq Ordaģa ie bolģannan beri de on bes jılday uaqıt ötken. Biraq osı on bes jıl Haqnazarģa oñayģa timedi. Bölűektenip ketken qazaq handıģın, ākesi Qasımday, qayta biriktiruge kiristi. Bul istiñ sātı boluına bir sebep qazaq eliniñ negizgi jauı Qıtay boģdıhandarı özara qırılısıp, qazaq jerin űabuģa qolı timedi. Sonı paydalanıp Haqnazar qırģız ben qaraqalpaq tuıstardı da öz tuınıñ astına jinay bastadı. Neler qan tōģis űayqas, arpalıs, qırģındar ötti halıqtıñ basınan. Āsirese, Seyhun dariya boyındağı qazaq űaharların qaytarıp alu, ĝalamat aur tartıstarģa aynaldı

Budan burın ālsirep qalģan űaybani ordası, osı urpaqtan űıqqan Abdolla sultan Buhar āmirűisi bolģannan beri qaytadan tuı kōkke örlep, küűeye tūsken. Biraq, űaybani ordasınıñ tım dāuirlep ketuine arasındağı alauızdıq kōp qırısık etti. Alauızdıqtıñ negizi - Taűkent āmirűisi Babasultan men Abdolla arasındağı talastan tuģan.

Bul talasqa qazaq handarı da jan sala kirirken-di. Abdolla jaģında űaģay, Babasultan jaģında Haqnazar. Abdolla men Babasultannıñ talası, bir jaģınan Haqnazardıñ qazaq handıģın küűeytuine mümkindik berse, ekinűi jaģınan, űaģay sultandı özine qarsı qoyıp, bükil qazaq elin biriktiruge ülken ziyanın tigizip keldi.

Bunıñ üstine Haqnazar qol astına engen qırģız, qaraqalpaq elderiniñ arasındağı özara tartıs, dauı da Aq Ordanıñ küűeytuine ājeptāuir kedergi boldı. Oñ qırģızģa jatatın Sarbaģıű, Soltı, Buģı, Sayaq, Çerin, jer iñģayına qaray qazaq hanına qosılsa, Sol qırģızģa kiretin ādigene, Jādiger, Bazıs, Baģıű, Tūnģatar, Sarı tārızdi ruları birese űıģıs Tūrķistan hanı ābdiraűitke, birese Aqsaq Temir urpaqtarınıñ jaģına űıģıp, birigip el boluģa kōp böget etti. Munday jaģdayda Haqnazar hanģa birjolata berilgen senimdi küű gerek boldı. Bul küű Sırdariya men Qaratal boylarınan Ulıtau, Arģınatı öñirinen, Kōkűe teñiz, Esil, Ertis, Tobıl, Nura jaģalarınan

tabıldı. Biraq qaytadan küşeyip kele jatqan Muhamed-Şaybanidıñ Ordasına qarsı turuğa bul küş te azdıq etetin edi. Şaybani Ordasına tötep berer edi-au, Altay jaqtan Oyrat qolı töngeli kele jatır. Oñtüstiginen Qıtay dübiri estiledi. Aq Edildiñ ar jağında - bugün bolmasañ erteñ tuğırına qonğalı turğan Rossiya... Joq, tu-talaqay bolıp ârkimniñ qolında ketpes üşin jalğız jol - el bolıp birigip, Aq Ordanıñ mañına şoğırlanu kerek. Arqa men Jetisu öñirindegi rulardıñ beti beri qaradı. Endigi kezek - âkesi Qasım da jöndep köndire almay ketken Edil, Jayıq özenderiniñ arğı-bergi jağındağı köp eldi Aq Ordağa qaratı. Sonda ğana bul el sırt jaularğa qaymıqpay qarsı tura aladı. Osınday haldegi Aq Ordanıñ hanı Haqnazar, Abdolla men Babasultan arasındağı şielenisken tartıstı paydalanıp, özine az tınıs tauıp, Noğaylı eliniñ kindigi - Sarayşıq qalasına kelip edi. Noğaylı eline attanu üşin Haqnazar Sarayşıq şaharınıñ tübindegi âkesi Qasımniñ ziratına barıp quran oqıp, basına qaytadan kümbezdi mazar saldı sıltau etken. Biraq sıbırlağandı quday estimey me degendey, munday qoldıñ tekke kele jatpağanın Edil, Jayıq boyındağı Mañğıt, Alşın, Bayulı, âlimulı, Jağalbaylı ruları birden sezgen. Bul elderdiñ qazirgi bas köterer adamınıñ biri - ataqtı Şalkiiz jirau, qalıñ qolmen Haqnazar kele jatır degendi estip, soyıl ustap qarsı şıqpaq bolğan jelökpe jigitterin basıp, handı qurmetpen qarsı aluğa keñes bergen. Qart jiraudıñ aqılın aqsaqaldar da maqul kördi. Aqırı, Haqnazar handı jurt bolıp şın ıqılaspen qarsı alğan. Kelesi küni eki jaq kelissözge kiristi. Şalkiiz jirau qartayğan soñ Noğaylıniñ tüp qazıq bii bolğan Qoysarı bi tolğauın bastap ketti.

- Oylay berseñ - oy da köp, uayım da köp. Oynay berseñ - oy da joq, uayım da joq! - dep bastadı sözin Alşınniñ aq sañlağı. - Bir jaylauda irgeles, bir keruende tirkeles el edik, eki sana qol ertip Noğaylığa keluinde, Haqnazar han, gâp bolar. Äytkenmen sözdıñ basın suraqtan bastayın. Kâri qulaq emis sözge de emeksidi, âkeñ Qasım hannıñ ziratına quran oqıp, mazar sal- ğalı kelgen sıñaynıñ bar sekildi... Qasım han sağan âke bolsa, Noğaylığa han edi, mazarınıñ basındağı altın ayına daq túsirmey otırğanımızdı keşe köziñ kördi, - dep Qoysarı bi hanğa âskermen keluiniñ törkini basqa-au degen tuspaldı bir añğartıp ötti de, - iâ, Qasım aldiyar jigittiñ sırttanı edi, mañdayımızğa sıymadı, qara jer onı da aldı, - dep az bögelip otırıp, ar jağın taqpaqtap ketti: - Qara jer jalğız Qasımdı aldı ma? Ölmese qayda ketti burıñınıñ kârisi. Jerdiñ jüzin jutsa da bir toymaydı, qara jerdiñ talısı. Ölim degen - uzaq joldıñ alısı. Qoysarı bi tağı da toqtap, kenet basın köterip aldı: - Iâ, ötkenniñ ökinişin aytıp özegiñdi örtegenmen, alğanın quday qaytarıp bermes, bar ümit - aldağı zamanda... Aldağı küydi boljap, jol şekkendey türleriñ bar, saparıñ oñ bolsın, ağayın! Sözdı Haqnazar ordasınıñ töbe bii - Aqsopı bi aldı.

- Nu qarağay qulasa, ornında qalğan şırşası japıraq atıp güldenip, butaq şığıp bürlenip, qiyadan uşqan qıran qus qonaqtap ötpes demeñiz. Aydın şalqar sualsa, bulaq bolıp arqırap, teñiz tolıp jarqırap, aqqu-qazdar üstine turaqtap ötpes demeñiz. Arğımaq ölse qulın bar, âkesi ölse ulı bar. Qasım han qaza bolğanmen, artında qalğan Haqnazar, altın tuğırğa qonğan aq suñqarday, âke tağına otırdı. Aq Ordanıñ irgesi ıdırap, tündigin dauıl köterip, el basına kün tuğan kezeñde, sol Aq Ordanıñ şañırağın qulatpaymın dep, Haqnazar oğlan atqa qonğanına mine on bes jıl! Sol on bes jıldıñ işinde ıdırauğa aynalğan Aq Ordanıñ irgesin qayta bekitti, qulauğa qalğan şañırağın qayta tiredi... Biraq arlan bireu... - qasqır köp. Aq Ordanıñ külin kökke uşırıp, uıq-keregesin butarlay bölip aluğa antalağan jau az ba? Özgeni qoyıp, osı bes-altı jıldıñ işinde Muhamed-Şaybani Ordasınan köz alartqan Abdolla bahadurdıñ özi de ökpe tusına oqtay qadaldı. Bir Ābilqayır urpağı emes, Aqsaq Temir āuleti de soğan erude. Olar tügil mına özimen qan-jını bir Şağay sultan da sonımen tilektes bolıp jür. Abdolla oñay jau emes... Buğan qarsı turu üşin oydağı, qırdağı qazaq taypasınıñ bas birliği kerek. Otız jıldan beri şalğay qonıp, şet jaylap ketken Noğaylı sañlaqtarı, senderdiñ de qaytadan öz üyirleriñe qosılğandarıñ abzal. Söytsek qana biz en jaylap, erkin köşken eldigimizdi saqtaymız. Buhar men Hiuanıñ qulaq kesti qulı boludan qutılamız. Basımız da, qosımız da bir bolsın, eldigimiz ben beldigimizdi bir jerden oylayıq, bizge qosılıñdar. Sırımız da sıñayımız da osı. Qolmen kelsek, qorqıtqanımız emes, jauğa qarsı qayrat körseter küşimiz senderge de köz quanış bolsın dep kelip otırmız. On san Ormanbetiñ Edil-Jayıq boyında qalğan urpaqtarı, endigi söz senderde, - dep Aqsopı bi sözini tamamıdı. Bul bayağı Aqjol bidiñ Momın degen āyeline tuğan Aqsopı, Qarasopı, Sarısopı, Arıqsopı, Nādirsopı attı bes ulınıñ ülkeni. Arğınıñ atı şulı Qanjığalı, Tobıqtı rularınıñ irge atası. Jası seksennen asıp ketse de, āli at jalın özi tartıp minetin quattı qart. Onıñ atalı sözi men ādilette toqtamın eki jaq birdey ıqılaspen tıñadı.

Qoysarı, Aqsopı biler qaytadan söyledi. Aluan-aluan oylar, kesek-kesek uşqır sözder aytıldı. Bulardan keyin kezek Töle bi, urımtal, uşımdı bilerge berildi. Olardan basqa dilmar, sözuarlar qızıl tilderimen san örnek toqıdı. El birliğin tilge tiek etken neler āşekeyli tolğaular ortağa salındı. Bir mezet Haqnazar Aq Ordanıñ basına töngeli turğan qılı-qılı kezeñder bar ekenin bayanday kelip, Noğaylınıñ Aq Ordağa tügel qosılun talap etti. Osılay üş künge sozılğan şeşender talqısınan keyin, Aq Orda men Noğaylı qauımı el arasın alıstatpaytın bitimge keldi. Noğaylı eli Haqnazarğa bağınp Abdolla hannıñ betin qaytarıp, Sır boyındağı qazaq qalaların birjolata Aq Orda qaramağına alıp qalu üşin, osı jazdıñ özinde on mıñ attı āsker bermek bolğan tujırımğa toqtadı.

Mundayda ru birligi, el biligi qur sözben ğana bitpeytindigi ejelden belgili. Qazaq dästüri boyınşa söz birligin süyek birligimen nıǵaytalıq dep, Noǵaylı qaumu Haqnazar hanǵa qız bermek boldı. Ejelden Jaǵalbaylı eliniñ qızdarı suñǵaq boylı, alma moyın, oymaq auız, kögen köz, sulu keletin. Ğsirese, Qarasay baydıñ Aqtorǵın, Aqbala attı qos aruı bükil Noǵaylı eline atı şıqqan äygili sulu, asqan körikti jandar edi.

Biler quran ustap bitimge kelgen Noǵaylı eliniñ bekdadaları han köñilin birjola özderine qaratudı oylap, eliniñ eñ ayaulı sulınıñ biri Aqtorǵındı qalıñdıqqa uyǵardı. Haqnazar men Aqtorǵınıñ qosılu toyı bugün tañerteñ bastalǵan. Künşıǵısın qalıñ äsker qaptap, üreylenip qalǵan Sarayşıq bir tünde tülep şıǵa keldi. Qız-bozbalalar jañbır juǵan qızǵaldaqtay qulpıra qalǵan. Keruen saraylar, qala aulaları äñ-küyli, oyın-külkili dumañǵa tolıp, eki jaqtıñ äskerleri beybit bāsekege şıǵıp, äñ jerde sayıs, küres, kökpar, jambı atu oyındarına kirirken. Qırıqqa tayap qalǵan Haqnazardıñ türuli şayı şımıldıqtıñ astında aq düriya köylek, oqalı beşpent kigen, basında ükisi bulañdaǵan, asıl tastı jaǵalbaylı şoşaq taqiyası bar qalıñdıǵın körgende, jüregi şımır ete qaldı.

Aqtorǵın dese, aq torǵınday-aq eken! Eki beti jaña jauǵan aqşa qarday, uzın kirpikterin kötermey, tömen qarap otır. Küyeu jigitter kirip kelgende, hannıñ mısı jeñip, şımıldıqtı jabadı umıtıp ketken qızdıñ bir jeñgesi asıǵa qimıldap, şımıldıqtı tūsire qoydı.

- Küyeujan, körimdigiñdi bermey jatıp, aqquma sonşa suqtanǵanıñ ne? - dedi qız jeñgesi äzildey külip. Däl osı kezde kütpegen jaǵday boldı. Üyge asıp-sasıp üsti-basın şañ-tozañ basqan, kiim bolmısı Sır boyınan ekeni aytpay-aq tanırılıq, şoqşa saqaldı bireu kirip keldi. Bet-älpetinen alıs joldan arıp-aşıp jetkeni körinip tur.

- Han iem, - dedi ol esikten attay bere tizesin bügip. - Oñaşa aytar jedel habarım bar. Han şabarmandı endi tanıdı: - Au, Qıyaq batırsıñ ba? - İä, taqsır.

Haqnazar dereu ornınan turıp, sırtqa qaray bet aldı. Sonau Qaratalda qalǵan Aq Ordadan şabarman Qıyaq qanday habar äkeldi? Onı hannan basqa eşkim sezgen joq. Köp keşikpey, ol üyge qayta kirdi. Qıyaq aq sabın bolıp köpsip terlegen atın auıstırıp, күnşıǵısqa qaray qaytadan şaba jöneldi. Üyge kirgen han, serikteriniñ qobalji qaraǵan suraulı keskinderine jauap bergendey, jaybaraqat: - Jay habar. Toy-dumandı bāseñdetpeñder! - dedi. äñgimeniñ däl osı tusında Oraz qul sırtqa qazan qarauǵa şıǵıp ketti. Buqar jirau oşaқтаǵı tobılǵı şoǵın sāl kösep, üy işine jariq berdi de, "ne oylap otır eken?" degendey äbilmansurǵa sınay qaradı. Jas tüyeşiniñ beti bülk eter emes. Bir tuñǵııq qiyalǵa şomıp, ün-tünsiz qatıp qalǵan. Älden uaqıtta barıp ol:

- Haqnazar han şabarmangğa äskeri tapsırmadan böten sır ayttı ma? - dedi ol. Buqar jırau sâl qozğaldı. - Aytşa şe? - Qojasınıñ qupiyasın bilgen qul - qoyınıña salğan jılanmen teñ, bir küni bolmasa bir küni şağıp alı haq. Buqar jıraudıñ boyı tağı şımırılöp ketti.

"Yapırmay, mınau bir sumdıqtı aytıp otır ğoy. Orazğa bir qauip tönip-aq tur eken..." Ābilqayır da tüyeşige tañdana köz tastadı. Osı kezde qolına şılapşını men qumanın ustap Oraz da kirdi. Üydegiler qoldarın jua bastadı. "Jasım kişi jalşımın ğoy" dep, Ābilqayır han men jırauğa oramal usınıp, bāyek qaqqan joq, dārejesi teñ adamday özi de barıp qumanğa qolın tostı. Anau jasım ülken ğoy dep şamdanbay, iltipatpen su quydı. Ābilmansurdıñ tegin tüyeşi emes ekenine Buqardıñ közi endi ābden jetti. Buqar jırau: "Osı beyşara özine tönip turğan qauipti sezbey jür me?" degendey qulğa da sınay qaradı. Ananıñ jüzinen abırjığandıq belgi barın sezdi. Jırau ayap ketti.

Astan keyin Buqar āñgimesin qayta bastadı. Biraq köñilinen: "Mına bātşağar rasımen-aq qulın öltirip tastamasa jarar edi" degen küdik ketpey-aq qoydı.

Qıyaq kelip ketkennen bastap hannıñ qabağı aşılmadı. Jaña ğana Aqtor- ğındı körgende laulap tutana qalğan jalını da lıp etip qayta söngendey. Öziniñ üylenu toyında otırğanı da esten şıqqan, köñili āldeqayda. Hannıñ jabırqañqı jağdayın uqqan baldızı Aqbala qasına kelip, tizesin şıntaqtay otırğanda da selt etpedi. Aytılğan āzilge jay bir sülesoq küyde jauap bere

Qannıñ ulken qobaljuda ekenin sezgen serikteri ğana sır bermegensip, üy işi tolğan qız-bozbalardıñ āzil-külkisine belsene aralasıp otır.

Şağay būdan köp jıl būrın bir jorıkta kele jatıp, Sayram dalasında bir kezde Ābilqayırdıñ ataqtı jauingeri bolğan Qoñırat Ūrşı batır ūrpağınıñ aulına tusken. Bül aul jüpını kyingen kisiniñ Şağay sūltan ekenin bilmeydi. Jolauşılar aul aqsaqalı Ūrşı batırdıñ şöberesi Ābilqasımınñ uyine tuneidi. Tunde Şağay Ābilqasımınñ oñ jaqta otırğan Kunsana attı boyjetken qızın oyatadı. Qırıqqa kelip qalsa da jastıq otı āli sönbegen sūstı Şağayğa berilip qaladı. Qızdıñ aşıлмаған gul, jarılмаған bur bolıp şıqqanına riza bolğan Şağay, sol bir aylı tunde Kunsananı qalın malın tölep almaq bolıp ant beredi.

Sūltan uādesinde tūradı. Eline barğan soñ Ābilqasımınñ qızın sūratıp kisi jiberedi. Ābilqasım aulı Haqnazar hanğa qaraydı jāne Şağay sūltannıñ Mūhammed – Şaybani Ordası jağına şığıp, tuğan eline opasızdıq istegenine riza emes bolatın.

Şağaydın ötinişin qabıldamağanı bılay tūrsın, ol adamdarı ketken kunniñ erteñine, Kunsananı atastırğan Sozaq tubindegi Dayır qojağa kisi jiberip: "Bizdiñ baqşanıñ miuası pisip tur. Qızıqqan jat köz köp. Qarğa-qūzğınğa şūqıttırmay, alıp ketsin".- dep sälem aytağı.

Qūda jaǵınıńda kutkeni de osı edi. Bir aptaǵa jetkizbey kelinderin áketken. Şaǵay barmaǵın şaynap qala bergendi. Ábilqasım aulın şabuǵa Haqnazardıń qaharınan seskennen jáne Sozaq tubindegi “payǵambar áuleti” qojalarmen arazdasudı da jón tappaǵan.

Birak sonau aılı tunde tolıqsıǵan sūludıń ıstıq erninen alǵan şırın dámi Şaǵaydın esinen ketpey qoyǵan. Susını qanıp işpegen mahabbat şárbatı juregine sarsu bolıp úyıp, ketpes keselge aynalǵan.

Sóitip jurgende jıl ótti. Şaǵay barǵan jerinde Kunsana toǵız ayǵa jetpey TáuKel degen últaptı degendi estidi. Sanay kelip, ol bala – ózimdiki degen baylamǵa bekidi.

Arada taǵı da bes –altı jıl ótti. Kunsana mahabbatı da tot basqan asılday köñilden kömeskilene bastaydı. Dál osınday mezgilde bir kuni Şaǵay Sozaktan kelgen keruensiden Dayır qojanıń balası suzekten qaytıp bolıp, jesir qalǵan Kunsananı “ aǵa ólse jeńge mūra, ini ólse kelin mūra” degen qazaqtıń köne dásturi boyınşa, qojanıń ulken balasına bergeli jatır degen habardı estidi. Jureginde qolamta bolıp sönuge aynalǵan şoq qaytadan lap ete tusip edi. Kunsananı bir kezde atastırǵan erine qıǵanmen, endi ámeńgermelikke qımadı. El bilegen dárejesine qaramay, qasına senimdi on nökerin ertip ózi jay adamşa kyinip, atqa qondi.

Tun işinde qannen-qapersiz jatqan Dayır qojanıń aulina kep, qarulı on jigitimen sau etip tuse qaldı. Şırt úyqıdaǵı yi adamdarınıń unin sıǵartpay, şımıldık işinde jatqan Kunsananı jas TáuKelmen atqa óńgerip, ala jóneldi. Baylaudaǵı Dayır qoja tań atqasın ğana tundege bolǵan oqıǵanı Sozaq haqimine jetkizdi. Hakim quǵınşı

Qız qaljıńı taǵı qulaǵına kirmedi. Babasultan qolındaǵı qos qozısı mılıq auzında turǵanday júregi sızdap, janın qoyarǵa jer tappay otır. Áldenip qalǵan Ordaǵa qan maydannañ taysalıp, Babasultannıń Yassı, Otırar dihtarın öz erkimen bergeni Haqnazardıń küstiliginiń ayǵaǵı. Qazir bunıń qaramaǵına, ákesi Qasım hannıń sońǵı kezindegidey, Sozaq, Sayram, Sauran şaharları tegis kirgen. Yassını astana etkennen beri Haqnazardıń abıroyı tipti qarıştap ketti. Iã, solay. Yassı mañayında qazaq jerindegi din oşaǵı bolǵan Qarñaq, Sunaq dihtarı da musulman qauımına úlken áser etedi. Sol sebepten de Astrahan handarınıń qaramaǵına birjola kiruge aynalǵan Sarayşıqtaǵı Noǵaylı qauımı da Qutlıq Temir áuletiniń tegeurindi temir şoqparınan jasqanbay, Haqnazar jaǵına şıǵıp otırǵan joq pa? El birliǵi - jumılǵan judırıq. Sol judırıq qazir şın aşılmaıstay bolıp jumılıp tur ma? Joq. Ras, qırǵız-qazaq bir odaqqa birigip, Şaybani Ordasınıń tegeurinine ilinip qalmaı qamında. Biraq Şaǵay sekildi büyrekten siraq şıǵarıp Abdolla hanǵa jaǵınıp júrgender az ba? Ejelgi jau el bolmas, Şaǵay şirigen bir jumırtqa...

Biraq onıñ artında qasqırdıñ börtirigindey bes balası bar-au! äsirese jırma jasar Täukel. Bolğalı tur, şirkin!

Tağdır degen qızıq, bireudiñ jolına öziñiñ jasıl jibek kilemin töseydi, al endi basqa bireudiñ barar jeri, basar taum qalaqay men tikenek etedi. Mısaldı alıstan izdemey-aq qoyayıq. Dayır qojanıñ aq boz üyinde Künsanadan Täukel tuğan küni, Haqnazar Ordasınıñ esiginde jürgen Ayqara qul men Qoysana küñnen bağanağı şabarman Qıyaq tuğan.

Al endi bir künde tuğan sol eki balanıñ tağdırı qanday qım-qığaş? Täukel sultan - Abdolla hannıñ äsker başlıarınıñ biri. Al Qıyaq bolsa, erligi de, aqlı da Täuekelden kem bolmasa da, şabarman ğana. Buğan kim ayıptı? Jazığı quldan tuğanı ma?

Buqar jırau äñgimesiniñ osı jerine kelgende sâl kidirdi.

- Qojasınıñ sırn bilgen qul - qoyınındağı jılanmen teñ dep men beker aytqan joqpın, - dedi tağı da äbilmansur. - Qıyaq Täuekeldiñ kimnen tuğanın bilse, tübi sultandı bir mıqtap şağar-aq... Buqar jiraudiñ jüregi tağı muzday bop suıp ketti. "Bätşağar, Oraz qulğa arnap qandı pışağın qayrap-aq qoyğan ekensiñ ğoy, tiri qaldırmasıñ" dedi işinen, söytse de: - Beker olay jorisıñ, - dedi tüyeşige, - Qıyaq Täuekeldiñ tübi öz üyirine qosılına sebepker boladı. Jas tüyeşiniñ közi qara köleñkede jarq etti.

- Qul aqlımen üyirin tapqan sultan tım uzaq ömir sürmes-ti... Buqar jırau basın köterip aldı. - Nege üydeysiñ? Han halqımen ğana küşti. Kündikke tunjırap otırğan Äbilqayır mırs etip külip jiberdi. - Bassız dene qayda baradı? - dedi ol, söydedi de äñgimeni buzğısı kelmey, - jırau, şejireñizdi jalğay beriñiz! - dep buyırdı. Buqar jırau sözün bastamastan burın köz qııgın Oraz qulğa audardı. Sup-sur bop, bası tömen salbırap ketken eken, "Beşara, bul da sumdıqtı sezip qalğan eken, endi esebin tauıp qaşıp keter" dedi iştey quanıp. äñgime qayta bastaldı. Qazaq eliniñ ğajayıp tarihi üy işindegilerdiñ köz aldınan tağı da tizbektelip öte berdi. - Orda mañındağı qol bastar batırlardıñ sanatına iligu üşin, soñıñnan ergen ruñ, eliñ bolıu kerek. Al Qıyaqtıñ kimi bar? äli de sol küñ qalpındağı kâri şeşesi - Qoysana ğana. Täukel men Qıyaq talayınıñ kereğar bolıu tağdır özi küni burın şeşkende biriniñ anasınıñ atı Künsana, ekinşisiniñ şeşesiniñ atı Qoysana degizuin qaraşı! Munda da jazmıştıñ bir uyğarğanı bar tärizdi...

Biraq jazmış degen ne? Qıyaq sekildi mıñnıñ tağdırı bul künde handar qolında emes pe? ärine, solay. Qıyaq sekildi öjet jigitti Haqnazar üzeñgiles etip köterse, kimniñ şañırağı qulap, jerge tüsedı? Joq, öytuge bolmaydı. Quldan şıqqan jigittiñ basına baq qusın qondıramın dep, бүkil sultan, bi, manaptardı narazı qıluđıñ qanşa keregi bar?

- Erteñine Haqnazar aqsaqaldarmen tağı uzaq ägimelesti. Aqırında mınaday tujırımğa keldi. Alasapıran jaugerşilik mezgil, bul jaqta Haqnazardıñ uzaq ayaldaına bolmaydı. Ol erteñ tañ ata, öziniñ eki sana äskerimen, Sarayşıq mañındağı Noğaylı qauımınıñ mıñğa tarta attı äskerin ertip, eline qaytpaq. Noğaylınıñ qalğan äskeri bir aptadan keyin Aqtorğın suludı ırğaltıp-jırğaltıp köşirip, Yassığa sapar şekpek. At tuyağı jetpeytin jer joq, budan bılay qaray eki eldiñ arası jii qatınasıp turmaq. Äzirge osınday baylanıs arqılı Sarayşıqqa jatatın el Haqnazar hanğa bağıñıstı ekenin bekem ustamaq.

Aqsaqaldar äñgimesi bitken kezde, besin namazı da bolıp qalğan eken. Jurt dâret aluğa tısqa şıqtı. Bir top serikterimen han sarayınıñ sırtında turğan Haqnazar şaharğa qaray şauıp kele jatqan şabarmandı jurttan burın kördi. Atqa otırısınan, han habarşısınıñ belgisi - oramalday aq jaladı nayza uşına ilgen nışanısınan bul kele jatqan Qiyaqtıñ teteles inisi Tuyaq ekenin han birden tanıdı. Şabarman şabısınıñ sıñayınan qarap, han bir sumdıqtıñ bolğanın sezdi, köñili alaburtıp, serikterin keyin tastap, joldıñ erneuine qaray tayadı. Astındağı qulagerin quyqıljıta jetip, Tuyaq jeke turğan handı körip, alısıraқта at üstinen asığa tüsti. Tizginin tastay saldı da, Haqnazarğa qarsı jürdi. Sup-sur bop ketken han: - Jat elde jurtt közine tüsetin qımıl jasama. Auızşa ayta ber, ne bolıp qaldı, jarqınım? - dedi. Tuyaq sol tizerlegen qalpında: - Qayğılı habar, han iem! - dedi erni kezerip. - Ayta bar. - Hasen men Husayın... - Tuyaq aytuğa auzı barmay, kümiljip qaldı. Haqnazar burınğısınan da surlana tüsti. - Kimniñ qolınan qaza boldı? - Babasultanniñ. - Qalaysa? Jigit ornınan türegelip, bolğan oqiğanı bastan-ayaq aytıp berdi. Şah-Saidtıñ basın özine jibergen Abdollanıñ qaharınan, Babasultan ölerdey qorqadı. Qaytadan Buhar jağına şıgudı oyladı. Abdolla qur sözime senbes, dep atası Jälim men qolındağı Haqnazardıñ egiz ulın öltirmek boladı

Özine qurılğan qaqpannan qannen-qapersiz Jälim Babasultanmen tize qosıp, Abdollağa qarsı şıguğa Şarabhana özeniniñ jağasında atqa qonadı. Jaña ğana allağa aqsarbas qoy aytıp, jauğa qarsı birge attanbaq bop bätualasqan Babasultan bir top äsker bası batır adamdarimen eşbir kümänsiz turğan Jälim sultanniñ qasına kelip, atınıñ şaujayınan ustay aladı. Bir sumdıqtı sezgen sultan qınabınan qılışın suırğanşa, onıñ art jağınan kelgen.

Janqula bi aldaspanmen basın qağıp tüsiredi. Sol sätte özge batırlar, abaysız turğan tört bala jigitti nayzalap öltiredi. Al küni burın dayındalğan Babasultan laşkarları bir sapta jauğa attanğalı şıqqan özge qazaq jigitterin de zamatta jan-jağınan qorşap alıp, qarsılasuğa murşa bermey, qoyday qırıp saladı. Bul kütpegen ayqastan ilude bir-ekeui ğana qaşıp qutıladı. "Şarafnameyi-şahi" şejiresi aytqanday, keñ dala qızğaldaq gülderimen bezengendey, qızıl qanğa boyaladı... Köziniñ ağı men qarasınday köretin egiz ulı - Hasen men Husayınınıñ qalay

qaza tapqanın estigen Haqnazar, jüregi u işkendey örtenip tursa da sır bermedi. Ālden uaqıtta barıp: - Abdolla han Taşkentti şaptı ma? - dep suradı. - Joq, - dedi Tuyaq kenet boyın jinap alıp.

Şah-Said oğlandı Tahir-sultan ustap bergennen keyin, Abdolla han onı öz jağına şıqqan eken dep, hat jazıp, kisi jibergen. Hatında: "Sizge senimim zor. Bas iip, aldıma keliñiz, ne bolmasa qalanı tastap, öz betteriñmen ketiñder" degen. Şah-Said oğlandı bosqa ustap bergentine endi ökingen Tahir sultan bul buyırıqqa könbegen. Jedel şara qoldanıp, Taşkent şaharın bekiniske aynaldırırğa kirirken. Osınday jağdayda oğan Babasultanniñ qazaq sultandarın öltirgen habarı jetken. Haqnazar Tuyaq sözün bölip jiberdi.

- Babasultan qazaq jigitterin qırıp jatqanda Buzahur sultan qayda edi?

- Onı Babasultan köp āskermen sizdiñ joliñızdı añduğa jiberipti desedi... Qapelimde sizdi öltirip, āskeriniñizdi qırıp tastauga buyırıq bergen körinedi.

- İã, sosın, qazaq jigitteri qırılğanın estigennen keyin Abdolla han ne istepti? - dedi Haqnazar.

- Babasultana kisi salıp "Qazaq sultandarı seniñ de, meniñ de ortaқ jaumız edi, jaqsı istepsin. Al endi bizben odaqtas bop Taşkent uālietin öz qaramağıña qaldırğıñ kelse, ekinşi jaumız Buzahur sultandı ustap ber, ne öziñ öltir. Eger munı istemeseñ, bizdiñ tarapımızdan sağan keşirim bolmaydı, qolımızğa tüsken sağatında basiñdı alamız", - depti. Bağanadan beri tas müsindey mızğımay turğan Haqnazar sāl alğa qaray umtıla tüsti. Közinde aşu uşqını jarq etti. - Al Babasultan qanday jauap qayırıptı?

- Ağayın, dostıñın umıtıp qorıqqanından Abdollağa Buzahurdı ustap beremin dep uādesin beripti. Jāne onı ustap ākeluge bir top laşkar men Düstem bidi jiberipti. - Al bul kezde Buzahur qayda edi? - Budan eki apta burın Talas boyındağı sizdiñ jılqılarıñızdıñ birazın aydap āketken. Babasultanniñ Abdolla jağına şıqqanın estigennen keyin Jetisuğa qaşıptı degen sıbıs bar... - Qan iisi şıqqanda qarap otıra almaytın edi, qorqau qasqır Şağay sultan qayda?.. - Baba men Buzahur arasınıñ ne boların kütip, qalıñ qolmen Talas mañında kütip jatır degen habar bar. - Bāse, özim de solay dep oylap edim. Qanday zulım edi Abdolla! Özine qas sultandarın birine-birin aydap salıp, op-oñay jeñiske jetpek qoy! İã, bul onıñ negizgi aylası... Osılay ol Samarqant sultandarın da qurtpaq... Aytpaqşı, Tāuekel bahadur qayda eken? - Şağay sultanniñ qolımen bir körinedi.

Haqnazar sāl ünsiz turdı da, Tuyaqqa buyıra söyledi: - Mağan ākelgen habarıñdı tiri jan estimesin. Qazir arğı bettegi āskerlerge jet. Jolğa dayındalsın de! Kün bata qozğalamız. - Qup,

taqsır! Egiz ulınıñ ölgenin estirtkende, lām-mim dep til qatpağan Haqnazar turalı: "tasta tamır, handa baur joq" degen osı eken ğoy, dedi ol işinen.

Haqnazardıñ ustamdılığın tas baurlıqqa joriğan añqau batır osıdan eki apta ötkennen keyin, hannıñ közge türtkisiz qarañğı tünde egiz ulınıñ ziratına kelip, jas qabırdı quşaqtap, ağıl-tegil jıların qaydan bilsin! Haqnazar Tuyaq oyın bilip turğanday:

- Kimniñ qas, kimniñ jau ekenin soñınan uğarsıñ, al qazir äskerge jet, buyırıqtı orında! - dedi. Urılığınıñ üstinen şıqqanday sasıp qalğan Tuyaq: - Qup, taqsır! - dep, entigi basılğan qulagerin borbaylay özenniñ arğı betine qaray şaba jöneldi.

Sol küni tünde, ay tua Haqnazar Noğaylı eliniñ jedel jinağan äskerimen birge qalıñdığı Aqtorğındı alıp, Türkistan jerine qaray qauirt saparğa şıqtı. Bular jorıqtağı saltpenen eş jerge uzaq toqtamay, on üş täulikte Yassığa jetti. Jolay Haqnazar ağılı-inili eki sultanniñ kezdesken habarın aldı. Eki jaqta köp äsker qırılıp, Buzahurdıñ qolğa tüspey ketkenin, biraq Abdollanıñ aldında "Buzahurdıñ basın äkep beremin" dep Babanıñ uäde bergenin estidi. Babasultanniñ öşpendiligin umıtpağan Abdolla, Taşkent ämirşisiniñ osı bir älsiregen tusın paydalanıp, Şağay sultanğa omı öltiruge kelisim berdi.

Eki äsker endi Talas boyında kezdesti. Qan tağı suday aqtı. Ömir üşin emes, ölüm üşin urısqa şıqqan Babasultan jaralanğan barıstay jan aşuimen qimıldap, Şağay äskerin jeñdi. Sodan keyin barıp, Buzahurdı ustap bergen künde de, Abdollamen bitimge kele almaytınına Babasultanniñ közi jetti. Endi ol Sayramğa qaray bet burdı. Ondağı oyı - ar jaqtağı Samarqant äskerimen qosılıp, Abdollağa tağı qarsı şıǵu edi.

Baba, Buzahur, Şağay sultandardıñ osı qım-qıǵaş urıstarı, az uaqıt bolsa da, Abdollağa Haqnazar handı umıttırdı. Al Haqnazar qolımen Yassığa aman-esen jetti. Yassığa kelgennen keyin Haqnazar tağı qalıñ oyğa şomdı. Baba, Buzahur sultandar men özine qarsı Aqsaq Temir urpaqtarı - Samarqant ämirlerin birjola jeñip almay, Buhar ämirşisi Abdolla qazaq handıǵına qarsı qazir soǵıs aşpaydı.

Al jau qay jaqtan? Jau Babasultan men Buzahur jaǵınan. Biraq bular da qazir Abdollamen alısıp jürip, qazaq qauımına bet burar halde emes. Meyli olar bet burmağanmen, Haqnazar bet buradı. Altın bası qara jerge kirgenşe, sonau Şarabhana jaǵasında jazıqsız tögilgen qandı, künäsiz bauızdalğan qos bozdaǵınıñ kegin Babasultanğa keşpeydi! Ğaziz jandardıñ kegin qaytaradı!

Künşığıs Qaşqar ämirşisi äbdiraşıttiñ äkesi - Aqsu hanı Sultan-Said qaza bolğannan keyin, bul

taqqa on eki ulınıñ ülkeni ābdi-Latif sultandı otırǵızǵan. Qazaq handarı men ābdiraşıit arasındaǵı Jetisu üşin talas endi ābdi-Latifqa köşken.

Babasultan men ābdi-Latif Abdolla men qazaq handarına qarsı jürgizgen sayasattarında ünemi odaqtas bolıp kelgen. Babasultannıñ jeñilui - ābdi-Latiftıñ jeñilui. Al ābdi-Latiftıñ küyreui - Babasultannıñ küyreui. Onıñ üstine bul kezde qazaq elimen odaqtas qırǵız qaumı da, Jasılköl janındaǵı jerleri üşin küresuge qulşınıp otırǵan.

Haqnazar osı bir qım-qıǵaş tartıs kezın paydalanıp, qırǵız, qazaq bop birigip, Aqsudı şappaq boldı. Haqnazardıñ örtengen jüregi endi sāl tolastadı. Biraq ol, bul şeşim tübi öziniñ ölimimen tınatınım bilmedi. Tula boyın öşpendilik bilegen Haqnazar endi qara tündi jamılıp, qos perzentiniñ qabiriniñ basına bardı. Uzaq otırdı. Ön boyın dert basqan, janı jara, köñili nala Haqnazar, bolaşaq tartıs- tıñ aaur jügin arqalap, toy sarayına keldi.

Bul kezde toyǵa jurttan ābden jinalǵan eken. Osıdan birneşe kün burın ğana Şarabhana özeniniñ boyında qaza tapqan ayaulı uldarın jerlep, qan jılap, qara jamılǵan jurttan az künniñ işinde bar qayǵısın umıta qoymaptı.

Han toyı bolǵan soñ amalsız kelgen tārızdı... Qız külki-nazı tunşǵıp, jigit āzil-ospaǵı sıbırlap şıǵadı. Ąytse de, qaralı hannıñ köñilin kötergisi kelgende, Haqnazar üyge kirisimen jurttan bir mezettan jadıray tüsip, jıın-duman sāl qızǵanday boldı.

Haqnazar Aqtorǵındı taǵı kördi. Taǵı jüregi alǵaşqı körgendegidey dir ete qaldı. Endi ol özine-özi tañdana tüsti. Jaña ğana qos arlanınıñ jeke qabirin quşaqtap, ulıǵan aş qasqırday işin tartıp, öksigin basa almay, uzaq jılaǵanında tırşılıktıñ qunı kök tınǵa tatımay qalıp edi. Al qazır... jañadan kün şıqqanday, dünietan qayttadan jarqırıp sala berdi. Bul qanday qudiret, tañnirim-au. Dāl qazır lāzzat izdeytin uaqıttan pa?

Sol küngi tün ekeuiniñ eñ soñǵı tünietan boldı... ābdi-Latif Haqnazar hanmen san mārtebe kezdesken. Qazaq āskerin san mārtebe jeñgen de. Biraq osı jolǵı Altın Emel tusındaǵı kezdesu özgeşe ötti. Haqnazar basqarǵan qalıñ qırǵız-qazaq āskerietan Ordasında uyıqtap jatqan ābdi-Latiftı tün ortasında şaptı. Jar quşaqındaǵı handı töseginen turǵızbay, aybaltamen şapqılıp öltirdi. Aqsudıñ mal-mülkin talap, qazaq-qırǵız qolı Jasılkölge qarayı köterildi. Bul lañdı estigen ābdi-Latiftıñ aǵası, Qaşqar hanı ābdiraşıit qasiretten ot basında tünertip uzaq otırdı. Ayla-tāsili tausılıp, aqırı qaramaǵındaǵı eldiñ bar jigitin ertip, Jasılköl jaǵasında Artış degen jerde bekinip jatqan qazaq-qırǵız qolına kep tidi. Qarsı jaqtıñ bekinisin buzıp, qazaq-qırǵız āskerimen tiktese urısqa şıqtı. Eki jaqtan qan köl-kösir aqtı. Maydan eki aptaǵa sozıldı. Aqırında ābdiraşıit jaǵı jeñdi. Soyqan urısta qazaqtıñ bastı-bastı birneşe batırı men Haqnazar

han qaza taptı. Biraq öler aldında Aq Orda hanı, basında otırğan Tuyaq batırğa Täuekel sultanniñ tarihın aşıp ketti.

- Äbilqayır mırza, - dedi Buqar jırau sözın ayaqtap, - siz bul küyge qalay jettik deysiz?.. El birligi joq jerde budan da soraqı küyzeliske uşırau tañ emes. Müyizi şañıraqtay Haqnazardıñ da qolınan kelmedi bar qazaqtıñ basın qosu. - Jırau aaur kürsindi. - Biriktire bilseñder, halıq degen qara tastan da berik qoy. Biraq qazir onı iske asıra alatın kim bar? Qaraşa üyde janğan tobılğı şoğı äldeqaşan söngen. Buqar jırau äñgimesi de äldeqaşan bitken. Uyıqtap ketken adamdardıñ pııldarı men üydi aynala qorşay şökken tüyelerdiñ anda-sanda uyqılı-oyau mıranğandarı ğana estiledi. Tek Buqar ğana oyau jatır. Şañıraqtan jıbrılağan köp juldız körinedi. Jırau aaur oyda: "Qazaq eliniñ basınan talay qım-qıstau kezeñder ötip edi, biraq eñ qorqınıştı qauipke endi tap bolmasa ne qılsın! Şıǵıs Türkistandı jutar-jutpastan, beri qaray Qıtay aydaharı jılıp keledi. Al Qıtaydan ıǵıp, Altay taunınan qulağan Joñǵar qaumı bolsa mınau.

Rossiya da burınǵı bölşektengen Rossiya emes. Älemdi şarlauğa şıqqan eki bastı samurıq qus tärizdi äbden bekinip alğan. Qanatınıñ serpini sonau, jaǵasın balıqşılar jaylağan ulı Muhitqa da jetip qaldı. Sonda... qazaq eli qanday küyde? Jurttıñ basın biriktirip, jauıña qarsı şıǵar kim bar? Bolat, Sámeke, Baraqtar ma elge tirek bolar?... Joq, olarğa qaraǵanda osı Äbilqayırdı bir ümit tur ma, qalay? äy, bilmeymin. Halıqtı soñınan ertu üşin kemeñgerdiñ aqılı kerek qoy adamǵa! älde qara basınıñ qamın oylap, bul da bir büyirge bura tartıp jüre me, kim bilsin? Jiraudıñ bezek qaqqan uşqır oyı - eliniñ taǵdırın qolına alar jaña qayratkerin izdep şarq urdı. Nege ekeni belgisiz, onıñ qiyalı janında şalqasınan tüsip, qannen-qapersiz uyıqtap jatqan äbilmansurǵa qayta-qayta orala berdi. - Bitisi bölek eken, ul tusa osındaylardan tuar... - dedi ol aqırın kübirlep. - Han bolsa nesi bar. Asıl tastan, aqıl jastan. Biraq qaptağan Sámeke, Baraq, Äbilqayırlar buğan jol berer me? Kim biledi, alǵırılıq, erlik keyde özine-özi jol salatın da kezi bolatın edi. Jırau qaljırap jatıp, tañ ata uyıqtap ketti.

Kün şıǵa oyanğan Buqar üy sırtındaǵı qıbrılap jürgen adamdardıñ Äbilqayır nökerleri ekenin bildi. Janında äbilmansur sol qalpında uyıqtap jatır. Tek közine Oraz qul tüse qoymadı. Jürer aldında qoltıǵınan köterip atına mingizgen äbilmansurdan: - Ülken tüyeşini köre almadım-au, ol qayda? - dep suradı. - Qayda ekenin men aytpaym, siz suramay-aq qoyıñız. Buqar jırau aaur kürsindi. "İä, surqıya, sum bul zamanda qul beyşaralardıñ taǵdırı, mine, osılay şeşiledi". - Ol seniñ jauıñ emes edi ğoy... - Jurttıñ bări qazir meniñ jauım. - Olay bolsa, seniñ örisiñ de uzaqqa barmaydı eken. - Buqar jırau jas tüyeşige tüksie qaradı. - Bizdiñ qazir eki-aq jauımız bar. Biri - sırtqı jau. Ekinşisi, jurttıñ basın qostırtpay, bölşektep bilegeli jürgen bi, sultandar.

El qamqorı bolam degen adam bunı bilse kerek. Qayratıñ tasıp bara jatsa, halıqtıñ adal uldarınıñ qanına ortaқ bolǵanşa, qolıña qaru alıp, jauǵa nege şappaysıñ?

- Kezege kelgende jauǵa da şabamız. Al Oraz quldı men óltirgenimdi qaydan bildiñiz? - Köziñ aytıp tur. - Endeşe eşkimge tis jaruşı bolmañız. - Nege? äbilmansur Buqar jiraudan közin almay tesile qaradı. - Tübi Üş jüzdiñ hanı men bolamın, Buqar aǵa. Al siz qazaq halqınıñ el bolǵanın tileysiz ğoy... Buqar jirau jürmekşi bop iñǵaylana berdi. - Büginnen bastap men endi äbilmansur emespin! - dedi jas tüyeşi. Buqar jirau oǵan tañdana köz tastadı. - Kimsiñ sonda? - Abılaymın!.. - Abılay?.. Qanışer Abılay seniñ atañ edi ğoy! Qazaq eli bul attan qorqatın... - Menen de qorıqsın!

Türkistandı jau qolına beru - namısqor Elşibekke qazaq Ordasınıñ şañıraǵı küyrep, jerge qulaǵanday köringen. Barmaǵın şaynay-şaynay bul auırtpalıqqa da könuge мәjbür boldı. Közinde jası, jüreginde aşuı, sonau eñ aqırǵı surapıl dauıldı qara tünde amalı joq, şahardı tastap, eñ senimdi degen bir top jigiti men qazaqtıñ köne astanasınıñ biri Sauranǵa bettedi. Jaınan Türkistanda ala almaǵan kegin Sauranda almaq. Bul qalanı keudesinen janı şıqqanşa qorǵamaq... Elşibekke ermegen jurttıñ birazı Saurandı aynalıp ötip, Taşkentke qaray şubırdı. Birazı Türkistannan uzamay, Sırdariyanıñ jaǵasındaǵı qalıñ qamıs- qa barıp tıǵıldı. Erteñine boran da tıyıldı, bos qalǵan şaharǵa kün şıǵa Şuno-Dabo äskeri de kirdi. Türkistanda Sıban Raptan qontayşı keñesin şaqırdı. Öziniñ bastı bahadırleri men noyandarınıñ aqlı boyınşa, bular endi Sırdariya men Amudariyanı jaǵalay otırıp, Jayıq, Edil özenderine deyin ötip, sonau Aydarhan (Astrahan) tübindegi qalmaq aymaǵımen uştaspaq boldı. Bul joldı Renat ta maquldaǵan. Arqa jerinde Betpaqdala, Qaraqum arqılı jürudiñ qauipti ekenin eske alıp, ol jaqqa kelesi jazda Ertis boyındaǵı Töleuit (aq qırǵız), Teles, Mundas, Enisey qırǵızı, Quman Çelkan sındı Oyrat tuqımdas Batıs Sibirde turatın usaq rulardı qosa otırıp qazaq jerine Esil, Tobıl özenderi jaǵınan tiyudi oyladı. Söytip, sonau Qıtay şekarasınıñ soltüstiktegi Tobıl, Esil özenderine deyin, künbatısta Edildiñ bergi jaǵasınıñ, künşığısta Ertistiñ arǵı betine deyin jaylaǵan qazaq elin birjolata özine baǵındırıp, Sıban Raptan atası Baturdıñ qolınan kelmegen ulı Joñǵar handıǵın qurmaq boldı. Bul bul ma, qazaq jeri taqiyasına tar kelgendey, ol Rossiya patşalıǵına jatatın Tümen, qazirgi Krasnoyarsk, Kuzneck qalaların da Birinşi Petr patşa öz erkimen berse - qolınan, bermese - jolınan soǵısıp tartıp alamız desti. On bes kez anakonda degen äpjılan özinen bes ese juan buqanı jutadı eken. Osınşama jerdi basıp alǵan qazaq elinen halqı üş ese az Sıban Raptan, özinen jüz ese halqı köp Qıtaymen soǵısamın dep jürgen Sıban Raptan, rasında da osı anakonda äpjılanı tärizdi edi. Qazaq elin дәl osı bit-şıt bolıp jürgen kezinde jutıp jiberui de ğajap emes-ti. Biraq bul "ögizdi" qay jaǵınan jutu kerek? Anakondanı

ustauğa şıqqan adamdar ögizdi qarsı jibermeydi, janınan qaşıradı. Qaşıp bara jatqan buqanı anakonda art jağınan jutadı, buqanıñ alpamsaday бүkil denesin qılğıtıp jibergenmen tamağınan şañıraqtay qos müyizi ötpeydi. Buqanıñ denesin ne qusıp tastay almay, ne jutıp jibere almay, qaçalıp jatqan qomağay anakondanı aydahar ustauşılar, auzınan şıǵıp turğan qos müyizden süyrep äkep, temir torğa bir-aq kirgizedi. Sıban Raptan da osınau qazaq jeri degen alıp "ögizdi" qay jağınan jutqanın aňǵarmay qaldı. Alıp dalanıñ qos müyizi tärizdes sonau Rossiyamen şektes Edil men Jayıqqa jetkeninde, onı äri qaray juta almay qalatının eske alğan joq. Öytkeni, osı qos müyizge jetuin ädeyi kütüp otırğan Rossiya attı alıp küş jatqan-dı. Eger Sıban Raptan osınau qalıñ qosının Jayıqqa qaray emes, Ürgenişke burğanında, kim biledi onıñ qandı semser - köşpeli handıǵı öz aşqaraqtıǵına özi tunşıqpas pa edi, qayter edi... Biraq adamdı quday adastırar aldında eñ aldımın aqılınan ayıradı. Küztoqsannıñ eñ aqırǵı ayında Sıban Raptannıñ balası Qalden Cerenniñ qolı Türkistannan şıǵıp, Jañaqorǵanğa bettedi. Bu jolı onıñ qaramağında qırıq mıñ attı äsker bar-dı. Özge äskerin jaulağan jerin iemdenuge qaldırğan. Biraq, Jañaqorǵanğa tayağan kezde, бүkil äskerine kilt toqtauğa tura keldi. Bir kün burın alğa jibergen qızı Hoça basqarğan barlauşı toptan: "Aldımızda qaptağan qazaq äskeri kele jatır" degen habar jetken. Sıban Raptan tañ qaldı. Qaydaǵı äsker? Kim basqarıp keledi? Sonau Quljadan attanǵalı altı aydan beri qarsı keler jöndi küşti körmey äbden asqınıp alğan Sıban Raptan qızına kisi şaptırdı... "Qaydaǵı äsker? Oндаy qalıñ äsker şıǵaratın qazaqtıñ köbi qırılğan. Seniñ körgeniñ sirä köp malı bolar. Abaylap qara, eger körgeniñ şınında mal bolsa, onda aydap aluğa qanşa adam jibereyin, tez habarın ber", - dedi. Özi endi äskerine taǵı alğa qaray jüruge buyırıq berdi. Biraq Hoçadan taǵı habar keldi. "Aldımızdaǵı bizge qarsı kele jatqan qazaqtıñ Kişi jüziniñ äskeri eken. Basında Äbilqayır han... Az degende otız mıñday... Osınday qalıñ qol oñ jağımızdan, Orta jüzden de bugün-erteñ kelmek körinedi. Onı Bolat hannıñ inisi Sâmeke basqaradı deydi qolğa tüsken jigit... Eki jaqtıñ äskeri Şieli tusında tüyispek. Äbilqayır äskeri qazir osı Şieli jaǵasına qostarın tikti. Şaması, Sâmekeniñ qolın kütpek... Jau qarası äbden şoǵırlanǵanşa, sol jerde ayaldau kerek. Kele jatqan jaudı kütpegen jerden şabuıldasaq, jeñis bizdiki bolatınına dau joq" depti qızı.

Sıban Raptan aldında jau bar ekenin endi uqtı. Biraq qızınıñ bergin aqılına qarq-qarq küldi. "Otız mıñ äskerge keletin taǵı otız mıñ äskerdi küt deydi. Sosın barıp olarğa oylamağan jerden qarsı şıǵa kel deydi. Aqılıña bolayın! äyeldiñ şaşı uzın, aqılı qısqa degen, mine osı! Eger Äbilqayırdıñ otız mıñ äskeri bolsa, meniñ qırıq mıñ jauıngerim bar. Jäne qanday kökjaldar! Kileñ sen tur - men atayın! Munday qırıq mıñ qolmen qaşan da bolsa otız mıñdı jeñuge boladı. Äbilqayırdıñ otız mıñına Sâmekeniñ otız mıñı qosılun men nege kütemin?

Odan da olar qosılmay turıp, Ābilqayırdıñ Āskerin nege qırıp tastamaymın? Meyli, kele bersin, sodan keyin Sāmekeniñ otız mıñı. Onimen de ayqasuğa küşim jetedi". Ol osını balası Qalden Ceren men Renatqa ayttı.

Renat:

- Eger biz barğanşa, ar jağınan Sāmekeniñ Āskeri jetip qalsa qaytesiz? - dedi.

- Qaytken künde de Ābilqayırdıñ Āskerine Sāmekeden burın jetuimiz kerek! Bar ayla osında.

- Biz soğısıp jatqanda Sāmeke Āskeri jetse qaytesiz? - Sāmeke Āskeri jetpey turıp Ābilqayırdıñ jeñuimiz kerek. - Bul bizdiñ oyımız ğoy. Al Sāmeke Āskeri bizden burın jetip, ne bolmasa biz alısıp jatqanda jetti delik? - Onda biz jeñildik.

Sözge Qalden Ceren endi ğana kiristi. - Onda qauip tuatın bolsa, osı arada kidire turıp, art jağımızdan tağı jırma mıñ Āsker aldırğanımız aqıl emes pe? Alpıs mıñğa alpıs mıñ, jeñis Ārqaşan da bizdiñ jaqta boladı. - Onsız da biz jeñilemez. - Qalayşa?

Sıban Raptan qarqıldap küldi. - Qanşa jer, qanşa qala alğanımızdı bilesiñ be? Sonda alğan jeriñdi alağanıñmen basıp otırasıñ ba? Bar Āskerdı munda aldırsaq, qorıqqanınan bağınp otırğan el ündemey otıra ma? Joq, Qalden noyan, qarsı kelgen on bes jauingerden artıñnan añdıp mıltıq atqan bir adam qauipti! Jırma mıñ - alğan jerimizdi basıp qaluğa kerek. Al ondağı Āskerimiz qazır jırma mıñnan sāl ğana asadı... Altı aydıñ işinde on mıñ qalmaq oqqa uştı. Bes mıñdayı dala qazağı, tau qırğızimen ayqasta qaza taptı. Olardıñ ornın osı jorıqtan qaytqan soñ, qıstı küni ğana toltıramız. Al qazır nartāuekel. Otızğa - qırıq! Biz jeñuimiz kerek! Renat aqırın jumıdı.

- Onıñız ras. Sāmekeden burın jetip, jaudı jeñu - bizge qalğan jalğız jol.

Ol iştey Sıban Raptanıñ qolbaşılıq darımına tañ qaldı. Şıǵıstan şıqqan ulı Āskeri qolbaşılar - Ātilla, Şıñǵışan, Batu, Aqsaq Temir - bāri de hat tanımağan, özinen burın ötken elderdiñ Āsker quru, soğısu tāsilderin de bilmegen adamdar. Bāri de öz joldarın özderi salğan. Olar qaşanda bolsa, jauın jeñudi bilgen. Bükil ālemge āygili Şıñǵıs hannıñ dünie jüzin bileymen dep talpıñanda nebarı eki jüz mıñ Āskeri bolğan. Sonimen qanşa eldi, qanşa jerdı basıp aldı! Oğan qarağanda, Sıban Raptanıñ isi balanıñ oynışıǵı tārızdı. Joñǵar handıǵı āri ketse jüz mıñ Āsker şıǵara biler. Sonday Āskermen, ārine, bir qazaq jerin özine qaratu - Sıban Raptanıñ qolınan keledi. Qazirgi oylap turğanı da sol ulı senimniñ qamı. Tek bunı qolday bilu kerek. - Al, bastıq atqa qamşını, - dedi Sıban Raptan endi böten sözge kelmey, - qarañǵı tüse biz de jau şebine jetuimiz kerek!

Qattı jeliske salıp, qırıq mıñ qol şañqay tüsten besinge deyin jürdi.

Kün eñkeye Sıban Raptannıñ aldıñğı şebi Şieli özenine jırma şaqırımday jerdegi bir qoğalı kölge kelip jetti. Osı arada qızı Hoça basqarıp ketken barlau tobına kezdesti. Joñğar barlauşıları qalıñ qamıs aradañğı qostarınan şıǵıp, at üstindegi qontayşıǵa iilip tājim etti. Hoça ākesin atnan tūsirip, öz şatırına qoltıqtap alıp kirdi. Azdan keyin Qalden Ceren men Renat ta kelip, esik jaqtan bir tizerlep orın aldı. Qız ün-tünsiz, bosaǵada turǵan torsıqtı pisip-pisip jiberip, şara ayaqpen aldımeneñ ākesine, sodan keyin aǵası Qalden Ceren men Renatqa qımız quyıp berdi. Sıban Raptan qımızdı susının qandıra uzaq juttı da, esik aldında üymelep turǵan barlauşılardıǵa köz jiberip:

- Şāñgerek noyan qayda? - dedi. Hoça ākesiniñ bosaǵan şara ayaǵına toltıra qaytadan qımız quyıp, qolına ustattı da: - Şāñgerek noyan qos sırtında ölip jatır, - dedi. Sıban Raptan qımızdan taǵı bir juttı. - Kim öltirdi? - Men öltirdim...

Sıban Raptan qızınan "nege öltirdiñ!" dep suraǵan joq. Qımızın işip boldı da, sırtqa şıqtı. - Qayda? - dedi ol qızına. Hoça ün-tünsiz ākesiniñ aldına tūsip, elu qadamday jer jürdi de, qamıs qorşaǵan alañda şalqasınan sulap jatqan jigitti körsetti. - Mine.

Jigit som deneli, jırma bester şamasında eken. Üstindegi kiimi de, qaru-jaraǵı da bul jigittiñ Joñğardıñ beldi ruman şıqqanın körsetedi. Onıñ dāl jürek tusınan qadalǵan sadaq oǵı sol qadalǵan qalpında tur. Suırıp almaptı. - Iã? - dedi Sıban Raptan qızına qabaǵın tüye qarap. - Jazıǵı boldı, ölim jazasına buyırdım, - dedi Hoça ayılın da jimay.

- Şāñgerek noyandı ölim jazasına buyıru üşin tım ülken ayıp kerek. Ne istedi ol? Jırma bes jasar Şāñgerek noyan Sıban Raptannıñ üzeñgiles serigi, Joñğar handıǵınıñ eñ bir bay adamı Merkit ruınıñ bahadıri Doda Jordjidiñ jalǵız balası bolatın. Bıltır ākesi Sıban Raptanǵa kep quda tūsken. Hoçanı Sıban Raptan Şāñgerek noyanǵa bermek bolǵan. Ekeuiniñ qosılı toyı qısqa belgilengen. Biraq nege ekeni belgisiz, Hoça Şāñgerekke küyeuge şıqqısı kelmeytinin ākesine bildirgen-di. Qızınıñ erligi, öjettigi üşin öte jaqsı köretin Sıban Raptan onıñ bul sözine mǵn bermey, jay āşeyin "qulap tüsti" demesin dep aytıp jürgeni şıǵar degen de qoyǵan. Rasında da, Şāñgerek noyan ata jaǵınan da, baylıǵı, erligi jaǵınan da Hoçadan kem emes edi. Hoçanıñ onı süymeymin deui kimge bolsa da adam nanǵısız söz edi. Rasında, qızdı Şāñgerek noyan unata qoyǵan joq. Onıñ ömirden kütken jarı munday emes. Biraq, bükil Joñğar eli qas-qabaǵına qarap otırǵan qontayşı Sıban Raptannıñ qaharınan qorqıp, ol Hoçanı almaymın dey almadı. Ārine, jigittiñ özin mensinbegenin uqqan Hoça qattı qorlangan. Ākesine meni unatpaydı deuge arlanıp, "men oǵan küyeuge şıqqım kelmeydi" degen. Ākesi alǵaşqı kezde bul sözge mǵn bermese de, bertin kele "osılardıñ arasında bir pāle bar ma?"

degen oyğa kelip edi. Qatar jürüp, birin-biri uqsın, jaudan birin-biri qorğay bilse, erlik arqılı til tabısar dep, Şañgerek noyanmen birge, Hoçanı da barlauğa jiberen, öz oyunıñ aqталmağanına közi jetken Sıban Raptan boyın ala bastağan aşudan eki beti tüktene tüsip: - Iã?! - dedi qızına qarap. - Qanday ayıbı boldı?

- Ayıbı mına jigitten bastaldı, - dedi Hoça, söytti de ayağın jıldam basıp barıp, Şañgerektiñ ar jağındağı top qamıstıñ arasın aştı. Sıban Raptan, Qalden Ceren, Renat üşeuı üsti-bası qan-qan bop ölip jatqan qazaq jigitin kördi. - Iã?! - dedi Sıban Raptan.

- Keşe tañerteñ osı köldiñ tusıman Ābilqayır āskerine qaray şauıp bara jatqan bir qazaqtıñ qızın körip qaldıq. Atı jüyrik eken, meniñ "Qumay tösim" zorğa quıp jetti. Tayay berip, qızdıñ moynına arqanımdı laqtırıp āzer ustadım. Qızdıñ qaru-jarağı joq... Biraq özi tım kelbetti eken. Onı bir körgennen Şañgerek noyan esinen ayrılğanday küyge jetti. - Hoça aşudan söyley almay, tutıǵıp turıp qaldı. - Sosın? - dedi ākesi qabağın qars jauıp. - Qızdıñ Ābilqayır āskerine bizdiñ kele jatqanımdı habarlauğa bara jatqanı sözsiz. Bunday erlik qazaq qızınıñ köbinen şıǵadı. Men odan jauap alǵım kelip, birneşe suraq qoydım. Qız bir aytqan sözinen tanbadı. "Men senderge eşteñe aytpaymın, öltirseñder - öltire beriñder". Qaysarlıǵına ıza bolıp, onı ölüm jazasına buyırdım. Biraq, Şañgerek ara tüsti. "āzirge öltirtpeñiz, bugün aytpağanmen, sıırım erteñ aytadı, qazır ızadan könbey tur" dep mağan jalındı. Men Şañgerekke qızdıñ öte unap qalğanın túsindim. Endi Şañgerektiñ de jüregin örteğim keldi: "Qazır dāl osı arada qızdı öltiriñder!" - dedim jigitterge. Şañgerek "öltirmeñder!" - dep buyırdı. Men: "öltiriñder!" dedim. Barlauşı jigitterdiñ köbi Merkit runan bolğandıqtan ba, ālde qızdı ayadı ma, endi bāri mağan jalındı. "Qaytesiz qaru-jarağı joq bir qızdıñ qanın tögip, odan da qontayşıǵa tartuğa aparayıq" dedi. Ötinişterin orındamasam, ızadan özime zaqım keltirip jürer dep aytqandarına köndim. Bir jağınan qızdı Qalden Cerege alıp berip, Şañgerektiñ jüregin birjolata küydi-reyin dedim. Öytkeni qız meniñ oljam ğoy, kimge bersem de erkim bar emes pe? - Iã, sosın? - Qız şın ādemi edi. Onı öltirudiñ özi de sululıqqa isteletin bir ülken qıyanat bop körindi mağan. Biraq, Şañgerekti qızğandım. Nege ekenin bilmeymin, qızdı öltirtpek tügil, onıñ qol-ayaǵına kisen de salǵızbadım. Endi küzetin basqa jigitterge buyırıp, Şañgerekke tek qızdıñ atına ie boludı tapsırdım...

- Sosın?! - Sosın... Köldiñ arǵı betindegi barlauşılarım taǵı bir qazaqtıñ jigitin ustap ākeldi... Bu da suraǵıma jauap bermedi. Men endi jigittiñ taqımına qıl arqan salǵızıp burattım. Tutqın qızdıñ sululıǵına küyindim be, "sen nāzik sulusıñ ğoy, bauırıñdı qulınday şıñǵırtıp jatqanda, seniñ sulu türiñ qanday boladı eken köreyin" dep jigitke qıl buraudı tutqın qızdıñ közinşe salǵızdım. Qıl şılıbırdı bir-eki ret burağanda-aq jigittiñ qulındağı dausı quraqqa jetti. Qızdıñ

betine qarap edim, sup-sur bop ernin tistep qatıp qalıptı. "Bâlem, solay ma eken!" dedim işimnen. Endi onıñ közinen aqqan jastı körgim kelip ketti. Jigitterge "tağı burañdar!" dedim. Sol kezde tutqın jigiti şıday almadı.

- Surağandarıñnıñ bârin aytayın, - dedi jalınıp. Qızdın betine qarap edim, onıñ anau tutqın jigitte jerkenişpen, öşige qarap turğanın bayqadım. Men jigitten jauap ala bastadım. - Sen kimsiñ? - Ābilqayır hannıñ barlauşısımın, - dedi ol. - Ābilqayır āskeri qay jerde? - Şieli tübinde... - Qanşa qol? - Otız sana... - Beri qaray qaşan attanbaq? - Orta jüz āskeriniñ keluin kütude... - Sāmeke qanşa qolmen kelmek? - Otız sanaday.

- Qaşan kelip qosılmaq? Jigit jauap qaytarıp ülgergen joq, janımda turğan qazaq qızı bir-aq atılıp tutqınınıñ janına bardı, men onıñ joğarı köterilgen qolınan jarq etken almas kezdikti körip qaldım. Jügirip janına jetkenimşe, ol qolındağı kezdikti tutqın jigitte siltep te ülgirdi. Jigittiñ taqımına qıl burau salıp turğan meniñ jigitterim ne bolğanın bayqap ta ülgirgen joq. Tutqın jerge sulq quladı. Qız kezdigin dāl jürek tusınan qadaptı.

- Sosın?! - Sosın ne bolsın... Sāmeke āskeriniñ bul arağa qaşan keletinin biz bile almay qaldıq. Men endi qızdı öltirgim kelmedi. Eldiñ namısı üşin qanday qıındıqqa bolsa da şıdaytın qaysar sulu eliniñ namısınıñ qalay tögilgenin öz közimenen körsin dep, ādeyi tiri saқтаğım keldi. Qol-ayağın kisendep, sender jetkenşe, tünimen küzetip şığudı nökerlerge buyırdım. - Sosın?! - Bu jolı Sıban Raptannıñ dausı temir tor işinde turıp ızalanğan jolbarıstıñ gürilindey tım qattı şıqtı. - Sosın... Sosın Şāñgerek noyan men barlauğa ketkende, küzettegi Merkit jigitterine buyırıq berip, qızdın qol-ayağındağı kisenin aldırıp bosatıp jiberedi... Şāñgerek noyanğa qız: "Eger tiri kezdessek, bul jaqsılığınñdı öteymin" dep raqmetin aytıp, atına minip, Ābilqayır hannıñ āskerine qaray bir-aq tartıptı. - Demek, Ābilqayır han bizdiñ kele jatqanımızdı bileği eken ğoy? - ārine. - Qap! Sosın?! - Sosın... men Şāñgerek noyannan qızdı nege bosattıñ dep suradım.

"Qızdı men bosatpağanımda, sen onı bāribir öltiretin ediñ ğoy" - dedi ol. Men: "Öltirsem şe?", - dedim. Ol "Odan özimniñ ölgenimdi artıq kördim", - dedi. Men: "Qızdı öltirmey-aq özimniñ ağa-inilerimniñ birine beretin edim ğoy", - dedim. Ol: "Onda men seni de, özimdi de öltiretin edim", - dedi. Sonda ğana barıp men Şāñgerek noyannıñ ol qızğa şın ğaşıq bolıp qalğanın uqtım. Özimdi-özim ustay almay, onı ölim jazasına buyırdım... - Beker etkensiñ... Ākeñ qontayşımın şesimin kütü kerek edi...

Bağanadan beri sazara söylep turğan Hoça: - āke, mende de jürek, sezim, namıs bar emes pe? - dep, ökirip qoya berdi. Tas jürek Sıban Raptan qızınıñ Şāñgerek noyandı qanşalıqtı jaqsı

körp kelgenin endi ğana tüsindi. - Öziñ emes pe ediñ oğan şıqpaymın degen? - dedi ol kenet sâl bosañsıp. - Jâ, boldı, onday jigiti seniñ bir tamşı jasıña turmaydı! Bükil joñ- ğar halqıñıñ tilegin bir qızdıñ sululıǵına satatın bala ösirgen Doda Jord- jidiñ öz obalı özine! Qontayşı kilt burılıp, juan qamıt ayaqtarınıñ ökşesi birine-biri tiip, atına qaray jüre berdi. Tek qañtarıp qoyǵan er basınan tizginin alıp, ayaǵın üzeñgige sala berip, balası Qalden Cerenge: - Hoça qazaq qızın öltiriñder degende, öltirtpey tiri alıp qalǵan Merkit jigitteri biri qalmay osı arada ajal tapsın! - dedi.

- Qup! - Qontayşı alpıstan asıp ketkenine qaramay, bulañ quyırq torı ayǵırına, üzeñgisine ayaǵı tier-timesten ırǵıp mindi de, batisqa qaray jele jortıp jüre berdi. Hoça men Renat soñnan erdi. Büginge deyin Joñǵar eliniñ jeñisi üşin jan qıyp kelgen jetpis jigitti bir sât qana köñilşek bolǵandarı üşin ölim jazasına buyırǵan Sıban Raptannıñ qatıgezdiginen janı türşikse de, Renat öziñse tujırım istedi: "Özgege âmirin jürgizem degen adam osınday tas jürek bolıu kerek. Bunday bolmaǵan künde Şiñǵışhan âlemniñ teñ jartısın basıp ala almas edi" dep oyladı. Hoça tobına kezdesip, Şañgerek noyannıñ ölimine sebepker bolǵan - erligimen jurtt közine tüse bastaǵan Bäsentin Malaysarıñıñ qarındaşı Gâuhar edi. Arǵın ruınıñ bir tarmaǵı Bäsentin ol kezde Ulıtau töñiregin jaylaytın. Mañayında sauda-sattıq etetin ülken şahar bolmaǵandıqtan, Ulıtau, Arǵınatı mañayındaǵı qalıñ qazaq auldarı Türkistan, Taşkent qalalarına kire tartıp, jün-jurqasın, teri-tersegin, keyde üyirlep jılqısın, qotandap qoyın ayday kep, bazarlarına satıp, dükenderinen qant-şayın, kiim-keşegin, qala berdi, aqırettik bözine deyin alıp qaytatın. Key jıldarı bunday qala şıqqan keruender Buhar, Hiuaǵa deyin de baratın. Biil Malaysarıñıñ aulı Türkistan bazarına keruen tartqan. Keler jılı Esil boyındaǵı bir auqattı adamnıñ balasına bermek bop otırǵan Gâuhardı âke-şeşesi, quttı jerine qonar aldında qurbılarimen barıp boy jazıp qaytsın jâne öz köñiline unaǵan jasaum alsın dep, keruenge ilesip sayahat qurıp bara jatqan bir top qız-bozbalalarǵa qosıp jibergen. Keruen Türkistanǵa jetkennen keyin eki bölengen. Bir bölegi, maldarın qundılaw etip satqıları kelgen auqattılaw jaǵı Taşkent barıp qaytpaq bolǵan. Ekinşi jartısı olardıñ qayta oralum kütip, Türkistanda qalıp qoyǵan. Sol Türkistanda qalǵan topta Gâuhar da bar edi. Türkistan töñiregindegi qazaq ataulı şahardı qorǵaymız dep jatqanda, Bäsentin jigitteri kemededen qaşqan egeuquyırq tışqanday, elge ketip qaludıñ retin taba almadı. Türkistandı qorǵauşılardı qosıldı. Gâuhar da solarmen birge qaldı. Amal joq, Elşibek qalanı bergennen keyin Arqa jigitterimen birge Gâuhar da Sırdariyanıñ qalıñ qamısınıñ arasına tıǵıldı. Dâl osı kezde bulardı Ğabilqayır âskeriniñ kele jatqanı, oğan jaqında Arqadan Sâmeke bastaǵan qalıñ qol kelip qosılmaq degen habar jetti. Ile-şala "uzın qulaq" Sıban Raptan Ğabilqayırǵa qarsı qırırq mıñ jauıngerimen attandı

degen suıq sözdi äkeldi. Buğan qosa "Äbilqayır äskeri Sıban Raptannıñ şıqqanın bilmeydi eken, olar Şieli boyında Sâmeke äskeriniñ keluin kütip jatqanda, Joñğar qontayşısı añdausızda üsterinen tüspek eken" degen tağı da suıq sıbıs estildi. Habarsız jatqan qazaq äskeriniñ, jaudıñ tutqıl şabuılınan qattı apatqa uşraytının bilgen nâzik sezimdi, er jürekti Gâuhar endi şıday almadı. Äbilqayır äskerine habar bermek bop atqa qondı. Biz ereyik degen serikterdi ertpedi. Naşar kiingen jalğız attını eşkim añğara qoymas degen. Arqa jigitteriniñ eñ tañ- daulı jüyriğin minip jolğa şıqtı. Sır boyın qualay tüni boyı şabıstan tanbağan Gâuhar, tañ qılañ berip kele jatqanda, Hoçalar qos tikken qoğalı köldiñ janınan öte berip qolğa tüsken. Jigit dep ustağanı qız bolıp şıqqanda Hoça tañ qaldı. Qız bolğanda qanday! San ayqastan ötken, sonau Qıtaydıñ şekarasındağı Halqadan Türkistanğa deyin adamzattıñ neler sımbattısın kezdestirgen qalmaq jauingerleri Gâuhardı körgende, möldir su tübinde jatqan jarqırağan gâuhar tastı körgendey esterı şıqtı. Şañğerek noyannıñ birden Gâuhardı ölimge qımay araşa tüsui de osıdan edi. Gâuhar bosanıp şığısımın sol küni sâske köterilmey-aq Äbilqayır qolına kep jetti. Hanğa Sıban Raptannıñ qırıq mıñ äskeri kele jatqanın ayttı. Äbilqayır dabıl qağıp, äskerin sapqa turğızdı. Han keñesin şaqırdı. Tutqın jigit Hoçalarğa Äbilqayırdıñ otız mıñ äskeri bar dep bilmegendikten aytqan. Äbilqayırdıñ bar äskeri on bes mıñğa da jetpeytin. Munday şağın qolmen qırıq mıñ jauingeri bar Sıban Raptanğa qaydan qarsı tura aladı?

Bulardıñ bar sengeni qalıñ qazaq jaylağan Arqa qolı bolatın. Sol qolğa senip jorıqqa attanğan. Sol qoldı kütip, Şieli boyına qos tikken. Endi jau- dıñ tayap qalğanın estigen jâne oğan tötep bere almaytınına közi jetken Äbilqayır bir sebepten keyin şeginudi de oyladı. Biraq Aday men Tamannıñ batır jigitteri oğan könbedi. Olar Alşın ruınıñ altın uştı nayzasın joñ- ğar qanına malmay keyin qaytpaymız dep kesip ayttı. Äbilqayır, amal joq, äskeri az bolsa da, Sıban Raptanğa qarsı şığuğa bel budı. Tek özderiniñ az ekenin aytıp, "tezirek jetsin" dep, kele jatqan Sâmeke hannıñ äskeriniñ aldınan tağı at şaptırdı.

Bolat hannıñ Ordasına Qabanbay batır jetkende, han jazğı jaylau Nura boyında bolatın. Biraq özi tösek tartqan auru eken. Bul el suıq sözden burın da habardar bop şıqtı. Han Joñğarğa qarsı şığudı inisi Sâmekege tapsırdı. Ol бүkil Arqa boyındağı Orta jüz rularına kisi jürgizdi. "Qazaq jerine jau şaptı, attan!" degen habardı estigen qalıñ el lezde dürlige qaldı. Qazaq degen atqa ie bolıp, Edil men Ertistiñ, Alatau men Esil, Tobıldıñ arasın jaylağan elge ejelden soğıs degen söz jat emes-ti. Ğasırlar boyı bul eldiñ soğıssız ötken birde-bir jılı joq. Soñğı eki jüz jılın Sırdariya boyındağı qalaları üşin Äbilqayır, Muhamed-Şaybani ordalarimen, Samarqant, Buqar ämirlerimen ayqasta ötkizgen. Bunımen qatar on besinşi ğasırdıñ basınan bastap, küni büginge deyin Joñğar, Qıtay handıqtarimen alısıp keledi. Äli aldarında qanşa

qırğın apat bar! Osınıñ bärine eti ölip köndikken halıq, bu jolı da "jer şetine jau keldi!" degen suıq sözdi estigende, eleñ ete tüsti. Biraq jeriniñ şalğaylıgımen baylanıstı zamatta jinala qoymadı. Qırda jatqan jılqılarınan jorıqqa minetin attarın aldirtıp, bosağada süyeuli turğan soyıldarın taqımdarına basqanşa biraz uaqıt ötip ketti. Tek bir ay mölşerinde otız miñğa juıq jigıt jinaldı. Osı jigitterdiñ işinde, bükil qazaq eline attarı mälim, halqın joñğar şapqınınan qutqaruğa jan salğan äygili batırları: Arğınnıñ bir tarmağı Qanjığalı ruınan şıqqan Bögenbay, Bäsentin ruınan şıqqan Sırımбет, Malaysarı, Taraqtı ruınan şıqqan Bayğozı, Şaqşaq ruınan şıqqan Jänibek, Ulıtau boyındağı Naymannıñ bir tarmağı - Bağanalı ruınan Orazımbet Imantay keldi. Özderi jas bolğanmen, keybireuleri qastarındağı top jigıtke basşı boluğa jarağanday. Bulardıñ üstine Bayanaul men Kökşetau dalasındağı Obağan özenin jaylağan Uaq rularınıñ jigitterin ertip, burın da Ile boyında joñğarlarmen san alısқан, Arqanıñ ardageri Batır Bayannıñ özi de bugün-erteñ jetpek. Bular kele bastağannan keyin, sonau Ertis boyındağı Qarakereyden özine serik jigitterdi jimaq bolıp, Qabanbay batır eline qayttı. Ąrqaqsısı Ąr taudı mekendegen qazaq rularınıñ Ąskerleri jinalğanşa, jaz ortası da bolıp qaldı. Jut jeti aғayındı degendey, Arqanıñ jauındı-şaşındı mezgili biil jıldıǵısmen erte tüsti. Sāmeke Ąskeriniñ tegis jinaluın kütpey, Batır Bayan üş miñ salt attı ıǵay men sıǵay er jigitterden qurılǵan jau jürek qolmen Sır boyına bettedi. Bular saparǵa şıǵar aldında ģana Sāmekeniñ sālemin alıp, Kişi jüzdiñ hanı Ąbilqayırǵa şabarman jiberilgen. Eki hannıñ uādesi boyınşa qazaq qolı qaraşanıñ orta şeninen qalmaq Şieli men Jañaqorǵan arasındağı Sır boyında bas qospaq-tı. Osı aradan el bolıp birigip, joñǵarǵa qarsı attanbaq edi. Jeri şalǵay Arqa jigitteri dāl bugün-erteñ jinala almaytındarına kōzi jetken Batır Bayan, Ąbilqayırmen kezdesetin mezgilderi tayap qalǵandıqtan, "Arqanıñ Ąskeriniñ aldı kele bastadı" dep Kişi jüzdiñ kōnilin kōtere turu üşin, özi ādeyi burınıraq şıqqan. Bul Kökşe teñizdi jaǵalay Qarataudıñ teriskey tusına jetken kezde, Sāmeke de jırma bes miñğa juıq qolmen Nuradan qozǵalǵan. Aqılmen, erligimen emes, baylıǵimen er arasındağı tartısta özin jaqtaytın şinjir balaq şubar tōs şonjarlardıñ demeuimen kōzge tūsken Sāmeke, Bolat han aurǵalı ābden lepirip alǵan. Ötken jılı ģana kenjesi Qudaymendeni Bökey sultannıñ urpaǵına üylendirip, Íş jüzdi şaqırǵan ulan-asır toydıñ qızui basılmay, āli kökip jürgen Sāmeke ırǵalıp-jırǵalıp qalıñ qolmen jorıqqa attanǵanşa, qırdıñ borandı-şaşındı, jeli öñmeniñnen ötetin qara suıq küzi de bastalıp qalǵan-dı. Kökşe teñizge jetip, onıñ künbatısı men Sır boyına qaray bettegen kezinde, bükil qazaq jeriniñ Qaraqum, Qızılqum, Sarıqumın dāl osı tusqa ākelip üygisi kelgendey, adam aytqısız qara dauil soqtı. Aspanǵa kōterilgen qum, topıraq, qırşıq tas, tübirimen julınǵan bayalış, jıñǵıl, qañbaqtan dūnie jüzi kōrinbey ketti. Üyir-üyirlep matastır- ģan jılqınıñ key tobı jel ötime şıday almay ıǵuǵa aynaldı. Tek ömir boyı jılqı baǵıp ösken Arqa jigitteriniñ erekşe erlik

qimıldarınıñ arqa- sında ğana aman qaldı. Bul qara surapıl eki kün degende āzer basılğan. Azıqqa dep aydap şıqqan qotan-qotan qoydıñ bāri tegis qırıldı. Tek tūyelerge artqan biday, tarı, qurt, jent, may aman qaldı. Qol qaytadan qozğaldı. Burıñğı taqır dala endi attıñ şaşasına deyin kömilgen qumğa aynalıp, jayılısqa üyrenen jüyrikter jüdep-jadap, segizinci kün degende Sırdıñ teriskey tusına Aqmeşitten bir kündik jerge kep toqtadı. Sāmeke osı arada er qajap tastağan attardıñ jarasına may jağıp, ābden qajığan jigitterin tınıqtırıp alu oyımen sāl ayaldadı. Osı arada sol Sıban Raptannıñ āskeri Ābilqayır qolımen Jañaqorğan mañayında kezdesip, qattı qırğın soğıs bol- ğanın, Ābilqayır qolı jeñilip keyin qaytqanın estidi. Sınıqqa sıltau izdep kele jatqan Sāmeke endi jalt berdi. "Qıs bolsa kelip qaldı. Joñğar āskeri de urısın toqtatadı. Arqa jaqqa bāribir bettemeydi. Özimiz barıp tiisuimiz - şın aqılsızdıq bolar. Ābilqayırdıñ qolın jeñgen Sıban Raptan, bizdiñ jadap-jüdep āzer jetken āskerimizdiñ bıt-şıtın şıǵarui dausız. Tekke qurımız. Odan da "esiñ barda - eliñdi tap" degen, bosqa qırılmay turğanda elimizge qaytayıq. Quday buyırsa, joñğarmen kelesi jazda kezdesermiz. Oğan deyin qalıñ qol jinap, ābden mıqtalayıq" dedi Sāmeke. Şıñjır balaq, şubar tös ru bassıları bul keñesti maquldadı. Rasında da Sāmeke āskeri, osı küyinde Sıban Raptanğa qarsı şıǵar bolsa, tekke qan-josa bolatını aydan anıq edi. Bir jağınan, Ābilqayır qolınıñ keyin qaytqanı Arqa jigitterin ruhani ālsiretse, ekinşi jağınan, alıs joldan jadap-jüdep kelgen ālsiz jurt muzday bop dayındalğan, özderinen eki ese köp Joñğar āskerine tötep bere almaytını da haq. Küreske tūsuge dārmeniñ jetpese qur jürektilik kimdi muratqa jetkizgen. Arqa jauingerleri Sıban Raptanmen kezdespey keyin qayttı.

Qırıq mıñ qolmen Sıban Raptannıñ kele jatqanın Gāuhardan estigen Ābilqayır dabıl qaqtırıp bar āskerin sapqa turğızıp, "tāuekel!" dep Sıban Raptanğa qarsı jürgen. Bul jolı Sıban Raptan emes, onı Ābilqayır oylamağan jerden şaptı. Āskeri şubalañqı kele jatqan Joñğar qontayşısı kütpegen jerden tigen jaudan şüu degende seskenip qap, sāl keyin şeginse de, qazaq qolınıñ anağurlım az ekenin körip, tez-aq esin jiğan. Joñğar āskeriniñ soñğı şepteri de jetip, Kişi jüzdiñ jigitteri qanşa erlik körsetip qarsılasqanmen de, erikke qoymay, qazaq āskerin keyin qaray ıǵıstıra tūsken. Endi bulardı jeñuge aynaldım ğoy dep, aqırǵı qimılına kirirken kezde, kenet "Qabanbay!", "Qabanbay!" dep urandasıp, qamıs arasınan Qabanbay batır bastağan Naymannıñ eki san qolı Joñğar şebine dāl ökpe tusıman tigen. Āuelde Arqanıñ qalıñ āskeri kelip qalğan eken dep abırjığan Sıban Raptan, büyirinen tigen jau jañadan jetken şağın jasaq ekenin tūsınisimen, tez-aq boyın jinap alğan. Joñğar qolı qaytadan şabuılğa şıqtı. Urıs şielenise tüsti. Kün ekindige tayap qalğan kez. Qazaqtıñ budan basqa āskeri joq ekenine közi jetken Sıban Raptan, öziniñ köptigin körip, āskerine "birde-bir qazaq jauingeri qutılısı

bolmasın, jan-jağınan qorşap alıñdar!" dep buyırq berdi. Joñğar âskeri qontayşısınıñ buyırqın orındağan. Urisqa qızu kirirken Ābilqayır özderiniñ qorşauda qalğanın kün batıp bara jatqanda bir-aq bildi. Qanday qaqpangğa tuskenderin añğarğan Kişi jüzdiñ jigitteri qaşıp qutıla almaytındarın túsinişimen-aq, ölimge birjolata bel buğan. Jastıqtarın ala ölmek boldı. Qazaq jigitteriniñ erligi, qaysarlıǵı burınǵısınan on ese, jüz ese arta tüsti. Jaumıñ oñay berilmeytinine közi jetken Joñğar jauingerleri de barın saldı. Eki jaqtan da birdey batıl qımıl, qan-josa keskilesu bastaldı. Biraq Ābilqayır qolınıñ jan-jağınan temir qorşau birte-birte tarılıp, qazaq jigitteriniñ şeñberden sıǵa almay qırılattını şındıqqa aynala bastadı. Sonda da äygili Aday, Tama, Nayman jigitteriniñ qorşauında, mañına jan juitpay jürgen Ābilqayır "jeñildim" dep qol kötermedi. Buğan ızalañan Sıban Raptan "qazaqtıñ birde-bir jauingeri tiri qalmasın!" dep taǵı jarlıq bergen. Qandı körgen qasqırday, qazaqtı qıruǵa äbden qunıǵıp alǵan Joñğar qontayşısınıñ bul buyırqın orındar ma edi - qayter edi, kenet soltüstik jaqtan "Aruaq!", "Aruaq!", "Aqjol!", "Aqjoldağan!" aybarlı uran şıqtı. Bul kezde kün de batıp bara jatqan-dı. Oylamağan jerden aybarlı uran estilgende Sıban Raptan şın sasıp qaldı. Sâmekeniñ qolı jetken eken dep oyladı. Al bul jetken - bar bolǵanı üş miñ jauingeri bar Batır Bayan edi. Ol ile boyında burın da qalmaqpen san ayqasqan, san jeñgen, jau jaǵına burınnan belgili batır. Aqboz atın qol aldında kösildire salıp kele jatqan jigitti körgende, joñğarlar "Batır Bayan!" dep şu ete tüsti. Jau şeбиниñ bir jaǵı şetiney bastadı. Sol şetinegen tustan Ābilqayır âskeri qorşaudan bosanıp sıǵa berdi. Bul kezde qas qarayuǵa aynalǵan. Zamatta qarañǵı túsip ketti. Endi eki jaq ta urıstarın toqtatıp keyin şegindi. Osılay Batır Bayannıñ oyda joqta payda boluınıñ arqasında bir qırǵınnan sau qalǵan Ābilqayır âskeri, maydanda teñ jartısın kömusiz tastap äri şegine berdi. Batır Bayannıñ âskerin qosqannıñ özinde qolınıñ sanı bar bolǵanı on miñǵa jeter-jetpes. Munday şaǵın küşpen üş ese köp joñğarǵa ne isteysiñ? Sâmekeniñ alısta jatqanın bilmegen Sıban Raptan Ābilqayır qolın qumadı. Artınnan Sâmeke âskeri türe soǵar dep qorıqtı. Sodan, eki âsker eki jaqqa qaray şegindi. Köp keşikpey jañbırı joq, qarı joq, küpili adamnıñ ökpesinen ötetin, bükil Sır boyınıñ jurtına mâlim küzgi qara suıǵı da bastaladı. Sauran qalası Otırar, Sıǵanaqpen qatar salınǵan qazaq eliniñ köne bekinisi. Bul qamal jaǵalay qazılǵan, uzındıǵı jürma bes, tereñdigi on bes kez, tip-tik ormen qorşalǵan. Ordıñ tübinen qamaldıñ joǵarǵı erneuine deyingi biiktigi elu gyazday 1.[1] Onıñ üstine är âmir, är dâuirde bul şahardıñ qorǵanın öziñse küşeyte túsken. Sondıqtan da qamaldıñ ğasırlar boyı kele jatqan qabırǵaların Şiñǵıs han şabuılı kezinde de tas atqış maşınalar buza almay qoyǵan degen laqap bar. Añızǵa qaraǵanda, Sauran şaharına Şiñǵıs han âskeri kire almağan. Tek qalanı qorǵauşılardıñ biri qalmay aştan qırılǵannan keyin barıp, monǵol basqınşılardı ie bolǵan. Türkistandı tastap ketken Elşibek batır, tünde qamis arasında tıǵılıp jatıp, kündiz jürip, üş kün

degende serikterimen osı Sauran bekiniske äzer jetken. Qala hakimi Tursınbek joñğarlardan qorqıp ändijanğa qaşıp ketip, şahar turğındarı äbigerde eken. Bul mañayğa äygili Elşibek batırdıñ kelgenine olar quanıp qaldı. Bir dauıstan bāri şahardı qorğau jumısın Elşibekke tapsırdı. Batır birden jauğa toytarı beru jabdıǵına kiristi. Jer betin ädiletsizdik bilegen sonau qu zamanda, tarih qıyanatı älsin-älsin qaytalana beretin. Osı surǵılt balşıqtı ulı bekinis sol qıyanattı är jüz elu jıldar arasında üzbey körip otırǵan. Ol qıyanattı Şıñǵışhan kezinde de, Aqsaq Temir, Äbilqayır, Abdolla şabuıldarında da bastarınan ötkizgen. Mine, bugün joñğar basqınşılardı da sol qıyanattı taǵı qaytalamaq. Al qala turğındarı biri qalmaq qırılǵandarınşa, şaharların jauğa bermey qorǵap kelgen. Bügin de süytppek.

Bir kezde osı bekinis üstinde tas müsın tārızdı küzette Oraq batır turǵan. Sodan jüz elu jıl keyin, qul men küñnen tuǵan, jalañ tös batırlar Qiyaq pen Tuyaqqa kezek kelgen. Qazır qorǵan üstinde osı qos batırdıñ urpaǵı, alpamsaday alıp deneli, qurıştay berik Nauan usta tur. Nauan ustandıñ bar kün körisi - köriǵi men balǵası. Armanı - arǵı babası Oraq pen Qiyaq, Tuyaq salǵan ädilettik pen erlik jolın adal ustau. Al halqı üşin jan qıǵan erler jayındaǵı el añızını onıñ ana sütimenen qanına siñgen.

Añız? Joq, Qiyaq pen Tuyaq erligi añız emes, şındıq! Onı urpaqtan urpaqqa erтеgi etip el aytadı, sol batırdıñ qanı tamǵan surǵılt topıraqtı jer aytadı. Bastarına qoyılǵan qulı tas pen erliklerin ötkizgen osınau berik qamal - bekinis jır etedi.

Ata-babasınıñ erligi umıtpastay bop urpaqtarınıñ jüreklerinde saqtalıp, moyındarına tumar bolıp taǵılǵan. Küzette turǵan Nauan ustandıñ qasına Elşibek batır men Buqar jırau keldi. Musılmanşa hat tanıtın Buqar jırau - qazaq tarihı qamtılǵan köne kitaptardı köp oqılǵan äygili şeјire. Ulı armanınıñ biri sol halqınıñ erligin ülken dastan etu edi. Ol qazaq eliniñ basınan ötken künderin ğana emes, bügingi küresin de, erligin de jırlamaq. Üş aydan beri Sauranıñ jauğa berilmey turǵanın estip, keşe qara tündi jamılıp, jau şebinen ötken. Sodan beri qalasıñ jaudan qorǵaǵan, aştıqqa da, ajalǵa da köngen qara buqara jurtın körip, muqalǵan köñili bir jasarıp qalǵan. Jır şumaǵı birinen soñ biri kelip, qıyalında dastan da tua bastap edi. - Arsız ba, Buqar-eke! - dedi Nauan usta qos qolın keudesine qoyıp. Buqardıñ maydan basına kelgeninen habardar jurt lezde jinalıp qaldı.

- Barsıñdar ma, örenderim! - Buqar süysingendey barlıq jurttı közimen bir şolıp ötti de, Nauanğa burıldı. - Arǵı atalarıñ Qiyaq pen Tuyaq batırlardıñ erligine qanıq edim, öz erligiñdi közimmen körgeli, şıbın janımdı şüberекке baylap, ädeyi izdep keldim, arısım...

- Halqıñızdıñ hali qıl üstinde turǵanda kelgeniñiz - bizge on san qol qosılǵannan kem bolmas!
- dedi Nauan usta. - Isimiz oñ bolar. - Aytqanıñ kelsin! - kenet Buqar jırau töñiregine burıla

qaradı. - Bir kezde osı Saurandı Abdolla ämirşiden seniñ besinşi atalarıñ Qıyaq pen Tuyaq qorğap edi, qazir, Nauan usta, joñğardıñ jolında öziñ tursıñ. Şapqan jaudıñ ekpinine qarağanda biz äldeqaşan qurıp ketuge tiisti edik, el bolıp äli kele jatırmız, qudaydıñ bunısına da şükirşilik! - Ua, jırau! - dep Nauan usta sâl alğa attadı. - Jaña öziñiz ayttıñız ğoy, meniñ babalarım osı Saurandı qorğağan dep. Bügin jau jağı tınış jatır ğoy, qajığan köñilge quat bere me eken, solardıñ erligin aytsañız qayter edi?

Jurt şulap qoya berdi. - İã, jırau!.. - Babalarımızdıñ erligin ülgı etelik!.. - Nalığan köñilge nâr bolsın! Halqınıñ ötken erligin bir aytatın kez osı ekenin uqqan jırau, köp küttirmey, sözün bastap ta ketti. - Qazaqtıñ basınan qanday soraqı künder ötpegen, - dedi tolğanıp. - Sonıñ biri osıdan jüz elu jılday burın Tãuekel hannıñ tusında bolıp edi.

Buhar ämirşisi Abdolla öz ordasında otır. Kenet közi külimsirep, sulu murtı tikireye qaldı. Oyda-joqta birdemege quanıp ketkendey. Biraq ämirşisi aşulansa kenet közi külimsirep, betine qan jügire bastaytının köp jıldan beri biletin aqılşısı Hasen-êoja tağı da jazıqsız bireudiñ qanı tögilgeli turğanın uqtı. Uâzir ämirşisiniñ bul qasietine üyrene almay-aq qoyğan. Aldında turğan köjekti jer aldında ajdahanıñ silekeyi közinen jas bop ağadı deydi. Ämirşiniki de sol tãrizdi qılıq... Sonda bul jolı kimdi jutpaq? Qazir han sarayında Hasen-êojadan böten jan joq. Sonda... Muniñ qanday jazıǵı bar? Bar ayıbı - Babasultannan Talas boyındaǵı urısta Şağaydıñ jeñilip qalğanın estirtkeni me?

Abdolla kenet ornınan turıp, tereze aldına bardı. Munara biiktiginen han sarayınıñ etegindegi, qalıñ bau-baqşağa bölengen Buqar şaharınıñ qır şetine köz jiberdi. Är jerde sırtın san türlü boyaularimen örnektegen, erneuleri quran sürelerimen bezengen kümbezdi meşitter, Kalon, Çar, Miner munaraları, Ulıqbek saldırğan saltanattı medreseler körinedi. Han sarayınıñ aulası örik, jüzim, alma, almurt, injir ağaştarimen sıñsıǵan jasıl bau... Ağaş arası sıldırıp aqqan kümis qoñırau bulaqtar. Bul özbek eliniñ Samarqanttan keyingi ülken şaharı. Bir kezde bul şahardı Samarqantpen birge Abdollanıñ babası Muhamed-Şaybani Aqsaq Temir urpaǵınan tartıp alǵan. Muhamed-Şaybani qaza tapqannan keyin, Buqar qaytadan Aqsaq Temir urpaqtarına köşken. 1557 jılı, yaǵni hadjri esebi boyınşa 9b4 jılı, jırma tórt jasar Abdolla ekinşi ret jaulap aldı. Sodan keyin ol Buhardı öziñiñ astanası etken. Osılay Buqar handıǵı tuǵan.

- Buhar ämirşisi Abdolla özbek halqınıñ qanın qanday sorsa, Sırdariyanıñ orta şenindegi qazaq eliniñ de qanın sonday sormaq boldı. Babaları Äbilqayır men Muhamed-Şaybanıdıñ qazaq jerinen şıqqanın sıltau etip, Sır boyındaǵı qalaların özime qaratamin dep talay ret şaptı, - dedi jırau. Abdolla tereze aldınan keyin burılıp, jan-jaǵına oylana qaradı. Biraq onıñ kirpik

qaqpay tesireye qalğan şegir közine - zāulim saray edenine töselgen qırmızı qızıl parsı kilemderi de, āşekeyli örnekti safyan orındıqtar da, qabırğada iluli turğan bolat aspaptarı men altın zerli qılış, qanjarları da, burıştağı döñgelek arşa üsteliniñ üstine şārbat işuge qoyılğan farfor keseler de, imek moyın kümis qumıralar da - birde-biri körinbedi. Onıñ şegir közi han sarayınıñ mārmar qabırğaların tesip, āldeqaydağı kökjiekke şaşıla qarağanday. - Qoja, senen aqıl surağım kelip tur, - dedi ol, tağı közi külimdep. - Dos bolamın dep ant bergen jauım, basqa jaularıma dostıq körsetse, men qanday şara qoldanuım kerek? - Onday aldamsı dostardıñ basın alğan jön, taqsır han. - Solay de... Bizdiñ jaqqa şıqqan Şağay men onıñ balası Tāuekel, qas jauım Babasultan men Buzahurdıñ bastarın mağan ākep bergileri kelmedi. Al, olardıñ basın qazaq qalaların jaulap alğan soñ men kesuim kerek...

Babasultanniñ opasızdığın sıltau etken Abdolla bir miñ bes jüz seksen ekinşi jılı, tamızdıñ segizi küni Sauran bekinisiniñ etegindegi qalıñ toğaydıñ arasına kep şatırın tikti. Tañ atıp kele jatqan mezigil. Bir kezdegi ataqtı Ābilqayır babasınıñ laşkerlerindey, kileñ kök temir qursanğan, tögilgen jal, qulaş quyırq jüyrik mingen elu miñ āsker lek-lek bop, bekinisti qorşay sapqa tura bastadı. Şahardıñ sol jağında aq boz, qara kök sāygülik mingen, bastarındağı bolat dulığaları şıǵıp kele jatqan künmen şağılısqan Ubaydulla sultanniñ jauıngerleri. Teriskey jaqta kün belgisi bar qara tudı jelibiretip ustağan Abdollanıñ balası ābdi-Mumin sultanniñ laşkerleri. Tüsteri suıq, qaharları ızğarlı. Küngey tusta Ubaydullanıñ balası Asfandiyar sultanniñ, irbiz basınıñ sureti salınğan alqara kök tunıñ astına Abdolla qaramağındağı Keldeş bi, Jandāulet bi, Tursın bi, Bike bi sekildi belgili āmirlerdiñ jigitteri tizilgen. Deni qazaq rularınan şıqqan āmirler bolğandıqtan, bulardıñ āskerleriniñ sırt beynesi Dāşti Qıpşaq sıpaylarına uqsaydı. Nayzalarınıñ basına tu etip tutam qılışq baylap alğan. Taqımdarınıñ astında buzaubas şoqparları.

Sauran şaharınıñ qubılasındağı toğaylı alańında Abdolla āmirşiniñ alqızıl jibek şatırı körinedi. Bu jaqta da qalıñ āsker. Bul āskerler özgelerdikinen göri saltanattı. Jigitteriniñ kigen sauıttarı da erekşe zerlengen. Belderinde kileñ qorasan bolatınan soğılğan Buhardıñ uzun qısıq qılışı. Iıqtarında uzun moyın bilteli buqar miltığı. Āsker keypi sāndı de, sustı da. Şahar bekinisiniñ üstindegi kerege köz alańdardağı qala qorğanşılı: qala hakimi ābdi-Sattar, Qiyaq, Tuyaq batırlar... Kenet бүkil ālemdi basına kötere barılğan kerney üni şıqtı. Oğan şıqılğan zurnanıñ aşçı dausı qosıldı. Jüzdegen dauılıpaz qağılıp, zamatta dünıe bitken ālem-tapırq ünge toldı da ketti.

... Endi Buhar āmirşisiniñ qızıl jibek şatırınıñ ar jağındağı şağın toğaydan bir top salt attılar körindi. Üsterindegi bolat sauıttarı künge şağılısıp jalt-jult etedi. Jalañaş qılıştarın bastarına

kötere ustağan. Qorasan qurışınıñ jüzinde kün säulesi emes, ajaldıñ suıq ızğarı oynağanday. Eñ aldında ön boyı kümis şinjırlı sauitpen jabılğan esik pen tördey aq boz aqalteke arğımaq mingen, qırıqtarğa jaña jetken, sulu murttı, tulğalı adam kele jatır. Özgelerden buniñ qur ğana aybarlı pişini, atqa tākappar otırısı, asıl qaru-jarağı ğana emes, tağı da bir ayırması bar. Astındağı aqboz tulparınıñ toqpaqtay kekiliniñ üstine köne zaman ğurpımen "baq qusı" - appaq süttey turımtaydı otırğızıp alğan. Eger turımtay jau körgende qorqıp uşıp ketpese, batırdıñ jolınıñ oñ boları haq. Al jau qarasın körgennen turımtay qaşa jönelse, onda batırğa bul ayqas qauipti. Baqsı-balgerler zamanında jaman ırımnan seskenip batırlar atınıñ basın keyin buradı.

Attı jasaq şetki āsker aldına jete bergende, qayta dabıl qağılıp, kerney, zurnalar qaytadan işegin tarta barıldap, şiqıldap, bükil ālemdi azan-qazan etti.

Qamal basındağı jurt bul top Buhar āmirşisi Abdollanıñ tobı ekenin, bāriniñ aldında aqboz aqaltekesin oynaqtatıp kele jatqan aybındı bahadurdiñ özi ekenin bilip seskene qalğan. āmirşi tobı sol qılıştarın kötergen qalpında Abdollanıñ soñınan qurıq tastam jerde jubın jazbay jele şauıp, qorğandı qorşağan qalıñ āskerdiñ aldınan toqtalmay ötip keledi. Jan-jaqtarına qarar emes. Tek Abdolla toptıñ aldında turğan sultandarın, batırların, bilerin körgende ğana solarğa qaray moynın buradı. Āmir, sultandar: "Mārtebeli bolıñız, ulı bahadur!" dep bastarın iip tājim etedi. Āmirşi atın oynaqtatqan qalpında āsker aldınan öte berdi. Soñınan erip kele jatqan toptıñ üstinen altın ay beynesini salınğan Muhammed payğambardıñ jasıl tuı bükil aspandı japqısı kelgendey, jelmen oynap jelpildeydi. Aq boz arğımaqtıñ kekilindegi "baq qusı" baylap qoyğanday tırp eter emes.

- Biz jeñilip, ol jeñedi eken, halayıq, - deydi qustıñ uşpağanın körgen bireu.

Endi Abdolla tobı ābdi-Sattar turğan qabırğanıñ tusınan ötip bara jatır. Eki toptıñ arası sadaq oğı jeter-jetpestej mölşerde. - Ol bizdi jeñgenşe... Qala hakimine tayau turğan Qıyaq batır söziniñ ayağın aytpay qayıñ sadağına sauit buzar jebesini salıp jiberip, Abdollağa qaray şirene tarta bastadı. - Atpa! - dedi bir zor dauıs. Qıyaq batır "ätteñ, ätteñ!" dep, jebesiniñ uşın jerge qarattı. - Olay bolsa! - dedi ağasınıñ sol jağında turğan Tuyaq batır sadağın kötere berip, tartıp qaldı. Quladın qaurısınına baylağan qozı jaurın jebe zu etti. Közdi aşıp-jumğanşa, Buhara āmirşisiniñ astındağı aq boz säygüliktiñ kekilinde otırğan aq turımtay jalp etip jerge uşıp tüsti. - Mergen eken! - dedi Abdolla jüzinen eşbir qobalju belgisin körsetpey. - Turımtay özi uşqan joq atıp qulattı ğoy, bul sanaqqa alınbaydı. Basqasın otırğızıñdar.

Nöker keyin şauıp, zamatta qayta oraldı. Āmirşi atımen qatarlasa jelip, aq boz jüyriktiñ kekiline basqa bir aq turımtaydı otırǵızdı. Abdolla erteñine taǵı maydanǵa şıqtı.

Taǵı kün şıǵıp kele jatqan kez. Qamal üstinde bayaǵı adamdar... Taǵı kök temir asınǵan qalıñ Āsker. Kenet dabil qaǵılıp, kerney, zurnalar işin tartıp barıldap, bükil Ālemdi azan-qazan etti. Taǵı keşegidey ses körsetip, jalañ qılıştarın basınan joǵarı kötere, nökerlerin soñınan ertip jasıl tuın jelbirete, qamaldı janay aq boz aqaltekesin oynatqan Abdolla Āmirşi... Biraq bu jolı keşegidey emes, alıs ketip baradı. Sirā, Tuyaq mergenniñ jebesinen qorıqqanday. Abdollanıñ aq boz atınıñ kekilindegi aq turımtay alıstan bir ün estigendey qanatın qaǵıp jiberdi de kenet joǵarı köterile berdi. Qas qaqqanday uaqıt ötkenşe ol qamalǵa tayay tüsti de, kenet kilt burılıp keyin uştı. Şaması, at kekiline qayta barıp qonbaq. Biraq ol oynaǵısı kelgendey, oylamaǵan jerden bir butaǵa barıp qonı. - Ustap Ākeliñder, - dep buyırdı Abdolla. Bir nökeri şapqan boyı, jerden teñge alǵanday, buta basındaǵı turımtaydı qolımen alıp, qaǵıp keyin qaray zımıradı. - Laşkarǵa emes, qusqa obal boldı-au! - dep ökingen dauıs şıqtı. Söytkenşe bolǵan joq, Tuyaq qolındaǵı sadaǵın közdemey tartıp qaldı. Abdollaǵa jüz qadamday qalǵan laşkar qolındaǵı turımtaymen birge jerge jalp etti. Abdolla qorǵan jaqqa tañdana qaradı da, atınıñ basın keyin bura sala, şatırına qaray şaba jöneldi. - Jau turımtayınıñ denesi bizdiñ jerimizde qaldı, jaqsı ırım! - dedi, baǵanadan beri bolıp jatqan oqıǵaǵa ün-tünsiz qarap turǵan Ābdi-Sattar sultan. - Āytse de, at kekilinde otırǵan turımtay kenet nege bizge qaray uştı? - Ol Tuyaqqa seziktene qaradı.

Tuyaq sāl ezu tarttı da, qolın auzına aparıp, naǵız bir bala künindegı qus şaqıratın Ādeti esine tüşkendey, aqırın ısqırdı. Hakim ezu tartıp küldi.

- Seniñ qupiyañdı eşkim bilmey-aq qoysın - dedi ol, - qus denesi bizdiñ jerde qaldı. Buǵan halıq ta sensin... - Jau qanday ayla qoldanǵanmen, qamaldı ala almadı, - dedi Buqar jırau. - Basqınşılardı qara tünde urlanıp kelip, qabırǵaǵa baspaldaq qoysa, qorǵauşılardı üsterinen maylı ot-dāri laqtırdı. Bekinis astınan jau or da qazıp körgen, biraq Sauran bekinisiniñ qabırǵaları on bes kezdey jer astınan qalanǵandıqtan, odan da eşteñe şıqpadı. Tereñ jıra ötkizip, Sırdıñ suımen qalanı tunşıqtırudı da oyladı. Qala biikte turǵandıqtan, suı joǵarı köterile almay, erneuinen asıp, Abdollanıñ öz şatırın su Ākete jazdadı. Osılay arpalısta üş ay ötkende, Sayramnan azıq-tülik kelu toqtatıldı. Abdolla tonaǵan jurı Sayramǵa jinalıp, qala mañında bülük köbeydi. Endi onsız da tamaqqa jarımay jürgen Buhara Āskeriniñ hali tipti qıñǵa aynaldı. Azıq-tülikten ada bola bastaǵan Āskerdiñ arasında "osı soǵıs kimge kerek?" degen küñkil de tua bastadı. Köp keşikpey bar astıq bitti. Āsker aşarşılıqqa urındı. Endi jigitter zerebe ustasıp, utılǵan serikteriniñ atın soyıp jeudi şıǵardı. Saurandı qorşap bolǵan Abdolla

qorğandı aludıñ jaña jolın oylay bastadı. Eñ aldımın ol bir küni tünde Buhar aymağınıñ ämiri Kamaliddin Husaindivanğa at şaptırdı. Tezirek Sauranğa azıq-tülük pen Ruhadi usta quyıp jatqan "Qara bura" tas atqış qazanın jetkiz dep buyırdı.

Jer arası şalğay, jârdem tez kele qoyadı. Abdolla äskeriniñ hali künnen-künge naşarlay tüsti. Äsker arasında bölünşilik te şıǵuğa tayadı. Bul soǵıstıñ qajeti joq ekenine közi jetken key jigitter qazaq dalasına qaştı. Sonau Buhara men qazaq jeriniñ tüyisken tusında, Sırdariya men Amudariyanıñ qamıstı jaǵalarında özbek, qazaq, türkimen, qırǵız jigitterinen qurılğan birneşe alaman jasaǵı payda boldı. Olar tek qana bay men manaptardıñ mal-mülkin talap qoyadı, Saurandı qorşaǵan Abdolla äskerine bara jatqan, azıq-tülük tielgen keruenderdi de şaptı. Abdolla äskeriniñ hali künnen-künge qorqınıstı bola bastadı. Bir küni ämirşi üstine jaman şapan kiip, tüsin özgertip, äsker şebin araladı. Top jigittiñ janınan ötip bara jatıp, olardıñ ne söylesip turǵanın estimek bop toqtay qaldı. - Qaşan biter eken bul soǵıs? - dedi bir jas dauıs. - Saurandı al, sosın bitedi, - dep jauap berdi kâri jauınger. - Saurandı alsañ, "Sayramdı al!" deydi. Sonda meniñ tabarım ne? Soǵıstan olja etip alıp barǵan azǵantay matañ men aqşañdı elge qaytısimenen, "soǵısqa kerek" dep salıq jinauşı tartıp äketedi. - Berme! - Bermey kör! - Bâri alladan jâne öziñnen... - Öziñnen? Top itti jolbarıs basqarsa, birazdan keyin itter jolbarısqa aynaladı. Top jolbarıstı it basqarsa, jolbarıstar tübi it bop ketedi. Bizden ne şıǵadı, it bop kettik qoy. Äytse de Murat baluan öz jolın özi tauıptı... Alaman bop jürgen körinedi. Jaqında han keruenin tonaptı. Endi hannıñ özi kezdesse eken deytin körinedi. - Nege? - Oǵan saqtap jürgen oǵım bar depti... - Aqırın...Abdolla äri qaray jüre berdi. Bir adamdı jazalaǵanmen ne şıǵadı? Bireuiniñ basın kesseñ, onı narazı boladı. Onınıñ basın kesseñ, jüzi bölük şıǵaradı. Qazir äsker arası quraǵan quray sekildi, bolmaşı uşqın түsse bolǵanı lap ete qalǵalı tur.

Qıın jaǵdaydan ämirşini Buhardan kelgen jârdem qutqardı. Ekinşi Jumadi ayınıñ onı küni birneşe "Qara bura" tas atqış qazandı men toqsan tüyege tielgen azıq-tülük jetti. Abdollanıñ jarlıǵı boyınşa, tórt qazan Sauran nıñ sırtında tórt jerge ornatılğan. Äbden ıza bolǵan ämirşi "Qara bura" tas atqışı dayındalıp bitisimen-aq radendazanlarǵa (zeñbirekşilerge) "Atıñdar!" dep buyırıq berdi. Dabıl qaǵıp, zurna, kerneyler barılday jöneldi. Al "Qara bura" qazandı astınan köterilgen bu men jalınnan gürsildey aqırıp, qoyday-qoyday tastardı ğasırlar boyı mızǵımaǵan qamal qabırǵalarına düñk-düñk urdı. Kenet aqırzaman ornaǵanday dünie jüzi älemtapırıq bolıp ketken. Endi "Qara buralar" qala işine atılıp, är jerde ört şıǵa bastadı. Sonda da qala qorǵanşılıarı "köndik!" dep qol kötermedi. Qiyaq pen Tuyaq basqarǵan eki jüz mergen qorǵanğa tayau qoyılğan tas atqış janındaǵı sarbazdarǵa oqtı qarday borattı.

Dünie osılay astan-kesteñ bop jatqan kezde Sauranğa Yassıdan hat tasıtın kögarşın uşıp kelgen. Kögarşınıñ moynına baylanğan qağazdan Sauran turğındarı özderin qutqarıp aluğa, Noğaylı elinen jinalğan qalıñ qolmen Babasultan men Buzahur kele jatır degen quanıstı sözdi oqıdı. Bul söz qala qorğauşılarınıñ ruhın köterip tastadı. Endi olar "Baurlarımız, sender jetkenşe qalanı bermeymiz" dep, bükireygen şalı men eñbektegen balasına deyin qaytadan qamal üstine şıqtı. Bulardıñ bağına qaray, keyingi künderde "Qara buralar" da dausın sirek şığara bastağan. Öytkeni, qazandardı qızdıratın Buhardan alıp kelgen mayları tausılığa aynalıp edi. - Al, Yassıdan kelgen habar jalğan habar edi, - dedi Buqar jırau. - Oqığa bılay bolğan: Babasultan men Buzahur sultan Abdolladan qaşıp Muğajar tauların bökterley otırıp Sarayşıqqa jetken. Biraq osınıñ aldında ğana Noğaylı eli bağınıp otırğan Astrahan handığı qulap, Astrahan qalası bul uaqıtta aybarlı orıs patşası jandaraldarınıñ qolına köşken. Astrahan handığınıñ bileri orıs patşasınıñ qol astına engen. Bularğa köngisi kelmeytinderdiñ birazı Qırımğa, Gerey hannıñ jerine qaşqan, al keybireuleri Noğaylı elin panalağan. Buhar handığına qarsı küresuge Türkistan sultandarına äsker beruge qarsı bolğan osı Astrahan bileri edi. Bulardıñ sözin Mañğıt rumıñ bedeldi aqsaqaldarı, şonjarları qoldadı. - Noğaylı eliniñ jigitteri orıs patşasınan Astrahandı qaytarıp aluğa kerek, - dedi Astrahan bileri, - Noğaylı jurtıñ muñ-muqtajı osı jerde, küşi mol Qırım hanına jetetin jolda. Biz Qırım hanımen birigip, Noğaylı jerin saқтаuımız kerek. Aydaladağı Abdollamen soğısıp bizdiñ qanday şaruamız bar? Aqırında Noğaylı eline kelip köp äsker alamin degen Babasultan, sağıñ qolmen ğana üy işin ertip, öz basın ölimnen äzer qutqarıp, Türkistanğa qaray bettegen.

Sauran qorğauşılarna jetken "Babasultan kele jatır" degen osı habar edi. Biraq äldekimniñ dualı auzımnen özgerip jetti. Qastığı ma, dostığı ma, kim bilsin?...

- Babasultanniñ kele jatqanın Abdolla da estidi, - dedi Buqar, antalağan jurıtqa qarap, - dereu Täuekeldi jumsadı. Ol on kün ötkennen keyin Babasultandı öltirip, qolğa tüsken balası Latıftı aldına salıp aydap Sauranğa keldi. Jibek şatırınıñ aldında, han tağında otırğan Abdolla ämirşiniñ ayağınıñ astına Babasultan men Jalmuhammed atalıqtıñ bastarın tastay saldı da, özi bir tizerlep täjim etti.

Abdolla ämirşi türegelip, ayağınıñ astında jatqan jaularınıñ bastarına köz jiberip sâl turdı da, üstերinen attap, ananday jerde tize bügip otırğan Täuekeldiñ qasına keldi.

- Eñ qas jauıñdı öltirgen adam eñ jaqın tuisqanıñnan da qımbat! - dedi surlana qarap. - Täuekel sultan, sen endi mağan baurım Ubaydolla men Düstem sultannan kem emessiñ. Osı eñbegiñ üşin özimniñ tuğan qalam Afrikentti sıyladım.

- Köp rahmet, mārtebeli āmirşim, - dep Tāuekel ornınan türegeldi.

Abdolla jidi bastağan bastardı buzılıp ketpes üşin, balğa tolı kübige saldırdı. Sol mezgilden bastap, Buhar āmirşisiniñ bas jauınıñ qurığanı üşin ülken toy bastaldı. Tüni boyı Sauran qorğanşıları jau jağınıñ u-şuın, şattana şırqağan ān-küyin estip şıqtı. Şaraptan ābden elirip alğan bir laşkar qamal etegine kep: "Bügingi tün senderdiñ aqırğı tünderiñ! Erteñ jan bitkenniñ bāri joq boladı!" dep ayqay saldı. Qamal basında turğan bir jigıt aşu qısıp ketip, oğan qaray qolındağı qamıstan jasalğan oq-dārisin laqtırdı. Mas laşkar üstine tüsip, lap etip janğan oq-dārimen birge lapıldap örtenip şır-köbelek aynaldı da qaldı. Keşeden bergi qandı oqiğadan habarı joq sulu kün ādettegisindey tağı da ālem betine altın nurın töge şıqtı. Dünie jüzin tağı da mereyli şattıq biledi...

"Qara bura" gürsili sāl toqtap, bolmaşı tınıs alğan, şoğırlanğan to- bılğı, bayalış arasındağı qara torğaylar köterilip kele jatqan kündi quttıqtağanday, ālemdi tātti bir āuenge böley, ān şırqattı. Jibek şatırınan Abdolla āmirşi de şıqtı. Ol nökerlerine āmir berdi.

Köp keşikpey qamalğa qaray qara kübi qoyılğan at-arba bara jattı. Arbamen qatarlasa qol-ayağı kisendeuli Latif sultandı bir kisige süyretip, bir kisige aydatıp qamal etegine Qulbaba kökıltaş ta jetti. Qamal üstinde ābdi-Sattar men Sauran bii Janbolat töre tur. Qastarında Sauran aqsaqaldarı, Qiyaq pen Tuyaq... Ayaq-qolı kisendeuli süyretilip kele jatqan tuğan inisin körgende, ābdi-Sattar bir mezet eki qolımen betin basıp turıp qaldı.

- Ua, ağayın! Asqar tau, sende bir min bar, asuğa jol bermeysiñ. Tasığan su, sende min bar, ötüge ötkel bermeysiñ. Sauran şaharınıñ jaqsıları, senderde de bir min bar, jeñilgeniñdi körmeysiñ! - dep bastadı Qulbaba kökıltaş, - jeñilgeniñ emey nemene, Noğaylıdan āsker ākeledi dep sengenderiñ Baba- sultan bolsa, aldarıñda tur...

- Babasultan qayda? - Denesi qayda deysiñder me? Bārimiz baratın qara jerde... Al altın bası mına bal salınğan qara kübide... ābdi-Sattar inisine qarap:

- Mina qaqpastıñ aytıp turğanı ras pa, Latif sultan? - dedi dir-dir etip.

- Ras... - Estidiñder me, ağayın? - dedi dauıstap Qulbaba kökıltaş. - Endi senetin kimderiñ qaldı? Odan da tağdırdıñ degenine könip, öz erikteriñmen beriliñder! Sonda ğana ulı mārtebeli Abdolla āmirşi künālarıñdı keşedi.

- Al berilmesek ne isteysiñder? - dedi Janbolat töre dauıstap.

- Eñ aldımın öz köziñşe mına turğan bauırñ Latif sultandı bauızdaymız, äbdi-Sattar mırza! Sodan keyin barıp zındanda qurt-qumırsqa jep jatqan Tahir sultannıñ basın alamız. - äbdi-Sattar sol sazarğan qalpınan özgermedi: - Sosın?

- Sosın... Osı qamaldı qorşap alıp, biriñ qalmaq aştan ölgense, toy toylap, bi bileude bolamız. Kenet Latif sultan şinjırım süyrete alğa umtıldı da, bar dausımen ayqaylap jiberdi. - Biz üşin Saurandı bermeñder! Abdolla Saurandı alğannan keyin senderdi de öltiredi. Bärimizdiñ qanıımızdı işpey tınbaymın degen antı bar?

- äket keyin, mına jolbarıstı! Eki jigit Latif sultandı ornınan qozğalta almadı. Eñgezerdey laşkar onı tizesinen tayaqpen urıp qulattı da, bări jabılıp keyin süyrey jöneldi. Ol süyretilip bara jatıp: - Keşirim etedi degen sözderine senbeñder! - dedi bar dausımen. - Şıdañdar! Berilmeñder! Köp keşikpey senderge järdemge Yassı, Sayram, Otırar, Aqrıq...Bükil qazaq dalası keledi. Buqar jırau osı tusqa kelgende, tıñdap turğan jurt tolqıp ketti: - Aruaqtarıñnan aynalayın babalarım-ay?! - Öltirip jatsa da şahardı jauğa bermepti ğoy. - Biz de solarday boluımız kerek! Jırau sözün qayta bastap ketti. Erteñine kün şıǵa taǵı dabıl qaǵılıp, zurna, kerneyler barıldap, ädettegidey, bar älemdi basına köterdi. Abdolla şatırınan şıqtı da, äldekimge qolımen ämir etti. Sol sätte eñ ülken "Qara bura" ğürs etip atıldı. Bu jolı onıñ auzınan qamalğa tas ornına siri qapşıq uştı. Bunda Babasultan, Tahir, Latif sultandar men Jalmuhammed atalıqtıñ bastarı bar edi. Qapşıq jarılıp ketpesin dep sırtınan kigizben qaptağan. İşinde Abdollanıñ qolınan jazılğan "ülken-kişileriñe qaramay bäriniñniñ de bastarıñdı däl osılay kesermin" degen hat bar eken. Sauran turǵındarı aq kigizge sap, tört bastı äbdi-Sattar men Qiyaq, Tuyaq batırlardıñ aldına alıp keldi. Denesi joq tört bastı qala turǵındarı qadirlep, musılman ğurpımen jerledi. Babasultan hikayası osılay bitti. Ölikterin jerlegennen keyin, Noǵaylıdan küş kelmeytinine közi jetken äbdi-Sattar keşke qaray Qiyaq pen Tuyaqtı şaqırdı. - Jigitter! - dedi ol. - Saurandı köp bolsa eki aptaday ğana qorǵauğa küşimiz jetedi. Aşarşılıq jaylay bastadı... Biraq, jaudıñ da hali bizden artıq emes. Küzdiñ qara suıǵı, jauın-şaşın bastalǵalı tur. Ar jaǵında qıs ta tayau... Abdollanıñ äskeriniñ deni istıq jaqtan. Bul aranıñ qara suıǵına şıday almaydı. Jäne küzgi batpaqtı jolmen azıq-tülik jetkizu de olarğa oñayǵa túspeydi. Küzge deyin şıdasaq, Abdolla qorşaudan eriksiz bosatadı.

- Bosatpay jürse qaytemiz? - dedi Tuyaq. - Onda bärimiz de qırılamız.

Üşei bir sät ünsiz qaldı. Qiyaq bir oy tübine şomıp ketkende, jerden közin almay turıp-turıp, älden uaqıtta basın köterdi. Meniñ bir oyım bar. - Söyle, batır.

- Baqanın alsañ, şañıraq jerge qulaydı... - Sonda... sen... - Anada bir iñgayı kep qalıp edi... - Qalayşa? - Meniñ jebem özgelerdikinen eki ese alısqa uşadı. Tek äldekimniñ "atpa!" degeninen kidirip qaldım. Beker tındağan ekem. Soğan özim de qattı ökinem... Al qazir Abdolla bizge aspandağı juldızdan da alıs... Qolımız jetpeydi. Onıñ şatırın jumaqtı qorğağanday qorğaydı. Maydanğa ünemi qalqanmen şıǵadı... Meniñ oyım Abdolla emes, basqa adam jayında. O da Buhar äskeriniñ bir tiregi...

- Kimdi aytıp tursıñ, batır? - Täuekel sultandı... Haqnazar handı Jasılköl jaǵasında öz qolımnan qoydım. Han öler aldında maǵan Täuekel turalı bir qupiya sır aytıp edi...

- Onda... Öziñ bilesiñ, batır... Jastıǵına qaramay Täuekel Abdollanıñ oñ qolı ekeni ras. Jäne Täuekeldiñ soñınan ergen qazaqtar da az emes. Qıs tüskende, Abdollanıñ özge äskeri şıday almağanmen, bular şıdaydı. Men Täuekel jasaqtarınan sol jaǵınan qauiptenemin. - Ruqsat etiñiz, sultan, onda biz jolǵa şıǵayıq. - Ruqsat, joldarıñ bolsın!

- Sol küni tünde Abdollanıñ tuǵan aǵası Ubaydollanı, onıñ balası Asfandiyardı, Abdollanıñ jalǵız ulı äbdi-Mumındı, aqılşısı Hasenêojanı, eger aqılǵa könbese Täuekel sultandı da jansız barıp öltiruge, Saurannan jupını kiingen bes tas jürek jolǵa şıqtı. Bular ketisimen, bie sauımday mezgil ötpey äbdi-Sattar sultannıñ äyeli Aynar Sultan-Bike üyiniñ terezesinen jau jaǵına hat tasuşı kögarşın uştı. Kögarşınniñ qauırsınına baylanǵan qaǵazdan Aynar Sultan-Bikenıñ äkesi Ubaydolla özderine jiberilgen bes jigittiñ habarın bildi. Äbdi-Mumındı, Asfandiyardı, Hasenêojanı öltiruge kelgen üş jigit birden qolǵa tüsti. Sol saǵatta bastarı kesildi. Al Ubaydollanı öltiruge kelgen Tuyaq qauipti der kezinde sezip qap, ustauǵa şıqqan laşkarlarmen atısıp, qorşaudan äzer qutıldı. Öldim-taldım degende tañ ata Sauran qamalına jetti. Eşkimniñ qolına tüspey Täuekeldi añdıp, Yassı jaǵına tek Qıyaq qana ötip ketti. Biraq bu da aldınan kütip turǵan jasaqtan qutıla almadı.

Täuekel bul künderde Şaǵay sultannıñ qaramaǵındağı qosınmen Yassı bekinisin şappaq bop jatqan. Qol-ayaǵı baylaulı Qıyaqtı Täuekeldiñ aldına alıp keldi. Jaña soqqan aldaspanın sınamaq bop, sultan şatırınıñ aldında bir quşaq jas tobilǵını şapqılap turǵan. Ol qılışın tastamay tutqınıñ qasına keldi. Jigittiñ qanday qılmısı barınan burınnan da habardar edi. Endi tutqınıñ sımbattı dene bitisine, ötkir közdi qaysar jüzine suqtana qaradı. "äbdi-Sattar sultan meniñ basımdı aldıruǵa kimdi jiberudi bilgen eken. Jerkene qaraǵan kelbeti qanday sustı? Buǵan men ne jazdım? Näsili, sebebin bilgen jön bolar... Bostan-bos meni öltiruge şıqpaǵan şıǵar... Jäne öziniñ jası da menimen teñdes pe, qalay?"

Täuekel sultan ızalana qarağan Qiyaqtan közin almay biraz turdı da: Atıñ kim? - dedi. Qiyaq ta közin taydırmay: - Atım Qiyaq, äkem Jaubasar batır! - dedi.

Täuekel mırs etip küldi. - "Jaman ittiñ atın böribasar qoyadı". Jaubasar degen batırdı estisem qulağım kereñ bolsın. Qay rudansıñ? Arğınnıñ batır ruı Altaymın.

- Altaydıñ qay biiniñ balasımın dediñ? - Jaubasar degen qulınıñ balasımın. ä!.. Qanşağa keldiñ? - äkem marqum Şağay sultannıñ ögey balası Täuekel tuğan küni sen de tuğansıñ deytin... "Ögey balası" degen sözdi estigende, bireu jüregine qanjar salıp alğanday, Täuekel surlanıp ketti. Osınday janına batatın bir suıq sözdi ol bala kezinde de bir estigeni bar... Biraq, odan beri köp jıl ötti ğoy... Nağaşı äkesi Äbilqasımınñ üyinen äkesi Şağaydıñ qolına qaytıp kelgeli, munday janın küydirer lebiz qulağına tiip körgen joq... Al mınau quldıñ aytıp turğanı ne sandıraq?

Ol qılışimen Qiyaqtıñ qol-ayağın baylağan şılıbırdı qııp jiberdi.

- Otır! - dedi buyırıp. - Al söyle bilgeniñdi! - Mına jat közderiñ ketsin...

- Jaqsı, olay bolsa şatırğa kir, - dedi Täuekel Qiyaqqa, sosın küzetşi jigitterge burıldı. - Sender sırtta qalıñdar. Sultannıñ aytqanın orındap küzetşi laşkarlar sırtta qaldı. Tek şetki, qabağı qatıñqı mosqal laşkar ğana, qılışın qınabınan surıp, esik aldına barıp küzetke turdı. İştegi söz sırtqa tegis jetpegenmen, jan küyiginen aşına sıqqan keybir ünder talmausırıp küzetşiğe estilip jattı. Täuekel üyge Qiyaqtı alıp kirgennen keyin, dereu sözge kirisen. - Al aytşı, mağan qastıq oylarday qay bauırınıñdı öltirdim, qay qalıñdığıñdı qorladım? - Qazaq balası degen bauırımıñdı öltirdiñ, qazaq qızı degen qalıñdığımdı qorladiñ! Abdolla ämirşige erip tuğan eliñdi qan-josa ettiñ. Sol üşin men seni öltiruge tiisti edim. - Tuğan elimniñ qanımen meniñ qolım boyalğan joq. Babasultandı öltirsem, o da seniñ ata jauıñ! Şarabhana oқиғасын umıttıñdar ma?

- İä, ol solay... Biraq Babasultan qazaq eline Türkistan uälietin soğıssız qaytarıp berdi ğoy, Abdolla onı soğıспен tartıp almaq. Sol ma seniñ janıñnıñ aşığanı? Molda, qoja basınıñ saqınası bar adamdı "qanı tasıp ketipti" dep tamırınan qan ağızıp emdeydi. Qazaqtıñ qanı tasıp ketti degeniñ be, halqıñnıñ qanın suday ağızğanıñ? Qolım qandı emes deysiñ, Kendirlik, Keñgir boyınıñ auldarın şauıp, aqırğı kün köris malın Abdolla äskerine äkep bergeniñde de qolıñ qandı bolmadı ma? Babasultanğa ergen Türkistan uälietiniñ qazaq jigitterin Jılanşıq özeniniñ boyında qan-josa etip qırğanında, eki qolıñ birdey öz bauırlarıñnıñ qanına boyalğan joq pa edi? Yassını şapqalı otırsıñ, sonda kimdi muqatpaqsıñ? Bayağı bir sorlı qazaq eli emes

pe? Osınıñ bārin Jaubasar quldıñ balası Qıyaq tüsingende, Şağay sultannıñ asırandı ulı, Tāuekel, sen nege tüsinbeysiñ?

Qıyaq batırdıñ jer-jebirine jete aytqan sözderi janına segiz taspalı qamşınıñ osunday batıp turğan Tāuekel, "Şağay sultannıñ asırandı ulı" degen sözdi estigende jüregi tağı qabınıp ketti. Belindegi qanjarına qolınıñ qalay barğanın bilmey qaldı. Äytse de ol özin-özi ustap: - Jaraydı, eger meniñ qolım tuğan elimniñ qanımen bilğansa, jaınıñ qanımen juıp ağırtuğa barım, - dedi dausı qırılday şığıp, - bunı soñınan uğısalıq. Al sen bir emes, eki emes meniñ betime "Şağay sultannıñ ögey balası" degen aıur sözdi kinā etip bastıñ. Bul qay söziñ? Eger jalğan aytıp, jala japsañ... - Tāuekel sözün ayaqtamay toqtadı.

- Jaqsı, sen suradıñ, men aytayın. Jalğan bolsa halqı Haqnazar dep atağan Aqnazar hannıñ aruağı atsin. Bul sözdi sol hannıñ öz auzınan estidim. Meniñ anam atı küñge layıq Qoysana bolsa, seniñ anañnıñ atı hanşağa layıq Künsana eken, - dep bastağan Qıyaq, öziñ Tāuekel jayında bilgenin tegis aytıp berdi. Anası Künsananı ögey ākesi Şağaydıñ qalay öltirgen jerin estigende, Tāuekel qanjarın suırıp alıp, aqırıp jiberdi.

- Toqtat! - dedi ol. Tāuekel esik aldındağı küzetşiniñ tım tayau turğanın jaña ğana añğardı. - Eger endi bir söz aytar bolsañ... Qıyaq kilt toqtadı. Tāuekel de sol jalañaş qanjarın joğarı kötergen qalpında demin āzer alıp, melşidi de qaldı. Älden uaqıtta barıp qanjarın qınabına saldı. - Osınşama qupiyanı bilgeniñ üşin, tiri qalmauğa tiisti ediñ... Äytse de, bir jolğa keştim. Al sen aytqan sırdı basqanıñ auzınan estir bolsam, mağan ökpeleme!

Tāuekel jedel basıp bardı da, "Sadıq" dep dauustadı. Üyge küzetşilerdiñ bassısı uzın boylı, añañ jüzdi laşkar kirdi. - Sadıq, - dedi Tāuekel, - mına jigitti auqattandır da, astına at berip, qas qaraya barar jağına aparıp sal. Öziñnen böten tiri jan bilmesin.

- Qup! Tāuekeldiñ közi kenet esik aldındağı küzetşiniñ alıstau barıp turğanın şalıp qaldı. Endi ol sıbırlap söyledi. - Al mınau Jarqın sarbazdı... bugün tünde joq et!

- Qup! - Sultan sıbırı özi jayında ekenin küzetşi de sezdi. İşı muzdap ketti. Äytse de, sır bermedi. Qas qaraya Sadıq tutqındı şığırap saluğa ketken kezde, bu da basqa jolmen Sauranğa qaray tarttı. Sadıqtıñ qayıp kelip, özin öltiruin kütken joq. Ol atın anda-sanda sāl tınıqtırıp, tüni boyı şauıp otırıp, tañ ata Sauran tübindegi Şağay sultanğa jetti. Estigen söziniñ bārin aytıp berdi. Sultan lām-mim demey, ün-tünsiz tıñdap şıqtı. Qaşqın bar bilgenin jetkizip bolıp, mundayda aytilatın alğıstı kütüp, basın tömen ie bergende dāl jürek tusınan kep almas qanjar qadaldı. Qaşqın sāl eñkeye berdi de, etpetinen qulap tüsti. Jalğız ret aunauğa ğana murşası jetti, közi şarasınan şığa jazdap bir ışqındı da, sozılıp jüre berdi. Şağay eñkeyip Jarqınnıñ

keudesine qadalğan qanjarın aldı da, janına jügirip kelgen dāyekşi jigitke: - Mınanıñ ölimtigin şıǵarıp tastañdar! - dedi. - "Bireuge or qazba, öziñ tüsersiñ" degen osı. Sāske köterile Şaǵay Abdollanıñ şatırına kirdi. Hañǵa kāri sultannıñ ne aytqanı belgisiz. Tek qaharına mingen Abdolla Tāuekelge jendetterin jiberip, ustap ākeluge buyırǵanında, sultan öz şatırında bolmay şıqtı. Han üş tün ötkesin barıp, Tāuekeldiñ Dāşti Qıpşaq jerine qaşqanın estidi. Söytkenşe küzdiñ qara suıǵı da keldi. Saurandı ala almaytınına közi jetken Abdolla, ākesi Eskendirdiñ qattı nauqas ekenin sıltau etip Buharǵa qayttı.

- Halıq tabandılıǵı degen, mine, osı! - dedi endi Buqar jırau, - Buhar hanınıñ kök temir qursanǵan ataqtı āskeri de azǵantay qala turǵımına eşteñe istey almaǵan! Tabandı bolsañ joñǵarlar da keyin şeginedi. Halıq taǵı şulap qoya berdi. - Tabandı bolamız! - Birimiz qalǵanşa şaharımızdı bermeymiz! - Jauǵa qul bolǵanşa, ölgenimiz jaqsı!

Şu basılǵan kezde bir jas jigit: - Sosın ne boldı! - dep suradı, - Qıyaq, Tuyaq batırlar qaytadan Abdollaǵa qarsı soǵısqa qatıstı ma? Babasultan urpaqtarı ne istedi? Jaunan ākeleriniñ kegin qaytara aldı ma? - Babasultan urpaqtarı emes, halıq öz kegin Abdolladan san ret qaytardı, - dedi Buqar jırau. - Babasultan hikayası sonımen tınǵan. Qumkentke tayau, Üşbas pen Qarabas özenderiniñ toǵısqa qoynaında osı oqıǵadan jırma bes jıl ötkennen keyin, sultannıñ kenjesi Isqaq "ākemniñ ölgen jeri" dep, meşiti men medresesi bar "Baba" degen şaǵın qala saldırǵan. Öz basınıñ qamı üşin halqın qandı qırǵınǵa uşıratqan Babasultannıñ atın qazirdiñ özinde eşkim bilmeydi. Al Qıyaq pen Tuyaqtıñ atı halqınıñ jüreginde saqtalıp keledi. Olardıñ erligi āsirese soñınan han bolǵan Tāuekel tusında erekşe közge tüsip... - dep kele jattı da Buqar jırau kilt toqtadı.

Öytkeni osı kezde, qamal üstin gürsildep jarılǵan zeñbirek ottarı qaptap ketti. - Tezirek tıǵılıñdar? - deuge ğana Elşibektiñ şaması keldi. Jurt japa-tarmaǵay bekinistiñ zeñbirek oǵı ötpeytin, qalıñ şım quıstarına jügirdi. Elşibek te bireuine kirip ülgirdi. - Bāse, tım tıp-tınış bola qalıp edi, bizderdi aldap urǵıları kelgen eken ğoy!

Iã, tarih ādiletsizdigi qaytalap otırǵan. Bir kezde Sauran bekinisine Şıñǵıshanıñ tas atqış qaruları, Abdolla hannıñ Ruhadi usta jasaǵan "Qara bura" bu qazanı qoyday-qoyday şoyın tastarın laqtırsa, bugün joñǵar bas- qınşılarınıñ şved unter oficeri Renat pen Qıtay şeberleri quyǵan bolat zeñbirekteriniñ qorǵasın oqtarı jauıp tur. Sonau alıs kezeñde osı bekiniske toppaq jaldı alasa jılqı mingen Joşınıñ qanışer jauıngerleri sur topıraqtı kökke köterip, "gugulep!" atoy salsa, bugün sol jılqınıñ tulpar tuyaqtı tuqımın mingen joñǵar jauıngerleri şabuılǵa şıqtı! Bāriniñ de maqsatı bireu-aq: şahardıñ külin kökke şıǵarıp, halqın qırmaq, ulın - qul, qızın - küñ etpek! Osınşama öşigerdey bularǵa aydalada, Türkistannıñ surǵılt dalasında,

özimen-özi bolıp, tınış jatqan osınau eñbekşi jurt ne istedi eken? Bar jazıǵı eginin egip, baqşasın suarıp, öz aldına ömir sürgisi kelgeni me? Iâ, solay... Bul küştiler zañı: adamdı adam jeu kerek. Adamdı adam qul etui kerek. Küşti küşsizdiñ jerin, malın tartıp alıp, âlsizdiñ ar-namısın ayaǵınıñ astına taptadı arman etedi. Sol üşin Sıban Raptan da jorıqqa şıqtı, sol üşin arlan qasqırđıñ soñınan ergen aş bôltirikteri de şaması jetkenşe qazaq elin qoyday qırıp, ıstıq qanına toyınuǵa asıǵadı. Zeñbirek oqtarı bekinis üstine kep, tınbay jarılıp jatır. Sırtqa şıǵarar emes.

Elşibek qamal sañılaunan qala sırtındaǵı dalaǵa qaradı. Uran salıp, qaptap kele jatqan jau attı âskerin kördi. Keybir tobı uzın-uzın basqıştardı köterip, qatarlasa şauıp keledi. Elşibek jau oyın birden túsindi. Zeñbirek oqtarı bas kötertepy, qala qorǵanşılıarı quısta tıǵılıp turǵandarında, joñǵar jauıngerleri basqıştarın qabırǵaǵa süyey, atıs basılısımen bekinis üstine şıqpaq. Zeñbirek otın qalqan etip, şabuılǵa şıǵu - joñǵarlarǵa Renat üyretken Evropa âdisi edi. - Saq bolıñdar! - dedi Elşibek ayqaylap. - Zeñbirek toqtasımen, jau joǵarı örmeleydi! Ayamañdar! Bekinis üstine birde-bir joñǵar şıqpasın!

Zeñbirekter kenet tına qaldı. Qabırǵaǵa basqıştarın süyep ülgirgen joñǵarlar, endi qumırsqaday qaptap, joǵarı qaray tırmısıp, köterile berdi. Tarih jamandıǵın ğana emes, jaqsılıǵın da qaytalauǵa tiis.

Şıñǵıs han, Muhamed-Şaybani, Abdolla kezindegidey Sauran qorǵanşılıarı taǵı ğajayıp erlik körsetti. Jauǵa qarsı bilteli mıltıq, şoqpar, soyl, aldaspan, almas qılıştarımen qatar, qara tas, qazan-oşaq, qolǵa túsken qattı zattıñ bári jumsaldı. Birde-birin qamal üstine şıǵarmadı. Qorǵanşılıar erligine şıday almaǵan joñǵarlar qamal tübine köptegen ölikterin qaldırıp, keyin qaştı. Sonda ğana barıp Buqar jirau, özine tayau qamal şetinde, kindik tusına jau nayzası qadalǵan Nauan ustanı kördi. Jügirip qasına bardı. Nayzasın suırıp alayın dep edi, sup-sur bop ketken usta onıñ qolın keyin iterdi.

- Timey-aq qoy, - dedi dausı âzer şıǵıp, - bäribir ölemin. Ökinbeymin... joñǵardıñ qurıǵanda jürmasın jayrattım bilem. Ätteñ dünie, äñgimeñizdi tegis esti almay kettim... - Elşibekke qaradı. - Ana artımda qalǵan jal- ğızıma ayt: Äkeñ babalarınıñ jolınan tayǵan joq de... - Sonı ayttı da, Nauan usta sılıq etip qulap tüsti.

Joñǵarlar sol küni de, kelesi küni de osı täsilmän san ret şabuılǵa şıqtı. Biraq bekinisti ala almadı. Aqırı küzdiñ qara suıǵı bastalǵan kezde, Sau-randı tastap, Yassıǵa qaytuǵa mâjbür boldı. Buqar jirau da osı oqıǵaǵa arnalǵan "Tas qamal" attı dastanın şıǵarıp eline qayttı. Ätteñ ne kerek, asıl murasın saqtap âdettenbegen köşpeli el bul asılın da bizge jetkize almadı. Keler

jazdı kütken Batır Bayan jigitteri de bu jolı elderine qayta almay, Qazalıdağı Ābilqayır Ordasına qıstap qalğan. Qabanbay batır men Gāuhar osı Kişi jüz jerinde qosıldı. Bular neke qiyarın azınağan dauıldı tünde jau malın aydap aludan bastadı.

Qazaqtıñ ejelgi ata meken qonısı Jetisu men Sırdariya boyındağı san qalasin, sar dalasin Joñğar basıp alğan, beybit qazaq eli bosıp köşken ataqtı "Aqtaban şubırındı, alqa köl sulamaniñ" ayağı aq tütek boran, aq jorğa borasin, sarı ayaz, qızıl şunaq üskirik qısqa ulastı. Bükil dūnie jüziniñ aydaharı Sır boyına jinalıp, auzınan qar boratıp, ısqırınıp jatqanday, qattı boran birde-bir tolastamadı. Jau şauıp sorlağan elge sopaq astau tap boldı. Jıǵılğan üstine judırıqtıñ kerı kep, jeti aǵayındı jut jetti. Aramnan jinalğan as bolmaydı. Halıqtı jılatıp tartıp alğan qazaqtıñ qırur malı, şöp jetpey, miñ-miñdap qırıldı... Joñğarlar bar tabısınan ayrıldı. Al qazaq eliniñ bul jılǵı körgenin qaǵaz betine tūsiru mümkün emes edi. Tek san ayqastı basınan keşken batır el bul apattan da tegis qırılmay, āupirimdep aman qaldı. Joñğar qırǵınınan qazaq eli tek eki jil ötken soñ barıp esin jııp, basqınşılardıǵa qarsı turuǵa jaradı. Eñ alǵaşqı jeñisti Kişi jüzdiñ Taylaq batır men onıñ jieni - Ulı jüzdiñ Oşaqtı ruınan şıqqan Sañıraq batır ākeldi. Bular Bulantı men Böleni özeniniñ ortasındağı "Qara sıır" degen jerde Joñğardıñ qalıñ qolın betpe-bet ayqasta oysırata jeñdi. Köp joñğar osı arada qaza taptı. Joñğar men qalmaqtı bir sanaytın qazaq "Qara sıırdı" endi "Qalmaq qırılğan" dep atadı. Bul jeñis qazaq eliniñ ruhın köterdi, qandı kekke şaqırdı. Jıl ötkennen keyin, ülken bir ayqasta, aul adamdarı "Sabalaq" dep at qoyǵan, on segiz jasar tüyeşi "Abılaylap!" at qoyıp, jauın qaşırıp, bükil eline "Abılay" degen atpen āygili boldı. Sonda barıp, Ābilqayır han bul Abılay bayağı Buqar jırau ekeui barlauda jürgende kezdestirgen Töle bidiñ tüyeşisi ābilmansur ekenin bildi. Osı kezden bastap qazaq eli el bop birigip, joñğardıǵa qarsı jappay atqa qondı. Üş jüzdiñ āskerı jauımen alǵaşqı ret Balqaş köliniñ küngeyindegi Alaköldiñ tusındağı Han tauı degen jerde kezdesti. Ülken Orda hanı Bolat pen bar qazaq āskerin basqarǵan Kişi jüzdiñ hanı Ābilqayır ülken jeñiske jetti. Şuno-Dabo basqarǵan qalıñ joñğar jeñilip, Ile özeniniñ boyımen şıǵısqa qaray qaştı. Bul jeñisti qazaq jurtı artınan, joñğarlar añıraǵan "Añıraqay" jeñisi dep atadı. Alaköl jaǵasındağı urıs bolǵan jerde qırqa, beles, asularǵa "Ābilqayır", "Sumqayttı", soñınan "Suñqayttı" bolıp özgergen at qoydı.

Biraq qazaq eli bul jeñisin ulǵayta almadı. Osı urıstan keyin Bolat han o dūniege sapar şegip, Ülken Orda hanın saylaytın jaǵday tudı. Türik-mon- ğol dāstüri boyınşa "Ülken Orda" hanı boluǵa tek bāybişeden tuǵan balalardıñ ğana haqı bar. Qazaq eli bul dāstürdi berik ustap kelgen. Al Ābilqayır bolsa Jānibek hannıñ toqal āyelderinen taraǵan urpaqqa jatadı. Osı sebepti jurttı Ülken Orda hanı etip, Bolattıñ sañıraqqa ie balası Ābilmāmbetti sayladı.

Buğan namısqoy Ābilqayır aşulanıp, bar āskerimen maydannan keyin ŗegindi. Öziniñ Ordasın endi ol Qazalı qalasınan köşirip, Torğay boyındağı arğın-qıpşaqtiñ bas batırını, tuğan jezdese ŗaqşaqtan ŗıqqan Qoşqar ulı Jānibektiñ jerine irgeles Irğız özeniniñ boyına ākep tikti. Bolat qaytı bolğannan beri özin Orta jüzdiñ hanı sanağan, jetpis bes miñ jıqı bitken Sāmeke de qalıñ āskerimen Arqa jerine bettedi.

Kermiñ sarı dala ölik tārızdı üreyli, moladay azınağan suıq. Aşulı jel qırdıñ qumdı topırağın betke ākep uradı. Uşı-qırına köz jetpes bozğılt ŗöldiñ ŗetindegi taqırda jel quıp ākelgen adamniñ bas süyekteri jatır. Atamzamanda qırılğandardıñ bastarı, ezu tustarı men keñsirik süyekteri miñalanıp qalğan. Mümkün, ŗıñğışhan noyandarı, ālde Ābilqayır laşkarları ŗapqan sıpaylardıñ süyekteri ŗığar. Qumda köşip jürgen qazaq auldarın ŗürşit jendetteri tutqındağanda kesken bastar bolı da ġajap emes. Āyteuir köne zaman qıyapattarınıñ qaldığı. Al bul bastardıñ qatarında tağı böten bastar körinedi. Bular āli küñge küyip, jañbirğa jumıp ülgirmegen. Kümāni joq, joñğar qontayşılıarı qırğan adamdardiki. Āri ketse aldıñğı jılı bolğan qandı oqığalardıñ kuāları.

Ögey anaday tünergen aspanğa Buqar jırau tüksie qaradı. Ol bügin de sapağa jalğız ŗıqqan. Keyde osılay jalğız jüru jiraudıñ ādetine aynalğan, özimen-özi sırlasatın oñaşa sätter ötken-ketkenge köz jiberuge de qolaylı, aldağını boljauğa da iñğaylı. Al sar dalası bolsa, üstindegi topırağın jel uşırğan adam süyekterin aldına jayıp tastap, jelmen birge halıqtıñ uzaq ŗejiresin bozdap, jırau köñilin tınşıtar emes.

Imırt üyirile bastadı. Buqar ay tuğanşa köziniñ ŗırımın ala turmaq bop, atın tusap tastap, erin jastıq, toqımın tösek etip, sekseuidiñ tübine qısaya ketti. Biraq guildey soqqan kārli jel uyqu bermedi. Jırau endi ŗal-qasınan tüsip, dāl üstinen qara qazanday tönkerilgen qap-qara aspanğa qarap jatıp, halqı jayında mazasız oyğa ŗomdı.

Köne zamanda ötken arğı babalarınıñ jazu, sızu tañbaları āldeqaşan umıtlğan. Tek el kökeyinde olardıñ qayğılı armandarı ġana qalğan. Kim biledi, halıq munı da umıtar ma edi, qayter edi, tek zar jaq jirauları umıttırmağan. Söytip, el ŗejiresi urpaqtan urpaqqa jalğasıp otırğan. Halıqtıñ jiraulardı töbesine köterip qurmet tutatın sebebi de, sirā, osıdan bolsa kerek. Buqar jırau da solardıñ biri. Sauran qorğansı jayında jazğan "Tas qamal" dastanı keyin san urpaqqa taradı. Osı dastannan urpaqtardıñ tağı bir bilgeni: joñğar ŗabuılı bastalmastan burın orıs saudagerleriniñ ākep satqan muşketteri men oq-dārileri Sauran bekinisiniñ jauğa berilmeüne sebepker bolğanı.

Eger sol bir muşketter men oq-däriler qazaq eline der kezinde köbirek satılsa, şürşit zeñbiregi tınış jatqan eldiñ oyran-asırın şığara almas edi. Ätteñ ne kerek, igilikti istiñ köbi - mezgili ötken soñ barıp isteledi. Joñğar şapqınşılarna toytarı beru üşin, eñ aldımın bar halıqtıñ basın qosu kerek. Ol üşin osı eldi böle-jarıp jeke bilep jürgen, esil-derti han tağına jetu bop kelgen qaptağan sultan, bi, şınjır balaq, şubartös mıqtıardı birjolata tizgindeu arman. Munday qamal buzarlıq qasiet qanday uldan tabıladı? Buqar jırau kenet basın köterip aldı. Onıñ köz aldına bayağı özi körgeñ Töle bidiñ jas tüyeşisi - jırtıq şekpendi äbilmansur tura qaldı. Joq, qazir bul äbilmansur emes, Abılay. Jäne bul qazir tüyeşi emes, bar qazaq dalasına äygili jas sultan. Iä, onıñ alğaşqı ayaq alısı da Şıñğıs tuqımına layıqtı ayaq alıs edi. Özin quldıqtan qutqarğan Oraz quldı bauızdap öltirdi. Sodan keyin barıp, qulaşın alısqa sermeytinin añğartqısı kelgende, ana jılağan balasın uatattın, qanışer atasınıñ atın aldı. Buqar jırau tağı kürsindi. Osınau qatal zamanda osı Abılay tärizdi qatıgez adamnıñ el tizginin ustağanı, mümkin, jön de şığar?.. Qus uşıp öte almas şeksiz sar dalada halıqtıñ qanı telegey-teñiz bop tağı tögilgeli tur-au! Qazaq halqınıñ aldında bir ğana jol bar. Ol - qan maydanda bayağı babalarınşa ayanbay şayqasu. Sol şayqasta jan beru, ne el bolıp, eldigin saqtap qalu. Basqa jol joq. Ana jolı Äbilqayır hannıñ ötinişimen Buqar jırau Haqnazar tusındağı Aq Orda şejiresin aytıp bergen. Sonda bir añğarğanı - Kişi jüz hanı qan maydandağı halıqtıñ erliginen köri, han tağınuñ mañındağı tartısqa köbirek köñil bölgen. Al keşe jırau, Nauan ustannıñ tilegi boyınşa, Sauran bekinisin ötken zamanda qalay qorğañanın jır etkende, jurt halıqtan şıqqan Qıyaq pen Tuyaq batırlardıñ qimılın qunığa tındağan. Buqar jıraudıñ bir tujır- ğanı: han, sultan, bilerdi qızıqtıratın tarih bar da, halıqtı qızıqtıratın tarih bar eken. Ol halıqtıñ öz tarihi, öziniñ arasınan şıqqan, eli men jeri üşin küresken qaharmandarınıñ erligi.

Ekinşi Bölüm

I

Qazaq eliniñ batıs tusında däl qazir alıp-julıp bara jatqan bälendey qorqınış bolmağanmen, soltüstik jağı tağdırına eleuli äser eterdey uaqığalarğa tolı edi. Uşı-qırı joq sustı Sibir ölkesinde ejelden-aq mal şaruasılığımın şuğıldanatın, balıqşılıq pen añşılıqtı kâsip etetin türük jäne monğol tektes köşpeli halıqtar meken etetin. Biraq bularda bayağı Türük Qağanatınan keyin qalıptasqan memleket bolmay kelgen.

Sol sebepten o jaqqa özara ru talastarınan tayaq jegen qazaqtıñ er-azamattarı ğana emes, öz elinde japa şekken Qazan, Astrahan handıqtarınıñ, köne Edil boyı men başqurt, tatar

törelərinin san türli adamdarı qaşıp barğan. So jaqtan pana izdegen qul-töleñgitter, ultın ayırıp biluge bolmaytın ne qılı bosqın tutqındar, boyarlar men knyazdardıñ qıspağına şıday almağan orıs jigitteri Sibir jerin atam zamannan äbden bauır basıp alğan-dı. Bular azday, patşa aғzamnın qıyanatına şıdamağan keybir orıs qara şekpenderi aul-aymağımen Oral tauınan asa, tiri jan basıp körmegen Sibirdiñ mılqau tükpirlerine qaray şubırudı şıǵarğan. Soñǵı kezde äsirese bu jaqqa patşanınñ ädiletsiz zañı qır soñına túsken, patşa jandarmdarınınñ tayaǵı etinen ötip, süyegine jetken jábirlengen soqa bastı adamdar da köp qaşqan. Bular är türli ulttan edi, biraq tez til tabısıp, zamatta uǵısıp ketetin. Bãri birigip, özderine kazak degen at qoyıp, tirşilik etuge kirisen. Bular köne qazaq eliniñ atın alǵanda, özderiniñ sol jauınger köşpeli eldiñ eşkimge baǵınbaytın erkin saltımen ömir süretinderin añǵartqan. Olardıñ jasaqtaǵı baǵınu tãrtibi de qazaqtıñ köne kezdegi öz batırlarına ğana bas ietin ädetterine uqsas edi. Osınday, arqaysısınınñ jeke atamandarı bar ondağan, jüzdegen jasaqtar köşpeli elderdiñ alamandarı tãrizdi körşileriniñ malın barımtalap, bay saudagerlerdiñ keruenderin tonap, tipti bolmasa birimen biri ayqasıp, uşı-qıırı joq erkin dalada oylarına kelgenin istep jattı. äytkenmen, bular ejelgi köşpeli eldermen aralasıp, birtindep otırıqşı jurta aynala bastağan. Söytip Sibir jeri erte kezden-aq ulı Rossiyanıñ bir bölegine aynaldı. Bertin kele orıs patşası budan tüser paydanı birden uqtı. Uşı-qıırı joq Sibir jerin tek äskeri küşpen bileudiñ qıındıǵın túsingen aq patşa, endi osınau bas keser öjet kazak jasaqtarın öz sayasatına jumsaudı oyladı. Osılar arqılı бүkil Sibirdi öz qolına almaq boldı. Endi olardı şekara küzetu isine de paydalanuǵa kiristi.

Osı kezde, бүkil Sibir jerinde Strogan degen kisiniñ atı jer jardı. Bul Sibir jerin aq patşa qanauǵa bergен Stroganov saudagerdiñ esimi edi. Ol бүkil Sibirdiñ şetine sauda qalaların, qoymaların sala bastadı. Sol qoymalardı jãne jan-jaqqa жүrgize bastağan sauda keruenderin qorǵauǵa Stroganov tek kazak-orıs jasaqtarın paydalanıp qoyǵan joq, körşiles qazaq auldarınınñ көp jigitterin de jaldadı. Bul qazaq jigitteri Sibir saudagerlerine qazaq eliniñ jılqısın, qoyın, жүn-terisin birinşi satıuları boldı. Ärine, orıs şekarasındaǵı saudagerler qazaq eliniñ öli zatın tım arzan baǵamen aldı, biraq bul sauda-sattıq dala jurta tek Buhar, Hiua, Ürgenişterge ğana emes, özimen şekaralas orıs eline de öziniñ artıq malın, şikizatın satuǵa мүmkindik berdi. Osınday sauda jolı arqılı, qazaq halqınıñ orıs elimen alǵaşqı qarım-qatınas әreketteri bastalǵan.

Al Joñǵar әskeriniñ qazaq jerine enui tek qazaq halqına ğana emes, onımen körşiles elderge de qım tidi. Sibir qalalarında suıq jeldiñ lebi sezildi. Qırǵızdar tau arasına qaşuǵa мәjbür boldı. Qaraqalpaqtar ıǵısıp, qazaqtıñ bosqın auldarına qonıs berdi. Joñǵarlardı endi

Taşkentten beri qaray attanar dep qauiptengen özbekterdiñ de berekesi küni burın ketti... äsirese bul jağday Edil boyındağı qalmaqtarğa qın tidi. Edil men Jayıq boyındağı qazaqtardıñ jayılmın basıp qaludı arman etken qalmaqtar, Joñğar şabuılınıñ alğaşqı kezinde qazaqtardıñ oyrattardan jeñiluin tilegen-aq edi. Biraq bul ümitteri aqtalmadı. Joñğardan şegingen qazaqtar malına jayılm izdep, endi Edil men Jayıq özeniniñ boyına qaray betteuge şıqtı. Al Rossiya sayasatşıları küñşığıs-oñtüstik jağındağı qazaqtıñ ulı dalasında bolıp jatqan uaқиğalardı sırttay baqlaumen boldı. Rossiyanıñ bul kezdegi äreketteri özge kezdegisinen tipti basqaşa keldi. Onıñ är qımılında endi sabırlılıq, alıstıñ artın bağışılıq bayqaldı. ärine, qazaq eliniñ basına qara tünek tuğan qılı kezeñde, küñşığısınan Joñğar äskeri, künbatisınan - Edil boyındağı qalmaq noyandarı, soltüstiginen başqurt bekdaları, oñtüstiginen Orta Aziya handarı qazaq dalasın borşa-borşa etip bölip alsa - Rossiya sekildi ulı memleket öziniñ qomaqtı ülesin, arıstan ülesin, özgelerden äldeqaşan tartıp äketken bolar edi. Söytudiñ qazir de kezi kelip tur. Söz joq, Birinşi Petrden burınğı Rossiya patşalarınıñ qaysısı bolsa da däl osılay ister de edi. Al, Birinşi Petr patşadan bastap Şığıs isterindegi Rossiya sayasatı basqaşa qurıla bastağan. Bul tereñ de jāne alısqa qol sermegen sayasat edi. Onıñ köp şeşimderi sonau tört muhittıñ jağalarına birdey qanat jayğan özge ulı memleketterdiñ sayasattarımen qat-qabat kelip tüyisip jatqan. Sol sebepten Rossiya, Aziyanıñ jüregi - Orta Aziya- dağı äreketlerin äzirge dostıq qarım-qatınas pen sauda-sattıqtı jöndeuge jumsap, aldağı bolaşaq uaқиğalardıñ tabiğı şeşimderin kütude edi. Biraq bul sayasat qazaq elin basıp aluğa şıqqan joñğar şabuılın toqtatqan joq. Qazaq eli batısınan da, şığısınan da tikeley jârdem ala almadı. Tek öz küşine senuge tura keldi. Bögenbay batır qattı tolqu üstinde edi. Ol aul sırtına şığıp, köp jürdi. Qazir, mine, töbe basında otır. Oy-qıyalı san saqqa jügirip, köz aldınan Joñğar şabuılı bastalğannan bergi talay şayqastar elestep ötti, äsirese Şuno-Dabo noyanmen ekeuiniñ arasındağı ayqas esinen ketpedi.

... Quz basına bitken şınarday, mızğımas berik Bögenbay atınıñ basın keyin burıp aldı. Astındağı omıraı esiktey biik küreñ ayğır, orağıta burıldı da, tuyağıniñ astındağı qumdı oşaqtay oyıp, qaytadan şaptı. Narday aq boz tekejaumıt mingen Şuno-Dabo noyan da atınıñ basın burıp ülgirgen eken. O da azınatıp kele jatır... Bögenbay men Şuno-Dabo attarı üzeñgilese taqalıp kep qalğanda, qoldarındağı buzaubas qara şoqparların birine-biri tağı siltedi. Bu jolı şoqpar- lardıñ şoyın bastarı birine biri däl tidi, ayamay urğan qos batırdıñ alıp küşine şıday almay qıl moyındarınan şort sınıp, eki jaqqa uşıp tüsti. Attarınıñ basın qayta burıp, eki batır bir-birine qarsı umtılganda, bulardıñ qoldarında endi sala qulaş kök qurış aldaspandarı jarq-jurq oynadı. Üzeñgiles kelip ekeui aldaspandarın qatar sermedi. Biraq

qılışılğan kök qurış qanşa qan sağınganımen, eki batırdıñ denelerine darımadı. Biriniñ jüzine biri tiip, şaq etip öte berdi. Batırlar attarınıñ basın burıp alıp qayta şaptı. Bul jolı olar aq köbik atıp, qara terge malıñan jüyrikterin bir ornında şır köbelek oynatıp, uzaq uaqıt qılıştastı... Aqırında aldaspandarınıñ jüzderi mayırılıp, ekeui de bul alıs-julıstan aynıp şıqtı. Eki batır eñ alğaşqı kezdesken betterinde-aq sadaq tartısıp, nayza salısқан. Sadaqtarınıñ jebeleri şınjır sauıttarın buzıp öte almadı. Al nayzalarınıñ sümbil uştarı bolat qalqandarına şaq-şuq tiip, tez-aq mayı- sıp, isten şıǵıp qaldı.

Osınday birin-biri jeñe almağan teke-tires, bieniñ eki sauımınday uaqıtqa sozıldı. Özderi de äbden älsirep, qara terge malındı, attarı da boldıruğa aynaldı. Endi bular attarınan sozıla tüsip, qılışılğan aq semserlerin jalañdata bir-birine qarsı jayau umtıldı. Teñ küş bu jolı da birin-biri jibermedi. Qarulu qoldardıñ sıǵuına şıdaspay, alaqandarı jazılıp, bolat qanjarlar jerge susıp tüsip, aqırı bular qoyan-qoltıq alısa ketti. Tobıqtan keletin jumsaq qumdı keşip jürüp, birin-biri jambasqa da aldı, işten de şaldı, köterip ap jerge de urdı. Biraq budan da eşteñe şıqpadı. Parapar kelgen alıp küş birin-birine jeñdirmegen. Kün şıǵa alısқан qos arlan säske auğan uaqıtta ğana barıp, äbden dımdarı qurıp, ekeui eki töbeşik qumınıñ üstine älsirey quladı. Birine-biri aldırmaıtının sezgen qos batır maydanğa qayta şıqpadı. Orındarınan tältirektey türegelip, anaday jerde turğan attarına ketip bara jatıp, uädeleskendey ekeui de birdey kilt toqtap, arttarına qaradı.

- Bögenbay batır, - dedi Şuno-Dabo, - jekpe-jek alısıp kördik, ekeumizdiñ de arımız taza. Endigi jerde kimde-kim jolın tabadı, sol öltiredi. Abaysız jürüp, qapı qalma!

- Jarar. Sen de armanda kettim deme!

Osıdan keyin ekeui attarına minip, biri künşığısqa, ekinşisi soltüstikke qaray jele jortıp kete barğan. Bul ekeuiniñ arasındaǵı öşpendilik, jas Şuno-Dabonıñ qazaq jerine eñ alğaşqı şabuılğa şıqqan kezinen bastalğan. Sodan beri bular san ayqasta betpe-bet kezdesti. Biraq birin-biri jeñe almay-aq qoydı. Boyğa bitken alıp quat pen ızalı kek aqırı äkep jekpe-jekke şıǵardı. Biraq bu da ereges bäsın şeşpedi. äytkenmen qastasқан qos batır bes jıldan keyin qayta kezdesti. Arıs pen Badam özeniniñ arasındaǵı adırlı, buyrattı oylı-qırlı keñ dala Üş jüzdiñ attı äskerine lıq tolğan. Badam özeninen bes şaqırım jerdegi "Orda bası" degen biiktiñ üstinde qazaq jasaqtarınıñ qolbaşşısı - aq boz attı Äbilqayır tur. Aldı da, artı da, köz jetken jerge deyin, alaqandaǵıday ayqın körinedi. Küngey jaǵında qara bulttay tutasқан joñǵar äsker. Bäriniñ aldında Şuno-Dabo noyannıñ özi. Tau eteginde esik pen tördey qara kök säygülik mingen Bögenbay. Eki közi äskeriniñ aldında jürgen Şuno-Daboda. Säske köterile dabil urıldı. Eki jaq birdey lap qoydı.

Bu jolı urısqa otız mıñday jaunger qatıstı. Soğıs besinge deyin sozıldı. Adam qanı tağı da suday aqtı. Tağı san ana balasız, san bala âkesiz qaldı. Bul Añıraqaydan keyingi eñ ülken ayqas edi. Qazaqtar bu jolı da joñğar âskerin oñdırmay jeñdi. Kün uyasına qona joñğar âskeri Badam özeniniñ arğı betine qaray qaştı. Mine, osı arada Bögenbay men Şuno-Dabo tağı kezdesti. Bulardıñ bu jolğı kezdesui uzaqqa sozılmadı. Ādisin tapqan Bögenbay, joñğar noyanınıñ dâl qoltıǵınıñ astınan kök sümbili nayzasın mıqtap qadadı. Qoltıq astınıñ saurtı juqalau edi, uşı bizdey kök qurış Şuno-Dabonıñ oñmenine bir-aq jetti. Noyan at jalın quşıp qaldı. Jerge qulap ta tüsetin edi, iesiniñ tizginin bosatıp jibergeninen bir sumdıqtıñ bolǵanın sezgen qara ayǵır mol sulı, köbik atqan Badamğa kümp berdi. Qoltıǵınan şapşıǵan qızıl qanı at jalın boyaǵan Şuno-Dabo kenet esin jidi. Arğı betke tayap qalǵan eken. Bunıñ keluin kütip jaǵada turǵan nemere inisi Qalden Cerendi kördi. Qolında şoyın bastı şoqparı. Şuno-Dabo jantalasıp atınıñ basın keyin burǵısı keldi. Biraq sol sätte esinen qayta tanıp ketti. Astındaǵı ayǵırı qos ayaǵın jar erneuine zorǵa ilindirip, arğı betke şıǵa berdi. Sol sätte Qalden Ceren de şoyın şoqparımen Şuno-Dabonıñ dâl mañdayınan qos qoldap kep urdı. Mıı burqırıp, bası kül-talqan bop uşıp ketken noyanınıñ denesi at üstinen sırǵıp, surǵılt tolqınǵa kümp etti. Köbik atıp burqıraǵan asau aǵıs tirisinde qolı jetpegen qazaq jerine endi onıñ öligin alıp ketti. - Bar! Bar! - dedi Qalden Ceren, surǵılt sudı qızıl qanǵa boyap aǵıp bara jatqan öliktiñ sırtınan şoqparın bilep, - kör endi altın taqtan dâmetip!

Söytti de künşıǵısqa qaray şaba jöneldi. Özen jaǵasınan uzay bere, oǵan basqa bir noyan qarısı kezdesti. - Şuno-Dabo bahadırđı körmediñiz be? - dedi ol. - Atı âsker soñınan şauıp baradı... Jau qolınan qaza tappasa igi edi.

- Qaza tapsa estiler edi ğoy, - dedi Qalden Ceren. - Atı bos ketip bara jatsa, özi qazaq arasında qalǵan bolar... Qalden Ceren artına burılıp qaramastan, atın tebinip jürip ketti. "Şuno-Dabo qazaq jerinde qalıp qoyıptı" degen añız, mine, osılay tuǵan.

Bögenbay batır halqın qan-josa etken qasınan, Qalden Ceren öziniñ Joñğar taǵına bāsekeles tıwsınan osılay qutılǵan. Töbe basında otırǵan Bögenbaydıñ esine endi Buqar jirau aytqan bir añgime oraldı. "Osı bizdiñ Buqar şınında äulie ğoy!" dep oyladı işinen. Ol sonau "Aqtaban şubırındı" keziniñ özinde-aq: "Biz joñğarlardı tübinde jeñemiz" dep edi. Sol aytqanı dâl keldi. Şuno-Dabo ölgen urıs şınında da, Joñğar basqınşılarınıñ qazaq qoldarınan mıqtap toytaris alınıñ bası edi.

Täuke handı öz közimen körgen Buqar jirau birde jorıqtan kele jatıp, buǵan:

- Esiñde bolsın, qurtamın dep qılışın süyretip kelgen jau, ģrqaşan da özine sol jerden ajal tabadı. Halqı qoştamağan ģdiletsiz soğıs, tübi, Joñğar qontayşısınıñ küyreuimen bituge tiis. - Sıban Raptannıñ bul şabuılın halqı qoldamay otır ma?

- Qoldasa, soğıstan olja tabam dep, bala-şağasın şubırtıp, bar joñ-ğar osı mañğa köşpes pe edi?.. Qazaq jerine qontayşılarınıñ dümpuimen tek ģskerı ģana keldi... Biraq basqınşı ģsker, qanşa aybarlı bolğanmenen, jat jerde uzaq ornı ģıp otıra almaydı. Halqı jaqtamağan soğıs qaşan da şapqınşılardıñ küyreuimen bitken. Bul - tarih qağidası. Ątteñ ne kerek, el basqaruşı küştiler sol tarihi sabaqtı esterinen şı ģarıp aladı. Basqanı bılay qoyıp, qazaq handarınıñ keybireui bötenniñ jerin basıp alam dep jürıp, sol jat jerde qaza tapqan.

- Siz kimdi aytıp otırsız? Sonau köne zamanda bolmasa, özım es bilgeli qazaq ģskerı böten eldi şaptı degendi estigem joq. - Estimeseñ men aytayın, tıñda.

Bögenbay qorjının şınta ģınıñ astına sap, iñ ģaylanıp jattı. Bul ģñ ģime Joñğar qolın añdı ģan bir ülken jorıqta bolğan. Jirau Haqnazar han ölgennen keyingi hikayanı bastap ta ketti. - Er azbay, el azsa - aydın köldiñ sual ģanı. El azbay, er azsa - zor bāyterekiñ qula ģanı, - dep bastadı Buqar jirau qazaq eliniñ ulı şejiresiniñ bir tarma ģın. - Bāyteregiñ qulasa - a ģaş ornına a ģaş ösedı. Aydın köliñ sualsa nemen tolar esesi? Er buzılsa da el buzılmasın. Buzıl ģandı tüzetedı. Tüzelmesin jer etedi.

- Tāuekel sultan Abdolla hannan qaşqan betimen, - dedi ol sözın jal ģap, - Talas özeniniñ boyında ģı Dulat eline kelgen. Munda Esim sultanniñ şeşesi, Şa ģaydıñ özine ermey qal ģan bāybışesi Bal ģayım Bikenıñ aulı bar edi. Sodan keyin Tāuekel qayın jurtı Qaraspanda ģı Qıpşaqqa bardı. Odan Sarayşıqqa sapar şekti. Munda ģmeñgerlik dāstürimen, Haqnazardan ayrılsa da, ālı de bolsa tolıqsıp otır ģan Aqtor ģındı toqaldıqqa aldı. Aqırı, aduındı Bal ģayım Bikenıñ ıqpalı jüretin Jetisudıñ teriskey öñirinde ģı Ulı jüzdiñ ruları men No ģaylı, Qıpşaq, Qoñırat bileriniñ qoldauı arqılı arada üş jil ötkende Ülken Orda ta ģına han bop köterildi. - Qazaq eli Tāuekeldiñ ötken künāsin keşirip, Ülken Orda töñire ģine so ģırlana bastadı, - dedi Buqar jirau. - Öytkeni o ģan basın qosar er kerek edi. Oypattı tasqın basqanda, ne ormandı ört al ģanda qasqır men qoyan, bu ģı men jolbarıs apattan qutılmaq bop bir ģe qaşadı. Qazaq eli ol kezde osınday ja ģdayda edi. Jan-ja ģınan qapta ģan jaudan qutuludıñ jolı - ta ģı da tek bas birli ģı. Bir ja ģadan bas, bir jeñnen qol şı ģarıp, bir erdiñ soñınan eru qajet bolatın. Onda y adam Abdolla ja ģında ģı ākesi Şa ģaydan bölın ģen baq-dāuletke qarama ģan er azamat Tāuekel. Osılay dep be kzadalar halıqtı u ģındır ģan. Osılay dep бүkil tu ģan-tuısı, a ģa-inileri de dāripteydı. Jal ģız qauıp Şa ģay bolsa, o da ja ģında dūnie sal ģan. Bul kezde, ārine, Buhar hanı Abdolla da tekke qarap jatpadı. Buhar ģa qarsı köterilgen eñbekşı jurttı qan ģa boyap, bastı.

Handıǵınıñ oñtüstigindegi Badahşandı, batısındaǵı Qorasan, Gilyan, Horezmdi özine birjolata baǵındırıp aldı. Şıǵıs Türkistanǵa attanıp, Qaşqar men Jarkentti ayamay şauıp, köp mal-mülükterin oljalandı. Endi aldında Sırdıñ orta jäne ayaq şenindegi qalalardı baǵındıru ğana qaldı.

Osı eki arada Abdolla han men onıñ balası äbdi-Mumin arasında bir handıqtı ekige bölgen arazdıq qaulap ketti. Abdolla han bolǵan künnen bastap, äbdi-Mumin бүkil Balhını meñgerip kelgen. Oǵan endi bul bilik az körindi, бүkil handıqtı bilegisi keldi.

Söytip Buhara handıǵınıñ küşi ekige bölindi.

Osı jaǵday endi qazaq handıǵınıñ küşeyuine, Türkistan sayasatına tikeley qatnasuna köp kömek berdi. Söytkenmen de qazaq dalasınıñ hali qıınday bastadı. Qıtay boǵdıhanı aydap salǵan Joñǵar äskerini qazaq auıldarın şabudı üdetti. San türli jauızdıq ädis qoldanıp, Qıtay sayasatkerleri köşpeli halıqtardıñ arasına ot jaǵıp, birine-birin aydap salıp, olardıñ şuraylı jerlerin özine ala berdi. Özara ayqaspen qaljırauǵa aynalǵan bul halıqtar Qıtaydıñ tärtipke qoyıl- ğan äskerlerine uzaq qarсылıq bildire almadı. Qıtay aydaharı sozıla jılıp, qazaq jerine tüsti. Al qubılası men teriskey jaǵınan däl qazır tönip turǵan qauipti Täuekel han körmedi. Tübi Qıtay boǵdıhanımen, Joñǵar qontayşısımen alısa qalar kün tusa, bul jaqtaǵı aybarlı körşisi Rossiyanıñ keregi bolar dep oyladı ol. Tipti Abdollamen soǵısqa kezde de orıs patşasınıñ tınış jatqanı qajet-aq. Osı jaǵdaylardı esepke ap, ol Tümenge öziniñ nemere aǵası Orazmuhammed batırdı elşilikke jiberdi. Biraq Orazmuhammed Tümen qalasına barǵan soñ, osı qaladaǵı Mäskeuge qarşı äreket jasap jürgen Noǵaylı bileriniñ tobına qosılıp ketip, qolǵa tüsken. Orıs patşası tutqındardı aydap Mäskeuge alıp kelip, Noǵaylı eliniñ bilerin ölim jazasına buyırıp, "Djamşi äl-tarihidi" jazǵan Jalayır Qadir älbi men Orazmuhammedti tiri qaldıradı. Orazmuhammedtiñ äkesi Boris Godunovtıñ qaramaǵında biraz jıl qızmet istep, patşaǵa eñbegi siñgen adam edi. Sol sebepten onıñ balasına timegen. Al Täuekel han nemere aǵası Orazmuhammedti bosatıp alamın dep köp ärekettendi. Mäskeu patşalıǵımen kelisim söz de jürgizdi. Elşilik te jiberdi. Biraq patşa Orazmuhammedti bosatpadı da jäne öltirmedi de. Aqırında orıs jerine qulıp barıp, qızmetimen unaǵan Toqtamıs hannıñ nemeresi Qasım sultanıñ atı berilgen Kasimovka (Karmek-Şahar) qalasına Orazmuhammedti ämirşi etti. Endi Täuekel han tınış jatqan jolbarıstıñ quyrıǵın basqısı kelmey, Mäskeu patşası Boris Godunovpen til tabuǵa tırıstı. Buǵan Orazmuhammed te az jârdem bergen joq. Qubılası tınıştalǵan Täuekel, äkesi men balasınıñ arasındaǵı öşpendikti paydalanıp, Abdollaǵa qarşı soǵıs aşpaq boldı. Ärine, soǵıs aşuǵa handarǵa qaşan da bolsa sebep tabıladı, tübi Sır boyındaǵı qazaq şaharlarına tuatın qauip osı han jaǵınan tuadı dep sengen Täuekel. Sodan

keyin barıp, qazaq jerine közin tikken Qıtay, Oyrat handıqtarımın alıspaq boldı. - Yassı şaharı bul kezde Türkistan şaharı dep atalğan. Täukel hannıñ astanası da osı Türkistan. Han sarayı Qoja Ahmet Yassauı meşitiniñ küñşığıs jağında, qalıñ bau-baqşanıñ arasına salınğan. Küygen kirpişke san türlü boyauımen äşekeylep jazılğan quran süreleri, sırlı ädemi örneker. Öñtüstiktiñ añızmaq ıstıq jeli eş äser ete almas, qalıñ qabırğalı keñ bölmeler. Türkistan han sarayı Samarqant pen Buhar patşa saraylarında altın kümbezdi, aybarlı bolmağanmen, birkelki sıpayı, saltanattı.

Al qazır, jasıl tökken maydıñ säuletine qaramay, soğısqa dayındalğan qala ädettegisinen bir türlü suıq, ızğarlı. Jasaq jalğız Türkistan işinde ğana emes, sonau Qarnaq pen Sukentten bastap, Türkistan mañındağı dih, qışlaqtardıñ bärine de lıqıldap tolğan. Aq Jayıq, Esil, Nuradan kelgen juan qonış batırlar, Jarkent, Aqsudan da kelgen Qıtayı qılış bezengen jauıngerler. Keşe han keñesi bolğan. Bul keñeste Täuekeldiñ qaramağındağı qalıñ äsker üş sapqa bölünip, Abdollağa küş jinauğa mümkindik bere aldımın Taşkentke, onan keyin Samarqantqa attanılsın dep şeşilgen. Bul qalalardı alğanhan keyin barıp Buhar hanımın kelisim söz jürgizilsin delingen.

Türkistannan şığatın äskerdiñ başlıları ärine han tuqımınan bolmaq: öñ qolın Täuekeldiñ inisi batır Qudjek, sol qolın qazır jırmağa jetken, jurı: "Eñseli boylı er Esim" dep atay bastağan Esim sultan basqarmaq. Äskerdiñ ortadağı kindik qolınıñ tuın Täukel han öz şatırına tikpek. Osılay üş tisti ötkir ayırday qalıñ qol Taşkentti qorşamaq. Bunday jağdayda qanday ülken şahar bolmasın, tek öz küşimın ğana qarсылasa aladı. Olarğa sırttan jәрдем kelmeydi. Al Abdolla äskeriniñ deni jaldama äsker. San türlü ulttıñ qanqumar, buzıq, tentekterinen qurılğan. Bunday jaldama äskerdiñ özinen küşti qolğa qarısı janqıyarlıq körsete qoyı ekitalay. Onıñ üstine qala turğındarı Buhar handıǵınıñ aur alım-salıǵınan äbden jadap-jüdegen. Buğan şıday almağan şarualar qatın, balasın şubırtıp qazaq dalasına qaray qaşatın. Abdollağa bir kezde qızmet istep, Buhar jurışılıǵınıñ qanday aur küyde ekenimın jaqsı tanıs Täukel, Taşkent, Samarqant jataqtarına: eger şaharları buğan köşetindeg kün tusa, alım-salıqtan müldem bosatamın dep uäde berdi. Bu da qala turğındarınıñ biriguine irtki saldı.

Jeñis öz jağında bolatınına közi jetken Täukel ğibadat bölmesine kirip, Aqtorǵınıñ töseginde uyqısı qanıp şıqqan. Biraq tañerteñgi asqa otırar aldında oğan tağı bir jaman habar jetti. Ol özine serik adamdardıñ birde-birin şaqırtpay, han sarayına Jiembet jiraudı alǵızdı. Tañerteñgi namazın oqıp, şayın işip han sarayına kelse, Jiembet jirau esik aldındağı bauda kütıp otır eken. Täukel uäzirine: - Jirau kirsin, - dedi.

Bul bayağı ustay qalsañ şoqtay küyip turğan Jiembet emes. Türi solğın, otızdan jaña asıp bara jatsa da qoyu qara saqalına aq tüse bastağan. Basındağı börki de jas kezindegidey qıp-qızıl qır tülkisiniñ terisinen kömkerilmegen, surğılt jüندی Qaratau qarsağıniñ puşpağınan jasalğan. Üstindegi şekpeniniñ de jağası men jeñderi qırqılğan. Tek ükili dombırası ğana jap-jaña. Sirã, han ordasına Qazıqurttan jol şegerinde dombırasın ädeyi jañartqanday... Jiembet saray jirau bolğısı kelmegen. Ol Indir mañınan Qaratau tusına köşip kelgenmen, han ordasına anda-sanda ğana qatınap turatın. Kelgen sayın Tãuekel oğan at mingizip, şapan japtıratın. "Kelinniñ betin kim aşsa, sol ıstıq" degendey, Tãuekeldiñ özi qaşqın bolıp jürgen kezinde jas Jiembet onıñ soñına erdi. Noğaylı jerinde Tãuekeldi alğaşqı madaqtağan da osı Jiembet. Jiraudiñ odan basqa da Tãuekelge kerek jeri bar. Jiembet jirau qızıq adam. Ol Tãuekel han bolğan künniñ erteñine joq bolıp ketti. Soñınan han jibergen quğınşıl, jiraudı ãri-beri izdep taba almay qaytqan. Sol Jiembetti eki jıl ötkennen keyin äldkimder qol-ayağın qıl şılbırmen matap, Tãuekeldiñ aldına alıp keldi. Teksergen uaqıtta oqiğa bılay bolıp şıqtı. Eline qaytqan Jiembet Bayulı ruınıñ ataqtı bir şonjarınıñ on jeti jasar Esenbike attı qızımen köñil qosadı. Astındağı jal- ğız atı, qolındağı eki şekti dombırasınan böten qalıñ mal töler qayratı joq Jiembet Indir tauna qızdı alıp qaşadı.

Qanşa ot auızdı, oraq tisti bolğanmenen, jiraudı özine teñ körmey bay jigitterin jiberip, qızı men Jiembetti ustap äkeldiredi. Biraq jiraudiñ Tãuekel hanğa jaqındığı barın estigen qız äkesi ata ğurpın buzğan aqının özi jazalasın dep, qol-ayağın baylap han aldına alıp kelgen. - İã, söyle jirau! - degen, Tãuekel kürsinip Jiembetti körisimen.

- Qol-ayağı baylaulı jirau qalay söyleydi? - dedi Jiembet hanğa tesile qarap. Tãuekel jigitterine "bosat" degen işaret bildirdi. Bosanğan Jiembet keregege süyeuli turğan han dombırasın alıp, şırqay jönelgen: "Üş ay toqsan kezinde. Qaq köktemniñ kezinde Qoşqar menen bura mas, Ayğır menen buqa mas. Jas boljamı jetkende Qızdar menen jigit mas - Sol mastıqtıñ jönimen

Aldıña kelgen men bir jas, - Kesseñiz, hanım, mine bas!" Sonda Tãuekel ezu tartıp:

- Qız ben jigit ekeui de ayıptı eken, ekeui de jastıqqa mas bolğan eken, - degen qız äkesine qarap, - eki balañdı birdey dürelep, bayeke, elge jaqsı at ala almassız, bolğan is bolıp qalğan eken, bulardı ayırğanmen, sınğan tobatay qayta bütindelmes. Bir jolğa künãsin keşiriñiz. Jazadan qutulğanmen baydıñ aşınan seskengen Jiembet süygen jarı Esenbikemen Indir jağına barmay, Qazıqurt mañındağı el arasında qalıp qoyğan. Ol toy-dumanda tek jarlıniñ joğın joqtap, halıqtıñ süyikti jirauna aynalğan. Keşe han keñesi kezinde Üstirt jağınan Tãuekelge kömekke kelgen Kişi jüzdiñ şağın qolınıñ işinde Jiembet jirau da bar degendi Tãuekel estip

qalğan. El aralağan aqın, jiraudan qaramağındağı jurttıñ özine degen oyın, alğısın, qarğısın bilip turu handardıñ qaşannan bergi ädeti. Osı dästür boyınşa "halıq qulağı, közi" dep sanalatın jiraudı özine şaqırıp, jorıq aldında jurt añısın bilgisi keldi. Amandasıp bolğannan keyin Täuekel:

- Söyle, jırau! Bizdiñ joriğımız jayında el-jurtıñ ne dep jatır? - dedi. - Quanıştı el-jurttı körmedim... - Ayta ber, jırau. - Bizge böten eldiñ jeri kerek emes dep jatır jurtıñ. Buhar, Samar- qanttı alamız dep - halıqtıñ qanın tögu qıyanat, han men sultandardıñ bul ädiletsiz joriğın qostamauımız kerek. Alda-jalda Taşkent, Samarqanttağı han sarayları kerek bolsa, sultandardıñ özi barıp soğıssın deydi hal- qıñ. Rasında da, Täuekel han, sen jaqsılıqqa bastap otırğan joqsıñ. Soñıñnan jurt erse, öz elin, öz jerin qorğaymın dep erdi. Al sen... Bul bölünşiliktiñ ayağı nege barıp soğatının bilesiñ be? Endi özbek qalaları ğana örtenip qoymaydı, qazaq dalasın da ört aladı! Han sup-sur bop ketti, biraq sır bergen joq. - Aytarıñ bolsa tağı ayt! - Qıs uzaqqa sozılса mal qırıladı, han iem. Dalada iin-tiresken şöpti şabudıñ ornına, er azamattarıñ soğısqa attanğalı jatır. Budan jurtıña qanday payda bar? - Ayt, ayta tüs, jırau! Jiembet kilt toqtadı.

- Joq, men boldım, - dedi. - Sen buyırsañ da han iem, bul sözdi aytıp jürgen adamdardıñ atın men sağan estirtpeymin. - Estirtip qajeti joq, - dedi Täuekel ezu tartıp, qazir olardı öz köziñmen köresiñ... Sözderin öz qulağıñmen estisiñ...

- Sosın!? - Olardıñ kümāndanuı durıs pa, töreligin öziñ aytasıñ...

Täuekel esik aldındağı күzetşilerge işarat etti. Sol sätte esiktiñ ar jağınan şınjırdıñ şıldırлаған üni estildi. Azdan keyin on şaqtı күzetşi qorşağan eki batır üyge kirdi. Ayaq, qoldarı kisendeuli. Jiembet jiraudıñ jüregi oynay jöneldi. Bul ataqtı egiz jigit Qiyaq pen Tuyaq edi. Jaqında ğana han ekeuin mıñ bası etken. Täuekel Aq Ordanıñ qaldıgın jinap, qazaq handığın qayta qurğanğa deyin, ekeui de oğan ayanbay qızmet etip kelgen. Täuekel Qiyaq batırğa ömir boyı borıştı da edi. Söytken qos batır, mine, endi han aldında ayıptı bop, kisendeuli tur. - Jorıq aldında halıq arasında senimsizdik tuğızıp, ālgi sözdi aytıp jürgen erleriñ, mine, mınalar, - dedi Täuekel, - "Qum jıılıp tas bolmas, qul jıılıp bas bolmas" degen de, mine osı! Qan maydanda qan tögilse tek quldardıñ ğana qanı tögile me? Ayqasta ajal qarasıñ ba, töresiñ be, tañdap jatpaydı. Qan tögilmey handıq quruğa boladı degendi kim aytqan?! Jiembet bar sırdı birden uqtı. Eñgezerdey күzetşilerdiñ ortasında şoqtıǵı anağurlım biik qos batır tapjılmay tur. Qol-ayaqtarı kisendeuli. Sonda da tākappar bastarın tömen ier emes. Osınday ulı jorıqtıñ aldında Qiyaq pen Tuyaq sekildi halıqtıñ süyikti batırların birjolata qurtıp jiberuge Täuekeldiñ de köñili daualamağan.

Han işarat etti. Kūzetşiler űyden şıĝıp ketti. Sonda ĝana Tāuekel:

- Eger senderdi burınnan bilmesem, sōzderiñnen Abdollanıñ altın aqşasınıñ sıldırı estiledi der edim... - dedi qos batırĝa renji qarap. - Bizdiñ mına aqılsız bastarımızdı birden aldırıp tastamaĝanıñızĝa raqmet, taqsır han, - dedi Qıyaq batır. Onıñ dausınan mısıl bilindi. - Basımız alınbay qaladı dep qorıqpañdar! - dedi Tāuekel kekesin sōzge kekesin jauap qaytarıp. - āytse de, Abdollaĝa nege sonşa jandarıñ aşı qaldı. Qıyaq? Sonı aytsı? - Biz qazaqpız, han iem. - Iā? - Qazaq bolĝanda jay qazaqpız. Bizge basqanıñ jeriniñ műlde keregi joq. - Al Abdollaĝa şe? - Kelip kōrsin. Bizdiñ şaharlarımızdı alamın dep eki ret keldi emes pe, odan ne şıqtı? Onı űziñ de bilesiñ. Al bizge basqa eldiñ qalasınıñ keregi joq. Munı jalĝız biz emes, qaramaĝınıñdaĝı barlıq jurttı aytadı.

- Dāşti Qıpşaq eliniñ jorıqtarın umıttıñ ba, Qıyaq batır? Elimizdiñ erligi kōne jurlardıñ bārinde de ayılĝan. Ata-babamızdıñ atın estigende, sonau Stambul, Rum dirildegendi! - Ol handardıñ jurı, han iem. - Al ataĝı şe? - Ol handardıñ ataĝı, han iem! - Bārin bizge bergende, űziñe ne qaldı? - Ata meken jerim qaladı! Oĝan qosa sonau meniñ qaraşa űyimniñ janında jayılp jűrgen elu qoy, tōrt tűye, jauĝa şabar bir jűyrigim qaladı! So da jetedi maĝan. Al eger jut kelip, sol kűn kōrisimnen ayrılısam, meniñ űy işimdi eş hannıñ ataĝı aştıqtan alıp qala almaydı. Tipti qos műyizdi Eskendir Zulharnayınıñ ataĝı da! - Al Tuyaq batır, sen ne deysiñ? - Bizdiñ bārimizdiñ tilegimiz bir. űzbektiñ de, qazaqtıñ da, qırĝızdıñ da. Taşkentte jaqını joq Tűrkistan turĝındarın kezdestire almaysıñ. űz kűnin űzi āzer kōrip jűrgen Buhar ustasın jalĝız attı Tuyaq barıp şapqanda ne tabadı?

- Tek Buhar ustasın ĝana şabamısıñ? Qolıñdı qıştıp jűrgen han sarayın da tonaysıñ ĝoy.
- Odan maĝan ne tiedi? Han sarayınıñ műlki - handardıñ űlesi...

Hannıñ jarılıp kete jazdap aşulanĝanın Jiembet jırau kōrip tur. Tāuekel diñ betinen qanı qaşıp, ottı kōzi uşqın atadı. - Soĝıs bola ma, bolmay ma, onı sender emes, han şeşedi, - dedi. - Tek mınaĝan ĝana jauap beriñdersi. Taşkentte de tuisımız bar dediñder ĝoy jaña. Al sol Taşkentten qazaq jerine jűzdegen adam nege qaşadı? - Ol jaqta bir kedeydiñ terisin eki ret sıpradı, al munda... - Toqtama, ayaĝına deyin ayt!

- Al munda bir jarım ret qana! - dedi Qıyaq batır, hannıñ betine tike qarap.

- Umıtpaspın bul sōziñdi, batır, - dedi Tāuekel ızadan tunşıĝa, - jaraydı, bul jayında taĝı da sōylesermiz. Tek sender maĝan mınanı aytıñdarşı... Taşkent jorıĝına barmay-aq qoyıñdar. Sonda Buhar āmirşisiniñ quldıĝınan qutılamız dep bizdi kűtip otırĝan aĝayın-tuıstarıñıñ űmitin satqandarıñ ba, qalay bolĝanı?.. Munday suraqtı kűtpegen qos batır birden jauap taba

almay qısılıp qaldı. - ģrine, biz olarġa jġrdem beruge tiistimiz... - dedi Qıyaq kűmilji. - Bġse, solay Őġar! TaŐkentti alsaq, Abdolla hannıñ Őaharlarımızġa Őabuıl salatın qalası qalmaydı. Kűrdiñder me, bul jorıqtıñ ne űŐin kerek ekenin? Jġ, boldı endi, batırlar... Barıñdar... Tezirek TaŐkent joriġına dayındalıñdar.

Tġuekel kűzetŐilerdi Őaqırıp alıp, eki batırdıñ ayaq-qoldarındaġı kisenderdi aludı buyırdı. Qıyaq pen Tuyaq hanġa lġm-mim dep til qatpay, qur bastarın iip tġjim etti de, űyden Őıġıp ketti. - "Qılı-qılı zaman bolar" degen mine, osı - dedi Tġuekel Jiembet jırauġa burılıp. - Burıñıday emes, han qaramaġındaġı adamdarına: "Jorıqqa birge jűriñder" dep űtinetin kűyge jetti... - ġytse de, ġlgi ekeuin durıs bosattıñ, han iem.

- TaŐkent joriġına olar attanadı, - kenet, onıñ jűzi taġı surlanıp ketti, - sodan keyin jolıma bűget bolıp kűrsin! Abdollanıñ maġan oylaġan qastıġın űmir-baqı umıtpaspın. Samarqantın da, Buharın da alaman! Balqı men Hiuaġa da baramın! Abdollanı űrim-butadımen birge, tabanımnıñ astına salamın. Moynına arqan baylap Buhardıñ o Őeti men bu Őetine sűyretip űtem. Aqsaq Temirdiñ tuı jelbiregen Samarqant pen Buharda Aq Ordanıñ aq tuın jelbiretem! Bar ġlemge ataġımdı Őıġaram!

Eki iıġın kere, ornınan qalay turıp ketkenin Tġuekel űzi de sezbey qaldı. Kűzi sġl jumılıp ketken. Ne aytıp, ne qoyġanın biler emes. Auzı aq kűbiktenip, bir qolın joġarı kűterip, tunŐıġa sűylep tur! ġlden uaqıtta űzine tiksine qaraġan jıraudıñ kűzine kűzi tűsip ketip kilt toqtadı. Aq Orda hanı sozıla barıp ornına otırdı.

- Kűkeykesti armandarımınıñ auzımnın Őıqqanı ŐoŐıtqan joq pa seni, jırau? Jiembet basın Őayqadı. - Joq. Tek bul keseldi saġan dġl osılay tım erte keledi dep oylaġan joq edim. - Qanday kesel? - Han keseli... Tım erte keldi. Soñıra-aq kelse tűgiletin qan da az bolar edi, han iem... Eki jaq TaŐkent Őaharınıñ kűnbatis tusında kezdesti. Abdolla han alpıstan asqanına qaramay aq boz atın oynaqtatıp, qan maydanġa űzi Őıqtı. Bul ayqasta ġbdi-Mumin qatısqan joq. Ol űziniñ ġskerin Balqı Őetinde ustap qaldı. Qazaq qolınan eki ese kem Abdolla laŐkarları barınŐa erlik kűrsetti. Bul kezdegi olardıñ eñ senimdi qaruları TaŐkent Őaharlarınıñ eñ biik qamalınıñ űstine ornatqan "Qara bura" zeñbiregi, bıqıġan qazaq qolına ajal tasın jaudıra bastadı. Qazaq ġskeri Őıday almay keyin Őegindi. Dġl osı mezgilde TaŐkent Őaharındaġı burıñı Babasultan jaġındaġı kűp turġındar qalanıñ tűkpirindegi temir qaqqanı aŐtı. Osı qaqqadan kirgen Qıyaq pen Tuyaqtıñ eki mıñ ġskeri Őahar iŐindegi Abdolla qolın kűl-talqan etip, eski qamal űstindegi qatar turġan tűrt "Qara bura" zeñbiregin qıratdı. Keyin Őeginuge aynalġan Tġuekel han ġskeri qaytadan Őabuılġa Őıqtı. Esim men Qudjek sultannıñ eki bűyirin ala, qiyalap Őapqan jauıngerlerinen qorŐauġa tűsip qaladı ekenbiz dep seskengen Abdolla

ãskerine keyin Şeginuge buyırdı. Sol-aq eken, "jau qaştı" dep soyıl, Şoqpar ustaĝan qalıñ qazaq lap qoydı. Budan burın betine jan qaratpaĝan, qorasan qurıŐına bõlengen Buhardıñ ataqtı laşkarları, bükil Orta Aziyaĝa äygili Ubaydolla, Asfandiyar, äbdi-Latif, Hodja-KuliquŐbegi, Qudayberdi jasauıl, Qulbaba-Kükiltaş sekildi äsker qolbasŐılarının ayrılıp, tım-tıraqay Şegine bastadı. Äli de bolsa laşkarların toqtatam dep äure bolıp, jasaqtarınıñ orta Şeninde jürgen [Abdolla hanĝa kenet äldekim saut buzar jebesin jiberdi,](#)

Ekinşi

I

Qazaq eliniñ batıs tusında däl qazır alıp-julıp bara jatqan bälendey qorqınış bolmaĝanmen, soltüstik jaĝı taĝdırına eleuli äser eterdey uaқиĝalarĝa tolı edi. UŞı-qıırı joq sustı Sibir õlkesinde ejelden-aq mal ŐaruaŐılıĝımen Őuĝıldanatın, balıqşılıq pen añŐılıqtı kãŐip etetin türük jäne monĝol tektes köşpeli halıqtar meken etetin. Biraq bularda bayaĝı Türük Qaĝanatınan keyin qalıptasqan memleket bolmay kelgen.

Sol sebepten o jaqqa õzara ru talastarınan tayaq jegen qazaqtıñ er-azamattarı ĝana emes, õz elinde japa Şekken Qazan, Astrahan handıqtarınıñ, köne Edil boyı men başqurt, tatar tõreleriniñ san türlü adamdarı qaşıp barĝan. So jaqtan pana izdegen qul-tõleñgitter, ultın ayırıp biluge bolmaytın ne qılı bosqın tutqındar, boyarlar men knyazdardıñ qıŐpaĝına Şıday almaĝan orıs jigitteri Sibir jerin atam zamannan äbden bauır baŐıp alĝan-dı. Bular azday, patşa aĝzamınıñ qiyanatına Őıdamaĝan keybir orıs qara Şekpenderi aul-aymaĝımen Oral tauınan asa, tiri jan baŐıp körmegen Sibirdiñ mılqau tükpirlerine qaray Şubırudı Őıĝarĝan. Soñĝı kezde äsirese bu jaqqa patŐanıñ ädiletsiz zañı qır soñına túsken, patşa jandarmdarınıñ tayaĝı etinen õtip, süyegine jetken jãbirlengen soqa bastı adamdar da köp qaşqan. Bular är türlü ulttan edi, biraq tez til tabıŐıp, zamatta uĝıŐıp ketetin. Bãri birigip, õzderine kazak degen at qoyıp, tirşilik etuge kirirken. Bular köne qazaq eliniñ atın alĝanda, õzderiniñ sol jauınger köşpeli eldiñ eşkimge baĝınbaytın erkin saltımen õmir süretinderin añĝartqan. Olardıñ jasaqtaĝı baĝınu tãrtibi de qazaqtıñ köne kezdegi õz batırlarına ĝana bas ietin ädetterine uqsas edi. Osınday, ärqaysısınıñ jeke atamandarı bar ondaĝan, jüzdegen jasaqtar köşpeli elderdiñ alamandarı tãrizdi körŐileriniñ malın barımtalap, bay saudagerlerdiñ keruenderin tonap, tipti bolmasa birimen biri ayqasıp, uşı-qıırı joq erkin dalada oylarına kelgenin istep jattı. äytkenmen, bular ejelgi köşpeli eldermen aralasıp, birtindep otırıqşı jurta aynala bastaĝan. Sõytip Sibir jeri erte kezden-aq ulı Rossiyanıñ bir bõlegine aynaldı. Bertin kele orıs patşası budan tuser paydanı birden uqtı. UŞı-qıırı joq Sibir jerin tek äskeri küşpen bileudiñ qındıĝın túsingen aq patşa, endi osınau bas keser õjet kazak jasaqtarın õz sayasatına jumsaudı oyladı.

Osılar arqılı bükil Sibirdi öz qolına almaq boldı. Endi olardı şekara küzetu isine de paydalanuğa kiristi.

Osı kezde, bükil Sibir jerinde Strogan degen kisiniñ atı jer jardı. Bul Sibir jerin aq patşa qanauğa bergen Stroganov saudagerdiñ esimi edi. Ol bükil Sibirdiñ şetine sauda qalaların, qoymaların sala bastadı. Sol qoymalardı jäne jan-jaqqa jürgize bastağan sauda keruenderin qorğauğa Stroganov tek kazak-oris jasaqtarın paydalanıp qoyğan joq, körşiles qazaq auldarınıñ köp jigitterin de jaldadı. Bul qazaq jigitteri Sibir saudagerlerine qazaq eliniñ jılqısın, qoyın, jün-terisin birinşi satuşları boldı. Ārine, oris şekarasındağı saudagerler qazaq eliniñ öli zatın tım arzan bağamen aldı, biraq bul sauda-sattıq dala jurtına tek Buhar, Hiua, Ürgenişterge ğana emes, özimen şekaralas oris eline de öziniñ artıq malın, şikizatın satuğa mümkindik berdi. Osınday sauda jolı arqılı, qazaq halqınıñ oris elimen alğaşqı qarım-qatınas āreketteri bastalğan.

Al Joñğar āskeriniñ qazaq jerine enui tek qazaq halqına ğana emes, onımen körşiles elderge de qım tidi. Sibir qalalarında suıq jeldiñ lebi sezildi. Qırğızdar tau arasına qaşuğa mājbur boldı. Qaraqalpaqtar ıǵısıp, qazaqtıñ bosqın auldarına qonıs berdi. Joñğarlardı endi Taşkentten beri qaray attanar dep qauiptengen özbekterdiñ de berekesi küni burın ketti...āsirese bul jağday Edil boyındağı qalmaqtarğa qım tidi. Edil men Jayıq boyındağı qazaqtardıñ jayılımın basıp qaludı arman etken qalmaqtar, Joñğar şabuılıniñ alğaşqı kezinde qazaqtardıñ oyrattardan jeñiluin tilegen-aq edi. Biraq bul ümitteri aqtaımadı. Joñğardan şegingen qazaqtar malına jayılım izdep, endi Edil men Jayıq özeniniñ boyına qaray betteuge şıqtı. Al Rossiya sayasatşılıarı küñşıǵıs-oñtüstik jağındağı qazaqtıñ ulı dalasında bolıp jatqan uaqıǵalardı sırttay baqılaumen boldı. Rossiyanıñ bul kezdegi āreketteri özge kezdegisinen tipti basqaşa keldi. Onıñ ār qımılında endi sabırlılıq, alıstıñ artın baǵuşılıq bayqaldı. ārine, qazaq eliniñ basına qara tünek tuğan qılı kezeñde, küñşıǵısınan Joñğar āskeri, künbatısınan - Edil boyındağı qalmaq noyandarı, soltüstiginen başqurt bekzadaları, oñtüstiginen Orta Aziya handarı qazaq dalasın borşa-borşa etip bölip alsa - Rossiya sekildi ulı memleket öziniñ qomaqtı ülesin, arıstan ülesin, özgelerden āldeqaşan tartıp āketken bolar edi. Söytudiñ qazir de kezi kelip tur. Söz joq, Birinşi Petrden burınğı Rossiya patşalarınıñ qaysısı bolsa da dāl osılay ister de edi. Al, Birinşi Petr patşadan bastap Şıǵıs isterindegi Rossiya sayasatı basqaşa qurıla bastağan. Bul tereñ de jäne alısqa qol sermegen sayasat edi. Onıñ köp şeşimderi sonau tört muhittıñ jaǵalarına birdey qanat jayǵan özge ulı memleketterdiñ sayasattarımen qat-qabat kelip tüyisip jatqan. Sol sebepten Rossiya, Aziyanıñ jüregi - Orta Aziya- dağı āreketterin āzirge dostıq qarım-qatınas pen sauda-sattıqtı jöndeuge jumsap, aldağı

bolaşaq uaqıǵaldıñ tabiǵi şeşimderin kütude edi. Biraq bul sayasat qazaq elin basıp aluǵa şıqqan joñǵar şabuılın toq- tatqan joq. Qazaq eli batısınan da, şıǵısınan da tikeley jârdem ala almadı. Tek öz küşine senuge tura keldi. Bögenbay batır qattı tolqu üstinde edi. Ol auıl sırtına şıǵıp, köp jürdi. Qazır, mine, töbe basında otır. Oy-qiyalı san saqqa jügirip, köz aldınan Joñǵar şabuılı bastalǵannan bergi talay şayqastar elestep ötti, âsirese Şuno-Dabo noyanmen ekeuiniñ arasındaǵı ayqas esinen ketpedi. ... Quz basına bitken şınarday, mızǵımas berik Bögenbay atınıñ basın keyin burıp aldı. Astındaǵı omırauı esiktey biik küreñ ayǵır, oraǵıta burıldı da, tuyaǵınıñ astındaǵı qumdı oşaqıtay oyıp, qaytadan şaptı.

Narday aq boz tekejaumıt mingen Şuno-Dabo noyan da atınıñ basın burıp ülgirgen eken. O da azınatıp kele jatır... Bögenbay men Şuno-Dabo attarı üzeñgilese taqalıp kep qalǵanda, qoldarındaǵı buzaubas qara şoqparların birine-biri taǵı siltedi. Bu jolı şoqpar- lardıñ şoyın bastarı birine biri dâl tidi, ayamay urǵan qos batırdıñ alıp küşine şıday almay qıl moyındarınan şort sınıp, eki jaqqa uşıp tüsti.

Attarınıñ basın qayta burıp, eki batır bir-birine qarsı umtıǵanda, bulardıñ qoldarında endi sala qulaş kök qurış aldaspandarı jarq-jurq oynadı. Üzeñgiles kelip ekeui aldaspandarın qatar sermedi. Biraq qılşıladaǵan kök qurış qańsa qan saǵınǵanımen, eki batırdıñ denelerine darımadı. Biriniñ jüzine biri tiip, şaq etip öte berdi. Batırlar attarınıñ basın burıp alıp qayta şaptı. Bul jolı olar aq köbik atıp, qara terge malınǵan jüyrikterin bir ornında şır köbelek oynatıp, uzaq uaqıt qılıştastı... Aqırında aldaspandarınıñ jüzderi mayırılıp, ekeui de bul alıs- julıstan aynıp şıqtı. Eki batır eñ alǵaşqı kezdesken betterinde-aq sadaq tartısıp, nayza salısқан. Sadaqtarınıñ jebeleri şınjır sauıttarın buzıp öte almadı. Al nayzalarınıñ sümbil uştarı bolat qalqandarına şaq-şuq tiip, tez-aq mayı- sıp, isten şıǵıp qaldı. Osınday birin-biri jeñe almaǵan teke-tires, bieniñ eki sauımınday uaqıtqa sozıldı. Özderi de âbden âlsirep, qara terge malındı, attarı da boldıruǵa aynaldı.

Endi bular attarınan sozıla tüsip, qılşıladaǵan aq semserlerin jalañdata bir-birine qarsı jayau umtıldı. Teñ küş bu jolı da birin-biri jibermedi. Qaralı qoldardıñ sıǵuına şıdaspay, alaқandarı jazılıp, bolat qanjarlar jerge susıp tüsip, aqırı bular qoyan-qoltıq alısa ketti. Tobıqtan keletin jumsaq qumdı keşip jürüp, birin-biri jambasqa da aldı, işten de şaldı, köterip ap jerge de urdı. Biraq budan da eşteñe şıqpadı. Para-par kelgen alıp küş birin-birine jeñdirmegen. Kün şıǵa alısқан qos arlan sâske auǵan uaqıtta ğana barıp, âbden dımdarı qurıp, ekeui eki töbeşik qumınıñ üstine âlsirey quladı. Birine-biri aldırmaıtının sezgen qos batır maydanǵa qayta şıqpadı. Orındarınan tältirektey türegelip, anaday jerde turǵan attarına ketip bara jatıp, uâdeleskendey ekeui de birdey kilt toqtap, arttarına qaradı.

- Bögenbay batır, - dedi Şuno-Dabo, - jekpe-jek alısıp kördik, ekeumizdiñ de arımız taza. Endigi jerde kimde-kim jolın tabadı, sol öltiredi. Abaysız jürüp, qapı qalma! - Jarar. Sen de armanda kettim deme! Osıdan keyin ekeui attarına minip, biri künşığısqa, ekinşisi soltüstikke qaray jele jortıp kete barğan.

Bul ekeuiniñ arasındaqı öşpendilik, jas Şuno-Dabonıñ qazaq jerine eñ alğaşqı şabuılğa şıqqan kezinen bastalğan. Sodan beri bular san ayqasta betpe-bet kezdesti. Biraq birin-biri jeñe almay-aq qoydı. Boyğa bitken alıp quat pen ızalı kek aqırı äkep jekpe-jekke şığardı. Biraq bu da ereges bāsin şeşpedi. äytkenmen qastasqan qos batır bes jıldan keyin qayta kezdesti. Arıs pen Badam özeniniñ arasındaqı adırlı, buyrattı oyılı-qırlı keñ dala Üş jüzdiñ attı äskerine lıq tolğan. Badam özeninen bes şaqırım jerdegi "Orda bası" degen biiktiñ üstinde qazaq jasaqtarınıñ qolbaşsısı - aq boz attı Äbilqayır tur. Aldı da, artı da, köz jetken jerge deyin, alaqandağıday ayqın körinedi. Küngey jağında qara bulttay tutasqan joñğar äskeri. Bāriñiñ aldında Şuno-Dabo noyannıñ özi. Tau eteginde esik pen tördey qara kök säygülik mingen Bögenbay. Eki közi äskeriniñ aldında jürgen Şuno-Daboda. Sāske köterile dabıl urıldı. Eki jaq birdey lap qoydı.

Bu jolı urısqa otız miñday jaunger qatıstı. Soğıs besinge deyin sozıldı. Adam qanı tağı da suday aqtı. Tağı san ana balasız, san bala äkesiz qaldı. Bul Añıraqaydan keyingi eñ ülken ayqas edi. Qazaqtar bu jolı da joñğar äskerin oñdırmay jeñdi. Kün uyasına qona joñğar äskeri Badam özeniniñ arğı betine qaray qaştı. Mine, osı arada Bögenbay men Şuno-Dabo tağı kezdesti. Bulardıñ bu jolğı kezdesui uzaqqa sozılmadı. Ädisin tapqan Bögenbay, joñğar noyanınıñ dāl qoltığınıñ astınan kök sümbili nayzasın mıqtap qadadı. Qoltıq astınıñ saurtı juqalau edi, uşı bizdey kök qurış Şuno-Dabonıñ öñmenine bir-aq jetti. Noyan at jalın quşıp qaldı. Jerge qulap ta tüsetin edi, iesiniñ tizginin bosatıp jibergeninen bir sumdıqtıñ bolğanın sezgen qara ayğır mol sulı, köbik atqan Badamğa kümp berdi. Qoltığınan şapşığan qızıl qanı at jalın boyağan Şuno-Dabo kenet esin jidi. Arğı betke tayap qalğan eken. Bunıñ keluin kütüp jağada turğan nemere inisi Qalden Cerendi kördi. Qolında şoyın bastı şoqparı. Şuno-Dabo jantalasıp atınıñ basın keyin burğısı keldi. Biraq sol sätte esinen qayta tanıp ketti. Astındağı ayğırı qos ayağın jar erneuine zorğa ilindirip, arğı betke şığa berdi. Sol sätte Qalden Ceren de şoyın şoqparımen Şuno-Dabonıñ dāl mañdayınan qos qoldap kep urdı. Mı burqırıp, bası kül-talqan bop uşıp ketken noyannıñ denesi at üstinen sırğıp, surğılt tolqınğa kümp etti. Köbik atıp burqırağan asau ağıs tirisinde qolı jetpegen qazaq jerine endi onıñ öligin alıp ketti. - Bar! Bar! - dedi Qalden Ceren, surğılt sudı qızıl qanğa boyap ağıp bara jatqan öliktiñ sırtınan

şoqparın bilep, - kör endi altın taqtan dâmetip! Söytti de küñşığısqa qaray şaba jöneldi. Özen jağasınan uzay bere, oğan basqa bir noyan qarsı kezdesti.

- Şuno-Dabo bahadırđı körmediñiz be? - dedi ol. - Atı âsker soñınan şauıp baradı... Jau qolınan qaza tappasa igi edi. - Qaza tapsa estiler edi ğoy, - dedi Qalden Ceren. - Atı bos ketip bara jatsa, özi qazaq arasında qalğan bolar...

Qalden Ceren artına burılıp qaramastan, atın tebinip jürip ketti. "Şuno-Dabo qazaq jerinde qalıp qoyıptı" degen añız, mine, osılay tuğan.

Bögenbay batır halqın qan-josa etken qasınan, Qalden Ceren öziniñ Joñğar tağına bāsekeles tuisınan osılay qutılğan. Töbe basında otırğan Bögenbaydıñ esine endi Buqar jirau aytqan bir añgime oraldı. "Osı bizdiñ Buqar şımında äulie ğoy!" dep oyladı işinen. Ol sonau "Aqtaban şubırındı" keziniñ özinde-aq: "Biz joñğarlardı tübinde jeñemiz" dep edi. Sol aytqanı dāl keldi. Şuno-Dabo ölgen urıs şımında da, Joñğar basqınşılarınıñ qazaq qoldarınan mıqtap toytaris aluınıñ bası edi.

Täuke handı öz közimen körgen Buqar jirau birde jorıqtan kele jatıp, buğan: - Esiñde bolsın, qurtamın dep qılışın süyretip kelgen jau, ārqaşan da özine sol jerden ajal tabadı. Halqı qoştamağan ädiletsiz soğıs, tübi, Joñğar qontayşısınıñ küyreuimen bituge tiis. - Sıban Raptannıñ bul şabuılın halqı qoldamay otır ma?

- Qoldasa, soğıstan olja tabam dep, bala-şağasın şubırtıp, bar joñ- ğar osı mañğa köşpes pe edi?.. Qazaq jerine qontayşılarınıñ dümpuimen tek âskeri ğana keldi... Biraq basqınşı âsker, qanşa aybarlı bolğanmenen, jat jerde uzaq ornı ğıp otıra almaydı. Halqı jaqtamağan soğıs qaşan da şapqınşılardıñ küyreuimen bitken. Bul - tarih qağıdası. Ätteñ ne kerek, el basqaruşı küştiler sol tarihi sabaqtı esterinen şğarıp aladı. Basqanı bılay qoyıp, qazaq handarınıñ keybireui bötenniñ jerin basıp alam dep jürip, sol jat jerde qaza tapqan. - Siz kimdi aytıp otırsız? Sonau köne zamanda bolmasa, özim es bilgeli qazaq âskeri böten eldi şaptı degendi estigem joq. - Estimeseñ men aytayın, tıñda.

Bögenbay qorjının şıntağıınıñ astına sap, iñğaylanıp jattı. Bul añgime Joñğar qolın añdığan bir ülken jorıqta bolğan. Jirau Haqnazar han ölgennen keyingi hikayanı bastap ta ketti. - Er azbay, el azsa - aydın köldiñ sualğanı. El azbay, er azsa - zor bāyterektiñ qulağanı, - dep bastadı Buqar jirau qazaq eliniñ ulı şejiresiniñ bir tarmağın. - Bāyteregiñ qulasa - ağaş ornına ağaş ösedı. Aydın köliñ sualsa nemen tolar esesi? Er buzılsa da el buzılmasın. Buzılğandı tüzetedı. Tüzelmesin jer etedi.

- Tāuekel sultan Abdolla hannan qaşqan betimen, - dedi ol sözün jalğap, - Talas özeniniñ boyındağı Dulat eline kelgen. Munda Esim sultanniñ şeşesi, Şağaydıñ özine ermey qalğan bāybışesi Balğayım Bikenin aulı bar edi. Sodan keyin Tāuekel qayın jurtı Qaraspandağı Qıpşaqqa bardı. Odan Sarayşıqqa sapar şekti. Munda āmeñgerlik dāstürimen, Haqnazardan ayrılса da, āli de bolsa tolıqsıp otırğan Aqtorğındı toqaldıqqa aldı. Aqırı, aduındı Balğayım Bikenin ıqpalı jüretin Jetisudın teriskey öñirindegi Ulı jüzdiñ ruları men Noğaylı, Qıpşaq, Qoñırat bileriniñ qoldauı arqılı arada üş jil ötkende Ülken Orda tağına han bop köterildi. - Qazaq eli Tāuekeldiñ ötken künāsin keşirip, Ülken Orda töñiregine şoğırlana bastadı, - dedi Buqar jirau. - Öytkeni oğan basın qosar er kerek edi. Oypattı tasqın basqanda, ne ormandı ört alğanda qasqır men qoyan, buğı men jolbarıs apattan qutılmaq bop birge qaşadı. Qazaq eli ol kezde osınday jağdayda edi. Jan-jağınan qaptağan jaudan qutuludın jolı - tağı da tek bas birliğı. Bir jağadan bas, bir jeñnen qol şıǵarıp, bir erdiñ soñınan eru qajet bolatın. Onday adam Abdolla jağındağı ākesi Şağaydan bölengen baq-dāuletke qaramağan er azamat Tāuekel. Osılay dep bekdadalar halıqtı uğındırğan. Osılay dep бүkil tuğan-tuısı, ağa-inileri de dāripteydi. Jalğız qauip Şağay bolsa, o da jaqında dünıe salğan.

Bul kezde, ārine, Buhar hanı Abdolla da tekke qarap jatpadı. Buharğa qarsı köterilgen eñbekşi jurttı qanğa boyap, bastı. Handıǵınıñ öñtüstigindegi Badahşandı, batısındağı Qorasan, Gilyan, Horezmdi özine birjolata bağındırıp aldı. Şıǵıs Türkistanğa attanıp, Qaşqar men Jarkentti ayamay şauıp, köp mal-mülükterin oljalandı. Endi aldında Sırdıñ orta jāne ayaq şenindegi qalalardı bağındıru ğana qaldı

Osı eki arada Abdolla han men onıñ balası ābdi-Mumin arasında bir handıqtı ekige bölgen arazdıq qaulap ketti. Abdolla han bolğan künnen bastap, ābdi-Mumin бүkil Balhını meñgerip kelgen. Oğan endi bul bilik az körindi, бүkil handıqtı bilegisi keldi.

Söytip Buhara handıǵınıñ küşi ekige bölindi. Osı jağday endi qazaq handıǵınıñ küşeyuine, Türkistan sayasatına tikeley qatnasuına köp kömek berdi. Söytkenmen de qazaq dalasınıñ hali qiınday bastadı. Qıtay boğdıhanı aydap salğan Joñǵar āskeri qazaq auıldarın şabudı üdetti. San türlü jauzdıq ādis qoldanıp, Qıtay sayasatkerleri köşpeli halıqtardıñ arasına ot jağıp, birine-birin aydap salıp, olardıñ şuraylı jerlerin özine ala berdi. Özara ayqaspen qaljırauğa aynalğan bul halıqtar Qıtaydıñ tärtipke qoyıl- ğan āskerlerine uzaq qarsılıq bildire almadı. Qıtay aydaharı sozıla jılıp, qazaq jerine tüsti.

Al qubılası men teriskey jağınan dāl qazır tönip turğan qauipti Tāuekel han körmedi. Tübi Qıtay boğdıhanımen, Joñǵar qontayşısımen alısa qalar kün tusa, bul jaqtağı aybarlı körşisi Rossiyanıñ keregi bolar dep oyladı ol. Tipti Abdollamen soğısqan kezde de orıs patşasınıñ

tınış jatqanı qajet-aq. Osı jağdaylardı esepke ap, ol Tümenge öziniñ nemere ağası Orazmuhammed batırdı elşilikke jiberdi. Biraq Orazmuhammed Tümen qalasına barğan soñ, osı qaladağı Mäskeuge qarsı äreket jasap jürgen Noğaylı bileriniñ tobına qosılıp ketip, qolğa tüsken. Orıs patşası tutqındardı aydap Mäskeuge alıp kelip, Noğaylı eliniñ bilerin ölüm jazasına buyırıp, "Djamşi äl-tarihidi" jazğan Jalayır Qadir älbi men Orazmuhammedti tiri qaldıradı. Orazmuhammedtiñ äkesi Boris Godunovtiñ qaramağında biraz jıl qızmet istep, patşağa eñbegi siñgen adam edi. Sol sebepten onıñ balasına timegen. Al Täuekel han nemere ağası Orazmuhammedti bosatıp alamın dep köp äreketlendi. Mäskeu patşalığimen kelisim söz de jürgizdi. Elşilik te jiberdi. Biraq patşa Orazmuhammedti bosatpadı da jāne öltirmedi de. Aqırında orıs jerine qulıq barıp, qızmetimen unağan Toqtamıs hannıñ nemesesi Qasım sultanniñ atı berilgen Kasimovka (Karmek-Şahar) qalasına Orazmuhammedti ämirşi etti. Endi Täuekel han tınış jatqan jolbarıstıñ quyrığın basqısı kelmey, Mäskeu patşası Boris Godunovpen til tabuğa tırıstı. Buğan Orazmuhammed te az jârdem bergen joq. Qubılası tınıştalğan Täuekel, äkesi men balasınıñ arasındağı öşpendikti paydalanıp, Abdollağa qarsı soğıs aşpaq boldı. Ärine, soğıs aşuğa handarğa qaşan da bolsa sebep tabıladı, tübi Sır boyındağı qazaq şaharlarına tuatın qauıp osı han jağınan tuadı dep sengen Täuekel. Sodan keyin barıp, qazaq jerine közin tikken Qıtay, Oyrat handıqtarımın alısqaq boldı. - Yassı şaharı bul kezde Türkistan şaharı dep atalğan. Täuekel hannıñ astanası da osı Türkistan. Han sarayı Qoja Ahmet Yassauı meşitiniñ küñşığıs jağında, qalıñ bau-baqşanıñ arasına salınğan. Küygen kirpişke san türlü boyauimen äşekeylep jazılğan quran süreleri, sırlı ädemi örneker. Oñtüstiktiñ añızqa ıstıq jeli eş äser ete almas, qalıñ qabırğalı keñ bölmeler. Türkistan han sarayı Samarqant pen Buhar patşa saraylarındaq altın kümbezdi, aybarlı bolmağanmen, birkelki sıpayı, saltanattı.

Al qazır, jasıl tökken maydıñ säuletine qaramay, soğısqa dayındalğan qala ädettegisinen bir türlü suıq, ızğarlı. Jasaq jalğız Türkistan işinde ğana emes, sonau Qarraq pen Sukentten bastap, Türkistan mañındağı dih, qışlaqtardıñ bärine de lıqıldap tolğan. Aq Jayıq, Esil, Nuradan kelgen juan qonış batırlar, Jarkent, Aqsudan da kelgen Qıtayı qılış bezengen jauıngerler. Keşe han keñesi bolğan. Bul keñeste Täuekeldiñ qaramağındağı qalıñ äsker üş sapqa bölünip, Abdollağa küş jinauğa mümkindik bere aldımın Taşkentke, onan keyin Samarqantqa attanılsın dep şeşilgen. Bul qalalardı alğanhan keyin barıp Buhar hanımın kelisim söz jürgizilsin delingen

Türkistannan şığatın äskerdiñ başlıları ärine han tuqımınan bolmaq: oñ qolın Täuekeldiñ inisi batır Qudjek, sol qolın qazır jirmağa jetken, jur: "Eñseli boylı er Esim" dep atay bastağan

Esim sultan basqarmaq. Āskerdiñ ortadağı kindik qolınıñ tun Tāuekel han öz şatırına tikpek. Osılay üş tisti ötkir ayırday qalıñ qol Taşkentti qorşamaq. Bunday jağdayda qanday ülken şahar bolmasın, tek öz küşimen ğana qarsılasa aladı. Olarğa sırttan jārdem kelmeydi. Al Abdolla āskeriniñ deni jaldama āsker. San türli ulttıñ qanqumar, buzıq, tentekterinen qurılğan. Bunday jaldama āskerdiñ özinen küşti qolğa qarsı janqıyarlıq körsete qoyı ekitalay. Onıñ üstine qala turğındarı Buhar handıǵınıñ aaur alım-salıǵınan ābden jadap-jüdegen. Buğan şıday almağan şarualar qatın, balasın şubırtıp qazaq dalasına qaray qaşatın. Abdollağa bir kezde qızmet istep, Buhar jurtsılıǵınıñ qanday aaur küyde ekenimen jaqsı tanıs Tāuekel, Taşkent, Samarqant jataqtarına: eger şaharları buğan köşetindey kün tusa, alım-salıqtan müldem bosatamın dep uāde berdi. Bu da qala turğındarınıñ biriguine irtki saldı.

Jeñis öz jaǵında bolatınına közi jetken Tāuekel ğibadat bölmesine kirip, Aqtorǵınıñ töseginde uyqısı qanıp şıqqan. Biraq tañerteñgi asqa otırar aldında oǵan taǵı bir jaman habar jetti. Ol özine serik adamdardıñ birde-birin şaqırtıpay, han sarayına Jiembet jiraudı alǵızdı. Tañerteñgi namazın oqıp, şayın işip han sarayına kelse, Jiembet jirau esik aldındağı bauda kütıp otır eken. Tāuekel uāzirine: - Jirau kirsin, - dedi.

Bul bayaǵı ustay qalsañ şoqtay küyip turǵan Jiembet emes. Turi solǵın, otızdan jaña asıp bara jatsa da qoyu qara saqalına aq tüse bastaǵan. Basındağı börki de jas kezindegidey qıp-qızıl qır tülkisiniñ terisinen kömkerilmegen, surǵılt jündi Qaratau qarsaǵınıñ puşpaǵınan jasalǵan. Üstindegi şekpeniniñ de jaǵası men jeñderi qırqılǵan. Tek ükili dombırası ğana jap-jaña. Sirā, han ordasına Qazıqurttan jol şegerinde dombırasın ādeyi jañartqanday... Jiembet saray jirau bolǵısı kelmegen. Ol Indir mañman Qaratau tusına köşip kelgenmen, han ordasına anda-sanda ğana qatnap turatın. Kelgen sayın Tāuekel oǵan at mingizip, şapan japtıratın. "Kelinniñ betin kim aşsa, sol ıstıq" degendey, Tāuekeldiñ özi qaşqın bolıp jürgen kezinde jas Jiembet onıñ soñına erdi. Noǵaylı jerinde Tāuekeldi alǵaşqı madaqtaǵan da osı Jiembet. Jiraudıñ odan basqa da Tāuekelge kerek jeri bar. Jiembet jirau qızıq adam. Ol Tāuekel han bolǵan künniñ erteñine joq bolıp ketti. Soñman han jibergen quǵınşılar, jiraudı āri-beri izdep taba almay qaytqan. Sol Jiembetti eki jıl ötkennen keyin āldekimder qol-ayaǵın qıl şılbırmen matap, Tāuekeldiñ aldına alıp keldi. Teksergen uaqıtta oqıǵa bılay bolıp şıqtı. Eline qaytqan Jiembet Bayulı ruınıñ ataqtı bir şonjarınıñ on jeti jasar Esenbike attı qızımen köñil qosadı. Astındağı jal- ğız atı, qolındağı eki şekti dombırasınan böten qalıñ mal töler qayratı joq Jiembet Indir tauna qızdı alıp qaşadı.

Qanşa ot auızdı, oraq tisti bolǵanmenen, jiraudı özine teñ körmey bay jigitterin jiberip, qızı men Jiembetti ustap ākeldiredi. Biraq jiraudıñ Tāuekel hanğa jaqındıǵı barın estigen qız ākesi

ata ğurpın buzğan aqının özi jazalasın dep, qol-ayağın baylap han aldına alıp kelgen. - İã, söyle jirau! - degen, Tãuekel kürsinip Jiembetti körisimen

. - Qol-ayağı baylaulı jirau qalay söyleydi? - dedi Jiembet hanğa tesile qarap. Tãuekel jigitterine "bosat" degen işaret bildirdi. Bosanğan Jiembet keregege süyeuli turğan han dombırasın alıp, şırqay jönelgen: "Üş ay toqsan kezinde. Qaq köktemniñ kezinde Qoşqar menen bura mas, Ayğır menen buqa mas. Jas boljamı jetkende Qızdar menen jigit mas -Sol mastıqtıñ jönimen Aldıña kelgen men bir jas, -Kesseñiz, hanım, mine bas!"

Sonda Tãuekel ezu tartıp:- Qız ben jigit ekeui de ayıptı eken, ekeui de jastıqqa mas bolğan eken, - degen qız äkesine qarap, - eki balañdı birdey dürelep, bayeke, elge jaqsı at ala almassız, bolğan is bolıp qalğan eken, bulardı ayırğanmen, sınğan tobatay qayta bütindelmes. Bir jolğa künäsin keşiriñiz. Jazadan qutulğanmen baydıñ aşınan seskengen Jiembet süygen jarı Esenbikemen Indir jağına barmay, Qazıqurt mañındağı el arasında qalıp qoyğan. Ol toydumanda tek jarlıniñ joğın joqtap, halıqtıñ süyikti jirauna aynalğan. Keşe han keñesi kezinde Üstirt jağınan Tãuekelge kömekke kelgen Kişi jüzdiñ shağın qolınıñ işinde Jiembet jirau da bar degendi Tãuekel estip qalğan. El aralağan aqın, jiraudan qaramağındağı jurttıñ özine degen oym, alğısın, qarğısın bilip turu handardıñ qaşannan bergi ädeti. Osı dästür boyınşa "halıq qulağı, közi" dep sanalatın jiraudı özine şaqırıp, jorıq aldında jurt añsın bilgisi keldi. Amandasıp bolğannan keyin Tãuekel:- Söyle, jirau! Bizdiñ joriğımız jayında el-jurtıñ ne dep jatır? - dedi.- Quanıştı el-jurttı körmedim...

- Ayta ber, jirau.- Bizge böten eldiñ jeri kerek emes dep jatır jurttıñ. Buhar, Samar- qanttı alamız dep - halıqtıñ qanın tögu qiyanat, han men sultandardıñ bul ädiletsiz joriğın qostamaımız kerek. Alda-jalda Taşkent, Samarqanttağı han sarayları kerek bolsa, sultandardıñ özi barıp soğıssın deydi hal- qıñ. Rasında da, Tãuekel han, sen jaqsılıqqa bastap otırğan joqsıñ. Soñıñnan jurt erse, öz elin, öz jerin qorğaymın dep erdi. Al sen... Bul bölüşiliktıñ ayağı nege barıp soğatınım bilesiñ be? Endi özbek qalaları ğana örtenip qoymaydı, qazaq dalasın da ört aladı!

Han sup-sur bop ketti, biraq sır bergen joq.

- Aytarıñ bolsa tağı ayt!- Qıs uzaqqa sozılsa mal qırılardı, han iem. Dalada iin-tiresken şöpti şabudıñ ornına, er azamattarıñ soğısqa attanğalı jatır. Budan jurttıña qanday payda bar? - Ayt, ayta tús, jirau! Jiembet kilt toqtadı.- Joq, men boldım, - dedi. - Sen buyırsañ da han iem, bul sözdi aytıp jürgen adamdardıñ atın men sağan estirtpeymin.

- Estirtip qajeti joq, - dedi Tăuekel ezu tartıp, qazir olardı öz köziñmen köresiñ... Sözderin öz qulağıñmen estisiñ...- Sosın!?- Olardıñ kümāndanu durıs pa, töreligin öziñ aytasıñ...Tăuekel esik aldındağı küzetşilerge işarat etti. Sol sätte esiktiñ ar jağınan şıñjırdıñ şıldırılağan üni estildi.Azdan keyin on şaqtı küzetşi qorşağan eki batır üyge kirdi. Ayaq, qoldarı kisendeuli. Jiembet jıraudıñ jüregi oynay jöneldi. Bul ataqtı egiz jigıt Qıyaq pen Tuyaq edi. Jaqında ğana han ekeuin miñ bası etken. Tăuekel Aq Ordanıñ qaldıǵın jinap, qazaq handıǵın qayta qurǵanǵa deyin, ekeui de oǵan ayanbay qızmet etip kelgen. Tăuekel Qıyaq batırǵa ömir boyı borıştı da edi. Söytken qos batır, mine, endi han aldında ayıptı bop, kisendeuli tur. - Jorıq aldında halıq arasında senimsizdik tuǵızıp, ālgi sözdi aytıp jürgen erleriñ, mine, mınalar, - dedi Tăuekel, - "Qum jiilıp tas bolmas, qul jiilıp bas bolmas" degen de, mine osı! Qan maydanda qan tögilse tek quldardıñ ğana qanı tögile me? Ayqasta ajal qarasıñ ba, töresiñ be, tañdap jatpaydı. Qan tögilmey handıq quruǵa boladı degendi kim aytqan? Jiembet bar sırdı birden uqtı. Eñgezerdey küzetşilerdiñ ortasında şoqtıǵı anaǵurlım biik qos batır tapjılmay tur. Qol-ayaqtarı kisendeuli. Sonda da tākappar bastarın tömen ier emes. Osınday ulı jorıqtıñ aldında Qıyaq pen Tuyaq sekildi halıqtıñ süyikti batırın birjolata qurtıp jiberuge Tăuekeldeñ de köñili daualamaǵan. Han işarat etti. Küzetşiler üyden şıǵıp ketti. Sonda ğana Tăuekel: - Eger senderdi burınnan bilmesem, sözderiñnen Abdollanıñ altın aqşasınıñ sıldırı estiledi der edim... - dedi qos batırǵa renji qarap.

- Bizdiñ mına aqılsız bastarımızdı birden aldırıp tastamaǵanıñızǵa raqmet, taqsır han, - dedi Qıyaq batır. Onıñ dausınan mısquıl bilindi.- Basımız alınbay qaladı dep qorıqpañdar! - dedi Tăuekel kekesin sözge kekesin jauap qaytarıp. - āytse de, Abdollaǵa nege sonşa jandarıñ aşı qaldı. Qıyaq? Sonı aytşı?

- Biz qazaqpız, han iem.- İã?- Qazaq bolǵanda jay qazaqpız. Bizge basqanıñ jeriniñ mülde keregi joq.- Al Abdollaǵa şe?- Kelip körsin. Bizdiñ şaharlarımızdı alamın dep eki ret keldi emes pe, odan ne şıqtı? Onı öziñ de bilesiñ. Al bizge basqa eldiñ qalasınıñ keregi joq. Munı jalǵız biz emes, qaramaǵıñdaǵı barlıq jurıt aytadı.

- Dāřti Qıpşaq eliniñ jorıqtarın umıttıñ ba, Qıyaq batır? Elimizdiñ erligi köne jırlardıñ bārinde de ayılǵan. Ata-babamızdıñ atın estigende, sonau Stambul, Rum dirildegan!

- Ol handardıñ jırı, han iem.- Al ataǵı şe?- Ol handardıñ ataǵı, han iem!

- Bārin bizge bergende, öziñe ne qaldı?- Ata meken jerim qaladı! Oǵan qosa sonau meniñ qaraşa üyimniñ janında jayılp jürgen elu qoy, tört tüye, jauǵa şabar bir jüyrigim qaladı! So da jetedi maǵan. Al eger jut kelip, sol kün körisimnen ayrılısam, meniñ üy işimdi eş hannıñ ataǵı

aşıqtan alıp qala almaydı. Tipti qos müyizdi Eskendir Zulharnayınıñ atağı da!- Al Tuyaq batır, sen ne deysiñ?- Bizdiñ bārimizdiñ tilegimiz bir. Özbektiñ de, qazaqtıñ da, qırğızdiñ da. Taşkente jaqını joq Türkistan turğındarın kezdestire almaysıñ. Öz künin özi āzer körip jürgen Buhar ustasın jalğız attı Tuyaq barıp şapqanda ne tabadı?- Tek Buhar ustasın ğana şabamısıñ? Qoliñdı qıstıtıp jürgen han sarayın da tonaysıñ ğoy.- Odan mağan ne tiedi? Han sarayınıñ mülki - handardıñ ülesi...

Hanniñ jarılıp kete jazdap aşulanğanın Jiembet jırau körip tur. Tāuekeldiñ betinen qanı qaşıp, ottı közi uşqın atadı.- Soğıs bola ma, bolmay ma, onı sender emes, han şeşedi, - dedi. - Tek mınağan ğana jauap beriñdersi. Taşkente de tuisımız bar dediñder ğoy jaña. Al sol Taşkentten qazaq jerine jüzdegen adam nege qaşadı?- Ol jaqta bir kedeydiñ terisin eki ret sııradı, al munda...- Toqtama, ayağına deyin ayt!

- Al munda bir jarım ret qana! - dedi Qıyaq batır, hannıñ betine tike qarap. - Umıtpaspın bul söziñdi, batır, - dedi Tāuekel ızadan tunşığa, - jaraydı, bul jayında tağı da söylesermiz. Tek sender mağan mınanı aytıñdarşı... Taşkent joriğına barmay-aq qoyıñdar. Sonda Buhar āmirşisiniñ quldığanın qutılamız dep bizdi kütip otırğan ağayın-tuıstarıñnıñ ümitin satqandarıñ ba, qalay bolğanı?..Munday suraqtı kütpegen qos batır birden jauap taba almay qısılıp qaldı.- ārine, biz olarğa jārdem beruge tiistimiz... - dedi Qıyaq kümilji.- Bāse, solay şıǵar! Taşkenti alsaq, Abdolla hannıñ şaharlarımızğa şabuıl salatın qalası qalmaydı. Kördiñder me, bul joriqtıñ ne üşin kerek ekenin? Jā, boldı endi, batırlar... Barıñdar... Tezirek Taşkent joriğına dayındalıñdar. Tāuekel küzetşilerdi şaqırıp alıp, eki batırdıñ ayaq-qoldarındağı kisenderdi aludı buyırdı. Qıyaq pen Tuyaq hanğa lām-mim dep til qatpay, qur bastarın iip tājim etti de, üyden şıǵıp ketti.

- "Qılı-qılı zaman bolar" degen mine, osı - dedi Tāuekel Jiembet jırauğa burılıp. - Burıñıday emes, han qaramağındağı adamdarına: "Jorıqqa birge jüriñder" dep ötinetin küyge jetti - āytse de, ālgi ekeuin durıs bosattıñ, han iem.

- Taşkent joriğına olar attanadı, - kenet, onıñ jüzi tağı surlanıp ketti, - sodan keyin jolıma böget bolıp körsin! Abdollanıñ mağan oylağan qastıǵın ömir-baqı umıtpaspın. Samarqantın da, Buharın da alamin! Balqı men Hiuağa da baramın! Abdollanı ürim-butañimen birge, tabanımnıñ astına salamin. Moynına arqan baylap Buhardıñ o şeti men bu şetine süyretip ötem. Aqsaq Temirdiñ tui jelbiregen Samarqant pen Buharda Aq Ordanıñ aq tuın jelbiretem! Bar ālemge atağımdı şıǵaram!

Eki iğın kere, ornınan qalay turıp ketkenin Tãuekel özi de sezbey qaldı. Közi sãl jumılıp ketken. Ne aytıp, ne qoyğanın biler emes. Auızı aq köbiktenip, bir qolın joğarı köterip, tunşığa söylep tur! älden uaqıtta özine tiksine qarağan jiraudıñ közine közi túsip ketip kilt toqtadı. Aq Orda hanı sozıla barıp ornına otırdı.- Kökeykesti armandarımniñ auzımnan şıqqanı şoşıqtan joq pa seni, jırau? Jiembet basın şayqadı.- Joq. Tek bul keseldi sağan däl osılay tım erte keledi dep oylağan joq edim.

- Qanday kesel?- Han keseli... Tım erte keldi. Soñıra-aq kelse tögiletin qan da az bolar edi, han iem...Eki jaq Taşkent şaharınıñ künbatıs tusında kezdesti. Abdolla han alpıstan asqanına qaramay aq boz atın oynaqtatıp, qan maydanğa özi şıqtı. Bul ayqasta äbdi-Mumin qatısқан joq. Ol öziniñ äskerin Balqı şetinde ustap qaldı. Qazaq qolınan eki ese kem Abdolla laşkarları barınşa erlik körsetti. Bul kezdegi olardıñ eñ senimdi qaruları Taşkent şaharlarınıñ eñ biik qamalınıñ üstine ornatқан "Qara bura" zeñbiregi, bıqığan qazaq qolına ajal tasın jaudıra bastadı. Qazaq äskeri şıday almay keyin şegindi. Däl osı mezigilde Taşkent şaharındağı burınğı Babasultan jağındağı köp turğındar qalanıñ tükpirindegi temir qaqpandı aştı. Osı qaqpandan kirgen Qıyaq pen Tuyaqtıñ eki miñ äskeri şahar işindegi Abdolla qolın kül-talқан etip, eski qamal üstindegi qatar turğan tört "Qara bura" zeñbiregin qıratdı. Keyin şeginuge aynalğan Tãuekel han äskeri qaytadan şabuılğa şıqtı. Esim men Qudjek sultannıñ eki büyirin ala, qıyalap şapқан jauıngerlerinen qorşauğa túsip qaladı ekenbiz dep seskengen Abdolla äskerine keyin şeginuge buyırdı. Sol-aq eken, "jau qaştı" dep soyıl, şoqpar ustağan qalıñ qazaq lap qoydı. Budan burın betine jan qaratpağan, qorasan qurısına bölengen Buhardıñ ataqtı laşkarları, бүkil Orta Aziyağa äygili Ubaydolla, Asfandiyar, äbdi-Latif, Hodja-Kulı-quşbegi, Qudayberdi jasaul, Qulbaba-Kükiltaş sekildi äsker qolbaşşılardan ayrılıp, tım-tıraqay şegine bastadı.

Äli de bolsa laşkarların toqtatam dep äure bolıp, jasaqtarınıñ orta şeninde jürgen Abdolla hanğa kenet äldelim saut buzır jebesin jiberdi, sultan - teriskey tusına şaptı. **Qubıla jağındağı Qañlı, Şanışqılı sekildi rulardıñ äskerin Tursınuhammed ämir basqardı. Bekinistiñ eñ qauipti jağı künşığısı edi. Bul tustı Jolımbet batır qorğadı. Şabarman endi bul batırdıñ da jaralağan habarın äkeldi. Osı sebepten qalanıñ künşığısına Tuyaq batırğa şabuğa tura keldi. Han ordası künşığıs jaqtağı maydanda bolatın. Kimde-kim osı maydandı basqarsa, sol jalpı äskerdiñ qolbaşşısı sanaluğa tiisti edi.**

Qazaqtıñ ırgeli rularınan şıqqan batırlar men Şıñğıs urpağınan tarağan sultandar Tãuekel hannıñ Qıyaq pen Tuyaqtı miñ bası etkenine iştey narazı edi. Ärine, däl qazır bular Tuyaqtıñ aytқанına bağına qoymauları da mümkin. Bunı túsingen Aqtorğın, eriniñ sautın kie

bastadı. Atına qoňgalı jatqan Tuyaq üyden bir jas batırdıñ jügire şıǵıp, Tãuekeldiñ Teñbilkögiñe asıǵa mingenine tañ qaldı.

- Tuyaq batır, men de sizben birge baramın, - dedi ãlgi jas batır.

"Bul kim? Qaydan payda boldı bul batır?" Jön surasar uaqıt emes, qatarlasa şaba jöneldi. Sonda ğana Tuyaq janında kele jatqan - Tãuekel hannıñ kişi bãybişesi Aqtorǵın ekenin bildi. Tuyaq oǵan: "Qayt keyin!" dey almadı. Qazaqtıñ batır qızdarınıñ jauǵa qarsı şabuı jañalıq emes. Aqtorǵınıñ janında bolı, han atınan Tuyaqqa "qazir sen ãsker qolbaşsısıñ" degendi eskertkendey edi. Bular künşıǵıs qaqpaaǵa jetkende, eñ aldımın körgenderi: qamaldı qorşap ne isterin bilmey ürpiise qalǵan qazaqtıñ qalıñ ãskeri men osı qamalǵa ar jaǵınan tutasqan qara bulttay, jubın jazbay tönip kele jatqan jau laşkarları boldı. Tãuekel hannıñ qaza tapqanı eki jaqqa birdey jetken eken. Aybarlı qolbaşsısınan ayrılǵan qazaq ãskeri qanday abırjısa, jau jaǵı sonday qatulana tüsken. Künşıǵıs tustı qazir basqara qoyatın batırı joq ekenin sezgen Jarmuhammed pen Baqimuhammed sultandar ãskerleriniñ köpşiligin de, bilektisin de osı öñirge tökken.

Mine, olar qara bulttay qaptap kele jatır... Jañadan küş qosılǵanına qaramay qazaq jauıngerleriniñ qutı qaşqan. Ąr jerden "Sap tüzeñder!", "Qaşuşı bolmañdar!" dep ayqaylaǵan mıñ basılarınıñ jarlıǵın eşkim tıñdar emes, soǵıs kezinde han ölüi jaman ırım! Mümkın sodan da bolar, keşegi aybındı qazaq jigitteri, qazir qasqır şapqalı turǵan qoyday ürpiise qalǵan. Qorǵan men jau arası bir şaqırımday. Jau qazir lap qoyadı. Sonda bãri de bitedi. Qaşqanǵa qatın da batır, qazaq ãskerin mınau kele jatqan alıp küş köşe-köşeni qualay jürıp qırıp saladı. Qala işindegi urısqa üyrenbegen qazaq jigitteri eñ bolmasa öz bastarın da araşalay almaydı. Jaumen ne bolsa da jazıq dalada kezdesu kerek.

Kenet qorǵan qaqpasınan jauǵa qaray bir salt attı şaba jöneldi. Astında Tãuekeldiñ Teñbilkögi, üstinde Tãuekeldiñ saurtı, basında dulıǵası... Abırjıǵan qol zamatta tına qaldı. "Bul kim? Bügin ğana özderi qara jerge qoyǵan Tãuekel tirilip kelgeni me? Yapırmau, hanmen qatarlasa şauıp bara jatqan Qiyay batırdıñ özi me? Onı da bügin hanmen birge jerlegen joq pa edik?" Söytkenşe bolǵan joq, bulardıñ qulaǵına Aqtorǵın men Tuyaq batırdıñ:- Aruaq! Aruaq - dep ayqay salǵan uranı estildi.

Sol-aq eken, jaña ğana ürpiisip turǵan qazaq jigitteri, attarına qamşını basıp-basıp jiberip, alǵa qaray qualay lap qoyǵandarın özderi de bilmey qaldı.

- Aqjol! Aqjol!- Üysin! Dulat! Şaqabay!- Qaraqoja! Qabanbay!- Beket! Qañlı! Börıbay! Qaşan da bolsa birinşi bop atoy salǵan jau qorqınıştı. Qolbaşsılarınan ayrılǵan ãskerden

munday qimıldı kütpegen Buhar laşkarları dürligip qaldı. Keybireuleri attarınıñ basın keyin burıp ta aldı. Tãuekel hannıñ özderine ayan Teñbilkögi men altın jalatqan dulıǵasın körgeñ Buhar äskeri han ölmegen eken dep oyladı. Özderine tayap kele jatqan qaharlı küşke qarsı tura almadı. Tirilip kelgen Tãuekel men Qiyaqtıñ susı jeñdi me, keyin qaray qaşa jönelgen laşkarlar körindi. Tek keybir toptarı ğana nayzaların inǵaylap qarsı şaptı. Köptikten göri erlik jeñetin zaman, qazaq äskerleri sol qaharlı betterinen taymaǵan qalpında, alıstan kep bar pãrmenimen jaǵanı urǵan dolı tolqınday, jubın jazbay, Buhar şebiniñ däl ortasına kep kirdi. Qarqındarı sonşalıq ekpindi boldı, tınıq sudı qaq jarǵan süyir tumsıq qayıqtay, jau şebin qaq bölip öte şıqtı. Äne-mine degenşe kök nayzalar qaǵısıp, qurış aldaspandar qulaştay sermelip, qoyan-qoltıq urıs bastalıp ta ketti. Qabaq qaqqanşa talay jüyrikter şılıbırların süyretip bosap şıǵa berdi, san erler "ättegen-ay" dep qara jerdi qaba quladı. Tuyaq öziniñ ejelgi serigi altı jigitemen qaptaǵan jaudan Aqtorǵındı qorǵaumen boldı.

Urıs qıza tüsti. Jaularınıñ az ekenin bilgen Buhar laşkarları qazaq jigitterin tıqsıra bastadı. Osı kezde "Esim! Esim batır jetti!" degen ayqay şıqtı.

Sol sätte bir büyirden astındaǵı Aqtankerin kösildire salǵan eñsegey boylı Esim körindi. Soñınan şubıra şapqan qalıñ qol. Bul qalanıñ küñgey jaǵındaǵı Buhar äskerin jeñip endi küñşıǵıs tusındaǵı maydanǵa kele jatqan Esim jasaqtarı edi. Qazaq äskerine jaña küş qosılǵanın körgeñ Buhar qolı endi keyin şegine bastadı. aytıp bolıp Buqar jırau Bögenbayǵa qaraǵan:

- Mine, kördiñ be? Qaramaǵındaǵı jurttıñ tilin almaǵan Tãuekel ne taptı? Qanşama halıqtıñ qanın tögip, aqırında özi de jau qolınan dünie saldı. Tarih ädiletligi osılay...

- Iã, han handıǵına tartpay tura ma? Qara halıqtıñ qamın qaysısı oylap jür deysiñ? - dedi Bögenbay. - Meni qajıtqan joñǵarlar emes, Äbilmãmbet pen Äbilqayırdıñ altıbaq alauızdıǵı.

- Sen osı Äbilmãmbetpen äli tabısa almay jürsiñ be?- Sirã, tüsinispey-aq ötetin şıǵarmız. Joñǵar äskeri Türkistandı alǵannan keyin, Orta jüzdiñ hanı Äbilmãmbet ordası Üş jüzdiñ tüyisken jeri - Teliköldiñ tusına köşken. Bayanaulı jaǵınan kelgen Bögenbay men Buqar jırau Arqanıñ biraz jigitemen osı arada, han ordasınıñ janında bolatın. Bul kez joñǵarlarmen ülken urısqa barmay, uaq jorıqtarda itjiǵıs tüsip, eki jaqtıñ arası bir mezet qaru küşinen köri, til quatına köşken şaq. Türlı-türlı kelisim sözder, ädilette, ädiletsiz bitimder jürip jatqan. Däl osı künleri Äbilmãmbet ordasına kenet bir suıq habar jetken. Qalden Cerenniñ qanqumar inisi Lolo-Dorji, Qalden Cerenniñ kelisiminsiz, öziniñ bes miñ qolımen Sırdıñ tömengi etegindegi Äbilqayır han- ğa qaraytın qaraqalpaq pen Tama, Tabın rularınıñ biraz aulın ayamay şauıptı. Soǵıstıñ alǵaşqı kezindegidey, älgi auldardıñ külin kökke uşırıp, bar malın aydap äketipti.

Köp adamın qırıp, iske tatitin qız, bozbala, sulu äyel, qarulı jigitterin Hiuadağı küñ men qul satatın bazarğa äketip bara jatır degen habar jetti. Äbilmämbet şaptırğan barlauşılar bärin rastap qaytqan. Jäne olar "Joñgardıñ qolı eki bölinipti. Üş miñı qıruar maldı aydap, özderiniñ ordası turğan Ilege qaray qaytıptı. Al Lolo-Dorjidiñ özi eki miñ sıpayımen san jetpeytin tutqındı matap Hiuağa bettepti. Tutqındardıñ işinde Tama eline seruenge kelip jatqan Äbilqayırdıñ tuğan qarındası Saqıpjamal bike de bar eken" degen habar äkeldi.

Orda mañındağı batırlar, jaungerler dürlige qalğan. Aldaspandarın qayrap, nayzaların uştap, Hiua bazarına aydalıp bara jatqan qaraqalpaq, qazaq baurıların qutqarıp qalmaq bop, jorıqqa dayındala bastağan. Sol dürlikkenniñ biri Arqadan bes jüz sarbazben kelgen Bögenbay batır edi. Biraq Äbilqayırdıñ Ülken Ordadan bölünip ketkenine riza emes Äbilmämbet Kişi jüz hanınıñ qarındası Saqıpjamaldıñ da küñdikke satılığa aydalıp bara jatqanın estigende, işinen "şoq-şoq" aytıp, qolın bir-aq sermedi: "Şabilğan jurt Äbilqayırdiki. Küşti bolsa adamdarın özi alıp qalsın" degen. Daurıqqan jaungerler su sepkendey tez basıldı. Äbilqayırdıñ bul kezde sonau Jayıq boyında jorıqta jürgeninen habardar Bögenbay ğana qızuın basa almağan, "Äbilqayır ülgire almaydı, Hiua jolına biz jaqınbız!" dep Bögenbay hanğa kelip, jorıqqa şıǵuın ötingen. Biraq Äbilqayırğa ökpeli han könbegen. Aşuğa mingen Bögenbay öziniñ bes jüz jigitime atqa qonuğa buyırğan.

Sonımen Bögenbay qolındağı az äskermen, bir töbeniñ baurında, özinen äldeqayda köp jauınıñ jolın tosıp jattı. Köp keşikpey-aq alıstan talmausırıp bir qayǵılı ün estildi. Jaungerler tına qaldı. Köp dauıs qosılıp bir zarlı äñ aytıp keledi.

"Qara taudıñ basınan köş keledi, Köşken sayın bir taylaq bos keledi. äñ joqtau tärizdi. Şerli jürekten şıqqan aşçı zapıranday. Bükil halıqtıñ qayǵısı osı bir öksi ayıtılın öleñge sıyıp ketkendey, adamnıñ jüregin tırnap äketip baradı. Bul äñdi közinen jası parlağan, elinen, jerinen ayrıl- ğan köp äyel qosılıp aytqanda janıñdı qoyarğa jer tappaysıñ. Jar tasalap jatqan jigitterdiñ üstin aur zil basıp, jariq dünie qarautıp ketkendey boldı. Jigitter tistenip, qarularınıñ sabın qısa tüsti.

Bular jatqan jer tereñ şatqaldı, uzınnan-uzaq sozılğan tau arası edi. Ireleñdegen köş jolı osı tau arasınan ötip, aldındağı jazıq alañğa şıǵadı. Odan ärmen qaray qumayt, taqır dala bastaladı. Köp keşikpey bir qoynaudın salt attı körindi de, birtindep köbeye bastadı. Endi say işin qaptağan adam, küñirengen ün jaup ketti. Qan sasılğan talay urıstı basınan ötkizgen Bögenbay da köz aldındağı mına körinisten janı türşigip, barmağın tistey berdi.

Toptıñ aldında kumis er-toqımdı narday qara ayğır mingen, basında qazanday qara dulıǵası, üstinde kök temir saurtı bar, qara murtın qulaǵına aparıp orap qoyǵan, Lolo-Dorjıdıñ özi kele jatır. Sırt beynesiniñ özi-aq bul noyannıñ qanşalıq qanqumar ekenin körsetkendey. Onıñ soñınan joldıñ eki erneuin ala, kileñ kök nayzalı, şoyın şoqparlı, at üstine oba tastay bop şökken joñǵar basqınşıları. Ortada uzınnan-uzaq sozılǵan tutqındar. Şaştarı tulımdalınp julıǵan qızdar, jalañ ayaq, jalañ bas äyelder, keybireui jas nâreste böpesin arqalap alǵan, al qaysıbireui ayaǵın jaña ğana apıl-tapıl basqan balasın jetektep äzer keledi. Bulardıñ däl ortasında uzın qıl arqanmen matalǵan keşegi jaysañ, jaqsı jigitter. Kiimderi jır- tılǵan, deneleri jaraqattanıp isingen, üsteri qan-qan. Şıqqan köz, julıǵan qulaq... Osı sumdıq köriniske qosıla nan surap jılaǵan jas balanıñ aşçı dausı, "qoy-qoylap" jalıǵan anasınıñ kübir-sıbırı, jüre almay qinalǵan auru, jaralı jandardıñ inqıl-sınqılı, olardı boqtaǵan, balaǵattaǵan, zirk-zirk etken joñǵar noyandarınıñ qaharlı ayqayları tumanday tutasa kelip, tau arasın bir sumdıq üreyli ünge toltırıp jiberdi...

Qarındaстан ayrılǵan jaman eken, Qara közden möltildep jas keledi". Jılau-sıqtıau arasınan aspanǵa äzer qalıqtap köterilgen jaralı qustay, ökiniş-qayǵıǵa tolı küyikti äñ talıp jetedi.- Sorlı halqım-ay! - dep bir jas jaunger eñkildep jılap jiberdi. - Sabır et, jigitim! - dedi Bögenbay burılmastan tistene. - Qazır olar sıbaǵaların aladı. Bögenbay bul aranı özi tañdaǵan. Joñǵar äskeri sonau alañǵa şıǵa bere tiispek. Şubırǵan top öte bergende, bir jastau äyel jol şetine şıǵıp, emşektegi balasın qundaqtay bastadı. Bunı körgen eñgezerdey qara noyan jarǵa qonǵalı kele jatqan qara qustay äyelge tayay berdi. Kenet kök nayzasın jarq etkizip jerde jatqan nâresteni nayzasınıñ uşımenen ilip alıp, joldıñ şetine qaray laqtırdı. Äyeldiñ jan dausı şıǵıp şar ete qaldı. Nâreste laqtırǵan tımaqtay, aspanǵa dalbañday köterilip, qalıñ butanıñ arasına barıp tüsti.

Noyan öziniñ isine mâz bolıp, qarqıldap küldi. Onıñ balanı sonşalıq alıs- qa laqtırǵanına qoşamet körsete, özge noyandar da küle bastadı. Tau arası beyne bir bos kübidey küñgirlegen, sasıq küzendey şaqıldıǵan, sumpayı külkilerge tolıp ketti.

Balasınan ayrılǵanın jaña tüsingen äyel, jan uşırıp jaralı barıstay, älgi noyanǵa tap berdi. Bunı körgen tutqındar da şıday almay, joñǵarlarǵa qarsı umtıldı. Biraq baylaulı, mataulı top ne istey aladı, qarulı joñǵarlar endi olardı qamşınıñ astına aladı. Jarqılday tüsken joñǵardıñ qısıq qılışı, bar küşimen sermelgen şoyın şoqparlar. Talay jas nâresteler nayza uşına ilinip, kökke uştı, qos qoldap urǵan şoqpardıñ salmaǵınan talay qırşın jastıñ moyını üzilip jerge tüsti. Tau arası ip-ilezde qan-josa boldı.

Sabalıp jatqan top işinen bir sāt qolañ şaşı jerge tögilgen, üstindegi maqpal qara peşpentiniñ öñiri dal-dal bolğan bir jas qız jügirip Lolo-Dorjidiñ aldına bardı. "Mına qırğındı toqtat" degen bolıı kerek, noyanğa birdeme aytıp jatır. Noyan jauap qayırar emes, kenet üzeñgisine jabısқан qızğa qaradı da, sāl eñkeyip, qızdıñ şaşın ustap, taqımınıñ astına bastı. Sodan keyin qızdıñ bajıldap, baqırğanına bülk etpey, qandı qırğınğa qarap, melşiip qattı da qaldı. Däl osı sätte:- Aǵatay-au, budan da ölgenimiz jaqsı edi ğoy! - dedi Bögenbaydıñ qasında aşuǵa bulıqqan ālgi jas dauıs.

Bögenbay jalt burıldı. Qarsı aldında ürip auızǵa salǵanday bir jas jigıt tur. Onıñ közinde tunǵan möldir jastı kördi de:- Attarıña miniñder! - dedi. Bul jas jigıt Nauan ustanıñ jalǵız balası, soñınan erligimen бүkil qazaq eline ayan bolğan Kerey edi. Ol serikterine jügire jöneldi. Azdan keyin:- Attan! - degen Bögenbaydıñ küşti dauısı şıqtı.

Tau arası uranǵa tolıp ketti.- Aqjol! Aqjol! - Bögenbay! Bögenbay! Kertöbelimen oyqastap şıqqan Bögenbay, at qarqının toqtatpastan kelip, qara şoqparımen qos qolday soǵıp, ā degende Lolo-Dorjidi urdı. Ol dünieniñ ne bolıp ketkenin bilmey at jalın quşaqtap şaba jöneldi.

Joñǵarlar esin jiǵanşa qazaq jigitteri birazın jayratıp saldı. Joñǵardıñ qatıgezdiginen jandarı türşiǵıp, ābden ızalanǵan jigitterdiñ ārbireui on kisiniñ qımılın istedi.

Qolbaşlıları jaralanǵan, āri kütpegen jerden tigen soqqıdan abırjıp qalǵan joñǵarlar qaşa jöneldi.

Biraq tau arasındaǵı tar şatqaldan jol tauıp qutıla almay, köbi soylǵa jıǵıldı. Tek eki jüzge jeter-jetpesi ğana qaşıp qutıldı.

Üşinşi "qalmaq qırılǵan" urısı osılay ayaqtalıp edi. Baǵanaǵı Lolo-Dorjiǵa barıp, ötiniş aytқан qız Ābilqayırdıñ qarındası Saqıpjamal bikeniniñ özi ekeni.

Urıs bitkennen keyin, Bögenbay jigitterimen Kişi jüz eline qonaqqa bar- ğan, Bögenbaydıñ batırılıǵına riza bolğan Ābilqayır jāne bul sekildi batırdı öz jaǵında ustaadı jön körip, Saqıpjamaldı Bögenbayǵa qostı. Bögenbay sol betimen osı jaqta qalıp qoyǵan. Sodan beri ol Ulı jüz ben Kişi jüzdiñ tüyisken jerinen qonıs alıp, osı arada bes jılday otırdı. Ābilmāmbetke ökpeli Bögenbay āli de osı jaqta qala berer me edi qayter edi, jaqında Abılay sultannan kisi kelgen. "Qazaq eliniñ aldında āli talay asu bar, batır elge qaytsa jön bolar edi" deпти Abılay. Oǵan Buqar jirau da ötinişin qosa joldaptı. Bul arada da Bögenbay abıroysız bolǵan joq. San

urısqa qatınastı. Halqımñ alǵısın aldı. Ąytse de, kindik kesip, kir juǵan jerin zi de saǵımp jr edi. Ąri oylap, beri oylap, aqırı elge qaytuǵa kelisim berdi. Osılay, әне-mine kşemin dep jrgeninde, keşe Ąbilqayır hannan da şabarman jetip, "Ordaǵa kelsin! degen habar keldi. Bögenbaydıñ bügingi tolquı osıdan edi. "Han nege şaqırdı eken? Meniñ köşkeli jatqanımdı bireu jetkizgen ǵoy şaması. Endi aşıq aytuǵa tura keledi..."

Ol ne de bolsa han ordasına barıp qaytpaq boldı.

II

Orta jz hanı Smeke Sariarqanıñ tkpiri Nura zeniniñ arǵı betine qaray ıǵısqanda, Kşi jüzdiñ hanı Ąbilqayır ordasın Irǵız zeniniñ jaǵasına kep tikken. Bul kezde qazaq eli joñǵarlarmen taytalas tsip, keyde jeñip te jrgen. Osınday jeñistiñ biri Ąbilqayır han men Tayman batırdıñ basqaruımen Sarısuǵa quyatın Bulantı zeniniñ jaǵasında, al ekinşisi taǵı osı Ąbilqayır men Bögenbay batırdıñ basqaruımen Qoşqarata men Boraldı zenderiniñ joǵarǵı saǵasında bolǵan. Sol ayqastardan keyin Ąbilqayır han tikeley joñǵar skerimen soǵısudı qoyǵan. Onıñ köñili endi basqa bir kresterge auǵan. Al biraq Ąbilqayır kşip ketkenmen, qazaq eli Joñǵar şapqınşılardı qarsı şǵuın toqtatpadı. Kres knnen-knge dey tsti. Ąsirese Ile men Qaratal zenderiniñ boyında Qabanbay men Bayan batırlar bastaǵan halıq jasaqtarı joñǵarlardı san ret jeñdi, ytse de bunıñ bri, negizi mıqtı qurıl- ǵan joñǵar skerin kyretetindey kşke aynala almadı. Tek basqınşılardı toytaruǵa bolatının krsetetin, halıqtıñ ruhın köterer ayqastar resinen aspadı. Joñǵardı jeñgen künde, ar jaǵında odan da kşti, özine kz tikken Qıtay boǵdıhandarı bar ekenin eske almaǵan jurttı osılay, öz taǵdıruı şin jan ayamay krese berdi.

Söytse de, el basına tuǵan künniñ tım qaterli, qazaq jerine qızıqqan körşileriniñ qauipti ekenin oylaǵandar da tabıldı. Sonıñ biri Kşi jüzdiñ hanı Ąbilqayır boldı. Ol endi batıs jaqqa mittene qaradı. Biraq hannıñ Irǵızǵa kşip kelisimen qazaq pen qaraqalpaq eliniñ atınan "qaramaǵıñızǵa alıñız" dep jazǵan hatı Peterburgke jetkende, orıs kimderi tañ qalmadı. Joñǵarmen kresip jatqan qazaq eliniñ tbi zine osılay kelip pana suraytının olar burınnan da biletin. Sol sebepten aptıqpay, qazaq eliniñ şın jaǵdayın tsinu şin, Rossiya patşalıǵı arnaulı elşi jiberudi uyǵardı. Rossiya kimderi şıǵıs krşilerine z qaramaǵındaǵı mdenieti, dstri, tili jaqın kisilerden elşi jiberudi det etip kelgen. Bu jolı da so daǵdıısına salıp, tatar moldası Maqsut Yunus oǵlın attandırdı.

Kişi jüzdiñ hanı bul moldamen bir miñ jeti jüz jürma altınşı jılı qaraqalpaq jerinde kezdesti. Osı kezdesuden keyin Ābilqayır: "Edil qalmaqtarı tārızdi bizdi de qaramaǵıñızǵa alıñız" dep aq patşaǵa hat jazıp, Qoybaǵar Köbek ulın bas etip taǵı elşiler attandırdı. Bul elşilerge: "Qaytseñder de patşa aǵzamnan başqurt jeri men Jayıq özeniniñ ortasında köşip jüruge jäne Rossiya qalalarına barıp sauda-sattıq isteuge ruqsat aluǵa tırısıñdar", - dep tapsırǵan. Biraq şıǵıs jaǵında āli ābden bekinip bolmaǵan Rossiya patşalıǵı, qazaq elin qaramaǵına alsa, Joñǵar qontayşısımen burınǵı qarım-qatınasın buzıu mümkin ekenin eske ustap, toq eter jauabın türli sıлтаumen soza berdi. Rossiya patşalıǵınıñ qoltıǵına kirgen Edil qalmaqtarı men başqurt eliniñ "murtın balta kespey otırǵanın" körgen Ābilqayır Rossiya patşalıǵına "qaramaqtarıña al" dep, ālsin-ālsin hat jazıp, elşiler jiberudi qoymadı. Aqırında qazaq eliniñ özine baǵınıştı bo- lunnan tek payda tüsetinin uqqan, Birinşi Petr patşadan keyin taqqa otırǵan Anna Ioannovna Ābilqayır hannıñ bir miñ jeti jüz otızınşı jılı nau- rızdıñ segizi küni "qorǵandıq" isteuin ötingen qaǵazına jauap retinde, qır- ğız-qaysaq jurtın qaramaǵına alǵandıǵın bildirip, bir miñ jeti jüz otız birinşi jılı fevraldıñ on toǵızınşı küni ukaz şıǵardı. Bul ukazdı bir miñ jeti jüz otız birinşi jılı oktyabrdiñ besı küni Irgızdaǵı Ābilqayır Ordasına Sırtqı Ister kollegiyasınıñ til maşǵı - audaruşısı Murza Tevkelev ākep tapsırdı. Rossiya patşası Kişi jüzdi öz qol astına alǵanın estip, Ulı jüzdiñ atınan Qodar bi, Töle bi, Satay batır, Bulaq batır qol qoyǵan, "bizdi de qol astıñızǵa alıñız" dep Anna Ioannovnaǵa jazılǵan ötiniştı Peterburgqa Qangeldi batır alıp kelgen. Söytip, qazaq eli men Rossiya jurtsılıǵınıñ arasındaǵı jaña dāuir bastaldı. āytse de Ābilqayırǵa berilgen ukazdan keyin de qazaq eliniñ Rossiya patşalıǵımen qarım-qatınası birden jöndelip kete almadı. Başqurt pen Edil qalmaqtarınıñ şabuılı da tıyılmadı. Hannıñ Rossiyaǵa arqa süyemek bolǵanına riza emes qazaqtıñ özge sultandarı, āsirese, Ābilqayırdıñ baq kündes qastarı onıñ sayasatına kedergi jasap, kijine tüsti. Osınday qamşısın bilegenniñ biri Baraq sultan edi.

Joǵarǵıday jaǵday tuǵan kezde, patşanıñ özi "million somǵa deyin şıǵın şıǵarsañ da, qazaq jerin Rossiyaǵa zañdı türde baǵındırudıñ jolın tap" dep buyırıq bergen Tevkelev qaytadan Ābilqayır ordasına attandı. Bul habardı "uzınqulaq" Kişi jüz hanınıñ Ordasına tez-aq jetkizdi. Sol küni-aq Ābilqayır Tevkelevpen kezdesu qamına kiristi. Eñ aldımın üzeñgiles batırları men özine qarsı jaqtıñ oyların bilgisi kep, Baraqqqa, Bögenbayǵa, Tayman- ğa, bir taypanıñ aqsaqalı - bii Bögenbayǵa at şaptırdı. Bögenbaydan özgesi habar alǵannan keyin, köp keşikpey han ordasına jetti. Bögenbay men Tayman jayşılıqtaǵı öz serikterimen kelse, Baraq sultan ājeptāuir qarulı qolmen han ordasına kep tüsti. Jäne nege ekeni belgisiz, öziniñ ejelgi qası, qan maydanda san atısқан Qalden Cerenniñ elşisi Ceren-Dorjıdı erte kelipti. Bul bir miñ

jeti jüz otız törtinşi jılı edi. Ābilqayır Ordası bügingi qonısı Irgız özeniniñ jağasında. Qazir han ordasında birneşe adam otır: Qanjıǵalı Bögenbay, onıñ qarsı aldında Şekti ruınıñ atı-şulı batırı Tayman. Bulardan joǵarıraq, Ābilqayırdıñ oñ jağında Naymannıñ sultanı Baraq... Jurt onı qaysarlıǵı, erjürektigi üşin Kökjal Baraq ataǵan. Hannıñ sol jaq büyirinde, Bögenbaydan joǵarıraq, Joñǵar hanı Qalden Cerenniñ elşisi, qara tündey tünergen Ceren-Dorji... Bögenbaydıñ közi Āldeqalay Taymanǵa tüsip ketip edi, ötken bir jaylar esine keldi. Onda bul ekeui de qılşıladaǵan jas jigiti edi. Sol jıldarı Qanjıǵalı ruı Qaraötkel men Kerekudiñ tüyisken tusındaǵı Ereymentau, Qorjinköl, Aqköl, Qoyandı-Qoytas, Şaqşa degen jerlerdi jaylaytın-dı. Al Şekti ruı Aq Jayıqqa quyatın Jem özeniniñ boyında köşip jüretin. Jazı añızraq, ıstıq kelip, qısı qattı bolar jılı eki el birdey Sırdıñ qamıstı jaǵasına qaray jılısatın. Osınday Qanjıǵalı, Şekti ruları dariya jağasında bastarı qosılǵan jılı ulan-asır bir ülken toy bolǵan. Qoñırat ruınan şıqqan ataqtı bay saudager Qisan jalǵız ulın sündetke otırǵızǵan. Osı toyda Arqadan kelgen Bögenbay men Şektiniñ jas jolbarısı Tayman qattı kerisip qalǵan. Sodan beri eki aqııqtıñ betpe-bet uşırasıp otırǵanı osı. El basına kün tuǵanda jeke bastıñ kikiñiñi esterinen şıǵıp ketken-di.

Künniñ añızraq ıstıǵına qaramay, tirkestire tigilgen han ordası - aq boz üydiñ esikteri tügel jabıq. Jayşılıqta jel soqsın dep türüp qoyatın irgeleri de tüsirilip qoyılǵan. On eki qanat aq boz üyde osı beseuinen basqa esik aldında jalañaş qılıştarın keudelerine tayay ustaǵan, eñgezerdey qos küzetşi men sırlı tegenedegi sarı qımızdı sapırıp otırǵan, hannıñ on segiz jasar kenje ulı Eralıdan basqa eşkim joq. Han, sirã, kenjesi men esik aldındaǵı küzetşilerine senetin bolar, qonaqtarimen sır jasırmay erkin söylesip otır.

- Iã, Ābilqayır han! - dep eñgezerdey qara sur Baraq sultan, uşı qulaǵına deyin jetip turǵan, bileudey qara murtın sausaǵimen sılap qoydı. - Alısqa at şaptırıp, bizdi nege şaqırıp otırǵanıñdı işim sezedi. Qatın patşa bizdiñ elge Teuipkeldi qayta jiberse, budan üş jıl burınǵı "qaramaǵıña kirdim" degen seniñ söziñ jetkiliksiz bolǵanı ğoy... - Ol Ābilqayırǵa mısquılday qaradı. Qazaq jerinde - Tevkelevti "Teuipkel" dep atap ketkendikten, onıñ kim turalı söylep otırǵanın bãri de tüsindi.

- Boljauıñ döp tãrizdi... Mırzanı qayta jiberuine qaraǵanda bir meniñ uãdem ãyel patşa aǵzamǵa jetkiliksiz bolǵanı haq... Biraq, - Ābilqayır sol jağında otırǵan Ceren-Dorjiǵa köziniñ qıǵın audardı da tına qaldı.- Iã, ayta ber, ne "biraǵı" bar? Ābilqayırdıñ jüzi quqıl tartıp ündemedi.- Aytamın degen söziñe, isteymin degen isiñe irkilmeytin Ābilqayır han, nege ündemey qaldıñ? Ālde aramızdaǵı jat adamnan qısılıp otırsıñ ba? Ayta ber, Ceren-Dorji Qalden Cerenniñ elşisi bolǵanmen, meniñ jaqınım...

Äbilqayır ezu tarttı.- Qalden Cerenniñ elşisi jaqınıñ boluna qarağanda, Joñğar qontayşısınıñ özi de dosıñ bop şıqpasına kim kepil...- Keketpe, Äbilqayır! Ceren-Dorji jay ğana jaqınım, emes, senimdi serigim...

Han onıñ sözün maquldağanday basın izedi. İã, qontayşı Ordasında da alauızdıq bar ekenin ol biletin. Birin-biri ayamauda bular arğı babası Şıñğışhannıñ şın muragerleri edi. Joñğar tağınıñ bolaşaq qontayşısı, öziniñ äkesiniñ tuğan inisi Şuno-Dabonı Qalden Cerenniñ qalay joyğanı jurat arasına mıqtap taray bastağan. Jel bolmasa şöptiñ bası qımıldamaytını belgili. Äsirese, osı üyde otırğan Bögenbay batırğa Şuno-Dabonıñ ölimi Qalden Cerennen bolğanı aydan anıq edi. Düniede qupiya qalar eşteñe joq. Bãri de estiledi. Äsirese jau ordasında bolıp jatqan oқиға, duşpanına tez jetedi. Oğan sebep: han tağınıñ bir qulağı bar. Ol - altını. Joñğar ordasınıñ mıqtıları ekige bölengenin Äbilqayır burın da estigen. Aldın boljay biletin tãjiribeli Sıban Raptan men onıñ balası Qalden Ceren bar äskerin jeti sala etip, eñ aldımın qazaq jerin jaulap alu kerek ekenin jön körse, al joñğar noyandarınıñ bir tobtı äskerdiñ betin Ertistiñ tömengi salasına burıp, Sibirdi aludı maquldağan. Bul top - osı Joñğar handıǵınıñ negizin salğan Çoras rumınan şıqqan Dayan hannıñ urpaqtarı - jas noyandar edi. Sonıñ işinde bağanadan beri bir auız söz aytpay tünerip otırğan Sıban Raptannıñ ortanşı ulı Ceren-Dorji da bar. Bulardıñ jatsa-tursa köretini sonau Sibirdi qalğan ata-babalarınıñ molaları. Solardıñ aruaqtarı "seniñ ata mekeniñ osı ara - biz jatqan jer" dep şaqırıp jatqanday körinetin olarğa.

Sibirdi jaulap aludıñ kerektegin jas noyandardıñ qulaǵına kimderdiñ quyatımın Äbilqayır Qalden Cerennen kem bilmeydi. Bul kezde orıs äskeriniñ aldınǵı şebi Mançjuriyanıñ şekarasına jetken-di. Ol az bolğanday, sonau Tınıq muhitta da orıs kemeleri jüze bastağan. Mine, sondıqtan da Qıtay ämirşileri joñğar jolbarısınıñ tumsıǵın Sibir jaǵına qaray burǵısı kelgen. Osı jolbarıs öziniñ bolattay ötkir tisterimen Tınıq muhitqa sozılğan qatın patşa qolınıñ küre tamırın orıp tüsuin arman etetin.

"Qıtay - jer kindigi bolğanda, jer şarınıñ şetteri de Qıtayğa jatıǵa tiisti!" - boǵdıhandar. Olar Sibir öñirin de qosıp alıp, qala salmaq boldı. "äzirge bul aranı joñğar jolbarısı mekendey tursın, al uaqıtı jetken şaqta onı äri qaray, künbatıs jaqqa quıp jiberip, bar tayğanı özimiz jaylaymız", - dep oylağan. Al Qalden Ceren, kömeyi qanşa keñ bolğanmen, orıs jeriniñ tamaǵınan ötpeytinin tüsinetin. Sibirdi jutamın dep qaçalıp jatqannan ğori, bası birikpey jürgen qazaq eliniñ keñ baytaq dalasın birtindep qaramaǵına alıp, Ulı Joñğar memleketin qurudı tiimdi sanağan. Onday memleket quru üşin qazaq eliniñ teñ jartısın qırıp tastap, qalğan jartısın basqa elderdi jaulap aluğa paydalanbaq bolğan. "Bükil älemdi silkindirgen" jiren saqaldı ulı babası da däl osılay istegen...

Biraq Qalden Cerenniñ bul oyına Çoras ruınan şıqqan jas noyandar köngisi kelmedi. Olar endi özderine serik izdey bastadı. Bunday biren-saran serikter qazaq sultandarınıñ arasınan tabıla ketti. Sonıñ biri Baraq edi. Ol jaqında öziniñ kişi qızın osı Ceren-Dorjiğa bergen. Bunı da Ābilqayır biletin. Jäne ol bülükşil Ceren-Dorjıdı qazaq jerine aydauğa attandırğanday, Qalden Cerenniñ ädeyi jibergendiginen de habardar edi. Qazaq dalasında uzaq uaqıt jürgendigin paydalanıp Ceren-Dorji Orta jüzdiñ key sultandarın özimen odaqtas etip te ülgirgen. Al joñğar noyandarına erip, qazaq sultandarınıñ Sibir qalaların şabuğa şıǵuı qazaq eline ajalmen teñ tüsetin apat ekenin uqqan Ābilqayır endi ekeuinen de sırın jasırmauğa bel budı. Öytkeni Baraq pen Ceren-Dorjıdıñ odaǵı - qazaq eliniñ Rossiya qol astına kiruine qarsı uyımdastırılğan qauipti odaq edi.

- Jaqsı, - dedi, qıyaq murtınıñ uşın bir şıratıp qoyıp Ābilqayır, - qazaqta maqal bar ğoy "Sırıñdı aytpa dosıña, dosıñnıñ da öz dosı bar" degen. Bāribir men aytqan sırdı Baraq sultan öziniñ dosı Ceren-Dorji mırzağa aytpay qoymas, aşıq söyleseyik.

Baraq sultan ezu tarttı. Kenet ol "qaşannan beri meni öziñe dos sanaytın bola qaldıñ?" dep Ābilqayırdan suramaq boldı da, sabır saqtap, özin-özi basa qoydı.

- Jaraydı, - dedi sosın tüksigen qabağın sāl jadıratıp. - Teuipkeldiñ kele jatqanın estidik. Ol nege kele jatır eken? Qaysımızdı teuip ketpek? Meni me, Abılay sultandı ma, Ābilmāmbet handı ma, qay qasıñdı? ālde Or qalasın salǵalı kele jatır ma?..

- Mümkin...- Qaydam, sen saldırmaq Or qalası, bārimizge birdey qazılğan orǵa aynalmasa netsin...Ābilqayır hannıñ Rossiya patşalıǵınıñ qol astına kirumen qatar, patşa ükimeti aldına qoyǵan eki negizgi māselesi bolatın. Biri - Kişi jüz eline Edil men Jayıq özenderiniñ aralıǵınan jayılm beru. Ekinşisi Or özeniniñ Jayıqqa quyatın saǵasınan Or qalasın salu, Ābilqayırdıñ ondaǵı oyı - qol astındaǵı orıs bekinisi arqılı öziniñ biligin küşeytu, bekinistegi āskerdi baq kündes sultandarğa qarsı paydalanıp, üstemdiǵın arttırı tüsu; bükil qazaq elin öz degenine köndiru. Biraq bul eki tileginiñ ekeui de āzir orındalmay tur. Bar māsele āzirge eki jaqtan birdey qaǵaz jazılumen ğana ayaqtala bergen. Tek bir miñ jeti jüz otız tórtinşi jılı qazaq jeriniñ batis jaǵın basqaratın Orınbor ékspediciyası qurılğannan beri Or özeniniñ tömengi saǵasına qala saludıñ māselesi qayta qozǵalğan. Baraq sultanniñ "ālde Or qalasın saluğa kele jatqan şıǵar?" deui osıdan edi. Han jauabına şamdanıp qalğan sultan kekesin surağın jalǵay tüsti.

- Ārine, Teuipkeldi ana jılǵıday qurmettep, sırnay-kerneyletip qarsı alatın şıǵarsıñ?

- Ālbette. Rossiya sekildi dos eldiñ elşisi tügil, qas elimizdiñ de elşisin qoşamettep, törimizge şıǵarıp otırmız ğoy... - Han Ceren-Dorjiǵa qarap qoydı.

- Biraq saǵan kele jatqan qonaq ata-babasınıñ dinin umıtqan şoqındı ğoy?
- Seniñ de qonaǵıñ jetisip turǵan joq-au, - dedi Ābilqayır Ceren-Dorjidiñ şürşit dininiñ adamı ekenin eskertip, - keyin jieniñdi sündetke otırǵızarıñda, bizdi de toyǵa şaqıratın şıǵarsıñ, Baraq sultan? Baraq sup-sur bop ketti. Endi ol iştegi aşun sırtqa şıǵardı.
- Qatın patşanıñ Teuipkel arqılı saǵan jibergen sıylıǵı da, Teuipkelge seniñ körsetken saltanat qurmetiñ de tañǵajayıp bolıp edi ğoy. Biraq odan ne şıqtı? Qazaq jerinde tünergen bayaǵı qara bult - sol qara bult... Tört jaǵıñnan soqqan ızǵarlı surapıl - sol surapıl... Rossiya qaramaǵına aldı dep, Edil boyın jaylaǵan qalmaq mıqtıları malıña jayılım berip otır ma? Burıñǵıdan da öşigip aldı. Olarǵa tıyım salǵan qatın patşa joq. Al Or bekinisi saǵan tek bizben küresu üşin ğana kerek. - ārine, sol üşin kerek!

Baraq ne derin bilmey toqtap qaldı. Sultanniñ aytıp otırǵanı şındıq edi. Qazaq eliniñ Rossiya patşalıǵınıñ qaramaǵında bolıma kürdeli eñbek istep jürgen Tevkelev osıdan bir jıl burın ğana Sırtqı ister kollegiyasına joldaǵan hatında: "Qırǵız-qaysaq jurtı tārızdi qalmaq pen başqurt halıqtarınıñ da sana-sezimi tömen. Bāri de taǵı jāne tereñ oylamaytın elder... Egerde āldeqalay bireui Rossiya patşalıǵına qarsı bas köterer bolsa, qalǵan ekeuin oǵan qarsı paydalanu kerek. Munday jaǵdayda biz ayıptı emespiz, bizdiñ uyat-arımız qaşan da bolsa taza qaladı" degen. Rossiya patşalıǵı bul elderge qarsı öziniñ otarlau sayasatınıñ bar ādisin paydalana bildi. Sonıñ işinde atam zamannan kele jatqan köne ādisi "bir ulttı bir ultqa aydap salıp, bölip alıp bileudi de" molınan qoldanǵan. Demek, otarşılıq sayasatınıñ osınday bir qatal ādisterine qaramay, bul ulttardıñ bolaşaǵı tek Rossiyaǵa qosıluda ğana qalǵan edi. Özge joldıñ bāri, āsirese Joñǵar handıǵımen odaqtasu tārızdi dalbasa joldar, qazaq elin müldem küyreu- ge aparatın...

- Öz biligiñ öz qolıñnan ketken soñ, bizdi orıs basqara ma, joñǵar bas- qara ma, bāribir emes pe? - dedi Baraq sultan qaytadan surlanıp.- Qontayşı basıp alǵan jeriniñ adamdarın tegis qırıp-joyıp, tek öli jandardı ğana basqarǵısı keledi.

- Orıstar şe?- Büginge deyin orıs saudagerleri bizdiñ jerimizge tek keruenderimen ğana kelip jatır.- Soñıman soldattarı kelgende ne bolmaq?..

- Onı uaqıtında körermiz. - Ābilqayır taǵı Ceren-Dorjiǵa qaradı. - "Qorqau qasqırdan göri arıstanǵa jem bolǵan jaqsı" degen mātel bar.- Endeşe, ol arıstaniñ bizdi nege qorǵamaydı?- Istep otırǵan qastıǵımız az ba?- Qanday qastıǵımızdı aytasıñ?

- Qazaq jerinen Taşkent, Hiua, Buharğa qaray attanğan orıstıñ bir keruenin tonamay, sau ötkizdik pe? Söytip otırıp, orıs patşasına qalay qorğan bol dey alamız?..

Ãbilqayır hannıñ bul aytıp otırğanı da şındıq edi. Bir miñ jeti jüz otız ekinşi jılı, polkovnik Garber basqarğan jüzge tayau jauinger qorğauşısı bar, orıstıñ Hiua men Buharğa bara jatqan sauda kerueni Astrahan atrabında tonalğan-dı. Orıs saudagerlerinen tek Garberdiñ özi men birneşe soldatı ğana aman-esen qutilğan. Ötken jılı, mayor Miller basqarğan, Orınbordan Taşkentke bara jatqan däl osınday orıs kerueni tağı tonaldı. Munday jağdaylar Ertis, Esil boylarında da jii kezdesse bastağan.

Ãbilqayır osıladı Baraqtıñ betine ädeyi salıq etip otır.

- Orıs keruenderin ötkizseñ, elimizge beybitşilik pen quanış ornaydı deysiñ ğoy, Ãbilqayır han. - Baraq sözi endi tutıǵa şıqtı. - Buniñ beker. Aytayın degenim köp edi, biraq orda seniki...- Ayt! Ayt! - dedi Ãbilqayır mısquıday. - Aytarıñdı aytıp jürsiñ ğoy, böten jer me, meniñ ordam ba, saǵan bāribir emes pe?

- Onda tıñda! - dedi küreñdenip ketken Baraq. - Ãbilqayır han, sen elimizge tınıştıq emes, bülinsilik ākelgeli otırsıñ!- Men bülinsilik ākelmey turıp-aq, qazaq jeri Joñǵar qontayşısı qırǵan jurttıñ süyegine tolǵan joq pa?

Baraqtıñ kenet erni kezerip, közi uşqın ata qaldı.- Ãbilqayır han, sen öziñniñ qamıñ emes, halqıñniñ qamın oylaydı ekensiñ ğoy! - Baraq Ãbilqayırdıñ tamaǵınan ala tuskisi kelgendey şart jüginip otıra qaldı. Ceren-Dorji da taypı taban etiginiñ qonışındaǵı pısaǵına qolın sozdı. - Kāne ayt, aytşı şımıñdı?! Baraq sultanniñ oqıs qımılınan Ãbilqayır hannıñ beti bülk etken de joq. Sol sazarǵan qalpında selt etpey otıra berdi. Tek esik aldında tas müsün sekildi qozǵalmay turǵan qos küzetşige köziniñ qııǵın audarıp edi, ekeui birdey qoldarındaǵı sadaqtarın Baraq pen Ceren-Dorjiǵa kezenip tura qaldı.

- Joq, Ãbilqayır han, - dedi Baraq sultan, aşudan küreñdenip ketken betiniñ ızǵarı taramay, - sen Or bekinesisin orıs patşasına bārimizdi matap berip, tek öz basıñdı joǵarılatu üşin salıp otırsıñ!- Meniñ ornımda özi| bolsañ qayter ediñ, Baraq sultan? Jılan men mısıq arbasunday, Aq Orda işin bir suıq ızǵar biledi. Aşulı Baraq tağı söylemek bolıp kele jatır edi, baǵanadan beri jumǵan auzın aşpay otırǵan Bögenbay batır jartas üstine qonǵan bürkittey qomdanıp, sañq ete qaldı.

- āy, Ãbilqayır han! āy, Baraq sultan! - dedi sol qolın joǵarı köterip, - han men sultan özara qırqısıp jatırsıñdar. Sonda qara halıq bizdi nege şaqırdıñdar? Solarıñdı aytıñdarşı! - Iā, sonı estilik, - dedi Tayman batır da surlanıp.- Iā, iā, söyle! Söyle! - dedi Ãbilqayır öz

ayıbın moynına alğanday, Bögenbaydın haliq arasında qanday qadırı bar ekeni esine endi túsken bolı kerek, ol batır sózin bar ıqlasımen tıńdamaq sıñay kórsetti.

Bögenbay at arqasına erte qonğan batır edi. Osıdan on bes jıl burın özi Ürgeniş jaqta jorıqta jürgende, jońğardıń bir alaman jasaǵı aulın şauıp, qatın-balasıñ nayzalap óltirip ketken. Sodan beri Bögenbay er üstinen túsken emes. Eliniń jat jaularımenen san ayqastı. Jāne ünemi jeńip jürdi. Bul künde ataǵı altı alaşqa ayan bolıp, dańqınıń köterilgeni sonşalıq, tipti bul istemegen erlikti de qazaq buǵan tańdı. Bögenbay añızǵa aynaldı. Halqınıń osınşama qurmeti men özińiń jeke basınıń batırılıǵı arqasında, ol jońǵar şapqınşılıǵı kezinde qazaq eliniń jauına qarsı jalau etip kötergen kösemderiniń biri boldı. Qanday han bolsın, sultan bolsın, Bögenbaymen aqıldaspay maydanǵa sıqpaytın küyge jetken.- İã, söyle, Bögenbay batır! - dedi Baraq sultan da.

- Söyle deseñder, söylelik, - dedi Bögenbay işke tunǵan ızası men uayımın āzer basıp, - biz han emespiz halıqtı bileytin. Al halıqtıń qanı tögiletin jerde jalǵız ğana handar söylep qoymasa kerek-ti. Maǵan salsañdar, orıs bekinisteriniń mańında jurta qauipsizdeu ekeni ras. Sol sebepten de Jońǵar soyılınan pana izdegen köp aul, orıs şekarasına tayau köşip bardı emes pe? ārine, ol arada qara halıqtıń basına bālendey jaqsılıq ornap jatqan joq. Söytse de halıq degen Seyhun dariyadaǵı balıq tārızdi qaupi azdau tereñdikti izdeydi. Orıs şekarasına da sol üşin tayau qonıp jatır. - Ol endi Baraqqā qaradı. - El mına seniń jaqındarıñnan alıstau jerde tütin tütetip, malın baǵıp, asın tınış işkisi keledi. Dāl osı sätte Aq Ordanıń esigi aşılp, üyge bükil Kişi jüzge atı sıqqan āygili sulu, Ābilqayrıdıń kişi toqalı Nurbike kerbez kirdi. Suńǵaq boylı, tobılǵı küreñ, möldiregen qaraqat közderinde adamnıń jüregin şöldeter aşımıq bir usqın bar. Basına kigen altın zerli sāukelesi, üstindegi beli qınalǵan altın oqalı maıtı qamzolu köleńkede janǵan şoq tārızdi. Irǵala basqan ār adımında, jumırlanıp, tola bastaǵan sımbattı dene bitiminde bir erekşe sıqır uyalaǵanday, üydegi erkekterdiń közin birden özine audarıp āketti. Aşulı sözder ızǵarımen küñgirt tartqan aq boz üydiń işi kenet kün sāulesi túskendey jadrap sala berdi.- Mırzalar, qonaq üyge jürip dām tatiñızdar, - dedi ol, quralay közinen sāule tōge, qoñır dausın sāndene sozıp.

Nurbikeniń kögen közderindegi qızıǵı mol bir qupiya sır jarq etip Baraqtıń betine tögile tüsti de kenet bireu ürlep jiberen şamday söne qaldı. Endi ol közin tömenirek otırǵan qos batırǵa audarǵan. Bögenbay men Tayman batırdıń jüzderi de tobılǵınıń qıp-qızıl şoǵına tosılǵanday āldenege balbırap, qızarıp ketti. Nurbike sulu tünde körgen tātı tüsi esine túskendey aqırın jumıń etti. Endi ol jaudıraǵan qaraqat közderinen mahabbat kün şuaǵınday āsem bir jılılıq

tögip, sulu toqaldıñ kirgenine mǎn bermey otırǵan Baraqa qayta burıldı. - Sultan qaynım, dǎm tatiñızdar dep turmın ğoy, - dedi erkelene ün qatıp.

- Buyırǵan dǎm bolsa tatarmız, - dedi Baraq, jası otız beske kelip qalsa da ģli de jas qızday sılañdaǵan toqaldıñ ajarına nemquraydı köz tastap. - Aldımenen mına han taǵındaǵı jubayıñızdıñ aqılına qanıp aluǵa mursat beriñiz.

Bükil altı alaştı suqtandırǵan körkine Baraqtıñ nazar salmaǵanına Nurbike hanım şamdanıp qaldı:- Aqılǵa şöldep kelseñiz, onda susınıñızdı ģbden qandırıp alıñız, - dep mısqılmen külimsiredi de burala basıp şıǵıp ketti. Erke toqalınıñ aytqanın eki etip körmegen Ąbilqayır:- Astan ülken emespiz ğoy, - dedi, - jüriñızder, dǎm tatıp şıǵalıq.

- İǎ, söytelik, - dedi batırlar da qostap. Ąbilqayır ornınan türegeldi. Baraq sultan da amalsız qonaq üyge qaray bettedi. "Hanǵa ģmirin jürgizgen bul qatınıñ qanday qudireti bar eken? Bayqap köretin eken" dedi işinen. Nurbike hanımınıñ qur ğana sululıǵı emes, han qadirler qılıǵı da mol edi. Bul "Aqtaban şubırındınıñ" aldındaǵı bir toyda Bögenbay men Tayman batırlardıñ qattı öştesuine de osı Nurbike sebepker bolǵan. Ol toy iesi Qoysan baydıñ erke-şora qızı edi. Toyǵa kelgen eki batır jigit on jeti jasar Nurbikege körgen jerden ğaşıq boldı. O kezde bāsekeles eki batır sulu qızdı birinen biri qızǵanıp, öz köñilderin qatar bildirgen. Erke-şora bay qızı bir jaǵı qaljıñbastıq, erkelikpen, ekinşi jaǵınan jigitterdiñ namıstarına tiip, mazaq etpek oymen: - Ekeuiñdi de birdey unatam, - dep edi, - tek kimniñ öneri assa - sol meniñ qalaum... Qız şeşimin estigen qızba qandı qos batır endi aşıq bāsekege tüsti. Biraq sayısta da, jambı atuda da, küreste de, jerden teñge aluda da jeñise almadı. Birinen biri oza almaǵan batırlar qaytadan qızǵa keldi. Nurbike ekeuin ajualap, taǵı küldi.- Biriñe biriñ qimaǵan öz obaldarıñ özderiñe! Endi keş qaldıñdar, - dedi külkisin tıyıp. Sosın özine keşe ğana Kişi jüzdiñ hanı Ąbilqayır quda tüskenin estirtti. Talasıp jürüp, qızdan ayrılıp qalǵandarına ökingen eki batırdıñ işteri uday aşıdı. Ekeuiniñ arasındaǵı jigittik talas endi arazdıqqa aynalǵan. Söytip jürgenderinde Joñǵar şabuılı bastaldı. El basına tuǵan apat eki batırdıñ arasındaǵı arazdıqtı umıttırdı. Jaularına bir maydanda qatar turıp qarsı şıqpaǵanmen, ekeui erlikteri üşin birin-biri sırttay sıylaytın. Halıq qurmetine bölengen qos batır aqırı Ąbilqayır hannıñ oñ qolı men sol qolına aynalǵan.

Al Nurbike suludı alǵan Ąbilqayır dünüedegi bar armanına jetkendey boldı. Tek janınday jaqsı körgen süyikti toqalınan perzent körmedi. Biraq han oǵan opıq jegen joq. Kerbez toqal öziniñ nāzik qılıqtarimen hannıñ köñilin könşitip, babın taba bildi. Ąbilqayır bāybişeleriniñ üyinde tünep şıqqanda, qımız ornına jılımşı ayran işkendey, Nurbikeni ańsap turatın küyge jetti. Eriniñ jas toqalınan sumaytınına közderi jete bastaǵan hannıñ özge āyelderi, Nurbikeni

qaralay, ösek te aytıp kördi. Biraq han sonda da toqalınıñ özine degen mahabbatına şek keltirmedi.

Nurbike jayında ösek-ayañ köbeyip jürgen bir jılı Ābilqayır äldeqalay jas toqalın ertip Türkistandağı Qoja Ahmet Yassau meşitine barğan. Zāulim, āşekeyli meşittiñ saltanattı sarayların aralap jürüp, bir jabıq esiktiñ tusına kelgende, olar ar jağınan bir süykimsiz qarqıladağan ün estidi. Qoja Ahmet Yassau meşitinde burın da talay ret bolğan Ābilqayırğa bul esik buzıla bastağan zāulim saraydıñ esigi ekeni, ar jağındağı jeksurın dauıstar saray qabırğasınıñ qulağan kirpişteriniñ ornına uya salğan qara qarğanıñ qarqılı ekeni mālīm bolatın. Biraq āulie meşitiniñ işinde qobaljıp kele jatqan Nurbike ālgi dıbıstan sekem alıp, qasındağı erinen: - Bul neniñ dausı? - dep surağan.

Kenet Ābilqayırğa bir oynaqı oy kele qaldı. - Bul dozaq qustarınıñ şui, - dedi ol şimirikpesten. - Eger mınau sarayğa kirgen āyel ömirinde eriniñ közine neşe ret şöp salsa, sonşa qus uşıp kelip, bası-közin şoqi bastaydı... - Han āyeline sınay qarağan. - Kiresiñ be? Nurbike sup-sur bop ketti de, boyın tez jinap aldı. "Eger aspandağı alla-tağalam jerdegi meniñ istegen künāmdi sanap jürgen bolsa, qalay jazalaymın

dese de öz qolında ğoy. Tāwekel, kireyin" dep oyladı işinen. Sosın küyewiniñ betine nazdana qarap. - Meniñ künāsiz ekenimdi bilmeytin be ediñiz, han iem? Onda aşıñız esikti. Bārin köziñizben körip, köñiliñiz ornıqsın... Qwanıp ketken Ābilqayır esikti aştırmağan. "Künāli bolsa, kirwge qorqar edi, adal eken" degen ol. Jas toqalın öte jaqsı köretin han özin-özi aldap, āyeliniñ künāsiz ekenine sengisi kelgen. Biraq bügingi Nurbikeniñ Baraqqā awdar-ğan közqarasınan han bir sumdıqtı añğarıp qalğanday edi, āytse de sır bermedi. Qız bolıp közge tüskeli özin elemegen erkekti birinşi ret körip, Nurbike aq boz üyde ızalanıp turğanda, han qonaqtarın bastap işke kirdi. Nurbike jaynap sala berdi. Bular jas qulınıñ balbırap pisken, wızday dāmdi etin jep, baldan tātti sarı qımızdı raqattana simirip, it jügirtip, qus salw jayın añgime etip, bie sawımınday mezgil otırdı. Sodan keyin qaytadan han sarayına keldi. Tek han Ordasınıñ esigin aşa bergende, Baraq sultan qonaq üyde şaqşasınıñ umıt qalğanı esine tüsip keyin qayttı da köp uzamay qayta oraldı. Basqa adam budan eşteñe añğarmağanmen, Ābilqayır qas jawı Baraqtıñ ezwindegi bolmaşı ğana külkiden onıñ oljası tek "umıt qalğan" şaqşa emes ekenin uqtı. Han tördegi ornına otırğannan keyin, baysaldı ünmen sözün bastap ketti.

- Rossiya qaramağına kiremez degennen beri meniñ qasım köbeyude, - dedi ol. - Qay halıqqa bolsa da basqa jurttā bağıñıstı bolw öte qıın. Biraq bizdiñ jağdayımızda basqa jol joq. Joñğardı jeñseñ, ar jağında Qıtay bar. Qıtay boğdıhanına bağınw - tiliñnen de, diniñnen de

birdey ayrılıw degen söz. Al Rossiya oğan qarağanda ädil de, adal da jurt. Jerimiz de, tağdırımız da bir. - Kenet ol dawsın kötere söyledi. - Joq, ne deseñizder de Rossiyağa qosılıw - bizge qalğan jalğız jol! Kündikke ündemey otırğan Ceren-Dorji kenet şıñk ete qaldı. Alpamsaday denesi men tunjırağan türine qaramay, üni qanden ittiñ dawsınday jıñışke, aşçı eken. Awzınan köbik ata, söylep qoya berdi.

- Taqsır han, qazaq eline Rossiyağa qosılıwdan böten jol joq degeniñ beker, - dedi ol astındağı atlas körpe jambasına batıp otırğanday, qozğalaqtap. - Batır adamnıñ bärin özimizge qosıp alamız. Seni de! Seni de! Qatın patşasın at quyırığına baylap öltiremez! Sosın orıs jerinen de asıp, äri qaray baramız! Arğı babalarımız jetken jerge biz de jetemiz! Odan da äri ketemiz! Jolımızdağı qala bitkenniñ bärin qıratıp joñğar men qazaq malına jayılım etemiz. Adam bitkenniñ bärin qoyday kögendeymiz! Sağan budan artıq qanday jol kerek? Bögenbay batırdıñ Ceren-Dorjiğa jerkene qarağanın köziniñ qıyğımın şalıp qalğan Äbilqayır: - Sonda qazaq jerin qaytesinder, qurmetti noyan? - dedi ananıñ bar oyın bilgisi kelip, - qazirdiñ özinde jerimizdiñ teñ jartısınan ayrıldıq... Ol jerdi bizge kim qaytarıp beredi? - Şın batırlardı özimizge qosıp alamız dedim ğoy, - dedi Ceren-Dorji qaytadan şıñkildep, - olarğa jer beremiz. Al qara halıqqa jer nege kerek? Ölsin! Qırılısın! - Jaraydı, seniñ aytqanıñday-aq bolsın, - dedi Äbilqayır. - Biraq öziñ orıs zeñbirekteriniñ qalay atılattın kördiñ be? - Körgem joq. Körgim de kelmeydi. - Jerin tartıp almaqşısı bolıp jatqanıñda, orıstar seniñ "körgim kelmeydi" degeniñe köner me eken?

- Men odan qorıqpaymın, - dedi Ceren-Dorji, - mağan boğdıhan onday zeñbirektiñ miñin beredi. Qızba qandı Joñğar noyanı, aşw üstinde bul sözdi qalay aytıp qalğanın özi de bilmedi. Ceren-Dorjiğa endi Baraq ta tunjıray qaradı. Nayman taypası joñğarlarmen körşiles otırğandıqtan, bul eki eldiñ arasında urıs-keris ğasırlar boyı tınbay kelgen. Joñğardıñ jeñil-jelpi şabwıldarına Naymannıñ batır uldarı ärqaşan da toytarıs bere alğan. Söytse de, köp jıldan beri qatar köşisip jürgendikten, bul eki jurt keyde qız berip, qız alısıp ta jatatın. Äsirese, mundayda joñğarlıqtar qazaqtıñ töre tuqımınan şıqqan adamdarmen jaqındaswğa qumar keletin. Biraq Naymandar qazaq eline joñğarlar tiisse bolğanı, qudalığın da, körşiligin de umıtıp, qolına nayzasın alıp şığa keletin. Naymannıñ бүkil qazaq eline äygili osınday batırınıñ biri Qarakerey Qabanbay edi. Baraq qızın Ceren-Dorjiğa bergenine Qabanbay batır qattı aşwlı degendi de sultan estigen-di. Sol sebep boldı ma, älde Qıtay boğdıhandarınıñ mäñgi qastığı esine tüsti me, ol Ceren-Dorjiğa:

- Mağan şürşittiñ järdeyin aytpa, - dedi keyip, - şürşittiñ zeñbirekterinen göri bizge orıs zeñbiregi jeñildew tier... - sosın ol Äbilqayırğa burıldı. - Sonda ne isteymiz? Jerimizge

oristardıñ qala salwına könip otıra beremiz be? - Rossiyağa bağınw - qala saldırw ğana emes. Bul ülken sayasat, - dedi Ābilqayır, - jaqında ğana mağan Aralbay men Orazkeldi aqsaqaldar kelip: "Qatın patşağa ötinip, Ulı jüzdi de Rossiya qol astına aldır" dep ketti. Al, Jayıq pen Or özeniniñ tüyisken jerine qala salwdı surağan menmin. Bul qala jeke mağan ğana emes, bārimizge kerek... Tübi, qazaq eli tolıp jatqan aqımaqtardıñ qolında bölşektenip jürgenşe, bir aqıldınıñ qolında tutas otır- ğanı jön emes pe... Munımdı kim teris deydi?.. - Munday qamqorlıq Ülken Orda hanı Ābilmāmbettiñ isi emes pe? - dedi Baraq tunjırap. Ābilqayır twra jawap berwden jaltardı...

- Men Üş jüzdiñ basın biriktirgim keledi. Sonda ğana özge jurt bizben sanasadı, - dedi sözün sabaqtap. - Jaña Bögenbay batırdıñ sözün estidiñder ğoy. Jurttıñ köbi osılay oyladı. Jerge qarap otırğan Ceren-Dorji basın köterip aldı.- "Kirpikşeşen inine kirgenşe ğana dos" degen bizdiñ joñğarda maqal bar, - dedi ol, - inine kirip alğannan keyin inelerin suğa bastaydı. Tübinde, qalap alğan dosıñnan qaşıp qutıla almay jürme.

- Joñğar kirpikşeşeni jöninde aytıp otırğan joqsıñ ba, noyan? - dedi Tayman batır. - Iã, Ceren-Dorji, orıs patşası bizge nendey sıy ākeledi, āzirge beymālim - dedi Ābilqayır. - Biraq joñğardıñ buğawımen tanıspız. Al şürşittiñ zulımdıǵın özderiñ de bizden kem bilmeysiñder... - Jaraydı, Ābilqayır han, seniñ bul şeşimiñdi men ulı qontayşığa küni erteñ-aq jetkizemin, - dedi Ceren-Dorji handı qorqıtpaq bop, - Joñğardıñ bar tümeni Irgız tübine jetkende söylesermiz.

- Meyli, Qalden Cerenniñ qandı qolın jaña körip jür deysiñ be? Jiberse, kütip alwğa barın!
- Onda keşikpey Qalden Cerendi de körip qalarsıñ.

Joñğar noyanı ornınan türegeldi. Hanğa ādet boyınşa, sāl basın iip tājim etti de, asığa basıp şıǵıp ketti. Onıñ soñınan Baraq sultan da tura bergen...

- Otıra tur, Baraq sultan, - dedi Ābilqayır qolımen işara jasap. Baraq ün-tünsiz qayta otırdı. - Tevkelevtiñ kele jatqanın jaña aytım ğoy. Ārine bosqa kele jatqan joq. Bul jolı qazaq eliniñ aq patşağa birjola bağınwın talap etwi haq. Oğan qanday jawap qaytaramız? - Öziñ qanday jawap qaytarmaq oydasıñ? - Men jawabımdı osıdan bes jıl burın bergem. - Men de jawabımdı sonda bergem. Sirã, ekewmizdiñ jawabımız bir jerden şıǵa qoymas. - Sonda at quyırǵın kesken jerimiz osı bolğanı ma?

Ābilqayır men Baraq arasındaǵı arazdıq öz aldına. Qazir bulardıñ şeşetini tım jawaptı māsele edi. Biraq amal ne, halıq taǵdıru bas arazdıqtıñ qanjiǵasında kete bardı. Nayman taypası Joñğar handıǵımen qatar turǵandıqtan, Baraqa da Ābilqayırdıñ aytqanına köne qoyu qım edi,

sondıqtan da ol: - At quyırğın kestim deseñ öziñ bil, Ābilqayır han! - dedi de ordadan şıǵıp ketti. Kūzetşiler sol tas müsın qalpında turıp qaldı. Üy işin taǵı da tımır sıq tınıştıq bastı. - Han iem, - dedi Tayman batır tınıştıqtı buzıp, - halayıq qayda bolsa, han sonda boladı dep senemiz. Soñıñnan erdik, āzirge ümitimizdi aqtap kelesiñ. Biraq bugün bir tüsinbay qalǵan jayım bar. - Söyle, Tayman batır?

- Bizge Joñǵarlardıñ istemegeni bar ma? Elimizdi qan-josa etti, şalıımızdı kāri dep ayaǵan joq, balamızdı jas dep müsirkemedi. Qıs qıstaw eter, jaz jaylaw eter bükil jılı öñirimizdi basıp aldı. Al sonday ata jawımızdıñ jañaǵı Ceren-Dorji tārızdı qandışelex batır qolımızǵa özi tüsip otırǵanda, aman-esen qoya beremiz. Ol az bolǵanday, onıñ közinşe aşpaytın qupiya- mızdı aqtaramız. Bizdiñ bar oyımızdı ol erteñ-aq Qalden Cerenine jetkizbey me? Bilmeymin, jarqınım, nege bulay bunıñ bāri...

- Qupiyamızdı aytsaq, ol qupiyanı Ceren-Dorji eşkimge jetkize almaytının bilgen soñ ayttaq.- Qalayşa? - Ceren-Dorji qasındaǵı jigitterimen bugün tünde Qandı jartas tusında ajal tabwları kerek! - Kim orındaydı ol ükimdi?- Batır Tayman men onıñ sayıpqıran jas bōrileri. Tayman abırjıp qaldı.- āy, qalay bolar eken?! Meniñ jigitterim Kökjal Baraqqā tatımaydı ğoy. Oǵan qarsı urıs aşwǵa kimniñ batılı baradı...

- Ceren-Dorjidi qasında Baraq joq kezde öltiredi. - "Baraq joq kezdeñiz" qalay? Bāri birge attanadı ğoy. - Baraq sultan ımırt üyirile, osı bizdiñ awıldıñ tusına qaray keyin qaytadı. - Nege? Ābilqayır jüdew ğana ez w tarttı. - Iā, Baraq keyin qaytqan soñ, sender Qandı jartas tübinde añdıp turıp Ceren-Dorjidiñ tobın baswlarıñ kerek. Birde-birin tiri jibermeñder. Bizdiñ ordadan aman ketkeni bükil jurtaq ayan. Sonan keyin elşisiniñ qanınan Baraq sultanniñ özi aqtalıp körsin. āñgimeniñ ar jaǵı kübir-sıbirǵa aynalıp ketti. Bul keñes bitkennen keyin, süt pisirimdey mezgil öter-ötpeste, qasında qarw-jaraqtı elw jigiti bar Tayman batır han awılınan künşıǵıs jaqqa qaray qiyalap şıǵa berdi.

Ābilqayır üyde oñaşa qaldı. Beywaqta berilgen āmirinen böten eşkimniñ habardar emestigine sengen han endi taǵına süyewli turǵan ükili dombırasın alıp, bir asaw küydi bezildetip oynay jöneldi. Osınıñ aldında ğana aşw, ıza, ādis, qwlıq sekildi neşe alwan sezimdi basınan ötkizgen hannıñ dombıranı osınşama quşırılana qaǵwı - jüregin örtegen bar azaptı umıtıp, bir mezet köñil qobaljwın baswı edi...

Al Baraq sultan bolsa, Ābilqayır aytqanday, han ordasınan ājeptāwir uzap barıp, ımırt üyirile Ceren-Dorji tobınan öziniñ senimdi eki jigitin bölip alıp, keyin qaytqan. Qas qaraya han

awılınıñ tusındağı tereñ sayğa kelip, atın jigitime berip, özi bergi jağağa şıqtı da, közin han awlınan almay etpetinen jattı da qoydı.

Qara şapan jamılğan Nurbike tek awıl uyqığa qattı ketken kezde ğana, wādelesken jerine jetti. Şıdamı tawsılğan Baraq sultan ornınan atıp turdı.

Balasız âyel qanşa sulw, erine qanşa ıstıq bolmasın, ol tek jas kezinde ğana jarına qımbat! Bul qazaqtıñ eski dâstüri. Āsirese bul zañdı qartayğanşa jas iis qumar töre tuqımı mıqtı ustağan. Osını biletin jeñgeleri "Eger han küyewiñ swıp ketpesin deseñ, oğan külge awnasañ da bir perzent tap" degen aqıldarın jüregine moynındağı tumarday saqtağan erke toqal qara maqpal şapanı bozañ üstine qalay jayılğanın ekewi de tüsindegidey ğana sezindi... Bie sawımınday ötken kezde, ornınan sozıla türegelgen Nurbike Baraqa eriniñ Ceren-Dorjıdı öltir dep âmir bergenin ayttı.

Baraq atına qaray jügirdi. Āne-mine degeñse tınış tündi ürkite oyatıp, jazıq dalanı dübirlete künşığısqa qaray şaba jöneldi. Aşw qısqanı sonşa, at dübirinen awıl oyanıp, Nurbikeniñ qılmısı aşılp qalar dep oylağan da joq.

Biraq bul qılmıstı Ābilqayır onsız da bileği. Say jağasındağı qalıñ taldı japadan-jalğız bağanadan beri aralap jürgen köleñke - bul Ābilqayır han edi. Ātteñ, dünıe-ay, Baraqtı ol tek atına mingen kezde ğana körip qaldı.

Sol küni ol körer tañdı közimen atqızıp şıqtı. Tek tañerteñ ğana nökerlerine eñ jaqsı köretin toqalı Nurbikeni bar jasawımen Sır boyındağı âkesi Qoysan baydıñ awlına aparıp salwdı buyırdı. Nökerleri de, Nurbike de "nege?" dep surağan joq.

Sâskeden awa, Nurbikeniñ köşi uzap, jaña köterilgen sağımmen aralasa, kökjiekte buldır tartıp ketken kezde ğana ol üyden şıqtı. Ketip bara jat- qan köştiñ sırtınan uzaq qarap turdı. Ālden waqıtta barıp, jüreginiñ bir nâzik qılı üzilip ketkendeý, qınala kürsindi. "Asıqpa, Baraq sultan, künim twsa seni öz qolımnan bawızdarmın" dedi tistene kübirlep. Osı mezette künşığıs jaqtan quyındata şapqan salt attılar körindi. Bular Tayman batırdıñ jigitteri edi. Köp uzamay olar attarın awıl sırtındağı kermege baylap, beri qaray jürdi. Tayman batır özgelerden bölünip kep, Ābilqayırğa sâlem berdi.

- Joliñ boldı ma, batırım? - dedi han.Tayman batır tömen qaradı. - Sâti tüspedi, han iem.
- Qalayşa? - Biz Ceren-Dorjıdıñ tobına jetken kezde, Baraq sultan siz aytqanday, olardıñ arasında joq eken. Attılı jawmen beles arasında kezdeswdi qawıp körip, qara körsetpey Qandı jartasqa deyin erip otırdıq. Qandı jartasqa jetken kezde olar attarınan tüsti. Kölikterin otqa qoyıp, bastarına qorjındarın jastanıp, közderi uyqığa ketti-aw degen kezde, biz de tidik.

Uyqılı-oyaw sasqalaқтаған jigitterin birden soyılға жіqtіq. Biraq Ceren-Dorji atına minip ülgirip qaldı. Talağı tüskir äbden urısqa üyrenge be, bizdiñ dübirimiz şığısımenen arqıray kisinep iesine jetip keldi. At üstidegi Ceren-Dorji osal jaw bolmay şıqtı. Mañına tayağan eki-üş jigitimdi aybaltasımen urıp qulattı. Tün qarañğı bop, özim oğan däl kezdesse almadım. Endi qolıma tüstiñ be dep, bes-altı jigitimmen qorşay bergenimde, Baraqtıñ "Arwaq! Arwaq!" degen aybarlı dawsı estildi. Jigitterim tım-tıraqay qaşa jöneldi.

- Öziñ şe?- Özim de şeginuge мәjbür boldım. Baraqtan qorıqpağanmen de, töre tuqımı ğoy, qarsı soyıl köterudi jön tappadım. Özge qauım qalay köredi, ol äli aşıq jau bolıp şıqqan joq qoy? - Durıs etkensiñ: qardıñ basın qar alar, hannıñ basın han alar, qaraşanıñ töre tuqımına soyıl soǵuı layıqtı emes.- Özim de solay boljadım. Äbilqayır budan äri qazbalamadı. - Öñgergen ölikteriñdi körmedim. Soyılğa жіǵılǵandarıñ qayda?- Körşi aulda. - Jön etkensiñ. Orda mañayı onsız da qara tünek. Äbilqayır teris burılıp, aul sırtındaǵı beleske qaray jüre berdi. Soñınan nökerleri emes, qasqır alatın, han jalǵız jürgende janına kisi jolatpaytın, küşiginen asırağan qasqır qandas qara qılısq, tayşaday arlan töbeti erdi. Basqa söz aytpay, zerli şapanın uıǵına bos salıp jalǵız ketip bara jatqan Äbilqayırdıñ soñınan Tayman tünere qarap turdı da, janına kelgen serikterine: - Qaza bolǵan jigitterdiñ üyelerine habar beriñder, - dep buyırdı da, Bögenbay batırǵa arnap tigilgen üyge qaray bettedi.

Añızraq jelge mañdayın süygize Äbilqayır han japadan-jalǵız kele jatır. Közi alıstaǵı kökжиеkte. Jan düniesi astan-kesten bolıp, qara torı jüzine ıza teuip, surlanıp ketken. Ceren-Dorjıdı öltirip, onı Baraqqqa jaba almağanı janına qattı batıp keledi. Burınǵıday emes, Baraqpın ekeuiniñ arasındaǵı bolmaşı köpir birjolata qulaǵan. Qalden Ceren de buǵan degen aqırǵı senimmen endi мәñgi qoştasadı. Joñǵar qontayşısı Äbilqayır handı qurtpay, Kişi jüz jerine şabuılın toqtatpaydı. Bunıñ bärin Äbilqayır ap-anıq sezindi. Aqıl-oyın jaylaǵan surapıl aşu, öşpendilik tula boyın örttey küydirip äketip baradı. Äsirese, Nurbikege ızalı. Keşe Baraqtar ketkennen keyin, keñes qurıp otırǵanda auızǵı bölmede şolpınıñ sıldırı şıqqanday bolıp edi. Endi mine... sol auız üyde jürgen Nurbike eken. Onıñ ne aytqanın öz qulaǵımen estimese de, Baraqtıñ asıǵa jürіp ketuinen bәri de belgili boldı. Nurbike sultanǵa quşaǵın ğana jayıp qoymaǵan, jubayınıñ qupiyasın da aşqan. Qanday opasız! Endi onı bir sāt ökiniş bileди. Tünde aşu qısıp turǵan шақта han äbes qılıqtı toqalın jendetterine öltirtpek te bolǵan, biraq qandı joldan bas tartıp edi. On jıl boyı baldan tätti lәzzat sıylaǵan qılıqtı äyelin өз qolınan öltiruge qımaǵan. Opasızdıǵı üşin мәñgi talaq etip, eline qaytuǵa buyırıq bergen. Sol көñilşektiginiñ zardabınan endi, mine "Qap!" "Qap!" dep tistene ah uradı. Joq, Äbilqayır

köñilšek jan emes. Kişi jüzdiñ tağına otırğan jürma jıldıñ işinde dosına da, qasına da köñilšektik istep körgen joq. Munıñ tamırında da ulı babası Şıñğıs hannıñ qanı bar-dı. Ras, Ābilqayır Jānibek urpağınıñ kişi tarmağına jatadı. Jānibektiñ toğız balasınıñ işinde bir anadan Usnaq pen Jādik tuğan. Jādiktiñ balaları jeti atasınan han bolıp kelgen. Al Usnaqtan tarağan Bulaqay Quyannan onıñ balası Ayşuaq, Ayşuaqtan tuğan Nırış, Nırıştiñ balası öz ākesi Adjağa (Abdollağa) deyin, birde-bir han bolıp körgen joq. Baq pen darın jeti atadan keyin bir qonadı degen qazaqta qaeset bar, mümkün sodan bolar, Jānibektiñ jetinşi bunı özi han boldı. Onda da tek Kişi jüzge ğana. Ras, Ülken Ordadan bu da dāmetken. Ātteñ ne kerek, baq kündes tuıstarı maqsatına jetkizbedi. Al Kişi jüz jeke otau tigip, Ābilqayırdı özine han saylasa, o da sonau Íş jüzdiñ qara şañırağı - Ülken Orda handıǵı boljırap naşarlap ketkenniñ nātijesi! Al el basına kün tuıp, Joñǵardıñ qalıñ āskerı qaptaǵanda, qazaq jurtın biriktirip jauna qarsı turadı basqarsa, onısı öziniñ erliginiñ, köregendiginiñ arqası. Ābilqayırdıñ bul qasietteri jurt aldında abıroyın asırdı, keyde isi qazaq eliniñ kösemi dārejesine deyin köterdi. Orta jüzdiñ keybir ru basşısı, Jānibek sekildi batırı bunıñ soñınan erdi, qarındasın alıp, jekjat boldı. Solardıñ demeuimen Ābilqayır özin keyde bar qazaqtıñ joqtauşısı retinde sezindi. Ārine, köpşiliktiñ kökeykesti armanı - tınıştıq. Ābilqayır halıqtıñ sol tilegin paydalana bildi. Ulı Rossiyaǵa bizdi qaramaǵıñızǵa alıñız dep eñ birinşi bop hat jazdı. Özge handardan görı Ābilqayır Qıtay, Joñǵar boǵdıhandarınıñ qazaq elin müldem qurtuǵa bel baylaǵanın jaqsı túsindi. Ābilqayırdıñ qılıǵı úlgi bop, Sāmeke han da orıs patşalıǵınıñ qol astına kirudi talap etti. Al joñǵar dauılınıñ qarqını sāl basılıp, qazaq eli key jerde olarǵa tötep berip, kārı Sāmekeniñ ornına Orta jüzde Ābilmāmbet, Abılay, Baraq, Qazıbek sekildi el basqara alatın adamdar şıǵa bastap edi, el bilep otırǵan "igi jaqsılar" eki bölünge aynaldı. Rossiya patşalıǵınıñ qoltıǵına kirip alıp, Ābilqayır bārimizge üstem bolmaqşısı dep qorıqqandar da tabıldı. Olar endi Ābilqayırdıñ sayasatın teris körip, keşegi jauı joñǵarlıqtarmen kelisimge keluge de bar ekenin jasırmadı. Sonıñ biri Baraq sultan, Al Ābilmāmbet pen Abılay... Ābilqayır beti auǵan jaqqa jürıp keledi. Tek qulaǵın qayşılap qara qılşıq kārı töbeti ğana soñınan qalmaydı. Rasımen Ābilmāmbet, Abılay, Baraq joñǵarlardıñ jalǵan dālelderine senip, keşegi tögilgen aǵayın-tuıstıñ qanın keşpek pe? Joñǵarlardıñ aytı boyınşa, qazaqtardıñ jerin, malın tartıp alu üşin talamaǵan körinedi. Qıtay boǵdıhandarı apatqa uşıratıp jatqan kezinde, Joñǵar elin qazaq batırları ünemi şauıp, ābden zıǵırdandarına jetken-mıs. "Aqtaban şubırında" Joñǵarlardıñ qazaq eline istegen qıyanatı, kārı-jasına qaramay qırıp, en dalasın qanǵa boyaǵanı sonıñ ızası-mıs. Ayıptı qazaq elinen alǵan kegi-mıs. Rasında solay ma edi? Joq, beker söz! Ol kezderde Qıtay men Joñǵar arası qanday bolsa, qazaq pen joñǵar, Qıtay men qazaq arası da sonday edi ğoy. Bıqıǵan, ösip kele jatqan malına jayılm izdegen joñǵarlar

bos jatpağan-dı. Ertisten beri qaray, taudan qulağan qorım talay ret jöñki qaptağan. Bükil tarihında qazaq jauingerleri Joñğardıñ jerin tartıp alamin dep, Ertisten asıp soğıs aşqan emes. Ras, özi kelgen jaumen san ayqasqan, ârqaşan da jeñip, keyin şegindirip otırğan. Osınıñ bārin Ābilmāmbet, Abılay, Baraqtar bilmey me? Bilse kerek-ti. Onda joñğarlıqtarmen qalay bitimge kelip, qoltıqtasa qalmaq? ālde ayla ma? Meniñ orıs patşalıǵınıñ qol astına kirip küşeyip ketkenimnen qauiptenip, biz Joñğar jaǵındamız dep, mağan halıqtı qarsı qoymaq pa? Olay bolsa özderi de orıs patşalıǵına baǵınuǵa barmız dep, menimen jarısıp nege birneşe ret uāde berdi? Bul qanday oyın? ārine, Baraqtıñ ustaǵan jolı ejelden basqa. Al sonda Orta jüzdiñ hanı men basqa sultandarıniki ne? Joñğar men orıstı ötirik birin apa, birin jezde etken bop, özderine durıs qaratıp, qazaq eline tek öz bastarınıñ üstemdigin jürgizbek pe? ārine, sodan barıp jurt Orta jüz sultandarı bizdiñ joǵımızdı joqtaydı eken dep āri qaray auıp bara jatqanı haq. Al Baraq sekildi sultandarı meni tipti orıs patşalıǵına el-jurtın satqan adam ğıp körsetpek. Tübi elimizdiñ de, keleşek urpaqtardıñ da közi jeter, bügingi āreketimdi aqtar; bizge qalǵan jalǵız jol - ol Rossiyanıñ qol astına enu. Bügin küşti bolıp köringenmen, bar tirligi qur mal ösiru, özinen ālsız eldi şabu bolǵan Joñğar taypası da küni erteñ ne Qıtayǵa, ne Rossiyaǵa baǵınadı. Küni erteñ bizge tuǵan kün olarǵa da tuadı. Öytkeni, ulı memleketke layıq qaynar bulaǵı, közi tayız. Öneri, bilimi, şıǵarıp jatqan qorǵasını, temiri, egip jatqan egini, ösip jatqan bau-baqşası, salınıp jatqan qalası, bekinisi joq el uzaq ömir sürgen emes. Bir qattı boranda bar malınan ayrılıp qalatın, eliniñ şetine jau kelse qur soyılı men ottı jüregin ala şabatın biz sekildi el jan-jaǵıñnan qalıñ jau qaptap turǵanda, öz aldına jeke jurt bolıp turu qayda?! Tura almaydı. Osını nege tüsinbeydi olar? Joq, biz qaytsek te Rossiya memleketiniñ qoltıǵınıñ astına kiruimiz kerek. Bul qazaq eline birden-bir keleşegi bar jol. Ābilqayır sāl kidirip turıp qaldı. Onıñ surǵılt közi tunjırap ketti. "Meni Or qalasin saldırmaqıñ" dep ayıptaydı. Or qalasin saldırsam, qazaq elin Rossiyaǵa baǵındıru üşin saldıram. Onı jasırıp otırmın ba? Eger sözime könbese, aytqanımdı küşpen istetem. Küşpen baǵındıram! Öz halqıma özim osılay zorlıq körsetuim, bile bilse sol halıqtıñ özi üşin emes pe? Bügingi isime, erteñ bolaşaq urpaq alǵıs aytadı! Al osı armanım üşin, jolımda kim qarsı tursa ayaǵımniñ astına sap taptaymın! Sol üşin mağan qazaq jerine salınar Or bekinisi kerek! Ol bekiniste muzday qaru-jaraqtı, auzı tükti köp soldat boluǵa tiisti! ārine, qastarım "osınıñ bārin Ābilqayır öz bası üşin isteydi, orıs patşasınıñ küşimen bārimizge han bolǵısı keledi!" deydi. Sözderinde şındıq bar, ras men orıs patşasına süyengen han bolǵım keledi. Küşti han bolǵım keledi. Bir jaǵınan, nadan el-jurtım, seniñ qamıñdı oylaytın han bolǵım keledi. Halqım, saǵan adal ekenimdi keşegi qırǵın urıstarda körgen joqsıñ ba? Öz basımniñ qamın oylap qay jerde buǵıp qalǵanımdı bar? Aldaǵı uaqıttarda da buǵıp qalmaspın! Oǵan ar-uyatım kuā!

Ãbilqayır kilt toqtadı. Köpten beri jürek tübinde jatqan bir aaur oy keudesine kenet şaşuday qadala qaldı. "Al eger meniñ ümitim aqталmasa şe? Sonau salıñalı jatqan Or qalası, Baraq sultan aytqanday, özimiz qulaytın orğa aynalsa, el-jurtqa ne deymın? Joq, olay boluı mümkün emes, eger aq patşa meni tek halqımnıñ müñkir-nãñkiri etip paydalanbaq bolsa, onda... Onda... Men de alısıp ölem! Osılay etudi qur öz basım ğana emes, mına árqaysısı ár taypa eldi basqaruğa jarap qalğan ul-qızdarıma da ösiet etip tapsırıp ketem! Ãbilqayır handı baғalay bilmegen keybir orıs pen qazaq tarihşıları onı qara basınıñ qamı üşin jurtın satqan, baq kündes jauların tabanınıñ astına salamın dep qazaq elin Rossiya patşalıǵına baғındıru sayasatın qoldağan deydi. Sol bir qılı kezeñde Ãbilqayırdıñ tüpki oyı solay-aq delik... Biraq bolaşaq tarih, ustağan jolınıñ durıs ekenin ayqındadı. Qazaq eliniñ Rossiyaǵa baғınımıñ qajettigi Ãbilqayırdıñ öz basınıñ qamınan köri, әleumettik qasietin joғarı satıǵa qoydı. Ãbilqayır ustağan sayasatı üşin eş uaqıtta küresten buǵıp qalğan emes. Oǵan kuә qan maydanda ünemi alǵı şepte boluı, qauip-qaterdi kezeñderde өз basın qorǵap tıǵılıp qalmauı. Ustağan jolı üşin өз bası tügil, tuǵan balalarınıñ eşqaysısın ayamay kezek-kezek amanat retinde patşa qol astına berui. Demek, bunıñ bәri Rossiyanıñ qol astına kiru kerek ekenine onıñ şın jüregimen berilgendigin körsetedi. Ãbilqayır qanşa qatıgez bolğanmen balalarınıñ orıs qalasına amanat bop barıp, tәlim-tәрбие, öner-bilim aluın quattağan. Әrine orıs төreleriniñ arasında ol özine degen qastarınıñ da köp ekenin bildi. Olar әyel patşaǵa bunı eki jüzdi dep hat ta jazdı. Keleşek ülken maqsatı üşin bul oǵan da şıdap baqqan.

Ãbilqayırdıñ төрт zañdı, üş zañsız әyeline on besten astam ul, qızı bolğan. Hannıñ közi tirisinde bәybişesi Bopaydan tuǵan Nuralı, Eralı, әdil, Aysuaq, Qojahmet jәne qalmaq әyeline tuǵan Şıñǵıs, Qaratay sultandar özimenen üzeñgiles jauǵa şauıp, Orda isine kirirken. Ãbilqayır buların orıs bekinisterine amanat etip qaldıru bılay tursın, olardı eñ qauipti jorıqtarǵa, tartıs-talastarǵa jiberip otırған. Hannıñ saydıñ tasınday, kileñ "sen tur, men atayın" osı jeti ulı köp jaǵdayda özine süyeniş, serik bolğan...

Ãbilqayır uzaq jürdi. Ol auldan әjeptәuir alıstap ketkenin añǵarған joq. Onıñ oyı endi bastağan isteriniñ qanşalıqtı qıındıqqa түsetinine audı. Hannıñ Rossiya patşası Anna Ioannovnaǵa jazған hatı boyınша Tevkelev bir miñ jeti jüz otız birinşi jılı Kişi jüz Ordasına kelgen shaǵında qanday qıındıqqa uşıramadı? Jıl ötkende eline әzer qaytqan joq pa? Ãbilqayırdıñ Rossiya patşasına bassılarımın tegis aqıldaspay, бүkil halıq atınan hat jazғанın soñınan bilgen Kişi jüz ben Orta jüzdiñ şonjarları ne istemedi! Tevkelevti eline qaytartpay qanday qorlıq körsetpedi! "Bul qazaq jerine tıñılıqpen kelgen, bizdiñ küşimizdi bilip alıp kelesi jılı soǵıs aşpaq" dep, onı öltirmek te bolğan. Dәl osı kezde başqurt batırları Torǵay

boyındağı qazaq auldarınıñ malın şauıp, ãli Rossiyağa baǵınudıñ bayıbına jete tüsinbegen halıqtıñ narazılıǵın burınǵısınan da örşite tüsti. ãrine, Buǵıbay batır men onıñ küyeu balası Eset batır kirispegende, o jolı Tevkelev te, oǵan erip kelgen adamdardıñ birde-biri tiri qaytpaǵan bolar edi. Ras, osı jolı Rossiyamen jaqındasu jöninde köp is isteldi. Buhara men Hiua handarına uäkilder jiberildi. Qaraqalpaq eliniñ hanı Qayıppen söz jürgizilip, onıñ Rossiya qol astına kirgisi keletini anıqtaldı. ãbilqayır menimen aqıldaspay qatın patşaǵa hat jazdı dep ökpelep qalǵan Orta jüzdiñ hanı Sãmeke de hat joldap, Tevkelevpen kezdespek boldı. Biraq Arqa jerine qaray osı kezde Joñǵar qontayşısı ãskeriniñ bet alǵan qaupimen baylanıstı bul kezdesu bolmay qaldı. Demek, öz basına töngeñ ajalǵa qaramay Tevkelev bul jolı da qazaq eli men Rossiyanı jaqındastıru jolında köp şarua istep ketti. Ol ãbilqayır, ãbilmãmbet, Sãmeke, Abılay, Ulı jüzdiñ hanı Jolbarıs pen Qaraqalpaq bileuşisi Qayıptıñ Rossiya qol astına kiruge bar ekenin bilip qayttı. Al qazır qalay bolmaq? Tevkelev qanday qauip, qanday jaqsılıq, qanday jamandıq ãkele jatır? Mırza ne tilemek? Tilegin men orınday alaman ba? Kenet ol selk ete qaldı. Han ordasına tayau tigilgen qaraşa töleñgit aulınan "oy, bauırımdap!" beri qaray şapqan eri, ãyeli aralas bir top adamdı kördi. Şubalañqı top dãl han turǵan belesti betke alıp keledi. Bul soyılǵa jıǵılǵan Tayman jigitteriniñ tustarı ekenin ãbilqayır jaña ğana uqtı. Söytkenşe bolǵan joq "oy, bauırındaǵan!" qaralı top han janınan öte berdi. Tek beles üstindegi ãbilqayırdı körip eki-üşeu beri burıldı. Aldıñǵısı kãrteñ ãyel eken, astındağı uşqır biesiniñ tizginin bos qoya berip, eki qolımen şaşın julıp, betin tırnap, oybaylap keledi.

ãyel ãbilqayırdıñ tusına tayay berip, qos qolımen biesiniñ tizginine jabıstı. Bie toqtamaǵanmen, şabısın sãl bãseñdetti. - Jalǵızımnan ayrıldım, qaraşığımnan ayrıldım, - dedi ol qu dalanı basına kötere qarlıqqan sumdıq bir qayǵılı ayǵaymen. - Altın künim battı, qara jılanıñ şaqtı! Jalǵızımdı ajalǵa aydaǵan sensiñ, ãbilqayır han! Quday seni de jılatısın! Balaşaǵañnıñ qızıǵın körme! Köriñde ökir, köriñde ökirgir tas bauır han!

Aşu qısqañ han qalş-qalş etti. Balası ölse - el basına tuǵan küyzeliste kimniñ balası ölmey jatır! Bügin bunıñ jalǵızı ölse, erteñ meniñ on ulım birdey qandı ayqasta qaza tappasına kim kepil! ãbilqayır jalǵızınan ayrılǵan sorlı ananı toqtatar jılı söz taba almadı. - Tart tiliñdi, ey sorlı! - dedi ol aqırıp. - Balañ ölse jalǵız seniñ balañ ölip pe!..

- Tartpaymın tilimdi! - dedi qayǵıdan nalıǵan beybaq ana. - Qanışer, qara jüz! Adıra qal! Sen! Sen öltirdiñ meniñ balamdı! Qaytarıp ber oybay, qaytarıp ber, ataña nãlet, qanışer! Tuǵalı munday söz estimegen han aşudan burınǵısınan da beter jarılıp kete jazdadı. Ol dãl osı sãtte jalǵız balasınan ayrılǵan mınau sorlı ananıñ aqılınan adasıp ketkenin de añǵarmay qaldı.

Eki qulağın qasqırşa tigip, şolaq quyırğın bulañdatıp, iesinen buyrıq kütip turğan qara qılşıq arlanına- Ayt! - deuge ğana şaması keldi.

Qandı köz aybarlı qara töbet alqımınan ala tüşpek bop, eki orğıp janına jetti de, kelip qalğan salt attı äyelge qarsı atıldı. Sol mezette äyeldiñ soñınan tepeñdep jetken küreñ baytaldı qapsağay qara jigit qolındağı qurığın itke qaray qos qoldap siltedi. Qayıñ qurıq şekesinen tigen jolbarıs deneli it bir-aq ret qıñsılay şañq etti de, kisi boyınday köterilgen qalpınan qara jerge gürs etip qulap tüsti. - Sorlı, sorlı-ay, handa ne şaruañ bar edi! - dedi ol, äyeldiñ şılıbırına jabısıp, - seniñ balañ öldi ne, seniñ öziñ öldiñ ne, oğan bāri bir emes pe! äyeldiñ közi şarasınan şığa, auzınan köbik atıp, bajıladağanına qaramay, bieniñ tizginine qolı tiisimen-aq ölikter jatqan aulğa qaray tepeñdep şaba jöneldi.

"Oy, bauırındağan!" jurttıñ qarası öşken kezde, Äbilqayır jerde sulıq jatqan itiniñ qasına keldi. Qos qoldap urğan qayıñ qurıq arlanıñ bas süyegin opırıp jiberipti. Qıp-qızıl qan men miı burqırıp jerde şaşılıp jatır. Büyiri äzer ğana bülk-bülk soğıp, közi tasırayıp, keşegi top qasqırğa jalğız şabatın qılşıq jündisi endi talmausırap ölip bara jattı. Küşiginen asırağan, san qauipti saparlarda özine serik bolğan itin qimay Äbilqayır uzaq turdı. Aqırğı ret tınısın tartıp, tört ayağın birdey jazıp, tına qalğanda ğana, teris burılıp ketti.

Äbilqayır uzaq jürdi. Bağanağiday emes, boyınan aşuı tarap, endi bolğan isti basınan ayağına deyin köz aldına elestete bastadı. Aqırğı on jıl ömiriniñ işinde ünemi qan josiğan sumdıqtardıñ arasında jürip eti üyrenip ketkendikten be, boyun tez-aq jinap aldı. Kenet balasınan ayrılğan jañağı qart äyeldiñ "qanışer!" degen sözi qulağına qayta keldi. Sonda barıp bul äyeldiñ, itin urıp öltirgen jigittiñ kim ekenin esine tüsirdi. Osı äyeldi bayağıda qaraqalpaq elinen oljalap äkelip, öziniñ töleñgitine qosqanı oyına keldi. Küyeui ölip, jalğız ulı er jetip, Tayman jasağında jüretin. Endi bugün o da mert boldı. İä, äyeldiñ Äbilqayırdı "qanışer" deuge şın haqısı bar eken. Endi itin öltirgen jigittiñ de kināsin keşken tārızdi. Jigit öziniñ qarulu jılqışısı, jañağı äyeldiñ qaynısı Husayın degen. Qattı süzek bop aurıp, tösekten turğanına bir ayday bolğan. Būgin-erteñ jılqığa şıqpaqşısı edi.

Bul adamdardıñ özderi de, tağdırları da tanıs bolğandıqtan ba, han endi älgi oқиға jayın esten şıǵaruǵa tırıstı. Biraq onıñ oyınan bir nārise ketpey-aq qoydı. Urısta er jigit qaza taptı dep eşkim de handı sökpeşe kerek edi. Bul el saltında joq. Al bugün nege bulay boldı? Handı balağattar, ayaulı itin öltirter bularğa munday jelik qaydan bitti? Munda qanday sebep bar? Jalğız qara halıq emes, batır, sultandar da Äbilqayırga qarsı söyleudi jüiletip jür. Osılardıñ

bäriniñ tübiri nede? Jaraydı, jurttan urıstan, soğıstan qajıdı delik. Mezi bolğan jurttıñ tili de şıǵa bastauı mümkün. Bul bir aqıqatı bolar. Ekinşisi nede? Ekinşisi... Ğabilqayır moyındaǵısı kelmegeñmen moyındaǵa májbür boldı. Ekinşisi - "Aqtaban şubırındınıñ" alǵaşqı jıldarındaǵıday emes, halıq aldında qadiriniñ tüse bastaǵanında edi.... Tün ortası aua han öziniñ aaur oylarınan sergigendey sezindi. Qarsı aldındaǵı oşaqtıñ qızıl şoǵı sönuge aynalǵan. Tınıq tünde jas qi tütininiñ bolmaşı külimsi isi keledi. Arǵı betten ögizşaǵalanıñ qulaqqa jaǵımsız ayqayı estiledi. Ğabilqayır otırǵan diirmen tasınan türegeldi. Kenet ön boyı dirildep ketti. Qarsı aldında bugün ǵana jıǵılǵan aq otaudıñ japırılǵan ornı jatır eken. Iã, bul bir kezde hannıñ janınday jaqsı körgeñ toqalı Nurbikenıñ qımbat aq otaumıñ ornı edi...

III

Qazaq dalasınıñ Rossiya qol astına kiruin bir kuãlik qaǵazben, ne bir ukaz künimen atau mümkün emes. Bul ondaǵan jılǵa sozilǵan uzaq, qayşılıǵı men qıındıǵı mol aaur qalıptasu kezi edi. Jãne qazaq eliniñ Rossiyaǵa qosılın bir hannıñ, qala berdi birneşe qayratkerdiñ esimderimen ǵana baylanıstıru - o da durıstıqqa jatpaydı. Bul zañdı şeşimi bar, sayasi, ékonomikalıq, ãskerı faktiler sekildi köptegen sebeptermen şielenisken dãuiriniñ tilegine qaray tarihtıñ özi jaratqan perzenti. Rossiyaǵa qosılı - rular arasındaǵı talas-tartıs, sol rulardıñ jaǵرافیalıq jaǵdayı - tolıp jatqan qasın da, dosın da tudırdı. Bir jaǵınan, uşı-qırına qus jetpes keñ dalasında qazaq qaumınıñ qalıptasqan turaqtı ékonomikasınıñ joqtıǵı jãne negizgi kãsibi qubılmalı, köşpeli, turmıspen baylanıstı bolǵandıǵı, ekinşi jaǵınan, Joñǵar şapqınşılıǵınıñ dümpui ãser etip, ru başlıları özderiniñ Rossiyaǵa baǵınu sayasatın ãrdayım özgertip otırdı. Munday jaǵdayda Rossiya qol astına kirudiñ keşegi qoldauşıları bugün oǵan qarsı şıǵıp, al keşegi qarsılarınıñ bugün onı jaqtaui - tañqalarlıq is emes-ti. Biraq keleşekke kerektsiz, bolaşaǵı joqtıñ bärin özinen ãri iterip, tarih doñǵalaǵı alǵa qaray aynala berdi. Osılay qazaq dalasına ayaudı bilmes, orasan qattı jaña tarihtıñ dauıldı köktemi keldi.

Sunday-aq Ğabilqayır hannıñ Anna Ioannovnaǵa 1730 jılı jazǵan hatındaǵı "qorǵanıñızǵa aluıñızdı tileymiz" degen sözdi soñınan şıqqan resmi qaǵazda "Rossiya qol astına aluıñızdı ötinemiz" dep özgertui jayındaǵı ǵalımdardıñ talastarınıñ da keregi şamalı. Ğarine, tarihi kuãlik qaǵazdardıñ durıs audarılǵanı jaqsı-aq, biraq bügingi küni "qorǵanıñızǵa alıñız", ne bolmasa "qaramaǵıñızǵa alıñız" degen sözderdiñ qanday ayırması bar? Tarihi derekterge qaraǵanda, Rossiya patşası Anna Ioannovna Ğabilqayır hanǵa bergen gramotasında: "...

Özderiniñ ötiñsteriñ boyınşa joğarğı körsetilgen taraulardıñ negizinde, qırğız-qaysaq hanı Ābilqayır, seni jâne bar qırğız-qaysaq āskerin qol astımızğa aldıq... Sondıqtan han men onıñ bar āskeri bizdiñ imperatorlıq mārtebemiz ben onıñ muragerlerine māñgi-baqı adaldıǵın saqtauı kerek" delingen. Bul gramotada: "Adal jâne ādiletti" patşaǵa qızmet isteu, soǵıs kezinde Rossiya āskeri başlıarınıñ qaramaǵına qaru-jaraqtı qol bolıp kelui, Jayıq êazaê-orıstarı, başqurt, qalmaq sekildi Rossiyaǵa baǵınıştı ulttardı şappauı, qazaq jeri arqılı ötetin orıs-sauda keruenderin tonamau, burın-soñdı qolǵa túsken orıs tutqındarın qaytaru sekildi qazaq handarınıñ mindetteri körsetilgen. Sonda ğana Rossiya patşalıǵı qazaq elin öz qorǵanına almaq bolǵan. Ābilqayır han da, odan keyin "Rossiya qol astına kirip adal qızmet isteuge" ant bergen Orta jüzdiñ hanı Ābilmāmbet pen Abılay sultan da, sol jılı Buǵıbay men Eset batır bastaǵan Kişi jüzdiñ üş jüz toqsan toǵız "igi jaqsıları" da Rossiyaǵa baǵınu degen uǵımdı qorǵan bolu degen maǵınada túsingen.

Ne degenmen de bul kezeñniñ bastı mañız - qazaq eli osı şaqtan bastap Rossiyaǵa arqa süyey otırıp, öziniñ şaruashılıǵın, sayasatın, endi sol Rossiyaniñ köz-qarasımen baylanıstıra jürgizuinde boldı. Bul tarihi kerek jaǵday edi. Jâne bul jaǵday osı kezden bastap, aldındaǵı bögetterdiñ bāriñiñ kül-talqanın şıǵarıp, āri qaray dami tüsti. ārine, munday tarihi aaur küres-qimıldarda baǵınıştı qazaq eli men patşalıq Rossiya sekildi otarşılıq sayasattı ustaǵan eki jurttıñ arasında qayşılıq, tolıp jatqan qiındıqtardıñ tuatını da mālīm. Biraq sonıñ bārine qaramay, endi qazaq jerine Joñǵar şabuılı toqtaldı. Joñǵar qontayşısı tek özi basıp alǵan qazaq dalasınıñ oñtüstik öñirine ğana ie bop qaldı. Osınday "qol astına" kirgen qazaq elin Rossiya patşalıǵı bir mıñ segiz jüz qırqınşı jıldarı Ürgeniş, Hiua tusıman tōngen Iran patşası Nadir şahtıñ şabuılınan da saqtay aldı. Or qalasınan keyin Rossiya, Jayıq, Elek, Jem özenderiniñ boyına āskeri bekinister sala bastadı. Orıs patşaları bükil Rossiya şekaralarına turǵızılıp jatqan bekinister men āskeri qorǵandardı birimen birin baylanıstırıp, soldattarmen tolıqtırdı. Āskermen birge qazaq dalasına Rossiyaniñ alıs tükpirlerinen qara şekpender keldi. Bular üy salıp, egin egip, menşigine bergen jerdı ielenuge kiristi. Munday jaǵdayda kelimsek jurt pen jergilikti eldiñ arasında qırǵı qabaqtıq, janjal, soyl ala jügiru tārızdi kelisimsiz isterdiñ de tuuı sözsiz edi. Buqara halıqtı birine-birin aydap salıp eldi basqaru - ejelgi sayasatı bolǵan orıs generaldarı da, qazaq bay-manaptarı da bul alau- ızdıq, janjaldarǵa astırtın dem berip, örşite tüsti. Ult narazılıǵın tudıruda bul ekeui de ünemi bir jaǵadan bas, bir jeñnen qol şıǵarıp otırdı. Halıqtar dostıǵınıñ nege aparıp soǵatınñ āsirese Pugaçev köterilisinen keyin bular öte jaqsı túsingendi... Qazaq eli Rossiyaǵa qosılıuıñ arqasında feodaldıq uyqısınan oyanıp, mādenietke qol

soza bastadı. Rossiya onı tarihtñ alıs-julısına özimen birge alıp kirdi, qoğamdıq jäne sayasi jağınan küşeyuine mümkindik berdi. Otırışılıq pen egin saluğa, sauda-sattıqtıñ jaña ülgileri men önerkäsiptiñ öndiristik türlerine üyretti. Biraq bul örbu-örkendeu öziniñ qoğamdıq satısında şüu degennen-aq eki bağıtta damıdı. Bir jağınan osı eki ulttıñ eñ aldımennen zâbir körgen kedey toptarı birimen-biri belsene jaqınday tüsti: qazaq aulınıñ kedeyi men malşıları, öz jerine köşip kelgen qara şekpendermen til tabıstı, sodan keyin patşa aғzamniñ tuz keptiretin, ken şıғaratın kâsiporındaında qazaq pen orıs beynetqorları dostastı, aqırında barıp, sauda kapitalizmniñ örkendeuiniñ arqasında kürdeli öndiristerde eki ulttıñ proletariattarı birikti. Bul bağıtta revolyuciyalıq sana-sezimi joғarı orıs proletariatınıñ soñına qazaq eliniñ sezimi oyana bastağan aldınğı qatarlı ul-qızı erdi. Osı dostasu kün sayın tereñdey, dami berdi. Qazaq jurtnıñ aldınğı qatarlı adamdarınıñ revolyuciyalıq sana-seziminiñ oyanuuna aydaudan kelgen dekabrister men olardıñ jolın quuşı orıs intelligenciyasınıñ jârdemi köp tidi. Buğan qazaq jerindegi orıs jumışsıları qosıldı. Osılay tağdırı, keleşegi bir eki halıq künnen-künge dostasa tüsip, özderiniñ aldağı baqıttı bolaşağına qol sozdı.

Ekinşi jağınan, qaramağındağı eldi jeke bilep-tösteudegi feodaldıq ıqpalmın azaytqanı üşin, aq patşanı qanşa jek körgenimen, qazaqtıñ key hanı, sultanı özderi sol patşanıñ ökilderi general-gubernatorlarimen auız jalasıp, solardıñ qazaq dalasındağı şoqparına aynaldı. Bul olarğa künnen-künge aytqandarına könbey bara jatqan buqaranı auızdıqtap ustap otıru jolı bolıp tabıldı. Rossiya patşasınıñ otarşılıq sayasatı munday adamdardıñ degeninen şıqtı, tikeley jârdem berdi. Ras, orıs generaldarınıñ işinde âdilettilikti süyetinderi de, aqıldıları da boldı. Olar bilep otırğan ölkelerinde qazaq balalarına arnap mektep, auruhana aştı. Alım-salıq jinaytın şeneunikteri men poçta qızmetkerlerinen jergilikti halıqtıñ tilin biludi talap etti. Keybireuleri Peterburgke barıp qazaq sekildi buratana ult- tarğa azdağan teñdik te suradı. Biraq munday gubernator, generaldar tım az edi. Al qazaq jerine kelgen şın tarih - otarşılıq tarihi ayadı bilmes, qan şeñgeldi, qatal tarih bolatın. Patşalı Rossiya birte-birte "halıqtar türmesine" aynaldı. Dekabristerdi öz qolımen darğa asıp, ulı orıs halqın tabanınıñ astında şiritudi oylağan Birinşi Nikolay patşadan qazaq sekildi basqa ulttar qanday jaqsılıq küte alatın edi? Bunday jaqsılıqtı Ekinşi Nikolay patşadan da, onıñ generaldarınan da dâmelenudiñ ornı joq-tı. Egerde Rossiya jeriniñ özinde qiyanat, qaznanı urlau, para sekildi jeksurin qılmıstar orasan öristerip jatqanda, qazaq dalası sekildi otarşılıq sayasatı qaulağan ölkelerden ne kütersiñ! Onday soraqlıq bul jaqta eki ese, üş ese arta tüsude edi! Eger Peterburgte sot âdiletsizdik istese, Qaratal ne Ile boyında onday âdiletsizdik temir şınjırlı, qandı apatqa aynalğan. Eger Peterburgte âdiletsiz sot bir kisiniñ basın aluğa buyırса, bul arada "kâri qılış"

jasağı sotsız jüz kisiniñ basın birdey domalatqan.

1737 jılı Sāmeke dūnie saldı. Orta jüzdiñ biligi endi birjolata Ülken Orda hanı Bolat hannıñ balası Ābilmāmbetke köşti. Biraq ol alıstağı Orınbor ākimşilerinen köri, qasındağı Joñğar qontayşısına jaltaqtap qaray bastadı. Eger Qalden Ceren oğan ata meken Türkistan şaharın qaytarıp beruge könse, Joñğar handıǵına baǵınıştı bop, amanatqa bir balasın jibermek oyǵa da kelgen. Āytsede qontayşimen birjolata qoltıqtasıp ketuine el narazılıǵı köldeneñ tüsken. Halıq oyın

Buqar

jirau:

Ejelgi dos jau bolmas, Şirkeuişte hatı bar. Ejelgi jau el bolmas, Köñilinde kirdiñ tatı bar - dep hanǵa tikeley aytqan. Jurt jirau sözün maquldaǵan. Jāne Ābilmāmbettiñ oyın sezgen Orınbor ākimi Neplıyuev te bosqa jata almaǵan. Orta jüz Joñğarǵa aupp kete me dep qauiptenip, onımen til tabudı durıs körgen. Bunday jaǵday Orǵa qala saldırıp, orıs patşalıǵına arqa süyey, bükil qazaq elin qolıma alam degen Ābilqayırdıñ jigerin qum etti. Endi ol Ābilmāmbet pen Abılay, Baraqtardan orıs patşalıǵın qızǵandı. Kişi jüz hanınıñ büytip zıǵırdanı qaynauına taǵı bir sebep bar edi. Ābilqayır: "Orıs patşasınıñ qol astına kirsem, Jayıq pen Edil özenderiniñ eki ortasındağı jayılmıdarǵa malımızdı jayuǵa ruqsat beredi" dep ümittengen. Al Orınbor ākimderi, patşa aǵzamınıñ nusqauı boyınşa, jayılmı bermek tügil, Kişi jüzdiñ rularına Jayıqtıñ ar jaǵına ötuǵe tıyım saldı. Ol ol ma, arǵı betke ötpes üşin, küz kele Jayıqtıñ bergi betiniñ on şaqırımday jerin örtep tap-taqır etudi buyırdı. Küzgi jayılmı, şuraylı jerinen ayrılǵan Kişi jüzdiñ asau ruları "Orısqa baǵınsaq bizdi jarılqaymın degeniñ qayda" dep, endi handı aşıq keleke ete bastadı. Al Ordan jetpis-seksen şaqırım beri turatın, Torǵay özeniniñ boyın jaylaǵan Ābilqayırdıñ qol astındağı Arǵın men Qıpşaq rularınıñ key auldarı endi Kişi jüz hanınıñ qaramaǵınan şıǵudı oyladı. Öytkeni, eginge qolaylı Torǵay özeniniñ keñ alqabınıñ özine orıs otarşılıarı köz tige tüsken edi. Āsirese, Orınbor bekinisinen eki jüz elu şaqırım joǵarı jatqan Torǵay özeniniñ boyındağı Qaraqoǵa, Doǵal sekildi malǵa jaylı oypattardı egiske iñǵaylay bastaǵan. Jāne osı kezde sonau Jayıq, Mias özenderiniñ boyımen sozılǵan bekinister Qorǵan, Ombı qalalarımın şektel kelip, Ertis özeniniñ boyımen joǵarı köterilgen. Odan āri Biysk qalasınıñ soltüstigin ala, Altay taularınıñ eteginen şıǵıp, qazaq dalasın qorşauǵa aynalǵan. Bügin bolmasa erteñ endi qazaq jeriniñ işine de aq patşanıñ auız salatını belgili bolıp qalǵan. Bul otarlawı sayasatınıñ ızǵarlı lebin eñ aldımın āzer kün körip otırǵan buqara halıq sezindi. Jayılmı jerinen ayrılǵalı turǵan jurt endi orıs patşalıǵına ğana emes, özderin sol patşalıqtıñ qol astına süyregen Ābilqayır, Sāmeke sekildi handarına ürke qaray tüsti. Onıñ üstine alım-salıq auırlap jurttıñ eñsesin basa berdi. Qaramaǵına kirgen Orta jüz ben Kişi jüzdiñ elderine Anna Ioannovnanıñ ukazı boyınşa salınǵan salıq joqtıñ qası edi. Bar bolǵanı osı eki Jüzdiñ jılına

töleytini bir miñnan üş miñğa deyin tülki men qarsaqtıñ terisi ğana bolatın. Bul bolmaşı salıqtıñ özin de el alğaşqı on jıl boyı, keyde berip, keyde bermey kelgen. Al aqırğı kezde qazaq jeriniñ şekarasına bekinister salumen baylanıstı, jergilikti orıs äkimderi, bul salıqtardı mañındağı auıldarğa azıq-tülik, mal basına qaray aynaldırğan. Munday salıqtıñ salmağı köbine Orınbor gubernatorınıñ qarauna jatatın Kişi jüzdiñ elderine tüsken. Burın janınan eriksiz bireuge birdeme berip körmegen jäne "mal aşuı - jan aşuı" dep qaraytın qazaq eli, tölep jatqan mal bastarı bälendey bolmağanmen: "Qalaları salınbay jatıp istep otırğanı mınau, erteñ bekingen kezinde nemiz qaladı", - dep küni burın sarı uayımğa tüsti. Osınday jağdaylarmen el aldında qadiri kete bastağan Ąbilqayır, bir jağınan patşa ükimetinen kütkeni aqtalmay, ne isterin bilmey, iştey äbigerlenude edi. Ol aqırı "üş jüzdiñ qamı" tügil, öz handıǵınıñ ne boların bilmey, äbden sastı... Eki urtı sualıp, sopaq beti burınǵısınan da sozıla tüskendey, aq sur jüzinen qanı qaşıp, süzekten turǵanday bozarıp ketken. Surǵılt közderi de burınǵıday emes, nurı sönip, qantalap, qızara qalǵan. Mezgil, zamanniñ aǵısı, taǵdır, basqa qonǵan baq köterip, ulı tilekterge qol sozǵan adamniñ sol zamanniñ özi tudırǵan daǵdarısınan, qıındıǵınan küyreui tabiǵi is edi. Ol qazir aulı sırtındağı töbede otır. Qasında jaqında ğana Aral mañındağı qazaq pen qaraqalpaqtıñ hanı bolıp saylanǵan ülken balası Nuralı. Bozañdı töbeniñ basına töselgen tekemettiñ üstinde aq jastıqqa şıntaqtay jatıp, äkeli-balanıñ oñaşa äñgimeleskenine bie sauımınan artıq mezgil ötti. Qabaqtarı jabıñqı, tüsteri solǵın. Äkeli-balalı adamdarday emes - arbasa qaraydı. Bul arbasu "Han balası tuǵan äkesin, özi han boludı oylaǵanşa ğana äke sanaydı" degen köne qaǵıdadan tuǵan tärizdi. - Söytip sen, Neptyuevtan irgeñdi alıs salma deysiñ ğoy? - dedi Ąbilqayır Nuralıǵa köziniñ qıǵın audara.- Irgeñdi alıs salatın mezgilden ötip kettiñ, köke, şamañ kelse til tabuǵa tırıs... Seniñ söziñ бүkil Kişi jüzdiñ sözi...- Al eger onıñ özi til tapqısı kelmese şe?- Sol til tapqısı kelgeni üşin şaqırıp otırǵan bolar. - Jalǵız meni ğana şaqırıp pa? Neptyuev Ąbilmämbet han men Abılay sultandı da şaqırıp otırǵan joq pa?.. Anna Ioannovna maǵan bergen gramotasında meni бүkil qırǵız-qaysaq hanı dep bekitken joq pa edi? Qaramaǵımdağı eldi de: Orta jüz ben Kişi jüz dep ataǵan... Neptyuev eger til tapqısı kelse, meniñ mārtebemdi osı turǵıdan nege qaramaydı?

- Köke, odan beri de on eki jıl ötken joq pa? Seniñ ondağı aybarıñ men qazirgi aybarıñ bir emes qoy... Orta jüz qazir Sāmeke hannıñ kezindegidey emes, qay jauıña bolsa da tötep bere alatının añǵartıp otır... Aq patşa gubernatorları olarmen sanaspaşqa amalı joq. Al alda-jalda Ąbilmämbet pen Abılayǵa Neptyuevtı qarsı qoyǵıñ kelse, onıñ jolın tabu kerek.- Qanday jol bar? Sirä, tapqandaysıñ ğoy...- Köke, meniñ aqılımnen bāribir jürmeysiñ ğoy.- Sen meniñ

aqılımnen jürgeli tursıñ ba?- Tisi şıqqan balağa şaynap bergen as bolmas...- Solay de... âkesi men balası talayğa deyin ün-tünsiz otırıp qaldı. Bul ekeuiniñ bügingi sırlası Or qalasında bolatın keñeske dayındaludan tuğan. Orınbor gubernatorı Neplyuev qazaq jerine patşa üstemdigin jürgizu isi künnen-künge qııñğa tüse bastağanına közi jetkennen keyin, Orta jüz, Kişi jüz jâne Orınbor gubernatorına birdey jer ortalıǵı dep sanalatın Or qalasındaǵı keñeske Ābilmāmbet han men Abılay sultandı jâne Ābilqayır handı şaqırǵan-dı. Özi de sol Orǵa kelmek. Gubernator soñǵı bes jıldıñ işinde Kişi jüz ben Orta jüzdiñ arasında payda bolǵan qayşılıqtarmen jaqsı tanıs. Qazaq handarınıñ Rossiya patşalıǵına adal qızmet isteuin talap etumen birge, osı jolı eki hannıñ arasındaǵı narazılıqtı da söz etpek bolǵan. Ābilqayır balası Nuralı ekeuiniñ arası salqındap bara jatqanın burınnan da sezetin. Biraq Aral mañındaǵı eldi Rossiya patşalıǵı Nuralıǵa berip han sanap ukaz şıǵarmaǵanına, bul jurttıñ öz qaramaǵında ekenine tãube etip, balasimen bälendey aşıq sözge barmaytın. Ābilqayırdıñ uqqanı Nuralınıñ orıs patşası jaǵında ekeni. Tübi qanday jolǵa tüseri belgisiz, al āzirge taǵdırın da, bolaşaǵın da orıs patşasınıñ degenine beyimdegen. Balasınıñ özinen de ötken orısşıl boluna, onı es bilgeli osılay tãrbielegen Ābilqayırdıñ özi sebepker edi. Endi ol Rossiya patşalıǵına degen öziniñ ökpesin, küdigin budan āri Nuralıǵa aşıpadı.- Solay de... - dedi Ābilqayır

qaytadan.-

Solay...

Ābilqayırdı kenet aşıu qısa qaldı. Özimen iştey arbasıp otırǵan balası Nuralınıñ bir taypa eldiñ hanı ekenin umıtıp ketip, janında jatqan han asasınıñ astına alıp, soyıp salmaqşısı da boldı. Asasına qolınıñ tez barıp qalǵanın özi de sezgen joq, biraq odan artıq qımıl etpedi. Öytkeni, Nuralınıñ da uzın taramıs sausaqtarı belindegi Hiua qanjarınıñ sabın qısa túskenin közi şalıp qalǵan.-

Solay

de!...-

Solay!

Dāl osı kezde aul jaqtan ülken bāybişesinen tuğan qızı Janat körindi. Janında qalmaq toqalı tapqan segiz jasar ulı Şıñǵıs bar. Ekeui urısqan adamday tımıraysıp otırǵan âkesi men ülken aǵalarına ādeppen sãlem berdi. Janat suñǵaq boylı, âkesine tartqan surşa qız. Tūr-kelbetinde sululıqtan göri tãkapparlıq, qaysarlıq basım. Kigen kiimi de auldıñ qos etekti, kamşat bōrikti, altın sırǵa, kumis şolpılı boyjetkenderine uqsamaydı. Kiimderi jauinger köşpeli eldiñ at üstinde ösken qızdarına layıq ıqşam. Belinde kumis saptı qanjar taqqan jalpaq belbeu, üstinde belin qınaǵan qısqa jeñdi maıtı peşpent, balaǵın oyulaǵan kesteli şalbar. Ayaǵında biik ökşeli şoñqayma etik. Basında qundızben ādıptegen şoşaq bōrik. Uzın şaşın böget bolmauı üşin şaşbauimen qosıp belbeuine qıstırıp qoyǵan. Nıqtap basqan ayaǵınıñ ırǵaǵına qaray, qıpşa beli bolmaşısı burañ tartqanmen, jazı ötip, küzge qaray soyaulana bastaǵan balqurayday, dene bitisinde bumı ābden qatqan egdelik bayqaladı. Janındaǵı qalmaq öñdes jalpaq bet, tobilǵı küreñ bala jigittiñ tutas bitken törtbaq dene qurılısı alıp küştiñ iesi boların körsetip tur.

Buniñ kigeni de han balasına taqa layıq kiimder emes. Belinde qanjarlı qalıñ qayıs belbeu. Üstinde ıqşam, jağasın qara barqıtpen kömkergeñ qızğılt şapan. Ayağında keñ qonış bilğarı etik, basında eltiri bōrik. Balalarınıñ sälemin alıp, Ābilqayır:

-- Jay jürsiñder me, Janatjan? -- dedi.

-- Jay emes. Bügin tañerteñ Qaraqız jeñeşeme «Şiñğıs qalağa jüredi, jolğa dayında» depsiz. Qaşan jāne qanşa uaqıtqa baradı? Uzaqqa ma, ālde az küñge me? Sonı surağalı keldim.

Janattıñ “Qaraqız jeñeşe” dep turğanı -- ākesiniñ qalmaqtan alğan toqalı. Qalmaq esimin duris ayta almağannan keyin, aul āyelderi qara küreñ tüsine qaray Qaraqız hanım dep atap ketken. Bügin tünde Ābilqayır ortanşı bāybişesi Ükilmaydıñ üyine qonıp şıqqan. Bul Jağalbaylı ruınıñ bir ataqtı bayınıñ qızı bolatın. Baqıtsız Nurbikeden keyingi eñ sulu āyeli. Ābilqayırğa azdağan ıqpalı da bar. Tünde hannıñ köñiliniñ keñigen bir şahın tauıp, bir jağı ökpe, bir jağı nazı etip: «Han iem, Qojahmet ulındı qaşanğı orıs bekinisinde ustaysıñ, sağındım ğoy, qaytatın uaqıtı jetken joq pa? Ornına toqaldıñ balasın jiberseyşi, o da soytalday jigit bolıp qaldı ğoy», -- degen.

Ābilqayır ortanşı ulı Qojahmetti özi de jaqsı köretin. Amanat retinde Orınborda turıp jatqanına asıp ketti. Onıñ üstine Or özeniniñ boyın jaylağan Jağalbaylı ruı Or bekinisi salıñnannan beri özge rulardan köri özderiniñ küyeu balası – Kişi jüz hanına anağurlım ala köz. Ābilqayır özi de biil Qojahmetti Orınbordan alıp kelip, Jağalbaylı jurıtına – nağaşı de biil jibermek edi. Jienderin körip, mümkün Jağalbaylı da jibir, ağayınınıñ arazdığı basılar degen ümiti de bar.

Osınday oyğa bekigen han Qaraqız toqalına taqalına tañerteñ «Şiñğıstı dayında, qalağa jüredi» dep büyrğan Hanım: «Ne üşin, qanşa uaqıtqa jüredi?» dep surağa bata almağan. Hannıñ sıırı āyeldesine mālīm, öz erkimen birdeme demese, surap ondan eşteñe de bile almaysıñ. Sonday minezine qanıq Qaraqız bike ündemey qala bergen. Tek üyine Janat kelgende ğana «Balamdı qayda aparmaq? Qanşa uaqıtqa? Nege aparmaq? Bilip ber» dep jalinğan. Al Ābilqayır bolsa, özge balalarına qatal bolğanımen, Janatqa kelgende janı bölek, oniñ aytqanıñ eki etpeydi. -- Şiñğıs uzaq uaqıtqa baradı. Mümkün birer jil aulğa qayta qoymas, durıstap dayındasın, -- dedi. Şiñğıs sup-sur bop ketti. Balasınıñ kenet özgergen türin körip, Ābilqayır sāl jibidi. -- Jigit bolıp qaldıñ, sağan da şet jurttı körgen jōn. Tālim-tārbie, öner üyrenüiñ kerek, -dedi. Han janında turğandar bala jigitti amanatqa apara jatqanına şek keltirmedi. -- Jaqsı, -- dedi Şiñğıs basın iip. Ābilqayır ornınan türegeldi. Ol bağanadan beri

künşığıs jaqqa älsin- älsin köz jiberip alandap otırğan. Sol tustan kenet üş salt attı körindi. -- Qudabaylar ğoy, -- dedi Äbilqayır, -- sender ordağa qayta beriñder. Janat kele jatqan salt attılardıñ közin ayırmay sâl turdı. Qaytqısı kelmep edi, biraq äkesi men ağa-inisinen uyaldı ma, burılıp ketti. Nuralı, Şıñğıs üşeuı aulğa qaray bettedi. Kele jatqan üş salt attınıñ biri Kudabay – äkesiniñ hatşısı äri tilmaşı. Orınbor manındağı qazaq auldarınan. Kelbetti jāne tepse temir üzetin jas jigiti. Osı jigitpen bılırdan beri Janat köñildes. Körmese sağınp qaladı. «Osığan baram» deuge äkesinen jasqanadı. Qaradan şıqqanğa töre tuqımı qız bermeydi. Erkin ösken han qızı sol sebepten de üy işine bildirmey, büginge deyin jigitpen qupiya kezdesip kelgen. Jaqında Qazalı qalasınıñ mañındağı datqa qudaları kelmek. Küyeu keletin mezgil tayağan sayın Janat Qudabayğa elte tüsude. Hannıñ tapsırmasımen ketken jigitti altı kün körmey qalıp edi, janın qoyarğa jer tappadı...

Äbilqayır sırğa öte berik jan. Al alda-jalda köñiliniñ bir kümänin aşqısı kelse tek Janatqa ğana aytatın. Öytkeni äke balağa sınşı, Janat zatı äyel bolğanımenen, özine tartqan qatıgez, sırğa berik tünñin qekenin biletin. Äbilqayır Neptyüevten: Or qalasına kelsin, onda Äbilmämbet han men Abılay sultan boladı degen habardı alısımın

Orınborğa janına on bes jigiti nöker ertip osı Janatı jibergen. Qızı arqılı Neptyüevke: «Äbilmämbet Joñğar qontayşısı Qalden Tserenmen jaqındasqalı jür. Qalden Tseren oğan Türkistan şaharın qaytarsa, Joñğarlarmen qaytadan tatulaspaq, dostıqtın belgisi etip amanatqa bir balasın jibermek. Eger Äbilmämbet Or qalasına kele qalsa, odan Joñğar jağına şıqpaymın jāne aq patşağa adal qızmet isteymin degen antın alu kerek. Jäne Äbilmämbet sözinde turuyı üşin bir balasın amanatqa tapsırsın. Al amanat balasın äkelip bergense, özin jibermey, tıtqın ete tursın» degen. Janat Neptyuevke bul sölemdi buljıtpay jetkizdi. Biraq äkesi bul sırdı eşkimge aytpa degenine qaramay, äldeqalay Qudabayğa aytıp qoydı.

Osı Qudabaydı Äbilqayır Or qalasına kele jatqan Äbilmämbettiñ aldınan şığarğan. Küşiginen asırağan itindey hatşısına eki-üş kün Äbilmämbettiñ qasında bolıp, bar sırn bilip keludi tapsırğan.

Äbilqayır keşeden sol Qudabaydı tıprşı kütude edi. Belesten salt attılar körinisimen, sabırı qalmaq, äri-beri jüre bastadı.

Qudabay atınan tüssip, hannıñ qasına jayaulap keldi.

-- Armısız, han iem?

-- Barsıñ ba, jarqınım? Qanday habar äkeldiñ?

Kenet hannıñ közi Qudabaydıñ bölindeki jarqırağan kumis belbeuge tusti. Kisesi de, kişkentay qanjarlı qanabı da som kumisten soǵılǵan. Ätteñ ie kerek, bul kumis belbeu neniñ töleui bolǵanın biler me edi. Hannıñ özine seziktene qaraǵanın birden uqqan hatşı, tittey de abırjımay beykam tur.

Han küdigi tez taradı. Janatqa tapsırılǵan qupiyadan hatşım habardar bolıp qalǵan joq pa eken degen surau onıñ oyına kirmegen. «Hatşıma mınaday bir qaralıq belbeu tartqanı, -- Äbilmämbet hannıñ menimen til tabısqısı kelgeni ğoy» dep jaqsılıqqa jorıdı.

-- Ayta ber, ne istep, ne kördiñ?

-- Estigenim de, körgenim de az. Tek bar tüsingenim, orıs patşasimen arazdasar Äbilmämbet te, Abılay da joq... Al Joñǵar qontayşısım kelise öz jürgizuleri jay qulıq tärizdi.

Qudabay körgen bilgeniñ tügel ayttı. Kenet Äbilqayır äldeneni oylana qaldı.

-- Qastarında aqılǵöyi Buqar jirau bar ma eken?

-- Joq... Körgem joq.

-- Sonda qalay bolǵanı?... Buqar jirau el közi ğoy. Kelmeuine qaraǵanda jurtı handarınıñ oyın unatpaǵanı ma?

-- Bilmedim. Gubernator jiraudı şaqırmaǵan şıǵar...

Endi olar Ordaǵa qaray ayandadı.

Üş kün ötken soñ Äbilqayır qasına Kişi jüzdiñ qırıqtan aqsaqaldarı men batır, bilerin ertip Or qalasına jürip ketti.

... Bir mıñ jeti jüz qırırq ekinşi jılı jırmasınşı avgust küni Neplyüev Or bekinisine tayau Tasötkel degen jerde qazaq handarımın kezdesuge şatırların tikkizdi. Budan üş kün burın jetken Äbilqayır Orınbor gubernatorı keñeske tek qana Äbilmämbet pen Abılay. Baraqtardı şaqırıp qoymaǵanın bildi. Joñǵar elşileri Koşka men Burun, olardıñ serikteri – qaraqalpaq batırları Momor men Quşaqtıñ da gubernator şaqırımın kelgenin estidi. Eki künnen keyin Neplyüevtiñnı buyırǵı boyınşa, Äbilqayırdıñ eki ulı Eralı men Nuralı da özderine arnap tigilgen üyge kelip tüsti

Şaqırılǵan qonaqtardıñ sanına qaraǵanda bul keñeske orıs äkimderi ülken mañız beretini anıqtaldı. Oǵan Kişi jüz hanınıñ közi köp keşikpey jetti de. Neplyuev jupar añqıǵan janargül, qazotı aralas qalıñ şöpti Tasötkeldiñ taldı oypatına eluge tayau aq boz üy tikkizgen. Özimen birge kelgen eki éskadron attı, bir batalon jayau äskerine

arnap jırma şaqtı şatır turğızğan. Attarınıñ er-toqımdarı da, soldattarınıñ kigen kiimderi de suday jaña. Bãri muzday bop kök temirli qaru-jaraq asınğan. Qılıştarınıñ sarı jez saptarı men mıltıqtarınıñ jalañaş uştarı kün sãulesimen jarq-jurq oynaydı. Qonaqtarına Rossiya patşasınıñ aybarlı küşin körsetkisi kelgen bolu kerek, Neptyuev lager sırtına altı zeñbirek qoyğızdı. Qonaqtardıñ bãri jinalğanmen, jırmasında keluge tiis Orta jüzdiñ hanı men sultandarı avgustiñ jırma ekisine deyin kelmedi. "Bular nege keşigip jatır?" dep aldarınan jibergen kisisi: "Tasötkelge jartı kündik jerdegi Qiyaqtı sayına osıdan üş kün burın Ābilmãmbet han qosın tikken eken, tünde keñes qurıp, tañerteñ keyin qaytıp ketipti" degen habar ãkeldi. "Qanday sebeppen qayttı eken? Eşkim eşteñe demey me?" dep surağan Neptyuevke, jibergen kisisi: "Joq sebebin aytpaptı. Sol aranıñ bir bayınan surap körıp edim, ol: Orta jüz hanınıñ aldınan Ābilqayırdıñ tilmaş şıqqanın, sol tilmaş eline ketken küniniñ erteñine Ābilmãmbettiñ de keyin şegingenin ayttı. Sirã, sol tilmaştan sizdiñ Joñğar elşisin de şaqırğanıñızdı estigen bolu kerek. Ābilmãmbet özi Joñğar qontayşısımın kelisim söz jürgizip jürgendikten, sizben ol el elşileriniñ közinşe söyleskisi kelmegen şığar" degen joramal ayttı. Neptyuev jiren murtın sipap, tüksigen tükti qabağın qars jauıp sãl oylanıp qaldı. "Bul sözdiñ qısım bar. Joñğar elşisiniñ kelgenin estise, Ābilmãmbet atınıñ basın keyin buru ğajap emes. Joñğar ãskerı buğan jaqın tur ğoy. Biraq onı qalay estidi? Osınday jağday bolmas üşin Joñğar elşisiniñ keletin men Ābilqayırga da bildirgen joq edim ğoy... Joq, munda basqa ğãp bar". Dereu ol Qudabaydı şaqırttı. Kişi jüz hanınıñ hatşısı, Neptyuevtiñ odırañ-odırañ attauman, jiren murtınıñ edireyip, kök köziniñ şınıday bop mızğımay qalunan gubernatordıñ aşulı ekenin aytpay

tüsindi.

- Sau-salamatsız ba, marqabatlı gubernator mırza, - dedi Qudabay tili sãl kürmelip. - Siz şaqırıp jatır degen soñ... Gubernator hatşınıñ amandasına jauap ta qayırgan joq. - Ābilmãmbettiñ aldınan Ābilqayır seni nege jiberdi? - dep suradı ızğarlı ünmen. ãkki tilmaş ãñgime Orta jüz hanınıñ keñeske kele jatıp keyin qaytqanı jayında ekenin seze qoydı. Ābilmãmbet bugün bolmasa erteñ kele qalsa, öziniñ ne üşin keyin qaytqanın túsindiredi. Sonda han aldında da, gubernator aldında da tilmaştıñ qara bet isi ãşkerelenedi. Ābilqayırdan ğori, oğan öziniñ şın qojası Neptyuevtiñ aşulanbağanı kerek. - Ābilqayır han meni Ābilmãmbettiñ aldınan jibergeni ras, - dedi ol basın iip. - Sizge jetkizuge iñğaylı jağday bola qoymadı.- Qanday tapsırmamen? - Ābilmãmbettiñ Joñğar qontayşısımın kelisim söz jürgizip jürgenin Orınbor gubernatorı bilei. Eger bul jolı Rossiya jağında ekenin dãleldeu üşin bir balasın amanatqa qaldırmasa, sol balasın Orınborğa ãkelgenşe Orta jüzdiñ hanın eline qaytarmaydı dedi. Sonı Ābilmãmbetke jetkizuge jiberdi. Neptyuev Qudabaydıñ sözine sendi. Ol jerge bir tükirip, üydiñ işin kezip jür.

"Mağan Rossiya jağında Orta jüzdiñ bolı üşin, Ābilmāmbettiñ bir balasın amanatqa ala turıñız dep aqıl üyretken Ābilqayırdıñ özi emes pe edi. Kişi jüz hanınıñ bul qupiyanı Ābilmāmbetke jetkizuiniñ qanday sebebi bar? Ālde bāleni mağan japqanı - Ābilmāmbetten qorıqqanı ma? Joq, bul arada basqa sır bar... Ābilmāmbet pen meniñ arama ot salğısı keledi. Orta jüz hanınıñ mağan qarsı ekenin sezdirip, özi meniñ aldında da jaqsı körinbek. Rossiya patşalıǵı tek özin ğana qoldasın deydi-au şaması. Bu da ayla. Biraq Orta jüz ben Rossiyanıñ arasınıñ alşaqtay bergenen oğan qanday payda tüsedı? Ālde Orta jüzdi de özi arqılı baǵındırsın dey me? Solay tārızdi. Demek, Ābilqayırdıñ bir sırı aşıldı ğoy... Bul oyını nemen biter eken? Bilmegen adam bop jüre turayın". - Qudabay mırza, - dedi bir zamatta. - Sizdiñ aq patşaǵa adal eñbek etkiñiz keletinin men jaqsı bilemin. Biraq siz āli biz riza bolarlıq qızmet körsetken joqsız... - Gubernator mırza, men estigenimniñ bārin jetkizip jürmin ğoy. Neplıyev qabaǵın sāl tüydi.- Oylañız, ayılmağanı da bar şıǵar. Qudabay kidirmesten jauap berdi.- Bilerim sol, aldınıñızda quran ustap ant beruge barın...- Quran ustap ant berudiñ qunı qanşa ekenin siz ekeumiz de bilemiz ğoy, - dedi keketip külgen gubernator. - Al Ābilqayırdıñ qalmaqqa bermek qarındası jayında ne estidiñ?- Tüsine almadım, taqsır.- Kişi jüzdiñ hanı bir qarındasın Qalden Cerenge bermek körinedi ğoy.- Estimegen āñgimem. Qudabay şının aytqan. Ābilqayırdıñ Orınbor gubernatorına Jayıqtıñ arǵı betinen jayılm bermedi dep renjigeninde, Hiuaǵa jürgeli turǵan Nuralıǵa "Hiua hanı arqılı Qalden Ceren jaǵına qarmaq salıp kör. Ābilmāmbetten göri bizge jön qaraytın mümkinşilik tumas pa eken... Munday jaǵday tua qalsa qarındasım Qaraşaştı beruge barın... Ārine, orıs patşası ruqsat etse..." degen. Nuralı bul āñgimeni ayaqtay almağan... Nadir şahtıñ Hiua handıǵın basqarıp otırǵan adamına bul ötinişti jetkizudiñ ornına, Nuralı qastasıp qaytqan. Biraq onıñ esesine Neplıyevke jetkizgen. Orınbor gubernatorınıñ ospaqtap surap otırǵanı osı jāyt. Qudabaydıñ bul habardan ada ekenine sengen Neplıyev:- Ābilqayırdıñ Joñǵar qontayşısına qarındası Qaraşaştı bersem be degen oyı bar ma, joq pa, sonı bil, - dep tapsırdı da qoya berdi.

Neplıyev şatırında bolǵanın bilgen soñ Qudabaydı endi Ābilqayırdı şaqırdı: - Ne suradı? - dedi ol hatşısınan. Qudabay bolǵan āñgimeni jasırǵan joq, bārin aytıp saldı. - Joñǵar hanımen sizdi jaqındaspaqsı. Qalden Cerenge qarındası Qaraşaştı bermek oyı bar körinedi deydi... Sonıñ anıǵın biludi buyırdı. Ābilqayırdıñ tunjıray qaldı. Qudabaydıñ Orınbor gubernatorınıñ tiñşısı ekenin han biletin. Biraq ol Ābilqayırdıñ Neplıyev ne surasa da aytıp beremin dep uādesin bergen. Oğan qanşa sengenmen de keybir qupiya sırım jasırıp qaluǵa tırısatin. Odan tipti qorqatın da. Hatşısın birjolata quıp jiberuge, Neplıyevtiñ özine qanday qaqqan qurıp jürgenin Qudabaysız taǵı bile almaydı. Biraq Neplıyev Ābilqayırdıñ sırım kim

arqılı bildi? Bul qupiya oyın tek balası Nuralığa ğana aytqan joq pa edi? Sonda qalay bolğanı? Neptyuev, ģrine, han sırn Nuralıdan estidi. Ālde Nuralı basqa bireuge aytıp, gubernator sodan estui de mümkin ğoy... Yapırmay, solay bolğay da! Ābilqayır oylana tüsti. Ol birde köñildenip otırıp bāybişesi, aqıldı Bapaydan: "Men ölsem, qay ulım han boluğa layıq" dep surağanı bar. Sonda Bapay turıp: "Ayşuaqtı qoysañ - at üstinen turıp siersiñ; Eralını qoysañ - jauıña künde tiersiñ, Nuralını qoysañ - mauıtı şapan kiersiñ", dep

Jauap bergen. Rasında, osı Bapaydın sözi durıs-au Biraq Nuralı sol taqtı ākeden özi tartıp almaq pa, qalay? Kişi juzdiñ hanı bop otıru kazir erlikten ğori eptilik, aqıldan ğori ayla kerek. Bunı Ābilqayır jaqsı bileidi. Sondıqtan ol Nuralını kinālaudıñ ornına özinin aylakerligin körsetpek boldı. Neptyuevke Qalden Tseren turalı oyın özi aytadı. Al Nepluevtın bul sırdı Nuralı arqılı bilip qalğanın sezdirmes uşin. Orınbor gubernatorına burıñğı otinişi özi ölgennen keyin Kişi juz tağına Nuralını otırğız deydi. Sodan keyin Neptyuev özi şeşsin, kimniñ aq patşağa adal ekenin. Söytıp Qudabayğa Orınbor gubertnatorı Kışı juz ben Orta juzdin arasındağı qupiya sırdıñ bari ayqın boldı. Üşeu de Qudaybaydan seziktense de bāri de oğan öz qupiyasın aştı.

<<Sense – jarılqaydı, seziktense – qorqadı köpten beri qızığıp jürgen qızıl etin sırtqa teuip oqtauday bop jarağan kök jorğanı Abilqayır ogan sıyğa tarttı. -Astındağı atıñniñ ayağına qan tüsken eken, ertennen bastap ana kök jorganı min,- dedi han.

Köñili köterilip, kulpırıp ketken Kudabay <<bul sıylık ne üşin?>> dep surağan jok. <<Bağana Neptyuev şatırınıñ aldında suday janjanña qızıl safyañ bılğarı er-toqım jatır edi. Şirkin-ay, kök jorğağa qanday jarasar edi!>> dedi işinen.

Orta jüz hanı men sultandarınıñ kelmey ketkenine iştey qattı renjisede, Neptyuev sır bermey, erteñine yağni avgustın jırma üşi küni Ābilqairğa arnalğan bāri şakırıldı.

Neptyuev aydalağa uzın-uzın stoldar qoyğızıp dastırqanıñ sonıñ üstine jaydı. Rossiya baylığın körsetkisi kelgendey, stoldardı qazaqtın tabaq-tabaq semiz etteri men ulıjğan sarı qımızına, orıstıñ san türlü tağamınalıq toltırdı. Bunda şoşqa etinen basqanıñ bāri bar: qus eti, balıq eti, jemis, tuzdağan kapusta, pomidor, qiyar, eñ ayaqı qabığimen birge pisirilgen qartop ta qoyıldı. Moyındarı uzındı-qısqa bötelkelerge quylığan orıstıñ aq arağı, benediktin, liker, tağı basqa şeteldiin türlü şaraptarı samsap tur.

Qonaqtarı asqa otırmastan burıñ Neptyuev tağı bir keremet körsetti. Bir batalyon soldatın ortadağı alğan şığartıp, jayau asker soğısınıñ neşe aluan tāsilin oynattı. Şabuıl, şeğinu, qolma-qol urıs, miltıqtın süyir uşimen jauın tüyreu. Odan keyin eki eskadron salt attı

dragundar qonaqtardı attı äsker urısınıñ qarın-qarlı türlerimen tanıstırdı. Orıs äskeriniñ neşe aluan at oynatu, tal şabu, ordan sekirtu tärizdi önerlerin burın jakın jerden körmegen qazaqtın aqsaqal, bi, sultan, batırlarınıñ esteri şıqtı. <<Oy, pāde ! >>, <<Jigitim-aq eken !>>, <<Pa, şirkin, mına kertöbel qalay oyqastaydı !>> degen koşemet daustar bukil ozen boyın alıp ketti. Körip otırğandarı äsker oynışınan gori soğısqa uqsanqırap, Orınbuor gubernatorı osı arağa bizdi nege baylar oyın bitkenşe, <<Ey, alla tağala, özin saқта ! >>, << Quday-ay, beker-aq kelgen ekenmin ! >> - dep, işinen imanın aytıp, qudayına jalbarınmen boldı.

Bul oyındar bitkennen keyin << bölem, zārelerindi birjolata alayñ ! >> degendey, öziniñ soldattarınıñ önerine riza bolğañ Neptyuev qonaqtarın lager sırtındağı töbege qoyğan altı zeñbirektiñ qasına alıp bardı. Zeñbirektin qalay atılattının körsetpek bop, art jağında üreylene topırlap turğan qalıñ topqa bir karap qoydı da, <<ot berinder ! >> dep buyırdı.

Osıdan eki jıl burın Orınbor qalasında << orıs patşasınıñ qol astına kirmek >> bop kelgen Äbilmāmbet pen Abılayğa Orınbor koissiyasınıñ bastığı bir zenbirekten bir minut işinde on ret oq atqızıp jurttı tan qaldırğa. Bu jolı Neptyuev altı zeñbirekten birdey eki minut oq jaudırttı. Altı zenberek eki minut işinde auzınan jalnıp tögip, jüz jırma ret gurs-gurs etti. Aspan audarılıp jerge tükendey boldı. Bükil sar dalanı titiretken bir korqınıştı güril bilep ketti. Nağız aqır zaman tuğanday, burın mundaydı estimegen qazaq jılqıları şaba jöneledi.

Munday gürildiñ qan bazarın burın-sondı körmegen qazaqtın << igi jaqsılarınıñ >> köbi-aq << astapıralla, astapıralla ! >> dep jağaların ustap, imandarın üyirumen boldı. Atıs bisimen özenge qaran jürgenderi de bar...

Zeñbirek unımen jurttın zāresin alğañğa māz bolğan Neptyuev << qazaqtıñ jauıngerı Hiuanıñ bilteri miltığın bir atıp qayta tutatqanşa, bul zeñbirek on ret oq şığara aladı. Osı zeñbirektiñ atqan oğınan bes minuttıñ işinde bir auıl joq boladı, al bir sağattıñ işinde on eki auldı qurtıp jibere aladı >> dedi.

Zeñbirekterdiñ jalñ atqan älemdi titiretken gulinin estigen jurttı bul sözge kümān keltirmedi. Bul altı zeñbirek turiktermen soğısip jatqañ Rossiyanıñ qazaq jerin otarlauga āzer bolgen bar qaruu ekenin bilgen jok. Neptyuevtiñ de qazaq handarı men Joñğar, Qaraqalpaq uākilderin Or bekinisiniñ işinde emes, sırtında qabılauınıñ da bir sebebi osında edi. Äli qaruu-jarağı şamalı Or bekinisin qonaqtarına körsetkisi kelmedi. İşi tolğan pale eken dep, qur sırtqı susınan şoşı bersin dep oylağan.

Osılay küni burın eñsesin basıp alğan qonaqtarın ertid, general endi dayındalğan stol basına keldi. Neptyuevtiñ oñ jağında Abılqayır men onın küyeu balası, Orta juzdin batırı Şaqşaq ruınan şıqqan Janibek, sol jağında Joñğar elşileri men Qaraqalpaq batırları otırdı.

Özge üş jüzge tanu qazaqtın igi jaqsıları men Neptyuevke ariz kelgen oris ofitsrleri, jaña ğana << soğis oyınına >> qatısқан dragunder, grenaderler, muşkityorler bastıqtarı özderinin şeş-şekpenderine qaray stol bastarına ornalastı.

General Nelyuev osında jurttın dostıq, bitim üşin jinalğanın, Rossiya eliniñ eñ ulı maqsatı körşiles eldermen tatu-tâtti turu ayta kelip şınığa quyılğan şaraptı eñ aldımın ulı Rossiyanıñ mârtebeli äyel patşası Elizaveta Petrovnanıñ qurmetine qöterudi usındı.

- Kimde-kim öziniñ aldındağı şınısına quyılğan zâmezâm suın işpese, - dedi külip, - ol bizdiñ mârtebeli aq patşamızdıñ qası.

Bul sözge nanıp qalğan qazaqtıñ key anqau batır, aqsaqaldarı << tâuekel! >> dep aldında turğan kişkentay şını ıdistarğa amalsız qol sozdı.

Biraq bunı işsek kâpir bolıp ketemiz dep sazarıp otırıp qalğandar da bar. Osı kezde Neptyuevtiñ özimen birge erip kelgen Orınbor musulmandarınıñ muftı, ahun Nâsipolla molda ornınan türegelip:

- Patşa üşin bul şarafni işpağanlar künağa batadı! - dep jariyaladı. Söytti de ozi jurttın köziñşe qolındağı araq quyılğan şınını auzına aparıp, kömeyine tönkere salsı.

Budan keyin eşkim << işpeymin >> dey almadı. Barlığı da şınıların qoldarına aldı. Bireuler birden juta saldı, bireuleri qaçala-şaşala işti. Keybireuleri auzına aparğan bop, bildirmey jerge tökti.

Işip bolğandar jamırasa söylep, külip jattı.

-Uday ğoy!

-Öneşimdi örtep jiberdi ğoy itiñ !

Qoy, pãlesineñ aulaq.

- Molda- eken özi ruqsat etken soñ ğana iştim.

- Öle-ölgenşe körgenim osı ğana bolsın!
- Qatın patşa da, gubernator da riza şıǵar...

Jamırasқан beyşaralar özderi auızdantқан osı araq-şarapқа bir eki jüz jıldan astam uaqıt ötken kezde, ürim-butaqtarınıñ äbden qanıǵıp alatının qaydan bilsin! Qayran añqau sorlılar! Endi

olar asqa kiristi. Buğan kelgende qazekeñ aq patşanıñ atın atatqan joq. Eki bilekti sıbanıp jiberip, sübeniñ maylı etin asağanda qarap turğan adamnıñ ayızı qanğanday edi. On eki müşesi tügel astauğa salınğan qunanniñ semiz eti, qabırğası qabırğa, tösi tös, jiligi jilik küyinde zamatta joq bolıp jatır. Astaular men tabaqtar ãne-mine degenşe dımı qalmaq qayıtıp jatır. "Ana bir domalağına qol jalğap jiberşi", "ãlgi bottaşıq degeni osı bolar", "tamaq emes qoy mına jariqtığın", "mına bir şöp japırağının aşçısı-ay", "bul orıstar ne bolsa sonı tamaq etedi eken-au", "pãle, balıq bolsañ osınday bol, ãr qabırğasınıñ özi tebedey ğoy!" degen dauıstar da şıǵıp qaldı. Işilgen qımız, tögilgen şarap. Bir kezde Neplyuev ornınan tağı köterildi.

Ol ryumkesin joğarı ustap:

- Al, qurmetti qonaqtar, mına şaraptı Rossiya eliniñ şın dosı, Kişi jüzdiñ hanı, ulı Ğabilqayır üşin alıp qoyalıq, - dedi. Stoldıñ bir jağında otırğan bir top "Ura!" dep şu ete qaldı. Bul dragun, grenaderler tobı edi. Bul jolı molla ügit jürgizgen joq. Bireuler işti, bireuler şınığa qolın da tizgen joq. Tek ãr jerden estiler-estilmes küñkil ünder şıǵadı.

- Mãrtebeñ öse bersin, Ğabilqayır!.. - Ğabilqayır üşin şarap işkenşe, u işkenim jaqsı emes pe...- Bağı joğarılay bersin han iemizdiñ.- Şañırağı küyrep ortasına tüssin.

- Köriñde ökir, köriñde ökirgir Ğabilqayır, seniñ ãlegiñnen küñkãr bop kãpirdiñ qolınan dãm tattıq qoy...- Bayqap söyleñiz, qariya bireu-mireu estip qalar?

- Estip qalarday ne aytım? Ayıbım körmegenimdi körsetti degenim be?.. Şırağım, pãle jappay otır... Payğambar jasına kelgende mağan Ğabilqayır hannan böten kim munday qurmet körsetken. Budan da abıroyıñ asa bersin, Ğabilqayır han.

- Osı qurmettiñ bãri Ğabilqayır üşin ğoy.- Şirkinniñ qadiri qalay küşti edi.

- Küşti bolmay, bar qazaqtı bir toqtıday körmey arzańğa satıp otırsa...

- Tek, jayıña otır! Jön-terisin bilmey...ãr jerden osınday küñkilder estilip jattı. Biraq kimniñ auzınan ne şıqqanın adam añğarar emes, gu-gu ãñgime. Ğldekim qolına dombıra ap patşanı, gubernatordı, Ğabilqayırdı maqtamaq bop şırqay jöneldi. Biraq ta onıñ üni qızıp alğan oficerlerdiñ "Uzaq ömir bersin" dep qosıla salğan ãniniñ astında qaldı. Bul ãnge mas bola bastağan bay men biler de qosıldı. Arasında müftidiñ jiñişke aşçı dausı da estildi. Qonaqtarı osılay özdi-özi boluğa aynalğanda, Neplyuev Ğabilqayır stol basınan turğızıp ap, qoltıqtap, say jağalay qıdırıp ketti. Burın da munday qonaqasında eki-üş ret bolğan, şaraptı da qanşa işudi biletin han özin jaqsı ustap keledi. Neplyuev sãl qızulau, köñildegi sözini aytıp, hanmen aşiq söyleskisi barday. Biraq gubernatordıñ bunısı qulıq ekenin Ğabilqayır jaqsı biledi, sol sebepten de ol artıq birdeme aytıp qalmaqın dep saqtana tüsti. - Ğabilqayır han, - dedi Neplyuev jurttı şınan alıstağan kezde, - erteñ keñesimiz bastalmaq. Sizge Joñğar men Qaraqalpaq elşileriniñ köziñşe tilekteriñizdi

aşiq aytu qım da bolar...- āsirese, ol tilekterimiz ötpey qalıp jürse...- İā, onday da jağday boluı mümkün... Sondıqtan men sizben oñaşa söyleskim kelip edi.- Meniñ de.- Onda tipti jaqsı. Qanday ötinişteriñiz bar? Aytıñız.

- Ötinişim üşeu. Aldımnenen ekeuin aytayın. Ol ekeui qabıldana qalsa, üşinşisiniñ qajeti de bolmas.- Jaqsı. Birinşi ötinişiniñiz?- Birden bul ötinişimniñ neden tuğanın bayandap ötüge ruqsat etiñiz... Jasıratın tügi joq, soñğı kezde meniñ qadirim Kişi jüz eliniñ aldında tömendep baradı. Buğan sebep Orta jüz hanı Ābilmāmbettiñ āreketi...

- Qalayşa?- Ābilmāmbet han: "Ābilqayırğa orıs patşasınıñ jārdemi joq" deydi. Söytip meniñ jurım aldında abıroyımdı tūsirude. Al özi Baraqpen, basqa da sultandarmen birigip, Joñğar qontayşısınıñ jağına şıqpaq. Amanat ta bermek. Tek menen qauiptenip munday iske barmay jür. Bile bilseñiz, Ābilmāmbet han, Abılay, Baraq sultandar Rossiya patşalığına qarsı.- Olar sizdiñ de qasıñız ğoy?

- Kimde-kim Rossiya patşasına qarsı bolsa, ol meniñ de jaım.

- Solay delik. Biraq bul boljauğa senu qım. Öytkeni Ābilmāmbet te, Abılay da, Baraq sultan da osıdan eki jıl burın Urusov generaldiñ aldında bastarına quran köterip "Rossiya patşasınıñ qol astına kirdik" dep uāde bergen joq pa edi? Bir miñ jeti jüz qırqınşı jılı avgustiñ jırma segizi küni köp kelisim sözderden keyin, Orınbor komissiyasınıñ bastığı general-leytenant Vasiliy Alekseeviç Urusovtıñ aldında "Rossiya qol astına kirdik" dep Orta jüzdiñ hanı Ābilmāmbet pen Abılay sultan musılman dāstürimen bastarına quran köterip ant bergen. General-leytenant so jolı ārqaysısına kumis qınaptı qılış tartqan. Sonday qılış Kişi jüzdiñ batırı Buğıbay men Esetke de tapsırılğan. Sol küni "Rossiya patşalığıniñ qol astına kirdik" dep Orta jüzdiñ jüz jırma segiz starşınası, al kelesi küni, Kişi jüzdiñ jüz alpıs bes starşınası qoldarına quran ustap kelisimge kelgen. Orta jüzdiñ hanı men sultandarınıñ Rossiya patşalığıniñ qaramağına kiruine köp eñbek etken Urusov so jolı Peterburgke böten qızmetke şaqırılıp, kelesi jılı onıñ ornına Neplyuev kelgen. Qazir Orınbor gubernatorınıñ aytıp turğanı osı jağday. - Biz köşpeli elmiz ğoy. Anttı qur bos uāde dep qaraydı qazaqtıñ köp adamı.- Siz olay qaramaysız ğoy!- Meniñ jolım bölek.- Ābilmāmbet han da antın buzğan joq qoy...- Buzbasa endi buzadı.- Oğan qanday dāleliñiz bar?

- Dālelim... Ābilmāmbet han sizdiñ mājilisiñizge nege kelmey qaldı?..

- Bāse, nege kelmey qaldı?- Joñğar uākilin şaqırğanıñızdı bilip, kelmey qaldı. Özi Joñğar jağına şıqqalı jürgendikten ol eldiñ elşileriniñ aldında sizge jolıqqısı kelmedi... Bunım dālel emes pe?..- Jaraydı, Ābilmāmbet Rossiya patşalığına qarsı delik, - dedi general salqın ünmen,

- sonda sizdiñ birinşi tilegiñiz nede bolmaq?

- Rossiya patşasınıñ jauı - meniñ jaım. Ābilmāmbet sekildi jaudı qurtıp, Rossiya patşasınıñ

ayağınıñ astına salu üşin, birinşi ötinişim - mağan qarulı üş miñ soldat beriñiz. Mıñı orıs, qalğan eki miñı qalmaq pen başqurt jauingerlerinen. Naplyuev buğan tipti quanıp qaldı. Ābilqayır men Ābilmambet hannıñ arasınıñ şın jaman ekenine közi anıq jetti. Bul Rossiya patşasınıñ bir eldi bir elge , bir handı bir hanğa aydap sap, ortasınan payda közdeytin ejelgi sayasatına däl keletin jâyt edi. Rossiya äkimderi bir hannıñ upayınan ekinşi handı küseytudi durıs kormeytin. Birin- biri jeñe almay , it jıǵıs bop alısıp-julısıp jurgenderi olarğa tıımdi edi. Onıñ ustine Ābilqayırğa üş miñ äsker beretin Orınbor gubernatorınıñ hali de joq. Orıs patşalıǵı özi ülken soǵıs jürgizip jatqanda , qazaqtıñ handıq talasına üş miñ äsker qaydan bersin. Biraq ol şu degennen "bermeymin" demedi.—Al ekinşi tilegiñiz ne?-dedi Nepliyuev , - ne bolsa da ekeyin de estiik...

--Ekinşi tilegim : ortanşı ulım Qojahmet sizderdiñ qoliñızda amanat bolıp turǵalı jetti jıldan asıp baradı. Şeşesi saǵındım dep äbden mazamdı alıp jur. Endi Qojahmetti bosatıp , onıñ ornına kişi ulım Şıñǵıstı amanatqa alsañızdar.—Şıñǵıs qay äyeliǵızden tuıp edi?—Qaraqız hanımnan.—E... e... Ābilqayırdıñ ortanşı bāybişesinen tüǵan Qojahmetti jaqsı köretinin, onı özine qırǵı qabaq bola bastaǵan Jaǵalbaylı ruına qarısı paydalanǵısı keletin burın Nuralıdan estigendi. Bāälendey bayırına tartıp özine jaqın ustao körmegen, toqaldan tuǵan Şıñǵıstı amanatqa bergeningen - bermegeniniñ özi jaqsı emes pe? Ābilqayırdıñ tüpki oyların tüsingen Naplyuev endi onıñ ötinişterine tikeley jayap beruge kiristi.—Ābilqayır han, - dedi ol jılı söylegen bop ,-Sizdiñ Rossiya patşasınıñ aldında eñbegiñiz köp. Siz birinşi bop qazaq elin Rossiyaǵa baǵındıram dep birtalay äreket istediñiz . Sol eñbekteriñiz üşin, jay yaqıtta bolsa, eki tilegiñizdiñ ekeyin de orındar edik . Al qazır bul ötinişteriñizdi orındaytın mümkindigimiz joq...

—Qalaysa?

—Qazır Rossiya ülken soǵıs üstinde. Ār soldat esepke . Munday jaǵdayda qazaqtıñ eki hanı birin -biri muqatu üşin Elizabeta Petrovna uş miñ soldat bere almaydı. Ārine , qazaq dalasında Rossiyaǵa jamandıq keltirerdey şın qıın jaǵday tuıp tursa, onda bir sāri... Uş miñnan da köp soldat tabuǵa boladı...Naplyuev aqırǵı sözimen Ābilqayırdıñ qomaqtan aytqan sebepterin joqqa şıǵardı . Bunu uqqan Ābilqayır: —Bāri tüsinikti , -dedi qabaǵın sāl şıtıp ,- al Qojahmet jayında ne aytasız? —Bul oylanatın māsele . Tübi mārtebeli Rossiya patşası Elizaveta Petrovnaǵa hat jazu qajet şıǵar .Amanattı ayıstıru üşin patşa aǵzamniñ ukazı kerek... —Solay deñiz.—Al endi üşinşi tilegiñizdi aytıñız. Ābilqayır qanşama özin-özi ustaǵısı kelgenmen de , tamaǵına tıǵıla qalğan aşuın basa almadı.

—Üşinşi tilegim. Köpten beri Qalder Ceren meniñ qarındasım Qaraşaştı surap jür edi, - dedi daysı sâl qırıldap şığıp. — Bizdiñ oyımız Qaldan Cerendi öşiktie bermey ... Artımda bälendey süyener turegim bolmağandıqtan , Joñğar qontayşısımın ünemi jaylasa beruden payda şıqpas deymın. Mârtebeli Elizaveta Petrovna buğan qarsı bolmas.

«Ähe , -dedi işinen Neplyuev , - tırnağıñdı sen de körsete bastadıñ ba?»

Buğan sender meni qoldağılarıñ kelmese , men bılay şığam , -degen qoqanloqıñ ğoy... Qarayıq budan ne tabar ekensin?» — Joñğar taypasımın Birinşi Petr patşanıñ közimen dostıq bitimimiz bar. Bizben dos elmen dostasamım degeniñ teris emes , - Äbilqayır Naplyuevtiñ keketip ,ne şıñın aytıp turğanın tusınbeydi.

Jaybaraqat pişinmen generaldıñ betine qarap edi , qatıp qalğan tas müsiñ tärizdi , şikil sarı betiniñ bir tamırı bülq etken joq . Naplyuev sözün jalğay tusti , -äytkenmen sâl qoya turalia ,arğı küngi kelis sözden ne şıgar eken ,soni kütiñiz .Qız bolsa kuyeu tanılar... Äbilqayır bul ötiñişimen de eşteñe utpağanın sezdi. Öpkeleymin dep bir sırın aşıp alğanına özi de ökindi. «oqası joq ,en bolmasa meniñ bulardan jasırın isimniñ joq ekenin uqtı ğoy ,buğan da şükir » dep dalbasaladı. Nuralı turalı sözdi endi Naplyuevtiñ özi qozğadı.— Özge balalarıñızğa qarağanda , Nuralı qazirgi jağdayda anağurlım jaqsı tüsinedi , - dedi general. -Siz ol turalı bürinğı pikiriñizdemisiz?Äbilqayırdıñ zığırdañı qaynadı .Nuralı turalı äkesinen burın Naplyuevtiñ söz qozğayı onıñ kündiginiñ durıs ekenin anıqtadı. Sonda da sır bermey:—Nuralı meniñ tiregim , meniñ isimniñ jalğayşısı dedi . - Ol turalı oyımdı özgertpeymın. Naplyuev te Nuralınıñ äkesi jayında aqpar beip jüretinin Äbilqayırdıñ biletinin tüsindi. Biraq onıñ sözün bölgen joq. Han sâl oylandı da: —Jaman aytpay jaqsı joq ,men alda-jalda kaza taba alsam , aq patşadan jalğız tilegim : meniñ ornıma Kişi juzdiñ hanı etip Nuralını bekitsin. — Bul tilegeñizdi patşa aғzam maquldar deymın, -Naplyuevtiñ lip etip köne qalğanına Äbilqayır iştey qattü renjidi. «Osı itter meniñ tez ölgenimdi kütip jür me , qalay?»

Naplyuev te öziñiñ tım tez jayap bergeniñ sezdi. Ol külip: — Biraq ,siz äli uzaq jasaysız. Nuralı qanşa jaqsı bolğanımen sizdiñ joliñız bölek . Rossiya öziñiñ adal dostarınan ayrılğısı kelmeydi. Naplyuevtiñ bul sözdi sayasat üşin aytıp kele jatqanın tüsünip türsa da , han köñili köterilip qaldı. Jılı sözge kim hibimiesin: —Iya , Nuralı jaqsı han boluyı mumkin...—Nuralınıñ tağı bir artıqşılığı - ol Qaraqalpaq elimen jaqsı .Tipti bir ret qaraqalpaqtardı öziñiñ şappaqsı bolğanıñızdı olarğa araşa tüsipti . Nuralını qaraqalpaqtar sıylaydı. Al bizge qazir olardıñ Rossiya qol astına kirgeni şart .

Öytkeni , Hiyanı Rossiyağa qaratu üşin ,orta joldağı Qaraqalpaq jerinen ötuimiz kerek. —Söz joq, qaraqalpaqtardı Rossiyağa qaraduda Nuralı taptırmaytın adam. Al biraq Hiya tyralı onıñ öz oyı bar... Nuralı jaqında Hiyadan qayttı. Ondağı bar jağdaydı közimen körıp keldi. Eger mağan âsker berseñder , özim barıp Hiyanı Nadir şahtıñ qoyğan adamınan tartıp alamın deydi.

--«Äbilqayır qulıqpen orıs âskerlerin tağı qolına tüsirgisi kelip tüp-ay» dep tüjirğan Naplyuev:

— Qanday âskerdi aytadı Nuralı sülтан?- dediveleñ etip.
—Äñgime qazaq âskerleri jayında, Hiyağa orıs âskerin engizudiñ keregi joq. Dinşil jurт, kâpir âskeri keldi dep, бүkil halqı bop qarsı түruı мүmkin. Al qazaq jayıngerleri olarğa öz qosındarımen birdey. Hiyanı bizdiñ babalarımız бүrin da talay alğan. Ärine , basıp kirgen Qızılbas eliniñ patşası Nadir şahtan köre qazaq sultanı Nuralını jergilikti el qūşağan jaya qarsı aladı. —Bül eske alatın jäyt eken, - dedi Naplyuev oylana , - biraq дәl qazır. Nadir şahta karsı sogıs aşu мүmkin be? Rossiya jeti jıldan beri Trkiyamen sogısıp jatır. Azov tönireginde jengenmen, Oçagovonı alğanmen , biz ali turikterdi мүldem tize бүktirgen jokpız. Onın üstinde Persiyamen sogıs aşsak...

—sizder emes, Hiuadağı Nadir şah askeri men biz sogısamız goy. «Nadir şah turalı angimeni bul nege bastadı, dep oyladı Neplıuev,— bizdi tağı bir ulken sogıska arandatpak koy. Söytip lay suga karmak sap, payda tappak...»

—«Biz»degenimiz kim?Kişi жүz handıgın aytasız ba? Alde siz, Abilkayır mırza, Kişi жүzdin Rossiya kol astındağı el ekenin bilmeysiz be? Siz bilmegenmen junı Nadir şah jaksı tusinedi goy, Hiua men Ürgenişti alğan nadir şah endi kazak jerine kirmek bolganda, kim toktatıp edi onı? Siz be? Alde siz , Abilhayır mırza, kişi жүzdin Rossiya kol astındağı el ekenin bilmeysiz be? Siz bilmegenmen gunı Nadir şah jaksı tusinedi goy, Hiua men Urgenişti alğan Nadir şah endi kazak jerinde kirmek bolganda , kim toktatıp edi onl? Siz be? Alde ulı Rossiya patşası ma? Jok, munday elmen kazır sogıs aşudın kajeti bolmas. Al sogıs aşa kalar jagday tusa, bugan Peterburgtıñ ruksatı kerek. Onsız kimıldauga kakımız jok.

Abilkair akırın basıp izedi , Rossiya kol astına enip, Jongardan aman kalganı uşin , Abilkair özinin beligin kurban etti. Endi al burıngıday kalagan uakıtında sau etigi Hiua kakpasının aldına bara almaydı. Ogan Rossiya patşasının rukdatı kerek! İa,munday bağıniştılıkka bolaşak urpaktarı çkalay karar eken?

-jon eken aytkanınız, gubernator mırza, —dedi Abilkayır sır bermey —Peterburk ne aytadı, sonı kuteyik. Nadir şahtın askeri Hiuanı bugın erten tastap etkeli turgan jok goy. Ali uakıt bar...

Neptyuev Abilkayırdın kónili júdep kalganın bilse de, onı jubatkısı kelmedi. «Kańsa degenmen de bizge baǵınıńtı adam goy . Barıbir, bugın bolmasa/ erten osılay sóylesuge tura keledi, eti uyrene bersin»dedi general işinen.

–Birimizben birimiz uǵınısıp alǵınımız kanday jaksı boldı,–dedi Neptyuev, kaltasınan şınjırdı altın sagatın alıp. –Biraz uakit bolıp kalıptı. Kalgan şaruanı erten keneste talkılarımız. Kaytalık. Ali magan Asılbek mırzamen de akıldasu kerek.

Argının bir tarauı Şakshaıtan şıkkın Koşkarulı Janibek«Aktaban otırındı» bastalıp, Abılaydın atagı uş juzge taraganga şeyin. Orta júzdın ıkpaldı, en ayǵıldı adamının biri edi. Abilkayırdın karındasına uylengenden beri, ol kışı júz hanının on kolına aynalǵan , Kışı júz hanına Orta júzdın de key rularının baǵınuna köptegen sebebi tigen . Eger Abılhairdan zabıl şıksa, askerın erten en aldımnen han ordasına jetip keletin osı Janibek. Sonday kılıktın biri birmin jeti júz otız segizinşi jılı bolǵan , «Aktaban şu bırındılan» burın –ak. Jayık pen Adıl arasındagı jer uşın talasıp kelgen Edil kalmaktarı Kışı juzdın Jongar askerinden kuyrep Rossiya patşalǵının kanatının astına ali kire almay jurgen şaǵına , aulın şaǵıp maldarın aylap aketip, maza bermegen. Jayıktın argı betinen jayılp ber degen Abılkayırǵa Edil kalmaktarının sol kezdegi hanı Donduk Omba «ali öz jerinnen ayırılıp kalma» dep jauap kayırǵan. Abılkayır «jılannın üş kesse de kesertkilik ali bar. Kalden Serenge kuşım jetpese de,dal sagan kuşım jeter, Donduk Omba» dep jırma eki mın soyılmen eki kol bolıp Edil boyındagı kalmaktarga karsı attangan Sonın bir kolın , on mın sarbazdan kurulǵan Orta juz askerın osı Janibek batır baskarıp bargan . Abılkayırdın eki kolu Edil jagasındagı Kızıljar degen jerde Kalmak askeri men kezdesken . Kazaktardın kele jatkanından habarsız otırǵan Kalmak askerın Abılkayır men Janibek osı jolı kan– josa etip jengen. Köp auldarın şauıp, mal–mulkin talap , eki mın şanıraǵın özderi men birge aydap akelgen. Bul karlıkka şıday almagan Donduk. Omba ile– şala kol jinap, bir mın jeti juz kırkınşı jılı jırma mın askerimen kazak dalasında attanbak bop turganda, Baldan Norbidıdın akesine istegen opasızdǵının kesirinen bul jorık bolmay kalgan. Sonan keyin Orınbor ekspedisiyasının bastıǵı general–leytenant Urusov eki eldin handarın şakırıp alıp, kek alu masesin toktatkan,. Birak karamagandıǵı eldernın tatu–tatti turun közdemeytin patşa sayasatın mıktı ustangan Orınbor gubernatorları Kışı júz ben Edil boyındagı kalmaktardın handarın tubegeyli kelisimge keltirmegen. Keyde aralarına şok tastap ta koyatın. Osınday jagdayda Abılkayır unemi Janibekke arka suyeuşi edi.

Janibek batırdın kazak rularının Rossiya patşalǵının kol astına kiruinde de enbegi bar. Ol baska han, sultandar sıyaktı Rossiya men Jongar arasında aurtkımay, bastan ayak Rossiyaga kosılı jagında bolǵan adam. Sondıktan Orınbor komissiyasının eki birdey bastıǵı, aldımnen

belgilengen Urusov ta, keyin onun ornına kelgen Nepluyev te "Janibek batırdın abıroyı kazak eline eşbir hannan kem emes" dep, onimen unemi sanasıp otıratın. Ekeyi de Anna İoannovnadın Janibek batırğa, Rossiya paştasının buratana ultıardan şıkkın enbegi singen askeri adamdarına beriletin tarhan atagın suragan. Bunı Abilkayır da koldangan.

Janibektin köpten ansap kütken sol atagı jaylı patşa ukazı keşe gana kelip edi. Bunı azırşe Nepluyevten baska jan bilmeydi. Ol bül ukazdı gubernator kenesi bitkennen keyin konaktarın tagı jinap, solardı köziñşe okımak, adal kızımet isteytip adamdı Rossiya patşası kalay jogarı bagalaytınnı aytıp, maktap ötpek.

Janibektin atı atalgan şakta Abilkayırdın aldenege sekem alganın angarıp kalgın Nepluyev:

- Janibek batırdı men sizdin jekjatinız gana emes, odaktas dosıñız dep kadirleymin, - dedi.

- Ogan şek keltirmeniz.

- Orta juzdin hanı Abilmambet pen Abılay sultan kele jatıp, keyin kaytıp ketti. Al Orta juzden kelgen baska aksakal bi, batırlar köp. Bireu solardı baskarmasa, bizdin kenesimiz Orta juzdin pikirinsiz ötedi. Munday majiliske olardıñ katıskanı jön.

- Albette.

- Onıñ üstine Jongar elşileri Orta jüz öz tagdırn Abilmambet pen Abılaysız da şeşe alatınnı körsin.

- Düris aytasız, general mırza, - dedi bül şeşimge kuanıp kalgın Abilkayır, - menin de aytıp jürgenim osı goy. Orta jüzdin tagdırn tek Abilmambetke berip koyuga bolmaydı. Jas bolsa da kazır bilik Abılayğa köşip bara jatkan sekildi...

Bül jolı Nepluyev pen Abilkayırdın oyı bir jerden şıktı. Orta jüz elinin işinen Abilmambet pen Abılayğa karsı koyuga jaraytın bir adam bolsa - ol Şakşak Koşkarulı Janibek batır.

Abilkayır men Nepluyev stol basına kayta kelgende, jurttan azan-kazan eken. Han men general jok dep, eşkim kütüp otırmaptı. Arak, şarapka toyganı mas bop, kögal üstinde korıldap uyıktap jatır. Köpşiligi arak aralastırğan sarı kımızğa lıkiya toyıp ap, şeke tamırları bileudey bop japandı jalpagınan basıp, gu-gu etedi. Orıs ofiserleri de esesin jibermegen tarızdı. Orıspın, kazakpın demey, birin-biri kuşaktap, aldeneni aytıp, karkıldap külisedi...

Jürttın munday küyin körgen Nepluyev konaktarın dastarkan basına budadın arı üstauga korıktı. Mas bolıp kalgın bireui aldekalay şatak şıgarmay turganında, bül jıñdı der kezinde taratadı jan kördi.

Ol arak tolı bokalın kolına alıp:

- Kürmetti konaktarım, men songı tostı sizderdin kürmetterinizge işemin, - dedi. Sosın ülken bokaldagı araktı ayagına deyin kağıp saldı.«Bravo!»

“Bravo!” degen ofitserlerdiñ ayqayı yestildi. – Kelgendiñe köp rahmet! Bügingi bas qosumuz osimen bitsin. Tañerteñ sağıat onda resmi mäjilisimiz bastaladı.

-Köp rahmet!

-Köp jasa, general mırza!

-Bir bas qosıp qaldıq qoy... – degen sözdermen jurtt opır-topır türegelip, taray bastadı...

Jırma üşinşi avgust kuni bastalğan mäjilis jetinşi sentyabrge deyin sozıldı. Jonğar yelşileri qatınasıp otırğandıqtan, eñ kürdeli mäusele Rossiya qol astına qazaq yeliniñ kirgendigin Joñğar handıgınıñ moyındavı yedi. Sol sebepten keñestiñ biraz küni Rossiya, Jonğariya jäne Qazaq yeli arasında qanday baylanıstar, kelisimler bolatının anıqtavğa ketti. Rossiya patşasınıñ ökilderi Jonğar yelşileriniñ qazaq jerine ne üşin kelgenderin, qanday talap qoyatındarın bilgisi keldi. Oğan Koşka men Burun:

- Qazaq yeli bizdiñ Qıtaymen uzaq vaqıttar boyı soğısıp jatqanımızdı paydalanıp, talay şaptı. Sol üşin biz olardıñ köp jerin basıp aldıq. Qazaq yeli yendi bizge salıq tölevge, amanat beruge tıısti, - degen pikir ayttı.

Oğan Neplıyuev:

-Bizdiñ qol astımızdağı yeldiñ böten jurttı salıq tölevi ne amanat beruvi Rossiya imperiyasınıñ zañına qayşı keledi,-degen javap qaytardı.

-Bizdiñ qastarımız aramızğa qanday ot jaqsa da, qazaq yeli qolına Quran alıp, Ulı Rossiya patşasına bergen antında turadı, -desti. Orta jüz ben Kişi jüzdiñ atınan söylegen Ābilqayır men Jānibek, - Rossiyamen māñgi birgemiz. Al Joñğar yelin şapsaq, ol ġasırlar boyı bitpey kele jatqan aramızdağı urıstıñ jalğası yedi. Yeger Jonğar yeli bizge tınıstıq beretin bolsa, biz de olarğa qol kötermevge, ulı mārtebeli gubernatordıñ aldında vāde yetemiz.

-Qazaq handarı jaratılğalı vādelerin orındap körgen joq,- dedi Jonğar yelşileri,- bul biz talay yestigen kökek āni, antın yerteñ-aq buzadı.

-Bul jolı olardıñ antın buzbaytınına biz kepilmiz,- dedi Neplıyuev.

-Olay bolsa, bizdiñ ulı qontayşımız Qalden Serenge yelşi jiberiñder, - dedi Koşka men Burun, - qalğan kelisim sözdi sonda bitirelik...

Osılay kelisti,biraq Jonğar yelşileri birden jürip ketpedi. Olar üş Jüzdiñ aqsaqal bıı, batırı qoldarına Quran ustap: „Rossiya qol astına kirdik” dep gubernator aldında ant bergenin öz közimen kördi. “Igi jaqsılarga” rahmet aytıp, äsirese Ulı jüzdiñ başlılarına rizaşılığın bildirip söylegen Neplyuyevtiñ sözün yestidi. Bul jonğarlarğa qattı battı. Öytkeni Jetisu olar üşin Jonğar qontayşısı basıp alğan jer bop sanalattın. Ulı jüz bul kezge deyin qontayşısına salıq tölep, amanatın berip kelgen.

Orıs patşasınıñ qazaq jerine işkerilep kire bastağanın körgen Jonğar yelşileri, özderimen odaqtas Qaraqalpaq batırların yertip, dım bitire almay yelderine qaytıp ketti.

Bular ketkennen keyin Neplyuyev tağı yeki mâsele qaradı, biri Orta jüz men Kişi jüz arasındağı qayşılıq bolsa yekinşisi Yedil qalmaqtarı men qazaq yeliniñ arasındağı öşpey kele jatqan qastıq yedi.

Qazaq handarınıñ özara jav boluvı Rossiyağa qanşama tımdı bolğanımen de, Äbilqayırdı birjolata şoşıtıp almayın dep, Neplyuyev oğan “Qanday qıyın isti bolsada tatulıqpen şeşuge tırıs” dep aqıl berdi.Onıñ üstine Äbilqayırga öz qaramağındağı orıs qaraşekpenderimen jaqınaraq otıru üşin ,Elik pen berdi özenderiniñ boyında köşip jürüğe ruhsaqt yetti.Bul soñınan qazaq yeline degen ülken jaqsılıq bolıp tabıldı. Osı arada Kişi jüzdiñ yeñ alğaşqı yeginşi jurtı payda boldı. Al hannıñ özine “orıs bekinisteriniñ qaysısına bolsa da kirip jürüğe yeriktisiñ dedi. Sonday-aq Kişi jüzdiñ hanın qazınasın astığimen qamtamasız yetudi opıs äkimşiligi öz mindetine aldı. Neplyuyev osı bolmaşı istiñ bärin patşa aғzamniñ Äbilqayırga yerekşe körsetken qurmetı dep uğındırdı. Bunıñ bäre jılağan balanıñ qolına bir üzim nan ustatqanmen birdey. Orınbor gubernatorınıñ şığarıp salma sayasatı yekenin Äbilqayır túsınse de, qarsı yeşteñe ayta almadı.

Yedil qalmaqtarı men qazaq yeliniñ talasın da Neplyuyev oñay şeşti. Dostastırıp, birimen biri qarım-qatınasın jöndep, yel bop aralasıp turatın kelisimge keltirudiñ ornına, “Yedil qalmaqtarı, sen Jayıqtıñ bergi betine ötpе,al qazaq yeli, sen Jayıqtıñ arğı jaғasına şıqpa” dep ükim şıғardı. Sodan keyin Neplyuyev bul mâseleni soñınan qaramaq boldı. Osılay tıymdı yeşteñe öndire almağan Yedil qalmaqtarınıñ yelşisinde iştey tınıp öz yeline ketti.

Bul mâjiliste öz basına olja tapqan tek Jänibek boldı.

Kelisim söz tikeley jürüp jatqan kezde qalt yetken bir üziliste Neplyuyev qonaqtardıñ bastı adamdarınöziniñ şatırına jınap qazaqtıñ, qalmaqtıñ, başqurttıñ sultandarı men batırlarınıñ aldında tamaşa bir şabıttı ünmen Yelizaveta Petrovnanıñ ukazın oqıp şıqtı.

Bul ukazda patşa ağzamğa körsetken adal qızmeti üşin Jānibekke qırğız-qazaq halqınıñ birinşi tarhanı degen атақ berildi. Yeger patşa ağzamğa adal qızmet yetse, tarhan атағы onıñ balalarına, urpaqtarına deyin miras yetiledi delingen.

Ukazdı oqıp şıqqandan keyin jaña tarhannıñ qurmetine baraban soğılıp, zeñbirekterden salyut berildi.

Qoşamet körsetken jurт güildesip ketti.

-Va, Şaqşah, atıñ bāygeden keldi!

-Dañqıñ asa bersin, Jānibek!

-Tarhan degeni han degeni me yeken? Qaradan da han şıǵadı yeken-au!

-Va, Arǵın atam, bir köterdiñǵoy arvaǵımdı! – desip, бүkil dala şuǵa tolıp ketti.

Tarhan? Bul qay halıqtıñ tilindegi söz. Dārejesi qanday bolmaq? Jānibekke bul attı suraǵalı qaşan! Patşa ağzam ağzam ukazın āne berem, mine berem dep, Jānibektiñ aldına onı qızıl tülkiniñ quyırǵınday bulandattı da qoydı. Aqırı berdi-ay. Burın özi tilektes bop jürgen Ābilqayırdıñ qiyalı qazir alay-tüley. Bul ne? Qızǵanşaqtıq, ālde köre almastıq pa? Aǵayındı yeki adam bāygege at qosıp, aǵasınıñ atı kelse, qızǵanşaq bolsa, inisinin janı kuyınedi. Bul da sonday birdeñe... Āytpese Ābilqayırga Jānibekten jaqın kim bar? Tuǵan balaları da hanǵa budan artıq jaqsılıq oylaǵan emes.

Jānibekke Tarhan atı berilgende şattanǵandarı köp, janına qızǵanış soǵı түsip, kundestik sezim bilegenderde az emes. Ondaylar qur külgen quanǵan boladı. Biraq, közderinde ızǵar, erinderinde kekesin ızı bayqaladı.

Al Neplyuyevtin öz esebi özinde. "Bala sekildi, bulardıñ quanı da, renjuide op-oñay. Munday eldi basqaru qınǵa түspeydi. Eger bireudi mert qılǵın kelse, özgeden onıñ dārejesin joǵarı kötyere qoysañ bolǵanı".

...Jalpı kelissözder bitip, qonaqtar tarqardan bir күn burın Neplyuyev Qudabaydı taǵı şaqırdı.

-Ābilqayır han köpten beri Sırdariyanıñ etegindegi qulap qalǵan köne qala Jankentti qaytadan jondeudi surap jürgenin bilesin be?-dedi.

-Bilem...

-Ne uşın ekenin de bilesiñbe?

-Mumkin Joñğarğa tayau turğısı keletın şıǵar.

Qu Tilmaş osılay dep gubernatordıñ betine külimsirey qaradı

tormen soñǵı kezderde jii kezdesip jurgen tilmaş Nepliyuevtin ızǵardı türine de, orınsız aykayına da üyrenip alǵan-dı.

Nepliyuev öz oyın onan arı sabaqtadı.

Ol küyrep qalǵan qalanı qayta turǵızu üşin, qanşa qarjı kerek ekenin biluge, geodezister jiberuge tiistimiz. Jaqında han ortasına praporşik-geodezist Ilya muravin baradı. - Nepliyuev Kudabayǵa tüksiye qaradı. Onın kizmeti tek köne qalanıñ ornın zertteu ğana bolmaydı. Bar habardı soǵan jetkizip turasıñ.

-Kup taqsır, seniminizdi aktauǵa barın.

- Abilkayır Muravindi özine patşa ükimetiniñ atınan kelgen keñesini dep sanaydı. Solay dep onımen kelisilgen.- General külimsiregen boldı.- Keñeşsi tilmaş emes, hannıñ işinde ne jatkanın bilip turuǵa da mindetti. Al osı praporşik barǵanşa onın mindeti saǵan jükteledi...

Nepliyuevtin özine senbei Muravindi jiberip otırǵanına iştei narazı bolıp qalǵan Qudabai:

- Ol mindetti men burın da atkarıp kele jatqan joq pa edim?- dedi tömen qarap, - Jâne jaman da atqarmaǵan sekildi edim.

Nepliyuev öz tıñsısın köñilin taqa jüdetkisi kelmedi.

-Sen jaman jumıs istep jürgen joqsıñ. Adal eñbegin üşin dârejeden de qur qalmasıñ... Praporşikten saǵan keler ziyan joq. Bar!

-Qup, taqsır

Jartı saǵattan keyin Kudabay Ąbilqayırdan köpten beri qolı jetpei jürgen susar bōrik pen oqalı şapan kidi. Biraq han odan jaqında öziniñ ordasına Jankentı tekseruge praporşik Muravin keletinin, al onıñ negizgi qızmeti handı añdu ekenin bildi. Al sol küni tünde Nepliyuev Peterburgke, sırtkı ister kollegiyasında: "Ąbilqayır tujan balasın amanatqa berip otırıp, Rossiyaǵa qarsı şıǵa almaydı, biraq oǵan senüge de bolmaydı, öytkeni ol eki jüzdi jâne tākappar adam" dep hat jazdı.

...Al bul kezde Ąbilqayırdıñ orıs patşasınıñ aldında tek özim ğana adal bolıp körinsem degen sayasatınıñ arkasında, Rossiya ākimderine ökpelegen. Orta jüz hanı Ądilmambet Turkistan şaharı men onıñ töñiregindegi Qarnaq, Sukent, Sauran, Sıǵanaq sekildi taǵı otız eki

qalanı qaytarıp berem degen Joňgar qontayşısının...ñ sözine senip, bir miñ jeti jüz qırırq ekinşi jılı Bokıraudıñ basında Qalden Serenge amanat etip, öziniñ kişi balası Ābilfeyizdi jiberdi. Keşegi jauına bas igen bul qılığın ol bir jağınan, osı kezde Joňgar qoñtayşısınıñ qolına tutqınğa tüsken Abılay sultandı bosatıp alu üşin istegen bop körindi.

Burin özine qarsı kep, Ār basqan adımın añdıp otırğan Orta jüz hanınıñ öz jağına şığatın qulqınıñ sezgen Qalden Seren qırırq besinşi jılı orıs bekinisteri men qazaq jeriniñ irgelerine jürme miñ qarulı Āskerı men jol saluğa arnalğan jeti minday adamın Ākep qoydı. Buniñ bāri bugün bolmasa, erteñ qazaq jeriniñ dāl ortasına basıp kirudiñ dayındıǵı edi. Ülken ayqas bastalğanşa olar jaqın turğan qazaq auıldarın dūrkin-dūrkin şauıp, mazasın ala berdi.

Munday kim jağdayda Orınbor Ākimderinin aldında eki türli mindet turdı. Biri, osı uaqıtqa deiin qazaq dalasınan jırıp alğan jerlerin, salğan bekinisterin saqtap qalu bolsa, ekinşisi, qazaq dalasına Jongar Āskerin kirgizbeu.

Bunimen qatar Orınbor gubernatorı Kişi jüzdin eline Jayıq özeniniñ arǵı betine mal jayudı toqtatadı buyırdı, Jayıq pen Edildiñ ortasında burınnan köşip jürgen keybir rular endi bul aranı tastap, Jayıqtıñ bergi betine quıp şıǵarılsın dedi. Al buğan qazaq auıldarı könbeytindey niet körsetse, osı mañdaǵı qazaq-orıstardıñ qarulı küşteriniñ bas kolbaşşısı podpolkovnik Rtitcevke qalmaqtıñ qarulı Āskerlerin qazaqtarğa qarsı qoldanuına ruqsat etildi. Jāne qalmaqtarğa qazaqtardan talap alğan mal-mülük, tartıp alğan jeriniñ bāri özderiniñ qaramağında qalatının ayttı. Al bunday şaralarğa könbey qarsılıq isteytin qazaq auıldarınıñ başşılardı, senat öziniñ bir miñ jeti jüz qırırq törtinşi jılǵı besinşi marttaǵı ukazı boyınşa "ustap alıp, Orınbordaǵı Rogovik, Sibirdegi Nerçinskiydiñ kumis şıǵaratın zavodtarına jer audarılsın" dep jarlıq etti. Bul şara az bolğanday, bir miñ jeti jüz qırırq jetinşi jılı Sırtkı ister kollegiyası qazaq eli Jayıq özeniniñ oñ jağına maldarın aydamas üşin, bul özenniñ sol jağası Kaspiy teñizine deyin küzdi küni örtelsin dep buyırdı. Bunimen qatar orıs bekinisterin qazaq ereuilşilerinen saqtau üşin qazaq jerine qarulı Āsker şıǵaruğa ukaz berdi. Bul ukaz boyınşa, qarulı Āsker kizmetin Jayıq boyınıñ qazaq-orıstarına mindettedi. Olarğa qazaqtardıñ jilkıların ġana aydap alu emes, özderin de tutkın etip, jer audaruğa ruqsat etildi. " şaş al dese bas alatın" qazaq-orıstar endi oylarına kelgenin isteuge erkindik aldı.

Munday jağday tek qana Jayıq boyında emes, Sibir gubernatorınıñ qaramağındaǵı qazaqtarğa da qarsı paydalanuğa buyırıldı.

Bul qısım jalğız qazaq kedeylerine ğana emes, jaqında ğana kep, jaña jerge qonis tepken orıs şarualarına da tüsti. Patşa qanauına şıday almağan buqara arasında Pugaçev bastağan köterilis belgi bere bastadı. Buğan qazaq,başqurt sekildi ulttardıñ kedey toby da kosıldı.

Nepliuev qazaq eli men patşa ükimetiniñ arasındağı kırğy-qabaqtıqtı bâseñdetudiñ bir aylası bitim söz jürgizumen qatar, qazaq dalasimen sauda-sattıqtı keñeyte tüşüde dep oyladı. Ol, tipti, bir miñ jeti jüz qırıq jetinşi jılı Sırtqı ister kollegiyasına bergen raportında: " Bul halıqtı qur qorqıtumen ğana emes, köbirek sauda-sattıq sekildi jaqsılıq ister arkılı da bağındıru jolın oylauımız kerek." dep jazdı. Eğer buğan qazaq eli könbeytin bolsa, olardı küşpen bağındıru üşin, özine jâne Oyıl jolındağı âskerdiñ bastıǵı general-mayor Ştokmanga Jayıq qazaq-orıstarınan eki miñ, Orınbor men Or bekinisterindegi âskerden bes miñ soldat berulün surağan. Tübi bul âsker az bola qalsa, taǵı qalmaq l, başqurt, şoqınğan tatarlar men meşerler sekildi Rossiya patşalıǵına baǵınıştı buratana ulttardan on miñǵa tarta qarulı adam qosılsın degen. Ârine, osınşama âskerdi Neplyuev nege surap otırǵanı Sırtqı ister kollegiyasına da aykın edi.

Osınday jaǵdayda qazaq eliniñ öz tâuelsizdigin saqtap qaluvı ekitalay şarua.

Bir jaǵınan jirma miñ âskerin jalaqtatıp joñǵar koñtayşısı Kalden Seren, ekinşi jaǵınan dâl osınday âskerin qazaq jerine kirgize bastağan orıs patşası. Jan alqımǵa endi keldi. Han men sultandar özderiniñ jolın taup jattı: biri orıs patşasına kızımetke kirdi, biri Joñǵar qoñtayşısımen auız jalalspaq boldı. Al qara halıq şe? Jerinen, bostandıǵınan ayrılıǵa jaqın qalǵanın sezip, jantalastı.

Orıs patşası arkılı "jumaq ornatam" degen Âbilqayırdan da, Joñǵar koñtayşısı arkılı tınıştıq akelem, atameken Turkistanıñdı qaytıp aperem degen Âbilmambetten de halıq suiy bastadı. Bilegin sıbanıp jiberip, ol endi batır jigitteriniñ soñına erdi. Orıs patşası saldırǵan bekinisterdi şaptı, keruenderin tonadı, patşa soldatınıñ kolınan bir şarua ölse, onıñ qunın eki ese qaytaruǵa tırıstı. Osılay Kişi jüzdiñ köp ruları atqa qonsa, Orta jüzdiñ jigitteri de bos qalmadı. Âbilmâmbet hannan köri, endi olar öz aralarınan şıqqan Bayan, Malaysarı, Bögenbay, Buqarbay, Oljabay, Elşibek sekildi batırlarınıñ jasaǵı bop, tus-tustan Joñǵar koñtayşısınıñ üstemdigine qarsı şıqtı.

Orıs patşalıǵınan ne âsker, ne Jayıqtıñ arǵı betinen jaylı qonis, ne Amanatqa bergen balası Qojahmetti qaytıp ala almağan. Âbilqayır öziniñ qadiriñin şın tüse bastaǵanın endi ayqın sezindi. Bul Âbilqayırdañ emes, Orınbor gubernatorı Neplüevtiñ qatesi

edi. Äbilqayır qazaq elin Rossiyağa qosu jolındağı alğaşqı qayratkerleriniñ eñ tabandısı ekeni dausız bolatın, el kezinde onıñ qadirin kötere bilu kerek edi.

Sonınan ergen jurtınıñ özinen alistay bastağanın uqqan Äbilqayır qattı sastı. Birese qaramağındağı eldi Orta Aziya handarınıñ jerine köşuge ne bolmasa İran şahınıñ qol astına kiruge ugittedi. Ondağı oyı eger qazaq ruları solay qaray auar bolsa orıs patşası qaramağıma özime kerek äsker berip, qazaq elin biriktiruge tağı şaqırar degen umit. Budanda eşteñe şıqpadı. Qazaq jurtı jat el handarına jalınıştı bolğannan gori, qanday qıındıq körse de öz jerinde qalğanın artıq kördi. Bul bir erekşe ökiniş edi. Nädir şah äskeri kelmey turıp, 1744 jılı Äbilqayır Hiuanı basıp alğan. Sonınan turğın eldin bulınşılığı arqılı az uaqıt bul arağa Nuralı da han bolğan. Nädir şah munı da quıp jibergen. Hiua handıǵınan ayrılıp qalğan Äbilqayırdıñ juregin äkiniş jegidey jegen. Halıq bolsa jolın özi tauıp kete me dep qorıqqan Äbilqayır sasqanınan orıs patşalığına qarsı qımıl körsete bastadı. Sonday ärekettiñ biri qırıq jetinşi jılı boldı. Äbilqayırdıñ aqılmen qazaqtıñ eki mıqtı qolı Uysıktın tömengi jağındağı muz bop qatıp qalğan Jayıq özeniniñ ustimen ötip, Qızıljar degen jerde qalmaqtardıñ ulısı men orıs balıqsılarınıñ qalaşıqtarın şaptı. Köp malın, tabın-tabın jılqıların aydap aldı. Altı juzden astam qalmaq pen orıs adamdarın tutqın etip özderimen birge äketti. Osı jılı tağı da qazaqtıñ bes jüz adamnan qurılğan jasağı Üysikti aynala ötip, üstirt arkılı Edildin jağasına şıqtı. Tağı tınış jatqan jurttı şauıp, mal-mülükterin olja etti. Biraq jolay özderin andıp jatqan qazaq-orıs jasağına duşar bolıp, äzer qaşıp qutıldı. Äbilqayır Rossiya bekinisterine qarsı basqa da jorıqtar uyımdastıra bastadı. Äbilqayırdıñ bundai qılığın körgen Kişi juzdin key ruları onıñ manına qaitadan şoǵırlana tüsti.

Alayda Äbilqayır Rossiya sekildi ulı memleketti az qolımen qarsı şıǵıp, muqata almaytının laqsı biletin. Sol sebepten ol balası Qojahmetti bosatıp alamin ba degen ümitpen, tutqınğa tüsken orıs adamdarın qaytarıp bergizuge birtalay äreket istedi. Biraq orıs äkimderi onıñ bul oyın tağı teris uqtı. “Bizge qarsı äreketterinen eştene şıqpaytının bilgendikten, Äbilqayır burınǵısınan köri juasıdı” dep jazdı Neplüev Sırtqı ister kollegiyasına.

Al bul kezde Joñğarmen til tabam degen äbilmämbettiñ de basqınşı elmen dos bola almaytınına közi jetken. Qalden Cerenniñ bar közdegine qazaq elin bütindey özine baǵandıru ekenin Orta juzdin hanı tüsidi. Rossiya patşalığı aldında Äbilqayırdıñ bedeliniñ tüse bastağın bilgen äbilmämbet endi orıs äkimderimen til tabuğa tırıstı.

Demek, orıs äkimderi äbilmämbettiñ jäne oğan engen Abılay sekildi sultandardıñ munday ıqlasın paydalanǵısı keldi. Endi Orınbor guberastorı Neplüev öziniñ eski ädeti—qazaq handarın, sultandarın bir-birine aydap salatın ädisine qayta köşti. Ol endi Äbilqayırğa qarsı

Baraq sultandı paydalanudı oyladı. Bul kezde Ābilqayır men Baraqtıñ arası Ābden űielenisip bolǵan. Osıdan jartı jıl burın ğana Baraqtıñ balası Hanbabaidıñ Sozaqtı bilep turǵan Ākesine Hiudadan Sırdariya arqılı jibergen jetpis tüieli keruenin Ābilqayırdıñ jasaqtarı talap alǵan, osı keruen jayında habar bergen Neplüevtin özi edi.

Bul kezde Orta jüzdiñ hanı Ābilmāmbet Türkistandı beremin dep aldaǵan Kalden Cerennen mülde at quyırǵın üzgen. Jonǵar qontayısıniñ űaqırǵanına, aqsaqaldarmen aqıldasıp barmay qoyǵan. Buǵan aűulanǵan vKalden Ceren qolındaǵı Ābilmāmbettiñ amanat balası Ābilfeyzdi, Baraqtıñ ulı, űaǵaydı özderine qaytarıp, qazaq dalasındaǵı elűileriñ, saudagerleriniñ bārin jinap alǵan. Bunısı Kalden Cerenniñ taǵı sopısamіндеgeni edi. Bunday jaǵdayda Orta jüzdin hanı Ābilmāmbet te, batırları Baraq, Abılay, Jānibek, Bögenbay, Kūűik te. Kiűi jüzdin beldi adamdarı Buǵıbay, Bökembay, Altay, Tayman, tipti han balaları Nuralı, Eralı, Ayűuak ta Rossiya jaǵına űıǵıp, sonı panalaudı uyǵarǵan. Bunı bireui el qamın oylapistese, endi bireuleri qorıqqandıǵınan maquldadı. Baraq sekildileri Rossiya patűasına baǵınudı tüpki oyı unatpasa da, basqa lajı bolmay, amalsız köndi.

Bükil orta jüz ben Kiűi jüz başlılarınıñ bulay Rossiya jaǵına kürt qulaına tek Jonǵar qonǵayısımen aralarınıñ qıındap ketui ğana sebep bolǵan joq . Halıq bul kezde soǵıstan alıs- julıstan Ābden űarűaǵan edi. Endi ol az uaqıt bolsa da tınıűtıq izdep, öziniñ azıp-tozıp bara jatqan űaruasın jöndegisi kelgen. Munday alasapıram kezinde halıq tınıűtıq tek orıs patűalıǵı arkılı ğana keledi degen senimde edi. Öytkeni Rossiya patűalıǵı keűe qazaq jerinde bekinis retinde salǵan Orek,Eletsq,Troitsk, Üynik, Yaműenev, Semeypalat, Tobolskilerdiñ bārinde de sauda-sattıq jürgize bastaǵan. Qazaq eline keregi de osı. Endi olar bul qalalardaǵı orıs saudagerlerine malın , terisin , jün-jurqasın satsa özine kerek astıǵın , matasın, qazan-oűaq, ıdı-ayaǵın, ketpen-baltasın aldı.Orıs ökimderi qazaq eline tek mıltıq ,kükirt sekildi qauipti zattardı köp satuǵa ruqsat etpedi.

Rossiyada sauda qalalarınıñ küűeye bastaǵanı sonűalıq , ondaǵı bolatın jārmeñkelerge qazaq jerin basıp Orta Aziya handarınıñ sauda keruenderi de keldi. Al qalıñ buqara orıs qara űekpenderimen tayau tanısıp , olardan egin salu, balıq aulau, sekildi öñelerdi üyrenuge kiristi. Köbi özi sekildi űarualarmen tamır-tanı bop aldı. Orıs ākimderi de bos jatpadı . Birese Ābilmōmbetke , birese Abılay , Baraq, Jōnibekterge bir kezde Rossiya qol astına kirgenderin qulaqqaǵıs etip, kisi jiberumen boldı.

Osı tusta Kiűi jüz hanı Ābilqayırdıñ küyi burıñǵısınan da naűarlay tüsti. Eki jüzdülik sayasatınıñ sallarınan ol ne qazaq eliniñ , ne orıs patűalıǵınıñ senimine kire almadı. Al Orınbor gubernatorı Neplıyuev öz jurtınıñ aldında qadiri ketken Ābilqayırdan müldem

kutuldu qarastıra bastadı. Bul jolı ol Ābilqayırdı senat , ne Sırtqı ister kollegiyası arqılı emes, Kişi jüz hanınıñ Orta jüz sultandarımen bāz bayağı bas arazdıñın paydalanu arqılı-aq qurtpaq boldı.

Al Ābilqayırdı endi tikeley Peterburgmen tildespekke qol sozdı. Ol öziniñ Neplıyuyevpen qırğı-qabaq ekenin aytıp, jârdem surap Tevkelevke hat jazdı. Orınborğa bul hattı alıp kelgen Qudabaydı erteñine Neplıyuyev şaqırıp aldı.

-Orınborğa nege keldiñ?- dedi amandıqtan keyin .

Qudabay jazırğan joq .

- Ābilqayırdı hannıñ general Tevkelevke jazğan hatın ākildim. Osı jerden Peterburgke baratın bireu arqılı berip jibermekşimin .

-Hat ne jayında ?

Ārine , dvoryan târbiyesimen ösken Neplıyuyev birudiñ hatın aşıp oqudan aulaq edi. Al tilmaş , hannıñ ötinişimen özi jazğan hattıñ dımın da jasırmay bārin aytıp berdi. Hattıñ tüpki mâni Kişi jüzdıñ hanın Orınbor gubernatorımen tatulastıru jayında jāne Neplıyuyevtiñ özi senatqa jazğan Ābilqayırdı ekeuniñ arasındağı qayşılıqtar turalı bolğandıktan , Neplıyuyev Ābilqayırdıñ añqaulıǵına ezü tartıp küldi de:

-Jaksı ,hatiñdı erteñ bizdiñ poçta arqılı jiber.-dedi. Sosın ketip bara jatqan Qudabaydı toqtatıp , - Kişi jüz hanı men Orta jüz sultandarınıñ arasındağı baq talastıqtı , qaysımız orıs patşası köbirek jaǵınıp, ataq- däreje alamız deuden tuǵan öşpendikti özim jaqsı bilemin .Biraq

Māsele qazır onda emes...Basqada.Rossiya patşalıǵı endi Ābilqayırdı arqa süyey almaydı...

Qudabay sāl basın köterdi.

-Ābilqayırdı han rayınan muldem qaytıp birjola Rossiya patşalıǵına arqa süyegisi kelse de me?

-Bāribir, -dedi Neplıyev. –Endi Ābilqayırdı rayınan qaytama ,qaytpay ma ,mañızı joq.Özinen aqıldı jas şıqsa, kārinin oǵan jol berui jaratılıs zañı...

“Ol jasiñ Ābilqayırdıñ balası Nuralı ğoy! –dedi işinen Qudabay. -Nuralı şu bastan özin durıs ustap keledi.Biraq Ābilqayırdı târizdi kökjaldar bir bulqınǵanında jok qılǵalı turǵan arıstan aşulansa ,Nuralı sekildi köjektiñ nesin qaldıradı?”

-Sonda...Bizdin hanımızdı ornınan tusirmeksizder me ?-dedi täuekelge bel buǵan Qudabay, - senat ol turalı ukaz berdi me ?..

-Öyte qoyar ma eken...-Neplüev endi Qudabayğa ızğarlana qaradı.-Patşa ükimetinen Ābilqayırdı endi şaruası joq.Qazaq sultandarın özine qarsı qoyğan eken ,jauabın da özi bersin...

“Sonda Ābilqayırdı o duniyege qay sultan jöneltuge tiyisti?-Qudabay tipti terdep ketti.-Gubernatorı qayda bastap baradı ?”

-Meñinşe qazaq elindegi onıñ qas jayı Orta juzdiñ hanı Ābilmāmbet,

-dedi Qudabay.-Ekeuinin arasındağı baq talastıq...

-Jaq ,Orta juzdin hanı bul iske jaramaydı.Ābilmambet Ābilqayırdı öltirip, bükil Kişi juzdi özine qarsı qoyar aqımaq emes.Basqa qaysısı bar?

-Barak sultan ...Ekeuiniñ arasındağı öşpendilik birin-biri nağız ölimge qıyarlıq jağdayda. Onıñ üstine Barak sultan orıs qalalarınıñ qazaq jerine salına bastayınıñ bas ayıpkeri Ābilqayır han dep qanaydı.Kek aluğa ol tayınbas...

-İä ,Baraq sultan bizge de dos emes ,”qol astına kirdik” degen antı qur şığarıp salma söz.Şın berilip jurgen ol joq .Mine osı Barak sultandı paydalanu kerek...

-Sonda mağan ne buyırmaksız ?

-Baraktan jonğar qontayşısı qunın suramaydı .Raqmetın aytadı ,seniñ mindetin –Baraqqā bizdiñ oyımızdı sezdiru...Jāne Rossiya patşalığınıñ da quğın salmaytındıǵına sendiru.

-Jonğar men orıs patşası Ābilqayır uşın Baraqtı darğa asıp,oqqa baylamaydı delik .Biraq mundayda jayşılıqta jek körgenmen ,han qunın joqtar Kişi juzdiñ ruları bar emes pe? Baraq olardan seskenbey me? Qanşa kökjäl degenmen, oğan da jan kerek qoy.

-Kişi juz ruların Nuralıǵa jiber. Bolaşaq han özine bağıniştı eimentil tabıstar...

-Al özim jayında...

-Öziñ jayında qam jeme... Rossiya imperiyası öz adamın qaşan da qorğay öilgen.

Qanşa sum bolğanmen ,Qudabay osınay bir alısta jatqan sumdıqtıñ ızğırınan özin tonıp ketkendeı ,bozara qaldı .Tınşısınıñ munday halin alğaşqı ret körgen Neplüev onıñ könilin aşkısı keldi.

-Orınborğa köpten beri kelgen joqsın ğoy,-dedi sözdi basqa jaqqa burıp.-Gubernator kassasında birtalay eñbek aqın jatır .Sonı ala ket.

Jaña ğana Salı suğa ketip turğan Qudabaydıñ turi endi jaynap sala berdi.

-Meniñ eñbegimdi umıtpağanıñızğa mıñ da bir raqmet!-dedi Qudabay basın iyip.

-Jañağı tapsırğandıñız bulıtpay orındaladı.

Elge qaytqannan keyin Qudabay Hiua hanınıñ qol astında jurgen Baraktıñ ulken balası Hanbaba arqılı sultan Neplüevtiñ oyın jetkizdi.Hanbabadan da şapan kiyip,at mindi.Endi ol Ābilqayırğa da Orınbor gubernatorınıñ bar sırın jayıp saldı .Tek Hanbabamen söyleskenin aşqan joq.Hannan da kamşat işik kiyip jorğa mindi.

Neplürvtin oyı bunsız da kutpegen jerden tez orındaldı .Bir mıñ jeti juz qırırq segizinşi jılı şilde ayınıñ ayağında Ābilqayırmen söylesuge Peterburgten general-mayor Tevkelev keldi.Bul habardı estisimen bukil balaların jäne Kişi juzdiñ bastı adamdarın ertip Ābilqayır Orğa jetuge asıqtı.On kundik jerge ,at ayıstırıp otırıp bes künde keldi.Eki aptaday bolğan añgime Ābilqayır orıs patşalıǵına ,āsirese Orınbor gubernatorına degen bar ökpesin ayttı.”Kelinniñ betin kim aşsa ,sol istoq” degendey.Kişi juzdiñ hanı “Rossiya qol astına kiruine “ sebepker bolğan Tevkelevten eş sırın jasırğan jok,bar oy-qupiyasın jayıp saldı.Öz zamanınıñ bir aqıldı ,berik adamdı jäne Rossiya men qazaq dalasınıñ qosıluına köp eñbek siñirgen Tevkelev bul jolı da Rossiya patşasınıñ ortaşılıq sayasatın jurgizuşı adal uākili ekenin aqtadı.Til tauıp ,Ābilqayırdıñ aşuyın tarata bildi .Ābilqayır şın jurekten budan bılay da aq patşağa adal qızmet etuge uādesin berdi.Tevkelevpen kelisip,jeti jıldan beri qaytara almay jurgen Qojahmetin qaytardı.Ornına el agalarınıñ balalarımen birge öziniñ ortanşı ulı Ayşuaq sultandı amanatqa qaldıratın boldı.Bir jıl ötkennen keyin Ayşuaqtıñ ornına eñ kenjesi Ābildi jiberetin bop uādelesti.Al Neplüev pen Ābilqayırdıñ arasın jöndeudi Tevkelev öz mindetine aldı.

Osılay aq patşağa adal qızmet istemek bop, Ābilqayır eline qayttı.Qudabaydıñ aytqan qupiya sırınan qorqıp,jolay Orınborğa soǵıp Neplüevke jolıqpay tikeley Irǵız özeniniñ boyında otırğan Ordasına bettedi.

Ābilqayır jonǵar jaǵına şıǵıp kettiñder dep körşiles qaraqalpaq elin oqta-tekte şabumen bolatın.Āsirese , Ābilqayırdıñ soyılı “Aqtaban şubırındı” kezinde osı qaraqalpaq taypasına kelip qosılǵan Ulı juzdiñ bir bölegi Jalayır auıldarına qattı tigen.Bul el qurup kete men dep qorıqqan Jalayırdıñ bastı adamdarı , eki mıñ şañıraǵın jäne olarben aralasıp ketken eki-üş qaraqalpaq aulın Kişi jüzdiñ şekarasından Torǵay boyuna köşirmek bolğan .Osı bir taypa eli köşip kele jatǵanda “ Sender Ābilqayırdıñ aulısıñdar “ dep, jaqında ğana özin Orta jüzdiñ biraz jurtuna han kötergen Köşek sultan eki jüz soyılımen qapıda kep tiisken . Köşektiñ

qolına Baraq ta kelip kosıldı .Olar qarusız köşti basıp qalğanda , tek jüz üy qaraqalpaktar ğana qaşıp qutılğan . Osı qutılğan jüz üyge Or qalasınan qaytıp kele jatqan Ābilqayır kezdesti.

Qaraqalpaqtar ayıptarın moyındarına alıp, Kişi jüz hanınıñ qolına berildi. Endi Ābilqayır Baraqtan anau eki miñ şañıraqtı tartıp almaqqa bel bayladı. ‘‘Özimiz bar bolğanı Jüz elu ğana soyılmız , Baraqqqa tötep bere almaymız ‘’ degen serikterine : ‘’ Baraqtan qorıqqan sender – qatısıñdar .Āytpese erkekten erkeq qorqa ma eken ‘’ dep bolmay , sol jüz elu adamımen , usap ketgen köşti quıp bergen . Mümkün Kişi Jüz hanı jasağınıñ jetkilliksiz ekenin aqılğa sala almadı , bar armanı Barıqtı öz qolımen öltiru boldı da turdı. Osı jolı qas jayınıñ qanın işpese , oğan Baraq ekinşi ret kesdespeytindey körindi . Sol sebepten de atına qamşını asığa bastı. Eki qol Torğaydan bir kündik jerdegi Ulqayaq özeniniñ jağasında kezdesti.

Qaramağına eñgen Jalayır jigitterimen jasağı köbeyip qalğan Baraq Ābilqayırdıñ jüz elu adamına bet baqtırmadı. Taqsırıp, qorşap alıp, bireun qaldırmaq qıruğa aynaldı. Ābilqayırğa äbden äşigip alğan Jalayır Men qaraqalpaq jigitteri endi Baraq jağına şıǵıp, jan ayaspay sogıstı. Biraq jaratılısınan batır Ābilqayır ‘tağdırdıñ jazğanı osı bolsa korip alayın’ dep, keyin şeginbedi. Birinşi adamdı at üstinen urıp tüsirdi. Özi de Baraqtıñ balası Şağaydıñ qolınan at jalın quşıp quladı. Jerde sülap jatqan hannıñ janına şapqılap jetken Baraq belindegi uzın saptı, süyir uştı Hiva qanjarımen jürek tusınan sāl tömendeu jerden qulaştap urdı. Ābilqayır işqınıp barıp demin aldı. Kögildir aspan zamatta qanğa malınğanday qıp-qızıl bop, şır köbelek aynala jöneldi.

-Mine endi alıs-julıs, ümit-arman ... bari bari bitti, - dedi ol ünsiz kübirlep. Kenet ğajayıp bir oy eñ aqırǵı aqıl-sezimin şarpıp ötti. – Qanday danıspan ediñ, bayǵus qazaq ?! Senen basqa birde-bir halıq duniye şirkinge ‘Jalğan degen at qoymağan bolar. Qalay tauıp qoyğansıñ. Qu duniye, şın jalğan ekensin ... Öttiñ de, kettiñ ğoy ...

Baraq alaburtıp qabındap ketken juregin zorğa basıp:

-Öz qolımmen öltirdim ! Öz qolımmen qanıñdı iştim ! – dedi aydalada nasattana dauıstap. – Endi armanım joq. Qolımmen istgenimdi moynımmen köteruge barımın.

Sonan keyin ol artına qaramsdan, atına minip, künşığıs jaqqa qaray jorta jöneldi.

... Bir jıldan keyin Kişi jüzdiñ hanı etip, Elizaveta Petrovna Nuralıǵa ukaz berdi.

Ābilqayır ölgende, onıñ artında köptegen ulı-qızı, ürim-butaqtarı qaldı. Olardıñ işinen patşa ükimetinen şen-şekpen kigen pravıtelder de, jurtn aǵartu jumısına at salısқан ğalımdar da şıqtı.

Äbılqayırdıñ öz atı da tarihtan orın aladı. Biraq ol handıq, jaugerşılık, erlik isterimen emes, san qındıqtarı, qayşılıqtarı bolsa da, tübi tarih özi aqtağan, qazaq eliniñ Ulı Rossiya qol astına kirsek degen ğasırlar boyı kele jatqan tilegin resmi türde memlekettik sayasat satısına kötergen alġaşqı hanı bolıp tanıldı.

Qalampır, miyalı jüpar añqığan kökoray şalġın beluardan keledi. Sırımbet taınıñ küngey jaġında qaz-qatar qoñğan kileñ aq boz üy alıstan aq şaġaladay bop köz tartadı. Bul – Abılay sultanniñ aulı. SÄL qaşıqtau tustaġı şaġın qaraşa üyler – töleñgit aulı. Toleñgit aulınıñ da, sultan aulınıñ da mañayı Äbiger, qarañ-qurañ jur. Soyılıp jatqan mal, köterilgen qazan. Jas iis tolı jazdıñ bası. Tañerteñgi mezgil. Tüs aua ülken toy bastalmaq. Qazir soġan äzirilenip jatır. Toy Abılay sultan men Qalden Tserenniñ qarındası Hoçadan tuğan tunġışı Qaimniñ jetige tolıp, sündettelüine arnalğan. Abılay joñġarlarmen bir ülken ayqasta qolġa tüsip, üş jıl qontayşınıñ Taşkenttegi sarayında tutqında bolğan. Aqırı nemere agası Äbilmämbet han men Orınbor gubernatorı Nepluyevtiñ kirisuiniñ arqasında bir miñ jeti juz qırıq uşinsi jılı tutqınnan bosağan. Qalden Tseren buniñ ornına amanat etip Äbilmämbet hannıñ kişi balası Äbilfeyiz ben Baraq sultanniñ ortanşı ulı Şaġaydı alıp qalğan. Qalden Tseren Abılay sultandı qur bosatpağan, tübi özime kerek bolar dep, oġan süyikti qarındası batır hoçanı jar etip qosqan. Ärine, joñġar qontayşısı öziniñ bul isinde el basqaratın adamġa kerek, Abılaydıñ batırlıġın da, aqıldılıġın da eske alğan.

Abılay dañqı bul kezde jer jaratın. Qarındasın bergen qontayşı qatelesken joq edi. Özi han bolmağanmen nemere aġası Äbilmämbet hannan Orta juzge buniñ qadiri kem tüspeytin. El basqaratın erekşe qasietteriniñ arqasında onıñ dañqı üş jüzge birdey taray bastağan. Kim bolsa da Abılay pikirimen sanasatın küyge jetken. Qarındasın bergen ñkki qontayşı qatelesti : Abılay degenin istemedi, öz sayasatın jürgizdi. Qanday jaġday bolsa da qazaq jerin Joñġardan bosatadı oyladı. Biraq ataġı jer jarğanmen, Abılayġa tikeley baġınğan el – Kökşetaudıñ jan-jaġında sıñsi qoñğan, özine jeti qızın berip, jeti otau tikken, Atıġay, Qarauıl tÄrizdi Arġınnıñ beldi ruları ġana edi. Bul Äli onıñ üş jüzge han sanalıp, betine jan qaratpaytınday aybarlı kezi emes. Arġınnıñ ör kökirek, dolı minezdi key ruları Abılayġa taqa bas ie qoymağan şaġı. Jetidegi sotqar ulın sündetke otırġızıp, toy isteudegi sultanniñ bir oyı, Äzirge şet jayılıp jürgen osı rulardı özine tartu edi.

El bileu?

El bileu oñay tise, halıq tizgini qolında bolğan adamniñ bări de el auızında qalmas pa edi? Qazaq tarihında jüzdegen han menen miñdağan sultandar ötti. Solardıñ halıq jadında qalğanı sausaq pen sanap alarlıqtay. Han taġına jetu keyde oñay bolğanmen, han taġında oturu qıın.

Öytkeni oğan tek qana küş emes, aqıl, ayla, sayasat kerek. Bul qasietter sandıqtağı dünieñ tÄrizdi, bireude bar, bireude joq ...

Abılay el bileu isinde Esim han täsiline köñilin köbirek audaratın. Tikeley

Onıñ jolin ustamağanmen key ädisterin öz isinde qoldanıp otıratın. Buğanda sebepker bolğan bāz bayağı Buqar jırau. Ol bir küni Esim hannıñ tarihin oğan aytıp bergen:

- Han tağdırı –halıq tağdırı emes.-degen Buqar jırau.- keyde jaumen tartısı bir bolıp qan maydanda birge qaza tapsa da jatar molası bölek . Tek tarihtağı azdı-köpti isi halıq oyınan şıksa sonday handı qazaq eli esinde qaldırğan. Sonıñ biri Esim han .

-Hadjiri esebi boyınşa bir miñ segizinşi jılı yaғnı bizdiñşe bir miñ altı jüzinşi jılı – degen Buqar jırau Abılayğa – Täuекel hannıñ ornına qazaq eli jıırma eki jasar Esimdi han köterdi.

Esim qazaq handıғınıñ taғtına otırısımen aғası Täuекel men Qıyaq sekildi Maurennahr jerinde urısta qaza bolğan belgili batır sultandardıñ pıraғın Taşkent jerinen äkep Türkistandağı Qoja Ahmet Yassauı meşitiniñ tübine jerletkizdi.

Onuñ bul kezdeğı eñ kürdeli sayasatı: Şıғıs Türkistanda bolıp jatqan Moғol bekteri men Jaғatay urpaqtarınıñ arasındağı jaljaldaғa kirisui edi. Öytkeni däl osı şaqta Qıtay aydahırı Şıғıs Türkistanға qaray sozıla jılıp kele jatqan. Bul qazaq handıғı arasındağı elderdin qanday küyde ekenin bilu kerek boldı.

Al Jetisu men Şıғıs Türkistanniñ biraz jerine ömirigin jürgizip Äbdiraşit han ölgennen keyin balalarınıñ arasında ülken dau-janjal bastalğan . Olar burın qazaq handarımen odaqtas sanalğan qırғız eliniñ de key tusın özderine qaratudı oylağan . Bularға qırғız rularınıñ ala auızdıғı da özderiniñ jerin sun talan-taraj etuine jol aştı.

Esimniñ han bolğan kezinde Äbdiraşittiñ ortansı ulı Äbdirahman Şalış pen Turfanniñ biliğın alğan . Jetisu men Şıғıs Türkistanniñ qalğan jeri Äbdiraşittiñ özge balalarınıñ qolında qalğan. Biri Aqsuda han bolsa biri Qusandı biri Quştı meñgergen. Qısqası Äbdiraşit qaytı bolısımen onıñ urpaqtarı bilikke jerge talasıp qırıq pışaq bop бүkil Moғolustandı talap-taraj etken.

Esim şaqırğan han keñesinde qazaq eli Äbdirahmandı qoldamaq boldı. Äbdirahmannıñ şeşesi Jetisu boyundağı Üysip qızı edi. Jäne Äbdirahmannıñ da özime järdem tübi osı jaqtan keledi-au dep bir büyiri qazaq eline tartıp turdı. Esimge bul мәsele jöninde qırғız manaptarı da qosıldı. Oğan sebep qırғız eline Jarkent Aqsu Qaşqar handarınıñ töri erteden odaqtas bolup kelgen qazaq qolaylı edi. Tağı bir jaғday : osı tusta Joñғar qontayşısı küşeye bastalğan. Al

olardıñ şapqınşılığınıñ qutılı sayasatında qırğız ben qazaq tilegi uştasıp jatqandı. San mārtebe ekeui birigip Joñğarlarğa toytarıs ta bergen.

Esim Ābdirahmanğa jārдем retinde bes miñ qazaq ājiberudi uyğardı. Ol bul āskerdi Tuyaq batırğa basqartpak boldı.

Erteñine han Tuyaqtı şaqırtıp aldı . Tuyaq pen Esim ekeui de eñseli zor deneli edi. Sarayğa tājim berip kirip kelgen batırğa han:

-Joğarı şıq !- dep qasındağı jastıqtı törge qaray sırgıtıp tastadı. Qaradan şıqqan adamğa hannıñ öz qolumen jastıq tastauı zor kürmet . Tuyaq jayğasıp otırğannan keyin Esim onu nege şakırğanıñ aytıp kelip :

-Jetisu men Türkistan mañayındağı Ulı jüzdiñ bar ruların bir öz qoltıgımızdıñ astına aluımız kerek, sol sebepten Üysinniñ köp jurtın bilep otırğan Ābdirahman hanğa jārдем berudi uyğardım – dep sözün ayaqtadı.

- Han oyı halıq tileginen şıqsa oğan ne jetsin !-dedi Tuyaq sabırlı ünmen. – Bārimiz de adambız ğoy . Adam bolğan soñ armansız tirşilik ete almaydı ekensiñ. Buyırığıñızdı orındamastan burın meniñ de bir armanım bar edi eğer ruqsat etseñiz, sonı aytayın...

- Ayt batırım .

-Ümit degen bir qayıq. Er jigitti jolı bolsa dünieniñ qapasınnan da , qayğısınnan da alıp şığadı,meniki sol bir ümit qoy. Tağdıru üzinniñ qolında...

-Tıñdayıq ayağına deyin ayt...

- Jaraydı ,quldiñ balası demey , batırım dep tıñdağıñ kelip tursa , aytayın... Aldımen mınanı bilgim keledi. Han iem ,men aq süyekten şıqqan joqpın , jan-tānimmen el-jurtuma qızmet istep kelem.Erligim , ne qızmetim köñiliñizge olqı soğıp jürgen joq pa?

-Joaq ,özge batırlarım bir töbe de, sen bir töbesiñ ğoy.-Şını ma, kekesini me Tuyaq ayıra almadı .- Ābdirahmanğa jumsap otırğımda sodan emes pe...

-Onda aytayın . Bas kespek bolsa-dağı til kespek joq. Qisañ jeñgen Aqtorğındı mağan ber.

Bireu jağınnan tartıp jibergendey, Esimniñ öñi qara kürendenip ketti.

-Ey, sen ne maltañdı ezip otırsıñ?

-Jana öziñ aytqan joq pa ediñ, özge batırlarım bir töbede, sen bir töbedesiñ dep...

Hanniñ ızadan qanı qaşıp, moynuna qurıq túsken asauday bası kekjeñ ete qaldı. Ārine ,qazaq elinde han men āyeli birge ölsin degen zañ joq. Aǵası Tāuekeldiñ jubayı da ömir baki jesir qalmaydı. Bireuge şıǵuı kerek qoy .Biraq ol hannıñ āyeli , hannıñ jeñgesi emes pe? Esigiñde jürgen qulǵa qalay şıǵadı?Ol mümkin emes...

-Jeñgeñ Aqtorǵın da osını tileydi , -dedi Tuyaq batır .

-Sonda qalay bolǵanı ? Tāuekel hanǵa jıl bolmay jatıp köñil qosıp qoyǵansıñdar ma? Onda ekeuin de ayıptısıñ?

-Joq, olay emes, han iem!

-Jā,toqtat!

Qanına tartpaǵanniñ Qarı sınısın degen dey. Esim qazır qanına tartıp otır.Töreden jaratılǵan hannıñ jesirin qaradan şıqqan bir batırdıñ alamnı degenine qorlanıp qalǵan. Bul da eşteñe etpes edi, eger quralay kāz, oymaq auız jesir jeñgesine jas hannıñ öziniñ közi túspegen bolsa...Özinen on jas ülken bolsa da , Esimge ol on jeti jastay köringen . Qıpşa bel, aqşa mañday, kerbez jeñgesiniñ qasında özge orda suluları aqqudıñ janındaǵı qoñır qazdarday bolıp qalǵan.” Aǵa ölse, ini mura” dep qarayıñ qazaq dāsturimen, Esim aǵasınıñ asıman keyin jesirin özi almaq oyda edi. Han qanşa ādilletimin degenmen de , öz nāpsiniñ tileginen asa almaǵan.

Ol qolındaǵı kumis qoñırauın üsti-üstine aşılana qaqtı. Üyge asıǵa kirgen küzetşilerge:

-Qarı-jaraǵın sıyrıp alıp, mınanı qazır zındañǵa tastañdar !-dep buyırdı da teris burılıp ketti.

Han sarayınıñ janındaǵı qarq alandaǵı ataqtı mıñbası Tuyaq batırdı aparıp salǵan habar zamatta bükil Türkistan şaharın şarlap ötti.

“Qaru –jaraǵın sıyrıp alıp Tuyaq batırdı qara alañǵa apara jatır” degen habardı dāyekşi balalarınıñ biri kelip jetkizgende , Aqtorǵın jerge tier uzın kulañ şaşın örgizip otırǵan-dı. Jüregin ustap ,kenet appaq bözdey bop şoşıp ketti.

-Jolımbet batırdı şaqır,- dedi qasında turǵan āyelge.

Kişi jüzdiñ tandaulı qolın basqarıp jürgen Jolımbet batır Aqtorǵınıñ naǵaşı atası. Hannan keşirim suraudıñ keregi joqtıǵın hanım birden uqqan . Suraǵanmen de bul ötinişi jaqsılıqqa aparmaydı. Qazaq dāstüri: Esim öz jesirine ne isteymin dese de erki bar. Ārine , aqılǵa salsa han öziniñ nāpsisi üşin Tuyaq sekildi halıqtıñ süyikti batırın zındañǵa tastap, qalıñ eldi özine

Qırgı qabaq etpes edi. Jäne Aqtorğınınñ kişi jüzdin qızı ekenin de esten şığarmağanı jön. Bir taipa eldiñ namãñısına tiyudiñ qanşa qajeti bar? Ār küngi lāzzatınan basqa, on jas ülken Aqtorüğın oğan ne bere aladı? Aldimen sunbai ma? Al Tuyaq bolsa bir sãri. Qırıq jas erkektiñ qılşıladağan jeli. Tuyaqtın jası da Aqtorğınğa say. Sol sebepten de Aqtorğınınñ kişkentay jüregin ol öziniñ ülken alaqanına sap mãpelep ötetini haq.

Aqtorğınğa munday sezim osıdan jartı jıl burın payda bolğan. Tuyaq bunu bir küni qoltıģınan köterip atına mingizģen. Aģaştı tübirimen julıp alatin sonau baqantai kuştı qolı sonda Aqtorğınınñ keude tusına tipti jumsaq,tigen. Nege ekeni belgisiz, sol sãtte bunun kişkentay jureģi alas urıp oynay jãnelde. Aqtorğın sonda osı bir alıp qoldıñ jürek tusına uzak qalun tilegen...

-Han taģında otırģan qainımnan eş jaqsılıq kütpeimin.-dedi Aqtorğın naģaşı aģasına bar jaidı aitıp bolıp,-men elge qaitum kerek. Senin jigitteriñ qalada turģanda tez qaşqanı jön. Tuyaqpen dos – jar sekildi edin,han soñımnan quģın jiberip ābiger bolıp jatqanda, onı zındannan qutqara kör, naģaşı aģa. Ayıbımızdı Noģailı eli özi aytsın....

Namısqor Jolımbet batır jieniniñ sözini maquldadı. «Aqtorğındı berse, Aq Ordanın şanıraģın sıylap Tãuekelge bergeni Kişi jüz. Esimge oyınşıq etkizbeydi. Törkin elimen aqıldaspay, bul qay qorlaģanı! Al Tuyaq batırğa kelsek, jienniñ bul tilegin de orındauģa bolar, -dedi Jolımbet batır, - jien qarındasın qutqaruģa köngende onıñ könil qosqan jigitiñ zındannan şıģarudan nege qaşsın.Tuyaq batır bir eldiñ ardageri. Keşe Buharız attanu kerek pe,kerek emes pe degen suraq tuģanda,jurt hannıñ sözini emes, osı Qart pen Tuyaqtıñ sözini tındağan jok pa edi? Eger Tuyaqtı qutqarsa,qara halıqtın algısın aladı».

Jolımbet batır osılay oyladı.

Tuyaq sol qara alandaģı qara zındanda otır. Anda-sanda qozģalıp qalsa, şınjırları şıldirlaidı. Şınırau üstindegi bolmaşı tesikten sonau kögildir aspan köginde oqta-teke uşıp bara jatqan qustar ğana körinedi. Tek ötken künder qiyaldarı ğana körinedi. Tek ötken künder qiyaldarı ğana jan serigi.

Tuyaq jüreginde Aqtorğınğa degen ot sona alģaşqı kezdesken künnen-aq janģan.Osı ottıñ da zardabı bolu kerek, Taşkent tübindegi urısta ol Aqtopğınğa arnalģan talai ötkir naiza uşına öz keudesin tostı. Aqtorğınğa töngeni sãn jaudı şoin bastı kelte şoqparimen jairattı.

Türkistańģa kelgennen keiin, Tãuekeldiñ qırqın bergense Tuyaq Aqtorğındı körgeñi emes. Odan keiin de sirek kezdesip jürdi. Osı kezde bir-aq ret Aqtorğındı öz qolımen atqa otırģızdı. Sonın degenine deiekşi bala kelip:

-Hanım sızdı şaqırıp jatır!-dedi.

Tuyaq balanıñ soñınan erdi. Bunı sarai esiginiñ aldında qarsı alğan Aqtorğın.

-Batır,bir künniñ işinde asaımdı üiretip bere alasın ba?-dep suradı.

-Jaradı,-dedi Tuyaq quañannan jüreği jarıla jazdap.

«Patşa äiel süigen jigitin eñ aldımın asau jılqısın üiretkizip sınaıdı eken» degen bir añızdı Tuyaq jas kezinde estigeni bar. Hanımniñ betine qaradı. Jaudıragan közinen özine degen bir özgeşe sezimdi baiqadı. Aqtorğın buğan asau atın emes,asau jüregın sınaqalı turğandai körindi.

Aqtorğınniñ üiret degen asaı törkini –Jağalbailı eli jibergen,qurıq körmegen jetti jasar tağı jılqı bop şıqtı. Tört jigitt arqandap äzer ustap turğan asaıdıñ üstine Tuyaq sekirip mindi. Asau quında quba jânğa ala jöneldi. Kün batıp bara jatqan kezde qara terge malınğan, äbden juasığan asaıdı batır Aqtorğınniñ bosağasına äkep bailağan.

-Mın jasanız,batırım,-dedi jesir,közi bayağında tağı uşqın atıp.

Sol küni el jatardıñ aldında Tuyaqtıñ şatırına dâyekşi äyeldiñ biri keldi. Batır äyeldiñ soñınan erdi. Sarai esiginiñ aldında Aqtorğınniñ özi kütüp tur eken. Üyge kirip,oñaşa qalğannan keyin ol:

-Batır,asaımdı minip kördim,tamaşa etip üiretipsiñ,aqısına ne bereyin?-dedi dausı dirildep.

Tili kürmelgen adamday Tuyaq eştene ayta almaı turıp qaldı. Quanıştan jüregi lüpildep,demin äzer aldı.

-Jaraydı,aqısı üşin ... özim süyeyin,-dedi külip Aqtorğın.

Quanıştan esin jiya almay turğan batırdıñ qasına keldi. Ayağının uşimen sozılıp körip edi,erni tek Tuyaqtın keude tusına ğana jetti.

-Tüu ... boyım jetpedi ğoi,-dedi ol erkelene,-köterseyşi öziñ.

Tuyaq baqandai qolımın Aqtorğındı tik köterip,jas baladay aldına aldı. Jesir äyeldiñ jup-jumır appaq bilegi moynın orai tüsti. Dünie şır aynalıp ketti. Tek jüreginiñ jan tamırı lüpilei soğıp,quanışqa sıymay turğan Aqtorğın nurğa malınğan aq jüzin Tuyaqtıñ kezergen tastai qattı ernine tayay berdi.

Tañ qarañğısı kezinde Tuyaq batır Aqtorğınniñ sarayınan şıqtı. Hanımniñ aq sazanday appaq denesi quşağında turğanday eki qolımın äldeneni äldilei külimsiredi.

-Täube! Täube!-dedi dausı quanışqa sıymay,mundai da tamaşa tünder boladı eken-au!

Aqtorğın qursaq köterip qalğan edi. Biraq Buhardıñ keñ jibek köilegi onıñ tola bastağan işin özgelerge añğartpağan. Äitse de, han saraiındağı tesile qarağan köp közden hanım qısıla bastağan. Bügin bolmasa, erteñ qupiya sırdıñ aşılıu aiqın... Tuyaq batır anadai küige uşırağan keiin, oğan qaşudan böten jol joq-tı. Qaşpasa b ribir jurat aldında masqara boladı. "Ne Tuyaq batırğa qosılıum kerek!" dedi nağası Jolımbet batırğa Aqtorğın öziñiñ şın sırım aşpasa da, alıstan uqtırıp.

Bir sumdıqtıñ bolıp qalğanın işi sezgen Jolımbet, endi bükil Kişi jüzdiñ abıroyın saқтаğısı keldi. Burın köñilinde azdağan düdämal küdigi bolsa, osı mezgilden bastap "nartäuekel!" dep, Aqtorğındı qutqaruğa kiristi.

Sol küni tüni Jolımbet batır bastağan bir top jauınger qalanıñ künbatis jağında qaqqanıñ tübine keldi.

-Qaida barasıñdar? Kim ruqsat etti! - dep aldarınan kes-kestei küzet bastığı tura qaldı.

-Men ruqsat ettim! - dedi Jolımbet atınıñ basın säl tejep. Kişi jüz batırınıñ ur da jıqtau, sotqar minezimen burınnan da tanıs küzet bastığı "ä, siz be ediñiz" dep keyin şegine berdi.

Bir top jigit qala qaqqasınan şığıp, batisqa qarai şaba jöneldi. Ortasında Tuyaq batır üiretken esik pen tördei şubar aiğırdı mingen, bet - auzın tumşalap jauıp alğan bireu kete bardı. Bul Aqtorğın edi.

Jesir jeñgesiniñ qaşqanıñ erteñine bilgen Esim aşulanıp,dereu quğın jiberdi. Biraq Aqtorğındı ustai almaı bar qaharın Tuyaqqa audardı. Küzetin küşeyitti. Jolımbet batır oñı qutqarıp ülgermeydi: Esim han Tuyaq batırda qara alañdağı zındannan şıgarıp,öz sarayınıñ irgesindegi zındanga äkep saldırdı.

Esim Kişi jüzben birjolata janjaldası kelmedi. Öşin böten jolmen Malın salıp aldına

Är saladan quyıldı.

On eki ağa Bayulı

Bir täñirge sıyındı.

Jıray tolğayınıñ zildi tolğay ekenin tusingen Esim han rayınan tez qayttı.

- Jarqınım , eñ aldımın amandasayıq ta! – dedi.

Jiembet tize byktı.

- Bul ayıp bizden arsiñ ba , han iem!
- Barsıñba ,Jiembet jirau? Sen kelgende qımaytın qıındıq bar ma?

Bir auız tolğayın üşin qıdım Jolımbet batırdıñ künâsin.Bosatıñdar batırdı!

Esik aldında türğan dâyekşi üyden ata jöneldi.

- Bir tilegimdi orındadıñ , han iem , - dedi Jiembet basın iip . –Bizdi riza etkeniñ , bukil halıqtı riza etkeniñ!

Esim hannıñ da oylağanı osı edı.

Jolımbetten ayrılğan Esim , endi Ābdirahmanğa jârdem berüge qalın qolmen özi attandı.

Ol bül öñirde Ābdirahman handıǵı qırǵız elimen odaqtasıp ,Aksu , Jarkent ,Oş sekildi şaharlardı Ābdiraşittıñ özge balalarınan tartıp almaq bop san märtöbe jorıqqa şıqtı. Tarbaǵatay tayın bökterley qılaǵın Batur qontayşı basqarǵan jöñǵar qoldarımın de alıstı. Aqırında az uaqıtqa bolsa da Jöñǵar şapqının toqtattı. Esim dâkpirine şıday almağan joñǵar âskeri . Jetisudı jaulap aludan bas tarttı. Budan basqa onıñ taǵı bşr jeñisi – qırǵız elimen bayırlasa bildi. Taşkent tartısında özimen dostasqan qırǵız manabı Kökemenge arnap Taşkentte “Kökemenniñ kök kumbezi” attı saltanattı meşit saldırdı. Jâne Şalış pen Turfanniñ hanı Ābdirahmanmen dostıq , jekjattıq odaǵın mıqtap bekitti .Bul dostıq Ābdirahman ölgense saqtaldı.

- Esim jetpiske deyin ömir surdı , - degen Buqar jıray. – Ārine , ol el biley isinde tegeuirindi , kârili âreketterdi de köp qoldandı . Āytpese Jiembet jirau onı basqa “Āmiriñ qattı Esim han” demese kerek –ti. Biraq ol kerek jerinde batırlarınıñ da sözün tıñdap otırǵan.

Sözün ayaǵında Jirau:

- Saǵan berer taǵı bir aqılım , - degen Abılayǵa . – Zamana tulki , adam qıran. Bökterde burkitti körgen tulki, etekke tusıp , jauımen keñ jerde ayqasudan taysalsa, sol bökterdegi özi tustes bir qızǵılt tastıñ qiya betine quyrıǵın şańşıp turıp qaladı . Qıran onday tulkini köruı kerek. El biligi qolına tigen eken, köregen bol . Aqılıñ men aydıñ qatar jursın.

Abılay Buqar jıraydıñ osı sözderin jadına mıqtap tuttı. Basına qayıp – qater tuǵan san qaterli künderde de ol qara basınan görı , özi tañdaǵan jolın joǵarı ustadı. Sol tabındılıq onı alıstaǵı armandarına da jetkizdi.

Abılay qazır qırıqtan jana asıp bara jatır . Ol suñğaq boylı at jaqtı qara sur , tusı suıq adam . Ulken , oydı surğılt közderi kisige qarağanda önmennen ötkendey ızğardı.

Kun uyasınan jaña şıǵıp kele jatqan mezgil ... Dunıe juzi sonay altın kunniñ nurına şomıla jaynap , gauhar tastay qulpiradı.

Abılay bulǵın jaǵalı qara maqpal şapanın uıǵına bos jayıp , aq ordadan şıqtı . Qolına jez quman ustağan , uıǵına şetin kestelegen hıya sulǵısın japqan bala jigit sultanniñ özine qaray jaqındaun kutip , anaday jerde untunsız tur.

Abılay sonau bir ğajayıp tabıǵattiñ oyanıp kele jatqan beykunã körinisine suqtana qarap sâl toqtadı da, quman ustağan bala jigitke qarap birer attap, tura qaldı. Dâl sol sâtte Sırımbettiñ oypañdau eteginen atoy salıp şauıp kele jatqan eki salt attı körindi. Qatar şapqan qos küreñ, köl betin qanattarımen sipay uşqan qırǵı qustar târizdi. Aulğa jaqınday bere habarşımıñ; - Attan! Attan! Jau kelip qaldı! - degen dauıstarı da jetti. Közdi aşır-jumǵanday mezgil ötken joq, basına oramal baylap alǵan salt attınıñ bireui qaraşa aulğa qaray burıldı da, al dalbağay kigen, tüye jün şekpendi murttısı Abılaydıñ janına kelip toqtadı. - Arǵınnıñ bes meyramınıñ bes miñ âskeri kele jatır, - dedi jigit entige, - Botaqannıñ qunı üşin Abılaydıñ basın alamız deydi. - Bastap kele jatqan kim? - Qaz dauıstı Qazıbektiñ balası Bekbolat bî. - Ulı bîdiñ özi qayda eken? - Köktemnen beri sırat degen. Arǵınnıñ elirgen tentekterin balası Bekbolat ertip keledi. - Özderi qay tusta?..- Sâske köterile jetip qalar. Äyteuir tüsteri suıq, bireudiñ qanın işpey toqtar emes. Abılay sâl oylanıp turdı da, dereu şapanın kiiip, artında turğan bir nökerine buyırq berdi. - Ur dabıldı! Qolına qaru ustaytın erkek kindik tegis jinalsın. Sol-aq eken, orda qasındaǵı kepken qarınmen kernelgen tay qazanday qos dabıldı eki jigit oqtauday jumır tayaqpen qos qoldap ura bastadı. Jaugerşilik zaman, jauğa şabatın jigitterdiñ attarı beldeude turğan. Birazı jaqın mañda şiderleuli jayılp jürgen. Aul üsti lezde opır-topır bola qaldı. Äne-mine degenşe er azamattar attarına da minip, aul sırtına jinaldı. Üstine sauit-saymanın kiiip, Abılay da aq boz üyden şıqtı. Töleñgit jigittiñ bireui Abılaydıñ ataqtı bādäui tulparı Jalıñquyrıǵın aldınan tarta berdi. Al jurttı äbigerge salǵan bul oqıǵanıñ tarihı mınaday edi. Budan eki jil burın Arǵınnıñ bir tarmaǵı Qarakesek elinde bir ülken as bolǵan. Üş jüzdiñ balası tegis şaqırılǵan sol asqa öziniñ töleñgitterimen Abılay da barǵan. Bâyge, küres, jambı atu bastalıp, as äbden qızǵan şaqta, tamaşa körüşı jamaǵattı aralap jürgen Şanşardıñ erikken qularınıñ bir tobı Abılaydıñ üstinen şıǵıp qaladı. Abılay teñge aludı tamaşalap turğan-dı. Sonda köp qudıñ işindegi tentekteu bireui:- Sultanıñ basındaǵı qalpaǵın qaǵıp tüsirse qayter edi, - deydi.

Qasındağılar onı jeliktirip: - Abılaydıñ qalpağın qağıp túsirseñ, öziñniñ de basıñ ketedi, - deydi. Sonda ãlgi qu jan-jağına qaramastan sultan tobına kimelep keledi de, añdamağan bolıp, qamşısınıñ sabımen Abılaydıñ basına kigen altın zerli ayır qalpağın uşırıp túsiredi. Sultan Şanşar quınıñ bul qılığı janına qattı batsa da sır bermegen: "Ulan asır ülken as, jegen toq, işken mas degen osı eken-au!" - dep külgen de, atınıñ basın burıp jüre bergen. Jerge túsken qalpaqqa qayırlıp ta qaramağan. Kelesi, bir miñ jeti jüz elu ekinşi jılı general Kınderman Qızıljar bekinisin salıp bolıp, osı bekinistiñ bituine Qızıljarda ülken järmeñke aşılgan. Oğan Qarakesek işinen de biraz adamdar baradı. Osı järmeñkede Abılay ötken jılı özin külki etpek bolğan qulardıñ ayıbı retinde Qarakesektiñ Janay, Botaqan degen eki belgili adamın ustatıp alıp qalğan-dı. Ąlde sultanım dep sıylamay, til tıgızdı dedi me, Ąlde ötken jılı qulardıñ qılığına masayray külgen toptıñ işinen osılar közine şalınıp qaldı ma eken, äyteuir, Abılay Janayğa onşa köp qısım körsetpeydi de, Botaqandı tiridey körge saladı.

- Şanşar jigitteriniki jay qaljıñ edi ğoy, - dep aqıl aytqısı kelgenderge, Abılay: - Bağınıştı eliniñ bugün qıljağın keşirgen sultan, erteñ onıñ qılmısın köteruge mājbür boladı! - dep jauap bergen. Körge túsken Botaqan as-su işpey jatıp aladı. Bir-eki kün ötken soñ, Abılaydıñ buyırığı boyınşa, "endi körden şıq" dep kelgen jigitterge ızalı Botaqan, "Körge túsken adam tiri şıqpaydı" dep, öziñiñ işin özi esip jiberip, jarılıp ölgen. Bul habar elge jetken soñ Arğınğa jatatın Quandıq, Süyindik, Bögendik, Şegendik, Qarakesek - Baltaqoja, Şubırtpalı, Qarjas tegis atqa qonğan. Ąsker sanı üş miñday adam. At bası Abılay sultannıñ aulına qaray burılısımen-aq, buğan jolay töre tuqımınan qıyanat körgen basqa rulardıñ kedey toptarı da qosıla bergen. Aqırı bes miñğa juıq qol Botaqannıñ qunın joqtap, aldında kim tursa da bıt-şıt etuge dayın dolı küşke aynalğan. Arğınnıñ ulı büi qaz dauıstı Qazıbek osı kezde jetpis jetige kep, tösek tartıp jatqandıqtan, bul toptı Abılaydıñ basqa da astamsılıq, qıyanattarın körıp äzer şıdap jürgen Bekbolat basqarıp kele jatır edi. Bekbolattıñ özine öş ekenin biletin Abılay, aul sırtına şıqqan soñ, jinalğan jigitterin jiti şolıp ötti. Bar bolğanı üş jüzdey ğana soyl eken. Munday az küşpen aşığa minip tasığan özende ereuildep kele jatqan qara qazaqqa tötep bere almaytının Abılay birden uqtı. Ras, Abılaydıñ jigitteri san ayqasta bolğan, bireui jüzge tatıtın, müyizi şańıraqtay kileñ marqasqalar, söytse de sultan bos qan tögiske barğısı kelmedi. Kenet barlauşı jigitte burılıp: - Kele jatqandardıñ işinde kimder bar eken? - dep suradı. Barlauşı kimniñ barın aytuğa auzı barmağanday kümiljip qaldı. - Ayta ber, kimder bar? - Aydabol Oljabay batır da bar... Janında bala jırau Köteş... Abılay basın köterip aldı. "ädilet süygiş Oljabaydıñ özi ereuilşilerge qosılса, bul tegin attanıс болмады". O kezde jiraudıñ batır bolui, batırdıñ jırau

boluı tañqalarlıq is emes. Arğınınñ bir tarmağı Qarjas ruınan şıqqan Oljabay āri batır, āri jırau edi. Qırıqqa jası kelip qalsa da, qay öneriniñ basım ekenin özi de bilmeytin. Jırmasınan bastap batırılığı Orta jüzge āygili bola bastağan. Oljabay qatıspağan qazaq pen joñğar arasında birde-bir belgili urıs ötpegen şığar. So kezde qazaq jerinde ayılıp jürgen qıssa, dastannan Oljabay bilmeytin bireui de joq edi. Āldeqalay ol bālen aulda özine tanıs emes dastan ne jır bar degendi estise, qanşa alıs jer bolsa da oğan attıñ terin ayamaytın... Estigen bir sözün umıtpaytın. Sondıqtan da boluı kerek. Oljabay jırılağanda farsı, arab, tipti, keyde orıs tiliniñ de jeke sözderi kezdesip otırattın. Osı Oljabay san mārtebe dombırasın qolğa alıp, özi dastan şığarudı da oyladı. Biraq birde-bir reti kelmey-aq qoydı. Ol dombırasın ustasa bolğanı, dāl sol sātte "el şetine jau kelip qaldı!" degen jarşı ayqayı estiletin. Jırau dombırasın tastay berip, endi qolına nayzasın alatın. Osılayşa ol Abılaymen birge san mārtebe joñğarlarğa qarısı jorıqqa attanğan. Jas Abılay qolğa tüser jolı, joñğardıñ üş noyanın öltirip, Oljabaydıñ özi āzer qutılğan... Oljabay endi jorıqtı tastap, qolına dombıra ap, el qıdırıp, halqınıñ muñ-zarın jırlaudı qanşalıq arman etse de, jaugerşilik zaman murşa bermedi. Āzirge bar qolınan kelgeni, özi sekildi ān men küydi añsağan, biraq Qolı ogan jetpey jurgen,qas darındarga jārдем беру sana. Oндаy jastı qur qasına gana ertip jurmey, atsızına at berdi. Osınday jastıñ biri atasınan jetim qalğan on jeti jasar Kōteş aqın edi.Oljabay onı özine serik etti. Özi jete almagan öner qiyasına Kōteştiñ jetuin tiledi .

Osı aq jurek,eski dosı Oljabay endi,mine Abılaydıñ qanın iwuge attangan toppen birge kele jatır.

Joq, bül jay ereuil emes, halıq narazılığı ābden şegine jetken qandı ereuil.

Abılaydıñ kenet eşkimniñ oyına kelmegen oqıs şeşim aluına osı jagday sebep boldı.

-Kele jatqan Argın ereuilwilerine qarısı şıqqay-aq, boy tasalay türayıq,-dedi ol.

-Sonda biz qaytemiz?-dep aulda qalatın qatın-qalaş, köri-qürtandar şu etti.-Bekbolat jigitterin biz qalay toqtatamız?

-Argın jigitterin toyga dayındalğan tagamdarmen jaqsılap qarısı alañdar! iilgen bastı eşkim de şappaydı-deydi sultan.

Abılay sonı ayttı da jigitterin ertip, bel asıp jurip ketti. Uyi tiguli,,jugi jinaluı,qazanı asılıuı qaldı. Öristegi malına da timey, ādeyi aul tōñiregine tastadı.Keler jaudı qarısıalu kutuşı jigitter men āyelderge gana mindetteldi.

Ekpindep jetken ereuilşiler munı körgen soñ, qürt basıldı. Bül-Abılaydıñ öz ayıbın tusinip, keşu süragını dep, basılıqı aytuşılar da tabıldı.Özderi şarşap,qarındaıl aşıp kelgen jürt mal soyıp,qazan köterip jatqan aulı adamdarımen äkey-ukey tabısıp ketti. Azdan keyin qazandagı as ta pisip, jigitter qauqıldasıp, keneldi de qaldı

Däl osı sätte anadaydan attan tusip jayaulap kele jatqan Abılay sültannıñ özi de körindi.Qasında bir-eki adamı men talay jorıqqa birge attangan Türsınbay batır gana bar.

Botaqannıñ nemere agası Qapan mergen qara şiti miltıgın oqtap jiberip,Abılaydı atpaq bop tizerley otıra qalıp edi, Bekbolat bi aqırıp jiberdi:

-Aldıña kelse äkeñniñ qünın keş degen. Toqtat!

Qapan mergen ornınan amalsız türegeldi.

Abılay sälem berip, top ortasına kire bergen. Sol uaqta köldeneñ türgan bir bozbala jigit onıñ aldına jetip barıp, ukili dombırasın qagıp-qagıp jiberdi de, şırqap qoya berdi.

Abılay,Botaqandı sen öltirdiñ,
Esil er jazıgı joq nege öltirdiñ
Sultanım, qaraşıñmen dauı bolıp
Ustine aq ordanıñ qol keltirdiñ

Abılay,kuyip ketti salgan qaltañ
Meyramga ne edi seniñ japqan jalañ
Janaydı bugingi kun bosatpasañ
Boladı erteñ jesir qatın balañ

Bul jigit-Argınnıñ işindegi Suyindik ruınan şıqqan Köteş aqın edi. Budan keyin biler dauı bastaldı.

Abılay özin kinäli sanap, Botaqannıñ ölümü uşın kisiniñ kunin-ärqaysısı atan bastagan togız qaradan,jiırma jeti bas mal,ogan qosa at-şapan ayıp töledi.Özin atpaq bolgan Qapan mergenge miltıgınıñ qarımı qaytpasın dep, al onı ustap qalğan Bekbolat bige, ölimge qimagan jaqsılıgıñ uşın dep, qundız jagalı kuzen işik pen bir-bir jorga mingizdi. Eki jaq bitimge kelgen, janjaldıñ ayagı toyga ulastı.

Argınnıñ bul kelgen ereuildi tobınan Abılay sultan eki zattı buyirine qattı tuydı. Biri-qaramagındağı bukara öziñe qarsı şıqsa, onda tore isiniñ qarañ qalğanı.Aşulangan halıq jaralangan arıstannan kem emes, öziñdi jaraqattamay tınbaydı.Töremın dep basınba , jazamen uqtıram deme, şamañ kelse baurıña tartıp aşuın basuga tırıs. Ekinşi tuygeni, sırt jauıñ bolsa, oğan el bolıp qarsı şıǵasıñ, ne basın alasıñ, ne qan sorpa etip quasıñ....Al öz eliñniñ qay tenteginiñ basın kesip qürtasıñ? Munday hallıqtı bileudiñ jolı bölek. Arıstandı temir torda ustasañ ğana qauipsiz. Halıqtı da unemi temir torda üstay bil. Meydi ol sagan aqırsın,aybat körsetsin,bāribir şaba almaydı mert ete almaydı.Al bar halıqqa temir quru mimkin be? Joq, halqına degen temir torın, qūr gana jalañaş qılış āskerin emes, ol aqılın aylañ.....

Abılay öle-ölgenşe osı eki tujırımın buljıtpay orındauǵa tırısıp ötti.

Qasımniñ sündet toyı sol kuni-aq tūs aua bastalǵan.Şabuıldan aman qalğan sultan aulı kelgen qonaqtarın tik turıp kütti. Kures, kökpar, böyge, aytı, sayıs-bāri bolıp, toyga jinalğan top erteñine taradı.

Sultan ordasında endi tek osı Kökşetau, Qaraötkel, Atbasar, Qızıljar mañayındağı Orta jüzdin bastı adamdarı men Abılaydin üzeñgiles batırları-Argın taypasına jatatın Bāsentin ruınan Sırımbet, Malaysarı:Qarjas ruınan Oljabay:Taraqtl ruınan Bayǵozı:Ūlıtaudagı Baganalı ruınan Orazımbet:Kerey ruınan Türsınbay batırlar qaldı. Bül jingga jer şalgay bop Argınnıñ atı şullı batırları Şaqşaq Jānibek,qanjıǵalı Bögenbay,Altay ruınan agaylıdı uş böri Janūzaq,Jolııbay,Señgirbay:Naymannan Qarakerey Qabanbay,Kişi juzdin batırları Tayman men Bügıbay,Abılay sultanniñ eñ jaqsı köretin batırınıñ biri Uaq ruınıñ Batır Bayan kelmey qaldı.

Hanmen qadiri birdey sultan özge batılardıñ kelmegenine bālendey mān bermegenmen de.Batır Bayandı kutken-aq edi.

Ārine Abılay balasınıñ sündetke oturuın sıltay etip, bul jingga öziniñ üzeñgiles senimdi batırdarın tügel-aq şaqırgan. Ogan sebep Ābilbāmbet hanmen arası alşaqtap ketken Joñgar qontayşısı qazaq jerin tağı şapşaq bop, qalın qol jinauda degen habar alğan.

-Jarandar,-dedi Abılay,qonaqtarı otırıp bolgannan keyin baysaldı ünmen,-meniñ qayın agam Qalden Sheren qazaq elin qayta şappaqqa Ertistiñ argı betine jırma bes miñ āsker dayındap otr.....

Uydegi jürt tegis eleñ etti. Keñeske şaqırılğan kisilerdin jas mөлşeri, dārejeleri de ār turli rdi.Bāriñin de deneleriniñ ustinen sup-sulq bop jıllan jorgalap ötkendey jan turşiger bir sezim bilep ketti.^Aqtaban şubırındınıñ qandı uaqıǵası da umıtqan joq-tı.Tek o jolı joñgir

ãskerî qazaq dalasınıñ küngey jagın şapsa, endî mine Orta juzdiñ negizgi qonısı Sariatqanıñ şetine kep tür.

Kansi ölgennen keyin taqqa otırğanına on segiz jıl tolgan qıtay bogdıhanı shzyan-lun Joñgarga degen qıtay sayasatın ãli de özgertpegen. Soltustik pen künbatisqa qaray sırgıtıp, şuraylı jerlerin basıp alumen bolgan. Qarsı kelgen oyrat jasaqtarın, basım küşpen, birin qaldırmaı qırıp otırğan. Ol kündeği Qıtay ãskerî köşpeli el-Joñgar handağıniñ ãskerinen, sogıs öneri türğısınan qaraganda, anağurlım küşti edi.

Rossiya imperiyasınıñ qol astına kirgen Orta juzdiñ jerine Qalden tseren şabuılgı şıgudı oylasimen-aq, Joñgardıñ qanqumar noyandarına tsizn-Lun qoldan keler jãrdemin ayamagan. Qaru-jarıgın da, azıq-tulıgın de berdi. Auzınan jırıp kurişine deyin tökti.

Ãrine, mundayda bogdıhan öziniñ altınıñ da ayagan joq. Joñgardıñ qandı qo l tümenderin qalagan jagına jumsay biletin noyandardıñ, köbin altınımen satıp alğan. Sol sebepti de joñgar ãskerî orıs bekinisterimen qatar jatqan. Orta juz jerine qaray bet burğan.

Joñgar qontayşısınıñ osılay dayındalıp jatqanın , Ertistiñ bergi jagın jaylagan Uaq – Kerey taypasınıñ batırları da aytıp keldi . Qaldan Tserenniñ endi tek ıñgaylı kezdi kütüp otırğanı mãlim boldı. Ãrine Qalden Tseren Orta juzge Ãbilmãmbetten göri Abılay ıqpalınıñ küşti ekenin biledi. Eger şu degennen qazaq ãskeriniñ küyreı bastaganın körse, Abılay amalsız meniñ jagıma şıgadı dep oılaydı ol. Abılaydıñ joñgar jagına şıgıı – jeñispen teñ. Eger Orta juz Joñgar jagına şıqsa orıs qalalarınıñ irgesi aşıladı. Qıtay sayatşılarınıñ da közdegeni osı.

Abılay bul mãjiliske dosın da , qasın da şaqırıp otır. Ãsirese Joñgarmen körşiles rulardıñ ãygili adamdardı tegis habarlagan. Ãtteñ , Batır Bayan kelmey jatır. Sultandı azıraq renjitken osı.

Abılay jaña gana bastagan sözini endi jalğay berem degende , sırttan darbılasqan dauıstar şıqtı.

- Buqar jırau keldi!
- Ulı jıray attan túsip jatır!
- Arqanıñ ardageri qarsı alayıq!
- Qoş kelipsiz, Argınıñ maytalmanı!

Söytkenşe bolğan joq bir top adammen ordaga Buqar jıraudıñ özi de kirip keldi.

Bul uzun boyly qapsagay deneli , at jaqtı , şoqşa saqaldı , qoşqar tumsıq , eñseli kisi edi. Ruı Bayanaul töñiregin jaylagan Altıtorı – Qarjas. Ākesi Qalqaman batır şeşen kisi bolgan. Alpıs jasında halqınıñ tåuelsizdigin qorgagan Bögenbay, Qabanbay sekildi batırlardıñ erigin köp jırlagan āygili jırau. Bul kezdehalıq «kömekey āulie» dep atap ketken.

Mājiliste keleli māsele söz bolgalı nurgan soñ, Buqar jiraudı Abılay ādeyi şaqırğan.

Buqar kirip kelgende, Abılay özi türegelip, oñ jagınan orın berdi. Jırau bir qaragannan-aq

Üyde köpten beri bastarı qosılmay jürgen adamdardıñ jinalğanın bayqap , jüzi jadırap sala berdi.

- Arsıñdar ma, jarqındarım?
- Barsıñ ba , Argınıñ aqıgı!
- Barımın , arısım... sen toy jasagalı jatır degen soñ , oy salgalı şıgıp edim. Burın Bayan men Kökşeniñarası jaqın-aq edi...
- Endi alıstap ketip pe, Buqar aga?
- Joq, jaqın. Biraq jaqın bolsa da alıs. Ortaña salğan orıs bekinisterin oragıtı jüremin dep keşeuldep qaldım. At-ton ayıbım bar. Jarımdı alasıñ ba , ālde şerimdi alasıñ ba?

Abılay ezu tarttı. Aduın jiraudıñ «ortañdagı orıs bekinisterin oragıtıp» degen sözinen-aq seziktenip, āñimeni böten jaqqa burgısı keldi.

- «Jarıñız» ben «şeriñizdi» esitip , at-ton ayıptı biz tölep jürmesek netsin,- dedi külip,- sol at-ton ayıbımdı bermesten burın , basqa bir ötinişim bar.
- Töreniñ qaradan ötinişi bolmas, ökinişi bolar. Şamam kelse ökindirmeyin, arısım aya goy.
- Tünde tūs kördim. Tabıtta jatır ekenmin. Basıma ilingen Üş jüzdiñ jalaun üş tobır jürt julıp āketkeli tur. Tabıtımniñ bir büyirinde arıstan, ekinşi büyirinde aydahar otır. Ayaq jagımda bir top ürim-butagım. Qasımımnan örbigen bir tentegim qolına qanjarın ustap meni qorgap tur. Al men ölip jatsam da,

317

eki büyirimde otırgan arıstan men aydaharga kezek qarap, mınalardan qalay qutılam dep jantalasudamın. Osı tüsimdi jorıp berşi, Buqar aga?

Buqar tujırap biraz otırdı. Üy işi de tına qaldı. Ālden uaqıtta barıp jırau:

- Tüs joru – tülki aulaumen teñ, keyde izine däl nüsesiñ, keyde şet ketesiñ, söytse de jorıp köreyin...
- Söyleñiz kömekey āulie...
- Qırıqqa kelmey tabıtta jatsañ – ömiriñ uzaq boladı ektn. Basıña jalau tigilip, ogan üş birdey top talasıp jatsa, üş jüzge han boladı ekensiñ, biraq han atına ie bolsañ da, halqıña ie bola almaydı ekensiñ. Senölgen küni üşewi üş jaqqadırap ketedi eken. Tabıtta jatıp, eki büyiriñdegi arıstan men aydahardan qalay qaşıp qutılam dep qorıqsañ, öle-ölgenşe eliñniñ eki büyirinde turgan eki memleketke jaltaqtaumen ötedi ekensiñ... Al ayaq jagında turgan ürim-butagiñniñ işinen biri quran oqıp , biri qanjar qayrasa, Ualidiñ urpagınan şıqqan bir tuqımın atın qagazda , al Qasımnan tugan bir balañ atagın maydanda qaldıradı eken.

Abılay ündemedi.

- Ündemey qaldıñ goy , sultanım. Şeşuim unamadı ma?
- Bir urpagım atın qagazda, ekinşi urpagım atagın maydanda qaldıradı eken. Sonda men özim qayda qalamın?...
- Basıña üş jalau bosqa tigildi me? İsiñdi el unatsa üş jüzdiñ jüreginde qalasıñ!

Abılaydıñ qabagı jadırap sala berdi. Qazaq : «erkektiñ aqılı qırıqtan bastap toladı, alpıstan bastap soladı» deydi. Abılay qazır qırıqtan jaña asıp baradı. Tüsin jorıgan sınşı jırau onıñ tüpki sırn durıs boljadı. Abılay – qazaq elin ulı elder qatarında körgisi keldi, han bolsa sol ulı elge han boludı arman etti. Sondıqtan da ana jılı tutqında jatqan Abılayga Qaldan Tseren : «Dünşede ne jaman?» dep suragan da, ol : «Düniede az asqa baqaıl, az elge han bolgan jaman» dep jauap bergen.

Abılay-Ābilqayır da, Ābilmāmbet te, Barak ta , Nuralı da emes edi. Ol bul kezde köp nārseni tüsingendi. Öziniñ ār āreketin sol tustarı köşpeli el köseminiñ qolınan keletin mümkindigine qaray quratin. Al tek quday aldında gana jauapker Buqar jırau bolsa, künde özgerip jatqan dūnie qayşılıgın körip, «dūnie şirkin qayda bara jatır?» degen azdagan kümāndā bolatın. Süyeri kök şalgını tolqındanıp, jupar iisi anqıgan qazaqtıñ jasıl dalası, tilegi- halqınıñ qamı.

Buqar jirau ünemi qasınan tastamaytın qaragay dombırasın qolına aldı. Qulaq küyine keltirip, biraz şertip otırdı da, alıstan kürkirep kele jatqan jauar bulttay, äueni qubaljıgan bir termeni bastap ketti.

«Ay zaman, zaman-ay,

Tüsti mınau tuman-ay,

İstiñ bări kümãn-ay

Osılay ol bir tolgap aldı da, örmen qaray nãserlete jöneldi. Jirau salınıp jatqan bekinister men qazaq eliniñ bolaşagın tolgadı.

Ol ãr söz şumagın laqtıgan sayın, alpısta emes, jırma beske jaña şıqqan jas jigittey qızulana tüsti. Qazaqtıñ kösem uldarınan, äsirese, Abılaydan el qamın oylaıdı talap etti.

Jirau tulgauı otırgandarga unadı ma, jurt endi dombıranıñ qagısı men birge qımıldap, qızulana «Ua, pãle!» dep qosıla teñseldi.

Jirau bir mezet el jayın emes, tek öz basınınıñ qamın oylagan handardı söge kelip, kenet sözün bitirdi de qolındağı dombırasın aşulana esikke qaray Şabıqtangan şaqtağı jiraudıñ munday âdetine qanıq esik aldında turgan aqtossı jigit dombıranı jerge túsirmey qagıp aldı. Buqar jirau Abılayga tüyile qaradı. -Bar sengenimiz sensiñ, Abılay! Oñ jagıñdağı tunğııqtan qutılamin dep, sol jagıñdağı şıñırauga qulap ketip jurme. Şurşittiñ ızgarınan qorqıp, orıs patşasınıñ qoltığına kirdim dep ant-su iştiñ. Mümkın, bunıñ durusta şıgar... Degenmen, "koppen kenesip pişken ton kelte bolmas", jurtınmeñ aqıldas.

Abılay ünsiz tıñdap otır. Qazaq dalası qazır ülken qobalju üstinde... Orınbor general-gubernatorı Neplıyuev Or, Elek, Jayıq boylarında orıs bekinisterin salıp, qazaq jerin otarlaw sayasatın qolga alsa. Sibir general-gubernatorı knyaz Gagarın de odan keyin qalmagan. Ol bir mın juz on üşinşi jıldıñ özinde-aq Birinşi Petr patşaga Ertis boyına bekinister saludıñ mumkinşiligi barın aytıp xat jazgan. Osıdan keyin bir miñ jetti juz on segizinşi jılı Semey bekinci, bir miñ jetti juz jırmasınşı jılı Öskemen bekinisteri salınan. Budan eki-üş jil ötkennen keyin orıs soldattarı Kökşetau manın iemdenip, jırmasınşı-otızınşı jıldarı Aqmola, Bayanauıl, Qarqaralı bekinisteri turgızılınan. Bul bekinisterdiñ bârine soldattar âkelinip, Rossıyanıñ şalgay tükpirinen köşip kelgen şarualarga jer berip, endi bul aranı birjolata qonıs ete bastagan. Al Sâmeke han qaytı bolgan bir miñ jetti juz otız jetinşi jıldan bastap, patşa ükimeti Aqmola men Kökşetau arasına jol jurgizip, beketter saluga kırıskın. Bujan on miñga tayau orıs jumıskerin sonau ortalıq Rossıyadan âkep tókken. Bul jol

Kökşetaudın taulı alqaptarınıñ boyın qualay on jıl işinde âzer bitken.Ârına qazaq jerinin bul "bölisinde"şonjarlar öz upayın jibermegen.Jerlerine jer qosıp alğan. Söytip,qazaq kedeyi qıyanattı orıs general-gubernatorımen birge öz bu,sultandarınan da körgen.Qatar qonıstanuga mâjbur bolğan qazaq,orıs kedeyleri ömirdin auırlıgın da,azabın da birge tarta bastadı.Osı qundıqta tugan bauırmaldıq qatınas aqırı ekeuın birdey aparıp Pugaçev ereuiline qostı.Âdiletsizdikke köngisi kelmegen qazaq aulına patşa bekinisi men han ordasınan el jılatqan "kâri-qılış" jasagı şıgıp turdı.Biraq qalın halıq dâl bugün ıngaylı sagatın kutip,Ertıstın argı betinde qazaq jerin şapqalı Qalden Tserenniñ jırma mıñ âskerı turğanın bilmeytin.Bar ugarı jeriniñ tarılıp,malıniñ azayıp bara jatqanı.Jırau tolgauı da osını aytadı,halıqta sol üşin onıñ sözini oylana tıñdaydı.

Al halıq kuyzelisin öz közimen körıp otırğan,el qamın oylaydı degen Abılaydıñ köp isi Buqar jırauga tüsiniksiz edi.Âbilmâmbet hanga erip,bir miñ jeti juz qırqınşı jılı,Qalden Tserenge tutqın bolar aldında,Orınbor qalasına barıp,qoldarına quran alıp,"Qol astınızga kirdik"dep patşaga ant berui,sodan keyin Qalden Tserenniñ tutqınınan qayıtıp kelisimen,arasında bir ay ötpey,Abılay sultanniñ Neptyuevke nemere agası Jolbarıstı jiberip "Rossıyaga qarsılıq körsetpey,onımen sauda-sattıq jurgizuge barmız" dep hat jazıp bas ıyui- qart jiraudı oyga şomdırgan.Bul az bolganday,Abılay bir miñ jeti juz qırqı besinşi jılı Tobıl gubernatorı A.M.Suharevke "Üysin ruın da patşa agamniñ qol astına alularınızdı suraymın" dep hat joldagan.Bir miñ jeti juz eluinşi jıldarı Abılay qazaq jerine salınğan orıs qalalarınıñ jârmenkelerine özi qatınasa bastagan.Al Baraq sultan Âbilqayır handı öltirgennen keyin,onı qorgaudıñ ornına,Kişi jüzdiñ hanınıñ qazasına qınalıp,Baraq sultandı "jauız" dep,Orınbor âkimderi Âbilqayırdıñ balaları Nuralı,Ayşuaq,Eralılarmen köbirek aqıldasıp turuın ötinip Neptyuevke tağı hat jibergen.Osınıñ bâri qazaq halqınıñ qamın oylagan jırauga âzirge tüsiniksiz jâytter.

"Abılay ne aytar eken?" dep üyde otırğandar tına qaldı.Biraq osı jurttı basqarıp otırğan Abılay öz oyın aşa alar ma eken?El qulağı elu,auzınan şıqqan söz erten jipke tizilgende bop tep-tegis Orınborga,Tobılga tipti Qalden Seren otırğan Taşkentke de izin suıtpay jetedi.Ol sözdi sâl keşigiñirep bogdıhan da estıdı.Âytkenmen,jauap bermey qutıla almasın bilgen sultan,endi Buqar jırauga qaray otırıp söyledi:

- Ant-su iştin deysin, ulı jırau.Osınday anttı "Jongarga qarsı qol kötermeymin"dep,tutqınnan bosanar aldında qayın agam Qalden Seren qontayşıga da bergem..Al bugün onın âskerin özinen burın şappaqşı bolıp otırmın.Ötkeni men şappasam ol şabadı.Sonda qazaqqa meniñ ant-suımnan qanday payda?

-Jön delik...Al batısıñ qalay?

Abılay basın şayqadı:

-Orıs eli Jongar handığı emes qoy.

-Şurşit eli de onay emes. Bizge bâriniñ de küşi jetedi.

-Sol sebepten de dalaımızga bekinis saldııp jatqan joqpız ba? Rossıyaga süyenbey,şürşitterge tötep bere almaymız.Şürşitterdin oyn qontanşının özi aytqan.Olardan endi Jongardıñ özi qutıla almay otır.

-Şurşit bogdıhanı da bizdiñ jerimizge bekinis salam dese qaytesıñ -dedi Buqar jırau.

-Onda sogısamız . .Öytkeni şurşit bizdiñ işimizge kirip,orıs patşasında bekinis salar bolsa,- dedi Abılay,qazaq ataulısı qul bolar edi.

Üy işi tağı tına qaldı.Qıtay bogdıhandarınıñ auızdığı qazaq eline ejelden tanı.Ört alğan jerde jırda şöp şıqpaytın,Qıtay jauingeri ötken jaqta tiri jan qalmaytugın.Talay uaq halıqtı jutıp jibergende Qıtay bogdıhandarınıñ tamagı ajdahaniñ tamagında jalmauz ken keletin.

-Buqar aga,jalgız jolauşıga top qasqır şapsa,jolauşı en aldımen qaysısına qılışın sermeydi?-

dep suradı Abılay.

-Ârine,en tayau qalğanşa,sultan.

Buqar jırau bul jumbaq adamniñ kim ekenin endi tusingendey Abılayga oylana qaradı.Qazaq elin qan qaqsatqan aldımen Qalden Serendi jenbek.Özge jauların sodan keyin barıp oylanbaq...

Abılay kenet janında turgan qorjınınan buzau terisine salıngan kartanı aldı.

-Mine, - mına jerde Qalden Serenniñ âskeri tur, -dedi, - bir küni bolmasa bir küni olar Ertisten beri ötedi.Sol uaqıtta üş juzdiñ âsleri,mine mına tustan kep üş jagınan qorşaydı.Körsin sonda Qalden Seren osı qaqpattan qutılıp! Dayan hannan beri jongarlar ünemi bizdiñ kök jelkemizden şıgıp kelgen.Al bul jolı olardıñkök jelkesinen biz şıgamız.

-Ertis jagasına kelip,Kişi juzdin batırlar sogısqa qatınasadı degenge sengim kelmeydi,- dedi

Basentiniñ batırı Sırımbet.

-Nege? -dep elen ete qaldı törtbaq kelgen,Taraqtı batırı Baygozı.

-Orta juzdin batırları sonau Edil qalmaqtarımen ursısıp jurgen joq pa...

-Kimin bar ol jaqta ursısıp jurgen?..

-Jetim sarı Şaqşaq batırı Jânibek şe?

-Oydöyt degeniñ! - dedi eki ıgına eki kisi mingendey jalpaq jaurın,alşaq keude Sırımbet. -

Jânibek qalmaqtarmen urıssa - öziniñ qayın agası Âbilqayırdıñ jogın joqtap otır.Qala berdi Jetim sarı Şaqşaqın qonısı han aulımen aralas-quralas,Irgız ben Torgay özenderiniñ önirinde

otırgan joq pa? Jānibektin aulı degen qur atı... Ābilqayırmen jeri de bir, suı da bir... Abılay unatpagan ray bayqattı: "Mine, ünemi osılay. Bizdiñ jerimiz Ertis, seniñ jeriñ Jayıq dep, bar qazaq bij-tij bop bölünip şıǵa keledi. munday jurtpen jaudı jeñu qıın, eñ aldımın öz eliñniñ basın qosıp al. Sosın barıp jauıña tiis. Sonda oniñ basın qalay qosu kerek? Qotanına qasqır tümey el uyqısıman oyanbaydı. Qazirgi qazaq eli sonday. Qotanına tıgeli turǵan qasqır - taǵı Qalden Ceren. Sen osını paydalan, bastarın biriktire ber. Maydanǵa birigip şıqsa, artınan ıdırauı qıınǵa tüsedi... Eliñ birikpey jaudı jeñem dep ümittenbe..." Kenet jurttı nazarın audarıp, üyge Ertistiñ arǵı betine jiberilgen barlauşılar kirip keldi. Olardıñ aytıı boyınşa, Ertistiñ arǵı jaǵındaǵı Joñǵar ulıstarına āli Qalden Ceren āskerı kelmegeñ körinedi. Ārkim ār türli joramaldaydı dedi barlauşılar. Abılay oylanıp qaldı. "Ī, ākki qontayşı oylamaǵan jerden jau şappasın dep āskeriniñ jatqan uyasın jasırǵan eken. Munday jayda joñǵar jasaǵımıñ şabuıldı qay tustan bastaytıñın eşkim bilip bolmaydı... Sirā, Qalden Ceren jauıngerlerı āli el tüpkirinen qozǵamaǵan bolu kerek. Ārñe, Joñǵardıñ toppaq jaldı mıqır jılqısı üş-tört küñniñ işinde-aq tekirektey jele şauıp otırıp bul araǵa jetip ülgeredi. Qontayşı soǵan senedi. Şınımenen Qalden Ceren Sarıarqaǵa attanbaq pa? ālde Türkistan maydanın keñ- eyte tüsip, Aral arqılı Kişi jüzge qaray oyıspaқ pa? O da mümkin. Eki jaқqa eki qol şıǵaradı degen de sıbıs bar edi ğoy, ālde solay ma eken? ātteñ ne kerek, Üş jüzdiñ āskerı birdey baǵınsa ğoy buǵan. Onda ār jüzdiñ āskerin ār tusqa qoyıp, Joñǵardıñ keluin asıqpay küter edim-au! Bir jetide eki jüz miñ attı āsker jınap alatın Qasım han dāuiri āldeqaşan ötken! Köringen qara tasqa sala-sala, almas qılıştıñ da jüzi mayırılǵan! Endi mine qasqır qay üñgirden şıǵadı dep, şiti mıltıǵıña süyenip jan-jaǵıña alaqtap qara da otr..."

... Keñes aqırı qazaq qoldarınıñ jinalatın jerin Teliköl tusı bolsın dep uyǵardı. Bul ara Üş jüzdiñ āskerine birdey jaқın. Ārñe, Ābilqayır sarbazdarı kelmeydi, biraq Joñǵarǵa öşikken Kişi jüzde qazaq batırları az ba? Eñ bolmaǵanda Irǵız, Torǵay boyındaǵı Qoşqar ulı Jānibekke baǵınıştı Orta jüzdiñ jauıngerleri kelip qosılar. Al Ulı jüz āskerı joqtıñ qası. Abılay aulı köktemniñ alǵaşqı künderinde-aq Sırımbet betkeyinen Burabay köliniñ jaǵasına köşetin. Köl jaǵasınıñ qızǵaldaqtı, sarǵaldaqtı kök balausa şöbi erte köteriletin. Qaraǵay men aq qayıñ sıñsi bitken Burabay mañayı adam aytqısız bir āsem suret. Osı jaylauında Abılay aulı jaz ötkenşe bolatın. Sultan keñesi bitisimenen, Sarısu boyında otırǵan Orta jüz hanı Ābilmāmbetke özderiniñ şeşimin aytıp şabarman jiberdi de, tamızdıñ bas şeninde Abılay aulı da Kökşeniñ bük tusı Burabayǵa qaray köterildi. Saltanattı köş, köşpen irgeles şoqtay iirip, şaşau şıǵarmay aydalǵan qalıñ kök ala jılqı. Jaugerşilik zaman; köşti, jılqını qorşay, astarındaǵı bolat tuyaq

bedeuleri men bāygi küreñderi jiti basqan, soyıl ustağan, kileñ şolaq sauıt kigen batır jigitter... Köş iñğayına qaray, soñınan şubırğan qara mal, ottay jayılğan qoy-eşki tipti keyin. Auıl-auıldıñ arasında, jor-ğa salıstırğan, sarı dalanı bastarına kötere añ salğan top-top qız, boz- bala...

Aulın Burabay köliniñ jağasındağı "Abılay alañı" atalatın kök maysalı, sıñsığan maral ottı, qızıl ağaştı, aq qayıñdı, arşalı tau qoynauına qondırısımın, Abılay Ulıtau arqılı, Betpaqdalalatıp, Telikölge qaray attandı. Kökşe teñiz arqılı emes, alıs ta bolsa osı joldı tañdadı. Kökşetaudan Telikölge deyin eki miñ şaqırımday dala. Al osı dalada sıñsıp otırğan Orta jüzdiñ ruları. Kökşetau, Sandıqtau, Atbasar, odan äri qaray Esildi jağalay, Terisaqqan özenine jetedi, Qara qoyın Qaşırlını basıp, Ulıtaudı bökterley, Qara Keñgir, Sarı Keñgir, Jezdi özenderinen asıp, Sarısuğa qaray şığatın süre jolmen Telikölge betteydi. Osı jerdiñ bārinde Arğın, Qıpşaq, Nayman, Taraqtı, Uaq, Kerey. Ulıtaudıñ künbatıs jağında Torğay alqabı qanşama el. "Sonau Kökşetaudan şıǵıp, Abılay Joñğarğa attanıp bara jatır eken!" degen laqap osı qalıñ elge jetse, бүkil qazaq auıldarınıñ Joñğar qontayşısına qarsı tik köteriletinine sultan şek keltirmegen. Jolda bir jarım ayday jürüp, Telikölge kep şatırın tikkende, Arqadan jetken jauıngerlerden köz tunatın edi! Abılay ötken jerden qosılmağan qol joq. Saumalköl men Teliköldiñ arası ıǵı-jıǵı, qara qurımday qaptağan āsker. Erteñine Abılaydıñ şatırına jigitterimen kelgen ār rudıñ bastı adamdarı, batırları tegis jinaldı. Anıqtap esepsegende otız mıñnan astam jauınger bası körinipti. Bul "Aqtaban şubırındı" bastalǵalı, qazaqtıñ eñ alǵaşqı ret birigip, mol qol jınağanı. Ąli de kelip jatqan toptar az emes. Bası Jānıbek, qart Bögenbay, Arğınniñ atı şulı batırları Tayjigit, Tasbolat, Sırımбет, Janatay, Jan- uzaq, Señgirbay, Oljabay, Malaysarı, Orazımbet. Abılaydıñ qamqorları: Tolıbay bi, Qarauıldıñ şeşeni Qanay bi, Jāpek batır. Sırǵalı Elşibek, Şekti Tayman, Tabınnan Altay batır. Ąrqaysısınıñ qasında mıñdağan, jüzdegen jauıngerler. Qazaq dalasında bul kezderde ataǵı şıqqan atı-şulı batırlardan Qarakerey Qabanbay, Kişi jüzden Buǵıbay, Uaq runan Batır Bayannıñ joq ekenin Abılay işten tüyip otr. Ąsirese Bayan batırdıñ osı uaqıtqa deyin kelmeui ökinişti-aq. Erligimen, el-jurtı üşin janqıyarlıq isimen tanılğan Batır Bayan Qanjıǵalı Bögenbay men Qarakerey Qabanbaydan keyingi eñ süyikti batırı edi. Anau ekeui bolsa qazır payǵambar jasına kelip qaldı, endigi eñ süyenişi so Batır Bayan men özimen birge Qalden Cerende tutqında bolğan Jāpek edi. El şetine jau kelse, eñ aldımın jetip, aldınǵı şekte jüretin Batır Bayannıñ osı uaqıtqa deyin kelmeuin Abılay jaman ırımğa jorıdı. "Onıñ öz basına bir qauip tudı, ne el-jurtınıñ qamına da qaratpaytın bir pälege duşar boldı" dep oyladı. Arqada Obağan attı özen bar. Bul özenniñ boyın ejelden Uaq ruı jaylaytın. Orta jüzdiñ jetti arısınıñ biri bolıp keletin Uaq runan бүkil qazaq dalasına āygili Er Kökşe, Er Qosay attı batırlar şıqqan. Osı Uaq ruına jasınıñ qartayğan

şağında kelip siñip ketken, Jānibek hannıñ kezindegi ataqtı batırınıñ biri Sayannan tuğan Ayan batırdıñ bir urpağı osı Batır Bayan edi. Qaradan şıqsa da jeti atasınan āygili batır tuqımı bolğandıqtan, el basına kün tuğanda, osı Bayan atqa erte qondı. Öziniñ asqan erligi, halqı üşin jan pida eterlik isteri arqasında ol köp keşikpey Uaq ruınıñ kösemine aynalğan. Āke-şeşesi qalmaq şabuılınıñ bir ülken ayqasında qaza tapqan. Özimen bir tuğan, bñil on beske şıqqan Noyan attı inisi ğana bar. Noyan āli qolına nayza ustap jauğa şapqan joq, biraq alaqanına tükirip, bugün-erteñ meniñ de kezegim keler dep, boyına bitken qayratın jumsaytın jer tappay, alasurıp, aulda āzer jürgen. Ört minezdi bala jigiti bir-eki ret aĝasına "jorıqqa meni de ala bar" dep jalınğanda, Bayan oĝan: "Keziñ keler, jorıq senen qaşıp qutıla almaydı. Āzirge soyl soĝıp, sadaq atıp, soĝıs önerin ābden üyren!" - dep ertpey qoyğan. Bayannıñ da qazir qırıqqa tayap qalğan kezi. Suñĝaq boylı, aqquba, sulu murttı, körikti jigiti. Jalĝız inisin janınday jaqsı köredi. Aĝalıq ülken sezimniñ āserinen de ol ötken jilĝı İle boyındaĝı joñĝarlarĝa qarşı attanğan saparında, Noyannıñ "meni de ala ket" dep közinen jası möltildip turıp ötingenine qaramay, ertpey ketken. Eki jaqtıñ da qolı şıĝın bolğanmen, bul jolı qazaq jigitteriniñ joñĝarlarmen ayqası qıñĝa tüsti. Keskilesken, birin-biri ayamağan qan tögis üş küñge sozılıp, aqırında sanı sāl basım Bayan jaĝı jeñdi. Qazaqtıñ bes jüz jaraqtı jigitterinen üş küñ urıstan keyin tek eki-aq jüzi qaldı. Törtinşi küni urısqa şıdar-şıdamasın bilmey. İle boyınıñ qalıñ torañĝıl, jide toĝayınıñ arasında jatqan osı eki jüz jigiti, tañ ata, üş küñnen beri özderi soĝısqa joñĝarlardıñ segiz aulınıñ birden köterili, taylı-tayaĝına deyin qalmaq, ubırıp-şubırıp, Qıtay jaĝına qaray köşip bara jatqanın kördi. Qazaq qolı bul oqıĝaĝa aldımın tañ qaldı. Söytse de, olar mal qayırıp jürgen bir joñĝar şalınan ayıldardıñ nege ürkip qaşıp bara jatqanın bildi. Joñĝar auldarına: 'Keşeden beri urısıp jatqanımız qazaqtardıñ jây ānşeyin er töle toptarı eken, Bögenbay men Qabanbay basqarğan bes mıñ qol bugün tüste osı İle jaĝasına jetedi eken' , - degen habar kepti. Osı habardan keyin İle qoynauındaĝı joñĝarlardıñ mına segiz aulı qoparıla köterilip. Bul habardıñ qalay şıqqanın qazaq jigitteri artınan barıp estidi. Joñĝarlardıñ qolına tūsken bir öjet sarbazdan: 'Bāribir ölesiñ, eger şınıñdı aytpasañ qoya beremiz' dep osı urıstaĝı joñĝar batırı jauap aladı. Odan: 'Osınşama elge şaĝın qolmen qalay kelip tiistiñder? Nemenege sendiñder?' dep suraptı. Jigiti: 'Senderdi jeñetinimizge sendik!' depti. 'Qalayşa? Osınşama joñĝardı bes jüz soylımen jeñbek pe ediñder?' dep mısquıldap küledi joñĝar batırı. Sonda öjet jigiti: 'Bāribir qırılasiñdar! Artımızda Bögenbay men Qabanbay basqarıp kele jatqan bes mıñ qol bar! Olar tañ ata jetedi! Biz tek örtöleleler tobımız!' deydi. 'Ötirik aytasiñ! Şınıñdı ayt! Āytpese öltiremez! Al eger aytıp turĝanıñ jalğan bolsa, qazir bosatamız. Tek bizdi aldama!' degen Joñĝar batırınıñ qorqıp turğanın bilgen qazaq jauıgeri 'bāribir meni öltiresiñ, onanda zāreñdi ala öleyin'- dep aytqanınan tanbaptı.

Joňgar batırı senedi. Eline sol tünde qoparıla köşuge buyırıq beredi. Älgi sarbazdı öz qolımen bauızdaydı. Qazaqtıñ qalıñ qolı kele jatır degen sözdi estigen joňgar auldarı aldı-artına qaramay qaşa jöneledi. Bul oqıǵanıñ neden bolǵanın soñman estigen qazaq jigitteri, däl osı sätte jaña ğana üylerin jıǵıp, köşteri endi qozǵala bergen soñǵı joňgar batırınıñ aulina toǵaydan şıǵa lap qoyadı. Batır Bayan bastaǵan eki jüz jigit köşke eki jüz aş qasqırday tiedi. Äbigeri ketken köş jöndi qarsılıq körsete almaydı. Joňgardıñ bas batırı Batır Bayannıñ jigitteriniñ qolına jöndi olja ilikpedi. Tek şu degende qorşauında qalǵan bir top qız-kelinşek pen azdaǵan mal-mülük qana qoldarına tüsti. Bosqan eldiñ köp dúniesi İle özeniniñ suına ketti.

Urıs bitip, bolmaşı oljaǵa köñili tolmay turǵan Batır Bayannıñ kenet eki betine qan jügirip qulpırıp sala berdi:

-Mıнау adam balası ma, älde perişte me? – dedi ol qasında turgan Jäpek batırǵa, qolǵa tüsken bir top qız-kelinşektiñ ortasındaǵı, ülbiregen jas sulu qızdı körsetip.

-Bul Qoren batırdıñ on bes jasar jalǵız qızı Quralay Äsulu, - dedi Jöpek.

-Qay Qoren?

-Keşe Janatay batırdı nayzalaǵan, al bugün seniñ qolıñnan qaza tapqan joňgar batırı Qoren...

Bayan Tulparkögin tebinip qap, qorşauında turǵan qız-kelinşekti bir şolıp ötti. Quralay dese quralay-aq eken! Möldiregen eki közi tostaǵanday, qara torı jüzi sâl qanı qaşıp quqıl tartqan, qolañ şaşı şubatılıp üzeñgiden asıp jatır, basına kigen süyir töbeli kündiz börki men kümis zerli qara maqpal qınama beşpent-şalbarı kümis er-toqımımen jarasıp tur. Osınau körük, jarastıq közdi eriksiz tartıp, baradı. Qızǵa tesile qaraǵan Batır Bayan jüdey jaudıraǵan qaraqat közdiñ qıǵınan özine degen bir öşpendiktiñ uşqımın sezip qaldı.

-Atıñ kim, Quralay ma? - dedi ol qızǵa.

-Atım Quralay, bilip turıp nesine suraysız? - Qız teris burılıp ketti. Bıraq ol qazaq batırı atın qalay bilip qalǵanına tañ qaldı. Bayaǵa sol sätte bir täyekel oy keldi. Juregin örtep bara jatqan sezim jalının basa almay:

-Mına qız meniñ oljam! – dedi Quralaydı qamşısınıñ sabımen menzep.

At jalın tartıp mingeli Bayanmen üzeñgiles bolıp kele jatqan Jöpek san oljanı bölgen kezderinde äygili batırdan burın-sonds munday sözdi estip körmegen-di. Bayan sözine bul da tañırqadı. Joldasınıñ betine köz qırın sâl aydardı da, batırdı qanday sezim bilep turǵanın endi uǵıp:

-Bolsın!- dedi sosın küzetşi toptıñ eki bastı jigitin şaqırıp aldı. –Quralay suludı közderiniñ qaraşığında saqtañdar. Aq betin qarğa-quzgın şoqıp jürmesin. Bül qız Batır Bayannıñ oljası. Uqtıñdar ma?

-Uqtıq.

Özine suqtanğan körikti kisi qazaqtıñ atı şulı ardagerı Batır Bayan ekenin Quralay da qolga tüsisimenen-aq surap bilgen. Ākesi Qorenniñ subesine kök nayzasın boylata bulğap, Batır Bayannıñ öltirgenin öz közimen körgen. Qolga tüsken kiiktiñ lağında jautañdağan jas sulu, ‘mına qız meniñ oljam’ degen batırdıñ sözün estigende, jüregi dir-dir qaqıp, ön boyı qalşıldap ketti. ‘Olja!’ degen sözdıñ ar jağına ne jatatının es bilgennen-aq tüsine bastağan sulu qız däl osı sätte ākesin öltirgen adamnıñ erkine berilu-özi üşin keşirilmas künā dep esepedi. Ön boyın endi bir ızanıñ, qaytpas qaysar kektiñ otı bilep āketti. ‘Seniñ oljañ bolıp qasıña jatpasqa ant etemin’,- dedi kenet kübirlep joñğar āyelderinşe eki qolımen kökiregin basıp. Qız däl osı aşu üstinde, Batır Bayan ākesin közinşe öltirip, özin qanday jılatsa, Batır Bayannıñ da däl özindey bop jılauın arman etti. Şaması kelse kek aluğa anasınıñ aq sütimen set berdi.

At jalın tartıp minip, jorıqqa attanğalı Batır Bayan osı saparın eñ oljalı saparım dep esepedi. Biraq özge serikteriniñ qabağı qatıñqı edi. Bunı Batır Bayan bayqağan joq, esil-derti joñğardıñ tutqın qızı boldı da turdı. Tezirek Obağanğa jetip, nekesin qığızıp, üşinşi āyeli etip alğanşa asıqtı... Batır Bayannıñ özine degen ıqlasın iştey sezse de, qız köñili selt etpedi, ol küzetşi jigitterden elde Batır Bayannıñ on bes jasar inisi bar ekenin estigende, jüreginiñ tübine bir surqıya sırdı tüygendey boldı.

Qol uzaq jürüp, aqırı Obağan özinine de jetti. Urısta qaza tapqan balaların joqtağan kempir-şaldar men erlerinen ayrılğan qaralı āyelder dauşıp, bükil dalanı basına köterdi. Söytse de jaudan oljalı qaytqan Batır Bayannıñ aldınan şığıp onı jeñisimen quttıqtağan el adamdarı da köp edi. Batır Bayan serikterin birtıñdep, taratıp, jırma şaqtı jigiti men Quralaydı ġana janına qaldırıp, öz aulına tayağan kezde, janında on şaqtı qurbısı bar, aldınan Noyan şıqtı. Astındağı aq boz jorğasın ağızğan qalpında: ‘Köke! Köke!’ dep agasınıñ qasına jetip kelgende, qunğanınan eki közi jasaırap ketken Batır Bayan, inisin jas baladay atınıñ üstinen köterip aldı.

-Köketay, ābden sağındım goy ...

-Jalğız baurım. Seni körgenşe özim de ölip qala jazdadım ġoy.

Ağasının quşağınan bosanğan Noyan endi öz atına qayta minip, Bayannın özge serikterimen amandasa bastadı. Kenet sâl keyinirek turğan Quralayğa közi tüsti. Sol-aq eken, jas jigittiñ boyın bir ıstıq lep şarpıp âketkendeı, at üstinen aıtqıp barıp, özin âzer ustap qaldı.

-Kök...e, bul kim? –dedi tili kürmele söylep.

‘Jeñgeñ’ deuge Batır Bayannın auzı barmadı.

-Tutqın qız ğoy... – dey saldı inisiniñ sözine mân bermey. Bul kezde Quralay da jaudırağan qaraqat közin jas Noyanğa qadap qalıp edi. Kenet Qızdıñ da eki betiniñ uşı qızarıp, boyın bir tätti sezim örtep ketti. Jas jigit qız köz toyarlıqtay sımbattı eken. Tipti tür-kelbeti agasınan da körikti me qalay. Qız jüregi alıp-uşıp, jigit betine tağı qaradı. Noyan da odan közin almay turğan, eki janar tüyilisip, bir-birinen ajıramay sâl türdi da, ekeuiniñ de işine ot tastap barıp tayqıp ketti. Osı sätti qız da, jigit te birinsiz biri ömir süre almaytının tüsing

Bayannın jüregine bireu qanjar sugıp alganday boldı. Jayşılıqtığı âdetine salıp, ^ala qoy^ dey almadı.

^Jaq, bul jolğı surağınıñdı bere almaymın^ deuge inisiniñ köñilin tağı qımadı. Auzına söz tüspey köp turadı.

-Munday sauga tileuge,, Noyanjan, sen âlı balasıñ goy,- dedi bir uaqıtta dausı qarlığıp. – Er jet, sagan budan da sulu qor qızın âkep beremin.

-Jaq, köke, magan qor qızınıñ keregi joq, osı surağanımdı ber, -dedi Noyan, joñgar qızınıñ ottı janarınıñ lebine erip bara jatqanday, eki beti bal-bul janıp.

Dâl osı sätte Quralay sulu ün qostı.

-Kökejan,-dedi bu da Batır Bayannın tugañ qarındaşınday erkelep,-meniñ âkem joq qoy, sizdi budan keyin ^Köke^ dep ataymın. Beriñiz iniñizdiñ bir tilegin. Men de sizden sonı qalaymın.

Özine Joñgar lebizimen qazaqşa til qatqan sulu qızdıñ sıqırlı sözün estigende Batır Bayannın janı burıngısınan da küyip ketti, ne derin bilmey.

-Jaqsı, keyin körermiz!- dep atına qamşını basıp qap, aulğa qaray şaba jöneldi.

Osı künnen bastap, Noyan men Quralay arasındığı mahabbat otı örşi tüsti. Qız jigitti qanşa jaqsı körse de Qızıl erninen süygızuden artıqqa barmadı. Noyannın mahabbattan esi aıup, bası aynaldıç Qız odan köri estiyar edi. Ñkesiniñ Batır Bayan qolınan qalay ölgenin köz

aldına elestetse-aq bolganı, öz boyın jinap ala qoyadı. Öne boyın kek kernep, qatulanıp ketedi.

Al Batır Bayannıñ jüregi qan jılauda edi. Eki jastıñ birin-biri şın suygenın körgen sayın örtene tüsedı. Er jigittiñ gaşıqtıq sezimnen arılı kök temirdiñ suarılıp qurışqa aynaluimen teñ. Öz jüregin qayta soqtıru üşin ogan endi başka adam bop tuu kerek. Biraq el-jurttıñ namısı täuelsizdigi uşin janın qıyuga dayın Batır Bayan, jaqsı körgen inisiniñ köñili üşin, özin-özi qiyana jolınan ustay bildi. Juregi ottay örtense de, Noyanga Quralay suluga uylenuge ruqsat etti.

Agasınıñ munday jomarttıq etkenin estigen Noyan sol kunı keştiñ batın, ayagımen şoq basıp turganday şıdamsızdana kutti. köşpeli eldiñ qız ben jigittiñ birin-biri jaqsı körui taza, riyasız tüsinikti keledi...Qoy qoralanıp,süt pisirilip, qız-qırqın altıbaqanga şıgatın mezigil de jetti Laqtırğan aq süyekti izdegen bop özgelerden bölünip ketken Noyan men Quralay say jagasında oñaşa kezdesti, Jigit jüregi alaburtıp, agasınıñ Quralaydı özine saugaga qıganıñ aytıp berdi. Qız jüregi alaburtıp, agasınıñ Quralaydı özine saugaga qıganıñ aytıp berdi. Qız bul sözdi estigende jigittiñ quşagına kire solqıldap jılap jıberdi. Biraq sol sätte kenet onıñ köz aldına bayagı bir süret tağı elestep ketti. Batır Bayan süngite salğan kök nayzadan ölip bara jatqan äke, su jagasında jer quşaqtap bozdagan ana.....Sonıñ bärin keşip, endi mine ata jaunıñ inisiniñ quşagında tur! Netken opasızdıq!

Quralay boyın jinap aldıç

Noyan,-dedi ol ıstıq jası betin juıp,-dünieдегі жалғыз арманым öziñ boldıñ. Senşı.....Men mäñgi sendikpin....Biraq jalғыз gana tilegim bar. Ber sonı.

-Berdim. Ayt.

-Kökeñ Batır Bayan şapqan elde jalғыз anam qalğan edi. Meni äketipbara jatqanda, jer bauırlap jatıp ^Qulınım, meniñ aq batamdı almay erge şıqpa!^ dep eñirep qalıp edi. Ana tilegin aqtauga ant berip edim. Sol antımdı orındauga murşa ber, sodan keyin men mäñgi sendikpin.

Jigittiñ jüregi dir ete qaldı, qolındağı aq qusınıñ endi mäñgi gayıp bolğalı turganın sezgendey:

-Sonda men ne isteum kerek?-dedi abırjıp.

-Joq,sen eşteñe de isteme. Seni munda tastap özim de kete almaymın.

Kışkentay jüregimdi bileğine şınjırlap baylap qoygandaysıñ. Ol şınjırdı üzetin mende küdired joq. Bar tilegim bireu-aq: eki jüyrık at âkel. Tañdı kütpey bizdiñ elge qaşayıq. Tiri bolsa kâri anamniñ batasin alayıq, âli bolsa basına barıp âybatmiya qızıl gül qoyayıq. Sondan keyin men mãñgi senikimin. Jarıñ etpey küniñ etseñ de ömir-baqi rizamın. Tek jüzüñdi körip manayında jürsem bolganı.

Quşagında turgan jas suludıñ közinen aqqan ıstıq jası jigittiñ albırt jüregin qorgasında balqıtıp jiberdi. Erlikti, âdiletikti arman etken bala jigitke däl osı sätte qızdıñ qııla aytqan bir sözi düniedegi eñ âdilette, eñ qasietti söz bop estildi. Quralaydıñ ana tilegin orındauga ruqsat et degen ötiñişinen onıñ qanşalıq pāk, adal, qasiyeti jan ekenin burıngısına da artıq sezine tüsti. Däl osı sätte qızga erip tungan elin tastap jau jagına qaşu- el-jurtı keşpeytin qılms sanalatını esine de kelmedi. Tek süygen jarınıñ adamgerşilikke jatatın künäsiz tilegin tezirek orındaudı borış sanadı. Ol özin endi sonnau möldir aspanda köz jetpes şınga köterilip bar jatqan qıranday sezindi.

-Tilegindi tegis qabıldadım,- dedi qulşınıp.- .temirqazıq tua meni osı arada küt. El jatqanşa jılqıga barıp qos küreñdi ustap âkelem.

Noyan uâdesinde turdı. Batır Bayannıñ Tülparköginen osal soqqas qos küreñge minip, bular Temirqazıq tua: ^Uâ, alla, jolımızdı oñ ete kör^, - dep oñtustikke qaray ^şu!^ dep jönep berdi.

Qos küreñdi tunde Noyannıñ da, Quralay da bolmay şıqtı. Qos küreñge arnalğan şolandagı kumis er- toqım d joq ekeni anıqtaldı. Qarsaqqa burkit saluga şıqqan qusbegi tañ atıl bara jatqanda. İle jaqtığı Joñgar eline qaray şauıp bara jatqan eki salt attını köripti, Noyannıñ Quralaydıñ azgıruına erip, Joñgar eline qaşqanına endi eşkim şek keltirmedi. Qanşa qınalsa da amalı joq, aul aqsaqalı, bul habardı Batır Bayanga barıp jetkizdi. ttü

-Er Kökşe, Er Qosay, Batır Bayan, Uaqtiñ aruagın kökke köterip ediñder, -dedi qariya,- sender kökke kötergen jalaudı Noyan bala jerge tüsirip tür Ükimin öziñ ayt, amalın öziñ tap.

Joñgar qızınıñ bir küle qaraganınan perişte de tayatınına şek keltirmegen Batır Bayan qaytarıp eşteñe suragan joq. Kesel bolıp işte jatqan küyigi, eliniñ namısı, jalğız inisinen ayrılıu qaupqi – bări-bări jan-jagınan qabagan ittey qamalap jan sezimin astan-kesteñ etti... Batır Bayan endi bir-aq şeşimge toqtadı. Bir qız uşın elin satqan qara betti qalayda qolga tüsirip, özi jazalamaq boldı. Saut –sayman kimesten, keregende iluli turgan qıpşaq sadagı men saut buzar qos jebe salıngan qoramsaqtı jalpaq kumis beldigine baylay sap

uyden atıp şıqtı. Ünemi beldeude turatın Tulparkögine minesala bu da oñtüstikke qaray şaba jöneldi.

Eşkim toqta degen joq.

Batır Bayan uzaq şaptı. Oqtauday bop jaralğan Tulparkök ter şıqqan sayın qarıştay tüsti. Tüs aua Joldiözek degen jerge tayaganda, aldındağı eki qaranı kördi. Bul- Noyan men Quralay edi. Qos kureñ qanşa jüyrek bolğanmen, toq küyinde uzaq şabısqa şıdamay, optıgıp, boldıra bastagan.

Kız ben jigit arttarınan kuygıtıp kele jatqan jalğızdı bayqadı. Batır Bayan ekenin aytpay tanıdı. Atınıñ şapqan ekpinine qarap, batırdıñ qattı aşulı ekenin de uqtı.

–A, Quday, qutqara kör! – dep, Quralay tebine tüsti.

Ekeui jarısa şauıp. Joldiözekke tayap qaldı. Bul bir baqıtsız jer edi. Sol sebepten de bul özekti Asan Qayğı «Joldiözek» demey, «Qandıözek» dep atağan. Osı jaman atınan şoşıp Atığay ruı soñğı kezde bul aranı jaylamaytın bolğan.

Osı Qandıözekke kelip qalğanın körgen jas Noyan bir sumdıqqa duşar boların sezdi. Qaşqanmen qutılmasın bayqadı da, atınıñ basıp tejep, toqtay kaldı.

– Quralay, eñ bolmasa sen qutıl! – dedi ol Jonğar qızına. – Toqtama, şaba ber, ne bolsa da özim köreyin...

Noyan atınan sekirip tüsip, ağasına qarsı jürdi. Sadağın kezene ananıñ şauıp kele jatқан türinen şoşınıp, jas jigit qaltırıp ketti.

– Köke, keşir! – dedi közi jautañdap, ağası arqan boyı tayağanda.

Bıraq däl osı sätte atınıñ basın tartpastan quyğıtıp jetip kelgen aşulı Bayan ızağa almay, qıpşak sadağın tartıp qaldı. Başqurt tāsilimen istelgen süyir uştı sauit buzar qayıñ jebe jas Noyannıñ däl jürek tusınan kep kadaldı, jas jigit til qatuğa da şaması kelmey uşıp tüsti.

– Kökejan, ne istedin? – dep, Quralay atınıñ basın burıp kayta şaptı.

Eki közi qantalap ketken Batır Bayan üzeñgisine şirene berip, sadağın ekinşi ret tarttı. Noyannıñ tusına jetip kalğan qız at üstinen qalpaqtay uşıp suygen jigitiniñ janına sılk etti. Kızıp alğan Tulparkökpen orağıtı şauıp zer degende toqtatıp, Batır Bayan da keyin burıldı.

Külimsiregen işaratın joğaltpay, bop-boz bop ölip ketken inisin körgende, aşumen ne istegenin endi tüsinip, ökire jılap Noyannıñ üsyine quladı. Eki betinen aymalap suyıp, älden uakıtta barıp basın köteredi. Eki közden jası sorğalap, inisiniñ basında tizerlep uzak otırdı.

Tek bir zamatta ğana janında mırısığan dauıska burıldı. Bul Quralay edi. Batır Bayannıñ özine qarağanın sezdi me, qız aqırğı ret közin aştı. Bir kezde bergen antı esine tüsti me, Batır Bayannıñ egilip jılap otırğanın körip, qızdın közinde bir uşqın jalt etti de söne kaldı. Ol endi eş bir keksiz, aşusız, Bayanğa jalbarına karadı.

– Kökejan, – dedi ünin âzer-âzer şığarıp, – jalğız tilegim, Noyan ekeumizdin aramızğa topırak salmay, birge kimip ketiñiz...

Osılay dedi de, sonau talmausırıp batıp bara jatqan kün közimen talasqanday, kara jerge qımaytın qayran sulu Quralay közin jumıp, o dünüege jüre berdi.

Öz qolımen öltirgen qos ayaulısınıñ basında solqılday jılap Batır Bayan uzaq otırdı. Tek tañ sız bergen ğana, belindegi bolat qanjarımen tereñ etip kör kazıp, aralarına bir uıs topırak salmay, qos bağlanın jer quşağına berip atına qondı.

Batır Bayan aulına qayıp kelip, eşkimge lâm-mim dep til qatpay, ah urıp, üş kün boyı jer bauırlap jatıp aldı. Tek törtinşi kin degende ornınan turıp, Uaq runın biraz batır jigitterin ertip, Abılay şakırğan Telikölge bettedi.

... Sağınıp kütken batır kelgende, Teliköl manayında jatkan qalıñ qol möz-meyram bop quandı. Tek onıñ süzekten turğanday sarğayıp ketken jüzin körip tañ qaldı.

- Nege keşiktiñ? – dep surağan Abılayğa ğana qandı oqığanı bastan-ayaq bayanday kep:
- - El namısı bir keşirmes ağattıq is istetti, - dedi.
Ayauşılıqtı bilmeytin Abılay:
- Joğaltqanıñ köp bolsa da ükimiñ adal eken. Halıq namısı er qunınan artıq dedi, - qayğıñ tek öziñdiki... Al ata jolı bārimizdiki. Odan taymağanıñ - bul bārimizdiñ abıroyımız. Abılay batırdıñ betine qaramay, alıstağı kökjiekke tesile köz jiberip, âldenege oylanıp qaldı. - İã, Abılay sultan, siz âdiletin aytıp tursız, - dedi Bayan kürsinip, - biraq meniñ jüregimde jazılmas jara qaldı ğoy. Onıñ emi - tek qan töğü ğana... Qanğa - qan! - Onday erlikke kün erteñ-aq tuadı, - dedi Abılay. - Er jigit öz jarasın ârqaşan da jau qanımen jazar bolar. Abılay sol küni Âbilmāmbet hanmen aqıldasıp aldı da, Kişi jüz âskerleriniñ keluin kütpesten, Qalden Ceren qolındağı Türkistan uâlieti men Sırdıñ sonau Aralğa deyin baratın tömengi jağındağı qalalardı Joñğardan qayıp alu jorığına attanuğa buyırıp berdi. Bul üşinşi jıl toqsannıñ ekinşi ayınıñ bas şeninde, sârsenbiniñ sâtti küni boldı. Qazaqtıñ sol kezdegi ataqtı batırları men Abılay bastağan qırıq mıñğa tayau qalıñ qol teriskeyden küngeyge lap qoydı. Bul jolğı jorıq üş jüzdiñ basınıñ bir mol qosılğan jorığı edi. Osı sapar Abılayğa da ülken abıroy âperdi. Qol üş salağa bölünip, bir salasın jası

kelip qalsa da âskerî iste qolbaşılıq tâjirîbesi mol Qanjıǵalı Bögenbay batır basqardı. Bul ataqtı Ümbetay jirau: Bayan aula, Qızıl TauAbıralı, Şıñǵıs tau. Qozı - Mañıraq, qoy – Mañıraq Arası tolǵan köp qalmaq. Qalmaqtı quıp qaşırdıñ. Qara Ertisten ötkizip, Altay tauǵa asırdıñ. Aur qol jüip aldırđıñ, Aq Şâulige qos tüip, Qalmaqqa oyran saldırđıñ, Qabanbay men Bögenbay Arǵın menen Naymañǵa Qonıs qılıp qaldırđıñ, - dep jırlaǵan Bögenbay men Qabanbaydıñ erligi erekşe köringen jorıq edi. Bögenbay on mıñǵa juıq qoldı basqarıp, Türkistan uâlietiniñ soltüstik jaǵına, Qalden Cerenniñ Ulıtauǵa attanbaq bolǵan Sozaq bekinisi tusına qaray bettedi. Qolmen birge ataqtı jirau Ümbetay attandı. Ekinşi qoldı Jānibek tarhan basqardı. Bular Sır boyınıñ tömengi salasına qaray sapar şekti. Jānibek âskerine tek qana Torǵay, Irǵız boyın jaylaǵan Orta jüzdiñ jigitteri ğana emes, buǵan Sırdarıya jaǵasındaǵı özderiniñ atameken qonıstarın qaytarıp almaq bolǵan Kişi jüzdiñ Şekti, Tabın, Tama, Aday sekildi biraz rularınıñ öjet jigitteri qosıldı. Bul qolda sol Torǵaymen şektes Sarıkeş mañındaǵı Uaqqa jatatın Tātiqara jirau bar. Üşinşi qoldı (negizgi qoldı) Abılaydıñ özi basqardı. Bul sap Şieli, Jañaqorǵan boylarimen kep Türkistanniñ özine künbatis büyirinen tümek boldı. Bunda qazaqtıñ atı şulı batırlarınan: Bayan, Sırımbet, Januzaq, Malaysarı, Jāpek, sāl keyinirek kelip qosılǵan Qabanbay boldı. Abılay qolınıñ as-sun dayındap, jauıngerleriniñ kir-qoñın juatın bir top qatın-qalaş, qız-qırqınmen birge, Qabanbaydıñ Gauhardan tuǵan qızı Nazım jorıqqa şıqtı. Bul jolı Bayanaulada Buqar jirau sıraqattanıp qalıp qoydı. Onıñ ornına jazda Abılaydan Botaqan men Janaydıñ qunın öleñmen suraǵan on jeti jasar Kōteş aqın erdi. Jazǵıturımǵı say-salanı qualay aqqan qar sunday qazaq qoldarı taramdanıp, jan-jaqqa qaray attana bastadı. Qazaq jauıngerleriniñ jumǵan judırıqtay bop bir maydan aşudıñ ornına üş taram bop bölüiniñ de sebebi bar edi. Qazaq qoldarı qazir edâuir küşeyip qalǵanmen de, soǵıs önerine kelgende, Joñǵar handıǵınıñ turaqtı âskerinen âli de bolsa tömen jatqan. Qur erlik, janqıyarlıq, öjettik jetkiliksiz qasiet. Âbden maşıqtanǵan öner, âdet etken soǵıs tāsilderi kerek-ti. Şiti mıltıqtan basqa qarui joq qazaq jigitterin topırlatıp, az da bolsa zeñbiregi bar, soǵısta âbden şınıqqan Qalden Cerenniñ târtipti âskerlerine qarsı qoyuǵa Abılaydıñ köñili daualamadı. Öz âskerin üşke bölip, Qalden Cerenniñ âskerin de üşke bölşektep, jeke-jeke qurtpaq boldı... Biraq qazaq târizdi köşpeli eldiñ qontayısı Qalden Ceren Abılay qulıǵın birden uqtı. Qazaqtıñ bas küşi Sozaq tusınan şıǵatın Bögenbay bastaǵan, ne bolmasa Araldıñ joǵarǵı saǵasınan, - qaraqalpaqtıñ ökpe tusınan kep tüisetin Jānibek sarbazdarı emes ekenin aytpay tüsindi. Bas küş Abılay mañayında dep oyladı ol. Bunı Türkistanniñ küñşıǵıs jaǵına jibergen ertöleleri de anıqtap

qayttı. Bul kezdegi joŋgar äsker bassısı Qalden Cerenniñ ortanşı ulı Cevan-Dorjı Sozaq pen Qazalığa kömekşi äskerler jiberdi de, özi on bes miñ qolımen Abılayğa qarsı attandı. Abılay äskerinen burın kelip, ol Jañaqorğan bekinisin qorşay şebin qurdı. Ortada jayau jasağı. Eki büyirinde joŋgardıñ jal quyrıgın örip tastağan tapal jılqısın mingen ataqtı attı äskeri. Cevan-Dorjı bu jolı tüye üstine ornatılğan on bes jeñil zeñbiregin, Abılaydıñ miñ töleñgitenen qurılğan kileñ er jürek attı äskeri jüredi-au degen jerge ornalastırdı. Aldında jau şebi barın bilgen Abılay, endi öz äskerin jaya tüsti. Jañaqorğan bekinisin aludı bes mergeni bar Qabanbayğa jüktedi, Sırımбетti oñ jaq qanatı, Bayandı äskeriniñ sol jaq qanatı etti. Ąrқaysısında üş miñnan attı äsker. Olardıñ soñınan soyıldı, şiti mıltıqtı üş miñnan sarbazdarı bar Malaysarı, Orazımbet batırlar. Özi Sağımbay, Qanan, Januzaq sekildi erlerimen, jorıqqa alğaşqı attanğan on jeti jasar Janay degen balasımen şeptiñ däl ortasında boldı. Qaramağında atı şulı, er jürek töleñgitterden quralğan miñ salt attı jauingerleri bar. Bunı basqaratın "Altaydıñ aqbası" atalğan er Señgirbay. Jansız jiberilgen ertöleleri arqılı Abılay özine qarsı turğan qayın ağası Qalden Ceren ölip, endi Joŋgar qontayşısı bolğan Cevan-Dorjı ekenin bildi. Abılaydıñ bul ämirşige erekşe öştigi bar. Qalden Cerennen qazaq jerine Ertis jağınan tıyudi talap etken de - osı Çoras ruımen köñildes Cevan-Dorjı. Abılay Qalden Cerenniñ qolına tüskende, oğan ölim jazasın surağan da - osı Cevan-Dorjı. Baraq pen Ąbilqayırdıñ öştesuine sebepkerdiñ biri bolğan da - osı Cevan-Dorjı. Al keyin Ąbilqayırdı öltirgen Baraqtı qazaqtarğa bermey qalıp, biraq tübi öz eli jağına şığıp ketui ıqtımal degen qauıppen ötken jılı, yağñı bir miñ jeti jüz elu ekinşi jılı, u berip öltirtken de osı Cevan-Dorjı. Ras, Baraqtıñ öluimen baylanıstı, Abılaydıñ aldında baq talastırıp kese-köldeneñ turar eşkim qalmadı. Sol künnen bastap Abılay Orta jüzdiñ birden-bir bileuşisi dep sanaldı. Ulı jüzdiñ biraz ruları da bunıñ jağına şıqtı. Biraq soğan qaramastan Cevan-Dorjı Abılaydıñ tisi köpten qayraulı edi. Ana bir jılı Ąbilmāmbet han Qalden Ceren bitimge kelip, balası ābilfeyzdi amanatqa Taşkenttegi qontayşısı Ordasına qaldırğanda, uāde boyınşa qazaq eline qaytaratın Türkistan men Sır mañındağı otız qalanı bergizbegenderdiñ biri - osı Cevan-Dorjı. Eger sondağı bitim iske asqan bolsa, bügingi qan tögilmes pe edi, qayter edi. Cevan-Dorjıdiñ kütkeniniñ özi osı maydan bolsa, sol maydandı bugün Abılay aşpaq! Urıs sārsenbi küni tañ ata bastaldı. Abılay da, Cevan-Dorjı da elşiler arqılı uādelesken mezgilderinde öz äskerlerine "attan" dep buyırıq berdi. Köldeneñi on şaqırımday jazıq dalada qan tögis qırğın tez-aq qızıp ketti. Jer dübirlete şapqan attar, tañğı möldir auanı qaq jara ısılday atılğan sadaq oğı, şiti mıltıq şañqılı, gürsildegen zeñbirekter. Birine biri qarama-qarsı sermelgen qısıq qılış, бүkir aldaspandar, soğılğan soyıl, batırlardıñ bolat

denesine qırş-qırş kirgen kök nayzalar. Oq tüip, jan uşıra kisinegen jılcı, jan tapsıra almay mınranğan jaralı jaungerler. Tüs bolmay-aq maydan dalası qan sasıdı. Ayağında basqan sayın attan qulap jat- qan adam deneleri körinedi. Alıp maydanniñ eki jaq şetindegı Sırımbet pen Batır Bayan bastağan qazaq äskeri qın da bolsa alğa qaray jılıp bara jatqanı seziledi. Tek eki jaqtıñ eki bas qolbaşısı turğan maydanniñ orta şebi mızğığan joq.

Tağı:

- Attan! Attan! - degen uran şıqtı. Sol sağatta-aq Señgirbay, Sağımbay, Qanay bastağan sultanıñ mın jigiti zeñbirek oğı jetpeytin qalıñ jıñıldı saydan şığa sala Cevan-Dorjıdıñ turğan töbesine qaray lap qoyğan. Biraq bir şaqırımday şapqan kezde kenet gürsildey jönelgen zeñbirekterden jauğan joyqın oqtar däl attarınıñ mañday aldınan kep gürs-gürs jarılğan. Aldıñğı şeptegi jüz qaralı er jürek jigitter at-matımen omaqasa jer qaup, zamatta arttarında kele jatqan jau- ingerlerge böget boldı. Köp salt attılar aldındağı attar men adamardıñ ölikleriniñ üstine kep quladı. Osı kezde zeñbirekter qayta gürsildegan. Amal joq, lapıldap kele jatqan qalıñ qol eriksiz keyin şegindi. Abılay buyırğımen jigitter tağı şapqan. Bul jolı da jüzge tayauı qaza taup, qalğanı keyin serpildi. Zeñbirekti Cevan-Dorjıdı bulay ala almaytının bilgen Abılay, endi şabuıl şebin basqaşa qurdı. Zeñbirekterge tikeley şappay, onı at tağasında qorşap, jan-jağınan antalaudı buyırdı. Biraq üş ret şabuılğa şığıp, eñ batır degen üş jüzge tarta er jigitterinen ayrılğan äsker ne isterin bilmey, tağı dağdarıp qaldı. Buğan Abılay: - Yapırmay, osınşama, qazaqtan jauğa şabar bir erkek kindikti tumağan ba? - dedi qattı dauıstap. - Qaysıñ barsıñ? Osı kezde top işinen "Abılay!" degen dauıs şıqtı. Bul uran salğan Abılaydıñ on jeti jasar balası Janay edi. Ol tebinip qap, zeñbirekterge qaray atoy saldı. Biraq budan burın gürsildegan tajaldardan äbden ürkip qalğan astındağı bası qattı kertöbel, bala jigitti jau şebine emes, bir büyirdegi jide toğayına qaray ala jöneldi. Jurt tağı tına qaldı. Däl osı kezde, Abılaydıñ zeñbirekterdi qorşağan jigitteriniñ oñ jaq tusınan Cevan-Dorjı turğan töbege qaray, basında ökili kamşat börki bar, aqboz attı bir qız bala "Qabanbay! Qabanbay!" dep uran tastap, suırılıp şığa berdi. Aqboz at kösile sermep keledi. Qızdıñ qolında ne soyıl, ne nayza joq, bar bolğanı tobilğı saptı qamşı. Osınau qarusız qızdıñ erligin körgen qızba qalıñ top, endi şıday almadı, lap qoydı. - Abılay! - Atığay! - Aqjol!- Qaraqoja- Qabanbay! - Abılay! Abılay! "Qabanbay" atı atalğan tusta Nayman jigitteri guildey şapqan toptıñ aldarında keledi. Zeñbirekter ortadağı toptıñ aldınğı qatarına ğana oqtarın jiberip ülgerdi. Biraq eki büyirdegi soyılgerler sapı tez-aq jetip qaldı. Ar jağındağı joñğar attı äskeri kelip

ülgergeşe, tüyeli zeñbirekterdi tüye-müyesimen taptap ketti. Aq bolat sautı jarqıldap, Jalınquyrığın kösilte Abılaydıñ özi de şaptı. Töbe basındağı qontayşı kök şatırın jınay bastadı. Söytkenşe bolğan joq, Joñğardıñ şayan quyırıqtı sarı jibek jalauı şıǵısqa qaray şegine berdi... Qazaq āskerleriniñ tegeurinine şıday almay, joñğarlardıñ tutas qurğan şebi buzılıp, endi maydan üzilgen jeke-jeke toptardıñ, qoldardıñ ayqasına aynaldı. Osı kezde onsız da qızıl qanğa boyalğan ālem betin burınǵısınan da qızarta tüsip, kün de battı. Eki jaq öliklerin jınap kömuge urıstarın toqtattı. Bügingi küngi urısta Joñğar jaǵınan qırılğan adam qazaqtardan anaǵurlım köp bop şıqtı. Osılay joñğar men qazaq arasındağı qandı ay-qastardıñ jaña belesi aşıldı. Bul qazaq eliniñ joñğar qontayşıların müldem jeñip, atameken jerinen quudıñ eñ alǵaşqı ayqası edi. Abılay öz şatırına kelgennen keyin, baǵanağı qalmaq zeñbirekterine japadan-jalǵız qarsı şauıp, bügingi jeñiske jol salǵan qızdı izdetti. Bul Qabanbay batır men qazaqtıñ batır qızı Gauhardan tuǵan jas Nazım eken. Büldirşindey jas qızdıñ osınşama erlik körsetkenine rıza bolğan Abılay, belindegi som altınnan soǵılğan jaña belbeuin şeşip berdi. Abılay basqarǵan osı soǵıs eki ayǵa sozıldı. Qazaq āskeri Jañaqorǵandı, Şımkentti alıp Türkistanǵa tayadı. Soltüstiktegi Bögenbaydan da Sayram men Sozaqtı aldıq degen habar keldi. Batır Bayan qolı da Talas özenine tayay tüsti. Jānibek batırdıñ da qolı Qaraqalpaq jerinen joñğarlardı Sırdıñ joǵarǵı saǵasına qaray sırgıta bastadı. Endi amal joq, Cevan-Dorjı Abılaydan bitim surauǵa mājbur boldı. Abılaydıñ da bul bitimge könbestik lajı joq-tı. Üş ay boyı, Arqadağı üylerinen alıs jerde urısқан qazaq jaungerleri de ābden qajıǵan-dı. Jorıqqa attanǵan jaungerlerdiñ besten eki bölegi qaza taptı. Bul jañadan basın qosıp, el bolıp kele jatқан qazaq jurtsılıǵına osal soqqı emes-ti. Onıñ üstine Abılay bul jolǵı jeñisterin Joñğar handıǵın sın küyretudiñ bası dep sanamaǵan. Qazaq handarı tügil, Qıtay boǵdıhanimen alısuǵa jarap kelgen joñğar qontayşılarınıñ āli de küşi mol ekenin ol jaqsı biletin. Qısılıp bara jatsa Cevan-Dorjı Qıtay boǵdıhanına bas iip, sol şekaradağı köp āskerin keyin şaqırıp, qazaq eline tögedi. Tipti êıtaydan da jārdem aladı. Sonda Abılay oǵan urıstan ābden qajıǵan jigitterimen qalay tötep beredi? Taǵı bir esten şıǵarmaytın jayt, küz bolsa kelip qaldı. Ar jaǵında qılışın jalañdatıp qıs tur. Şarua jayın oylamasa da bolmaydı. Abılay Cevan-Dorjıdıñ jibergen elşisin qurmetpen qarsı aldı. Uzaq sözderden keyin, Orta jüzdiñ hanı Ābilmāmbettiñ qaramaǵına Sozaq, Sayram, Mankent, Şımkent sekildi üş ay urısıp joñğarlardan tartıp alǵan birneşe qalalardı qaldırıp, Türkistan şaharı men onıñ uālietin qazaq eline tegis qaytarıp beru māselesi aldağı uaqıtta taǵı qaralmaq bop

kelisildi. Qazaq elinen joňgar qontayşısı alıp turatın alım-salıq kölemi de äjeptäuir azaytıldı. Qazaq handarınıñ qaramaǵına Sırdarıyanıñ tömengi jaǵı men Talas özeniniñ Jaňǵı qalası turǵan jerine deyin qaytarılmaq boldı. Ąrıne, joňgarlardıñ burınǵı jaǵdayı bolsa, Cevan-Dorjı bunıñ birine de könbes edi, endi amal joq könu kerek. Öytkeni onıñ art jaǵında da qıs boyı uyıqtap, jaz şıǵa basın kötergen aydahar tärizdi, küşeyip kele jatqan Qıtaydıñ boǵdıhanı Czın-Lun bar... Osınday abıroyǵa jetken Abılay, jan-jaqtaǵı batırlarına:

- Bülǵa soǵıs osımen bitti. Endi attıñ basın elge buramız, - dep buyırıq berdi. Özi Arqaǵa köşuge ülgirmey, Sozaq töñireginde qalıp qoyǵan Ąbilmämbet hannıñ ordasında az kün ayaldamaq boldı. Han nemere inisiniñ qurmetine ülken toy jasap, sıy-qurmet körsetip jatqanda, üyge asıǵa basıp Köteş aqın kirdi, Ol ükili dombırasın eñkildete jılatıp qoya berdi. Māz-meyram bop qanısqıa bölениp otırǵan Abılay: - Jarqınım-ay, küyiñ qalay zarlı edi, say-süyegimdi sırqıratıp jiberdi ğoy, Janay ulım aman ba? - dedi.Sonda Köteş:Altın kün kim qanar batqanına, Aqqudı kim qanar atqanına.Janayıñ jau qolınan qaza taptı, Eline endi jürgeli jatqanında, - dep, joq jerden on jeti jasar Janaydı joňgardıñ bir qaraqşısı öltirip ketkenin habarlaydı. Kördey tunşıǵıp tına qalǵan üy işinde, kenet bulıǵıp öksigen dauıs şıqtı. Bul Janaymen tüydey qurdas jāne osı jorıqta onımen jan ayaspastay dostasqan bala jırau Köteştiñ öksigi edi. Oyin-toy bılay qaldı. Abılay "ah" urıp, tösekten basın kötermey jatıp aldı. Janay ölimine Oljabay jazıqtıday, osı saparda balasımen birge bolǵan batırǵa sultan til qatpay qoydı. Abılayǵa köñil aytıp, sonau Arqadan qaz dauıstı Qazıbek bı, Ulı jüzden Töle bı, Kişi jüzden Bala bı keldi. Bul üş bıdiñ kelui Abılaydı Üş jüzdiñ eli özine kösem ete bastaǵanıñ belgisi edi.

Sonda qaz dauıstı Qazıbek: - Ua, Abılay, Üş jüzdiñ üş aqqan özen edi, solardıñ tabısqan jerindegi sen bir bāyterek ediñ. Bāytarekti dauıl urmas pa, japıraǵı onıñ tüspes pe, butaǵı onıñ sınbas pa? Quday ma ediñ tetigin ustaǵan bul jalǵanıñ, bunıñ ne, bir balam öldi dep jatıp alǵanıñ? - dese, Tātiqara jırau: Üş jüzdiñ balası Aqıldasıp, sırlasıp, Han kötersek dep edi. Üş jüzdiñ balasın Bir balasıday körmedi. At quyırǵın üziñder, Allalap atqa miniñder, Han talau etip alıñdar! degen aşulı tolǵaum aytıp edi. - Jön aytasıñdar! - dep Abılay basın köterdi. Mine, osınday Ordaǵa bir kezde Köteş aqın taǵı kirdi. Bu jolı ol küy tartqan joq. Bosaǵada bir tizerlep otıra qaldı da, közinen jası sorǵalap, aşçı dauıспен añıratıp qoya berdi: Üş jüzge ua, Abılay, qayǵıñ ayan, Kez jetti qara bulttan endi oyan. Taǵı da suıq habar ākep turmın

Öltirdi Oljabaydı qaşqın noyan... Abılay basın töseginen julıp aldı.
- Ua, jarqınım, jöniñdi aytşı, ne deysiñ? Köteş aqın endi Oljabaydıñ qalay qaza bolğanın aytıp berdi. Ekeui öz qostarına qaytıp bara jatıp, jolay ädemi bir äuen estüdi. Oljabay seriginiñ "qazaq äni emes, qalmaq äni tärizdi. Sirä, qorşaudan şıqqan tutqındar bolu kerek" degenine qaramay:
- Joñğarlar bolsa qaytedi, qazir bitimimiz bar emes pe? - dep bolmaydı. Bular äñ şıqqan tusqa tayap kelgende, janğan ottı qorşay otırğan Joñ- ğardıñ qaşqın jauıngerlerin köredi. Attarınıñ basın burıp ülgirmeydi. Qarañğı tünge qarap atqan sadaq oğı sauıtsız kele jatqan Oljabaydıñ däl kökireginen kep qadaladı. Oljabaydıñ tek:
- Düniege kelgen soñ öluge de tüistisiñ, - deuge şaması keldi. - Amal qanşa, armanda ketip baram. Biraq men ölsem de meniñ armanım jetinşi urpağında bir qaytalanadı. Bir äuletim özim tärizdi batır jäne asqan jirau boladı, - dedi de közin jumdı...
- İã, Oljabay öleñdi jaqsı köretin edi, - dedi Abılay. Sodan keyin töseginen türegelip, sautu men qarun äkeludi buyırdı. Oljabaydıñ aytqanı keldi. Jetinşi urpağında tağı bir ul tudı. Halıq oğan arğı babasınıñ atın berdi. Ol jas edi, biraq asqan darındı, tamaşa aqın boldı...

- II

Manjurlardıñ ataqtı qolbaşsısı Fu De basqarğan qara qurttay qaynağan Qıtaydıñ jayau äskeri Altınemel qırqalarınan üşinşi ret keyin asıp tüsti. Bügin tañ atqalı Abılaydıñ qalıñ qolı üşinşi mārtebe şabuılğa şıqtı. Osı üş şabuıldıñ üşeuinde de ğıtay äskeri İle özeni men Altınemel adırlarınıñ arasındağı oypatqa jetip, qazaq jigitteriniñ tegeurinine şıday almay keyin qaştı. Maydanda qırUAR ölikteri qaldı. Abılay "osı jolı jeñdim-au, endi bettey almas" dep oylağan sayın tağı qarsı jaqtağı belesten şubırıp tüsip kele jatqan Qıtay äskerin köredi. Qanşa qırsañ da, bitpeytin qumırsqa sındı. Onıñ üstine Qıtay äskerleriniñ arğı jağına barıp qaytqan ertölelerdiñ aytui boyınşa, işkeri jaqtan qaptap Qıtaydıñ ekinşi qolbaşsısı Çjao Hoydıñ äskeri tayap qalğan körinedi. Deni attı äsker desedi. Tulğası turımtayday jılqı mingen Qıtaydıñ attı äskeri qazaq jigitterine bälendey qorqınıştı da emes-ti. Jauıngerleri at üsti urısına şorqaq... Biraq Qıtaydıñ qanıpezer, qattılıqtarımın atı şıqqan eki qolbaşsısınıñ äskeri tüyise qalsa, ärine, qazaq qolı şeginuge mājbur boladı. Bunday jağdayda Qıtay äskerinen keyin şeginu degen söz - qazaq jerine ekinşi "Aqtaban şubırındı" keltirumen birdey. Sondıqtan da Abılay törtinşi şabuılğa dayındaldı. Qaytkenmen de Fu De men Çjao Hoydıñ äskerin oysırata jeñse, äli de ümit bar. Joq, bu jolı Abılay jaum jeñe almaydı. Öytkeni aq tüyesiniñ bügingi jatısı oğan unamağan. Aq

tüye kenjesi Janay qaza tapqan joňgar joriğman qaytısimenen payda bolğan. Qayğıdan äli seyile qoymağan Abılay sol küni erte turıp, Aq Ordadan şıqqan. Küzdiñ qara suıǵı kelip qalğan eken. Bir-eki künnen keyin aulı qısqı qonısı Kökşeniñ qoynauına köşpek. Qıstı qalay ötkizudiñ qamın oylap turğan Abılay kenet aulı sırtındaǵı aq tüyege közi tüsti. Müşe bitisi özgeşe, iri, jüni süttey appaq, şudaları şubatılıp jerge tüsken. Abılay bayau basıp qasına bardı. Tüye ürikken joq. Murnı tesilmegen, üstine qom salınbağan. Ğar örkeşi baladay. Abılay taǵı tayay tüsip edi, ol tayrañday şauıp bel asıp ketti... Erteñine tañ atıp kele jatqanda Abılay taǵı sırtqa şıqtı, taǵı aq tüyeni kördi. Abılay jaqındap edi, qaşpadı, üyine qaray bettep edi, soñınan ere jürdi. Sol qıs aq tüye Abılaydıñ tüyelerimen birge boldı. Qıs qanday qattı bolsa da, Abılaydıñ birde-bir qotır eşkisin qasqır tartqan joq, qotır tayı borannan ıǵıp, jılımğa tüsip şıǵınğa uşıramadı. Jurt bul tüyeni Abılaydıñ ırısı, kïesi dep jorıstı. Bul aq tüyeniñ şın ğajap qasıeti keyin bayqaldı. Abılay jaz şıǵa küngeyi men küñşıǵısınan mazasın ala bergen joňgar äskerine taǵı qarşı attanbaq boldı. Sultan keñesi Ertis jaǵasınıñ torǵautına ma, älde Ile boyınıñ oyratına ma, qaysısına jorıqqa şıǵudı şeşe almay tarastı. Abılaydıñ tañerteñ özgeden erte turatın ejelgi ädeti. Dalaǵa şıqsa, aq tüye orda sırtında jatır eken. Bası küñşıǵısqa qarağan. Tüyeniñ burın ünemi künbatisqa qarap jatatının biletin Abılay kenet bir oyǵa keldi. "Jurt bul tüyeni meniñ kiem dep bosqa aytpaytın tärizdi ğoy, osı jolı aq buranıñ körsetken jaǵına attanayın". Ol osı aytqanın orındadı. Jolı bolıp qayttı. Sol künnen bastap aq buranı jorıqqa attansa, özimen birge ala şıǵatın bolğan. Aq bura erteñ urıs degen küni basın qay jaqqa salıp jatsa, Abılay sol jaqtaǵı jauına attanatın jäne ünemi jeñip qaytatın. Al osı jolı Abılay Arqanıñ bar äygili batırların ertip, Ileniñ joǵarǵı jaǵınan basa-köktep kirgen Qıtay äskerine qarşı jorıqqa attanǵanda, jolay ol "Abılay asuınıñ" üstine tünegen. Tañerteñ özgelerden erte turıp, äskerin aralap kele jatıp, aq buranıñ Ileniñ oñüstik boyına emes, solüstikke qarap şögip jatqanın kördi. Abılay endi jolım bolmaydı eken dep keyin qaytadı da oyladı, biraq qaptap kele jatqan Qıtay äskeri eger aldınan qarılıq körmese, qazaq jerin basıp alar dep qauiptenip, "ne bolsa da nartäuekel!" dep, kele jatqan betinen taymağan. Üş künnen bergi urısta Fu De äskerin birneşe ret toytarıp keyin ıǵıstırğanmen de, jüreginiñ küpti bolıp, öz isine özi senbey älsin-älsin qauiptene berui de sol aq buranıñ teris burılıp jatınan edi. äytse de üş künnen beri Fu Deni bet baqtırmay turğan Abılay, Çjao Hoy jetpey turıp taǵı bir qımıldayın dep, öz äskerine kezektı buyrıǵın berdi. - Batır Bayan qolın qazır keyin şegindirip, Ileniñ oñ jaǵasındaǵı anau jıde toǵayına barsın, Çjao Hoy attı äskeri bizge qarşı attansa, bir büyirinen tisin. Al Sırımбет batır jauıngerlerin mina qırqanıñ arǵı

betinde

tasada

ustasın!

Abılaydın buyrığın alısımene qazaq jauingerleri Ileniñ tumandı şat- qaldarı jutqanday, özen boyındağı jide, tal, qamıstı qoynaularğa kirip közden ğayıp boldı. Tek töbe bastarında barlauşılar ğana qaldı. Olar Qıtay äskerleriniñ dabıldarın urıp, jaña şabuılğa dayındala bastağanın estip jatt... İã, qazır qazaq jerine joñğar jasaqtarı emes, Qıtaydın kök temirmen qursanğan qalıñ äskeri kele jadır. Qıtay imperiyasın jer şarınıñ kindigi dep sanaytın, aspan balası - boğdıhandar şekara degen uğımdı tipti bilmeytin. Qıtay jauingeri jetken jerdiñ bärı Qıtaydiki dep oylaytın. Sol sebepten de Qıtay boğdıhanı qazaq degen köşpeli eldi öziniñ degenine birjola köndirmek bop, toqsan mıñ äskeriniñ betin qazaq dalasına qaray burğan.

Osınıñ aldında ğana ulı Joñğar tragediyası ayaqtalğan. Körşiles joñğar men qazaqtı birine-birin aydap salıp kelgen Qıtay men Mançjuriya bileuşileri endi özderine ayanbay qımıldaytın mezigil tudı dep şeşken. Qazaq pen joñğar birin-biri äbden qansıratıp boldı dep oylağan. Tek endi olarğa jaralı qos jolbarıstı urıp alu ğana qalğan. Jäne tezirek urıp alğısı da kelgen. Öytkeni, öziniñ işki bölünşiligin joya almay jatqan Rossiya Ortalıq Aziyanıñ isterine tikeley kirisuge äli de dayın emes edi. Bir mıñ jetti jüz qırırq besinşi jılı Qalden Ceren öldi. Ulı qontayşı ölisimen onıñ balalarınıñ arasında taqqa talasu bastaldı. Bul talastı jeñip bir mıñ jetti jüz qırırq jetinşi jılı taqqa Qalden Cerenniñ ortanşı ulı, nağasıları Çoras aq süyekterine arqa süyegen Cevan-Dorji saylandı. Bir mıñ jetti jüz elu üşinşi jıldıñ ayağında onı öziniñ tuğan ağası Lamo Dorji öltirdi. Osı jıldan bastap Joñğar memleketiniñ işi qım-ğuit talasqa aynaldı. Qontayşı tağına endi Qalden Cerenniñ nemeresi Amurasana men Lamo Dorji qırılıstı. Bul talastı, äsirese, Abılay jaqsı paydalana bildi. Ol keyde şeşesi qazaq Amurasananıñ qoltığına su bürkip, keyde Lamo Dorjiğa azdağan attı äsker berip, qazaq eline äbden tizesi batqan Joñğar memleketin birjola älsiretudi közdedi. Aqırında Qıtay boğdıhanınıñ kömegimen Joñğar qontayşısı Amurasana boldı. Biraq bul kezde Joñğar imperiyasınıñ tağdırı şeşilip te qalğan-dı.

Qıtay äbden jaulap alıp, altın taqqa öziniñ Cın dinastiyasın otırğızğan Mançjuriya feodaldarı Qıtay boğdıhandarınıñ basqınşılıq sayasatın qaytadan jandandırdı. Qıtay men Joñğar arasındağı ädettegi bir qantögis janjaldı sıltau etip, Fu De men Çjao Hoy generaldar basqarğan Qıtaydın toqsan mıñ äskeri Joñğar jerine basa-köktep kirdi. Bul jolğı Qıtay-mançjur äskeriniñ jorığı ädettegi urısqa uqsamadı. Eki aydın işinde Qıtay imperatorı Czın Lun jibergen toqsan mıñ äsker özinen üş ese kem jāne bölşektengen joñğar jasaqtarınıñ kül-talqanın şığardı. Bir millionday halqın qırdı. Söytip bir kezdegi

küşti köşpeli memleket birjolata qurıdı. Amurasana bas sauğalap qazaq jerine qaştı... Keşe ğana öz qolımen bauızdamaq bolğan nağası jurtı onı qurmetpen qarsı aldı. Abılay üstine üy tigip, aldına üyirley jılqı saldı. Biraq köp keşikpey Amurasana sol jılı qazaq jerine Qıtaylar âkelgen ulı apat - qara şeşekten Tobılda qaytı boldı. Söytip şığıstağı bir aybındı memleket körer közge qurıp ketti. Joñğar qaqpasınan soqqan jel qazaq dalasına uzaq uaqıtqa deyin jılımşı qan men öliktiñ sasıq üisin âkep turdı. Quzğın qarğalar endi sol qan üisi şıqqan jaqqa qaray uştı...Munı körgen qazaq eli şoşıp ketti. Qıtay men öz dalasınıñ arasında turğan joñğar handıǵınıñ joq bolıp ketuinen qanday qauip tuğanın ol birden uqtı. Endi şığısqa ürke qaradı. Qıtay boğdıhandarı men qazaq batırları burın da san şayqasqan. Tipti Qıtaydıñ Tan dınastıyası kezinde de qazaq eli üş jüz jıl küresip, jeñgizbegen. Ras, Qıtay âskeriniñ keybir kezeñderde qazaqtıñ köne jeri Kökşe teñiz - Balqaşqa deyin jetken sağı bolğan. Biraq turaqtay almağan. Soñdarına küygen qala, küyzelgen dalanı qaldırıp qaytıp otırğan. Al bul jolǵı Qıtay boğdıhanınıñ qanıserlik qılıǵı özgeşe körindi. Endi qazaq eli alıstağı ajdahanıñ ısqırğanın ğana emes, aranday aşqan auzınan qanjarday tisteri aqsııp, özin jutuğa kele jatqanın bildi. Sol sebepten de, burın qazaq jerinde orıs bekinisteri salına bastaǵanına kümãdanıp kelgen Buqar jırau: Şürşit keledi degen söz bar-dı, Kökten túsken tört kitap "Enjil" attı kâlãmda, Eger şürşit kelmesin, Eger şürşit qaptasa, Alıp bir jeydi aqtarıp Kömuli körden deneñdi, - dep, Qıtay âskeriniñ qorqau qasqırdan kem emes jauızdıǵın aytıp, jurttı küni burın ulı ayqasqa şaqıra bastadı. Qazaq eliniñ basına bul kezde tağı bir qara bult töne túsken. Bul qara bult Qoqan handıǵı jaǵınan kele jattı. El büligi qaşanda bolsa bileuşilerden şıqqan. Joñğar memleketiniñ joyılıumen baylanıstı, Sırdıñ joǵarǵı jaǵında köşip jürgen qıpşaqtırdıñ âmirşileri Narbota bï men Erden batır Taşkent, Türkistan, Arıs sekildi Sırdıñ orta tusındaǵı qalalardıñ Qoqan handıǵına köşuine kömektese bas- tadı. Bul qalalar joñğar qontayısınıñ qaramaǵınan bosansa da, endi Qoqan handıǵına baǵınıstı bolar qaupi tuğan. Qoqan handıǵı da endi Taşkent pen Türkistan uâlietterine jatatın şaharlardı birtindep basıp aluğa aynaldı. Qazaq eline eki jaumen alısar aur kün tudı. Joñğariya men Qaşqariyanı oñay alǵan Qıtay boğdıhanı qazaq jerine ğana emes, tipti Samarqant, Buqar, Hiua, Qoqanğa da auız saluğa baratınına Abılay şek keltirmedi. Ögizge tuğan kün buzauğa da tuatını kümãnsiz. Sol sebepten de Abılaydı, kökjal qasqırdıñ bir şabuınan qalmaytın Erden men Narbota bilerdiñ âreketi emes, qaterli ajdaha Qıtay boğdıhanı qobaljıta berdi. Al, Samarqant, Buqar, Qoqan âmirşilerine aqıl kirip, buğan kelip qosılǵanşa, qazaq dalası aydahardıñ öñeşinen ötip ketpesine kim kepi? Mine osını oylaǵan Abılay jaz ortası bolmay Üş jüzge

uran salıp, bar äygili batırların jınap, Kökşe teñiz tübinen küñşığısqı qaray qalıñ qolmen jorıqqa attanğan. İlemen joğarı köterilip, qumırsqaday qaptap kele jatqan Çjao Hoy men Fu Deniñ äskerine qarsı jürgen. ärine, Abılay Qıtay imperiyasını jeñe qoyam dep oylağan joq. Onda basqa da oy bar edi. Qazaq eliniñ bası qaşanda sırttan jau kelgende ğana birigetin, Abılay sodan ümit etti. Keşikpey sultan joramalı şındıqqa aynala bastağan. "Qara Qıtay qozğalsa - aqırzaman boladı" dep besiktegi balasına ösiet aytıp qorqıtıp, qazaq ruları kele jatqan jauınıñ şın qauipti ekenin tüsinip, bastarı biriguge aynaldı. Basqınşı jaudan aman qaludıñ birden-bir jolı Üş jüz bop odaqtasuda ğana ekeni ayqındalıp qalğan. Sondıqtan da Abılay sayasatınıñ jarşısı Buqar jırau: Şürşit kelse, Sırğa köş, İşetuğın sui bar dep, jan saqtaudıñ jolın ğana aytıp qoymay: Bul, bul üyrek, bul üyrek, Bul üyrektey bolıñız, Sudan suğa şüyğumen, Kölden kölge qonıñız. Aynala almay at ölsin, Ayıra almay jat ölsin. Jat boyınan tüñilsin, Bāriñiz bir eneden tuğanday bolıñız, - dep el birliğine şaqırdı. El birliği - jau betine ustar qalqan. Qıtay äskeriniñ qazaq jerine kirui, qazaq uğımında - ordalı jılannıñ keliimen teñ. Osınday jağdayda aq tüyeniñ maydan aşılaraq qaramay qırındap jatı jurtqa tüsiniksiz-aq. Bul qanday ırım? Bunıñ sırtı tek äzirşe Abılayğa ğana ayan... ... Qır basında turğan Abılay endi Buqar jırauğa burıldı. - Jırau, bügin aq tüyeniñ qırın şögip jatqanın kördiñiz be? - dedi ol, - jamandıqtıñ belgisi bolmasa netsin... Buqar jırau Qıtay äskerleriniñ törtinşi ret şabuılğa şıqqanın qarauda edi. Qara qurttay qaptap keledi. Bir qazaqqa jürma Qıtay jabılğalı kele jatır. Basım küşke şıday almay, qazaq qolınıñ bir jaq şeti japırılıp keyin şegine tüskenin Buqar jırau jaña añğardı. Birte-birte qazaq äskeriniñ hali qıınday berdi. Ömir boyı işer asqa jarımay ötken, biraq öz ämirşileriniñ zorlauimen soğısqa äkelingen Qıtay äskeri şabuılğa şıqqanda ölgen tirilgenderin bilmeytin. Älde qorlıq ömirden ölgenderin artıq köre me, qarsı jauğan oqqa keudelerin tosa, ünemi alğa umtılatın. Osını körıp turğan Buqar jırau Abılay surağına asıqpay jauap qaytardı.

- Qasqırdan qorıqqan qoyşıdan jaqsı küzetşi şığa qoymaydı. Jauıñdı jeñiñ kelse, eñ aldımın öziñe-öziñ sen. Äytpese bārimiz birdey apatqa uşıraymız. - Köñilimde bir küdik bar. Odan qalay qutılam? - Jeñetinine senbey maydanğa şıqqan qolbaşsınıñ ömiri uzaq bolmaydı. Oндаy keseldiñ bir ğana emi bar... - Ol qanday em? - Ajal. - Ajal? - İä, ajal. Ol qanday dauasız keselden de qutqaradı, - dep

Buqar jirau qazaq qolınıñ japırılıp bara jatqan qanatın körsetti. - Şap qazir ana tusqa! Ne ajal tabasıñ, ne öziñe-öziñ senbeytin aurudan ayıǵasıñ. Abılay buǵan bir auız söz aytqan joq. Jalınquyırǵın tebinip qap, jirau körsetken maydan alańına qaray şaba jöneldi. Buqar jirau atınan tüsti. Moynına belbeuin salıp, bir tizerley otırıp, allasına "aqsarbas" aytıp, jalbarına bastadı. Ārine Buqar jiraudıñ qudayǵa baǵıstaǵan sözün dinı adamdardıñ bireui estise, "quran sözün qor ettiñ!" dep söger edi, öytkeni, onıñ auzınan qudayǵa jalbarınudan göri, uran şaqırǵa uqsas, ereuildi jir tizbegi aǵıtılıp jatqan.

Abılaydıñ jalǵız şapqanın körgen qazaq jigitteri şeginudi toqtatıp, jauǵa qaray lap qoydı. - Abılay! Abılay!- Aruaq! Aruaq! Taudan qulaǵan tastarday, ölgen-tirilgenderine qaramaǵan sadaqşısı, nayzager qalıñ qol aldarındaǵı şárke tabandı, qara qalpaq, qara şapandı jayau āskeriniñ aldıñǵı şebin kül-talqanın şıǵarıp, keyin qua bastadı. Qaytıp oralǵan Abılay Buqar jirauǵa: - Qolbaşşıǵa küptenudiñ serik emes ekenin endi uqtım! - dedi. Bügingi jeñisten ruhtaǵan Abılay erteñine de şabuıldı özi basqarmaq bop, sautın kīip, āsker aldına şıǵa berip edi, Buqar jirau: - Ajalmen oynama, sultanım. Şölmek künde sınbaydı, bir-aq ret sınadı. Bügingiñ artıq! - dedi.- Er jigittiñ serigi tāuekel demep pe ediñ, Buqar aǵa? - Jüz tāuekeldiñ bir tāubesi bolar. Keşegi tāuekeliñe bugün tāube et. Abılay birdeme dep kele jatır edi. Buqar jirau: - Qazaqta Abılay bireu-aq, al Qıtayda Pudeler köp, - dedi qolın joǵarı köterip, - quday meniñ tilegimdi künde bere beredi deysiñ be, jeter endi! Jalpı köşpeli elderdiñ saltı boyınşa jirau, aqın degenderdiñ qadiri halıq aldında öte joǵarı baǵalanatın. Jirau arqılı ru kösemderi özderi baǵınıştı han, sultandarǵa ökpelerin de jetkizetin. Bükil el-jurtınıñ muñ-muqtajın joqtaǵan munday jiraularmen eñ tegeurindi handardıñ özderi de sanasatın. ... Bügingi urıs keşegiden de qıñǵa tüsti. Ölgen, tirilgenine qaramay, Qıtay sıpayları āmirşileriniñ buyırımıñ üsti-üstine şabuılǵa sıqtı. Qulınjaldı sadaqtarın şirene tartqan qazaq jigitteriniñ jebesinen aldıñǵısı oqqa uşsa, artındaǵıları ölikterin basıp ötip, alǵa qaray umtıla berdi. Qıtay āskeri qazaq jigitterin taǵı da ıǵıstıra bastadı. Osınday bir şabuılta, qızıp ketken Buqar jirau: - Keşe quday on tilegimdi bergende, bugün bir tilegimdi bermey me? - dep jau şebine qarsı şaba jönelgen. Abılay "toqta" deuge de ülgermey qaldı. Bir zamatta Buqar oñ qolınıñ qarınan oq tüip, öz kisileriniñ janına āzer jetti. Buqardı Abılay elge qaytarıp, qasına endi Tātiqara jiraudı aldı. Abılay turǵan qızemşek bük şoqınıñ basınan köz jetetin adır-qırqa betteri tegis körinedi.

Onıñ qasında qazir tört-aq adam bar: Qanay, Bekbolat, Tãtiqara jãne Sırımbet batır. Özge batırlardıñ bãri de maydan dalasında. Qırağı közdi Abılay arğı belesten tağı bir lek Qıtay ãskeriniñ tömen tüsip kele jatqanın kördi. Qudayğa şükir, ãyteuir ãli Çjao Hoydıñ kök nayzalı attı ãskeriniñ şañı şıqqan joq. "Bügin keşegidey emes şabuıdarı anağurlım bãseñ, sirã Çjao Hoydıñ attı ãskerin kütip tur-au, - dedi işinen Abılay, - bãlendeı quaip tua qoymas". Abılay künbatus jaqqa burıldı. Tañ atqalı uaqıt mölşerin de bayqamaptı, kün besindiden eñkeyip bara jatır eken. Birdeme aytpaq bop ol endi Qanayğa qaray berip edi, kenet basındağı qalpağı anaday jerge uşıp tüsti. Abılay jalt burıldı. Qalpağı jerde jatır. Tazqaranıñ taylaq jüni qadal- ğan jerine qağaz baylanğan qozı jaurın sadaq oğı qalpaqtıñ dãl ayır uşına kep şanşılıptı. Abılay jıldamıraq qımıldap qalpağın jerden özi köterdi. Qağazın julıp aldı da, jebeni laqtırıp jiberip, oq tesken qalpağın aynaldıra qarap şıqtı. Eger jebe tört elidey tömen tıgende, Abılay sultan bul dünıeıe joq eken. - Yapırmay, qanday mergen edi! - dedi ol kim bolsa da qalpağına dãl tıgizgenine tañ qalıp. Söytti de qolındağı qağazğa köz jügirtti. Āдеми ãrippen ãldekim: "Abılay, saq bol, bügin tünde kúzetşi bir jaqınıñ seni öltirmek. Qaysı ekenin anıq bilmeymin" dep jazıptı. "Oq sol jağımnan atılğanday bolıp edi, kim de bolsa, öz ãskerimniñ işindeıi bir dos-jar kisi jazğan boldı", - dedi Abılay işinen, qağazdı up-uaq etip jırttı da laqtırıp jiberdi. Abılaydıñ qağazdı oqığanın körip, sup-sur bop tüsi qaşıp ketken Bekbolat bı: - Jaqsılıq pa, jarqınım? - dedi. - Jãy ãşeyin... Jaudı qaşan jeñemiz dep suraydı. Sirã urıstan şarşağan bireu bolar. ãrıne, Bekbolat Abılaydıñ sözine sengen joq, biraq odan ãri qazbalamadı. - Mergen-aq jigit eken... - Aytpañız. Abılaydıñ bağı ösken sayın qası da köbeygen. Oğan bügingidey sadaq oğı jasırın jerden talay ret atılğan-dı. Tübi Abılay han bola qalsa, qaramağındağı elderine bilikleriniñ burınğıday jürmeytinin sezetin baq kundes töre tuqımdarı da oğan jamandıq oylay bastağan. Bunı biletin Abılay janına halıqqa qadiri bar batır, jırau, şeşenderdi köbirek jınauğa tırısқан. Abılayğa qarsı bıdıñ biri Bekbolat edi. "Hatta ne jazılıptı?" dep ol bosqa surağan joq-tı. Ākesi qaz dauıstı Qazıbekteı emes, Abılay dãrejesiniñ bulay köterile beruin unatpaytın. Jãne öziniñ qarsı ekenin jasırmaytın da. Tek el şetine jau kele jatır degendi estigennen beri ğana rayınan qaytқан. Qazir qazaq elin tağı bir apattan alıp qalu üşin Abılay sekildi er jürek, tabandı adamniñ soñınan erudi Bekbolat maqul körgen. Qorqınıştı habar tarağan künniñ erteñinde öz jigitterimen Abılaydıñ jasağına kelip qosılğan. Al sol Abılay Bekbolattan sırın jasırıp tur. "Ol qağazda ne jazıldı eken? Sultan sonşama nege surlanıp ketti?" Abılay batıp bara jatқан künge tağı bir qarap qoydı. Jau

şebinen "bügingi urıs bitti" degen dabıl üni estildi. - Jaraydı, - dedi Abılay, - bu jolı biz şürşitterdiñ degenine köneyik. Bügingi urıs osımen ayaqtalsın... Qazaq dauıpazdarınıñ düñkili de keñ dalanıñ üstinde qalıqtay jöneldi. Sol-aq eken eki jaqtıñ ģskerı eki bölınıp, keyın qaray serpildi. Ay tua maydanğa at-arbalı ölik jınauşılar keldi. Maydan şekarasında eki jaqtıñ küzetşi ģskerleri bir-birine körınbey, jıra-saylardı bürkenip, tünğı şepterin qurdı. Abılay öz serikterimen şatırına qayttı. Qazaq qoldarınıñ toqtağan jeri Ile men Kürkirek attı şağın özenniñ toğısқан alqabı bolatın. Ortada Abılaydıñ aq ordası. Jan-jağında şaşıray tigilgen özge qolbaşşı batırlardıñ üyleri... Abılay attan tüsisimen şatırına kirip, üstindegi sauıttarın tastap, jayşılıqtağı kiiimimen özin kütıp otırğan qolbaşşılar keñesine keldi. Sosın mäjilisın tez ötkizip, ģdettegisinen köri keşki asın da erterek işip, jatıp qaldı. Abılaydıñ jorıqta erte turu jalpı ģadeti edi. Jäne bası jastıqqa tüisimen-aq tez uyıqtap ketetin... Abılay bugün de söytti. Tek jartılay şeşinip tösegine jatar aldında keregede iluli turğan qılışın qınabınan surıp alıp, jalañaş küyinde bas jağına qoydı. Sosın uyqığa ketti. Ąlden uaqıtta kenet közin aştı. Bağanağı qağaz esine tüsti... Oyanıp alğannan keyin bugün küzette kimder turğanın bilgisi keldi, biraq bul oyman tez qayttı. Alatın ajal bolsa altın sandıqtıñ işinde jatsañ da, ģzireyil özi tabadı dep oyladı işinen. "Eger bügingi tün meniñ aqırğı tünim bolsa, täuekel, onı da körelik..." Abılay biraz jatıp tağı uyıqtap ketken edi. Qara kiiimdi bir dāu adam keudesinen basa, üstine kep quladı. Üstinen qara bura basqanday, tıpır etkizip qozğaltar emes, demi bitip tunşığıp ölip bara jatır... - Abılay, Abılay! - dep ģldekim ayağınan julqılap tartqanday boldı. Abılay közin aştı. Şalqasınan jatқан eken, bastırılıp qalıptı. Üsti-bası qara terge malınğan. - Tüs kördiñiz be? Dauısıñız tım qorqınıştı şıqtı ģoy... Abılay qolın jalañaş qılışınıñ sabına apara berdi. - Bul qaysıñ?- Men ģoy... Nurjanmın. Abılay qılış sabınan qolın keyin tartıp aldı. Bul Qaraul ruınan alğan ortanşı ģyeli Qamşattıñ tuğan inisi edi. - Jalğızsıñ ba?.. - Jalğızbın... Tün bugün tım qarañğı. Ordanı aynala küzet qoydıq. Mülük ekeumiz bosağada turmız.- Qazır qay mezgil? - Tün ortası aıp bara jatır... - Jaqsı, ģli bir uyıqtap turar uaqıt bar eken.- Ąã... Uyıqtañız... Abılay üyde jalğız qaldı. Uyqısı kenet şayday aşıldı. Küni boyı bolğan urıstan ģbden şarşağan edi, tınığıp qalıptı; bağanağı hat tağı esine tüsti. Hat sözi bu jolı jüregine bir türli suıq, ızbarlı tidi. "Kim eken bul hattı jazğan? Bir jaqınıñ öltirmekşi dedi ģoy... Qaysısı eken? Jaqınıñ deydi?.. Küzette bugün Qaraul men Atığay rularınıñ jigitteri tur. Olar qastıq oylamasa kerek-ti. Sonda qaysısı boldı? Aytpaqşı Nurjan esik aldında "Mülükpen ekeumiz turmız" dedi ģoy.

Joq, ol başqurt bolğanmen, onı mağan Qarasaqaldıñ özi jiberdi emes pe... Biraq şınında solay ma eken? Rasımen Qarasaqaldan keldi me eken? Bunu men Qabanbay batırdan nege suramadım?"

Qarasaqal bir miñ jeti jüz qırqınşı jılı Rossiya patşalıgınıñ otarşılıq sayasatına başqurt halqın qarsı kötergen qayratker edi. Patşa äskeri bul köterilisti ayamay basqan kezinde, qazaq dalasına qaşqan. Bunımen birge qazaq jerine kelgen başqurttıñ özge kedey, şarua adamdarı soñınan elderine qayıp, Saluat Yulaevtıñ jasağimen birge Pugaçev köterilisine qosılğan. Al Qarasaqal qazaq dalasında qalıp qoyğan.

Qazaq dalası on jetinşi ğasırdıñ ayağınan bastap-aq patşa ükimeti, joñğar qontayşısı, Jıtay boğdıhandardıñ zäbirine şıday almağan adamdardıñ panasına aynalıp edi. Qulazığan uşı-qırı joq keñ dala kimdi bolsa da jasıra aladı. Onıñ üstine qazaq halqınıñ keñ peyildiligi, jomarttıǵı, elinen ayırılğandarǵa degen ayauşılığın qossaq, qazaq dalası munday jandardıñ ekinşi Otanına tez-aq aynalıp ketetin. Qarasaqalǵa da halıq sonday qurmet körsetken. Eñ aldımın Kişi jüz arasında, keyin Qarqaralı mañındaǵı qaz dauıstı Qazıbek bیدی saǵalap jürdi. Qarasaqal bir jağınan orıs patşalıgın aldamaq bolsa, ekinşi jağınan qazaq eliniñ Joñğar memleketine östigin paydalanıp, özin Sıban Raptan ölgennen keyin, qontayşılıqqa talasıp, Qalden Cerenniñ qolınan qaza tapqan Şuno Dabomın dep laqap tarattı. Aldımın Qazıbek, artınan Qarakerey Qabanbay Qarasaqalǵa sıy-qurmet körsetip, özine jeke ulıs biletip qoldarında ustadı. Keyin onıñ Qarasaqal, Şuno degen attarın özgertip, Qarahan dep atadı. Qarahannıñ Qarasaqal ekenin biletin orıs patşalıǵına da, Şuno emes ekenin biletin joñğar qontayşısına da qazaq eli ustap bermedi. Joñğar qontayşısınan zorlıq körgender endi jazıqsız quğınǵa tüsken "Şuno Dabonıñ" qaramağına qaştı. Bul kezinde Qalden Cerendi qattı quaiptendirgen...

Qazaq eliniñ özine körsetken jaqsılığın Qarasaqal da bos tastağan joq. Mañına jınalğan joñğar, başqurt, tatar jigitterinen jasaqtar qurıp, qazaq qoldarına qostı. Bul jasaqtar qazaq eliniñ bostandıǵın, täuelsizdigin qorǵauǵa öziniñ erjüretiligin, şın berilgen dos ekenin joñğar, Qıtay basqınşılardı qarsı küreste san mārtebe körsetken. Köpşiligi joñğar jigitterinen qurılğan Qarasaqal jasaqtarınıñ qadiri, äsirese, Joñğar memleketi qurılğannan keyin arta tüsken...

Abılaymen sıylas osı Qarasaqal jaqında oğan öziniñ Mülük degen jigitin jibergen. Maydanda Mülüktiñ erligin, mergendigin öz közimen körgen Abılay, onı özin küzetetin jasaqqa köşirtken. Şetteri jırım dalğan tulaqtay ala şabır bult kümis aydıñ betin qımtay

japtı. Jaña ğana samaladay jariq dñie zamatta qarañġılana qaldı. Esik bosaġasında Nurjanmen qatar turġan Mñliktiñ tıprışıp kñtkeni de osı kez edi. Ol qınabınan qanjarın surıp alıp, jalañař jñzin qolımen sāl sıpap kñrdi. Dirildep ketken jñreġin toqtatıp Aq orda esigine tayay tñsti. Dāl osı sātte Abılaydñiñ iñıranġan ùni estildi. Mñlikten burın ùyge Nurjan kirdi. Òziniñ sāl keşigip qalġanına òkingen Mñlik endi jalañař qanjarınıñ sabın aşulana qısıp, ùy iřindeġi dıbıstarġa qulaġın tosıp tura qaldı. Mñlikti Abılay ordasına Qarasaqal emes, Qoqan āmirřileri Erden men Nurbota biler jiberġen. Joñġar qaupinen qutılġan Qoqan bileri, orta jolda Abılay jasaqtarı turġandıqtan, Qıtay şaubılın òzderine qorqınıştı sanamaġan, qayta Abılaydñiñ qim jaġdayın paydalanıp, Sırdariya boyınıñ şaharların basıp qaludı oylaġan. Bul oyına bñget tek Abılay. Al qazirġi kezde qazaq dalasınıñ sayası jāne āskerı biligi Abılay qolında. Eger ol òle qalsa, Ùř jñz taġı bıtırıp, qazaq handıġınıñ bıt-şıtı řıġatınına Nurbota men Erden şek keltirmegen. Halıq deġen ne? Olardıñ oyınşa basqaratın kemeñġeri bolmasa qur topır. Endi olar Abılaydñiñ kñzin joyuġa tırıştı. Mine, kisi òltirġiř surqıya Mñlik Abılaydñiñ ordasına osınday qupiya tapsırmamen kelip edi. Eger Mñlik oylaġandarın orındap kelse, qos bñ onıñ basına jumaq ornatpaq bop uāde bergen... Mñlik bñgin jñyrik atınıñ basına dorba kġgizip, tñrt ayaġına kġgiz baylap, sayġa tıġıp qoyıp, iske kirisuge bel baylaġan. Tek añdıġanday Nurjannıñ qasınan eki eli ajıramauı munı kñdiktendire bastadı. ... Onıñ Qoqannan kelġenin bir-aq adam biletin. Ol āri mılqau, āri meñireu, òziniñ atqosşısı òzbek jigiti edi. Ol Hiua hanı Qoqan āmirřilerine satqan qul bolatın. Qoqanda eki balası qalġan. Mñliktiñ neġe kelġenin mılqau bilmeytin. Tek bñgin tañerteñ Qoqannan kelġen řabarmannıñ oġan qaġaz berip jatqanın kñrip qalġan. Mñlik şabarmanmen sñylesip turġanda şatırdı jñnap jürġen mılqau qorjınġa tıġıp qoyġan sol qaġazdaġı "tezdet" deġen sñzdi oqıġan bolar deġen oy Mñliktiñ denesin kenet dirildetip jiberdi. Biraq sol sātte "qoyşı, āri mılqau, āri sañırau qul qaydan hat tanısın", dep òzin-òzi bastı. Biraq qorıqqanġa qos kñrinedi, kñdik alġan kñnil qaytadan qobaljı tñsti... Ol osılay ne isterin bilmey, mazası ketip, ābigerlenip turġanda Aq ordadan Abılaydñiñ òzi şıqtı. Mñliktiñ jñreġi jñi-jñi soqtı. Abılaydñiñ boyřañ tulġası ay sāulesine bñlenip, burınġısınan da ulġayıp, aybarlana tñskendey. Biraq Mñliktiñ ākki kñzi onıñ qarusız ekenin birden şalıp qaldı.

- Azıraq aua jutqan jñn bolar! - dedi Abılay ketip bara jatıp, artına burılıp qaramastan.

- Jaqsı, soñıñızdan men ereyin, - dedi Mñlik, sosın Nurjanġa burıldı, - Nureke, Orda esigin siz kñzetiñiz... Biz joqta ùyge bireu-mireu kirip ketip jürmesin... Abılaydñiñ ezu tartıp kekete kñlimsireġenin Mñlik kñrġen joq. Ol qolındaġı şiti mılıtıġı

men belindegi qanjarın şeşip alıp, Orda qabırğasına süyedi. Qarusız qolbaşşı dâretke bararında soñınan eretin küzetşiniñ de qarusız bolu ejelden kele jatqan târtip. Abılay tañ qarañğısına közin sâl üyretip turdı da, Ordasınıñ oñ jaq irgesinen eki jüz qadamday jerdegi sayğa qaray ayañdadı. Art jağında ilbi basıp Mülük kele jatır. Kenet ol ışqırındağı almas pışağın qınabınan suırıp aldı. Abılay sâl kidirdi. - Mınau ağarañdağan ne? - Öziñizdiñ aq burañız ğoy... - Jarıqtıqtı keşeden beri körgen joq edim, kündiz Orda mañında bol- dı ma? - İã, keşke taman bir körgenimde aldıñızdağı say jağasında turğandı... Bular tayağan kezde aq bura ornınan türegeldi. Abılay onıñ qalay qarap jatqanın añğarmay qaldı.

- Jarıqtığım, barsıñ ba? - dep janınan öte berdi. Ol saydıñ qabağındağı qalıñ butağa qaray ayağın birer bastı da, art jağınan "Alla!" dep bir-aq ret baqırıp qalğan dauıstı estip, jalt burıldı. Daus adam aytqısız üreyli şıqtı. Abılaydıñ jalt qarağanda körgeni - özinen bes qadamday jerde Mülükte jelkesinen tistep ap, jerge alıp urıp, ayağımen tarpıp-tarpıp jiberip, üstine şöge bergen aq burası boldı. Daus şıqqan jerge Nurjan da, özge küzetşiler de jügirip kelgen.

- Ua, ne boldı? - dedi Nurjan dausı dirildep. - äyteuir, öziñiz aman- sız ba? Abılay aq buranı körsetti. - Küzetşi Mülükte aq bura basıp qaldı. Qazir astında jatır.

- Oypırmay, ne deysiz. Oy, januar... - Nurjan burağa qaray tura um- tıldı.

- Tıme! - dedi Abılay aqırıp. Nurjan kilt toqtadı. - Nesi qaldı deysiñ. Jurt ne isterin bilmey turıp qaldı. Älden uaqıtta aq bura türegeldi de qara tünge kirip joq boldı. Bir jas jigıt şaqpaq tasın urıp, ot tutatqan. Lap etip jañğan kepken quraydıñ jarığı qandı oqığa bolğan jerge tüsti. Jurt mlja-mljası şıqqan Mülükteñ denesi men qasında jatqan tüsi suq jalañaş qanjardı kördi. Mülükteñ tisi aqsüp ketken. Sıqılıqtap külip jatqan adam târizdi... Onıñ qılışı men sadağın tastap ketkenin körgen Nurjan bir sumdıqtıñ bola jazdağanın endi tüsindi.

- Yapırmay, ä... - dey berdi. - Aq bura bolmağanda... mına sum sizdi öltirmek eken ğoy.. Abılay ündegen joq. Ayağın saspay basıp Ordasına kirip ketti. Añız bul oqığanı bizge osılay jetkizdi. Tek ajaldan qutqarılğan Abılay, Mülükteñ "soñıñızdan ereyin" degen sözün estigende, külimsiregen jerin ğana añız aytpaydı. Al sultan bolsa, Aq ordağa kirip bara jatıp, keşegi hattı özine kim jaz- ğanın oylauda edi. Ol hattıñ şetinde "Mülük" degen, közge köriner-körinbes söz de bar-dı. Dos adam şının jazğan eken. Onı aq bura ayqındadı. Abılay Ordasınıñ esigin aşa berip tağı külimsiredi. "Kisi alatın bir bura on küzetşige tatıdı eken-au".

... Kündegi uaqıtınan sâl keşteu oyanğan Abılayğa tañerteñ küzetşileri mlqaudı alıp

keldi. Abılay ekeui oñaşa qalğan. Özbektiñ tunjırağan betine uzaq qarap otırdı da, qolına bor alıp, janındağı döñgelek stoldıñ betine arab ģrpimen: "Keşe meniñ basımndağı qalpaqtı atıp túsirgen sensiñ be, jigitim?" - dep suradı. Mılqau bordı alıp jazumen jauap qayırdı. "Menmin". "Mergendigiñ üşin köp rahmet!" "Rahmetti eñ aldımen jazmışıña ayt". "Mülikpen ekeuiñ qaydan keldiñder?" "Qoqannan..." "Kim jiberdi?". "Erden men Nurbota biler". "Qanday şaruamen?" "Qoqan bileri senen qorqadı". Abılay "jaqsı" dep, basın izedi. Ol türegelip eñgezerdey özbek qulına öziniñ keregede iluli turğan qundız jağalı şapanı men kamşat börkin kigizdi. Serikterine quldı öziniñ qağaz köşiretin hatşısı etip alatının ayttı. Köp keşikpey Qoqan jağına Abılaydıñ bes jigiti jürıp ketti. Olar özderimen tilektes saudagerler arqılı, mılqaudiñ quldıqta jürgen eki ulın satıp aluğa tıisti edi... ... Kün uyasıman köterilip te ülgirgen joq, Joñğar qaqqasınıñ bergi betinen dürkin-dürkin ayqay-şu estildi. Qıtay jağına jibergen Abılaydıñ ertöleleri, tünde Fu De men Çjao Hoydıñ ģskeriniñ qosılğan habarın alıp keldi. - Kelgen küştiñ negizi attı ģsker, - dedi barlauşılar. - Attarı da burınğıday emes, qazaqı jılqı. Şaması, Qaşqarıya men Ulı jüz auıldarınan tartıp alğan sekildi... - Degenmen jayau ģskeri köp qoy, - dedi Abılay barlauşılar jasağımıñ bastığı Señgirbay batırğa qarap, - däl bugün olar maydanğa şığa qoyar ma eken, qalay oylaysıñ... - Joq, bugün olar urısqa şığa almaydı. Alıstan şarşap keldi ģoy. Al keşegi soğısqa qatınasqandarı olardan da jaman şarşağan. Tünde eki miñğa juıq ölik jinaptı, oñay ma... Al qazir olar qazan köterip, tarı ornına, bugün eki ese etip küriş salıp jatır... Bunısına qarağanda Çjao Hoydıñ ģskeriniñ aman-esen jetkenin toylamaq tärizdi. Bizge qarsı tek şamalı qalqan qoymaq oyı bar. - Jaqsı, - dedi Abılay. - Meniñ Ordama mıñ bası batırlardı tegis şaqırınıñdar... Señgirbay aldıñğı şepke ketti. Jan-jaqqa qolbasşı batırlardı jinauğa şabarmandar jöneldi. ... Abılay Ordada japadan-jalğız otırıp, qalıñ oyğa şomdı. Erteñ tañerteñ ne isteu qajet, sonı bugün şeşui kerek. Abılay qalay şeşe, tañerteñ aq bura solay qarap jatatın boladı. Qırğın urıs bastalğalı, mine birneşe kün ötti. Qırılğan şürşit bizden on ese köp deyik, biraq Fu De me Çjao Hoyğa ol dım da emes. Al qazaq eline kelsek... "Aqtaban şubırındıdan" beri ģli burınğı sanımızğa jete almay kelemiz. Bizge ģrbir jigit qımbat. Jaraydı, Fu De men Çjao Hoydıñ osı eki qolın jeñsin-aq, sonımen soğıs bite me? Qıtay boğdıhanı üşinşi, törtinşi, besinşi, altınşı qolın jiberedi... Joq, qazir qazaq eliniñ Qıtaydıñ mıñ bastı aydaharına qarsı tura alar dārmeni joq... Ol aydahardıñ qolına túsken qazaq ruları ģzirge şıday tursın...Tiri qalu üşin suır bolıp jerge kirip, tauteke bop quzğa şıqsın,

äyteuir, qurıp ketpeudiñ jolın izdesin... Al, qazir bizdiñ borışımız nede? Şürşitke qazaqtıñ oñay jau emes ekenin körsetip, äskerimizdi aman-esen elimizge qaytaruımız kerek. Şürşit soñımızdan qumaq bolsa, sonda körsin bizdiñ küşimizdi. Ärine, aqlı su bop ketpese bizdi qumaydı... Qumasa teñbe-teñ tüsken bop ayrılamız... Al äskerimizdi qaytken künde de aman saқтаuımız qajet. Qoqan bileri Mülikti bosqa jiberip otırğan joq qoy. Olardıñ oyı ap-ayqın: şürşitter qazaq jauıngerlerin qırıp jatqanda, surqıya Mülük qazaqtıñ bolaşaq hanın öltiredi... sol kezde Qoqan ämirşilerine kim qarsı tura aladı? Baz bayağı qazaq elin talan-taraj etip, talap almaq. Ärine, qoqan bileri özderine eñ qolaylı jerlerdi küni burın belgilep qoyğandarı da mälim, äytpese Aral teñizi tusında olardıñ jasaqtarı tekke körinbese kerek-ti. Şürşit şapqınşılığı olardıñ oyına da keler emes. Alla-tağala özinen özi saқтаp qalatınday köredi. Şürşit pen Qoqan ämiratınıñ ortasında qazaq qoldarı tur. Nadir-şahtıñ Hıuadağı quldarı da Qıtay aydaharınıñ bar ekenin esterinen şıǵarğan. Bar aynaldıratını qazaq eli. Bizge tüispegen, köz alartpağan bir künderi joq. Qıtay boǵdıhandarı alda-jalda qazaq äskerin qurta alsa, şürşitten bular aman qala ma? Ögizge tuğan kün buzauğa da tumay ma? İã, söytedi. Al, kenet olar bizben birikken künde de, Qıtay aydaharına Qoqan men Hıua da tötep bere almaydı... Sondıqtan äzirge... - Bügin tünde biz keyin şeginemiz, - dedi Abılay, batırlar äskerı keñeske jinalıp bolğan soñ, - artımızda quǵınşılarga tötep beretin bolmaşı qalqan ğana qaladı. Üy işi tına qaldı. Iziñdap uşqan masanıñ dıbısı ğana estiledi. Batırlarda ün joq... - Bunımız qaşu ğoy! - dedi Qarakerey Qabanbay unatpağan pişinmen. - İã, solay dese de boladı, - dedi Abılay saspay. - Biraq bul qazaq batırlarınıñ ajaldan qorqıp qaşuı emes. Äskerin saқтаudıñ amalı. - Buğan biz tüsinermiz-au, - dedi qanjıǵalı Bögenbay, - soñımızdan ergen jurttı ne deydi? - Der kezinde şeginbesek, endi jırma künnen keyin, tek siz ben biz ğana tiri qalarmız. Onıñ özi de neǵaybıl, - dedi Abılay, - ölik jınauşılar keşegi ayqasta jeti jüz kisi öldi degen habar äkeldi. Aldıñǵı küni altı jüzdey jigit qaza boldı... Künde osınday şıǵın etsek sanañdar, qanşa küнге jetemiz?.. - Abılay sultan jön aytıp otır, - dedi Jänibek tarhan qamşısın aldına tastap, - şeginu kerek. Biraq qay tusqa barıp bekinemiz? Sonı aqıldasayıq. Mısılşıl Qanay mırs etti. - Torǵayǵa tartamız. Qıtaydan qaşsañ, ar jaǵında Orınbor bar. Şürşitpen betpe-bet kep şayqasudı ğana bilgen keybir qazaq batırlarınıñ bul oqıǵanı tereñirek oylauǵa öreleri jetpey jürgen-di. Suñǵıla Qanay köp adamnıñ oyın aytıp salǵan. Osı otırǵandardıñ keybireui Abılaydıñ Rossiyamen jaqındasın jön körmeytin. Tipti onı ayıptı sanaytın. Bular qalay dese olay desin, Abılaydıñ köz aldınan jaqında ğana bolıp

ötken joňgarlardıñ qandı qayğılı hali ketpeytin. Ätteñ ne kerek, jaña äyel patşa öziniñ imperiyasında ne bolıp jatqanın äli uğa qoyğan joq. Sonıñ saldarınan Abılay da şürşittiñ sazayın tartqıza almay otır.

- Jã, jeter! - dedi ol aqırğı kesimin aytıp, - qazaq eliniñ tağdırın kökparğa salatın zaman emes. Kökşe teñizge deyin şeginemiz. Odan äri barmaymız. Al şeginen äskerge qalqan bop, öz jigitterimen bir batır qalsın!

Abılaydan batırlar uyğarımınsız üzildi-kesildi jarlıq estip körmegen qolbaşsılar ne derlerin bilmey, abırjıp qaldı. Eşkimnen aqıl suramay, bulay buyıra söyleui onıñ el tizginin öz qolına birjola alğanın añğartqanday edi. Munday qılıq tek Ülken Orda hanına ğana layıqtı bolatın. Batırlar osılay abırjıp otırğanda, Batır Bayan:

- äsker soñında qaluğa men barmın! - dedi. Abılay ornınan türegeldi.

- Onda söz osımen bitti. Jarıqtıq aq bura qalay şögip jatır eken, endi sonı körelilik...

Aqırıq şetinde jayılp jürgen aq bura kele jatqan kisilerdi körip, beri bettedi. Abılay "buraşım, buraşım" dep edi, bir tizerley barıp, Kökşe teñizge qaray basın bere şöge bastadı... .. Eki jaqtıñ negizgi küşi tügil qatınaspağanmen, bugün tağı qırğın urıs boldı.

Tek ımırt jabıla, Abılaydıñ buyırığı boyınşa, qazaqtıñ qalıñ qolı keyin şegindi. Betterin Ileniñ tömengi sağasına burğan qalıñ äskerdi art jağınan qorğap, öziniñ tañdaulı mıñ attı qolımen Batır Bayan qaldı. Bular bos jatqan jurttıñ är jerinen ot jağıp, äskerdiñ şeginenin jauğa sezdirmeu üşin aldamsı körinis jasauğa kiristi... Negizgi qol Balqasqa

qaray on bes şaqırımday ötkende ğana, jigitter arasında küñkil şığa bastadı. - Sirã, biz şeginip bara jatqan tãrizdimiz ğoy.

- Tün işinde osınşama jedel jürgenimizge qarağanda, şeginu bılay tursın, qaşıp bara jatpasaq netsin. - Qaşsaq, qaşıp bara jatqan da bolarmız. Olar tım köp qoy.

- Köp dep joňgardan qaş, Qıtaydan qaş... Äbden su jürek bop öletin boldıq qoy tipti.

- Ündeme, şırağım. Biz şeginenmen, şürşittiñ qolında qalğan el ereuil şığarıp jatır desedi...

- Onı Abılay bile me eken? Qaşqar, Quljadağı uyğır men qazaqtar bas köteripti...

- Bunı sağan kim ayttı?- Jurttıñ bãri aytıp jür ğoy...- Bãri deysiñ be?.. İã, solay şığar. Jurtqa ne betimizben qaraymız. Qıtaydan qorqıp qaşıq deymiz be?

- Şırağım, bizdiñ tağdırımız qazır batırlardıñ qolında. Al batırlardıñ tağdırı Abılaydıñ qolında. Şeginsek so kisiniñ aqılınan şeginip bara jatqan bolarmız.

- Şeginuge qanşa aqıl kerek? - dedi, qabağı qatılı, bügingi urısta jalğız ağası oqqa uşqan jas jigiti. - Abılay aqıldı bolsa jaudı jeñudiñ jolın tappay ma?.. Qaşu qatınıñ da qolınan keledi.

Aldıñğı jaqta kele jatqan Tãtiqara jırau burılıp keyin qaradı. Ay jaña tuıp, jer-dünie sãl aqsıl tartqan. Jigittiñ qatıñqı qabağınan öte küyinişti ekenin uqtı.

- Aul İti ortağa alsa, kökjal qasqır da qaşıp qutluğa tırısadı, - dedi ol jigitti jubatıp. - Asıqpa, İtter andızdap soñınan tüşkende ğana, kökjal qasqır birtindep qurtadı...

Jigit jauap qayırğan joq. Endi biraz jürgennen keyin qalıñ qol İleniñ bir jalpaq öñirine kelip attan tüsti. Āsker keşki asın işip, azıraq köz şırımın alsın dep buyırdı Abılay. Zamatta qostar tigilip, Ār jerde qazandar köterile bastadı. Biraq jauungerlerdiñ türinde reñ joq. Qaşqandarına qorlanğanday moyındarına su ketip, İıqtarı salbırıp, Ār jerde top-top bop jinalıp, kübir-kübir söylesedi. Abılaydan ruqsat alıp, Tātiqara men Köteş jirau osı jüdegen toptardıñ arasına barıp, köñilderin kötermek boldı. Qazaqtıñ şırqay salğan Ān şıqqan jerge zamatta jinalatın Ādeti. Bir oşaqtıñ janında otırıp Tātiqara "altı qırdıñ astınan estiletin" küşti dausımen bir ayqaylap ap, termeni jeldirte jönelgende, Ār jerde soğırlandıp astıñ pisuin kütüp jürgen jigitter, lezde sol mañğa jinala qaldı. Jirau osı urısta közge tüşken jigitterdiñ erligin aytıp, jurttıñ jabıqqan köñilin köterip-aq tastadı. Endi köp arasınan:

- Uā pāle! Jigit bolsañ Malaysarıday bol! - Yapıray, Qarakesek Qapan qanday mergen edi! - Ua, Bögenbay batırğa kim jetsin! Altı alaştıñ aydarı ğoy!

- Oypırmay, şürşitti qıramız dep jürüp, köp qızıqtı körmey qalıppız ğoy, Tāte-eke, ālgi juan Qıtay sıpayınıñ qalay qaşqanın qaytadan aytıp beriniñzi!

Tātiqara jirau eki közi ottay jaynap, termege qayta bastı.

Juan qarnı irkildep, Qıtay qaşıp keledi.

āzireyildey zirkildep, Jabay quıp beredi. O zaman da bu zaman

Munday qızıq kim körgen San bāygede jülde alğan

Şabısı soqqan jelmen teñ, Atı şulı Kertöbel, Qaldı keyin jete almay, Juan qursaq, may basqan Sıpay ketti qutılıp, Qaşqan kezde, jigitter, Bul şürşitten kim asqan!

Osıniñ aldında ğana İnderi tüşip, salbırıp otırğan jurt māz-meyram bop, duıldasıp qaldı.

- O, eriñ-ay!- Şirkinniñ janınıñ tāttisin qaraşı, Kertöbelge de jetkizbey ketken.

Oşaq bası du-du külki..... Birazdan keyin jigitter astarına toqımın, bastarına erin jastanıp, tātti uyqınıñ quşağına endi. Budan mıñ jıl, eki mıñ jıl, üş mıñ jıl burın da ata-babaları dāl osılay uyıqtağan. Ejelden kele jatqan osı köne halıqtıñ etin jep, süyegin murnınan şıǵarıp tastamaq bop, Qıtay aydaharı qazaq dalasına dāl osılay san ret kirmek bolğan. Biraq Ārqaşan da basqınşı jaudıñ kürek tisi bıt-şıt bop sınıp, mañdayları tasqa soğılıp, Joñǵar qaqqasınıñ tar şatqalınan āzer ötip, talay ret keyin şegingen... Jiraular bugün ata-babalarınıñ sol erligin jas urpaqqa jır ğıp tolğadı. Jirau sözderi mıllarına qoñan jigitterdiñ tüşine aydaharlar kirip, keybireuleri soşıp oyandı, aldaspandarına jabıstı... Olar tañ saz bere, ālemdi titirete kün kürkirep, şeektep jauğan jañbırdan oyandı. Abılay bar qolın tez atqa qondırıp, quyıp turğan qalıñ jauın- ğa qaramay, jolğa şıqtı. Kün şıǵa jañbır basılısımen qosın burqana aq köbik atıp, doldana tasıǵan özenge kep tireldi. Tasıǵan özenniñ türü adam soşırılıq, judırıqtay tastardı şır köbelek aynaldırıp qaqpıqılşa qağadı. Aldarında ötkel bermes dolı özen, arttarında Qıtaydıñ qalıñ āskeri, jurt daǵdarıp qaldı. Osı kezde mıñ jauungerimen Batır Bayan kep qosıldı. Qazaq jigitteri tañ ata Qıtay şebine tüipti. Bulardıñ az ekenin bilip qalğan Çjao Hoydıñ attı āskeri qarsı şauıptı. Āyteuir jer jağdayın jaqsı biletin qazaq jigitteri, jubın jazbay urısa şeginip, qutılıp ketipti. Qıtay quǵınşılardı soñdarına tüşip, tek qalıñ jauın bastalğan soñ ğana keyin qaytqan körinedi, Söytip qazaqtardıñ qaşqanı Qıtaylarğa mālīm bop qaptı. Bulardı Qıtaydıñ köp āskeri qaytadan quıı mümkin. Quaip Ār saǵat sayın küşeye berdi. Onıñ üstine tasıǵan özen qaytatın emes, arnasınan asıp, burınǵısınan da beter qutırına bastadı. Jurt bul aranı "Kürkireuik" dep beker atamağan eken, aq köbik atqan tolqındarı gürildey ökirip, adamniñ

qaraday zäre-qutın aladı. Qalıñ qol dolı özen men jau äskeriniñ arasında qalıp, qattı qısıldı. Mine osı kezde Tātiqara alğa qaray surıla şığıp, dombırasın bezektete, sañqıldap qoya berdi. Qamıstıñ bası mayda, tübi sayda, Jānibek Şaqşaq ulı bolat nayza. Aldıñnan su, artıñnan jau qısqanda, Er jigittiñ erligi osındayda! Bökeydi ayt Sağır menen Dulattağı, Derbisāli, Mañdaydı ayt Qıpşaqtağı, Özge batır qaytsa da bir qaytpaytın.

Sarı menen Bayandı ayt Uaqtağı. Ağaşa büikti aytsañ qarağaydı ayt,

Jigittik, erlikti aytsañ Bögenbaydı ayt,

Nayzasınıñ uşına jau mingizgen

Emenalı Kereyde er Jabaydı ayt! -

dep batırlardıñ aruağın qozğap, özenge tüsiñder dep uran tastadı.

Qoyandı qamıs, erdi namıs öltirgen. Atı atalğan batırlar tasıp jatqan özenge tüsuge iñğaylana bastadı. Bārinen burın, üstindegi aur küimin de şeşpesten, dolı ağısqa birinşi bop Batır Bayan qoyıp ketti. Abılay oğan qarap turıp: Batır Bayanıñ keşe şegingen äskerge qalqan bop özi suranıp qalunan, bugün tasıp jatqan özenge jurttan burın tüsuinen, ayaulı batırday aydap salıp jürgen - jalğız inisi Noyannan ayrılıp, āli jazılmağan qasireti ekenin uqtı.

Batır Bayanmen ilese atı atalğan batırlar suğa tüse bastadı. Olarğa özge jigitter de qosıldı. Söytip qalıñ qol aman-esen özenen ötti. Bular bergi betke şığıp, üstesindegi küimderin keptirip jatqan kezde, Kürkireuiktiñ arğı betinde Çjao Hoydıñ attı äskeriniñ barlauşılardı da körinip qaldı.

- Özenniñ bergi betine birde-bir şürşit şığışı bolmacın! - dep Abılay tağı da Batır Bayanıñ mıñ jigitin tastap, özi qalıñ qolmen alğa qaray jürüp ketti.

Biraq, bulardıñ soñınan sol küni de, kelesi küni de eşkim quıp kelmedi. Arğı betke jiberilgen barlauşılar: bu jaqta sağıñ qolmen qalqan qalıptı. Al Qıtaydıñ basqa bar äskeri özderi jaqında ğana basıp alğan jaña ölke - Şıñjanğa qayıptı degen habar ākeldi. Çjao Hoy äskeri beri qaray ötisimennen Şıñjandağı qazaq, uyğır qaytadan bas kötergen. Qazaq qoldarın qumaq tügil, "baytal tügil bas qayğınıñ" kebine uşırıp, köterilisti basu uşın, Çjao Hoy äskeri keyin şegingen. Attı äsker qolbasşısımnen arazdasıp qalğan general Fu De de, el talaudağı oljadan qur qalmaymın dep Çjao Hoy äskeriniñ soñınan ketken. Söytip qazaq dalası bu jolı da Qıtay basqınşılardıñ qaharınan aman qutıldı.

Bir jetiden beri jauın kütüp tınığıp qalğan Batır Bayan jasağı endi bir küni tünde Kürkireuikten ötip, Qıtay şebine qaray bettedi.

Batır Bayan erteñine-aq, qas qaraya özderiniñ osıdan on kün burın tastap ketken bekinisteriniñ tusına kep jetti. Mıñ jigitin tömengi qoynaundağı adır, asulardıñ arasına tastap, özi eki serigimen büikteu bir töbeniñ basına şığıp, arğı jaqtağı oypatta jatqan Qıtay jauingerleriniñ qostarına köz jiberedi. Imırt jaña ğana tüsken, äskerler keşki asın dayındap jatsa kerek. Bükil alqap boyı bijmağan ot... Sanap körüp edi, mıñğa tayay berip jañılısıp ketti. "ār oşaqtıñ janında jeti-segiz adamnan bolğan künniñ özinde de mınau oypatta keminde on mıñnan astam Qıtay jauingerleri bar-au. Al biz bolsaq - mıñğa āzer jetemiz" dedi ol işinen. Söytti de bir tāuekelge bel budı "oylamağan jerden tügen qoldıñ biri jüzge tatıdı, oğan tınış jatqan elin şapqan Qıtay basqınşılardı degen qazaq jauingerleriniñ jüregindegi aşu-kegin qos! Tāuekel!" Batır Bayan sol küni tün ortası aua, Qıtay äskerleri tegis uyqığa ketken kezde jauın şappaq boldı. Biraq küzetşiler otırğan bekinis-şepti oralıp ötip, uyqıda jatqan jauingerlerdiñ arğı tükpirinen tüyüdi durıs kördi. Sonda ğana bulardıñ külin kökke uşırğa boladı. Batır Bayan öz oymın jigitterine jetkizdi.

- Sizdiñ bul äreketiñizdi Abılay qostar ma eken? - dedi äldelim Batır Bayanniñ tu sırtınan. Biraq Batır Bayan öz şeşimin özgerken joq. Tün közge turtse körinbeytin tım qarañğı edi. Tögiletin qandı jasırğısı kelgendey tüksie tünergen. Qıtay şebine jiberilgen barlauşılar jau qostarınıñ ber jağında tereñ say bar ekenin aytıp keldi.

Batır Bayan dereu qozğaluğa ämir berdi, saydan ötkenşe ün şığarmauğa buyırdı. Ile jağasınıñ jıdeli, torañıl toğayın jağalay otırıp, qazaq jigitteri saydıñ arğı betine şığıp, qaytadan sap qurdı. Aldarında bir şaqırımday jerde jau jatır...

- Ua, aruaq! Aqjol ata! - dep Batır Bayan tıqrışıp turğan Tulparkögine birinşi bop qamşı bastı.

- Abılay!

- Qaraqoja!

- Qabanbay!

Urandasqan mıñ jigit uyıqtap jatqan jau üstinen jöñkilip kelip qaldı. Ekpinderi qauğa tüsken örttey jan şıdatar emes. Tünde şapqan jau qanday qorqınıştı, üsterine qazaq jigitteri, jetip kelgende, Qıtay sıpayları ne isterin bilmey, qostarınan şığa, betteri auğan jaqqa qaştı. Köbi qara basıp qarsılıq körsetpey, jan sauğalap jürgenderinde soylğa jığıldı, nayzağa ilindi. Bükil dala Qıtay, manjur äskeriniñ ayqay-uyqayına toldı.

Jer tartıp alamız dep kelgen Qıtaydıñ köp jauıngerleri osı jat jerde qaza taptı. Ölip bara jatqandarında ğana, sorlılardıñ köz aldarında sonau tuğan ölkeleriniñ kök ormanı, möldir aspanı, aqırın tolıqsıp aqqan mol sulı surğılt özenderi elestedı... Köbi "ättegen-ay, beker kelgen ekenbiz, sol tuğan jerde nege ölmedim" dep ökindi... Biraq kök nayzanıñ uşimenen erip kelgen ajal eşqaysısın müsirkegen joq, tas quşağına ala berdi...

Bul ayqasta bir mıñğa tayau kisi qaza taptı. Qıtay qolbaşsıları äskerin tärtipke keltirip, qarsı turıp ülgirgenşe, qazaq jigitteri közden ğayıp boldı. Bularğa tügen jin emes, adam ekenin Qıtay sıpaylarımen qatarlasa jatqan qazaq jigitteriniñ ölikteri ğana anıqtadı...

Köp keşikpey bozarıp tañ da attı. Jau qostarınan üş şaqırımday büyirdegi qamıstı toğay arasına kirip ülgirgen Batır Bayan jasağı şığındarın esep tep edi, qolğa tüskeni, jaralanganı, qaza bolğanı bar, üş jüzdey jauınger joq bop şıqtı. Batır Bayanniñ tüsi qaşıp ketti. Endi Ile özeniniñ arğı betine şığıp, keyin qaytpaqşı bop turğan qolğa, kenet ol:

- Jau qolına serikterimizdi tastap ketkenimiz bolmas. Ölse öligin, ölmese jaralısın alıp şıǵuımız kerek! - dedi ızalı jüzi sup-sur bop, - Qıtay qostarın qaytadan şabamız!..

Jurt ündemedi. Tek bir qartañ jauınger:

- Osı şabuıldı bizge qısañ qaytedi, Batır Bayan, - dedi, - bir täulik boyı astımızdağı attarımız da tınım alğan joq. Jäne özimiz de älsireyik degendeymiz be, qalay...

- Sonda şınımen-aq serikteriñdi jau qolına tastap ketpeksiñder me?

- Tiri qalğanın qudayğa tapsırayıq, al ölgenine jârdem beru tek alla-tağalanıñ ğana qolınan keledi...

Tağı bir-eki jauınger küñkildedı.

- Qurılğan qaqpanğa özimiz barıp tüspekpiz be?

- Keşirer bizdi, şirkin bozdaqtar...

Köp işinen qara qasqa jüyrık mingen qara sur jigit suırılıp alğa şığa berdi. Bul Tâtiqara jirau eñ alğaş şeğiniñ kele jatqandarında "Küyigiñniñ kegi qaytar kün tuar" dep jubatqan jauınger edi.

- Jigitter, ölse biz ölgenderden artıqpız ba? Serikterimizdi tastap ketu jön emes. Basta, Batır Bayan. Men erdim soñıñnan!

- Anadan ul bop tuğan jalğız sensiñ be, men de erdim!

- Men de!

- Tãuekel, tağı bir şabalıq!

- İã, söytken jön... Atı qurğır...

- Meniñ atım da osı şabuılğa jarasa ği edi...

- Jã, boldı! - dedi Batır Bayan. - Attarıñ jaraytındarıñ beri şıq. Jaramaytındarıñ osı arada qalıñdar.

Jurttıñ bãri Batır Bayan turğan jerge qaray şıqtı.

- Bãse, meniñ qırandarım osılay bolsa kerek-ti!..

- Ua, Batır Bayan, seniñ bul ãreketiñe Abılay sultan qalay qarar eken? - dedi tağı bağanağı dauis.

Batır Bayan tağı jauap bermedi. Atın tebinip qap alğa tüse berdi.

Jasaq Qıtay qostarına bir şaqırımday jer qalğansa, quraqtı, tobıl- ğılı oypatpen ayañday jürüp keldi de, tizgindi qoya berdi. Jer betin uran basıp ketti.

- Aqjol!- Abılay!- Qaraqoja!- Böribay!- Saptıyaaq! Batır Bayan men jañağı qarasur, jauınger özine qarsı umtılğan Qıtay sıpayların jaypay urisa bastağan kezde, attarı boldıruga aynalğan, eñ soñğı jauıngerleri de jetti. Bul jolı Qıtay sıpayları bilte mltıqtarımın qazaq jigitterin közdep atıp, orasan qarsılıq körsetti.

Dünie jüzi ãlem-tapırıq urısqa aynaldı. Qıtaylar da qapı qalmadı, qazaqtar da ayanğan joq.

Keskilesken et, josılıp aqqan qan, ata jauına qarsı öşige umtılğan erler, aldınğı eki ayaqtarın kökke kötere, nayzağa keudesin tosқан ker töbel, maqpal qara, qulagerler... Urıs kün

köterilgenşe sozıldı. Eki közi ottay janğan Batır Bayan jan-jaqtarın tutasa qorşağan Qıtay qılıştarınan qazaq jigitteriniñ ekşelip qalğanın añğardı. Köptiñ atı köp, küş teñ tüspegen edi.

Biraq qızıl qanğa batıp jer quşıp jatқан Qıtay jauıngerleri de az emes. "Ayaulı qırandarım, ölse de jastıgın ala öleyin degen eken! - dedi ol işinen. - Bul ayqas jauımızdıñ esinde mãñgi

qalar. Qanşa öligi jatır. Joq, biz tekke ayqaspağan ekenbiz. Bizdiñ jerimizge şürşitter endi ayağın bayqap-bayqap basar!" Sol-aq eken, ön boyın bir alıp küş bilep, özine qarama-qarsı

kelip qalğan, esik pen tördey qara at mingen Qıtaydıñ bir jalpaq bet sıpayın qayqı bel qara

aldaspanmen qaq bölip tüsti. Dãl osı sãtte qoltığınıñ astınan up-uzın süyir uştı kök nayza kelip qadaldı. Kök nayzanı Qıtay sıpayı tağı bir ırğağanda ökppe tusınan ötkendey boldı. Batır Bayan

at üstinen sırğıp jerge qulay berdi... Batır Bayannıñ qulap bara jatқанın körgen qara sur jigit qolındağı

aldaspanın jarq etkizip kökke köterdi de, qulaştay sermep, ayaulı erge nayza salğan jauınıñ basın dopşa qağıp tüsirdi. Söytti de at jalın quşıp, arpalısıp jatқан Batır Bayandı jerge

tüsirmey köterip alıp, jau qorşauınan ötppek bop atın tebinip qaldı. Bulardıñ soñınan qazaqtıñ sïrep qalğan jauıngerleri nayza, qılıştarın kezey ustap alğa umtıldı. Munday ãreketi kütpegen

Qıtay sıpayları özderine qadalğalı kele jatқан ajaldıñ suıq uştarınan seskenip, joldı aşã berdi. Batır Bayannıñ denesin aldına öñgergen qara sur jigit jau ortasın jarıp öte şıqtı. Bunı körgen

özge qazaq jigitteri de, aldaspandarın jar- qıldata sermep, jau şebın üzip, qorşaudan ötip ülgerdi. ... Ülken Orda hanı Ābilmãmbet pen Orta jüzdiñ sultanı Abılay qatarlasa otır.

Ābilmãmbet sãl joğarılau, Abılay sãl tömendeu. Joñğar men Qıtayğa qarsı ayqastarda san jeñiske jetip, Abılay бүkil qazaq eline äygili bolğanmenen, han otırğan jerde ol tek sultan

ğana. Al jalpı halıq uğımında Ābilmãmbet qanşa han bolğanmen Abılaydan abıroyı, dañqı tömen. Abılay halıqtı basqaradı. Ābilmãmbet - Ordanı. ãrine, Ābilmãmbet hannıñ sonau Hantağıdan jeti kün jürüp, Kökşe teñizdegi sultan ordasına tekke kelmegeñin Abılay jaqsı

biledi. El ardaqtağandı han da maqtağan. Abılaydıñ şürşitpen soğısıp, äskerin qırıp almay, aman qayt- qanın qoşamettep, ulı toyğa Äbilmämbettiñ özi kelgen. Han basımen nemere inisine alğısın aytıp, batasın bermek. İã, bul soğıs Abılaydıñ qastarı oylağanday bop bitpedi. Endi mine, aldağı uaqıtta qazaq eli şürşitpen soğısa ma, älde beybitşilik bitimge kele me, tek Abılay ğana şeşetin jağday tudı. Eger şürşitke qarsı turıp soğısa bergeninde, bar äskerinen ayrılatın edi. Äskersiz elge kim qorğan bola aladı. Al bar jasaqtarımın Şiñjandağı uyğır men qazaqtarğa barıp bolısıp, Qıtay äskerlerimden qaytadan ayqasuğa däl qazır Abılaydıñ mümkindiği joq. Jat jerde jürüp jaudı jeñu qıın. Onda bări de qazır auıl şetindegi qaralı üyde jat- qan Batır Bayannıñ kebin kïer edi. Joq, Abılay der kezinde şeğindi. Erteñ "Ülken Ordağa" han bola qalsa, özine kerek qalıñ qolın apattan aman saqtap qaldı. "Ülken Orda" hanı? Abılay tunjırap ketti. "Ülken Orda" töñiregindegi sultan, batır, bilerdiñ oy-maqsattarı Abılayğa alağanında turğanday ayan edi. Özderi han boludan ümittenbese de, Äbilmämbet ölgen künde han kötersek degen adamdarı äldeqaşan belgilengen.

Baq kündes jaqındarı qazır Abılaydıñ är qadamın añduda, tileytinleri - sürinui. Rossiya qol astına kirudı jaqtağanında Abılayğa olar qanday ayıp taqpadı! Keybireuler buğan qara halıqtı qarsı qoymaq ta boldı. Äne, anau bir täspi tartıp otırğan qarıya "eki körşi" turalı mısıl da aytqan.

"Momın şaruğa ala ayaq körşisi kelip, tatılıq dostıq üşin ögiz terisindey jer ber dep suraptı. "Ala ğoy" depti momın şaru. Sonda älgi qu, ögiz terisinen taspa tilip, momın körşisiniñ bar jerin qorşap alıp, "osınday jer mağan auısadı" dep, momınnıñ bar jerin özine qaldırıptı. Seniñ orıs jandaraldarıñ da älgi quğa uqsaydı, - degen osı qarıya. - Eñ aldımın bekiniş saluğa bolmaşı jer suraydı. Soñınan oğan egin, baqşa salatın jerdi özi qosıp aladı. Artınan mujiq-töleñgitterin äkep ornalastırıp, qazaqtı öz qonısınan quadı...". Al qazır qazaq elin şürşit kep jan alqımnan alğanda, endi birde-bireui "sen bizdi kâpirge sattıñ, handı da soğan köndirdiñ" demeydi. Şürşit aydaharı joñğardıñ tarğıl ırbızı emes, anağurlım küşti. Onımen artında orıs bekinisteri turğanda ğana jöndep söylese alasıñ... Joq, Abılaydıñ qazır arqa süyeri töre tuqımı emes. Abılay jağındağılar, äne, anau halıqtan şıqqan ataqtı batırlar. Öz attarın el-jurtına nayzasımen äygili etken ata-babası belgisiz jaman tımaq, jırtıq ton buqara jurt. Tilin taba bilseñ bular jetim laqtay soñıñnan ere beredi...

Mine, tizesine tizesi tie otırğan, kekse tartıp qalğan Bögenbay, oğan tayau Emenäli men Jabay batır, odan äri Qıpşaq Derbisäli men Mañday, Dulat Bökey, Altaydıñ aqbas atanı Señgirbay, Uaqtan şıqqan Sarı batır... Bäriniñ de dañqı jer jaradı. Soñdarınan ergen toptarı da köp.

Eşqaysısı Abılay bergen buyırıqqa qarsı şıqqan emes.

Eger Abılay "keyin şeğın" demese, osılar şürşitti jeñip, onıñ tabanınıñ astında jatqan Şığıs Türkistanıñ biraz elin qurtar ma edi, qayter edi? Bükil üş jüz bolıp atqa qonuğa äzir. Biraq Şığıs Türkistan eli Arqa men Sır boyındağı bauırlarınan jârdem kütüp otırğanda, Abılay öz äskerine "keyin qayt" dedi. Öytkeni bolaşaq "Ülken Orda" hanına şürşitpen qazır soğısu tüimsiz boldı. Hanğa tüimsiz dünïe, bükil qazaq dalasına tüimsiz bolıp sanaluğa tüis.

Basındağı qalpağın mılqau atıp tüsirgen küni Abılaydıñ Altınemeldegi ordasında eki beyşara dâruıştıñ bolıp şıqqanın osı otırğan adamdardıñ birde-biri bilgen joq, Dâruışter küzetşiler arqılı Abılayğa, jalğız ğana ieroglifi bar, kümis teñge körsetti. Sultan dâruışterdi ordağa kirgizudi buyırdı. Ordağa kirgen dâruışterdiñ biri üstindegi şapanın şeşip, basındağı sâldesin tartqanda, Abılaydıñ denesi muzdap ketken.

Sultan jas kezinde Qalden Cerenniñ qolında tutqında jatqanda, Taş- kentke osı köse dâruış eki

ret kelgen. Tākappar, aduındı Qalden Cerenniñ basın üip bunımen iltıpatpen söylesip otırğanın Abılay öz közimen körgen. Soñınan, osı közi iriñdep ketken köse şal ulı Joñğariyanıñ qurıp ketuine sebep bolğan edi...

Aq ordadağı añgıme uzaqqa sozılmadı, qart dāruış esegine minip, belgisiz jaqqa qurıp ketisimenen, Abılay Altınemelden Kökşe teñizge deyin şeginuge buyırğan. Erteñine aq bura da Kökşe teñizge qaray şökken...

İã, Abılay sol küni-aq osı joldı qalağan Altınemelde şürşitti jeñu bolaşaq "Ülken Orda" hanına tüimsiz körindi. Qıtay jağınan qauıp azaydı deseñ-aq osı otırğan töre, biler basqa änge basatını haq... Jau şabuılı alıstasa-aq bolğanı, sayasatşıl, qızıl öñeş dilmārlar ārqaysısı öz ulısın bölip almaq bop, şart jüginip sözge kirisedi, Mıqtıları soyılına da jol beruge tırısadı... Onda üş jüzdiñ basın qosıp, "Ülken Ordağa" bağıngan el bolıu adıra qaladı... Al şürşit gürzisi qazaq eliniñ basına tönip turğanda, Abılay da küşti. Munday jağdayda "Ülken Ordağa" han bolıu aydan anıq. Sonda barıp ol Altınemelge qayta oraladı... Oğan deyin Abılay öz küşin joğaltıp, qorqau qasqırday bunıñ öligin kütıp otırğan Qoqan bileri Erden men Nurbotağa jonın körsetip qoyıp, orıs arıstanı men Qıtay aydaharınıñ arasında ebin taup jüre turadı. Eki jaq birdey seni özine tartqısı kelip tursa, tāuelsizdigiñdi saqtau üşin, sağan odan utımdı jağday joq. Rossıyanıñ qol astına kirudi ol āldeqaşan şeşken. Al key iste Qıtay boğdıhanına da bağınıstı ekenin moyındaudan endi onıñ eşteñesi de ketpeydi... Abılaydı izdep kelgen şal budan artıqtı āzirge tilegen de joq.

Joq, bul iriñ közdi kārı şürşittiñ arğı oyın tüsinbeytin Abılay mīlau emes. Mıstan şürşit qazaqtı! üş jüzin birdey joñğar qan josıgına uşıratpaq. Joñğar öligine toyıngan şürşit aydaharı āli toğın basqan joq. Sonau Huanhé, Yanczi özenderiniñ boyınan Qıtay şaruasın aydap ākelip, olardı Joñğardıñ tıp-tıpıl bop küygen jurtına ornalastırğannan keyin, aranı qayta aşıladı. Ol tağı jaña jemtigin izdey bastaydı. Sonda ol jalmauız auzın aşıp, tağı da qazaq dalasına qaray jılıdı. Sol uaqıtta qazaq eline öz dalasına saluğa ruqsat etken orıs bekinisteri de kerek boladı. Oğan deyin Abılay öz jolınan taymaydı. Bul jol qın jol, biraq tüimdi jol. Tübi Abılaydı üş jüzdiñ altın tağına jetkizetin jol. Kimde-kim osı ustağan jolına böget bolğısı kelse, öz obalı özine, ondaylardıñ basın Abılay aldaspanmen qağıp tüsirip otradı. Osı üydegi aqsüyegi bar, qara süyegi bar, eşqaysısı Abılaydıñ oylağan oyına böget bolmauğa tüis. Öytpese... Öytpese bular da Batır Bayannıñ kebine duşar boladı. Abılay onı jau şebine tegin qaldırğan joq, öytkeni Altınemelden bunıñ nege şeginip bara jatqanın Batır Bayannıñ tüsinip qalğanı Abılayğa da ayan edi.

...Hannıñ "Tağanaq" keñesi bul jolı ādettegi dāstürden tıs, özgeşe bas- taldı. Basqa aqsaqal, biler söylep bolıp, Ābilmāmbet han endi kezekti "maymene" qaz dauıstı Qazıbekke bere bergende, sözuarlığı joq, sabırlı Bögenbay batır baqanday eki qolın aldına sozdı. - Ua, taqsır han, - dedi ol ādettegisindey tutığa söylep - bugün üş jüzdiñ betke şığar jaqsıları jinalıp qalğan eken, osı keñeste meniñ Abılay sultanğa qoyatın bir surağım bar. - Söyle, Bögenbay batır! Bögenbay qamşısın aldına tastay saldı da, endi Abılayğa burıldı.

- Şürşit kögeninde qan jılap jatqan Şıgıs Türkistandağı bauırlarımızdı qutqaruğa biz nege attanbadiq, Abılay sultan? Soğan jauap berşi.

On eki qanat orda işi tına qaldı. Ālden uaqıtta Abılaydıñ qoñır dausı estildi.

- Şıgıs Türkistandağı eldiñ bas kötergenin men bilgen joqpın! - dedi, adamnıñ öñmeninen ötetin ötkir közin jalt etkizip. "Bul habardı eñ aldımın sen estuge tüis emes pe ediñ?" degendi ārkim işterinen oylasa da, batıldarı barıp sırtqa şığara almadı.

"Tağanaq" keñesinde qazaq eli Qıtaymen soǵıspaytın bop şeşildi. Kelisim söz jürgizgeli Qıtaydıñ resmı elşileri kelgenin Ābilmāmbet hannıñ özi habarladı. Biraq, Ābilmāmbet hannıñ aytıp otırǵanı - Abılay sultannıñ oyı ekenine de jurıt şek keltirmedi. Şürşitpen kelisim sözdıñ bastaluına qaramay köktem şıǵa üş jüzdiñ jigitterinen ülken qol jınau kerek degen han tujırımı da Abılaydan şıǵıp otırǵanı belgili edi. - Qalıñ qol şürşitterdi de tejep otıradı, - dedi Abılay, - Qoqan bileriniñ de tãubasın umıttırmaıdı. Estuımşe, Erden men Nurbota biler Taşkent tübine köp laşkarların soǵırlap jatqan körinedi... Keler jazǵa deyin biz dayın turuımız kerek. Et buzılsa tuz sebesiñ, tuz buzılsa ne sebesiñ? Jau jaǵadan alǵanda kermek tatıp ne tabasıñ? Qapılısta jinala qoyuǵa, jer şalǵay. Üş jüzdiñ "iǵi jaqsıları" Abılaydıñ bul usınısın äzer degende qabıldadı. Öytkeni Abılaydıñ qol astında munday äskerdiñ bolıuı qayda aparıp soǵatın olar jaqsı tüsinetin edi. ...Keñes bitisimen jurıt eldi-eline taradı. Eñ aldımın jeri alıs Kişi jüzdiñ sarbazdarı öz mekenderine bettedi. Sodan keyin Ulı jüzdiñ batırların, Orta jüzdiñ de Torǵay, Irǵız, Bayanaul sekildi alıstan kelgen jasaqtarın qonıs- tarına qaytarıp bolıp, Abılay endi öziniñ qaramaǵındaǵı Arǵın jigitterimen Kökşetauǵa sapar şeǵuge dayındala bastadı. Bular jüremiz dep atqa qonǵalı turǵanda, ordaǵa qos attı şabarman keldi. Ol Ābilmāmbet hannıñ aldına kep tize bükti. - Han ĩem, Lepsi özeniniñ boyındaǵı on mıñ üy Sadır ändijan töñiregindeǵı aǵayındarına köşpek bop jatır!

- Nege? Qanday sebebi bar? - dedi Abılay dausı qattıraq şıǵıp.

Naymanǵa jatatın Sadır ruı Qıtay basıp alǵan burınǵı joñǵar taypasınıñ jerimen şektes turatın. Şabarman Abılayǵa burıldı. - Esiñ barda eliñdi tap deydi Tasbolat batır. "Aqtaban şubırında" qalmaqqa jem bolǵanday, bul Sadır endi Qıtayǵa jem bola almaydı deydi. - Lepsiǵe jetken Qıtay, ändijanǵa jete almaydı dep oylay ma eken.

- Onısın bilmedim. Qoqan jaǵınan kisi kelipti. Senderdi Qıtay qurtpasa, Arǵın qurtadı dep, Nurbota bı kisi jiberip azǵırıp jatqan körinedi.

- Arǵın qurtqanı qalay? - Ābilmāmbet handı da, Abılay sultandı da Arǵın eliniñ adamdarı deydi. - Sonday sözge Tasbolat batır qulaq qoydı ma?

- Qulaq qoymasa köşer me edi? Jayşılıqta salmaqta Abılay küyip ketti.

- Solay de! Arǵındaǵı öşin menen almaq bolsa, körseteyin men Sadırǵa Abılaydıñ soylın! - Ol esik aldında turǵan nökerdiñ bireuine, - şaqır Bögenbay men Sırımbetti. Qonsın atqa qalıñ qolımın! - dep buyırdı. Ordada baǵanadan beri ündemey otırǵan Buqar jırau: - Sabır et, sultan, - dedi. - El küyinse de er küyinbes bolar. Bir jaǵı Qıtaydan, qala berdi senderden qorıqqan Sadırdı şapqanda ne tappaqsıñ? Qol jiberudiñ qajeti bolmas, on jigit qosıp ber, ol qutırǵan Naymanmen özim barıp söyleseyin. Könbese amal joq, soylıñdı sosın qoldanarsıñ.

- Jırau durıs aytadı. - dedi Ābilmāmbet han. - Qoqan jerine bir şañıraqtı da jiberuge bolmaydı. Buqar jırau qasına on jigit ertip, Qoqan handıǵına köşkeli jatqan, Lepsi özeniniñ Balqaşqa quyatın saǵasında otırǵan on mıñ üyli Sadır ruına jürüp ketti.

Nayman taypasınıñ bir tarmaǵı Sadır ruı "Aqtaban şubırında" burın Talas pen Arıs özenderiniñ arasındaǵı Qaratau qoynauında köşip jüretin. Āulıeataǵa tayau Kelteqara arıǵı, Burındaǵı özeniniñ arǵı jaǵındaǵı Üşaşçı qoynauı bulardıñ kelip-ketimdi qonısı. Burındaǵı özeniniñ boyında "Sadır-Mürde" dep atalǵan jer - bul rudiñ ataları qoyılǵan zırat edi. Sır boyınıñ bir quañşılıq jılı osı rudiñ ataqtı batırı Jumart öziniñ qaramaǵındaǵı toǵız aulımın köşip, jaylauǵa Arǵın ruınıñ ata meken jeri Arǵınatı tularına baradı. Arǵındar buǵan ana Ulıtaudı jaylaǵan Baǵanalı tuıstarına köşiñder dep, jer bermeydi. Küşpen Ulıtaudıñ bergi qoynauına quıp saladı. Aşu üstinde Jumart batır Arǵın jasaǵınıñ batırı Aqmırzani öltiredi.

Sodan keyin Arqağa köşuin qoyıp, endi Burınday özeniniñ boyındağı Ülken tura, Kişi tura degen kişi-girim taulardı qıs qıstauı etip, jaz äulie etegindegi Talas özeniniñ şuraylı qoynaunı jaylaydı. "Aqtaban şubırında" qalmaq qolınan toğız balasimen Jumart batır öledi. Qırıq mıñ üydiñ on bes mıñ şañırağı şubırıp, ändijan jerine ötip ketedi, al qalğan on mıñ Lepsi özeniniñ boyındağı joñğar Alatauınıñ qoynauna köşedi. Söytip jürgende, Jumarttıñ äldeqalay tiri qalğan Tasbolat degen balası er jetedi. Endi äke ornına, munda qalğan on mıñ şañıraq Sadırğa sol ie boladı. Tarbağataydan Qıtay äskeri tüsip kele jatqan degendi estise de, ol Abılay jınağan qolğa qosılmağan. Bir kezde äkesine Arğınınıñ jer bermegenin kek tutıp, özin azğırıp kelgen Erden men Nurbota bidingiñ elşisiniñ sözine erip, ändijangğa köşpek boladı. Bul habardı körşiles otırğan - Tobıqtı ruınıñ şabarmanı äkelgen.

Serikterimen Buqar jirau Tasbolat batırdıñ aulına jetken kezde, kün besindige tayap qalıp edi. El tüyelerin qomdap, üyelerin jıgıp, köşkeli jat-qan-dı. Bitke ökpelep tonın otqa salğan Tasbolatqa aşulanğan Buqar jirau attan tüspey, janındağı serikterimen batırdıñ üyiniñ sırtınan kep, kâri dombırasın qağıp-qağıp jiberip, ayqayğa basıp edi. "Sadır, qayda barasıñ, Sarısudı köbelep? Sen qaşsañ da men qoyman Arğımağım jebelep. Endi aldıñnan şığayın Qar, jañbırday sebelep, Aqmırzamdı öltirdiñ Aq soyılmen töbelep. Ua, sen tanımay ketip barasıñ? Men Arğın degen arıspın, Azui kere qarıspın.

Sen buzau terisi şönşiksiñ, Men ögiz terisi talıspın. Abılay aldında sen bitseñ

Qudandalı tanıspın. Abılay aldında bitpeseñ, - Atasın bilmes alıspın, -

dep Buqar jirau, köşpe dep aqıl aytudıñ ornına Sadır qolınan ölgen eriniñ qunın sözge tük etip, jırın ızğarlı ünmen toqtattı. Üy sırtında kelip turğan üş jüzge mälim Buqar jirau ekenin bilip, äli de bolsa köşerin de, köşpesin de şeşe almay, üyin jıqpay otırğan Tasbolat sırtqa şıqtı. Buqardıñ qun surap kelgeni jay sıltau ekenin ärine, bu da uqtı. Jiraudı qoltıqtap attan tüsirdi, üyine alıp kirip, qoşemettep körpe tösep, törge otırğızdı. Amandasıp bolğannan keyin, Buqar jirau: - Jarqınım, bul qay köşu? - dedi äli de sabasına tüse almay. - Şürşit kele jatır deydi göy, - dedi Tasbolat oylana, - Qaşqardan qaşqandar bar... - Şürşit kele jatsa, Abılay bar emes pe? - Arğı bettegi eldi şürşitter tıp-tıpıl ğıp örtep jiberipti. Qudiretti bolsa Abılay sonda qayda qalğan? - Arğı betke şığıp şürşittermen soğısuğa äli erte... Jurt qaştı dep, batır qaşpas bolar... - Qaşpalıq... Sonda ne utamız?

- Batır Bayan munday suraq bermes edi. Äne, ol halqı üşin janın pida etken joq pa?

Tasbolat ündemey uzaq otırdı. Älden uaqıtta barıp: - Jaraydı, endeşe, biz de köşpeymiz, - dedi. Onıñ dausınan öziniñ jeñildenip qalğanı bayqaldı. Kim ata meken jerin tastağısı keledi. Onıñ üstine Qoqan hanınıñ qolastına barıp, kögere qoyuına Tasbolat kümändi edi... - Al bizdiñ jerimizge şürşit kele jatsa, Abılay bizge jârdem qolın soza ma? - dedi Tasbolat Buqardan közin almay.

- Budan bılay isi qazaq Abılaydıñ tui astına jinaluı kerek, - dedi Buqar jirau. - Abılay qol astındağı elin qorğauğa tiis. Ol qorğamasa Bögenbay, Jabay, Sarı-sındı batırlar bar. Solar qorğaydı... Bul arada sender äzirge qazaq jeriniñ barlauşılardı bolıp qala turasıñdar. Buqar bir qonıp, erteñinde eline attandı. Tasbolat onıñ soñınan uzaq qarap turdı. Jirau sözün oyğa saldı. "İsi qazaq Abılay tuınıñ astına jinaluı kerek" dep qaytaladı ol işinen. Jurt Buqar jiraudı Abılaydıñ til men kömeydi deuşi edi, sol esine tüsti.

III

Kökeytesti armanına jetken Abılaydıñ köñili ay-jay edi... İä, Teliköldiñ jağasına jinalğan üş jüzdiñ "igi jaqsıları" onı "Ülken Orda" hanı etip aq kigizge kötergen. Ras, bul jünğa Ulı jüz

ben Kişi jüzdiñ köp rularınıñ bastı adamdarı kelmey qaldı. Kelmese, özi bilsin! Abılayğa qazir onıñ qanday mañızı bar? Bügin kelmegeni, erteñ keledi. Bügin könbegeni, erteñ könedi. Könbegenin at quyırığına baylap, aq soyıldıñ astına aladı! Al qazir aybarınan seskenip tize bükken qalıñ el! "Hannıñ qaharınan saqta!" dep jalbarınğan ru başlıları... Mine, bugün, Abılayğa osınday kırıptar bolğannıñ biri - Qoñıratqa jatatın Bojban ruı. Türkistan uâlietin jaylaytın bul rudıñ başşı adamdarı jeriniñ jaqındıñın paydalanıp, Qoqan bilerimen til tabısıp, Abılay qolastınan şıqpaq bolğan. Saqqulaqtarı arqılı bunı bilip qalğan han, tal tüste Bojban auldarın şauıp, bastı adamdarın tutqınğa alğan.

Dalbasalağan aul aqsaqaldarı qaytsek Abılaydıñ köñilin jibitemiz dep, bar mal-mülkin aldına âkep tartıp, qoynına eñ sulu qızın saldı. Han qazir osı jas qızben oñaşa tigilgen aq ordada jatır... Qoñırat etekti el. Ulı-qızı ölgen-tirilgenine qaramaytın namısqoy keledi. Söytse de qız jeñgeleriniñ "Hannıñ köñilin taba bilseñ, elimizdiñ bağı janğanı, ağalarıñmıñ ajaldan aman qalğanı" degen sözinen şığa almağan. Jigitterdiñ anda-sanda qaljıñdap, aq tösindegi tastay qattı qos anarına qolı tigeni bolmasa, pāk denesin âli tiri janğa sipatıp körmegen jas sulu süttey adal abıroyın hanğa olja etip, elin apattan, eki ağasın ajaldan alıp qalmaq bolğan. Ol uyattan eki beti ottay janıp, jüregi torğa tüsken torğayday diril qağıp, jarılıp ketuge dayın tursa da, hannıñ iñğayına köne berdi, denesine han salmağı qattı batsa da, asau minez körsetpeuge tırısқан. Al bul kezde Abılay jarlığın orındauğa Bojban ruınıñ bas kötergen adamdarın han nökerleri alıp kelgen. Olardıñ işinde osı qızdıñ eki ağası da bar. Qız quşağında lâzzatqa kenelgen Abılaydıñ oyına kenet osı eki batırdı öltiru turalı bergen buyırığı tüsip ketti. Abılay ezu tarttı: "Jaq bir qızdıñ qızığı üşin, ol buyırığın buzbaydı, kimde-kim buğan qarsı tursa osılay öledi!" Köp keşikpey ol, bökenniñ etine toyıp alıp, maujırap uyqığa ketken jolbarıstay, tula boyın bir raqat tınıştıq bilep, közi iline berdi. Abılaydıñ qasında qutı qaşıp ün-tünsiz jatқан qız kenet:- Han iem, bauırlarımınñ künâsin keşe köriñiz... - dedi jasqa bulıgıp.- Körermiz... - dedi Abılay uyqılı-oyau. Qos batırdı ölüm jazasına buyırğanı tağı esine tüsti. "Oqası joq... küni erteñ-aq eki ağalarıñmıñ meniñ qolımnan ölgenin umıttadı. Tek han qoynında jatқанı ğana esinde qaladı".

Abılay qaytadan közin jumdı. Biraq däl osı sätte: - Attan! Attan! - degen ayqay şıqtı. Kenet qırқанı bauırlay şapқан attardıñ dübirleri estildi. Tınıq tündeги oqıs dauıstar qulaqqa qanday qubıjıq bop jetedi, onsız da elegizip jatқан aul, ürpäise tösektinen atıp turdı. Üsterine jırtqış qus kelip qalğan balapanday, bala-şağa közderin tırnalay aşıp, u-şu bop jılay bastağan. Aul sırtında da, orda sırtında da, anau-mınau jaudan saqtap qalar qalқанı bar ekenin bilse de, Abılay da ornınan uşıp turdı. Taqa âbigeri ketip saspasa da ünemi joq jerden payda bolar soğısqa üyrenген âdetpen jıldam kiiine bastadı. Şañıraqtan tüsken ay sâulesine şomılıp, nağız bir tünge periştedey qolañ şaşı jerge tüsip ne isterin bilmey, üy ortasında turğan jas suluğa suqtana tağı bir qaradı da: - Mağan arnalğan ötinişin bolsa, kündiz aytarsın, - dedi de aduınday basıp, kumis saptı qılışın süyrete aqboz üyden şıgıp ketti.

- "Attan" salğan kimder? Qaydağı jau? - dedi ol orda aldında turğan top jigitte. Küzet bastığı bayağı Batır Bayannıñ süyegin alıp şıqqan qara sur jigit, qazir aq tüse bastağan qoyu kelte saqalın bir sipadı da: - âzir belgisiz, han iem, - dedi sâl alğa şıgıp, - "Attan" salğan jigitterdi aul sırtındağı küzet toqtatқан tärizdi. Däu de bolsa, mına kele jatқан solar-aq şığar. Dabırlasa söylesken bir top jigit orda tusına kelip te qaldı. Küzetşiler janında turğan Abılaydı körip, uzın sarı şabarman iilip sâlem berdi. - Aldıyar taqsır, jaman habarmen kelip turmız, - dedi. - Qanday habar? Ayt! - Orta jüz ben Kişi jüzdiñ âskerlerin elderine qaytarıp jibergeniñizdi

estip, Qoqan hanı âlim atqa qonıptı. Qoqan, ândiyan, Margelan, Namanğan boyın qoyıp, Taşkent mañındağı keşegi öziñizdi jaqtağan Şanısqılı men Qañlı taypaları taylı-taylağına deyin qalmay, solarğa erip keledi.

- Qanşa nayzası bar?- Alpıs mıñnan asar... Teliköldiñ jağasında qazaq eline han saylanğannan keyin üş jüzdiñ elu mıñnan astam âskerin bastap Abılay Qoqanğa qarsı jorıqqa attanğan. On kün jan ayaspas urıstan keyin Nurbota bïdiñ balası Qoqan âmirşisi âlim hannıñ âskerin küyrete jeñgen. "Aqtaban şubırındıdan" bastap, keşe ğana Qıtay boğdıhandarımın soğısqaq alasıpırın kezderde Qoqan handıǵına qarap ketken qazaq ruların bostan etken. Osı jorıqtıñ nâtijesinde Sırdariya boyındağı Türkistan, Sayram, Şımkent, tağı basqa qalalar qaytadan qazaqtardıñ qolına ötken. Taşkent alım-salıq tölep turuğa mâjbür bolğan. Bunımen qatar burın Taşkent hakimine zeket, garaj tölep turatın Şu men Talas özenderiniñ boyındağı jâne Qaratau qoynauındağı Qoñırat, Dulat, Jalayır, Suan ruları alım-salıqtan müldem bosatılğan. Al Taşkent pen ândiyanıñ aralıǵında köşip jüretin Ulı jüzdiñ Şanısqılı, Qañlı ruları köpten beri sol aralardı jaylaytındıqtarınan öz qonıstarında, Taşkent quşbeginiñ qaramaǵında qalğan. Äytkenmen, Abılaydıñ qamşısı batıp ketken bul elderdiñ arasında qazaq hanına degen narazılıq ta basıla qoymağan. Sonday narazılıqtıñ birin Abılay keşe ğana osı arada qan-josa etip basqan.

Aqırı özine tıimdi bitimge qolı jetken Abılay "endi urıs joq, el irgesi qonıs taptı", dep âskeriniñ negizgi jauınger küşi bolğan Orta jüz jasaǵı men Kişi jüzden kelgen qoldı tegis elderine - Arqa men Jayıqqa qaytarıp jibergen. Abılaydıñ qasında hannıñ öz gvardiyası esepi miñ qaralı töleñgit pen Dulat, Jalayır, Alban, Suan rularınan quralğan bir sanğa juiq âskerleri ğana qalğan.

"Ülken Orda" hanınıñ tek öz âskerimen qalğanın bilgen jâne Ulı jüzdiñ jigitteri Abılay jaǵına müldem şıǵa qoymas dep ümittengen Qoqanıñ jas hanı âlim dereu bas kötergen. Taşkenti alıp, sodan keyin Türkistandı da özine qaratpaq bop jorıqqa şıqqan.

Jağatay ulısına qarağan üş jüz jıldan beri Jetisu öñirine jan bastırmaı kelgen, erligi bükil Şıǵıs eline ayan Dulat, Jalayır Qañlı, Şa- nısqılı, Alban, Bestañbalı ruların da Abılay özimen bir boladı dep oylağan. Sır boyın Qoñırat, Qıpşaq, Tabındar qanday qorğasa, Ulı jüzdiñ jigitteri de öz ata meken jerin sonday qorǵaydı dep sengen. Al kenet Qañlı men Şanısqılı rularınıñ qoqandıqtardıñ azǵırǵanına ergeni, oğan Qoñıratıñ da delebesi qoza bastaǵanı handı qattı renjitti. Taşkent töleytin alım-salıqtı Qoqan hanı sol mañındağı Qañlı men Şanısqılınıñ moynına salğan. Jâne Taşkent quşbegi öz tarapınan bul elderge zeket, garaj mölşerin köbeytken. Jurtqa osınıñ bári Abılayğa baǵınudıñ saldarı dep túsindirgen. Halıqtıñ ereuilge şıǵuına osılar sebep.

- Bülikşiler qay tusta jinalıp jatır? - Şırşıq özeniniñ bergi qabaǵında.

Abılay ordasın jaqında Badam men Arıs özeni tıyısken tustağı Börıtas degen jerge qondırğan. Qazıqurttan bul ara elu, Türkistannan jüz şaqırımday jerde. Munda kelgen oyı Arıs boyın mekendegen Qoñırat pen Badam özenin jaylağan Şanısqılı, Qañlı rularımın beldege jaqındasu edi. - ä... Äli köş jerde eken ğoy, - dedi han, - Taşkentten keyin olar Türkistanğa qaray şıǵadı ğoy, oğan jetkenşe, biz de etek-jeñimizdi jüip bolarmız. - Abılay uaqıt mölşerin bilu üşin aspanğa qaradı. Tañ juldızı tuıp qalğan eken. Aspandağı tañ juldızı, jaña özi şıǵıp ketkende esik aldında qalğan ekinşi tañ juldızın esine túsirdi. Ol buyıra söyledi.

- Qazır Sirgeli Elşibek batırğa, Dulattıñ qos börisi Böken men Saǵırğa habar beriñder. Bar qoldarımın osı Qazıqurttıñ etegine tez jetsin. Alban menen Suanğa da, jaqın jatqan Bestañbalığa da, bergi etektegi Jalayır batırlarına at şaptırıñdar. Bári osı Qazıqurt mañına

jïnalsın! - Qup, boladı! - dedi bas şabarman.

- Sāskege deyin özimizdiñ jigitter de aldspanın qayrap, dayın tursın! Jılandı üş kesse de kesirtkelik küşi bar. Qazaq āskeriniñ üş böligininñ bir böligimen-aq, quday buyırsa, Qoqannıñ qorqau qasqırınıñ keñirdegin julıp alarmız!...

Ol qaytadan Aq Ordağa kirip ketti. Endi şeşingen joq. Qılışın bılay qoyıp, belbeuin bosattı da, jükke süyenip, közin jumdı. Oñ jağındağı tösekten jas suludıñ öksigin basa almay, bulığa jılağanı estildi... Janı jay tapqanday, Abılay tağı ezu tarttı.

O, tağdır!.. Rasında da tağdır - öziniñ aq burası şıǵar. Mine, qazirgi kïesi - ekinşi aq bura. Eñ alǵaşqısı qartayıp ābden jüdep bir küni özinen özi müldem joq bop ketti, al mınau özgesi...

"Han kïesi - osı aq bura" bugün tım köñilsiz edi... Mınau bülik soǵan körindi me eken? Ras, Abılaydı qatıgez, tas baur deytinder köp. Biraq osı "qatıgez" Abılaydıñ tusında eşkim de qazaq elin keyin ketti dey almaydı. Qoqan handıǵına jelke jünün üdireyte körsetip, aydahar men arıstannıñ auzınan ebin tauıp qutılıp, kökjal Abılay aman-esen ömir sürip kele jatqan joq pa? Al bunıñ temir tegeurinine şıday almay, key ru beti auǵan jaǵına qaşqısı kelse - onıñ da sebebi bar. Abılayğa bir taypanıñ körgen zābirinen, bar qazaqtı şaşau şıǵarmay ustau qımbat. Altınemel ayqasınan keyin ol öziniñ aǵası Jolbarıstı Qıtay boǵdıhanına jibergen. Bul kezde Qıtay āmirşileriniñ arasında özara qırǵın, baq talastıq kürester qattı jürip jatır edi. Abılay kelissözge dāl osı tus durıs dep tapqan. Qıtay imperatorı Hun Lı özine qarsı bas köterip, künde janjal şıǵarıp otırǵan Şıñjañ qazaǵı men uyǵırına qazaq eli qosılıp ketpesin dep qauiptenip, qazaq hanınıñ elşisin sıy-siyapatpen qarsı alǵan. Abılayğa knyaz degen at berip, qundız işik, jibek kilem tārızdi köptegen tartu-taralǵıların jibergen. Osı berilgen köp sıylıqtıñ işinde sol jılǵı Qıtay kalendarı da bar edi. Bunı Qıtay imperatorı, tek özderiniñ mādeniätiniñ ülgisi retinde ğana emes, qazaq eli budan bılay qaray kün, ay, jıl sanattarın şürşit esebimen jürgizsin dep ādeyi jibergen. Bu da basqa jurtaq öz āserin tıgizudiñ bir jolı... Eki jıl ötkennen keyin, yaǵni bir mıñ jetti jüz elu segizinşi jılı Şıñjañdağı uyǵır men qazaq köterilisin qan-josa etip basqannan soñ, Qıtay āskeri qazaq jerine qaytadan kirgen. Bu jolı olar Tarbaǵatay tauınan tömen tüsip, Kökşe teñizge deyin jetken. "Aqtaban şubırındağıday" Qıtay āskeriniñ jolındağı bükil qazaq auıldarı "şürşit kele jatır" dep tağı bosqan. Keşegi kökoray şalǵın, bıqıǵan maldı auıldardıñ ornına, şegirtkesine deyin jelingen, örtengen orman, qulazıǵan qu dala qalǵan... Abılay şürşitke tağı qarsı şıqtı. Ayaköz tusında bolǵan qırǵın soǵıs-ta öldim-taldım dep jınaǵan āskerimdi qırıp almayın dep, Qıtaydıñ qurt-qumırsqaday qaptaǵan qolınan ol tağı şegingen. Osı jolǵı ayqasta Malaysarı batır oqqa uştı. Şeginip kele jatqan qazaq qolı onı qazir "Malysarı tauı" dep atalatın qumdaut töbeniñ basına ākep qoydı.....Hun Lı qanşa qaharın tökkenmen de, Abılay Rossiyadan qol üzbedi. Qol üzudiñ ornına, jumsaq jastıqtardıñ üstine qanjar tırnaqtı ayaqtarın qo- yıp mülgi qalǵan aybarlı arıstañǵa uqsas orıs bekinisterine jaqınday berdi. Al qazaq jerine kire bergen Qıtay aydaharı, tumsıǵın kökke köterip, küzdiñ kelip qalǵanın bayqap, qanday qauipke bara jatqanın endi sezip, tez jürilip keyin burıldı da aldındağı Tarbaǵatay tauına qaray qayta örmeledi...

Qıtay aydaharı orıs bekinisteri tizilip qalǵan bul ölkeden oñay oljaǵa kenele almaytının tez tüsingen, Biraq sol jılı ol qaytadan jüz seksen bes mıñ āskerin Şıñjañ şekarasına ākep tökken. Rossiyanıñ buǵan qarsı şıǵar dāleliniñ de, mümkindiginiñ de joqtıǵın paydalanıp, endi ol bükil Orta Azıyanı jaulap almaq boldı. Qanday qauip tuǵanın uqqan Hıua, Buhar, Qoqan, Auǵanstan āmirşileri özara arazdıqtarın tastap, bükil musılman qauımı bop şürşitke qarsı "gazauat" soǵısın aşuǵa uran saldı. Bul urannan musılman dinindegi Abılay da, Kişi jüzdiñ

hanı Nuralı da bas tartuğa tiisti emes edi. Özi qol astına kirgen Rossıyanıñ Qıtaymen tatu-tätti ekenin sıltau etip, Nuralı han "gazauat" küresine qosılmadı. "Gazauatqa" birikpeuge Abılay da jol taptı. Bir jağınan bu da Rossıya qol astında bola turıp, onıñ ruqsatınsız Qıtaymen ülken soğısqa bara almaytının eskertse, ekinşi jağınan öziniñ şürşit boğdıhanımen kelisimge kelgenin ayttı. Jaqında ğana Abılay otız aq boz arğımaqtı tartu etip, Ordaşı bïdi bas etip, Hun Lïğa otız aqsaqalın jibergen. Qıtay boğdıhanı bunı "bükil qazaq eline bastıq" jäne kimde-kim Cïn memleketine qastıq etse, oğan ölim jazasına deyin ükim qoldanuğa qaqısı bar degen "filin" - ukaz bergen. Al şınında, Abılayğa ata-babasınıñ dästüri boyınşa munday kelisimsözderdiñ qunı bes-aq tün edi. Qağaz betine tüspegen uädelerin qazaq handarı, köñiline jaqpasa, op-oñay buza beretin. Abılaydıñ gazauatqa qosılmauna sebep bolğan - Orta Aziya musılmandarınıñ bir qauım bop, Auğan hanı Ahmetti bar äskerine qolbasşı etui edi. Qazir Ahmettiñ qaramağında jetpis bes mın äsker bar, eger şürşitpen soğıs aşpağan künde, bul qalıñ qol qayda baradı? Köp jıldan beri ünemi soğısıp, äbden qaljırağan qazaq jasaqtarı bunday äskerge qarsı tura alar ma? Odan da... Türkistan jerinen köñili bar bul handardıñ äskerleriniñ qabırğaların sındırıp, şürşitter uyqı-tuyqısın şığarsa bizge payda degen. Ärine, küngey jağınnan şürşittiñ körşi bola qalı da qazaq eline tüimdi emes. Biraq Rossıya bekinisteri qur ğana qazaq jerinde me, bir şeti şıǵısta, Qıtay qabırğasımen şektes, sonau ulı Muhıtqa deyin sozılıp jatır ğoy... Bul Qıtay boğdıhanı sanasatın jağday.

Al Abılay Şıǵıs mäselesin osılay tüyip qoyıp, Qızıljarda orıs tilin üyrengen balası Tuǵıldı bas etip, özin üş jüzdiñ taǵına bekituin ötinip Peterburgke, Ekinşi Ekaterina äyel-patşağa elşiler jibergen. Üş jüzdiñ "ıǵı jaqsıları" Abılaydı aq bïeniñ sütine şomıldırıp, aq kïgizge köterip "Ülken Ordağa" han saylağanmen, äyel-patşanıñ qol astındaǵı bar qazaq eline hansıñ degen ukazı şıqpağan. Ärine, bar qazaq eline Abılay han bola qalğan künde, osı mezgildi kütip jeñ işine tıǵıp kelgen qandı tırnağın aq patşanıñ özine de körsete bastauı mümkün. Resmï türde bekitilmey jatıp, bar qazaq onı öziniñ hanı dep tanıp, soñınan eruge bar. Al bekitilgen künde... Joq, qatın patşa aqımaq emes. "Eseñgiregen elge esti bastıq beruge bolmaydı, odan da eseñgiregen elge eseñgiregen bastıq berseñ - qaramağındaǵı jurt sağan qarsı bas kötere almaydı"...Abılay ädettegisindey erte oyandı. Tañ seleulenip atıp qaptı. Qız köylekşeñ bükşiiip ayaq jağında otır. Tarqatılıp ketken qoyu qalıñ şaşı üğın köme, bükil denesin jauıp, jerde şubatılıp jatır. Tek bop-boz bop aqşa jüzi ğana körinedi.

- Qanday tilegiñ bar? - dedi Abılay, öziniñ qızdarımen şamalas jas suluğa. - Ayt, orındayın!- Tilegim bireu-aq...Qız üninen renjigendik sezilmedi.

- Bir qızdıñ quşağında bir taypa eldiñ taǵdıru turğan joq, han iem... Munı men de uğamın. Biraq qattı dauıldı küni tek qıran qus qana öz baǵıtınan adaspaydı. Jurttıñ bári qıran emes. Alasapıran kezdegi jurttıñ bir tabansızdıq körsetkenin keşiriñiz! Qız sözi Abılayğa unadı.- Jaqsı. Al öz bauırlarıña qarsı sadaq bezegen ana eki aǵandı qaytemiz? - Adasqanıñ ayıbı joq, qaytıp üyirin tapqan soñ...

Abılay ezu tarttı.- Biz olardıñ "üyirin tapqanın" qaydan bilemiz?- Bosatıp köriniñiz. Eger sizge erse, öz ayıbın özderi juğanı.- Al ermese şe? - dedi Abılay.

Qız quanıp ketti.- Onda, meyliñiz. Qanday jigittiñ taǵdıru bolsa da, öz eliniñ taǵdıruınan qımbat emes. Abılay şañıraqtan közin almay bozarıp kele jatqan tañǵa qarap uzaq otırdı. İä, qol astınan qaşıp ketpek bolğan Qoñıratıñ birneşe adamın ayamay jazaladı... Al qalğandarınıñ köñilderi endi qalay qaray auadı? Üysin, Jalayır, Dulat, Alban, Suan sıyaqtı Ulı jüzdiñ beldi ruları ne demek? Bular Abılaydıñ isin qoş köre me, joq pa? Bul rulardıñ köp jigiti qazir han

jasaqtarında. Al erteñ sol jigitter qazaq eli Qoqan äskerimen betpe-bet ayqasuğa tura kelgende Abılaydıñ qattılığına ökpelep, Qoqan jağına şığıp ketse qaytedi?

Han qızğa köz qüiğın tağı bir audardı da lām-mīm demesten, ornınan turıp, üyden ün-tünsiz şığıp ketti. Ol tağı bozğılt reñdi aspanğa qaradı. "Aqqu qustı körmegeli ne zaman!" - dedi äldenege küyingendey, biraq sol sätte-aq boyın jınap aldı. Ananday jerde turğan küzetşini özine şaqırdı. - Şabarmandardan habar bar ma?

- äli eşkim oralmay jatır. Abılay Qazıqurt jaqqa köz tastadı. Tau eteginde köringen salt attılar han ordasına qaray kele jatır. Kenet at dübiri estildi. Quyındata şapqan salt attılar aul sırtına kep toqtay qalğanda, Abılaydıñ jüzi jılıp sala berdi. Bul kelgen Qıpşaq Mañday batır men Kerey Janay batırdıñ jasaqtarı edi. Olar osı Qaratau mañındağı ilik-şatıstarında qonaqtap jürüp, elderine äli qayta qoymağan-dı. "Attan!" degen ayqaydı estisimen, Abılay ordasına jetken betteri...

- Buqar jırauğa kisi jiberdiñder me? - dedi Abılay. Däyekşi jauap qaytara almay qaldı. Hannıñ qabağı tüyilip ketti. Bir kezde özine tirek bolğan jırau men hannıñ arası künnen-künge suyi bastağan. Qoñırat eline istegen rahımsızdığın körip, Buqar jırau aşulanıp, keşe han aulınan jürüp ketken. Qazıqurttıñ küñşığıs jağınan tağı bir şañ körindi. Quyğıta şapqan şabarman atınan domalay tüsip, han aldına tize бүkti.

- Aldıyar, Jalayırdan bizge tek tört-bes jüz ğana jigıt qosılatın türi bar...

- Qalğandarı şe?- Qoqandıqtardan qaşpaq bop üylerin jığıp jatır.

- Osınday habardı Ulı jüzdiñ basqa rularınan da aldıq! - dedi däyekşi jigıt.

- Sonda qay jaqqa qaşpaq?- Alaköl tusına. - Şürşittiñ şoqparınıñ astına barıp tığılmaq pa?! - Dausınıñ qalay qattı şığıp ketkenin Abılaydıñ özi de sezbey qaldı.

Biraq, tüs aua, şabarmandardıñ aytqanınday haliniñ taqa jaman emes ekeni anıqtaldı.

Abılayğa qanşa narazı bolğanmenen şürşit pen Qoqan ozırlığı tübi qattı tıetinine şek keltirmegen Ulı jüzdiñ köp ruları köp keşikpey özderiniñ jigitterin Abılaydıñ aq tuınıñ astına tegis äkelmek degen habar estildi. Budan keyin, ile-şala Bökey men Sadır batır bastağan Dulattıñ qalıñ qolı kele jatır degen söz de aul şetinde düñk ete qaldı. Al Sırğalı Elşibek batırdıñ der kezinde jetuine Abılaydıñ özi de kümāndanbağan... - Künākār Bojban runan jazalanbağan qanşa adam qaldı, - dep suradı Abılay kārı qılış jasağıniñ bastığınan. - Aldıyar, öziñiz ölimge buyırğan köterilis başlılarınıñ beseuin ğana at quyırığına baylap ülgirdik... Qalğanı qol-ayağı baylaulı otr...- Bosatıp jiberiñder tirilerin!.. Tutqınnan bosanğan Bojban jigitteri arqan batqan bilekterin sipay, zamatta üydi-üyine taray bastadı.

- ädiletli ükimiñnen aynalayın-ay, qudiretti han iemiz! - dep ananday jerde turğan Bojban aqsaqaldarı, mañırağan qoyday, şulasa batarın berdi.

"Bes adamın at quyırığına baylağanımdı körgen soñ bular mağan batarın berip jatır, - dedi Abılay işinen, - jazalamay bārin birdey keşe bosatıp jibergenimde, bugün bul alğıs bolmas edi!". Kenet Abılay "Jambek! Qambek!" degen sıbırlay şıqqan ün estidi. Burılıp edi, ketip bara jatqan jigitterdiñ işinen öziniñ eki ağasın şaqırıp turğan Qoñırat aruın kördi. Eki ağası qızdıñ janına keldi. Älde neni suradı. Sodan keyin ekeui üyelerine qaray jügire jöneldi.

"Osı ekeuin beker bosattım-au", - dep oyladı Abılay tağı da, biraq sol sätte-aq olardı esinen şığardı. Tek bir jeti ötkennen keyin ğana, bireuge istegen jamandıqtıñ joyılmaytınına, qandı kektiñ bāribir jürek tübinde saqtalatınına közi jetti.

Abılaydıñ gazauat uranına qosılmağanın paydalanıp, Qoqan āmirşileri onı birjolata qurtpaq edi. Olar бүkil musılman qaumına: "kimde-kim Abılayğa jārdem berudi oylasa, onı alla

tağalamıñ qarğısı atsın" dep jar saldı. Biraq dinî dâstürge onşa berik emes qazaq dalası buğan mãn bergen joq, öytkeni bul ejelden kele jatqan öziniñ ädet-ğurpı bar el. Dindi qorğau- dan köri, jerin qorğau ata-babadan qalğan mîras. Osı dala zañına salıp, Samarqant, Hîua, Buhar, Qoqandardıñ mıñ san mînaletterinen qazaq hanına "lağnat" aytıp jatqandarına qaramay, Ulı jüzdiñ köp rularınıñ jigitteri Abılaydıñ aq tuınıñ astına jinaldı.

- äy, Turımtay şabarman! - dedi Abılay dauısın köterip. Şabarmandardıñ işindegi eñ pısıq, jarqın jüzdi bala jigiti hannıñ janına jetip keldi.

- Ne aytasız, aldıyar? - Jalayır auıldarına qaytadan şap. Tezirek jetsin de. Eger der kezderinde kelmese, Qoqan urısınan keyin, Qoqanğa tuğan kep, Jalayır bîleriniñ de basına tuıp jürmesin! Sonı eskert! - Al eger jauap qayırmasa şe?

- Mâ, meniñ qamşım... Jauap qayırmaıtın bolsa aldarına tasta da, öziñ keyin şap!

Şabarman üyden ata jönelde. Keñ dala soyl ustağan salt attılarğa tola bastadı. Qazıqurt tauınıñ basınan keminde on şaqırımday jer ap-ayqın körinedi. Abılay älsin-älsin batıs jaqqa köz tastap qoyadı. Bireudi sabırsızdana kütkendey. Hannıñ nege osınşa tıtırşıp turğanı janındağı serikterine de ayan. Han Buqar jıraudıñ keluin kütken edi. Bul künde äbden qartayğan Buqar jırau burındı-soñ- dı qazaq körmegen qızıq adam edi. Ötkir tili, alğır oyı üşin, onıñ üğına talay ret mauıtı şapandar jabılğan. Biraq jırau olardı janındağı serikterine tartıp, özi könetoz şidem şekpenimen qalatın. Al qıs bolsa kieri - tüye jün qalıñ küpi, tozıǵı jetip qalğan qarsaq tımaq. Keyde jorıqqa minetin atı da bolmay qaladı. Söytse de, Buqar jırau kelip tüsken aul qızıq- dumanğa batatın. Ülkeni men kişisi tik turıp kütetin.

Osı kâri bürkittey tuğırda otırıp qalğan qart jırau han kemşiligin jurtt közinşe batıra aytqanmenen, Abılaydıñ negizgi isterin qoldaytın, onı jurtt jetkizetin jarşısı bolatın! Biraq, soñǵı jıldarı äygili jırau Abılaydıñ qatıgezdik, jan şoşırılıq köp isinen köñili qalıp, han qıyanatın aşıq ayta bastağan. Burınǵıday emes, han ordasına da sîrek körinuge aynalğan. Jıraudıñ bul qılıqtarı Abılaydıñ köñilin böle beruşı edi. Buqar kedey bolğanmenen, sol kedey qalıñ buqarağa jumsaytın quralı ekenin han jaqsı tüsinetin. Al han qanşa aybarlı, qaharlı köringenmen sol kedeylersiz, "impramsız" oylağan isiniñ birde-birin orınday almaytını taǵı oğan mâlim.

Bir kezde osı bilgir jırau Abılaydı Rossiyamen qol ustaspaqşısıñ dep ayıptağan. Soñınan, bul odaqtasu - qazaq dalasın şürşitten aman alıp qaluğa kerek ekenine közi jetip, Abılayğa burınǵısınan da jaqınday tüsken. Endi onı bükil qazaq eliniñ basın qosa alar birden-bir hanı sanağan. Biraq, oylağan maqsatına jetu üşin qanday qatıgezdikke de bolsa dayın hannıñ keybir qılıǵı keyingi kezde Buqardı şoşıtıp, Abılaydan irgesin aulıq sala bastap edi. Keşe ğana Abılay burınǵılarınınan da soraqı, jan şoşırılıq qılmıs istedi. Hanğa baǵınǵısı kelmegen Qoñıratıñ bes bastı adamın at quyrıǵına baylatıp, ayuandıqpen öltirdi. Bul qılmıstı han aulıdan aulıq jerde jasırın istetkenmen, jırau bilip qalğan. Aşulı jıraudı äli de bolsa öz ordasına ustamaq bop, Abılay onıñ aldına öz jılqısınan aydatıp äkep ataqtı boz ayǵırdıñ üyirinen bir jüyirgin sıyǵa tartqan. Mümkin, sol sıylıǵı teris ketpegen bolar, mineki, ünine üş jüzdiñ balası tegis qulaq salğan Buqar jırau qasında bir top adamı bar, han ordasına qaray kele jatır... Biraq qıraǵı köz Abılay, Buqar jıraudıñ astında öziniñ báz-bayaǵı topay torısı ekenin anadaydan-aq kördi. Bul han tartına ilikpeudıñ belgisi edi. Ädette jırau aulıdıñ tu sırtınan dombırasın tartıp, el köñilin köteretin köp tolǵaumıñ birin ayta kelişı edi. Bu jolı onıñ biri de joq. Tayau kep, dayaşı jigitterdiñ kömegimen attan tüsti de jaqınday berip hanğa basın idi.

- Arsıñ ba, Abılay han! - Barsıñ ba, jıraum. Jolıñız oñ bolsın!

- Bükil dala jılağan jurttıñ köz jasımenen saz balşıqqa aynalıptı... At tuyağın äzer alıp keldi, aldıyar! - Hanğa qarsı şıqqan bülükşiler öz jazasın aluğa tüis.
- Büyte berseñ, köp keşikpey, sağan bükil qazaq dalası qarsı bolıp köriner, han üem...- Meniñ ornımda öziñ bolsañ ne ister ediñ, äülüem?!
- Ata meken jerinen su şığıp pa bul jurttıñ? Eñ bolmasa sonı suramaysıñ ba, aldıyar?
Şetinegen handıqtı qan tögumen jelimdey almaysıñ, Abılay.
- Astıñdağı atıñ jürdek bolsa, qamşılaudıñ qajeti bolmas edi... Toz-tozı şıqqan tobırdıñ basın qosa almay-aq ötetin şığarmız bul dünieden!
- Handa qırıq kisiniñ aqlı bolmauşı ma edi?
- Bul jurt äzäzildiñ tiline erip, jat elge köşpeksi... Aruanaday azınap, apşımdı quira bergenşe, aqlıñ bolsa aytsañşı, jirauım. On eki qanat aq ordada keşke taman han keñesi bastaldı. Bul şaqqa deyin jağday äbden anıqtalğan-dı. Jan-jaqqa jiberilgen barlauşılar tegis oralğan. Qoqan hanı Qıtay boğdıhanına elşi jiberip, äskeriniñ negizgi bölegin qazaq dalasına qaray attandırğanı belgili boldı. Ärine, munı Qoqannıñ jas hanı şürşitterdiñ aqlınsız istemegeni de mälim edi.

Qoqan äskeri qazaq jasaqtarınan anağurlım köp. Biraq sapa jağınan Abılaydıñ attı sarbazdarınan köş tömen. Onıñ üstine bulardıñ işinde öz bauırlarına qarsı soğısqsı kelmeytin qazaq jauıngerleri de bar. Han keñesi Bökey, Sağır, Jabay basqarğan Ulı jüzdiñ qoldarı Qoqan äskerin Badam men Arıs özenderiniñ boyında qarsı alsın dep şeşti. Alğaş-qı ayqastan keyin äsker keyin şeginip, Qoqan qolın özimen birge qazaq dalasına qaray erte beruge tüisti. Bul kezde Elşibek sarbazdarımen tolıqtırılğan Abılaydıñ öz gvardıyası Saurandı orağta Taşkentke barıp tımek. Qısqası, Qoqan hanı qazaq jerin alamın dep jürgende, qazaq äskeri onıñ öz üyinde bülük şığarmaq. Al Taşkenti qorğap, Abılay men Elşibekke qarsı tura alar sol tustağı Şanısqılı men Qañlı ruların qazaq jağına şıǵaru üşin, bir top aqsaqalmen Buqar jirau attansın delindi. Abılay sautın kiyuge ordağa kirdi.

Qız äli ketpegen eken. Abılay onıñ jüzin qara köleñke üy işinde jöndep körmegen-di. Endi suqtanıp qaldı. Qızdıñ sululuğı sonşalıq, onı qııp tas- tap ketudiñ özi de qım edi. Qızdıñ atı han auzına özinen-özi tüsti. - Surşaqız, - dedi Abılay, - ayttırıp qoyğan jeriñ bar ma edi? Qız uzın kirpikterin joǵarı köterip, sopaqtı kelgen ülken közderimen hanğa jaudırap qaradı. - Üş jüzdiñ hanına onıñ qanday bögeti bar? Qız sözi Abılayğa tağı unadı. - Jaraydı, Surşaqız, - dedi ol, - jorıqtan aman-esen qaytsam, äkeñe qırıq jetimdi matap berip, özim quda tüsem. Qızdıñ surşa beti du etip qızarıp ketti, közinde quanış säulesi jarq etti. Abılaydıñ boyın bir orasan quanış bilep ketti. Osı jasqa kelgenşe talay uzın etektini jolıqtırdı. Biraq oğan bireui de munday unap körmegen-di. Jigit bolıp at jalın tartıp mingeli, basınan ötkizgeni kileñ jorıq, urıs, talas. Alğan äyelderiniñ bärimen de tek tösek üstinde tanıstı. Surşaqızben de solay kezdesti. Biraq ol qartayǵanda kez bolğan eñ qımbattı qazınası tärizdendi. Däl osı sätte "tañdağan qızımdı ğana qatın etermin" degen jas kezinde bergen serti esine tüsti. Abılay bolmaşı ezu tarttı. "Peşeneñe jazılsa aspandağı aqqu da ayağıñnıñ astına tüsedi eken". Surşaqızdıñ közi tağı jarq ete qaldı. Joq, ol qazır tündegi Abılaydan zäresi uşıp qorıqqan jas öspirim qızǵa uqsamaydı. Bul endi aybarlı hannıñ süyikti äyeli! Qıyanat körsetken älemmen atısuğa bar sulu! Abılay sırtqa bettegende, Surşaqız birge ere şıqtı. Qaptağan jurttan uyalğan joq, Abılaydıñ aldınan köldeneñ tarta bergen tulparına handı qoltıǵınan köterip özi mingizdi. Abılay eñkeyip Surşaqızdıñ mañdayınan sipadı da, artına burılmastan, kütip turğan qolğa qaray jele jöneldi.

- Qoş bol, arısım, - dedi kübirlep, - sau barıp, aman qayta gör, qaterli sapardan...

Surşaqız ketip bara jatqan qoldıñ soñınan közin almay uzaq turdı. "Ordadağı künimderiñdi alıp ket" dep aytqısı kelgen Abılay nökerleriniñ biri ökteimdey basıp qızdıñ janına keldi. - Bıkeş, - dedi ol kekete, - bugün han töseginde uyqıñız äbden qanğan şıǵar. Endi üyiñizge qayta berseñiz de boladı. - Kim aqurıq bastıǵı?

- Aqurıq bastıǵı Jamantay. Al sizge bastıq boluǵa men de jaraymın-au deymın...

- Şaqır Jamantaydı! Jigit birdeme aytpaqşı bolıp kele jattı da kilt toqtadı. Hannıñ bir tündik "jas üis" qızmetine ğana jarap, saǵı sınğan qızdardıñ pişinderindey emes Surşaqızdıñ tákapparlıana qalǵan kelbetinen ol qız basına "baq qusınıñ" qonǵanın ańǵarıp, şoşıp ketti. "Osınıñ özi Abılayǵa unap qalǵanıñ qay jaǵında, - dedi işinen, - közi jābir körgen jan sıyaqtı emes, bir mol quanışqa kenelgende jalın atıp tur eken, kārı neme, qatını etip almaşa netsin". - Jamantaydı şaqır dedim ğoy, men saǵan! Qızdıñ üni burınǵısınan da ızbarlı şıqtı.

- Qup! Nöker Jamantaydı tez-aq alıp keldi. Sirā ol jolay öziñiñ oyın aqurıq bastıǵına jetkizgen bolıu kerek, baluan deneli Jamantay juası keldi.

- Ne aytasız, bıkeş! - Aytarım eki söz. - Biri - mına beypil auız jigıtke, denesiniñ eñ maylı jerinen qırıq qamşı düre soǵıñız. Añqau minezdi Jamantay şoşıp ketti.

- Oybay-au, onda ol atqa otıra almay qaladı ğoy. Qız jımıya ezu tarttı.

- Onda şalbarın şeşip, qalaqaymen oñdap turıp on ret urıñız! Ekinşi buyrıǵım: otaǵasım jauın jeñip jorıqtan qaytqanda aldınan şıǵuǵa, jügen-quyısqanı, er-toqımı aq kümisten qaqtalǵan aqboz jorǵa dayındañız! Bul sözderdi aytıp turǵan Surşaqız hannıñ eñ süyikti qosaqı ekenin tüsingen Jamantay...

- Qup, aytqanıñız orındaladı, hanşa... - dep basın idi. ...Üş künnen keyin Ulı jüz äskerleriniñ qoqandıqtarmen urısı Türkistan şaharınıñ künşığıs jaǵında bastaldı. Qoqan ämirşisi älim han jurttı özi erte bilgenmenen, soǵıs tāsiline qanıqpaǵan, äskerı tājirıbesi az jigıt edi. Bojban auldarına jibergen tıñsıları arqılı Abılay ordasında bolǵan oqıǵanıñ bärin bilgen. Özine qanday qoldıñ qarsı şıǵatınıñ da estigen. Tek bilmegeni - Abılay men Elşibek batırlardıñ tört mıñ qolmen bir büyirinen Taşkent şaharına qaray ötip ketkeni ğana edi. Artında jau bar dep oylamaǵan älim han men kārı tarlan Erden batır bar äskerin Türkistan tusına tökken. Alpıs sana qolǵa ie bolǵan jas han Ulı jüz äskeriniñ betin qaytarısımın, olardıñ soñınan quıp berdi. Bökey, Saǵır, Jabay basqarǵan jasaqtar, köşpeli eldiñ ejelgi tāsilin qoldanıp, ustatpay, qur şegingen de otırǵan. Tājirıbeli Erden batırdıñ "bos qua berudiñ qajeti bolmas" degenine qaramay, jauingerleriniñ köptigine sengen älim qazaq jigitteriniñ soñınan qalmaǵan. Söytip olar özderiniñ artqı şebinen tipti alistap ketken. Bul kezde Abılay men Elşibek basqarǵan dört mıñ qol Taşkentke kep tidi. Taşkent qorǵanşılıarı qarsı tura almadı. Bulardıñ köbi han ämirimen, kün köris şaruasınan amalsız qol üzgen qala jataǵı, jalǵız attı dıqan, ne bolmasa äli soyl silteudi jöndep üyrenbegen, tek batırlardıñ keu-keuimen "şapqınşılıardı qırıp salmaq" bolǵan bala jigitter edi. Bular qazaq attı äskeriniñ tegeurinine şıday almay, şahar kiltin Abılayǵa äkep tapsırdı.

Al Türkistandı ala qoyamız dep lepirip kelgen qoqandıqtardıñ negizgi küşi kenet şeginuin toqtatıp, taban tiresip turıp alǵan qazaq äskerine tötep bere almadı. Jan-jaqtarınan japa-tarmaǵay san ret at qoysa da, say-salaǵa bekinip alǵan Dulat, Jalayır, Üysin jigitteri jaudı mañına justpadı. Qarday boraǵan sadaq jebesini men pilteli mılıqtıñ oǵına şıday almay, qoqandıqtar jel ürlegen şöptey, keyin qaray san ret japırıldı. Keyde tipti qazaqtıñ salt attı jauingerleri özderine qarsı düre qoya berip, köp jigitterin nayzamen tüyrep jer quştırdı. Urıs

osılay üşinşi künge sozıldı. Özderiniñ köptigine sengen qoqandıqtar, endi aqırğı ayqasqa dayındalğan. Däl osı sätte "Taşkentti Abılay han basıp alıptı!" - degen habar jetti. Buğan qosa "Buqar jırau barıp azgırıp, Taşkent mañındağı Qañlı auldarı tağı qazaq jağına şıǵıp ketipti. Abılayǵa kömekke Arqadan köp äsker kele jatır-mıs" degen suıq söz taradı.

älim han men Erden batır Taşkentti Abılaydıñ alǵanına közderi jetkennen keyin, endi özderi qaşuǵa mâjbür boldı. Älim men Erden Abılayǵa elşi jiberip bitimge keluin suradı. Abılay jurttı endi dürliktire berudiñ kerek emestigin eske alıp, tez-aq bitimge keldi. Bul bitim sol burınǵı bitimdi küşinde qaldırdı. Tek qoqandıqtar osı jolǵı soǵıs şıǵındarın tolıq töleytin bop kelisildi. Jäne qaramaǵındağı qazaq rularınan alım-salıq almaytın bop uädelesti. Osılay özderine tüimdi bitimge qol jetkizip qazaq jauıngerleri Qaratauǵa qayttı. Şat-şadıman qalıñ qol. Bort-bort jelgen kileñ säygülük qazaqı jılqı. Abılaydıñ aq tuın kötergen qalıñ qoldıñ aldında bir top jas jigitter. Bulardıñ mingenderi jal-quyrıǵı tüyilgen qamıs qulaq, bökken san jüyrik, ne bolmasa qulan qandas bota tirsek sülikten jaratılğan budan. Olardan keyin Buqar jırau, Elşibek, Saǵır, Bökey, Jabay batırlar qorşağan han Abılay. Astında omırauı salaqulaş, jotası taqtayday quyma tuyaq qara kök; qattı ayañ mayda jelispen älde neni äñgime etip, qarq-qarq külisedi. Bäriniñ de jüzinde şattıq, qorjındarı toq. Tek bir-aq adamnıñ qas-qabaǵı jabıñqı. Älsin-älsin uzın murtınıñ uşın tistep, äldekimge azuın basıp kele jatqanday, alǵa qaray sabırsızdana enteley jortadı. Anda-sanda Abılaydı tu sırtınan oqtı közimen ata qaraydı. Bul - mort minezdi, hanǵa degen aşuı äli tarqamağan Qoñıratnıñ batırı Qanıbek edi. Qos batırdıñ bireui jau qolınan jaraqattanıp hal üstinde elge qaytqan. Qoñırat jigitteriniñ aldında Qanıbek jal- ğız özi. Soñındağı jigitter bir-birine sıbırlap qana söylese.

Tutqınnan bosanǵannan keyin kökeylerinde tek el namısı, qaynağan aǵayındı qos batır dereu Qoñıratnıñ er jürek jigitterin jınap, Saǵır qolına kep qosılğan. Al bosanularına qarındası Qundızdıñ sebep bolǵanın, onıñ Abılaydıñ töseginde tünep şıqqanın bilmeytin. Qos batırdıñ mort minezderinen habardar aulı adamdarı olarǵa Qundız jayın aytuǵa qorıqqan. Älim hanmen kezdesken urısta ekeui de ğajayıp erlik körsetti. Biri jaralanıp keyin qaytqan da, ekinşisi - kişi batırı Qanıbek, aǵası Janıbektiñ ornın joqtatpauǵa tırısқан. Erligine erlik qosıp, qan maydanda jan ayamay urısқан. Osınday qanqızu bir şayqasta, Qoñıratnıñ batır jigitteri qaşıp bara jatqan qoqandıqtardı soñına tüsip şoqparımen kök jelkeden däldey urıp kezek tüsirip kele jatqan. Atı ekpindey jetken Qanıbek bireuin endi uram dep şoqparın iñǵaylay bergende älgi atınan qarǵıp tüsip, tura qalǵan.

- äy, sauǵa! Jan sauǵa! - degen anau buğan ottı közin qaday. Bul - Erdenniñ inisi Eralı edi. Eralınıñ jaman atımen, burınnan da tanıs Qanıbek endi orasan doldana tüsti.

- Körseteyin men saǵan jan sauǵanı! - dedi ol şoqparın iñǵaylay tüsip. - Ayta ber imanıñdı, qara jüz! Jau qolında öziñiñ jalǵız qalǵanın körgen Eralı Qanıbektiñ ayamaytının birden tüsinip, endi jalınbay öluge bel budı.

- Satılǵan! - dedi ol Qanıbekke uday aşçı tilmen. - Jalǵız qarındasıñ Qundızdıñ abıroyın satıp, Abılaydan janıñ äreñ qalıp edi, men senen ötken qara jüz emespin, mä, öltire ber! Qanıbek şoqpardı qos qolday silteı. Eralınıñ bası bıt-şıt bop, müi şaşırıp, denesi kürs etip jerge qulap tüsti. Qanıbek artına burılıp qarağan joq, Eralınıñ jañaǵı sözderi qulaǵınan ketpey, bireu jüregine qanjar suǵıp alǵanday, bop-boz bop dirildep, öz jigitteriniñ janına äzer jetken. Sol küni öziñiñ bir senimdi jigيتينen aulı aqsaqaldarınan "el jaqsıları" Qundızdı Abılay tösegine aparıp salǵanın, Qundızdıñ oǵan qarsı bolmaǵanın, erteñine Abılaydıñ bulardı bosatıñdar dep buyırıq bergenin bildi. Endi onıñ jüregine namıs, aşu qorlanu - bäre jınalıp,

jılanday qadaldı. Jurt betine qaray almay, sol küni tünde jigitterinen bölünip jeke qonıp şıqtı. Sol künnen bastap eşkimmen de söylespey, aşığa bulığumen boldı. Namıstanıp, janı küyingen Qanıbek bir mezet Abılaydı jarıp öltirudi oyladı. Biraq onda mına jurt jündey tütüp, han tösegine barğan uyatsız Qundızdan kegidimdi ala almay qalarımın dep seskendi. Abılaydı öltirudi ol endi soñına qal- dırdı. Kün bata qalıñ qol Qazıqurttıñ etegine tayadı. Jigitteri jaudı jeñip kele jatqanına quanıştı Qarataudağı qalıñ eldiñ aqsaqaldarı men qız-bozbalası aldınan şıqtı. Eki jaq tayay bergende, Qanıbek aulı jastarımın aldındağı aqboz at mingen qarındası Qundızdı kördi. Eralınıñ aytqan sözderi qulağıñınñ tübinen ap-anıq estilip, jüregi tağı da uday aşıp ketti. - Abıroyın satıp masqara bolğan azğın qarındasıma da ölim! Momın eldi qan qaqsatqan, han Abılay, sağan da ölim! - dedi Qanıbek iştey, qandı ükim aytıp. Köp işinen turıp atsam jazıqsız bireuge oğım tüip keter dep, ol jasaq şetinen bir büyirlep oñaşa şığa berdi. Buğan eşkim bälendey köñil de bölgen joq. Jele jortıp kele jatqan eki top birine-biri tayau kep toqtadı. Aulı tobınan aq boz at mingen Surşaqız ğana alğa qaray qozğaldı. Sirã, jeñis İesi Abılaydı quttıqtamaq bolıu kerek. Biraq ol auzın aşıp ta ülgirmedi, ısılday kep qadalğan qozı jauırın oq onı at üstinen jerge uşırıp tüsirdi.

- Al endi ekinşi jebem, Abılay han sağan! - dedi äskerdiñ bir büyirinde oñaşa turğan Qanıbek qoramsaqtan sauit buzar oğın alıp. - Sodan keyin, aq semser, sen malınarsıñ özimniñ istıq qanıma! Qanıbek sadağın oqşau turğan Abılayğa kezey berdi. Biraq tartıp qaluğa ülgirmedi. Öziniñ sol jaq qoltıq tusınan kep qadalğan süyir uştı qayıñ oqtan teñselip barıp at jalın quşa qulap ketti.

Surşaqızdıñ oqqa uşqanın añğarıp qalğan Abılay, jalt burılğanda, qız ağası Qanıbektiñ de jerge qulağanın kördi. Atınan tüsip qızdıñ qasına bardı. Bir tizerlep otırıp, qızdıñ äli nurı sönip bitpegen qaraqat közderin japtı.

- Kim attı Surşaqızdı? - dedi aynalasına qarap. - Ağası Qanıbek batır, - dedi küzet bastıǵı.- Nege attı?- Bilmedim.Han qulap jatqan Qanıbekke qaradı. - Ananı kim attı? Bul kezde jası mosqaldanıp qalğan Qapan mergen alğa şıqtı.

- Men.- Nege attıñ?- Eger men onı atpağanda, ol sizdi atatın edi. Sadaq jebesin sizge qaray meñzedi. Abılay bul oqıǵanıñ mánisin endi tüsine bastağanday boldı. Jüregi alay-tüley bop örtenip, Surşaqızdan ayrılıp qalğanına qattı ökinip tursa da, tis jarıp sır bermedi. Tek älden uaqıtta barıp: - Jer ortasına kelgende bir quanışqa jettim be dep edim, quday, onı da qımadiñ ğoy, - dedi kübirlep.

Jurt aybarlı Abılaydıñ saqal-şaşı bozarıp, müldem qartayıp qalğanın jaña bayqadı. Kenet onıñ ülken qandı közderi jarq ete qaldı.

- Jigitter, ekeuin birdey ardaqtap qatar qoyıñdar! - dedi jigerli ünmen. - Tağdır osılay şeşken tärizdi... Ağalı-qarındastı eki jas bir zıratqa qatar jerlendi... Osı uaqıtqa deyin Türkistanniñ künşığıs jağında "Qundız töbe" degen tömpeşik bar. Bul eki jastıñ qabiri...Ulı jüzdıñ bastı ruları qatınasqan, jeñiske arnalğan ataulı toy boldı. Osıdan eki jeti burın at quyrıǵına baylanğan jigittiñ tuısı, keşe ğana qaşa bolğan Jänibek, Qanıbek pen Qundızdıñ tuğan nağası ağası Qoñırat ruınıñ aralarında eşteñe bolmağanday, aqsaqalı Nurgazığa Abılay qımız quyılğan kumis keseni öz qolımen usındı. Sonan soñ toqsanğa kelse de äli tuğırdan taymağan Buqar jırauğa qaradı. - Adam degenniñ qanday ekenin uqtıñ ba, jırau... Qan men jasqa böleseñ ğana olar seni jaqsı köre bastaydı!..

- Köp keşikpey, tağı da jaman tús köredi ekensiñ, han Abılay!

Han men aqınnıñ arasında bul añgıme uzaq jıldan beri kele jatqan talastarı edi...

...Han ordası ornağan teriskeydegi Kökşetauğa qaray qalıñ qol aldında han men jırşısı kele jatır. Köpten beri bul ekeuiniñ bir sapta qatar jolğa şıqqanı osı. Jası ulğayğan sayın Abılaydıñ minezi qatulana tüsken. Hanniñ minezi qatulangan sayın Buqar jirau odan alıstay bastağan. Bir kezde aqılşım dep kökke kötergen Buqar jiraudıñ sözine, soñğı jıldarı, han qulaq qoymaytın bolğan. Söz qasietin joğarı bağalaytın Buqar jiraudıñ minezi, keyde hannıñ qitiğına tüip, keyitip te tastaytın. Jiraudı ädeyi aşulandırğısı kelgende onıñ közinşe Abılay burınğıdan arı şiriğip qataya beretin. - İã, adam degen osınday, - dedi Abılay, jaña ğana üzilip qalğan oyın qayta jalğap. - Bir somın tartıp alıp, on tünin qaytarıp berseñ jurtt seni ädilette bileuşi sanaydı! Buqar jirau hanğa köz qiiğın audardı da qoydı.

- Qartayayın degen ekensiñ, Abılay. - Senen kãri emespin ğoy.

- Men onday kãrilikti aytpaymın, aldıyar... Adam degen aq peyil, senimpaz keledi... Onıñ bul qasietin külki etuge bolmaydı.- Bul söziñe qarağanda, men emes, öziñ qartayıp qapsıñ...- Joq, men burınğımnan aqıldı bola bastadım...

- Men de, jirauım! Buqar jirau burılıp artına qaradı. Biraz jurtt auıldarınıñ tusına kelgende bölünip ketip, soñdarında azğantay ğana jigitter qalıptı.

- Bizdiñ sözimizdi eşkim estimeydi, Abılay... Oñaşada suramaqşı edim, aytşı... Bojbandardı nege at quyriğına baylauğa buyırdıñ? Olardı sağan qarsı qoymaq bolğan öziñe jaqın adamdarı edi ğoy. Jãne Bojbandar Qoqan handığına dãl bugün köşe qoyamız demegen-di. El arası elegizi bastağanı ras. Jel sözge erip qoparıla köterilui de mümkün edi. Al sen... Aqılşı jiberip toqtau aytudıñ ornına, qamıs arasına jigitteriñdi tığıp qoyıp, ãlim hanğa tildesuge bara jatqan adamdarın ustap aldıñ. Sosın Bojban ataulımıñ bãri osınday dep, bıqırt tügendey ettiñ. Nege büyttiñ?

- Bunıñ bãrin sen qaydan bilesiñ, jirauım? - Bilmey... Elu jıldan beri men seniñ minez-

qulqıña, ayla-tãsiliñe qanıqpın ğoy, aldıyar. - Qanıq bolsañ... Jaña öziñ aytıñ ğoy, el arası elegizi bastadı dep... Bugün elegizse, erteñ ereuilge şıgadı. Özgege ülgı bolsın dep jazaladım.

- Joq, bul ülgı emes, küyik... Küyikten el qartayadı, eñsesi tüsedı... Ekeui biraz uaqıt ündemey qaldı. Abılaydıñ tunıp kele jatqan közderin- de kenet bir uşqın payda boldı. Dausı da jas jigittiñ dausınday mığım şıqtı. - Qu qatın-patşa bekitpegenmen, aytşı, jirau, osı jurtt meni Uş jüzdiñ hanı dep sanay ma? - İã, seni "Ülken Orda" hanı sanaydı! - dedi jirau hannıñ bul suraqtı nege bergenine tüsinbey. - Onda mınanı tüsinşi... Men at jalın tartıp mingeli, ajaldan qorqıp körgeñ joqpın. Dosımdı da, qasımdı da ayadı bilgen emespin. Bireuin at quyriğına baylap öltirip, bireuine oqalı şapan jauıp, madaqtay köterip, özime serik ettim. Sonıñ bãrin tek han bolu üşin istedim be? İã, solay-aq delik... Al sonda sol dãrejege men nege sonşama qumartım?

Buqar jirau atımıñ basın burıp aldı. - İã, bãse nege?

- Özgege üstemdiğiniñdi jürgizip, mereyiñ joğarı bolu üşin deytin şığarsıñ. Joq, olay emes. Oğan jay han bolsañ da jetedı. Abılay kenet tunjıray qaldı.

- Jaraydı, bunıñ jayın basqa küni, sır pernesin tağı bir qayğı şertken küni aytarmın. Al qazır...- İã, qazır?Abılay ezı tarttı. - Bayağıdan beri meniñ soyılımdı soğıp, qartayğanıñda öz isiñnen öziñ qorqıp qaldıñ ba, jirauım?.. Ötken iske öziñdi öziñ qınamay-aq qoy. Odanda meniñ mına surauıma jauap berşi... Bastarı qosılmay kep, "Aqtaban şubırında" keueginen qaşqan qoyanday sasıp, jartısınan köbin joğaltqan bul elge qanday adamniñ han boluı kerek edi. Bılbırıp aqqan ıstıq qan üsinen jüregi aynımaytın, qatal başsısı bolmasa, surqıya zamanda jan-jağınan qaptağan jauı dalasın atköpir etip, özderin ãr jotaniñ etegine töbe-töbe qıp üyip

ketpesine kim kepil edi? Sonda qazaqtan ne qalar edi? Osı surağıma jauap ber, äulie jirau... Buqar jiraudıñ da köñili ornıqqanday. Ol tipti Abılay jaqqa moynın da burmadı. Aydalağa söylegendey mılqau ünmen: - İã, öziñ aytqanday, kerek kezinde qatal bolmağanında, men senimen büytip qatar kele jatpas edim, - dedi. - Ras, ömir baqı seniñ isiñdi kötermelep keldim. Ol şejire ğoy. Al ãñgime qazir şejirede emes, basqada. Onı öziñ de jaqsı bilesiñ. - Toqtama, jirau, ayta ber!

- Joñğar, Qıtaymen soğısıp, Qoqan handarınıñ betin qaytarğansa, sen jurttı birimen birin öşiktirip, ne orınsız ölimge buyırıp körgen joqsıñ... Botaqandı tiridey körge kömgeniñdi de umıtpağan şığarsıñ, Abılay. Jurt ol qılmısıñdı da keşirdi ğoy. İã, sen ol kezde bar bolğanı sultan ediñ, bes miñ adamnıñ sağan küşi jetetin edi. Älde aldarınan köterilgen qazanıñ men sabadağı qımızıñ seni qutqardı dep oylaysıñ ba? Joq, Abılay. Jurt qontayşığa qarsı şığatınıñdı túsindi. Sol zamannıñ şındığı seniñ jağıñda ekenin uqtı. Su tasığanda señ urğan balıqtay eseñgirep qalğan el, öziniñ kösemın izdedi. Bäriniñ basın qosatın er-azamatın izdedi. Sol er-azamat, tar jol, tayğaq keşude jurttın aman alıp şığatın er sen ğana bop körindiñ ol künderde.- Al sodan keyin ne boldı?..

- Sodan keyin... Batır Bayan qaza taptı. - İã, ayta ber... ne demeksiñ, jirau?

- Tuğan inisi Noyandı öltirgeni üşin, bul jalğannan ketkisi kelgen joq. - Buqar jirau alıstağı kökjiekke qaray söyledi. - Batır Bayan sağan qattı sengen-di. Al sen bolsañ Qaşqar men Quljadağı qazaq, uyğırdıñ ereuiline köñil bölmey, Altınemeldi tastap, keyin şegindiñ. Batır Bayan bunı opasızdıq dep sanadı. Ömir sürudiñ oğan endi eş mañızı joqtay körindi. Körer közge ölim izdey bastadı. Bunday jağdayda eşkim eş nãrseni bilmeydi dep oylau ämirşilerdiñ ädeti ğoy. - Qıtayğa qarsı soğısar bizde küş bolmağanın bilmeytin be ediñ, jirau?- äytkenmen, ereuilge şıqqan eldiñ birazın saqtap qalatın edik. Bizden qauip oylamağan Çjao Hoy men Fu De бүkil şıǵıs Türkistandı qan-josa etti... Abılay mısquılday ezu tarttı. - Meniñ şegingenimdi jurttı öziñ dãriptep ediñ ğoy!- Bul qu zamanda meniñ eriksiz dãriptegenderim az deysiñ be...- Tağı neñ bar, aytıp qal, jirau? - Al sen Altınemelden tek han bolu üşin şegindiñ. Sodan keyin-aq jolıñ, soñıñnan ergen eldiñ bolaşağınan eki ayrıldı, hanım!

- "Bolaşaq?" - Abılay basın şayqadı. - "Bolaşaq" degen ne?... "El" degen ne? Munday sözdi meniñ arǵı babam, jer şarınıñ teñ jartısın jaulap alğan ulı Şıñǵışhan bilgen emes.- Al öziñ şe? - Bilmesem... Armanım men öksigi mol elu jılımdı at üstinde ötkiz- bes em.- Şıñǵışhan da bar ömirin jorıqta ötkizgen. Biraq ol babañnıñ jaulap alğan jartı älemi qayda, Abılay? Bizge qaldırğan murası - tek jantalasa alısu ğana emec pe... "Bolaşaq" degenniñ ne ekenine endi túsindiñ be? Al el şe?... "El" degen eşuaqıtta da eş nãrseni umıtpaydı. Onı "aldadım" dep tek handar ğana oylaydı, Abılay...- Men eş uaqıtta halıqtı aldağan emespin.

- Soñǵı jıldarı sen halıqtı jüi alday bastadıñ, Abılay. Seniñ jasağıñ burınǵıday öz jerin ğana qarap otırğan joq, böten elderdiñ jerin tartıp alu äreketine de kirisip jür. Birese qaraqalpaqqa, birese qırǵızğa, özbek qalalarına jorıqqa şıǵasıñ. Degeniñe köngisi kelmegen qazaq ruların da şabasıñ...- Osınıñ bärin sol qazaq eli üşin istep jürgen joqpın ba?- Joq, halıqqa odan keler payda şamalı. Basqanı qoyıp, Jayıq qırǵının ğana esiñe salşı...Sol qırǵında qırılğan qırǵız jigitteri köz aldarına elestep, ekeui de bir mezet ündey almay qaldı. Qırǵız manaptarınıñ qazaq auldarın oqtın-oqtın şauıp, malın barımtalap maza bermegenin sıltau etip, Abılay qalıñ qolmen kep, Turo özeniniñ boyın jaylağan qırǵızdıñ Soltı ruınıñ köp aulın şapqan. Kütpegen jerden jauğa tötep bere almay qırǵız auldarı Şu boyı- na qaray bosqan. Şu qoynaındağı Qızılsu men Şamsi özenderiniñ tuiysken saǵasında ülken urıs bolğan. Osı qan tögiste qolğa

tüsken qırğız auldarın Abılay Sarıarqağa aydap äkep, Esil men Nura boyına ornalastırğan. Osı küngi qazaq jerindegi "Bay qırğız" ben "Jaña qırğız" ruları solardan qalğan-dı.- Sodan keyin qırğız barımtaşları qazaq auldarına betteudi qoy- dı ğoy, - dedi Abılay, - sol jolı Şatu asunan ötip, qırğız auldarın şapsam, onım - qırğızben körşiles qazaq eliniñ tımıştığın oylağanım emes pe? - Qarğıs atsın ol kündi! - dedi Buqar jırau eki qolın joğarı köterip. - Qayta oralmasın, öşsin qarası sol qalpımen!- Nege?- Jayıl oypatında dostıq emes, qastıq tudı!- Biz birese joñğarlarmen, birese şürşittermen qırılısıp jatqanda, qazaq auldarın älsin-älsin şauıp maza bermegen sol manaptar emes pe edi?

- İã, qırğızdıñ manabı men qazaqtıñ hanına ataq, mal-mülük, töleñgit, qul kerek boldı. Biraq odan kim zıyan kördi? Qılşıladağan aldaspan jazıǵı joq qara buqaranıñ basın qara jerge domalattı. Bunu da sender sol jazıǵı joq jigitterdiñ qolımen istediñder! Sol sebepten de baurılas eki eldiñ arasına qastıqtıñ uın qandarına siñiruge tırıstıñdar. Quday bunday qırğındı özge halıqtardıñ basına bere körmesin! Öşpendilik uı endi urpaqtan urpaqqa ketsin dediñder, küştiler. Söytip qastıq örsi beruin tileysiñder. Bizge eñ jaqın qırğız halqı edi. Sol halıqqa önege bolar artıña ne qaldırıp barasıñ? Qaldırğanıñ - Jayıl qırğımı ma?- Ol qırğın da umıtılmas deysiñ be, jırau?- Umıtıladı, nege umıtılmasın, ol üşin...- Söyle jırau!- Ol üşin jer betinde handar men manaptar bolmauı kerek. Abılay ezu tarttı.- El erkesi jıraulardıñ tek bolğandı ğana emes, bolmaytın jaydı da aytuğa qaqsı bar. Söyle! Mağan tağı qanday ayıp tağasıñ!- Bes batırın at quyrıǵına baylap öltirgeniñdi Qoñırat jigitteri keşedi dep oylaysıñ ba?- Men ölmey turıp, eşkim oğan qun suray qoymas!

- Sen de mãñgi-baqı tiri tura almaysıñ. Abılay? Kesilgen terektey bir küni sen de qulaysıñ. Sonda deneñ buzılıp bitpey-aq qanmen jelimdep qurğan handıǵıñ ıdıray bastaydı. So kezde bar ayıbıñ, su jılanıñ basında şoşayıp-şoşayıp şıǵa keledi. Seniñ süyegiñ qurap qalsa, zaman osılay tura berse, Bojbannıñ jetinşi urpağı bes batırınıñ qalay ölgenin umıtıpaydı. "Bolaşaq" degende meniñ aytarım osı, Abılay. Tögilgen qandı qalay japsañ da bäribir şüberektiñ betine şıǵadı. Zamanımız dürbeleñ boldı dep, döreki iske jol beru künã. Qıyanattı isteu jeñil, joyu qün. Al sol qıyanattı orbitip jürgender kimder? Mına sen, han Abılay. Kişi jüzdiñ hanı Nuralı, Qoqan ämirleri, Qırğız manaptarı. Patşa men boǵdıhandar!- Sonda meni madaqtağan tolǵaularıñ jalğan bolğan ğoy?- Ol tolǵaulardıñ bări seniñ ustağan jolıña sengendikten tuğan. Biraq meniñ sol senimimdi aqtamadıñ, Abılay!

Ekeui tağı biraz uaqıt ündemey qaldı. Kün batıǵa aynalǵanda, Abılay atınıñ basın tartıp, qoldıñ qonattı jerin körsetti. Bul bir quraqtı qara sudıñ jağası edi. Jigitteriniñ han şatırın qalay tigip jatqanın Abılay bir mezet qarap turdı da tağı Buqar jıraudıñ qasına keldi.- Sen aytqan pãlsapalardı emes, basqa jãytterdi oylaudamın, - dedi ol bir türli qajıǵan keyippen, - qıyanat pen ädilettik, zulımdıq pen jaqsılıq. Bunıñ bări men bastağan is emes... Oyǵa qaldırğan basqa dünie. Handıǵıñ berik emes dediñ - bul söziñ şındıq. Biraq meniñ handıǵımniñ osaldıǵı qanmen jelimdelgeninen emes...

- Sonda nede?- Orıstıñ Ombı tãrizdi qalalarında talay ret bolğanımdı öziñ de bilesiñ. Sol qalalarǵa kelisimen küzetşilerimnen bölünip, köşelerin jeke aralaytınmın... Jan-jaǵıma qarap, körgenimdi oyǵa sap uzaq jüretinmin. Orıs qalaları bizdiñ şıǵıs eliniñ köşeleri qıñır-qısıq Buhar, Hıua, Samarqant sekildi emes... Köşeleri tüp-tüzu, keñ, biri men biriniñ arası mölşerlenip bölengen.

- Onda ne tur? - dedi Buqar jırau. - Samarqanttıñ köşeleri tar, qısıq bolğanmenen Aqsaq Temir zıratınıñ, Bibi hanum meşitiniñ qayda ekenin taup baruǵa boladı ğoy...

- Joq, mâsele onda emes, basqada. Şıñğışhan âskeri nesimen küşti bop edi, esiñde bar ma?.. Öziniñ târtibimen, iriktelip qurılğan sanımen küşti emes pe edi. Ār tûmende on miñ jauinger bolğan. Ār jauinger öziniñ ornın bilgen. Bükil âsker sol qalpımen jürıp otırğan. Ār sıpay janındağı körşisi ja- yında jauaptı edi. Osılay temir torday bop qatıp qalğan qalıñ qol Şıñğışhan tiri kezinde şebin buzbay şabuıl jasap, bükil âlemniñ teñ jartısın jaulap alğan. Al ulı han ölisimen aldımen tûmender târtibi buzıldı, birine-biri kesirin tûgize bastadı...- Īã, sosın? - Şıñğışhanniñ târtipti, mızğımas tûmenderinen qorıqqan basqa halıqtar endi özderiniñ ömirin sol Şıñğışhanniñ tûmenderindey qatal târtippen qura bastadı. Tipti köşeleriniñ arasına deyin ölşep qoyğanday. Mine, bul elderdiñ küştiligi qayda jatır! Bolaşaqtarı da osında! Barlığı belgilengen, mölşerlengen! Egin ekken, qala salğan. Qalasınan da, egininen de eşkim qaşıp kete almaydı. Tört tağandap jerge jabısıp qalğan. Jerdiñ üstin bılay qo- yıp, astına da kirip baradı. Öskemende kördim, üstindegi topırağın arşıp, astınan temir men qorğasın alıp jatır. Sol temirden zeñbirek pen soqa quyadı. Al biz bolsaq malımızdıñ soñınan qula tüzde qañğıp jürmiz. Dalamız ülken dep maqtanamız. Biraq ol da qanşağa baradı deysiz. Körşilerimiz bizdi jan-jağımızdan qısıp kele jatır. Eger egin egip, qala salıp, ken qorıtıp üyrenbesek, tübi qurıp ketuimiz de ğajap emes.- Ertegege aynalğan sonau köne zamanda qazaq jerinde de qala salınıp, egin egilgen, - dedi Buqar jırau. - Sosın seniñ babañ Şıñğışhan keldi, köş soñınan şubatılğan şañday biz de soñınan erdik. Sol künnen bastap dünıe âlem-tapırıq bop, şatısıp, ketti ğoy...- Ulı babam qıratqan qalalardı, mümkün, mağan qaytadan turğızu kerek bolar? - Orıs qalalarınan nege köziñdi almaytıñdı endi tûsindim! - dedi Buqar jırau. Onıñ közqarasında âri tañırqağandıq, âri qobaljığandıq bar edi... Ülken Orda hanı Abılay, osı kezde Ombı general-gubernatorı bunımen kelispey han aulınıñ jazğı jayılımdarınıñ biri Zerendi köli men Sandıqtau mañında jaña bekinister salıp jatqanın estidi. Jãne dâl osı kezde "Rossiya" imperiyasınıñ işi bulqan-talqan bop bûlinude eken!" - degen habar jetken. "Öldi degen orıs patşası Üşinşi Petr tiri bop şığıptı. Ol qazir Jayıq qazaq-orıstarın bastap Peterburgke qarsı şığıptı. Peterburgti alıp, qaytadan taqqa otırmaq eken. Oğan başqurt, mordva sekildi buratana ulttar da qosılıptı".

Aq patşa basına kün tuğalı turğan osı alasapıran mezgildi han payda- lanğısı keldi. Jaña ğana aul-auldarına qaytarılğan qazaq jigitteri qaytadan jıñalsın dep, jan-jaqqa at şaptırdı. Qol jıñalsımen Kökşetau, Qızıljar qalalarına attanbaq boldı. Bul habardı estigen Orınbor general-gubernatorı da öz âskerin qazaq dalasınıñ şetine âkep, toytarı beruge dayındaldı. Bekinisterdiñ qabırğalarına zeñbirekter ornatıldı. Bul zeñbirekterdiñ birazı qazaq jigitteri şabuıl jasıytın dalağa qaray qoyılsa, qalğanın bugün bolmasa erteñ Pugaçevtiñ barlauşılı keletin tusqa bekitti. Ereuilge şıqqan Pugaçev jasaqtarı Jayıq boyındağı, Orınbordanda basqa bekinisterdi tügel alğan habarı estildi. "Jaña patşağa başqurt auldarı da qosılıp jatır eken!" degen "uzın qulaq" bükil qazaq dalasın şarlap ketti. ... Īã, orıs patşasına ketken jerleri men onıñ sol jerlerge salğan qalaların aluğa bul bir iñğaylı kez edi. Bekinisterinde şamalı ğana garnizondarı bar orıs qalalarınıñ, köp jilğı soğısta âbden şınıqqan Abılaydıñ attı âskerine tötep berui ekitalay bolatın. Onıñ üstine bul garnizondardağı soldattardıñ özderi de "qatın patşağa" degen narazılığın jasırmay, aşırıq ayta bastağan. Kün sayın âsker arasınan Pugaçev jasaqtarına qaşuşılar da köbeygen.

Abılay, jorıqqa şıǵu aldında han keñesin şaqırmaq boldı. Osı keñeste özin Üş jüzdiñ atnan qımıldauğa ruqsat aludı bastı mâsele etip qoyudı oylağan.

Biraq han şeşimi kürt özgerdi. Oğan sebep bolğan Jayıq jağasında bir töleñgittiñ âkelgen hatı

edi. Bul hatta Jayıq boyınıñ bir top batırları Arqa jigitterin küreske şaqırğan. "Orıs bekinisterin talqandap, jasaq bop quralıp, Jayıq boyındağı jaña patşağa kelip qosılıñdar - degen bul hatta. - Jaña patşa orıs, qazaq, başqurt, tatar basıbaylı qul, han töleñgiti demeydi, bāriñdi birdey bostan etedi".

Han nökerleri hattı taba almağan, biraq töleñgitti ustap Abılayğa alıp kelgen.

- Kimsiñ? - degen han onıñ betine tesile qarap. - Töleñgit hanğa basın da iğen joq. Tanau şemirşegi julıñğan, keñ mañdayına temirmen küydirip basqan "u" degen ārip bar. Bul "Urı" degen sözdñ belgisi. Munday tañba tārtip buzğan, ne qaşudı oylağan tutqındarğa patşanıñ ken şığaratın orındarında salınatın.

- Tanımay qaldıñ ba meni, Abılay han?! Abılayğa töleñgit dauısı tanııs sekildi körindi. - Özderin özderi batır dep atağan alayaqtardıñ hatı qayda?

- Batır degen at ākesiniñ dāuletimen birge kelmeydi, jigiti adam qan maydanda erlik körsetip özi aladı! - dedi töleñgit kekete külip. Abılay jigitti endi tanıdı.

Bul bayağı jalğız köz Oraqtan tarağan Qıyaq pen Tuyaq quldardıñ urpağı Nauan ustanıñ jalğız balası Kerey edi. Ol Bögenbaydan keyin de talay qandı urıstarğa qatısқан. Eñiregen er bola tursa da, aqırında handarğa erip, adam balası birin-biri ayamay qırğan jorıqtardan jüregi şaylıqqan. Söytip ol jılqı baqqan auıldıñ bostan jigiti bop otırıp qalğan. Biraq ömirdiñ qıyanatı onı qaytadan qandı tartısqa alıp kelgen. Biraq bul jolğı tartıs özgeşeleu edi. Kunderdiñ küninde uaqıtında hanğa degen garaj-qarajatın töley almay, ol bir sultanğa bes baytalğa töleñgittikke satılğan-dı. Bir küni bunıñ jasöspirim qızın sultannıñ zorlap jatқан üstinen şıǵıp, onı qanjarımen jarıp öltirgen. Abılay isin qarap, kisi öltirgeni üşin, patşa ükimetiniñ qolına bergen. Al patşa sotı kümis şığaratın jerge katorgağa aydağan...

- İã, qaydan jürsiñ, jılqışı Kerey! - dedi Abılay, - öziñ sekildi kisi öltirgişter barıp qosılıp jatқан jaña "oris patşası" kim? Kerey tisin aqsıta küldi.

- Jay kisini öltiru obal. Al sultandı öltiru - sauap. Alla tağalanıñ özi onday künāñniñ teñ jartısın keşedi. - Bükil künāñdi keşu üşin ne isteu kerek?

- Handı öltiru kerek! - dedi Kerey sabırlı ünmen. Taqımına qıl burau sap qınağanmen, Kerey Pugaçev batırlarınıñ hatın kimge bergenin aytpadı. Kelesi küni onı asau ayǵırdıñ quyrıǵına baylap, azaptap öltirdi. Sol küni tünde han töleñgit aulınıñ jüz elu jigiti Pugaçev ereuilşilerine qosılmaq bop qaşıp ketti. Olardıñ işinde Kereydiñ er jetip qalğan eki balası da bar. Erteñine mıñ jarım nökerimen qaşqındardı Abılaydıñ özi bir kişkentay özenniñ jağasında quip jetip, aldına sap aydap qaytuğa qorşay bergeninde, kenet gürsildegen miltıq dauısı sıqtı. Birden on şaqtı nökeri oqqa uşқан Abılay amalsız qamıstı sayğa barıp tıǵıldı. Jaña salınıp, jatқан bekinistiñ bir rota soldatı oficerlerin öltirip, qazaq jigitterimen birge Pugaçev āskerine qaşқанın han artınan estidi. Amal joq, bularğa şeginuge tura keldi. Abılay Ordasına qayıp kelgennen keyin, orıs bekinisterimen şektese otırğan Qarauıl ruınan jorıqqa şaqırılğan jigitterdiñ teñ jartısı kelmegenin bildi. Aul bileri men aqsaqaldarı Abılayğa "kedey bitkenniñ bāri orıs ereuilşilerine qosılıp ketti" dep habar berdi. Osı künnen bastap han töleñgitterinen de künine eki-üş adam joq bolıp otırdı. Keşegi "kāpir" dep özderi qorqıtқан orıs qara şekpenderine aul jigitteriniñ erkimen barıp qosılıp jatқанın körgen sultandar endi zāre-quttarı qaşıp sasayın dedi. Jurt qaharınan qorıqqan keybireuleri orıs bekinisterine tıǵıldı...

Bir jeti boyı Abılay han ordasınan sıqpay qoydı. Bir nökerin Ombı general-gubernatorına, ekinşisin Orınborğa şaptırdı. Üş jetiden keyin Abılay men Nuralı Tobıl özeniniñ jağasındağı bir şağın bekiniste kezdesti. Bul mājiliske Orınbor men Ombıdan kelgen orıs oficerleri de

qatınastı. Osı mäjilisten keyin Abılay men Nuralınıñ jasaqtarı bükil qazaq dalasın şarlap ötti. Pugaçev köterilissilerine qosılmaq bop qaşıp bara jatqan qazaq jigitteri men orıs soldattarın lek-legimen ustadı. Olardı moyındarına arqan baylap süyretip, orıs bekinisterindegi kâri qılış oficerlerine aparıp tapsırdı. Jartı sağattan keyin bulardıñ bastarı kesilip, "kimde-kim bülükşilerge qosılğısı kelse, osılay öledi" dep bekinis qabırğalarına qoyıldı.

Abılay men Nuralı arnauı jasaq şığarıp, köteriliske qosılğan aulıdardı şaptı. Bul jasaqqa patşa ükimetine adal qızmet istep kele jatqan qazaq mırzaları men orıs ulandarı birigip, qazaqpen körşiles başqurt auldarın da botaday bozdattı. Sonda toqsan üştegi Buqar jırau aşulanıp, öziñiñ: Abılay-au, Abılay, Mominğa kelip bek boldıñ... dep bastalatın ataqtı tolğauın aytıp edi. Ökpeñmenen qabınba, Ötiñmenen jarılma, Orıspenen soğısıp, Basıña munşakötergen Jurtıña jaulıq sağınba.

Küniñde mendey jırlaytın Toqsan üşte qarıya Endi de sağan tabılmas

dep bitetin, orıs halqımen dostasüğa şaqırğan jırı bükil qazaq eline taradı. Bul tolğauğa qulaq qoyğan jaylaudağı jılcı, küzettegi jauinger endi qaşqın orıs soldattarın ustap berudiñ ornına, Abılay nökerlerine "el arasın buzğalı jürsiñder" - dep, özderine tap berudi şığardı. El arasında Abılayğa degen narazılıq tua bastadı. Han jasağına kelip qosıludan göri, qazaq jigitteri Jayıqtıñ arğı betindegi Pugaçevtiñ belgisiz batırlarınıñ qol astına qaştı. Bükil qazaq jerinde tünde janğan ottar köbeydi. Ol ottı qorşay otırğan ereuilşil jigitterdiñ qosılıp salğan änderi jüi estile bastadı. Olarğa Pugaçev köterilisiniñ habarın jetkizgeli asığa şapqan salt atılardıñ dübiri kelip ulastı. Sonday künderdiñ birinde Buqar jırau Burabay köliniñ jağasında "Abılay alañı" atanğan jerdegi han Ordasına keldi. Jıraudiñ Abılaydı bilgenine jartı ğasırdan asıp ketken-di. Joñğar qolına "Abılaylap" jeke şapqan jas jigit äli küнге deyin jıraudiñ esinde. Jigit ağası bolıp Qalden Cerenge tutqınğa tüsken Abılaydı da jırau umıtqan joq. Betiniñ tamırı bir bülk etpey, adam qanın belşeden basıp jürgen bügingi Abılay da jıraudiñ köz aldında. Osınıñ bärin biletin jüzge kelgen jırau Abılaydıñ däl qazirgidey qutı qaşıp, äbigerlengen kezin körgen emes. Qartaya bastağan han, qarsı aldındağı bir zatqa közi turaqtamay, qolındağı qamşısın bilep jurttiñ apşısın qurıp jür. Han aulınıñ aq üyleri äldeqaşan jıñılğan. Sarı atan, qara ingenderge äldeqaşan artilğan. Köş aldı qozğalıp ta ketken. Küñgey jaqqa qaray aydalğan üyir-üyir jılcılar men qotan-qotan qoyları da äldeqaşan Kökşeniñ hoş üisti qırqa belesterinen asıp ülgirgen. Bul äbiger - han aulınıñ köşü äbigeri. Osıdan üş kün burın Abılay han Ordasın elimniñ köne astanası Türkistanğa köşirem dep jariyalağan. Sol sağattan bastap han aulı äbigerge tüsken. Töskeydegi jılcığa, jeke qonğan ağayın-tısqa habarşı şaptı- rılğan. ärine, han ordasınıñ Türkistanğa köşirilui, qazaq eliniñ köne astanasın izdegendikten emes edi. Qazir qay astananıñ köne, köne emestigine qaraytın Abılayda murşa joq-tın...- Yapırmay, jettiñiz be, jıraum? - dedi Abılay, attan tüsip jatqan Buqardı körip, - jolıñızda, äyteuir, eşkim kedergi bolğan joq pa?..

- Qazir jol boyı tolğan adam ğoy, - dedi jırau oyın aşıp aytpay.- İä, qazir jol boyında tonauşı köp. Jurt buzıldı ğoy! Buqar jırau tağı bir oy tastadı.- Qartayğanda dünie bitkenniñ bări jaman körinetin ädeti.- Joq, odan emes! - dedi Abılay.

Sözimdi eşkim tıñdap turğan joq pa degendey, Abılay jan-jağına qaradı.- Men bul arada otırsam, mına jurt han etip qaldırmaydı! Buqar jırau jağdayğa endi tüsindi.

- Orıs qalalarınday qala salam degen öziñ emes pe ediñ...

- Qarğıs atsın munday qalalardı! - dedi Abılay qolın sermep. - Bul qalalardı men tek gubernator, jandaraldar ğana bileydi dep oylaytınmın. Astanasında qatın patşanıñ turatın da

biletinmin. Tübi olarmen til tabıсарın deüşı edim. Biraq meniñ oylağanımday bolmay şıqtı. Bul qalalarda bastıqtarına bağıngısı kelmeytin bülikşiler de turadı eken. Kelimsekterden ülgı alğan qul-qutan, malşı-jalşı, kedey tobır indet kelgendeı äbden bülinip baradı.- Han Abılay, endi mine şınıñdı aytıp tursıñ! - dedi Buqar külimsirep.- Nege jalğızsıñ, jırau? Ünemi qasıña erip jüretin serikteriñ qayda? Qazır biz jolğa şığamız ğoy...- Joq, men osı arada qalamın! - dedi Buqar jırau, äldeqaydağı kök- jiekke köz jiberip....Altın säulesi büldirgendı, jidekti jasıl dalanı nurğa bölep, kün joğarı köterile berdi. Köşken jurttıñ ornında qalğan ottar sönuge aynalğan. Töbe basındağı Buqar jırau küngey jaqqa qarap äli tur. Alistağı beleden asıp, han köşi birtindep joğalıp baradı. Kökjiekten köterilgen sağımmen oynap, Abılaydıñ aq tuı buldır qağadı...Épilog

Bir mıñ jeti jüz seksen birinşi, Ulu jılı Türkistan ölkesine öte aurr jıl boldı.

Guley soqqan ıstıq jel şahar mañınıñ mayda qumın kökke köterip, jan-januardıñ közin aşırtmay, tutıǵıp turdı. Jaz şıqqalı bir tamşı jañbır körmegen sur topıraqtı taqır dala arsa-arsa bop jarılıp ketken... Tabığattıñ osınau qıyapat qısımu jetpiske kelip hal üstinde jatqan Abılaydıñ da tınısın tarılta berdi. Biraq ol бүkil denesi qurısıp, jüregi qabınıp, aurr nauqas ökpesine bizdey qadalsa da, dauıs şıǵarıp sır beretin emes. Şoǵı söngen qolamtaday künnen-künge bozara tüsip, sönip bara jattı. İã, bul auru sonau Ümbetey jırau kelip, Bögenbay batırınıñ ölümün estirtken künnen bas- talğan-dı. So küni Abılay bir türlü qobaljuda edi. Üş jüzdiñ el-jurtı özin Ülken Ordanıñ hanı etip boz bieniñ sütine şomıldırıp, aq kigizge kötergen küنینen segiz jıl ötken soñ, Abılay бүkil qazaq hanı etip bekituin surap, balası Tuǵımdı bas etip, Peterburgke elşiler attandırğan. Bekerge qauiptenbegen eken, Ekinşi Ekaterına qatın patşa onı tek Orta jüzdiñ ğana hanı etip taǵayındadı. Bul habardı estigende Abılay barmaǵın şaynap, teris burılıp ketti. Tuǵımdı Peterburgke attandırǵanda, qanşa qobaljıǵanmen de, "Mümkin, qatın patşa bekitip qalar" dep ülken ümit kütüp edi. So ümiti orındalmay, qapalanıp otırǵanında Arqadan, Bayanaula jaqtan bir top juan qonış, tülki tımaq, kiseli kümıs belbeuli aqsaqaldar Ordaǵa kirip kelgen. Hanğa täjim etip sälem berisimennen Ümbetey jırau bosaǵada bir tizerley otıra qap, qarlıqqan kãri dausimen, ölüm estirtetin äuenge salıp, bir termeni şubırta jönelip edi: Ey, Abılay, Abılay, Abılay hanım, bul qalay? Bul qalaydan seskenip, Söziimdi qoyma tıñdamay, Talay ister basıñnan Ötip edi-au jasıñnan Qıın, qızıq ärbir jay, - dep Ümbetey jırın bastay bergende-aq sulıq otırǵan Abılay, boyın jüip alğan. "Qay batırım, ne qay jan küyer aqsaqalım qaza boldı eken?" - dep şoşına qarap edi. Biraq jırau toq eterin aytpay oraǵıtıp, aldımennen Abılaydıñ qasında qanday batırlar bolıp, qanday erlik ister istegenin biraz jır etip keldi de, kenet oq tüip qulağan qoñır qazday suñıldadı: Ey, Abılay, Abılay, Söziimdi tıñda taǵıda-ay! Öziñnen biraz jası ülken Dömpeş tauday bası ülken, Jasıñda bolǵan sırlasıñ, Ülken de bolsa qurdasıñ,

Seksennen asa bergende Qayrılmas qaza kelgende

Batırınıñ öldi - Bögenbay! - degende Abılay jüregi qabınıp, ne derin bilmey, sileyip otırıp qalğan. Bögenbay-sındı batırınıñ Bereke bersin artına-ay,

Sabır bersin halqına-ay, Jasağan ĩe jar bolıp, Beyište nurı şalqıǵay -

degen eñ aqırǵı jır şumaǵın äzer tıñdadı. Bayanaulada ölgen batırınıñ qurmetine Abılay el jınap, quran oqıtıp, qazasın osı Türkistanda ötkerdi. Sol künnen bastap öz denesi qurısıp, jüregi qabınatın kesel payda boldı. Biraq, bul dert ayında, jılında bir ustap, Abılaydıñ ädeyi täubesin keltirgisi kelgendeı, äri-beri qısıp, artınan tarqap ketetin. Al sol kesel, mine, üş aydan beri, handı turǵızbay birjolata basıp aldı. Abılaydıñ esin jıyunan talıqsuı köbeyip ketti.

Bügin de sonday halde edi. Älsin-älsin ustap janında otırğan Buqar jıraumen öler aldında qoştasıp, iştegi armanın sırtqa şıǵaruǵa da murşasın keltirmey qoyǵan. Söytip qınalıp jatqan hannıñ, tek tús aua ǵana tildesuge şaması keldi. Köñilindegisin aytıp qalayın degendey asıǵa til qattı.

- Qudaydan jalǵız ǵana tilegim bar edi, Buqar aǵa, alar bolsañ qan maydanda jürgenimde al deuşi edim, - dedi ol aqırın közin aşıp. - Kördiñ be, mine, elu jıl oq darımay kelip, aqırı bir şaşudan ajal tappaqın. Ömirde bar tilegimdi bergende, quday bul tilegimdi nege bermedi eken. Buqar jirau "ölmeysiñ" dep onıñ köñilin jubatqan joq. Adamnıñ öñmeninen ötetin ülken ötkir közderindegi nurdıñ sönip bara jatqanın kördi de eñ bolmasa söylesip qalayın degendey, Abılaydıñ tösegine jaqındau otırdı. - İã, Abılay, - dedi sözdi äriden tolǵap, - elu jıldan astam at üstinde boldıñ. Batır da atandıñ, aqırı han taǵına da otırdıñ. Biraq sonıñ bärinen ne qaldı? - Seniñ osılay deytiniñdi sezetin edim, - Abılay ezu tartqanday boldı, - ras, han taǵına jetu üşin men uzaq hām buralañ jol bastım... Biraq sol han taǵı maǵan ne üşin kerek edi? Osı suraqqa köñil küyim taǵı bir qasiret şekken küni jauap bereyin dep edim ǵoy. Sol kün tuǵan sekildi... Adamǵa ölimmen artıq qasiret bar ma? Al tıñda... İã, handıq quru, tek mansapqorlıqtan tudı ma sol arman? Joq, Buqar aǵa, onda sen meni bilmegeniñ. Qolıñda küşiñ bolmasa, kimge aytqanıñdı istete alasıñ? Ulı han taǵına otırsam qazaq elin özimniñ degenime jetkizsem dep oylaǵam... Al soñınan... Ädilette ulı han bolsam halıq meniñ burınǵı qıyanattardımdı umıttadı ǵoy dep sengenmin... - Biraq seniñ qolıñnan onday han bolu kelmedi ǵoy.

- Han bar jerde qıyanat bolmaı mümkin emes eken. Biraq men sol qıyanattımdı da, ozbırılıǵımdı da, halqımdı uısımda ustau üşin jumsadım, el birligin küşpen saqtamaq boldım. Buqar ündemey otırıp qaldı. Bir kezde barıp: - İã, Abılay, sen qandı köz qara bürkit ediñ! Saǵan eliñdi aqqu qustay ädemi äniñmen basqarmadıñ deu künâ bolar... Olay basqarudı mına zamana kötermes te edi, - dep Abılaydıñ uzın, arıq sausaqtarın sipadı. - Al endi bul jalǵannan ötip barasıñ, artıñdaǵı ul-qızıña aytar qanday keñesiñ bar? Abılay bul suraqtı kütken sekildi. Sāl oylanıp jattı da, Buqarǵa köziniñ qıǵın audardı. - Ul-qız deysiñ be?.. Meniñ keñesimmen jürer ul-qız bolar ma eken? Söytse de eki aytarım bar. Biri - qazaq az el ǵoy, azıp-tozıp ketpes üşin, qoldarınan kelse solardıñ birligin saqtasın. Birligi bar eldi basqaru jeñil. Ekinşi aytarım - men elu jıldan astam soǵıs jürgizdim. Jetpiske kelgen jasımda, meyli ayla qurayın, qolıma nayza ustap maydanǵa şıǵayın, äyteuir şıǵıs jaǵımnan kelgen jauǵa, äsirese, Qıtayǵa qazaqtıñ bir tutam jerin bergem joq. Al batıstan kele jatqan orıs eline, onıñ bekinis, qala saluına qarsı şıqqadım. Tipti qara şekpenderine egin-jay da berdim. Osını nege istedim? Aq patşamen til tapqım keldi. Ras, keyde onıñ qıyanatı da az bolǵan joq. - Abılay özin İş jüzdiñ hanı etpegen ökpesin aytqısı keldi de kenet qoya qoydı. - Biraq "bitke ökpelep tonıñdı otqa salma" degen, sol aq patşamen nayza arqılı emes, söz arqılı til tabuǵa tırısın. Bulay etu özderine süyeniş boladı. Aq patşa tiri tursa, Abılay urpaǵıman el bileu üstemdigi ketpeydi... - Abılay, - dedi Buqar jirau, - ömirde qıñdıqtı da, qızıqtı da köp kördiñ, al sonda qanday ökinişiñ bar? - Ökinişim, - dedi Abılay kürsinip. - Öz basımniñ ökinişi... Üş jüzdiñ basın qosa almadım; az elge han boldım. Qazaqqa mal emşegin emizgenmen, jer emşegin emize almadım. Orda Kökşetauda turǵanda aqılşım bolǵan Timofey Egorulınıñ keñesimen Zerendi, Şortandı jaylaǵan töleñgitterime egin egudi üyretsin dep orıs mujıqtarın da äkeldim. Biraq mal baqqan, nayza ustaǵan sorlı qazaq, tez köndige qoymadı. Jer degen altın qazına ǵoy. Eki tepe sulı jeri bar özbek, eki üyir jılqısı bar qazaqtan bay turadı. Jäne juttan da

quañşılıqtan da qorıqpaydı. Al men jaudan qazaqtıñ jeri bitkenin qorğaymın dep jürgenimde dünïe qurğır ötip ketipti ğoy, bilmey qaldım...

Abılay ündemey sâl jattı da, jumılıp ketken közin qaytadan aştı, dünïe şirkindi qımağanday saltanattı han sarayına suqtana bir qaradı. - Jirau, eger aytarıñ bitse, meniñ de senen surarım bar, soğan jauap berşi. - Aytıñız, han iem.

- Adamzatqa ārqaşanda quat beretin ümit degen ulı küş bar. Ol aqlıñdı qanağattandırıp qıyağa samğatadı. Jigeriñdi qamsız qayray kök temirge saldırtadı. Men de bul dünïeden köp nârseden ümittengen edim, jetken jerim osı boldı. - Abılay aaur kürsindi de tağı ündemey qaldı. Azdan keyin qayta söylep ketti. - Ümitsiz tek şaytan deydi qazaq. Joq, ol beker eken. Eñ ümitsiz - köktemi men jazı ötken, tereñ tamırları qayta jasarmastay bop semgen kârilik eken. - Ol tağı qınala kürsindi, - ārïne, jetpis eki jas kârilik pe? Biraq basımnan ötken qılı-qılı kezeñderge köz jibersem, miñ jıl jasağandaymın. Joq, mazasız oy, bitpes tartıstan, tânim emes, janım qartayıptı. Al janıñniñ qartayğanı - şın kâriliktiñ kelgeni, aldağı ümitiñniñ tegis söngeni... Ümitiñniñ söngeni - ol seniñ ölgeniñ! Bul aurudan jazılısam da, janım şarşağan kârilikten jazıla almaytınım kâmil. Jazıludıñ da keregi joq sekildi, biraq söytse de ölgıñ kelmeydi eken, âli de jer basıp, kün süyip jüre tursam deysiñ... - İã, han Abılay, miñ jasasañ da ölüm ārqaşanda erte.

- Solay eken! - Abılay aaur kürsindi. Sosın özin özi keketkendey ezu tarttı. - Ölgeli jatıp, ölüm äuestey, nege osınşama qaqsap kettim. Meniñ aytayın degenim basqa edi. - Ol endi sâl şıraq söyley bastadı, - Hıua tutqınınan özimdi alıp şıqqan Oraz quldan bastap men dünïede az adamniñ qanın tökken joqpın. Maydanda da öz qolımmen san er jürek, albirt jastı at jalın quştırdım... Jazıǵı bar, jazıǵı joq, talay adamniñ qanı moynımda... Ömir boyı, qazaq târizdi azğantay el qasqır tektes kelse, sol jön dep oyladım. Öytkeni ol öz tirşiligi üşin alısa da, julısa da biledi. Qazaq eli de sol qasqır târizdi öz taǵdırı üşin kürese alsa ğana, tiri qaladı dep uqqam... Zaman tek özin de, basqanı da ayadı bilmeytin küşiniñ zamanı... Men elimdi soğan baulıdım. Özimdey bolun köksedim. Biraq munım, mine, öler aldında ğana túsindim, durıs emes eken... El bolıp jer betinde qaludıñ basqa da jolı bar sıyaqtı... - Ol tağı şarşay söyledi. Kenet tağı basın sâl köterdi, - öziñ körip otırsıñ, mağan endi bunıñ bäriniñ qatısı joq... Tek endi sen mağan mınanı aytşı, osı meniñ quday aldında künâm köp pe? O dünïege barğanda müñkir-nãñkir "sen künâkarsıñ" dep gürzisimen urıp jürmey me, osı surağıma jauap berşi, janım tınıştalsın.

Elu jıldan astam maydandas bolıp jürip, bir ret te Abılaydıñ ajaldan qaymıqqanın körmegen Buqar jirau, onıñ o dünïege barğanda müñkir-nãñkir gürzisin qorıqqanına tañ qaldı. Äytse de ol Abılaydıñ öler aldında sonau özi tökken köp qannan şoşıp jatqanın uqtı... Buqar jirau jauap berip ülgirgen joq. Abılay aqırǵı ret ışqınıp demin aldı da, közin mãñgi jumdı. Buqar jirau uzaq uaqıt qulıtastay şoşıp otırıp qaldı. Bir mezette uyqıdan oyanğanday, aldında jatqan Abılaydıñ qan-sölsiz sustı betine qa- radı. Ol endi aqırın kübirlep söylep ketti. Aza künde qan jılap

Qayǵıdan qara bult turar. Quray kenet jas quraq Aq qayıñ sätte mort sınar.

Ajal, sende jan bolsa Tilimdi uday salar em, Betiñdi etip qan-josa.

Toqtatar söz tabar em! Jeñildi Buqar söz tappay, Qum bitedi kömeyin.

Keşir, hanım Abılay, Qara tasqa ne deyin? Bilsen de östip öterin, Dünïe sağan boldı tar. Jalğız tãube eterim: Artıñda qalğan atıñ bar. Buqar sozıla tura kelip Abılaydıñ betin japtı. Sosın ayağın ilbip basıp sırtqa şıqtı. - Ua, halayıq, - dedi dauıstap. - Şañırağın qulap jerge tüsti, han

Abılay dñiñe saldı!Üş jüz aza tutıp Abılaydı Qoja Ahmet Yassauıdıñ meşitine jerlegennen keyin, Buqar jirau Sarnarqağa qayttı. Halqımen tağdıı bir qart aqın artına burılıp qaray-qaray, teristikke uzay berdi...

* * *

İã, qazaq dalasına Rossiyanıñ kelui, qayta oralmas tarihtıñ öktemdi jelisin jıldamdata tüsti. Bul kezde han, sultandıñ, ru bası batır, bilerdiñ keşegi qolındağı almas qılışı, basıbaylı qulı - "impram" - qara buqara, endi öziñiñ küşin anıq seziniñ, qazaq degen aybarlı jurtqa aynalğan. Ulı orıs halqımen birigip, bul jurt öziñ qanauşı tapqa, feodaldıq qoğamıñıñ üstemdigin jürgizetin uäkilderi han, sultan, bay-manaptarğa, olardıñ qorğanı Rossiya patşalarınıñ otarşılıq sayasatına qarsı küres jolına şığa bastağan. Sana-sezimi oyana tüsken, keşegi köşpeli el, özderin tağı da almas qılış etip qoldarına ustap, ötip ketken handar zamanın qayta ornatpaq bolğan Abılay urpaqtarınıñ jantalastarın da, qandı äreketterin de uğa tüsken. Murattarına jetu üşin endi olar bul joldan basqa, jaña jol izdeuge kirirken

Birinci Bölüm

Kazakların büyük bozkırları güney-doğu tarafından başlayan ve binlerce kilometre uzanan dünyanın en yüksek dağları kaplar. Bu bembeyaz olan zirveler, bozkırlar Kazak ülkesinin üzerinde esen rüzgara, borana hiç engel değildir. Bu dağlar aynı zamanda göçmenlere karşı baskın yapacak kalabalık düşmanlara karşı tabii bir kaledir. Bu dağları geçmek de zordur. Ancak bu dağların bazı bölümlerinde çöküntüler olmuş, buralar da adeta dağların düzlüklerin koynuna girip uyuduğu yerler gibidir. Bu topraklardan Asya ve Avrupa'nın birleşmiş olan vadisine doğru olan yerlerde tabiatın fırtınaları arasında yüzyıllar boyunca görkemli ulu hanlarının - Atilla'nın Cengiz'in karıncalar gibi çok sayıda askerleri de yaşamıştı. Bu kanlı savaşlar, önce bu yerlerde eski zamanlardan beri çiftçilik yapan, hayvan besleyen ve şehirler kurmuş ülkeleri yok etti. Daha sonra Kazak göçmenlerinin büyük geniş topraklarını kızıl kana boyayarak sürüyle batıya doğru yürüdüler. Onların işgal ettikleri yerlerden geriye ancak ağlayan insanlar, bomboş kalmış büyük bir ülke ve yıkılmış şehirler kalmıştı. Bu savaş da onlardan biriydi.

Cungar kapısı eteklerinde Soykan vadisinde Çin ve Kazak askerlerinin savaşından ancak bir hafta geçmişti. Atlar delikanlılar gibi laf söz dinlemiyor, baş eğmiyordu.. İki taraf da aynı anda birbirlerine saldırdıklarından etraf adeta ağzı kanlı kurtlarla dolmuştu. Yürekli cesur delikanlılar düşmanlarınca şehit edildiler. Birçok yiğit, genç, solmuş gül gibiydi. Buna rağmen insanlar topuğuna kadar dolmuş kanlar içinden geçerek yaşasa da acımasız komutanlar halkı savaşa sokuyorlardı. Sekizinci günü savaş alanına kırk kulunun taşıdığı yeşil ipek çadırıyla Çin Hanı Kansu gelmişti. Askerlerinin komutanını çağırarak:

-Savaş nasıl gidiyor? – diye sordu.

Kadın komutan, sert bir üslupla, komutanı karşısında başını eğerek cevap verdi.

-Efendim, gün doğuşundan beri vuruşuyoruz. İki taraf da aynı hırsıyla çarpışıyor. Ancak bizim kaybımız daha çok diyerek acı gerçeği söyledi.

Kağan herkesin önünde komutanı aşağılayarak şöyle söyledi.

- 'Ahmak' –dedi, Tan imparatorluğunun üç yüzyıl boyunca mücadele ederek yenemediği bu milleti, sen yeneceğini mi düşünüyorsun?

-Efendim, savaşın diye kendiniz emrettiniz.

-Ben böyle mi savaşın dedim? Sen böyle onlara güç göstererek yenemezsin. Kendini kenara çek, her gün sana saldırıyan yapan Oyrat taifesini yanına al. Sonra bu iki taraf birbiriyle çatışsın. Her iki taraf zayıfladığında birbirlerine galip gelmeden sen her ikisinin üzerine baskın yap. Sonra iki taifeyi de işgal ederek sahipsiz kalan yerlere hâkim olursun.

-Efendim, - dedi komutan, başını daha da eğerek, güçsüz Oyrat taifesini almak zor olmaz, ama Kazak elini kolay işgal edebilir miyiz? Kazakların komşusu Rusya bizden daha kuvvetlidir, o bize Kazak ülkesini kolay kolay vermez.

-Rusya için merak etme. Kazak eli çok büyük, hepimize yeter. Biz İrtiş nehrinin yukarı tarafından Yedisu, Türkistan vilayeti, Doğu Türkistan ellerinin hepsini kendimize alırız. Kısacası, Gökçe denizinin güney kıyısına kadar bizim, kuzey kıyısı ise Rusya'nın olmalı.

-O zaman Kazak eli nerede kalır?

-Gökçe denizin dibinde! Cungarları nasıl işgal edersen, Kazakları da öyle yok edeceksin!

-Evet, padişahım!

Kazaklar şimdi kökpar oynamaya hazırlanan koyun gibiydi. Her tarafından saldıran düşmanların hangisinin elinde kalacaktı? Yoksa kendi aralarında savaşan hanlar ve sultanlar, biri ayağına, biri koluna, biri başka yerine mi saldırıp gidecekti, kim bilebilirdi ki?

Halkın başına gelen bu zor durumu doğru anlayacak, derinden tahmin edecek, gelecek tarihi ile ömrünün bu dört tarafından mücadele etmekte ve saldırı yapmakta olan bu durumdan kurtaracak halkın kimi var?

Bunun gibi umutsuzluklarda halk genellikle kendi tecrübesine, düşüncesine, sabrına güvenecekti. Çünkü Kazak ülkesine saldırmakta olan düşmanı belli idi. Cengiz hanın kurmuş olduğu Moğol imparatorluğu iki yüz yıl bile sürmedi. Bir zamanlar, büyük konargöçerler ülkesi – Karakurum şehri, Kubilay Han zamanında Pekin'e sürgün edildiği andan itibaren Moğol hanlığı diye adlandırılmamaya başlandı. Kubilay'dan sonraki Çin hanları kendilerini Cengiz hanın nesilleri olarak saydılar. Moğol'un ata toprakları ile bütün âlemi titreten hanın, işgal ettiği bütün topraklara sahip çıkmak istediler. Bunlar bir zamanlar Cengiz hanın Çin imparatorluğunu işgal ettiği sırada kendilerinin de birkaç şehrini yok ettiğini hatta çiftçilik yapmaya, hayvan beslemeye razı olduklarını unuttular. Ama Moğol topraklarındaki Karakurum hanlığı da bölünmeye başladı. Bir yandan kendi aralarındaki mücadele, diğer yandan güney tarafındaki Mançurların uzun yıllar devam eden savaşları bunların birlikte huzur içinde yaşamalarına fırsat vermedi. Üstelik asıl meslekleri hayvan beslemek olan köylülere Moğol idarecilerinin, kışın hayvan besleyecek yer ve yazın otlaklar için yayla ve uygun topraklar bulamayışı da büyük bir sorun olmuştu. Özellikle, batı Moğol tayfaları Oyrat, Çoras, Torgaut, Töleüt boyları Çin hanlarının saldırılarına dayanamayıp ata topraklarını bırakarak yeni boş topraklar aramaya gitmişlerdi. Bir kısmı Sibiryaya yönelmiş kalanları ise İrtiş nehri boyuna, Tarbagatay dağına doğru gitmişlerdi. Kalmukların bir kısmı da yeni toprakalar aramışlardı. Hatta İdil nehrini geçerek Astrahan etrafında göçmenler olarak yerleşmişlerdi. Batıya doğru gidenler de vardı. Çin hanları Sibiryaya ile Kazak topraklarını ve Orta Asya'yı kendi yönetimin temel alanları olarak saymaktaydı. Ama bu zalim siyaseti kabul etmek istemeyen ve ona karşı gelen insanlar, köylüler vardı. Bunlar ülkesiyle, çoluk-çocuklarıyla birlikte yok ediliyorlardı. İşte Çin işgalinden halk korkuyordu ve Tarbagatay dağı, İli nehrinin kıyısını, Zaysan gölü taraflarını bunun için mekan tutuyorlardı.

Bu arada onlar sağlam kalan uruklarını, boylarını toplayarak göçmenler ülkesi Cungarya imparatorluğunu kurmuştu. Bin altı yüz otuz dört yılında bu imparatorluğun başı olarak Hara-Hula batırın oğlu Batur seçildi. Bu beyin etrafında İrtiş, Yenisey nehrinin kıyısını mekan tutan Moğolların küçük uruğları toplanmaya başladı. Böylece Cungar imparatorluğu kuvvetli ülke olmaya başladı. O kendi ülkesini Zaysan nehrinin kıyısına taşımıştı. Hemen karşılarında kendileri için faydalı olacaklarına inandıkları göçmenler ülkesi Çin siyasetçilerini heyecanlandırmıştı. Halbuki Batur Bey, ölene kadar Rus padişahlarıyla anlaşarak huzur içinde yaşamayı bu vesileyle de Cungar imparatorluğunu daha da kuvvetlendirmeyi hedeflemişti. Batur Bey, temel siyasetini Çin'in de hedefleri olan Güney Sibiry ve Kazak topraklarını işgal etmek olarak oluşturmuştu. Bunun için o, önce Tavkel Han, sonra Esim Han ile birçok kez savaştı ama amacına ulaşamadı.

Batur öldükten sonra yerini onun büyük oğlu Senga, ondan sonra küçük oğlu Kalden aldı. Çin imparatorluğu kaynaklarına göre baş kaldırıp saldırı yapan Doğu Moğolistan'ın uruğlarını acımadan yok etti. Bu topraklar daha sonra verimsiz boş yerlere döndü. Bundan dolayı hayvan beslemek için her ne kadar geniş yerleri olsa da onların hayvanlarına yetmedi. O zaman Kalden Boşuktu Cungar imparatorluğuna, Kalka ülkesini de ele geçirip kendi topraklarına katarak daha da genişletmek istedi. Bu amaçla o, büyük ordusunu İli nehrinin kıyısına, Tuva'daki Kemçik nehrinin boyuna, sonra Kobda nehrinin aşağı kıyısına yerleştirdi. Bu arada Cungar imparatorluğuna Tibet, Yenisey nehrinin etrafındaki Kırgız uruğları ve Altay dağının bütün çevresi dahil oldu. Bu kadar yerlere sahip olan Cungar komutanı, Kalka ülkesini de alırım diye savaşmaya gitti. Ama Çin'in Mançur bölgesinde yenildi ve Kalka ülkesini Çin imparatorluğu aldı. Bu savaştan sonra Kalden ayakta duramayacak hale geldiği için kendisini boğarak öldürdü. Kalden halkını yönetirken kendisine rakip olmasın diye kardeşlerine – akrabalarına da acımadı. Ona karşı geleni öldürdü. Bu arada öldürdüğü akrabalarından biri, torunu olan Sıban Raptan Turfan'a kaçtı. Kalden, Kalka ülkesine savaşa gittiğinde Sıban Raptan ülkesine geri dönerek Buratal nehrinin kıyısını mekan tutmuştu. Böylece yavaş yavaş o bütün Cungarları kendi yönetimine aldı. Kalden kendisini öldürdükten sonra, bin altı yüz doksan yedi yılında bütün Cungar imparatorluğunun başı Sıban Raptan oldu. Sıban Raptan, Çin'e babasının oğlu Kalden'den daha az düşmanlık etmedi. Çin imparatoruyla dış ilişkileri iyi olsa da komşu şehirlerine saldırısını durdurmadi. Sıban Raptan oğlu Kalden Tserenle birlikte Halş Dua'ya saldırdı ve Çin'e karşı savaş açtığından Djungo'nun yeni Tsin hanedanının imparatoru Kansı o zaman Cungar topraklarını kendi yöneticilerine eskisi gibi geri verdi. Sıban Raptan'a İrtiş nehri boyundan az bir yer kalsın diye ' Fimen ' ferman çıkardı. Bu fermana göre Sıban Raptan Çin elçileri dahil Cungarların kurultayını çağırma hakkı vardı. Kurultaydan sonra Çin'e saldırı yapan Cungar imparatorluğu Kazak ülkesine yönelmeliydi. Böylece Çin Hanı kendisiyle boy ölçüşen, her zaman savaşan, saldırı yapan Kazak halkını da aşağılamak istedi. Bunu yapmazsa, Çin askerlerini Sıban Raptan'a karşı saldırıya geçireceğini söyleyip Cungar ordusunu yok edeceğiz diye korkuttu. Çin ile Cungar imparatorluğun arasında korkunç bir savaş olacağı tahmin ediliyordu, ama Çin sınırındaki Cungar boyları Kansı'yın zulmünden korkarak İli nehrinin aşağısına göç edip, çoğu Altınemel tarafına gelip yerleşmişti. Asker

başı Sıban Raptan İli nehrinin güneyine, Sarın şehrinin güneydoğu tarafına kendi ordusunu yerleştirdi. Ama Çin sınırından göçüp gelen Cungar halkı İli nehri boyunca sığar mı, tabi ki sığmaz! Nasılsa olursa olsun ordusunu genişletmesi lazım... Bu arada Kansı vefat etti. Ama Kansı ölse de onun ardında güçlü bir ordu kalmıştı. Cungar'ın Çin'e gücü yetmezdi. Kendisinin saldırmaya alıştığı düşmanı Kazak halkı vardı. Onların yüz bin atlı askerine dayanacak Kazak halkının gücü yoktu. Elbette bu kez Cungarların askeri, Kalden zamanındaki şokparlı, gürzlü, darbeler vuran asker değildi.

Askeri birliklerini, ordusunu Avrupa düzeniyle kurmuş, savaşı istediği için de silahlanmıştı. Avrupa imali savaşı yönlendirecek ateşli silahları tüfekleri vardı. Buna Cungar savaşçılarının yüzyıllar boyu savaş tecrübesini, sabrını, gücünü katarsanız nasıl bir kuvvete döneceğini düşününüz. Cungar askerini bu kadar güçlü duruma getiren Sıban Raptan ile onun savaşçı oğlu Kalden Tseren ile Çin subayları idi. Buna İsveç subayı Logann Gustav Renat da katkıda bulundu. O, Cungar askerlerinin yerleştiği yerde Buhkols seferini yok ettikleri savaşta Öskemen kalesinin yanında tutulan düşük rütbeli bir subay idi. Bu astsubay, Sıban Raptan'ın askerini Avrupa eğitimiyle eğitmeyi, savaşı Avrupa askerlerinin metoduyla yönetmeyi öğretti. Oyrat demircilerine zenbirek yaptırdı. Cungar halkının bilmediği sanatlarla tanıştırdı. Hatta yayınevi açtı. Bunun gibi sanatçılık yönü de vardı. Bilimden haberdardı. Renat ile Çin uzmanları Cungar askerlerine savaşın yeni metotlarıyla tanıştırdı. İşte onlar Orta Asya, Kazak savaşçılarına yabancı büyük bir kuvvete döndü.

Bu arada "Büyük Orda" hanı olarak Janibek han'ın küçük oğlu Jadek nesilleri, Tavke Han'ın birinci hanımından doğan Bolat seçilmişti. Ama o halkını çoğaltıp düşmanına karşı koymanın yerine Orta jüz diye bilenen bir Kazak boyunun güçlü beylerinin sözünden çıkamayan bir han oldu. Kendisi çoktandır hastaydı ve birçok işini kardeşinin torunu Sameke yapardı. Kişi jüz diye bilinen küçük Kazak boyunun hanı Abdullah Han'ın oğlu Abilhayır Han, Ulu jüz diye bilinen büyük Kazak boyunun hanı Yolbars – Abilhayır hanla babası, anneleri ayrı idi. O da çok kıymetli birisi değildi. Orta boydaki çok sayıda Nayman vardı. Bunlar Cungar imparatorluğuyla birlikte bütünleşmiş bir toplum idi. Bunların yöneticileri – Sibiry hanlarının nesilleri sayılan Bökey Han'ın büyük torunu – Tursun'un oğulları – Barak ve Küşik sultanlar idi.

Ondan önce Türkistan'ı başkent yapıp Ulu ordu hanı olarak Esim Han'ın torunu Jangir'den doğmuş olan Tavke han tahtına oturdu.

Tavke!

O güçlenen Cungar imparatorluğunun Kazak halkı için çok tehlikeli olduğunu anladı. O yüzden de Tavke Han Rusya ile ilişkileri iyileştirdi. Bu dostluğa dayanarak çok işler yaptı. Bin yedi yüz iki yılında Öskemen kalesine Kazak elçilerini gönderdi. Ama elçileri yarı yolda Oyrat tayfaları öldürdü. Üç yıl sonra Tavke ilişkimizi yeniden geliştirelim diye Rus imparatorunun etrafındaki Ufa şehrine Taykırmurın Bey başkanlığında elçilerini tekrar gönderdi. Ama Ufa'dan haber gelinceye kadar çoktandır hasta olan Tavke bin yedi yüz on beş yılı sonunda öldü.

Tavke'nin başından çok savaş geçti. Türkistan, Sayram şehirlerini işgal etmeye gelen Bukara, Hokan, Hive hanlarına karşı savaşmıştı. Özellikle, Tavke Cungar batırlarıyla çok savaştı. Bu

savaşlarında o hep Kırgız halkıyla beraber oldu. Kırgız zengini Ties daima Cungar'a karşı Tavke ile birlikte oluyordu. Kırgız, Kazak arasında Tavke Han ve zengin Ties ayrılmadan Kazak Kırgız kardeşliğinin simgesi olarak Tavke-Ties diye beraber anılmaya başlamışlardı. Tavke Han zamanında Kırgız ve Kazak halkları arasında da iyi ilişkiler kuruldu. Andican etrafını, Şu, Şarın nehirlerinin boyunca mekan tuttu.

O zamanda Kazakların kadıları olan Karakesek boyundan yaşı otuzlara gelmiş kaz sesli Kazbek, Üysin ve Töle Biy adlı kadılar, Tavken'nin ordusuna sık sık gelerek han'ın halkı yönetmesi için yazılan ünlü yasası “ Yedi Hükümün” yazılmasına yardım ettiler. Sonra, Bayanulan'ı yurt tuttuğu Karcas'taki Altıntorı boyundan çıkan ünlü Kalkamanulı Temirgali – Bukar yirmi beş yaşında Han Tavke'nin ordusuna gelip saray şairi ünvanını aldı. Tavke Han altmış yaşında öldüğünde bütün Kazak halkı üzüntü içinde kalmıştı. Ona gösterdikleri saygıdan Hoca Ahmet Yesevi mezarının yanına defnedildi.

Çok büyük bir mücadeleyle Kazak halkının akıllı beylerinin destekleriyle Orta boy tahtına Esim Han'ın ikinci oğlu, Jangir'in küçük kardeşi, Sırdak'ın torunu Kerey sultandan doğmuş olan Kayıp oturdu. Tavke Han'ın okuyamadan gittiği Rus başkanlarının mesajlarını Kayıp okudu. Okuduğu gün “Mesajlarınızı aldık çok sevindik” diye cevabını yazıp gönderdi. Kayıp torun ağabeyi Tavke'nin yönetim metodunun doğru olduğunu düşünmüştü. O yıl yaz sonunda Tobıl şehrindeki Sibiry valisi Gagarin'e Ekeşulı Bekbolat Bey ile ihtiyar Böriulı Baydavlet'in başkanlığında elçi olarak gönderdi. Valiye, Rus İmparatoruna ulaştırsın diye mektup yazdı. Bu mektupta Rus halkının bizimle sonsuza kadar birlikte huzur içinde yaşamasını istiyoruz. İki ülke birlikte Cungar küstahlığına karşı çıkalım. Bunun için gerekirse biz yirmi-otuz bin atlı asker veririz demişti. Ayrıca, Kazak halkının bağımsızlığı için önemli dileklerle birlikte Kazak tüccarlarının Tobıl şehrine gidip ticaret yapmaları için izin istendi.

Bekbolat ve ihtiyar Baydavlet valiye: “Kazak delikanlıları Rus şehirlerine saldırmaz. Eğer bir şey yaparlarsa onları ölüm cezasına kadar cezalandırırız, gerekirse, bunları tutup Tobıl şehrine kadar yürütmeye varız” diyerek, Han'ın sözlü mesajını da iletiler.

Bunun gibi mektuplar, haberler Kazan ve Ufa'ya da yollanmıştı. Gagarin, Kayıp Han'ın mesajını Petersburg'a gönderdi. Senato Kazak hanı ve halkının arzlarını iyi niyetiyle karşıladı. Bu görüşe imparator birinci Petro da katıldı. Sadece birlikte Cungar küstahlıyla savaşalım diyen Kayıp Han'ın dileğini kabul edemedi. “Kazak halkı bizimle kardeş ülkelere savaş başlamadan huzur içinde yaşaması gerekli” – dedi. Kayıp Han Kazak halkının bağımsızlığını ve yerini korumak için güneydoğu ve güney tarafından saldırı yapacak düşmanlarına karşı durabilmenin bir yolunun daima – Rusya'nın yardımını almak gerektiği düşüncesini aklından çıkarmadı. Böyle karar vermeye özellikle, bin yedi yüz on yedi yılındaki Ayagöz nehrinin yanında geçen savaş vesile olmuştu. Bu savaşa Abilhayır ve Kayıp birlikte çıkmıştı. İki taraftan otuz bin civarında asker katılmıştı. Kazak askeri Sıban Raptan sınırlı sayıda askerine bile yenilmişti. Bu savaş Sıban Raptan için Kazak askeri gücünün ne olduğunu anlaması için yapılmış bir sınırlı saldırı ibaretti.

Kazak halkının halinin gerçek durumunun nasıl olduğunu doğru anlamak için imparator Birinci Petro'un buyruğuyla Sibiryaya valisi Gagarin, Kazak ülkesine Boris Bryancev yönetiminde elçileri gönderdi. Bu elçiler grubu 1728 yılında 5 Nisan'da Yayık nehri kıyısındaki Kişi Cüz Hanı Abilhayır ve yazın ilk aylarının yirmi beşinde Türkistandaki Orta Cüz Hanı Kayıp ile buluştu.

Kazak ülkesine gelen elçiler öncelikle bu yerlerle ticareti geliştirmenin birçok yolunun var olduğunu gördüler. Kazak toprakları ile Asya'nın büyük memleketlerine, özellikle, öncelikli olarak Hindistan'a kadar uzanabileceklerini anlamışlardı.. İmparator Petro'nun da beklediği bu idi. O Asyan'ın büyük ülkelerine ulaşmanın – Rusya'nın dünyadaki en kuvvetli imparatorlukları arasına girmesi demek olduğunu düşünüyordu. Kendilerinin çok güçlü bir imparatorluk olabileceklerini hatta gökyüzüne bile yön verebilecek bir hakimiyetleri olabileceğine inanıyordu.

Rusya, bu arada İngiltere ve Fransa dahil başka da memleketleri işgal etmeye hazırlanıyordu. Fakat, Rusya'nın Kazaklar üzerinden Orta Asya'ya gelmesi – sömürgecilik siyasetinin zülmü açısından buralardaki küçük ülkeler için Çin hakimiyetinden aşağı olmayan bir zulümdü. Bu toplumsal hareket tarihte önemli bir yer aldı.

Hatta Engels, “Gerçekten de Rusya bazı konularda doğu ülkelerini geliştirme hizmetinde bulundu... Rusya'nın bu hakimiyeti Kara Deniz ile Hazar denizi boyunda, Orta Asya'ya medeniyet getirdi” – diye yazdı.

Rus elçilerinin anladığı bir şey daha vardı o da Kazak hanlarının o zamanda Cungar küstahına karşı durabilecek kuvvetleri yoktu. Bunun hakkında Bryancev araştırma grubu Kazak hanlarına yardım etme siyasetini destekledi. Böylece Birinci Petro, Cungar imparatorluğuna elçi göndermeye karar verdi. Ancak, gönderdiği elçi Unkovskii, geri döndüğünde İmparator Petro'ya Rusların Cungar tarafında mı yoksa Kazak tarafında mı olması gerektiği konusunda kesin bir cevap verememiş arada kalmıştı.

Böyle bir durumda elbetteki, Kazak halkı Sıban Raptan gibi bıçak keskinliğinde, yetmiş bin askeri olan düşmanına karşı durması düşünülemezdi?

Yoksa tek düşmanı Cungar imparatorluğu mu idi? Böyle büyük bir zorluk karşısında ancak han ordusu ve etrafındaki akrabalar gibi küçük güçlerine dayanan hanların ellerinden ne gelir? Her boyun hanı, sultanıym diye oturan Bolat, Abilhayır, Sameke, Barak, Küşiklerin de kendi ordularının içinde kavga, rekabet, tartışma var idi.

Rus İmparatorluğu, olacak kanlı olaylar sonucunda iki tarafınla da anlaşmak gereğini düşünerek Orta Asya'nın işlerine oldukça ihtiyatlı davrandı Kayıp öldükten sonra hemen: “ Nasıl bitecek?” – gibi bekleme siyaseti güttü.

Bunların hepsinin sonuçta Kazak halkının başına bir bela getireceği belli idi.

Cungar küstahı savaş öncesi kurultay yaptı. Bu kurultayda Kazak ülkesine saldırı yapmaya karar verildi. Renat'ın düşüncesine göre kadim zamandan beri doğudaki düşmanına tek bir yönden saldırı yapmadan önce iki ayrı yönden saldırılmalıydı. Cungar'ın bütün askerine başbuğ olarak Sıban Raptan'ın kardeşi bahadır Şuna Dabo seçildi. Ordusunun bir ucu Karatav'a dayanmış, Şu ve Talas

nehirinin boyunca uzanıyordu. Diğer ucu ise Şırşık etrafına çıkmaktaydı. Bunun için Şuna Dabo askerini yediye böldü. Her grup dağ etraflarına ya da düşman tarafına akacak nehir başlarına kendilerinin bayraklarını dikti ve askerini savaşa hazırladı. Birinci grup Yedisu Alataş'ın etrafına Balkaş gölüne akacak dört nehrin başına toplandı. Bu gruba Sıban Raptan'ın oğlu Kalden Tseren başbuğ olarak atandı. İkinci grup Altınemel dağlarına yakın İli nehrinin ters tarafındaki Köktal ve Kökterek'in ortasına bayrak dikti. Buna kolbaşı olarak Sıban Raptan'ın kardeşi Koren batır tayin edildi. Üçüncü grup Kegen nehrinin kuzey kıyısına, Narın nehrinin güneydoğu tarafında yer alan Ketpen dağının etrafına toplandı. Buna başbuğ olarak Kalden Tseren'in on yedi yaşında olan oğlu Amursana seçildi. Dördüncü grup Şelek nehrinin başına bayrak dikti. Buna başbuğ olarak on sekiz yaşında olan cesur Sıban Dorjını (Kalden Tseren'in ikinci oğlu) seçildi. Beşinci grup Tüp nehrinin boyuna, Issık gölün kıyılarına bayraklarını dikti. Bu gruba başbuğ olarak Kalden Tseren'in birinci oğlu Lama Dorji seçildi. Altıncı grubu Şu nehrine akacak Ulken Kebeş nehrinin etrafına topladı. Buna başbuğ olarak Merkit'ten çıkan aristokrat batır Tseren Dorji'yı seçti. Yedinci grup olarak Sıban Raptan kendi bayrağını (Cungar askerinin asıl bayrağı) günümüz Kulca şehrine yakın Talkı geçidinin güney-batı tarafına dikti.

Böylece, Alataş yamaçlarını yurt eden halkı çevirerek Sıban Raptan askeri beklemeye başladı. Geriye komutanlarının “ İleri!” diye emretmesi kalmıştı.

Sıban Raptan bahar gelince saldırı yapacaktı. Bu çok atı –hayvanı olan Kazak halkının atları daha hazır değildi. Hayvan yavruları henüz hayata başlamıştı. O yüzden de Kazak halkı bu savaşa hazır değildi.

O zaman bütün Türkistan vilayeti Yedisu'nın güneydoğu-kuzeyini çeviren kalabalık askerin ayaz vurmuş gibi etraf da bir tuhaf idi. Tam bir zelzele öncesi gibi sessiz bir dünya idi. Bu korkunçluğu insan dışında bütün hayvanların önceden sezeceği bellidir. Yılan ininden çıkar, tavşan ise nehir kıyısından uzaklara gitmeye çalışır derlerdi... Tam bunun gibi zor bir durum. Bugün de hava açıklığına rağmen bütün alemleri boğacaktı. Cungar kapısından esecek rüzgar her zamanki gibi yeşil otların hoş kokusunu değil insanların kanlı pis kokusunu getirdi.

Tam o gün Türkistan'da başka bir olay oldu. Harezmi, Hive ellerinininden Sayban'ın oğlu Demir sultandan doğmuş olan Jadiger, Hacim, Akatay gibi hanları yöneten – 1696-1697 yıllarda Hive tahtına bu hanların son nesillerinin biri vali olmuştu. Ama kendisinin kötü, akılsız ve vefasız olması sebebiyle halkını yönetemedi ve Kazak ülkesine kovuldu. Bu ara Orta Boy'un hanı Tavke onu Yesi'ye göndermişti. Vali Türkistan emrinden üç ay sonra ölmüştü. Tavke töre gereği kardeşinin dul kalan karısı Nurbikeyle evlenmişti. Yedi aydan sonra hanım Abılay adında bir çocuk doğurdu... Bu çocuk, daha çok küçük yaşlarında annesiyle birlikte dayılarına Altın Han ülkesine gitmişti. Evine gelen Nurbike aniden hastalanıp Altın han ülkesinde ölmüştü. Tek kızından ayrılan kaynatası Tavke han'a: “ Bir tanecik kızımızdan ayrıldık – pınarlarda su kalmadı, ışığımız söndü. Kendisi ölse de gözü gibi saklarsız bağrımıza basarsız başka evlatları var. Abılay'ı bize versin. Büyüdüğünde kendisi ülkesini bulur” – diye elçi döndermişti. Tavke yaşlı kaynatası ve kaynanasının sözünü yere düşürmedi, iki

yaşında olan Abılay onların elinde kaldı. Abılay on yedi yaşına geldiğinde Tavke Hanın ölmesine yakın zamanda, Altın han ülkesinden ayrılıp kendisi gelmişti. Tavke Han düğün yaptı ve “ On beş yaşında ev sahibi ” – örf-adetiyle Abılay’ı kendisiyle yaşıt arkadaşı zengin Kırgız Tyes’in küçük kızı – on dört yaşındaki Zeren ile evlendirmişti. Onun için karşısında büyük bir çadır kurdurup ona çokça hayvan vermiş özel bir köy kurmuştu. Bir yıl geçince Zeren ikiz oğlan doğurmuştu. Birinin ismini – Uali, ikincisini – Balkı koymuştu. Tavke Han iki ülkenin genç delikanlılarını-kızlarını, yiğitlerini-pehlivanlarını, ünlülerini çağırması ve büyük bir toy kılmıştı. İkiz torunlarının olduğuna çocuk gibi sevinmişti.

Ama Tavke, Abılay’ı ilk gördüğü gün şaşırılmıştı. Kara renkli, at çeneli, büyük gri gözleri vardı. Suratı çok sertti. İnsanın yüzüne baktığında iki gözü deta büyülüydü. Bakışında kirpikleri dahi kımıldamıyordu. Üstelik, Külmes Han gibi gülmeyi de bilmiyordu. Tavke’nin kendisi de atası Esim Han’a benzememişti. Yoksa büyük atam Şağay Han’a mı benzemiş,- diye düşünüyordu Tavke, onun yüzünün çok soğuk olduğunu söylerdi yaşlılar. Çok geçmeden ürkerek Abılay’ın bir huyunu daha farkettiler. O diğer çocuklar gibi oynamayı değil hayvan boğazlamayı seviyordu. Tavke bunu ilk başta Cengiz nesillerine benzemiş sert bir karakteri diye düşündü ama zaman geçtikten sonra onun kana düşkün olduğunu fark etti. Onun kan gördüğünden rahatlayacağı belli olmuştu. Halk ona “ Kaniçer” diye isim verdi.

Tavke şimdi Abılay’dan korkmaya başladı. “ Bu nasıl böyle?” – dedi içinden, - yoksa Altın han ülkesi benim oğlumun yerine kan içen birisini mi gönderdi? Yoksa benim başkalarına bilmeden yapmış olduğum ihanetler için Allah bana ceza olarak böyle bir evlat mı verdi? – Tavke çok şaşırıldı. Ama Tavke tek bir adamı unutmuştu: bu kanlı göz Uali sultan’ın oğlu idi.

Tavke Abılay’ı her gördüğünde diğer çocuklarına zarar gelecek diye endişeleniyordu. Aniden han’ın aklına guguk yavrusunun hareketi geldi. Dünyada kukukların yüz yirmi altı türü var. Onların seksen ikisi yumurtalarının başka yuvaya bırakırlar. O kuşları takip ederek onlar yem aramaya gittiğinde yuvasına uçup gelip onun bir yumurtasını alır da yerine kendi yumurtasını bırakır gider. Yuvasına dönen kuş kendi yumurtalarını kukuk yumurtasından ayırt edemez ve yavruları ağızlarını açtıklarında yemek verirdi. Bu kuşun yiyeceği yemeğin annesinki ile aynı olduğundan dolayı kukuk yavrusu da büyüyor. Ama bu yumurtasını başka yuvalara bırakan kukukların yavruları da sert gelir. O açgözü, obur olarak yaratılır. Yumurtasından çıktığı an başka kardeşlerinden kurtulmaya çalışır. Bunun gibi kukuk yavruları yumurtadan erken çıkar ve çıktığı andan itibaren diğer yavruları yuvanın kenarına götürür ya da yere düşürmeye çabalıdır. Böylece yemeğe ortak olan başka yavrudan o anda kurtulur.

Tavke Abılay’ı kukuk yavrusu gibi kendisine yad saydı. Fakat, baba ancak bir şeyi tahmin edemedi. Kaniçer Abılay’ın oğlu Uali’den Abilmansur adında bir çocuk doğacağını ve o on sekiz yaşında “Abılay!” diye düşmanına saldırı yaparak kaniçer atasının adını bütün aleme yayacağını bilmedi. Kazakların böylece “Abılay” diyen ünlü hanı bu Abilmansur idi. Ona ünlü Abılay denilmeye çok zaman var. Ama şimdilik atası “kaniçer” Abılay bu hevesle Türkistan etrafında korkuluyordu.

Tavke öldükten sonra Abılay'ın zülmünden korkan ağabey-kardeşlerinin biri – Sayram'a, birisi – Taşken'e kaçtı. Ancak çok askerin bulunduğu Türkistan çevresinde şehir hakimi Kудayberdi bahadır kaldı. Abılay saray adamlarını yanına alarak gece yarısında Kудayberdi'nin sarayına baskına geldi. Fakat Kудayberdi korucularının sayesinde Sayram'a kaçarak kurtuldu.

Kудayberdi bahadır, hala anne sütünü emen çocuğu ve karısı Ayımbike'yi kendilerine zarar gelmesin düşüncesiyle güvenli bir yere koyup kimseye bir şey demeden sabah vaktinde sarayına gelip döseğine yatmıştı.

Sabah erken çayını içtikten sonra saray adamlarını alıp Kудayberdi sarayına gelip yerleşti. Hakimin yönetim bölümünde bulunan kırmızı kilimin üzerine bağdaş kurarak oturdu da:

-Bugünden itibaren ben Türkistan'ın sahibiyim! – dedi. Kapıda duran adamları yüksek sesle:

-Evet, hakanım, bundan sonra siz sahiptiniz bu yerlere,-dedi

-Hepiniz benim adamlarımsınız! – dedi yine hakim

-Evet, padişah, biz sizin adamlarınız!

-Ben dur dersem - duracaksınız, ölün dersem - öleceksiniz!

-Dur dersiniz – duracağız, öl dersiniz – öleceğiz!

Bu güvenilmez adamların kendilerine göre verdikleri sözü idi.

Abılay:

-Her birinize birer hediye hazırladım. Onu akşam duyacaksınız. Bugün benim Türkistan'a sahip olduğum hürmetine toy yapılınsın! – dedi

-Evet, hakanım, toy yapılınsın.

-Toy, Kудayberdi bahadırı destekleyen adamları boğazlamadan başlansın! Ama bu kan kokacak toy başlamadı. Aniden konuk evinin kapısı açılıp eli mızraklı, üzerinde zırhı olan iri vücutlu bir genç girdi.

Bu nayman yiğidi Karakerey Kabanbay idi.

-Düşman geliyor, sultan Abılay!

-Hangi düşman? Ne kadar?

-Cungar komutanı Sıban Raptan! Yetmiş beş bin askeri var!

-Abılay hiç telaşlanmadı.

-Hımm. Çokmuş! – o kapısının önünde duran adamlarına baktı. – benim askerlerim sadece 75 kılıç!

-Diğerleri nerede? Han ordusu göçse de halk var ya! Burada en azından on bin asker vardı.

O mecliste oturanlardan biri :

-Eskiden onun on bin askeri vardı, şimdi on askeri bile yok. Hepsi kaçıp gitmiş... dedi.

Kabanbay batır aniden elindeki mızrağı ile onu oturduğu yerde öldürmek istedi. Ama halkın bu zor gününde aksakal sayılan birini öldürmesi kargaşalığa sebep verecekti. Çok kızsada da zorla kendine gelerek:

-Bütün askerinizden ayrılırsanız şehri nasıl koyacaksınız? – dedi

-Şehri kim koruyacağım dedi? Yetmiş beş adamla yetmiş bin askere nasıl karşı duracağım?

-O zaman ne yapacaksınız?

-Korkak kurt kendi başına zor bir durum gelirse cesur olur. Aynen bunun gibi adam da kuvvetlenir. Yüzüne baktığında Kabanbay onun korktuğunu anladı... “ Halkı yöneten aksakalların hepsi böyle olursa yok olacağız! Hayır, onlara inanamayız! Halkı düşmana karşı çıkarmak lazım. Bolat, Abilhayır, Sameke etrafındaki uruğlara hemen adam gönderip haber vereyim” – diye düşündü Kabanbay. Ardından hemen Abılay yerinden kalkarak :

-Şehrinizi kime bırakacaksınız?

-Uali'ye! sonra... sizlere!

Abılay çıkıp gitti. Adamları arkasından gitti.

Kabanbay atına binip şehir halkının toplanacağı yer olan Hoca Ahmet Yesevi mescidinin önüne doğru gitti.

Halk bu soğuk haberi ondan önceden haber almıştı ve alan kalabalıktı. Dede-nine, çoluk-çocuk - hepsi gelmişti. Silah tutabilen bütün erkekler atlarına binmiş : ellerinde çoktandır sandıkta yatan kılıçları, iki yüzlü aybaltaları vardı... Bazıları yaya idi. Bu toplanan erkekler savaşmayı bilen savaşçılar değildi, bu şehirde yaşayan adamlardı, çoktandır silah tutmayan usta, çiftçi, mürit, şakirt, hoca, mollalar idi. Şehirlerine düşman geldiği haberini işitince asırlardır kanlarına sinen alışkanlıklarına göre hepsi ellerine silahlarını alıp şehirlerini korumak niyetiyle alana toplanmışlar. Elbette içlerinde çok korkan erkekler de vardı. Mescid etrafı kalabalık, gürültü sesleri çıkıyordu.

-Şehir hükümdarı Kудayberdi bahadır nerede?

-Dün gece kaçıp gitmiş.

-Düşmandan mı korkmuş?

-Hayır, kardeşi Abılay'dan korkmuş,

-O kardeşi nerede?

-Az önce evindekilerle ata binmekteydi.

-O zaman bizi kim yönetecek?

-Hükümdarsız olsak da elimizle kılıç da mı tutamayız? Kendimiz idare ederiz!

-Hayır, büyük oğlu Uali'yi bırakacak!

-O da bir yaramaz adamdı.

-Neden merak ediyorsunuz? Yoldan gelenler yabancı değil Şürşitler. Aliştığımız düşman, onlardan mı korkarız biz de saldırırız.

-Bu sefer saldırırsak iyi olur, onlar çokmuş.

-Şürşitler değil Cunganlarmış.

-Cungarlar olursa daha iyi. Geçen seferde bizim köyün atlarını alıp götürmüşlerdi. Kendileri geliyorlar elimize.

Kabanbay batur kalabalığın ortasından geçip minareye giderek az önce Abılay hakkında söyleyen sözlerin halk arasında nasıl da çabucak yayıldığına çok şaşırıldı. Ama bir yandan halkın hemen alana toplandığına çok sevinmişti. “ Bu halkı Cungar değil Çin bile alamaz. Sadece halkı idare eden batırı olsun!” o atından atlayarak yere inip hemen minbere çıktı.

-Ey halkım! Ben Karakerey Kabanbay baturum! – dedi yüksek sesle - halkı tehlikeli bir gün bekliyordu. Doğu ve güneydoğudan Cungan askerleri geliyordu. Şehrin hakimi yöneticisi kaniçerler buraları bırakıp kaçmıştır. Başlarında milleti toparlayıp asker olarak düzenleyecek erkeklerden kim var?!

-Ben, ben varım! – dedi bir kalın sesle.

-Çık, buraya minbere!

Kalabalığı yarararak kaplan gibi iri vücutlu yirmi beş yaş civarında sarışın bir yiğit öne çıktı. Bu Şırşık nehri tarafından Türkistandaki dayılarına gelen Sirgeli boyundan çıkan “ Bala Pehlivan” ünvanı olan Elşibek adında bir yiğit idi. O minbere çıkınca Kabanbay:

- Ey halkım! Gelecek düşman zayıf değil, - dedi. Ülkemizi, topraklarımızı korumak için kahramanlar bulunur, ama birlik gerek! Türkistan’ı düşmana verirsiniz Kazak halkının ocağı sönecektir. Henüz genç bir delikanlı demeden hepimiz Elşibek’i takip edin! Halkını yönetmek isteyen baturda her zaman cesaret bulunur!

-Elşibek’i takip edeceğiz.

-Götürsün bizi düşmana

Bu arada minber taraftan bir ses geldi.

-Hey, yol verin! Yol verin!

-Bu Uali sultanın kendisi!

Halk ona yol verdi. Minbere bıyıklı, saçları neredeyse beyazlaşmış, başında kunduz derisinden börkü vardı. Yaşı otuz civarında olan birisi çıktı.

-Halkım ! – dedi o halka hitap ederek. - babam on dört yaşında olan evladım Abilmansurla birlikte bizi Türkistan’a göz kulak olmak için bırakmıştı. Batur Kabanbay’ın sözünü başından sonuna duydu. Elşibek pehlivan yaşı benden küçük de olsa savaş görmüş, savaşabilen yiğittir. Bugüne kadar elime mızrak almamış birisiyim... Eğer ben Elşibek’e yardımcı olursam o zaman sizin dediğiniz olmuş olur! Uali’yin bu sözünün hoşuna gitmeyen birisi:

-Ya, sultana bak! Hem bey olacaksın hem de halktan basit birine yol vereceksin olur mu öyle şey dedi.

-Ne yapsın be savaş görmediğinden bahsediyor! – diyorlardı yerli halk. Halkın içine düştüğü bu zor halde “bey-halk” diye bir ayırım olamaz. Kim düşmanın karşısına geçerse biz onu takip ederiz!

-Doğru söylüyorsun, evladım, - dedi bir ihtiyar. – Dileğin gerçek olsun! Amin!

-Amin dedi halk yüzünü elleriyle okşayarak.

-Düşmana karşı saldırı yapabilecek erkekler burda kalsın, diğerleri buradan gidin! – dedi yüksek sesle Elşibek.

Halk dağıldı ve alanda kalanlar bir sıraya durdu. Kabanbay işte Elşibekle sonra Uali ile vedalaştı.

-Bundan sonraki işi siz bilirsiniz, - dedi onlara,- etrafınızdaki ülkelere adam gönderin. Abilhayır han'a hemen haber gönderin. Bizim yanımızda olan ülkelere ben kendim haber veririm. Yolda üzerimize gelen düşman çok tehlikeli. Bütün Kazakların toplanması gerekiyor!

-Evet, batur Kabanbay! Yolun açık olsun! – dedi Elşibek ile Uali birlikte.

İri vücutlu Kabanbay atına doğru yürüdü. Tam bu arada alanda tek duran bir ağaca bağlanmış Kabanbay'ın en iyi atı “ Kökdavıl'ı ” ala atına yedekleyerek almıştı. Karatav'ın susamuru derisinden yapılmış börklü, uzun boylu, iri bota gözlü, beyaz tenli bir kadın karşısına çıktı.

-Baturun yolu açık olur mu, kendim yola koyayım, - dedi mercan gibi bembeyaz dişlerini göstererek gülümseyen kadın, baturu koltuğundan destekleyerek atına bindirdi.

Kabanbay atına bindikten sonra kızın yüzüne dikkatlice baktı. Kızın da iki gözü adeta nurlanıp daha da güzelleşti Kabanbay'a hayranlıkla baktı.

-Sağolasın, dostum, - dedi Kabanbay. Kalbi aniden hızlı atmaya başlamıştı. İçinden, aydın gölün kuğusu yola koydu beni işte yolum açık olur! – dedi

Kız hala gözünü ondan ayırmamıştı.

-Yolunuz açık olsun!

-Hoşça kal, karnaşım!... Kabanbay atını durdurup ve bir daha görüşemeyeceksem en azından adını öğreneyim, adın ne? – dedi

-Adım Gevher... Basentin Malaysarı baturun kardeşiyim, - Kız bu sefer incecik narin ellerini uzattı. – Allah sağ sağlim kavuştursun!

-Amin, karnaşım! Hoşça kal!

-Hoşça kalın!

Kabanbay kökdavıl atını sürüp “Gevher... Gevher...” diyerek kuzeye doğru yöneldi. Biraz uzaklaştıktan sonra ardına döndü. Kız hala yerinden kıvıldamamıştı. O beyaz başörtüsünü alıp Kabanbay'a sağ sağlim kavuşalım diye el salladı.

-Gevher dediğin de Gevher imiş! – dedi Kabanbay, atını kamçılıyarak yoluna devam etti.

Türkistan tarafına çıktığında uzaktan simsiyah gözükten Karatav yamaçlarına doğru giden atlı askeri gördü. “ Kaniçer Abılaymış kaçıp gidiyormuş” – dedi o, sonra Kabanbay kökdavıl atının ipini boş bırakıp elindeki kılıcını beline koyup şehirden biraz daha uzaklaştı.

Sıban Raptan komutasındaki Cunganın kalabalık askerinin geleceğinden iki üç gün geçmeden bütün Arka, İdil, Ak Yayık, İrtis, Esil boyundaki ülkeler de haberdar idi. Ama “Aksarbas” söylediği başında liderlik yapacak, ülkesini topraklarını düşmandan koruyacak kimse yoktu. Halkın da gücü yoktu. Dağdan gelen afet gibi Sıban Raptan komutasındaki yedi gruplu yetmiş beş bin askeri Yedisu'in güneyini ve güneydoğu tarafını bir ay içerisinde işgal etti. Bu bela Kazaklara gökten düşen yıldırımdan da zor gelmişti. Cesur baturları Aksu, Turfan gibi şehirlerini korumaya çalıştı ama yine de olmadı. Sonunda otuz yılda yer için, su için birbiriyle kavga edip tartışan Kazak gençleri biraraya gelmiş olsalar bile düzenli askeri birliklere dönüşemedi. Bazı yerlerde karşı duran köyüler varsa Cunganlar erkeklerini boğazladılar kadınlarını ise zorla köle ettiler. Dağları mekan tutan Kırgızlarla

komşu olan Kazak köylüleri de düşman ayağı değmeyecek yerlere kaçarak kurtuldu. Kazak ülkesi mağdur zavallı insanların gözyaşlarıyla doldu. Sahipsiz kalan hayvanları, yanmış şehirleri...

On beşinci yüzyılın otuzuncu yıllarında Kazak halkıyla savaş başlatan ve iki asırdır savaşını sürdüren Oyrat hanları ancak amacına ulaşmıştı. Güzel kızları, kadınları saçlarından bağlayarak hanımları ettiler, kılıç tutmaya yarayan erkekleri koyun boğazlar gibi öldürdü ve ihtiyarları hastaları sahipsiz, kimsesiz bıraktı. Küçük çocukları “ sonunda bunlar da bize düşman olur” – diye kılıçlarının uçlarına geçirerek anne ve babalarının gözleri önünde acımadan kahkahalarla öldürdüler. Genç kızlara gözler önünde tecavüz eden Cungarların bu zalimliklerini gören anneler babalar üzüntülerinden yüzlerini tırmalayarak ağladılar çoğu bu acıya dayanamadı. Etraf ızdırap dolu seslerle doldu. Bunu gören birçok erkek dayanamadı ve deli oldu.

“Kalkaman – Mamır” destanında geçen Şingıstav civarında yapılan bir savaş şöyle anlatılmıştır:

“O zaman toprak için kavga etti Kazak, Kalmuk
Atışırılar, saldırırlar ve atlarını alırlardı
Kalmukları bir savaşta Kazak yenmiş,
Hepsi de Tobıktı'nın düğününe varacaktı...
Toy kıldı Orta Jüz hanı Sameke
Toplanmıştı birçok insan bu düğüne

Baylar, Baybişeler, büyükler herkes oraya gitmiş, gençler, yiğitler, kızlar gelinler evde kalmıştı. “ Anet Baban Argın'ın ağabeyi, kendisi bey, molla ve danışmanı, adalette Orta Jüz'e örnek olmuş. O zaman doksan beşe gelmiş yaşı” – diyerek Kalkaman'a adaletle iktidar eden Anet Baba'yı hatırlatarak, şair, olayın sonucunu da şöyle anlatmış:

“Bin yedi yüz yirmi üçüncü yıl,
Savaşan Kazak ile Kalmuk, bunu da bil,
Kalmukların lideri Sıban Raptan,
Özü batur, savaşta çok kurnaz bir adam...
Ordu kurdu savaştı Kazak, Kalmuk
Korkaklara kolay değil savaşa gitmek
Babanın beş evladı şehit olmuş,
Bu savaşta Kazaklara ağır geldi.
Kazakları bu savaşta Kalmuk yendi,
Beş kısmın üçünü hemen perişan etti
Yenildikten sonra duramadan Sır boyunda
Argaya Kazak göçüp gitti
O zamanda Kalkaman'ı arayan olmadı,
Aramak istemedi değil, fırsat bulmadı.
O değil Anet Baban göçe yetişemedi,

Dirice kaldı kır başında ölmedi” – diye

ata yolunu bozan Kalkaman-Mamır’a karar veren Argın’ın beyi Anet Baba’nın bu savaşta sapasağlam göçe yetişemediğinden bahsetmiştir. “Kalkaman – Mamır” destanında söylendiği gibi Kazakların beşte üçü yok oldu. Dışarıdaki düşmanlarından Kazak halkı hiç böyle bir zulüm görmemişti. Ünlü Joşı han’ın Arka topraklarını ve Sır boyunu işgal ettiği savaşlarda Kazak ülkesinde perişan edilen halk üçte birinden fazla değildi. Joşı Kazak yerine han olmak için halkı gerekiyorsa da, Sıban Raptan’a da Kazak halkının toprakları ve hayvanları lazım idi.

Bazı tarihçilerin hesabına göre Cungar atlı askerlerinin ayakları bastığı yerlere kadar olan coğrafyada o zamanlar Kazak halkının sayısı iki milyon civarında idi. Cungar savaşçıları onların beşte üçünü öldürmüş, yani iki milyon nüfusun bir milyon iki yüz bininin yok etmişler. Acımasızca, canların dayanamayacağı bir afet !

Halk yerinden, mülkünden ayrıldı. Anne baba evlatlarından ayrıldı. Büyük Kazak ülkesinde ta güneydoğu ve güneyinden Sır boyuna kadar yaya yürüyen halk Cungarlar ile hayvanlarına adeta yem oldu. Bir tek anet Baban değil, Kazakların birçok yaşlıları da göçü takip edemedi ve tepelerde kaldı. İbretlik kadınlar, genç gelinlerin memelerinde çocuklarına verecek sütü kalmamıştı. Kendileri mecburiyetten düşmanın ellerine kendileri düşmüştü. Eskiden koyun yağını beğenmeyen halk şimdi yerlerden ‘yaban yumrusu’, ‘sığır kuyruğu’, ‘kuzu kulağı’, ‘kuzu kuyruğu’ gibi yabani otlar geçindiler. Kayın ağacın kabuğunu açıp üzerindeki yiyerek “ Kayın savğan” diye adlandırdılar. Böylece Kazak tarihinde “Aktaban şubırını, Alkaköl sulama” denen büyük bir afet başladı.

Bundan gezip tozan halkın kanlı gözyaşı ve kaygısı ile ilgili dünyadaki hiçbir şarkı ile anlatmak mümkün değildir. Buna rağmen bu ızdıraplı günleri anlatan “Elim – ay” şarkısı ortaya çıktı.

“Karataş’ın başından göç geliyor,
Her göçtüğünde bir deve boş geliyor,
Elinden yurdundan ayrılmak yaman imiş.
İki gözden dolu yaş geliyor.
Bu dünya nasıl böyle belalı zaman ,
Başımızdan baht devlet giden zaman,
Gezip tozacağımız günlerde kar yağıyor,
Kışın yağın kardan daha yaman,
Bu zaman nasıl böyle kötü zaman
Eskisi gibi olur mu bizim zaman
Kardeş ile kara orman kaldığı için,
Gözyaşımı göl gibi akıtacağım.
Kaburgama kara yer battı, Tanrım
Böyle zor duruma bıraktın, niye Tanrım!
Yaya yürürsem – ayaklarım ağrıyor,
Hiç değilse verseydin atımı, Tanrım!

Bu zaman nasıl böyle hey hey! zaman?
Evladın atadan ayrıldığı eyvah! bu zaman,
Kardaştan ayrılmak acı imiş!
Var mıdır sağ sağlim kavuşacağımız gün?

Karşı durmaya hali olmayan Kazak halkı Cungarlara kul olmanın yerine yeni yerler görüp, gezip tozmayı kendince doğru saydı. Küçük Boy (Kişi Jüz) halkı yaşadıkları Savran şehrini geçerek Hive, Ürgen ve, Buhara'ya doğru yöneldi. Semarkant ve Hokant'a doğru giden Büyük Boy (Ulu Jüz) ve Orta Boy (Orta Jüz) mensupları Sırderya kıyısından altı fersah mesafedeki Betbahtdala'ya doğru giden Ülken suyun iki kola ayrıldığı yerdeki Alaköl'e gelip duruyorlardı. İşte bu zamanlar "Aktaban şubırındı" ifadesine "Alka köl sulaması" sözü de eklendi. Ancak Arka'daki Argın boyu yerinden kımıldamadı, bu boy ile birlikte oturan Kıpçak, Nayman, Kereylerin bir kısmı kuzeye doğru gitmişti. Yedisu'da Kazak köyleri de yerinde kaldı. Cungar hanı sadece Kazaklara değil Kırgızlara da zulmetmişti. Ama güney Alatav'ı yurt tutan Kırgızların bazı zenginleri Sıban Raptan ile huzur içinde yaşamak istedi. Sıban Raptan bunun gibi insanları Kazaklara karşı kullandı. Ama uzun yıllar birlikte olan Kırgız ile Kazak halkı onların tutumları sebebiyle kendi aralarında kavga çıkarmadı.

Sır boyunun soğuk rüzgarları başlamadan önce Cungar askeri Türkistan'ı çevirdi ama Elşibek liderliğinde halk elinden geldiğince şehri korumaya çalıştı.

Sıban Raptan'ın cesur atlı askerleri şehrin kapılarına kadar gelmişti. Fakat, nerdeyse göten yağan kar gibi Kazak halkının attığı okları sebebiyle birçok kez geri çekilmek zorunda kaldı. Nerdeyse hiç uyuyamayan Elşibek, atından yere inecek zamanı olmamıştı. Eğer Kazak halkı oklara karşı gövdesini koyarsa Cungarlar onları asla işgal edemeceklerdi. Bunu anlamışlardı. Buna rağmen Şuna Dabo ordusuna yeni askerler eklemişti. Şehir kalesinin etrafında neredeyse dağlar oluşturmuş ölülerini bırakarak geri çekildi.

Savaşın keskinleştiği tam bu sıra aniden insana göz açtırmayan kum fırtınası başladı. Bu kuvvetli fırtına ile şehir üzeri kumla örtülmüştü. Bu fırtına yedi gün sürdü. Bütün kuyuları kum bastı. Halk ve asker asker susuz kalmıştı. İçecek suları kalmamıştı. Ancak o zaman Elşibek mecburen teslim olarak şehri düşmana verdi.

II – Bölüm

"Kazak halkı bu ateşe nasıl düşmüştü? Bundan iki asır önceki kuvveti neredeydi?"

– Bu soru ve oraya çıkardığı kaygı, küçüklerin yaşlıların ciğerine işlemişti. Buna kim cevap verebilirdi?

İşte bütün Kazak topraklarında bilinen, bugün de yaşı kırklara gelmiş olan sakallı, alını geniş destancı Bukar da böyle heyecan içinde idi. O kapıya yakın oturan bir delikanlıya şüpheyle baktı.

İnsana gözünü almadan bakan büyük gri gözlü, at çeneli, beyaz tenli gencin, bir sürü at içinde kıymetli olan ahalteke, argımak atları gibi uzun boylu gövdesi olan bu gence ilk bakışta ona on dört – on beş yaşında bile diyemezsin. Bu yaşlarda olduğunu ancak yüzüne ustura değmediğinden anlayabiliriz. Yürümesi, oturması ve hareketleri bir hoştu. Şair'in gözü aldatmaz... Bu genç delikanlının şimdi oturduğu evin kendi evi olmadığı – fakir adamın evinde doğmadığı belliydi.

Evde onlardan başka daha iki kişi vardı. Birisi yukarıda oturan kara tenli, bıyıklı, yaşı otuzlarda olan Kişi Jüz hanı Abilhayır, ikincisi – eşikte deriden yapılan bir aletin üzerinde oturan sakallı, konur yağız yüzünün güneş ve rüzgar Karşısında çok durduğu anlaşılan biriydi.

Bu – Oraz adında bir kul idi.

Türkistan şehrini koruma esnasında sultan Uali'nin on üç yaşında olan oğlu Abilmansur düşman elinde düşmüştü. Ona zincir takarak Hive pazarına götürüp köle olarak satmaya gittiklerinde yarı yolda bu Oraz onu alıp kaçıp kurtarmıştı. Şimdi Oraz ile Abilmansur'un Ulu jüz Töle Beyin devesine bakıyordu. İkisinin de adlarını kimseye söylemeden sır olarak tutmuştu. Abilmansur kendisinin bu halinden pek de memnun değildi. Buna rağmen sultan olduğunu gizleyip, hocasının dediğinden çıkmıyordu.

Etrafı tanımak için gezmeye çıkan Abilhayır ile destancı Bukar o gün yoldaşlarından ayrı kalmış bir tepede tek başına oturan devecilerin çardağına gelip durdu. Destancı Bukar ve kul Oraz dışarıda kazanda yemek yapmaya yardım ettiler. Şimdi şubat-kımız içip, sohbet etme vaktiydi. Sohbet sırasında Abilmansur Töle Beyin deve bakıcısı olduğunu kimse söylemedi. Ama diğer destancı Bukar bu gencin normal basit bir deve bakıcı olmadığını ilk bakışta hissetmişti. Fakat, bu delikanlı sırrını kimseye açmadı sanki derin bir yere gizlemiş gibiydi.

Sanki onun düşüncesini okumuş gibi Oraz kulu göstererek:

-Bu kişi benim için hem baba hem de ana olmuştur,- dedi. Birçok beladan kurtaran meleğim, Cebrailim...

Bukar ağzından bu sözün nasıl çıktığını farketmedi.

-Onun iyiliği bana bellidir.

-Nasıl?

Abilmansur büyük gri renkli gözleriyle destancı Bukar'ın yüzüne delice baktı.

Destancı Bukar, kendisinin adeta titrediğini zannetti.. “Bu adamın gözleri ne kadar suskun... Sokacak yılanın gözü gibi korkmuyor kimseden...”

Oraz yemek yapmaya yardım eden bu adamın Kazak halkınca tanınan destancı Bukar olduğunu anlayınca Abilmansur'un soyunu tamamen söylemese de kendilerinin Hive'den kaçıp çıktıklarından bahsetti. destancının “Oraz kulun iyiliği bana belli” dediği bu idi.

Bu genç delikanlının bakışından korkan Bukar, heyecanlanmaya da başladı. “Ağızdan çıkan söz – atılmış okla denk, bu gence bir zararı gelmese iyi. Cengiz nesilleri kendilerini utandıran, bütün sırlarını bilen adamlara acımadı, buna da bir ziyarı gelmeseydi” . diye düşündü.

Destancı, Abilmansur'a cevap verirken bunların sözünü Abilhayır han kesti.

-İşte bu duruma nasıl düştük, Bukar abi? – dedi o daha önce başlanan bu konuyu devam ederek. – Kasım han’dan sonra halkın başına geçecek bir başbuğ daha dünyaya gelmemiş mi?...

Destancı Bukar düşünerek cevap verdi.

-Niye gelmedi, birçok yiğit gelmiştir dünyaya... Ama halkın başına başbuğ olmak kolay mı? Kasım han zamanında Ak Ordu’ya Noğay eline, Yedisu boyuna tamamen girilmemişti. Sır boyundaki şehirler bir Muhammed - Şaybani ordusuna bir Kazak eline geçmiş, sırayla sahip ülkeler arasında bu kavga bitmiş miydi?... Ne çare, asil Kazak yiğitleri bu amaçlarına yetişemediler.

- Halk birliği için canını kurban edecek kim çıktı?

-Halkın kendisi.

-Halk her zaman burada. Hanlardan kim vardı?

-Haknazar, Tavkel...

-Haknazar hakkında herkes değişik fikirdedir. Sizin görüşlerinizi de duymak isterdim,- dedi Abilhayır.

– O atalarımız hakkında konuşursanız...

-“Oraz kulun hatasını nasıl kapatırım” diye düşünen destancı Bukar hemen anlaşmıştı.

-O zaman dinle beni... Haknazar hanı yok eden aslı olmayan tartışmalar ve Şaybani Han’ın evlatları Abdolla idi...

Destancı Jıraw’ın sözleri orada oturanları şaşırtmıştı suratlarının şekli değişmişti.

-Bu dünyada pişmanlıktan daha kötü şey var mı? Gücünün yetmediği düşmanın elinden ölürsen – bu en kötü ölüm olur. Gücün yettiği halde düşmanını boş bırakırsan bu, cesarettir. Ama ardından bu düşmanından bir daha saldırı görürsen bu pişmanlıktır. Ölümden daha kötüdür pişmanlık! – diye destancı sohbetine başladı...

Haknazar han, ak keçelerden yapılmış on iki bölmeli büyük çadırda bulunan kız çocuklarının gürültülerini, kahkahaları duymuyordu. Sağ dizini kucaklayarak oturan çok güzel küçük baldızı Akbala’nın söylediği şakalarını da kulağına gelmiyordu. Sadece eşikte duran adam boyu büyüklüğündeki toprak çömleğe bakıyordu. Orada yazılanları dikkatlice okumaya başladı.

“Bu çömleğe altın koyar

Bu çömleğe gümüş koyar

Bu çömleğe içki koyar

Bu çömlek gözyaşlarıyla dolar...”

-Han enişte, - diyerek Akbala Haknazar hanın ayağını çimdikledi.

– Gülümsemiyorsunuz bile, nerdeyse konuşmuyorsunuz. Siz tam Külmes han oldunuz.

Ayağı ağrısa da onun dediklerini duymadı. Baldızın bundan ötürü şımarmağa hakkı vardır... Haknazar han sol eliyle bu genç güzelin belinden gıdıklayarak biraz kendine çekti ama akli biraz önce gelen haberdeydi.

Akbala daha yüksek sesle güldü.

Düşmana, savaşta kaplan gibi cesur deniliyordu. Yoksa Sarayşık’ın kızlar topluluğunu mu merak ediyorsunuz? Korkmayın, adam yeme alışkanlığımız yok...

Kızın sözünü ancak yavaş yavaş işitmişti. Şimdi kendisinin nerede oturduğunu hatırladı.

İşgal edilen Altın ordunun yerine şimdi Kazan, Kırım ve Astrahan hanlıkları kurulmuştu. Bir zamanlarda Batı ordusunun başkenti sayılan birçok ticaret için ülkeleri birleştiren, doğu ve batıya hanlar yönetmiş olan İdil nehrinin boyundaki Saray şehri tamamen yok olmuştu ve onun yerine bu Sarayşık şehrini kurmuştu.

Bir kez bu da Hazar denizini geçip batı ve doğudaki bütün tüccarların başını çeken kocaman bir ticaret ortağı olmuştu. Ama şimdi bu – Yayık sahilindeki Üyşik'ten yirmi fersah uzaklıkta olan küçük bir şehir. Altın Orda yıkılana kadar aslında Mangıt boylarından kurulmuş Noğay halkı o Sarayşık şehrini başkent yapmıştı. Şimdiki durumunda Noğay halkının bir kısmı Astrahan'a, biri Kazan'a, biri Özbek ordusuna, kalanları Ak Ordu'ya doğru herkesin kendilerince yöneldiği zamanlardı. Ancak Noğaylı dediği genel adı ile bugüne kadar ticaret ilişkisi gelişmiş olan Sarayşık şehri kalmıştı.

Bu Sarayşık şehrine iki hafta önce iki kol askeriyle Ak Ordu hanı Haknazar gelmişti. Ak Ordu hanı çok sayıda askeriyle uzaklardan gelmeye mecbur kalmıştı.

Babası Kasım, Abilhayır ve Aksak Temir nesillerinden beri, sadece Seyhun nehrinin aşağı tarafını ve Karatal, Sayram, Talas, Şu nehirlerinin boyunu almakla kalmadı, o Kazak hanlığına Yedisu, İdil, Ak Yayık boyunu da katmak istiyordu.

Bu siyaseti doğru sayan Kasım ile Astrahan hanlığına doğru meyleden Noğay halkının çoğunu kendilerinin de huzurlarının kalmayacağını düşünmüşlerdi ve 1523 yılında Sarayşık şehrine gelip oradaki bir savaşta katılmışlardı. Ondan sonra Buhara hanı Abdolla ile Moğolistan hanı Abdıraşit'in birlikteliği Kazak toprakları talan yerine dönüştü. Bazı boylar da Arka yerine doğru yöneldi.

İşte bu arada Haknazar, Ak Ordu'da han oldu. Yerlerinin çoğunu Buhara, Moğol hanlarının işgal ettiği hatta bundan önce Janibek'in küçük evladı Jadik'ten doğmuş olan Şağay sultan Abdolla ile arkadaş olarak Türkistan vilayetinin güneydoğu tarafını paylaşmış ve Buhara hanlığına tabii olmuştu. Haknazar hanın, Ak Orda elinde han olmasının ardından 15 yıl geçmişti. Ama bu on beş sene Haknazar han için kolay olmamıştı. Bölünmüş, perişan olan eziyet gören Kazak halkın başını babası Kasım han gibi toplamak istemişti. Bu işin daha başarılı olacağına inanıyordu. Çünkü, Çin hanlarının kendi aralarında kavgaları idiler. Onların bu durumda Kazak ülkesine saldırı yapma durumları yoktu. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Haknazar han, Kırgız ve Karakalpak halkalarını da kendi bayrağı altına toplamaya başladı.

Halkın başından neler geçmemişti ki, eziyeti de görmüştü, çekişmeleri ve kavgayı, bunlarla mücadeleyi de... Özellikle, Seyhun nehri boyundaki Kazak şehirlerini geri almak çok ağır tartışmalara da sebep olmuştu.

Bundan önce güçsüz kalan Şaybani hanın ordusu bu nesillerden çıkan Abdolla sultan Buhara hanı olduktan sonra tekrar bayrağı yükseltip kuvvetlenmişti. Ama Şaybani ordusunun daha da kuvvetli

ülke olmasına iç çekişmeler engel olmuştu. Kavganın sebebi – Taşkent hanı Babasultan ile Abdolla arasındaki tartışmadan çıkmıştı.

Bu tartışmaya Kazak hanları da iyice karışmıştı. Abdolla hanın yanında Şağay han vardı. Babasultan hanın yanında ise Haknazar Han vardı. Abdolla ile Babasultan'ın çekişmesi, bir yandan Haknazar'ın Kazak hanlığını daha kuvvetlendirmesine imkan vermişti. Diğer yandan Şağay sultanının kendisinin karşısında olması bütün Kazak halkının birleşmesine de çok zarar vermişti.

Üstelik Haknazar hanın kendi ordusuna aldığı Kırgız, Karakalpak halklarının arasındaki kavgaları Ak Ordu'nun güçlü memleket olmasına büyük bir engel olmuştu. Sağdaki Kırgızlara katılan Sarbağış, Soltı, Buğı, Sayak, Çerin boyları merkeze bağlı Kazak hanlığına giderse, sol Kırgızlar sayılan Adigene, Jadiğer, Bazıs, Bağış, Tüngatar, Sarı gibi boylarının bir kısmı Doğu Türkistan hanı Abdıraşit'e, bir kısmı da Aksak Temir nesilleri tarafına giderek birleşik büyük bir memleket olmaya çok engel olmuştu.

Böyle bir durumda Haknazar han'a çok güvendiği bir kuvvet gerekiyordu. Bu kuvvet Sırderya ile Karatal boyundan Ulutav, Arğınatı ülkesinden, Kökşe denize, Esil, İrtis, Tobıl, Nura kıyılarından bulunmuştu. Ama yeniden kuvvetlenen Muhammed-Şaybani Ordusuna karşı durmaya bu güç de az kalacaktı. Şaybani ordusuna karşı durabilirdi ama Altay ülkesinden Oyrat askeri gelmekteydi. Güneyden, Çinliler gelmektedir. Ak İdil'in diğer tarafında – bugün olmasa da yarın olacağı bir bela – Rusya vardı.

Hayır, böyle dağılarak başkalarının yönetimine girmemenin tek yolu vardı. Hepimiz Ak Orda'nın etrafında birleşmeliydik. Arka ile Yedisu yerindeki boylar anlaşmıştı. Şimdi sıra – babası Kasım da doğrudan anlaşamayan İdil, Yayık nehirlerinin iki tarafındaki halkı Ak Orda'ya dahil etmek gerekiyordu. Ancak o zaman bu halk dışarıdan gelen düşmanlarına karşı durabilirdi. Bunun gibi durumda Ak Orda'nın hanı Haknazar, Abdolla ile Babasultan arasındaki çekişmelerden faydalanarak kendisi de biraz nefes alıp Nogay ülkesinin başkenti – Sarayşık şehrine gelmişti.

Nogay ülkesine gitmek için Haknazar Sarayşık şehrindeki babası Kasım'ın mezarına gelip bir fatiha okumuştu ve üzerine yeniden kubbeli mezar inşaatını yapmayı emretti. Ama gerçekte ne düşündüğünü Allah bilirdi? Bunun için askerin gelmeyeceğini İdil, Yayık boyundaki Manğıt, Alşın, Bayulı, Alimulı, Jağalbaylı boyları hemen anlamıştı. Bu ülkelerin şimdi savaşa bilecek adamlarının biri – ünlü destancı Şalkiyiz, kalabalık askeriyle Haknazar geliyormuş sözünü işitip, kılıç tutarak karşı durmak isteyen bazı erkeklerini durdurarak, hanı hürmetle karşılamayı önermişti. Yaşlı ozanın aklını diğer aksakallar da desteklemişti.. Sonuçta Haknazar hanı bütün halk hürmetle karşıladı.

Sonraki gün iki taraf ta anlaşmaya çalıştı. Destancı Şalkiyiz yaşladıktan sonra yerine Noğaylının beyi olan Koysarı Bey düşüncelerini paylaştı.

-Düşünürsen – fikir de çok, gam da çok. Oynarsan – fikir de yok, gam da yok! – diye Alşın boyundan çıkmış “Bey” sözünü başladı. – Bir yaylada birlikte, bir kervanda yaşayan halk idik, iki kol askerini alıp Haknazar Noğaylı'ya gelişinde derin bir anlam vardır. Neyse söz başını bu soru ile başlayayım. Baban Kasım'ın mezarına gelip fatiha okuyup mezar yapmak için gelmişsin... Kasım han sana baba

ise Noğaylı'ya han idi, mezarının başındaki altın aya hiç değmediğimizi kendin görmüştün, - diye Koysarı Bey hanın askerle gelmesinin başkaca amaçları da var olabilir diye tahmin etmişti, - evet, Kasım han yiğit sultanı idi, alınımıza sığmadı, kara yer onu da aldı, - dedi. Biraz nefeslendi kalanını şiirle devam etti:

Kara yer tek Kasım hanı mı aldı?
Ölmemişlerse nerede kaldı eski yaşlılar.
Yer yüzünü yutsa da doğmaz yer altı,
Ölüm dediğin – yolların en uzununu.

Koysarı Bey biraz durup, tekrar devam etti: Evet, geçmişin hatıralarını söyleyerek pişman olmakta bir fayda yok, aldığını Allah geri vermez, bütün umut – gelecek zamandadır... Öncedeki durumu tahmin edecek haliniz var, yolunuz açık olsun, kardeşlerim!

Haknazar ordusunun bilinen Beyi Aksofu Bey söze devam etti:

Kalın çam ağacı düşerse
Yerinde kalan köknarı çiçek açar
Gökte uçan şahin konmadan geçer demeyin,
Aydın gölü kuruyacaksa,
Pınar olup kaynaşır,
Deniz dolar kaynaşır
Kuğu kazlar uçup geçmez demeyin.
Arğımak ölürse kulun var,
Baba ölürse evlat var,
Kasım han hayatını kaybetse de,
Ardında kalan Haknazar,
Altın tepeye konmuş olan şahin kuş gibi,
Baba tahtına oturmuş,

Ak Orda'nın güçsüz kaldığı zaman, halkın başına bir bela geldiğinde Ak Orda'nın evleri yıkılmasın diye Haknazar oğlan at üzerinde yürüdüğünden bu yana on beş sene geçmişti. Bu on beş sene içerisinde nerdeyse yok olmaya yaklaşan Ak Orda'yı tekrar kuvvetli ülke yaptı, yıkılan evleri yeniden kurdu...

Ama arlan tek, kurt ise sürüdür. Ak Orda'yı param parça edip savaşımlara sokmaya çalışan düşman az mı? Bu beş-altı sene içerisinde Muhammed Şaybani ordusuna göz diken Abdolla bahadurun kendisi de ona çok meraklandı. sadece Abilhayır soyu değil, Aksak Temir nesilleri de onu takip ediyormuş... Onlar bile kendisi ile aynı soydan olan Şağay sultan da onunla fikirdedir.

Abdolla kolay bir düşman değil. Ona karşı durmak için bütün Kazakları bir araya getirmek gerekir.

Otuz yıldır dışarılarda yaylalarda olan Nogay erkekleri sizler de kendi adamlarınızla beraber olmanız gerekiyor. Ancak böyle yaparak biz huzur içinde yaşayabiliriz, istediğimiz yerlere göçebiliriz.

Buhara ile Hive'ye kul olmaktan kurtuluruz. Başımız da askerimiz de bir olsun, ülkemiz ile halkımızı koruyalım birlikte yaşayalım. Sırrımız da bu. Askerle gelip sizleri korkutmak değildir amacımız ancak düşmanlara karşı saldırıda beraber oluruz diye sizleri sevindirmeye geldik. Ormanbet'in İdil, Yayık nehirleri boyunda kalan evlatları işte söz sizlerde,- diyerek Aksofu Bey sözünü tamamladı.

Bu önseki Akjol beyin karısı Momın'dan doğmuş olan Aksofu, Karasofu, Sarısofu, Arıksofu, Nadirsofu adında beş oğlunun büyüğüdür. Argın'ın ünlü Kancığı, Tobıktı boylarının atasıdır. Yaşı seksenlerde olsa da atından düşmeyen kuvvetli bir ihtiyardı. Onun sözlerini ve adaletli kararını iki taraf da aynı şekilde işitti

Koysarı ile Aksofu Bey yine konuştu. Değişik fikirler, çok güzel ifadeler söylendi. Onlardan sonra sıra Töle Beyde idi. Ondan başka hatipler de söz söyledi. Halk birliği için birçok tartışma ve fikirlerler paylaştılar. Haknazar han Ak Orda'nın başına gelecek bir çok tehlikeleri söz ederek, önlerinde çok zor zamanların beklediğinden bahsetti. Sonunda, Nogayların Ak Orda'ya tamamen katılmasını istedi diğer bir deyişle emretmişti.

Böylece üç gün süren bu hatiplerin fikirlerinden sonra Ak Orda ile Nogayların aralarının açılmamasına birbirlerine yakın durmalarına karar verdiler. Nogaylar Haknazar hana bağlı kaldılar. Abdolla Hana bağlanmadılar. Sır nehri boyundaki bütün Kazak şehirlerini Ak Orda'ya dahil etmek için yazın on bin atlı askerini vermeye de karar verdiler.

Burada olduğu gibi urugların, halkın el birliğinin sağlanması için sadece sözle hiçbir şey yapılamayacağı eski zamanlardan buyana görülmüştür. Kazak örf-adetlerine göre halk birliğini "Süyek birliği" soy birliği ile kuvvetlendirelim diye Nogay halkı Haknazar han'a kız vermeye karar verdi. Eskiden Jağalbaylı boyundan olan kızlar uzun boylu, gerdanı uzun, güzel gözlü çok güzeldi. Özellikle, Karasay baturun ikiz kızları Aktorgın ile Akbala bütün Noğay halkınca bilinen çok güzel kızlardı.

Nogayların beyzadeleri Haknazar hanın gözüne girmek için halkının en güzel kızı Aktorgını hana uygun gördüler.

Haknazar han ile Aktorgın'ın düğünü bu sabah başlamıştı. Sarayşık şehrinin güneydoğu tarafını bir kol asker çevirmişti. Bu durum halkı korkutuyordu ama bugün şehir huzur içindeydi. Gençler delikanlılar genç kızlar yağın yağmur sonrası güzelleşen lale gibiydi. Kervan saraylarda, şehirlerde şarkılar söylenmişti ve oyunlar oynanmıştı, iki tarafın askerleri barış içindeydi ve her yerde yarışmalar güreşler, kökpar, jambı atuw-hedef vurma oyunlarını oynamaya başlamışlardı.

Kırk yaşına gelen Haknazar han odasında oturan beyaz elbise giymiş güzel ceketi ile başında değerli taşlardan yapılmış olan takke giymiş nişanlısını gördüğünde kendisini tuhaf hissetmişti.

Aktorgın tıpkı Aktorgın gibi ak idi. Çok güzeldi, yanakları sanki yeni yağmış olan beyaz kar gibiydi ve uzun kirpiklerini açmadan yüzünü aşağı çevirdi. Hanı'nın yoldaşları odasına girdiğinde gelinin yüzünü kapatacak peçeyi çekmeyi unutmış olan yengeleri hemen geldi de peçeyi çekti.

-Sevgili damat, görümlüğünü vermeden benim bembeyaz kuğuma neden o kadar bakakaldın? – diye yengesi şakayla güldü.

Tam bu zamanda beklenmedik bir olay oldu. Eve üstü başı kir, sakallı, yüzüne bakıldığında Sır boyundan olduğunu hemen anlaşılacak birisi aceleyle girdi. Yüzünden uzun yoldan yorgunluğu belliydi.

-Hanım! – dedi o kapıdan girip diz üstü çökerek – Yalnız size söyleyebileceğim haberim var.

Han haberciyi hemen tanıdı.

-Ya sen Kıyak batur değil misin?

-Evet, hanım!

Haknazar hemen yerinden kalkarak dışarıya çıktı. Ta Karatal'da kalan Ak Orda'dan Kıyak Batur hangi haberi getirdi. Onu han'dan başka kimse tahmin edemiyordu. Çok gecikmeden han eve girdi. Kıyak çok terlemiş olan atını değiştirdi ve güneydoğuya yöneldi.

Eve giren han yoldaşlarının meraklı yüzlerine bakarak cevap verdi:

-İyi haber! Dügüne devam edin!

Bu arada Oraz kul dışarıya kazana bakmak için çıktı. Destancı Bukar ocaktaki ateşle eve ışık verdi. “ne düşünüyor mus?” diye Abilmansur'a baktı. Genç deveci hiç sır vermedi. Bir düşünceye dalmış bir yere bakakalmıştı. Birazdan:

-Haknazar han haberciye askeri işten başka bir şey söyledi mi? – dedi o.

Destancı Bukar biraz kııldı.

-Ya söylemişse?

-Sahibinin sırrını bilen kul – kucağına koyan yılanla denktir, bir gün olmazsa başka gün sokabilir.

Destancı Bukar titremeye başladı.

“ Bu bir beladan bahsetti ya. Oraz'a bir tehlike geliyormuş...”

Abilhayır da deveciye tuhaf tuhaf baktı. Bu arada elinde leğeniyle Oraz girdi. Evdekiler ellerini yıkamaya başladı. “Yaşım küçük olsa da deveciyim ya” diye Abilhayır han ile desatancıya sunmadan kendisi de aynı seviyede gibi gidip ellerini uzattı. Senden büyük yaşıyım demeden o da suyu koydu. Abilmansur'un deveci soyundan olmadığına Bukar'ın anlamıştı. Destancı Bukar: “bu zavallıya bir şey olmasaydı” diye düşünerek ona baktı. Onun yüzündeki heyecanı gördü ve ona acıdı.

Yemekten sonra Destancı Bukar yeniden konuşmaya başladı. Ama aklından “ bu adam gerçekten de kulunu öldürmesin ya” diye şüphe de gitmedi.

Kıyak gelip gittikten sonra Han'ın göz kapağı açılmadı. Az önce Aktorğın'da görmüş olduğu güzellik hemen sönmüş gibi oldu. Kendisinin düğününde oturduğunun bile frkında değildi çünkü akı başka yerdeydi. Han'ın bu moralsiz halini anlayan baldızı Akbala yanına yaklaşarak dizini kucaklayarak oturuşuna da dikkat etmedi. Söylediği şakalara hiç önem vermeden cevap verdi. Han'ın heyecanlandığını bilse de yoldaşları kimseye sır vermeyerek evdeki gençlerle genç kızlar şakalaşıyordu.

Şağay bundan çok seneler önce bir savaştan dönerken Sayram'da bir zamanlarda Abilhayır'ın halkınca bilinen savaşçısı Komırat Urşu Batur evladının köyüne varmış. Ama bu köy halkı bu fakir giyinen kişinin Şağay sultan olduğunu bilmiyordu. Yolcular köy ihtiyarı Urşu baturun evladı

Abilkasım'ın evinde gecelemişti. Geceleyin Şağay Abilkasım'ın kızı Kunsana'nı uyandırır. Kırk yaşına gelse de hala güç kuvveti olan Şağay'a kız verilir. Kızın kimse değmemiş, temiz olduğuna inanan Şağay Kunsana'nı kalın malını ödeyip yar etmeye söz vermişti.

Sultan sözünde durur ve ülkesine geldikten sonra Abilkasım'ın kızını isteyerek adam gönderir. Abilkasım'ın köyü Haknazar han'a aitti buz yüzden de Şağay'ın Muhammed Şaybani Ordusu tarafına geçip karşılıklarına geçmesine razı olmadı.

Şağay'ın bu isteğini yapmak şöyle dursun sultan'ın adamları gittikten sonra Kunsana'yı nişanlandığı Sozak şehrindeki Dayır koca'ya adamını yollayıp : “ Bizim bahçede meyve pişmek üzere...İlgilenen çok...kargalara yedirmeden alsın gitsin” – diye selam gönderir.

Dünür tarafının da beklediği buydu. Bir hafta içinde gerekli şeyleri görmüştü. Şağay ise parmaklarını ısırarak kaldı. Abilkasım köyüne saldırı yapmaya Haknazar han'dan korkmuştu ve Sozak yerindeki “ Peygamberler soyu” Hocalarla ile de çatışmayı uygun görmedi

Ama bu güzel bayanla geçirdiği geceden aldığı lezzeti unutamadı, onun sıcak dudakları sultanın aklından bile çıkmadı. Böylece aşka doyamayan sultan'ın kalbindeki yara büyük derde ulaştı.

Böylece sene geçti. Şağay, Kunsana'nın gittiği yerde dokuz aya yetmeden Tavkel adında bir oğlan doğurduğunu işitti. Ayları saydı ve bu çocuk benim diye karar verdi.

Aradan daha da beş-altı sene geçti. Kunsana aşkı gözden gittikten sonra gönülden de gitmeye başladı. Tam bu arada bir gün Şağay Sozak'tan gelen tüccardan Dayır Hoca'nın oğlunu hastalıktan hayatını kaybettiğini duydu ve dualı Kunsana'nı “ Ağa ölürse yenge miras, kardeş ölürse gelin miras” dediği Kazak halkının töresine göre Hoca'nın büyük oğlu ile evlendirme haberini duydu. Kalbinde sönmeye başlayan ateşi yeniden alevlendi. Kunsana'yı bir zamanlarda nişanlısına kıymamıştı şimdi ise onun kardeşine de kıymadı. Hükümdar seviyesinde olmasına rağmen yanına güvendiği on savaşçısını alarak kendisi de alalade giyinerek ata bindi.

Geceleyin sessizlik içinde uyuyan Dayır Hoca'nın köyüne geldi. Hiç kimseye farketirmeden herkes uykudayken odasında yatan Kunsana ve oğlu Tavkel'i alır ve ülkesine doğru yönelir. Bağlı kalan Dayır Hoca gece olan olayı Sozak hakimine söyledi. Hakim onlara adam göndermekteyken, Sozaktan bir kadını alıp kaçırılan bir grup hırsızlar Haknazar han askerine tutuldu dediği haberi duydu. Askerbaşı tutkunun Şağay olduğunu görünce yanındakilerle beraber Sığanaktaki Haknazar han'ın ordusuna getirdi.

Kardeş iki adamın evlatları bir birinde intikam alırsa bu halkın durumu nasıl olacak? Hanlar böyle yaparsa halk ne düşünecek? Hayır, halkın hoşuna gidecek bir şey değil. Kardeş barışı – halk barışı...

Sapasağlam yetiştiniz mi, Şağay sultan? –dedi. Sonra askerine bakarak: - Şağay sultanın ellerini çözün, - diye buyurdu.

Askerleri Şağay sultan'ın bağlanan ellerindeki ipi çıkarttılar. Şağay uyuşmuş olan ellerini açarak uzattığında etrafındaki iki savaşçının çok uzun kılıçlarıyla önüne geldiğini farketti. Zaten heyecanlanan sultan daha da meraklandı ve geri çekildi. Şağay'ın bu hareketine kaşlarını çatmış olan

kadını Haknazar ancak farkettiler. Bu da Kunsana idi. Üzerinde sadece bir elbise vardı. Örülmüş olan saçları dağılmış yere kadar değmişti. Ayağına doğru gizlenmiş olan iri gözlü çocuğu vardı. Annesinde de çocuğun yüzünde bir korkulacak bir şey yoktu. Bu olayda bir acaiplik vardı. Şağay'ın nasıl bir durumda tutulduğunu anlayan Haknazar savaşçılara bakarak:

-Bu kadını çocuğu ile ülkesine götürün, - dedi Kunsana'nı göstererek.

Ama kadın yerinden kıınıldamadı.

-Hanım! Ben bir daha eski yurduma gidemem,- dedi. Kunsana Haknazar han'a bakarak.

- Beni Şağay sultan'dan ayırmayın. Bu çocuk onundur, ben onunla hayatımın sonuna kadar beraber kalmak istiyorum, - dedi.

Haknazar han bir sırrı da öğrenmiş oldu.

-Şağay sultanla birlikte sonsuza kadar mı olacağım diyorsunuz? - dedi o kaşlarını çatarak.

- Şağay sultanı halkımızın birliğini bozduğu için öldürürsem sen de ölmeye hazır mısın? - dedi.

-Evet ölmeye bile hazırım!

-Bu çocuğunuzu ne yapacaksınız?

-Alın yazısı böyle ne yapalım?

Haknazar biraz düşündü. Bu çok güzel kadın ya eski yurdundan çok zulim görmüş herhalde, Şağay'a da çok aşk olmuş...

Sultan,- dedi Han kaşalarını çatarak,

- Ya öleceksin, ya bizimle birlikte olacaksın! Ak Orda ile beraber olacaksan şimdi sizi serbest bırakacağım. İki karar yok, birisini seç...

-Bu hükmüne razıyım Haknazar han, dedi sevinçten ağladı. - bu suçumu kanımla yıkarım.. Ölene kadar senle beraberim! Görmediğim Abdolla olsun! Söz veriyorum! İşte bu Kur'an!

Bu kararı beklemeyen han da heyecanlandı. Şağay hakkında daha önce de duymuştu: " Kurt gibi karnını bir doyurmak için hiçbir şeyden vazgeçmez, onun aklında halkı değil tek kendi başıydı". Ama bu kadar korkak diye düşünmedim. Yoksa halkından ayrı düşmesi zoruna mı gitti? Haknazar han işte yüzünü Şağay'ın adamlarına çevirdi, utancın ne olduğunu bilmeyen vahşi, vefasız savaşçıların sahiplerinin yaptığı iştene utanmış gibi yere bakakalmışlardı.

Haknazar sonra Kunsana'ya baktı. Onun yüzünden hiç sırrı bilinmezdi ancak Şağay'dan gözünü uzaklaştırıp taş gibi durakalmıştı. Ama gözünde bir iğrençlik duygusu vardı... Bu arada Haknazar, Şağay'ın değersiz bir düşman olduğunu anladı.

-Bu seferlik Jadik sultan'ın ruhu için serbest bıraktım,- dedi

Haknazar. - Eğer dedemiz Janibek han'ın ordusuna bir daha ihanet edersen bu ülkeye hiç öfkeleme!

Şağay sultan kendi ordusuna yetiştirdiği gün Haknazar'dan korkarak yalan söz veren kendi savaşçılarını başka adamlarına boğarak öldürttü.

Yeni kucağında olan Kunsana'nı da öldürmeye buyruk verdi. Sultan düşüncesini hisseden Kunsana han kapısından geçerek:

-Benim hiç suçum yok ya, evladım Tavkel için bu cellatlarından kuru bizi! - diye yalvardı.

Ama Şağay Kunsana'nın sözünü sanki işitmemiş gibi ters döndü ve yattı. Bu kanlı acımasız olayı yanındaki odada uyuyan Tavkel hiç hissetmedi.

Ertesi gün anasını aradı çok ağladı. Sultan onu büyüyünce baksın diye bir akrabasının evine gönderir. Kendisi Abdolla'dan acil asker isteyerek, kendisine tabii halkı Taşkent vilayetine göçürür.

Bu olayı habercisi Haknazar han'a tam böyle düğün esnasında getirmişti. Haknazar sadece:

-Abdolla han'ın yurduna ne kadar ev göçtü? – diye sordu.

- On beş bin civarında...

- Altmış bin adam ya, - dedi bir nefes alarak. – böylece Kazakları param parça ettiler ya hükümdarlar...

O gün de tam bunun gibi pişman olmuştu. On beş bin evi Abdolla'nın zorlukla göçürdüğüne, Tavkel kimsesiz kalmasın diye tam bu düşmanına acıdığına pişman olmuştu. Gözünün önünden “Anne” diye ağlayan bu çocuğun yüzü gitmemişti.

O zamandan sonra çok zaman geçmişti. Adama acıdığı duyguları şimdi taş gibi oldu. Kızgın savaşlar onu taşıyürekli olmayı öğretmişti. O zamanlarda Ak Orda'nın da Haknazar han'ın da bütün Deşti Kıpşak, Maveräünnehr, Yedisu bölgesine kadar tanındığı zamandı, ünlü olmuştu. Ona rağmen bu Kıyak habercinin getirdiği habere çok üzülmüştü.

Bu olaydan az önce Abdolla han'ın koruması altındaki Babasultan Taşkent şehrine klabalık askerle gelen Haknazar han'dan korkmuştu ve birlikte olmaya söz vermişti. Haknazar ondan kansız, savaşız, kavgasız Taşkent vilayetine ait Yesi, Savran şehirlerini sormuştu.

Bu arada Kazaklara karşı duracak hali yoktu. Babasultan bir şeyler uyduracaktı: “Biraz sabredin, düşünelim” – dedi. Abdolla han'a Düstem Beyi gönderir: “ Ulu han'a verdiğimiz sözü tutarız, bizi affetsin. Deşti Kıpşak hanı bizim yerleri soruyor. Karşı duracak bizim gücümüz yok. Ne yaparsak doğru olacak?” – diye sorar.

Kendisinin Abdolla tarafında olduğunu söylemek istemiş gibi Andican hakimi etmesini arz etti. O zamanda Çardjou etrafında Seyhunderya'nın kıyısında avcılık yapan Abdolla Babasultan'ın bu haberi işittiğinde çok sinirlenmişti. Babasultan'a Andican'ı vermeyeceğini bildirdi. Babasultan'dan gelen elçi Düstem Beyi tutarak onun babası Böltirik Beyi Taşkent'in durumunu öğrenmeye gönderir. Böltirik Bey gelir ve Abdolla'nın : “Kazaklara yer vermeye çalışma!” dediği buyruğu söyleyince Kazakların askerinden korkan Babasultan Haknazar'a Yesi, Savran şehirleri ve etrafındaki yerleri savaşmadan vermeye ve üstelik Abdolla'ya karşı savaşmaya söz vermişti.

Haknazar han kaynatası Calım sultan ve onun evlatları ile kendisinin on beş- on altı yaşındaki iki oğlunu Taşkent'e gönderir. Buradaki düşüncesi – Haknazar han'ın Babasultan ile gerçek uyum içinde olduğunu göstermekti. Kaynatası Calım sultan'a Babasultan'ın yine Abdolla tarafına geçmemesi gerektiği söylenir.

Ramazan ayında Abdolla'nın sefere çıkmayacağını ve bir de Abdolla ile savaşmaya gücünün az olduğunu anlayan Haknazar İdil-Yayık nehirleri boyundaki bütün Kazak halkında asker yapmak için Saraysık şehrine yola çıkmıştı.

Böylece Noğaylı ülkesi ile barışırken Aktorğın ili on bin asker alacağı için sevindiği bir zamanda, haberci Kıyak kötü haber getirmişti.

Habercinin sözüne göre Haknazar Sarayşık'a gittiğinde durum hemen değişmiş,- dedi

Abdolla han ramazan ayı geçmeden Buhara'ya dönerken Babasultan'ın yaptıklarını duymuştu. Tam bu arada Balkı'da dayılarına gelen Babasultan'ın on beş yaşında olan kızını Abdolla'nın adamları tutarlar ve han'a götürür. Genç kız Abdolla hanla çok yakından ilgilense de han dikkate almaz. Babasultan'ın kızını Konırat Koskulak Bey ile beraber sapasağlam Taşkent'e gönderir ve babasına selam söyler : “ Eğer Babasultan bizimle huzur içinde yaşamak isterse yanındaki etrafındaki Semerkant sultanlarını kovsun ve Kazaklarla ilişkisini kessin. Eğer bunu yapmazsa sonradan bana kızmasın!” – diye söyler.

Çok merak eden Babasultan Taşkent'e kardeşi Tahir sultan'ı göz kulak olsun diye bırakır ve kendisi Türkistan'a yola çıkar. Temel planı da Haknazar han'ın askeriyle birlikte Abdolla han'a karşı durmaktı...

Babasultan gittikten sonra Koskulak Bey Taşkente kalan Tahir sultanı yoldan çıkartır. “ Bütün bela Şah-Said oğlunda, o Semerkant sultanları ile bağlı, eğer sen yakalayıp Abdolla han'a yollayacak olursan han senin bütün suçunu affeder” – der. Bu sözlere inanmış olan Tahir sultan ağabeyi Babasultan için uzun yıllardır çalışan ve Buhara hanı ile birlikte bir savaş meydanında yürüyen Şah-Said sultanı yakalar ve elimi ayağını bağlar Koskulak Bey ile gönderir. Abdolla han düşmanlarının en önemlisini yakaladığına çok sevindi ve hemen başını keser kesmez Türkistan'a Babasultan'a yollar.

Kıyak sözünü işiten Haknazar aniden korkmaya başladı. Babasultan'a şüphelenerek baktı.

-Şimdi düşman askeri nerede? – diye sordu.

Kıyak hiç durmadan cevap verdi.

-Abdolla'nın esas askeri Taşken'tedir. Bir grup askeri de Yesi, Sayram ve Otırar'a yönlendirmiştir.

-Babasultan sarayından dönmüş müydü?

-Hayır, sizin iki oğlunuz – Hasan ile Hüseyin de Babasultan askeri ile birlikte dir...

-İkisi de on beş yaşına gelmişti, han'ın diğer oğulları gibi değildi sakın ve kötü karakterleri yoktu...

Bu iki çocuğunun başına bir tehlike geleceğini Haknazar sanki hissetmişti. Ama sır vermeden Kıyak'a başka şeyler de sordu.

-Abdolla han nerede şimdi?

-Yezak'ta

-Onun askerinin başında kim var?

-Şağay sultan'ın oğlu Tavkel bahadır.

-Yine Tavkel! Eğer bir gün böyle kendi ülkesine askerle geleceğini bildiyse Haknazar onu ta eskiden Şağay'ı boş bıraktığı gün başka şehre göndermezdi. Ne yapars yapar onu kendisine alırdı... Tavkel'in böyle yapacağını bilseydi Haknazar o gecede ona acır mıydı? Düşmanına acıyan – yaralı dediği buymuş...

-İşte kendisinin hayatlarını bağışladığı bu iki kişinin elinden birçok Kazakların kanı dökülmektedir! Sadece Kazaklar değil o Kazakların içinde kendisin iki oğlanının da hayatı adeta kıl üzerinde değil mi? Onun kulağına yine baldızı Akbala'nın kahkahası geldi.

-Külmes han eniştem! – dedi o şaka yaparak. Ne oldu size? – yoksa ablam Aktorğın'ın yüzünü gördükten sonra diliniz mi bağlandı?

Kızın şakası yine de pek aldırış etmedi. Babasultan'ın etrafındaki iki oğlunun sanki silah karşısında durmuş gibi yüreği ağzına geldi çok merak ediyordu.

Kuvvetli Orda'ya kanlı savaştan korkarak Babasultan'ın Yesi ve Otırar topraklarını karşılıksız verdiği de Haknazar han'ın kuvvetinin bir delilidir.

Şimdi onun yönetimi altına babası Kasım han zamanındaki gibi Sozak, Sayram, Savran şehirleri tamamıyla girmişti. Yesi şehrini başkent yaptığından beri Haknazar han'ın otoritesi daha yükselmişti.

-Evet, öyledir. Yesi etrafındaki Kazak topraklarının dini merkezi olan Karnak ve Sunak elleri de müslümanlara çok tesir etmişti. Bu yüzden de Astrahan hanlarının yönetimine girmekte olan Sarayşık'taki Noğay halkı da Kutlık Temir aşiretinin saldırısından korkmadan Haknazar tarafına geçmişlerdi ya? Halk birliği – biriktirilen yumruktur. O yumruk gerçekten de hiç açılmaz gibi sağlam duruyor mu? Hayır. Gerçekten de Kazak Kırgız birleşerek Şaybani ordusunun saldırısına mruz kalmamaktadır. Ama Şağay gibi aklına gelen şeyi yaparak Abdolla han'ın tarafına giden az mı? Eski düşman yeniden kardeş olamaz işte Şağay çürümüş bir yumurtadır... Ama onun ardında kurtlar gibi kuvvetli beş oğlanı vardır, özellikle yirmi yaşına giren Tavkel... ondan çok şey beklenilir.

Hayat ne kadar ilginç, bazılarının önüne yeşil ipek kilimini döşer bazılarının ise dikenler... Mesela, Dayır Hoca'nın evinde Kunsana, Tavkel'i doğurduğu gün Haknazar han'a hizmet eden Aykara kul ve Koysana'dan bayağı haberci Kıyak dünyaya gelmişti.

Aynı zamanda dünyaya gelmiş olan bu oğlanların hayatı ne kadar bambaşka? Tavkel sultan – Abdolla han'ın komutanlarından birisidir. Kıyak ise akli başı onun gibi düzgün olsa da basit bir habercidir. Bunun için kim suçlu? Suçu - ancak basit bir kuldan doğmuş olması mı?

Destancı Bukar sohbetinin burasına geldiğinde biraz durdu.

-Hocasının yani başkanının sırrını bilen hizmetçisi – kucağındaki yılanla denktir,- diye boşuna söylemedim, - dedi Abilmansur. – Kıyak Tavkel'in soyunu kim olduğunu öğrenirse, sonunda bu sultanı destekleyecekti...

Destancı Bukar'ın yüreği buz gibi oldu. “ Kul Oraz için kanlı bıçağını iyice hazırlamışsın, diri bırakmazsın” - diye düşündü ve şöyle konuştu:

-Boşuna öyle tahmin ediyorsun, - dedi deveciye, - Kıyak Tavkelin kendi halkının geleceğine yardımda bulunur.

Genç devecinin gözü gölgede kaldı.

-Kul aklıyla iş bitiren sultanın ömrü uzun sürmezdi...

Destancı Bukar başını kaldırdı.

-Neden öyle diyorsun? Han ancak halkı ile kuvvetlidir.

Bütün gün boyunca sakince oturan Abilhayır gülmeye başladı.

-Başsız vücut nereye gidecek? – dedi ve sohbeti bozmak istemedi destancıya sohbetine devam etmesini buyurdu.

Destancı Bukar sözüne başlamadan kul Oraz’a baktı. Yüzü sapsarı olmuş, oturmuş yere bakıyordu. “ bu zavallı da ne olacağını hissetmiştir, bir çaresini bulur kaçıp gider buradan” diye içinden sevindi.

Sohbete yeniden devam edildi. Kazak halkının kaderini kendi başlarından geçirmiş bu tarihi evde oturanları göz önünde bulundurdu.

Ordu etrafındaki komutanların, baturların seviyesine yetişmek için seni takip eden boyların ve halkın olması gerekiyor. Ama Kıyak’ın kimi var? Bayağı kul sayılmış yaşlı annesi Koysana var. Tavkel ile Kıyak’ın birinin annesinin adı – Kunsana, diğerinin ise Koysana... Sanki bunda da hayatın vermiş olduğu bir karar varmış

Ama alın yazısı dediği nedir? Kıyak gibi insanların hayatı bugünde hanların elinde değil mi? Elbette, öyle. Kıyak gibi cesur delikanlıyı Haknazar han arkadaş olarak sayarsa kimin evi yıkılır? Hayır, öyle olmaz. Kul’dan doğan yiğidi mutlu edeceğim derse bütün sultanları karşısına almasının ne gereği var?

Ertesi gün Haknazar han yaşlılarla daha da çok konuştu. Sonunda şöyle bir karar verdi. Bunun gibi savaş zamanında Haknazar’ın burada uzun süre kalması doğru değildir. O yarın sabah kendisinin iki grup askeriyle Sarayşık etrafındaki Nogay halkının bin civarında askerini alıp kendi ülkesine gitmelidir. Nogayların kalan askeri bir hafta sonra Aktorgını göçürüp Yesi’ye yola çıkacak. At ayağının değmediği yer yok bu günden itibaren bu iki ülke arası daha da iyileşecektir. İşte bu ilişkide Sarayşık şehrindeki halkların Haknazar han’a bağlı oldukları doğrudur.

Yaşlıların sohbeti bittiğinde zaman öğle namazı girmişti. Halk abdest almak için dışarıya çıktı. Hizmetçileri ile han sarayının önünde duran Haknazar han şehre doğru gelen atlı haberciyi herkesten önce farketmişti. Ata binışinden han habercisinin nişanı – beyaz başörtü gibi bayrağını mızrağının ucuna asmış işaretinden bu gelen habercinin Kıyak’ın kardeşi Tuyak olduğunu han birden tanımıştı. Habercinin bu gelişinden atla yürüyüşünden han bir belanın olacağını sezmişti ve üzülmüştü, hizmetçilerini arkada bırakarak öne doğru çıkmıştı.

Atıyla aceleyle gelip, han’ın yalnız durduğunu uzaktan farkedene Tuyak atından hemen inivermişti. Atını bırakır bırakmaz Haknazar han’a doğru yürümüşü. Benzi atmış han:

-Yabancı ülkede herkesin dikkatini çekecek hareket yapma! Kimseye farketmeden söyle, ne oldu? – dedi.

Tuyak sol dizisini çökerek:

-Kötü haber, hanım! – dedi heyecanlanarak

-Hasan ile Hüseyin... – Tuyak söylemeye cesaret edemedi.

Haknazar daha da meraklandı.

-Kimin elinden öldü?

-Babasultan'ın.

-Nasıl?

“Yiğit yerinden kalkarak bütün olayı anlatmıştı. Şah-Said'in başını kendisine gönderen Abdolla'nın zulmünden korkan Babasultan ölünce korkmuş, yeniden Buhara tarafına çıkmayı düşünüyordu. Abdolla benim sözüme inanmaz diye atası Jalim ile Haknazar'ın iki oğlunu öldürmektedir.

Kendisinin başına tehlike geleceğini bilmeyen Jalim, Babasultan ile birleşerek Abdolla'ya karşı çıkmak için Şarabhana nehrinin kıyısında ata biner. Yeni Allah'a “Aksarbas” söyleyerek düşmana karşı savaşmaya anlaşılan Babasultan bir grup atlı askeri ile hiçbir şüphe duymayan Jalim sultanın yanına gelerek atını tutar. Bir belayı sezmiş olan Jalim kılıcını ele alarak arka taraftan gelmişti.

Jankula Bey kılıcıyla başını keser. Bu arada diğer cesurlar orada duran dört genci kılıcıyla öldürür. Bir gün önce hazırlanmış olan Babasultan düşmana karşı saldırıya çıkan Kazak yiğitlerini de bu arada etraftan çevirerek mücadele etmeye fırsat vermeden yok etti. Bu beklenilmez savaştan ancak bir iki adam kaçıp kurtuldu.

“Seçere-i Şarafname-i şah-i” – de yazıldığı gibi etrafı kırmızı lale ile güzelleşmiş gibi kızıl kana boyandı...

Göz bebeği gibi gördüğü oğulları – Hasan ile Hüseyin'in nasıl vefat ettiğini işiten Haknazar, ne kadar canı acırsa da hiç sır vermedi.

Bir müddet sonra :

- Abdolla han Taşkent'e saldırı yaptı mı? – diye sordu.
- Hayır,- dedi birazdan kendine gelerek Tuyak.

Şah-Said'in oğlu Tahir sultan yakalandıktan sonra Abdolla han onu kendi tarafına geçmiş diye düşünerek mesaj yazıp yollamıştı. Mesajında: “ Ben size güveniyorum. Başınızı eğerek bana, yoksa bu şehri terk edin!” – demişti. Şah-Said'in oğlunun boş yere yakalanmış olduğuna pişman olan Tahir sultan bu isteği reddetti. Hemen çare kurtuluş çaresi için Taşkent şehrini kale yapmaya çalışmıştı.

Tam bu sıralarda ona Babasultan'ın Kazak sultanlarını öldürdüğü haberi gelmişti.

Haknazar Tuyak sözünü kesti:

-Babasultan Kazak sultanlarını öldürürken Buzahur sultan neredeydi?

-Onu Babasultan çok askeriyle sizin yolunuzu takip etmeye göndermiş diyorlar...

-Aniden sizi öldürmeye ve askerinizi yok etmeyi emretmiş.

-Evet, sonra Kazak erkeklerinin öldürüldüğünü işittikten sonra Abdolla han ne yaptı? – dedi Haknazar.

-Babasultan'a adam gönderip “ Kazak sultanları senin de benim de ortak düşmanımız idi, iyi yapmışsın. İşte bizimle birleşir Taşkent vilayetini kendine almak istersen ikinci düşmanımız Buzahur sultanı yakalayiver ya da kendin öldür! Eğer bunu yapmazsan bizim tarafımızdan affedilmeyeceksin, yakalarsak başını alırız” – demişti.

Az önce taş heykel gibi sakin duran Haknazar biraz öne doğruldu. Gözünde kızmış bir işaret vardı.

-Babasultan nasıl cevap vermiş?

-Akrabalığını, kardeşliğini unutarak, korktuğundan Abdolla'ya Buzahur sultanı yakalayacağım diye söz vermişti ve onu yakalamaya bir grup asker ve Düstem Beyi göndermişti.

-O zamanlarda Buzahur neredeydi?

-Bundan iki hafta önce Talas boyundaki sizin atlarınızın bir kısmını götürmüş. Babasultan'ın Abdolla tarafına geçtikten sonra Yedisuya kaçmış diyorlar...

-Kan kokusu çıkarsa oturamazdı, korkak kurt Şağay sultan nerede?

-Baba ile Buzahur'un arası ne olacak diye epey bir kalabalık askeriyle Talas ertafında bekliyor diyorlar...

-Evet. Ben de öyle düşünmüştüm. Ne kadar zalimdi Abdolla! Kendisine düşman olan sultanları bir birine düşman edip onları kolayca yeneceğim mi diyor? Evet, bu onun temel planıdır... Böylece o Semerkant sultanlarını yok etmektir... Peki ! Tavkel bahadır neredeymiş?

-Şağay sultanın askeriyle berabermiş.

Haknazar biraz sessiz kaldı ve Tuyak'a şöyle emretti:

-Bana getirdiğin haberi kimse duymasın! Şimdi diğer taraftaki askerimize git. Yola hazırlasın! Akşam olunca hareket edeceğiz.

-Peki Hakanım!

İkiz çocuklarının ölümünü işittiğinde bir şey demeyen Haknazar hakkında : “ taşa damar yok, handa bağır yok” dediğini duymuştur diye düşündü Tuyak.

Haknazarın sabrını taş yürekliliğe benzeten bu Tuyak iki hafta sonra Han'ın göz açılmaz karanlık gecede ikiz çocuklarının mezarına gelip mezarları kucaklayarak ağlayacağını nereden bilsin ki!

Haknazar, Tuyak'ın ne düşündüğünü tahmin etmiş gibi kimin düşman kimin kardeş olduğunu sonradan anlarsın, ama şimdi skerlere git,- dedi. Bu sözlere Tuyak biraz şaşırılmıştı :

-Peki Beyim ! – diyerek atını nehrin karşı tarafına doğru gitti.

Bu gece Haknazar han Noğay halkının derhal topladığı askeri ile nişanlısı Aktorgın'ı alıp Türkistan'a doğru yola çıktı. Onlar savaştaki düzenle hiç bir yerde durmadan dinlenmeden on üç gün içerisinde Yesi'ye ulaştı.

Yoldayken Haknazar, kardeş iki sultanın görüşüklerini duymuştu. İki tarafta da çok asker şehit olmuş ve Buzahur'u daha yakalamamış olan Abdolla'ya “ Buzahur'un başını getireceğim” diye Baba'nın söz vermiş olduğunu işitmişti. Babasultan'ın kincilkiğini unutmayan Abdolla, Taşkent hanının böyle güçsüz kaldığından faydalanarak Şağay sultan'a onu öldürmesini emretmişti.

İki ordu Talas boyunda karşılaştılar. Kan su gibi akmıştı. Ömür için değil ölüm için savaşan Babasultan yaralı olan kaplan gibi bütün kızgınlığıyla hareket ederek Şağay ordusunu yenmişti. Ondan sonra Buzahur'u yakalamaya yardım etse bile Abdolla ile barışamayacağını anlamıştı. Sonra o

Sayram'a doğru sefere çıkmıştı. Buradaki düşüncesi – Semerkant ordusuyla birleşerek Abdolla'ya bir daha karşı çıkmaktı.

Baba, Buzahur ve Şağay arasındaki bu savaş Abdolla'ya Haknazar hanı unutturmuştu. Haknazar ise ordusuyla Yesi'ye sapa sağlam ulaşmıştı

Yesi'ye geldikten sonra Haknazar daha da derinden düşünmeye başlamıştı. Baba, Buzahur sultanlar ile onlara karşı Aksak Temir evlatları - Semerkant hanlarını tamamıyla yenmeden Buhara hükümdarı Abdolla Kazak hanlığına bu arada saldıramazdı.

Ama düşman hangi taraftan idi? Düşman, Babasultan ile Buzahur tarafıydı. Ama onlar da şimdi Abdolla han ile savaş yüzünden Kazaklara saldırı yapacak durumda değildi.

İşte onlar saldırı yapacak halde değilse Haknazar hazır duruyor. Yani altın gibi başı kara yere girmeden ta Şarabhana kıyısında suçsuz dökülen kanları ve hiç bir günahı olmayan boğarak öldürülen ikiz çocuklarının kanı için Babasultan'ı affetmeyecektir. Bu iyi insanların intikamını alacaktı.

Güneydoğuda Kaşkar hanı Abdıraışt'ın babası Aksu han'ı Sultan Said vefat ettikten sonra han tahtına onun iki oğlandan büyüğü Abdi-Latif'i tayin etti.

Kazak hanları ile Abdıraışit arasındaki Yedisu bölgesi için savaşmak da onun oğlu Abdi-Latif'e kalmıştı.

Babasultan ve Abdilatif, Abdolla ile Kazak hanlarına karşı yapılan siyasette her zaman beraberdi.

Babasultan'ın yenilmesi – Abdi-Latif'in yenilmesidir. Abdi-Latif'in yok olması ise Babasultan'ın yok olmasıdır. Üstelik bu arada Kazaklarla beraber olan Kırgız halkı da Yaşilköl yanındaki topraklar için saldırı yapmaya hazırды.

Haknazar bu karma karışık kavgadan faydalanarak Kırgız ve Kazaklar birleşerek Aksu topraklarına saldırır.

Haknazar ancak sakinleşmişti. Ama o bu kararının sonunun kendisinin ölümü ile biteceğini bilmedi. İntikam almak isteyen Haknazar gece yarısında ikiz çocuklarının mezarına gitmişti. Biraz oturmuştu. Dertli, yaralı Haknazar gelecek savaşı düşünerek toy sarayına gelmişti.

Bu arada toya çok kişi gelmişti. Bundan birkaç gün önce Şarabhana nehrinin boyunda vefat eden ikiz çocuklarını kaybedip yürekleri kanla dolu halk bu kısa gün içerisinde hepsini unutmamıştı. Han toyu olduğu için çaresizlikten gelmişti sanki... Kadınlar gülüşe boğularak, delikanlıların şakaları ise yavaş yavaş çıkıyordu. Buna rağmen han'ı neşelendirmek için Haknazar eve girdiğinde halk birden sevinerek gülümseyerek toyu daha da ilgi çekici yapmaya çalışmıştı.

Haknazar Aktorğın'ı tekrar görmüştü. Yüreği yine de ilk gördüğü an gibi hızlı atmaya başladı. Bu haline han kendisi de çok şaşırды. Az önce ikiz çocuklarının ölümüne ağlayıp mezarına gidip kucakladığında bu hayatın hiçbir anlamı kalmadı demişti. Ama şimdi... Yeniden gün doğmuş gibi dünya güzelleşiverdi. Bu nasıl bir kudret ya Rabbim? Şimdi lezzet alacak zaman mı?

O gece ikisinin son gecesiydi...

Abdi-Latif, Haknazar han ile birçok kez karşılaşmış ve Kazak askerlerini birçok kez de yenmişti. Ama bu sefer Altın Emel etrafındaki karşılaşma bambaşka geçmişti. Haknazar, birleşmiş kalabalık Kazak - Kırgız askeri birliğinde uyuyan Abdi-Latif'e karşı saldırmıştı. Yatağında yatan han'ı yerinde aybalta ile öldürmüştü. Aksu'nun bütün malını mülkünü alıp Kazak - Kırgız birliğini JYaşılıköl'e doğru yönelmişti.

Bu olayı işitmiş olan Abdi-Latif'in ağabeyi Kaşkar han'ı Abdiraşit, üzüntüden ateş başında uzun zaman oturmuştu. Artık çaresiz kalmıştı, elinde kalan cesur erkekleri alıp Yaşılıköl'ün Artış dedinilen bir mevkiinde dinlenen Kazak - Kırgız birleşik ordusuna saldırdı. Kazakların kalesini bozmuştu ve savaşçılar yüz yüze çarpışmıştı. İki taraftan da nehir gibi akan kan dökülmüştü. Bu savaş iki ay sürmüştü. Neticesinde Abdiraşit tarafı galip geldi. Bu savaşta Kazakların cesur savaşçıları ile Haknazar han vefat etti. Ama ölmeden önce Ak Orda hanı Tavkel sultan'ın geçmişi hakkında bilgiyi Tuyak batura söylemişti.

-Abilhayır bey, - dedi Destancı Bukar sözünü tamamlayarak, - siz bu duruma nasıl düştük diyorsunuz? ... Halkın birliği olmazsa bundan daha da kötü durumlara düşülürse şaşmayın. Kazakların bir araya getirip topamak Haknazar'ın da elinden gelmedi,- Destancı çok üzülmüştü. – Toparlayabilirseniz halk dediğiniz taştan daha sert ve kuvvetlidir. Ama bunu yapacak şimdi kim var?

Bu evde ateş erkenden sönmüştü. Destancı Bukar'ın bu konuşması da artık bitmişti. Ancak uyuyakalmış olan insanların hırıltıları ile dışarıdaki develerin iniliyeyiş sesleri geliyordu. Sadece Bukar uyanık yatıyordu. Bu keçe evin tepesinden gökteki yıldızlar gözüküyordu. Destancı, daha da derin düşündü: “ Kazak halkının başından neler geldi neler geçti., Fakat, bundan sonra bir daha zor günleri olmasın! Doğu Türkistan'ı işgal eder etmez bize doğru gelen Çin askerleri hareket halindeydi. İşte Çin saldırısından korkarak Altay dağlarına sığınan Cungarlar budur.

Rusya da eskisi gibi bölünmüş Rusya değil. Bütün dünyayı gezmeye çıkan iki başlı samruk kuşu gibi yeterince kuvvetlenmişti. Kanadının oldukça uzundu, gerçekten de kıyısında balıkçılar balık avlayan okuyanuslara kadar uzanmıştı. O zaman... Kazak halkının durumu nasıldı? Halkı bir araya getirip birleştirecek, düşmana karşı çıkabilecek kimi var? Bolat, Sameke mi yoksa Baraklar mı halkı destekleyecek? ... hayır, önlara göre bu Abilhayır'dan bir umut var mı? Aslında bilmiyorum. Halkının peşinden gideceği bilge akli gerek insana! Ya da ancak kendi başının derdini düşünerek başka şeyler yapacak mı kim bilir? Destancının bu heyecanlı düşüncesi – halkının hayatının geleceğini düşünen bir adamı bulmak içindi. Nedendir bilinmez ama onun hayali düşüncesi uyuyan Abilmansurdaydı.

Yaradılışı, oluşu bir başkadır, oğlan doğarsa böyle olsun...- dedi o sessizce mırıldanarak.

-Han olursa ne olacak? Taşın değerlisi olduğu gibi gençler de akıllıdır şimdi. Ama Sameke, Barak ve Abilhayır ona yol verir mi? Kim bilir bilgelik, kahramanlık bazen kendiliğinden yol açar.

Destancı, titreyerek uykuya dalmıştı.

Sabah uyandığında dışarıda yürüyenlerin Abilhayırın savaşçıları olduğunu gördü. Yanında Abilmansur daha uyumuştü. Ama Oraz'ı göremedi. Giderken ata binmiş olan Abilmansura:

-Büyük deveciyi göremiyorum, o nerede? – diye sordu.

-Nerede olduğunu ne ben söyleyim ne de siz sorun.

Destancı Bukar üzüldü. “Evet bu zamanda bunun gibi zavallıların hayatı böyle olur” –dedi.

-O senin düşmanın değildi.

-Hepsi şimdi düşmanımdır benim.

-O zaman senin devrin uzun sürmeyecektir. – Destancı Bukar bu gençlerin döğüşüne tiksenererek baktı. – Şimdi bizim sadece iki düşmanımız var. Birisi- dışarıdan gelen düşman, ikincisi ise halkımızın içinde onları bir araya getirmeyen birleştirmeyen beyler, hanlar. Halkı için üzülen insanın şunu bilmesi lazımdır ki, eğer bu kadar güçlüysen neden Kazak baturların kanını katmadan düşmana karşı yalnız saldırmıyorsun?

-Zamanı geldiğinde onu da yaparız. Ama kul Oraz’ı benim öldürdüğümü nereden bildiniz?

-Gözlerinden.

-O zaman kimseye söylemeyiniz.

-Niye ki?

Abilmansur Destancıya gözünü kaçırmadan, küçümsyerek baktı.

-Sonunda bu üç boyun hanı ben olacağım, Bukar ağa. İşte siz halkın birliğini düşünüyorsunuz.

Bukar gitmeye niyetlendi.

-Bugünden itibaren ben Abilmansur değilim! – dedi genç deveci.

Destancı Bukar çok şaşırđı ona.

-Sen kimsin o zaman?

-Abılayım!

-Abılay?...kaniçer Abılay senin dedendi. Kazak halkı bu isimden çok korkardı.

-Benden de korksun.

-Türkistan’ı düşman eline vermeyi – namuslu Elşibek’e Kazak Ordasının ışığının sönerek yıkılması gibi gözrdü. Bu düşüncenin zorluğuna da alıştı. Gözünde yaşı, yüreğinde acısı ile bu kadar fırtınalı gecede çaresizlikten şehri bırakarak kendisinin güvendiği bahadırları alarak Kazakların eski başkenti olan Savran’a doğru yöneldi.

Türkistan’da düşmanından alamadığı intikamı Savran’da almakt. Bu şehri gövdesinden canı çıkıncaya kadar korumaktadır.

Elşibek’i n peşinden gitmeyen adamların bir kısmı Savran’ı geçerek Taşkent’e doğru yol aldı. Bir kısmı da Türkistan’dan uzaklaşmadan Sırderya’nın kıyısındaki sık ormanlıklara sığındı. Ertesi günü boran çıkmıştı adeta boş kalan şehre Şuna Dabo’nun askerleri girdi

Türkistan’da, komutan Sıban Raptan aksakallar heyetini çağırdı. Kendisinin güvenilir bahadırları ile hizmetçilerinin aklına göre onlar şimdi Sırderya ile Amuderya’yı geçerek Yayık, İdil nehirlerine kadar ta Astrahan yakınlarındaki Kalmuklarla karşılaşmak istiyordu. Bu kararı Renat da destekledi. Arka topraklarında Betbahtdala ve Karakum geçmenin çok tehlikeli olacağını aklında tutarak gelecek yaz İrtiş boyundaki Töleit (Ak Kırgız), Teles, Mundaş, Ynisey Kırgızı, Kuman, Çelkan gibi Oyrat soylu Batı Sibiry’a da yaşayan boylar dahil Kazak ülkesine Esil, Tobıl nehirleri üzerinden

saldırmayı düşünmüştü. Böylece ta uzaktaki Çin hudutundan kuzeydeki Tobıl, Esil nehirlerine kadar, güneybatıda ise İdil nehrinden, güneydoğuda İrtiş nehrinin diğer tarafına kadar yolun yerleri yurt tutan Kazakları tamamıyla işgal ederek Sıban Raptan, dedesi Batur'un yapamadığı Cungar memleketini kurmak istiyordu. Sadece bu değil, Kazaklar bile Rus imparatorluğuna ait Tümen, şimdiki Krasnoyarsk, Kuzneck şehirlerini de İmparator Birinci Petro verirse elinden, vermezse savaş ile alırız diyorlardı.

On beş kez anakonda yılanı kendisinden üç kat daha büyük boğayı yutarmış derler. Kazak topraklarını işgal eden Sıban Raptan bundan üç kat daha büyük Çin ülkesini işgal edeceğim dediğinde sanki bu anakonda yılanı gibi oldu. Kazak halkını tam bu zamanda yutabilirdi. Ama bu öküzü hangi tarafından yutmak lazım? Anakonda'yı tutmaya çıkanlar öküzü bırakmaz yanından kaçırır. Kaçıp giden boğayı anakonda arka tarafından yutar. Onun büyük gövdesini ağzına atsa bile onun iki boynuzu boğazında kalır geçmez. Bu boğanın gövdesini ya kusamaz ya yutamaz, boğazında kalan ağgöz anakondanı ejderha tutucular anakondanın ağzından çıkan boğanın iki boynuzundan tutarak yakalar. Sıban Raptan da ta ulu Kazak ülkesi denilen büyük "öküzü" hangi tarafından yuttuğunu farkedemedi. Ulu bozkırın iki boynuzu gibi olan Rusya ile sınırda yatan İdil ve Yayığa kadar ulaştığında onu daha da yutamayacağını düşünmedi. Çünkü bu büyük boynuzla yetişmesini bekleyen Rusya vardı. Eğer Sıban Raptan bu kadar kalabalık askerini Yayık'a kadar değil, Ürgeniş'e doğru yöneldiğinde kim bilir onun kanlı kılıcı, aç gözlülüğü – göçmen hanlığında kendisi tarafından boğulacaktı.

Ama insanı Allah kötü yola düşürmeden önce aklından eder.

Sonbaharın son ayında Sıban Raptan'ın oğlu Kalden Seren'in askeri Türkistan'dan çıkıp Yenikorgan'a yöneldi. Bu sefer onun kırk bin askeri vardı. Diğer askerlerini kaldığı yerlere sahip çıksın diye bırakmıştı. Ama Yenikorgan'a vardığında askerlerin hepsi hemen durmak zorunda kalmıştı.

Bir gün önce önden gönderdiği kızı Hoça yönetimindeki bu gruptan " Önümüzde Kazak askerleri geliyor" diye haber gönderdi. Sıban Raptan çok şaşırıldı. Hangi asker? Kim yönetiyormuş? Ta Kulca'dan bu tarafa geleli altı aydan beri buna karşı gelecek kimsenin olmadığına oldukça fazla inanan Sıban Raptan kızına adam gönderdi...

"Ne askeri? Kazakların halkı yok olmuştu bu kadar çok ordu kuramazlar. Senin gördüğün belki daha çok hayvanlarıdır. Dikkatlice bak, eğer gördüğün hayvanları ise söyle onu kendimize almak için kaç kişi göndereyim, hemen haber ver", - dedi.

Kendisi askerine daha da ileri yürümeyi emretti. Ama Hoça'dan yine haber geldi. " Önümüzde bize karşı gelen asker Kazakların üç boylarının birlikte kurdukları ordularımış ve başlarında Abilhayır han... en az otuz bin askeri var...Bu kadar çok asker Orta Jüz'den de güney tarafımızdan gelmektedir. Onu Bolat han'ın kardeşi Sameke yönetecekmiş dedi yakalanan birisi. İki tarafın askeri Şiyeli'de buluşmaktadır. Abilhayır askeri şimdi bu Şiyeli sınırına yerleşmektedir. Belki Sameke'nin askerini bekleyecektir... düşman gözükünce bütün asker oraya toplanacakmış... eğer yoldan gelen askerlere aniden saldırırsak zafer bizim olacak" demiş kızı.

Sıban Raptan kendisinin önünde düşman beklediğini o zaman anladı. Ama kızının verdiği aklına kahkaha attı. “ Otuz bin askere daha geleceği otuz bin askeri bekle diyor. Ondan sonra aniden saldır diyor. Verdiği aklına bak! Kadının saçı uzun aklı kısa dediği buymuş. Eğer Abilhayır’ın otuz bin askeri varsa benim de kırk bin savaşımcım var ve savaşçı derken de kuvvetlidir. Bu kadar kırk bin askerle her zaman otuz bin askeri yenebiliriz. Abilhayır’ın askerine neden daha otuz bin akser katılmasını bekleyeceğim? O askeri gelmeden Abilhayır’ın askerini neden yok etmeyeyim ki? Tamam, gelsin Sameke’nin askeri onu da yok edeceğim. Onunla savaşmaya da gücüm yeter” . O bunu oğlu Kalden Serene ve Renata şöyle dedi.

Renat:

-Eğer biz yetişinceye kadar diğer tarafından Sameke’nin askeri gelirse ne yapacağız?

-Ne yapıp edip Abilhayır’ın askerine Sameke’den önce yetişmemiz lazım. Bütün hile burada.

-Biz savaşırken Sameke’nin askeri gelirse ne yapacağız?

-Sameke askeri gelmeden önce Abilhayır askerini yenmemiz gerek.

-Bu ancak bizim düşüncemizdir. Eğer Sameke askeri bizden önce ya da biz savaşırken gelirse ne yapalım?

-O zaman biz yenileceğiz.

Kalden Seren bu söze yeniden karıştı.

-Eğer böyle tehlike gelebilecek durumdaysa biraz ağırdan alıp bu arada bekleyerek arkamızdan daha yirmi bin asker katmıyoruz? Altmış bine altmış bin, zafer bizim olacaktı o zaman.

-Zaten biz yenileceğiz.

-Nasıl yani?

Sıban Raptan yine kahkaha attı.

-Ne kadar yer, ne kadar şehir işgal ettiğimizi biliyor musun sen? O zaman aldığın yerleri elinle mi basıp oturtacaksın? Bütün askeri buraya aldırırsak korktuğundan dolayı bize bağlı kalan halk sessiz kalır mı? Hayır, Kalden batur, karşıdaki on beş savaşımdan arkada kalıp da aniden ok atan bir adam daha tehlikelidir! Yirmi bin asker – aldığımız yerlere sahip çıkmak için lazımdır. İşte oradaki askerimiz ancak yirmi bin kadar... Altı ay içerisinde on bin Kalmuk savaşta öldü. Beş bini Kırgız ve Kazaklarla savaşta vefat ettiler. Onların yerini ancak kısım doldururuz. Ama şimdi tevekkül! Otuza – kırk! Biz yenmemiz lazım.

Renat biraz gülümsedi.

-Doğru söylüyorsunuz. Bize kalan tek yol. Sameke’den önce yetişerek düşmanı yenmek.O içinden Sıban Raptan’ın komutanlık kabileyine şaşırmıştı. Doğudan çıkan askeri komutanlar – Atilla, Cengiz han, Batu, Aksak Temir – hepsi de okumayan, kendilerinden önceki memleketlerin savaş metotları veya ordu kurmak meselelerini bilmeyen insanlardı. Hepsi de kendileri karar vererek doğru yolda yürüdü. Onlar her zaman düşmanı nasıl yeneceğini bildi. Bütün dünyaca bilinen Cengiz hanın bütün alemini fethettiğinde ancak iki yüz bin askeri vardı. Böylece çok yerleri şehirleri yok etti! Ona göre Sıban Raptan’ın bu işi oyuncak gibi. Cungar hanlığı en azından yüz bin asker çıkarabilir. Bu kadar

askerle tabi ki Sıban Raptan Kazak yerini işgal edebilir. Şimdi düşündüğü de buna güvendiğindedir. Bunu ancak desteklemek gerek!

-Hadi, atımıza binelim,- dedi Sıban Raptan çok durmadan, gece olunca düşman topraklarına yetişmemiz gerek.

Hızlı tempoyla kırk bin askeri ile öğleden ikinci zamanına kadar yürüdü. Böyle Sıban Raptan'ın önde gelen askeri Şiyeli nehrine yirmi fersah mesafede bir göl kenarında durdu.

Bu arada kızı Hoça'nın askeriyle buluştu. Cungar savaşçıları gizlendiği kamışlar arasından çıkararak at üzerindeki komutana baş eğerek selam verdi. Hoça babasının atından inmesine yardım ederek kendi çadırına götürdü. Biraz sonra Kalden Seren ile Renat ileride kapı tarafındaki bir yere oturdu. Kız sessizce kapıda duran kasedeki kızı önce babasına sonra Kalden Serene ve Renat'a verdi. Sıban Raptan kımız içtikten sonra dışarıya çıktı ve kapıda duran askerine bakarak:

-Şangerek bahadır nerede? – dedi.

Hoça babasına daha da kımız verdi de:

-Şangerek bahadır öldü, - dedi.

Sıban Raptan kımızından bir yudum aldı.

-Kim öldürdü?

-Ben öldürdüm.

Sıban Raptan kızına “neden öldürdün” diye sormadı. Kımızını içtikten sonra dışarıya çıktı.

-Nerede? – dedi kızına.

Hoça sessizce elli adım yürüyerek babasına yerde yatan yiğidi gösterdi.

-İşte budur.

Delikanlı iri vücutlu, yirmi beş yaşındaymış. Üzerindeki giysileri ve kılıcına göre bu yiğidin Cungarlardan olduğu belliydi. Yaydan çıkan ok tam yüreğine değmiş ve onu çıkaramamış.

-Evet? – dedi Sıban Raptan kızgın bakarak kızına.

-Suçu vardı o yüzden ölmesini emrettim,- dedi Hoça hiç üzülmeden.

-Şangerek bahadırı öldürmek için ne suç işlemiş olmsı lazımdı. Ne yaptı o?

Şangerek noyandı atlı askeri yirmi beş yaşında ve Sıban Raptan'ın yoldaşı danışmanı idi, Cungar halkının en zengin adamı Merkit boyundan çıkan bahadır Doda Jorji'nin tek oğluydu. Geçen sene babası Sıban Raptan'a dünürlük yapmıştı. Sıban Raptan kızını Şangerek'e vermek istemişti. İkisinin düğünü kışın olacaktı. Ama nedeni belirsiz Hoça Şangerekle evlenmek istemediğini babasına söylemişti. Kızının kahramanlığı ve cesareti için seven Sıban Raptan buna hiç önem vermemişti. Gerçekten de Şangerek ataları soy sop açısından da zenginliğine göre de cesareti de Hoça'dan az değildi. Hoça onu sevmiyorum derse kimse inanmazdı. Aslında Hoça Şangerek bahadırın hoşuna gitmemişti. Onun hayalindeki karısı böyle değildi. Ama bütün Cungar halkı Sıban Raptan'dan korktuğu için Hoça ile evlenemem diyemedi. Tabi ki memnun olmadığından haberdar Hoça çok üzülmüştü. Babasına o beni beğenmedi diye söylemek istemedi onun yerine ben onunla evlenmeyeceğim demişti. Babası ilk başta onun bu sözüne hiç önem vermezse de sonrada “bunların

arasında bir şey mi var?” – diye şüphelendi. İki birlikte yürüsün, beraber düşmana karşı dursun, birbirini daha yakından tanıyıp anlaşsın diye Hoça’yı da savaşa göndermişti ve bu düşüncesinin iyi olmadığını gören Sıban Raptan daha da kızarak:

-Evet?! – dedi kızına bakarak, ne suçu vardı?

-Her şey bu delikanlıdan başladı, - dedi Hoça, böylece hızlıca Şangerekin yanına giderek onun diğer tarafındaki kamışların arasını açtı ve Sıban Raptan, Kalden Seren ve Renat’a üçüne de yerde yatan üstü-başı kan, ölmüş olan bir Kazak delikanlıyı gösterdi.

-Evet? – dedi Sıban Raptan.

-Dün sabah bu gölün boyundan Abilhayır askerine doğru giden bir atlı Kazak kızını görmüştük. Atı güçlüymüş, benim “kumay tösim” zor yetiştirdi. Yaklaşınca kızın boynuna zincir atarak zorla yakaladım. Kızın silahı yokmuş... Ama kendisi çok güzelmiş. Onu ilk görüşte Şangerek bahadırın aklı başından gitti. – Hoça çok sinirlendi dili tutuldu.

-Sonra? – dedi babası çok kızarak.

-Bu kızın Abilhayır’a bizim onunla savaşmaya gideceğimizden haber vereceği belliydi. Bunun gibi cesaret ancak Kazak kızlarında bulunur. Ben ondan cevap almak için bir kaç soru sordum. Kız aynı şeyi söylemekten kaçınmadı. “ Ben sizlere hiç ber şeyden bahsedemem, öldürürsen öldür”. Cesareti için çok sinirlendim ve ölmesini emrettim. Ama Şangerek karşı çıktı. “ Şimdilik öldürmeyin, sırrını bugün söylemese de yarın konuşabilir, şimdi kızdığından anlatmıyor” – diye bana yalvardı. Ben, bu kızın Şangerek’in hoşuna gittiğini anladım. Aslında, biraz Şangerek’in canını yakmak istedim: “Tam bu arada bu kıza öldürün!” – dedim yiğitlere. Şangerek “Öldürmeyin!” – diye emretti. Savaşçı yiğitlerin çoğu Merkit boyundan olduğu için mi yoksa kıza mı acıdı işte hepsi bana yalvarmaya başladı. “Elinde silahı bile olmayan kızın kanını niye dökeriz, onun yerine komutana hediye edelim” – dedi. Bu isteklerini yapmazsam kızgınlıklarından bana da zararları gelir diye hemen anlaştım. Bir yandan kıza Kalden Seren’e vererek Şangerek’in canını daha yakayım dedim. Çünkü kız benim kazandığımdır, kime vermek istersem veririm.

- eee, sonra?

- Kız gerçekten de çok güzeldi. Onu öldürmek onun güzelliğine olan hıyanetti. Ama Şangerek’i kıskandım. Nedenini bilmiyorum ama kıza öldürmek istemedim hatta onun elini ayağını bile bağlamadım. Bu kızın başında bir nöbet tutması için Şangerek’e kızın atına göz kulak olmasını emrettim...

- Sonra?

- Sonra... gölün diğer tarafındaki adamlarım Kazakların başka bir bahadırını yakalamış bana getirdi... o da sorularıma cevap vermedi. Sonra ben bu delikanlının boynuna urgan atarak onu sıkıştırdım. Bu esir kızın güzelliğini mi kıskandım “bu yiğidi onun göz önünde boğarsam o güzelliği ne olacakmış bakayım” dedim. Bu boynundaki urganı iki defa sıkıştırdığımda yiğidin acı sesi çıktı. Bu sefer hemen kızın yüzüne baktım kız çok heyecanlı dudaklarını ısırılmıştı. “ Heee öyleymiş” dedim içimden. İşte kızın gözyaşını görmek istedim. Adamlarıma daha da boğun dedim. Bu arada esir dayanamadı.

- Ne soruyorsan hepsine cevap vereyim, diye yalvardı.

Kızın bu delikanlıya iğrençlikle baktığını gördüm.

Ben bu yiğide sordum.

-Sen kimsin?

-Abilhayır han'ın savaşçısıyım, - dedi o.

-Abilhayır askeri neredeymiş?

-Şiyeli civarında..?

-Ne kadar ordusu var

-Otuz bin civarında...

-Bize ne zaman saldıracakmış?

-Orta Jüz askerini beklemektedir.

-Sameke ne kadar askerle gelecekmiş?

-Otuz bin civarında...

-Ne zaman gelecekmiş?

Delikanlının cevap vermeye fırsatı olmadı, çünkü yanımda duran Kazak kızı bir adımda esirin yanına geldi ve ben onun yukarı kaldırdığı elindeki elmas bıçağı gördüm. Hemen yanına gidinceye kadar kız yiğidin boğazına dayadı. Esir yere düştü. Kız tam yüreğine vurmuş bıçağını.

-Eeee,sonra?

-Sonra ne olsun ki... Sameke askerinin buralara ne zaman geleceğini öğrenemedik. Ben sonra bu kızı öldürmek istemedim. Halkının güvenliği için böyle zorluklara dayanan kızın ileride halkının kanının ne kadar döküleceğini kendi gözleriyle görsün istedim. Sizler buraya gelinceye kadar onun elini ayağını bağlayıp adamlarıma da göz kulak olsun diye emrettim.

-Sonra? – dedi bu sefer çok kızgın Sıban Raptan'ın sesi yakalanan kaplanın acı sesleri gibi garipti.

-Sonra... Sonra Şangerek bahadır ben düşmanımızı takip etmeye gittiğimde Merkit boylu adamlarına kızı boş bırakmasını emretmiş ve kız da ona: eğer bir daha buluşursak bu iyiliğin karşılığını vereceğim diye teşekkür ederek atına binip Abilhayır ordusuna gitmiş.

-O zaman Abilhayırın bizim geleceğimizden haberi vardır?

-Elbette.

Eeee, sonra?

-Sonra... ben Şangerek bahadıra kızı neden serbest bıraktığını sordum. “Kızı ben serbest bırakmazsam sen öldürecektin onu” – dedi o. Ben : “öldürürsem ne olacaktı?” – dedim. O da ‘onun yerine kendisinin ölmesini yeğleyeceğini’ söyledi. Ben ise “kızı öldürmeden kardeşlerime verirdim”, - dedim. O zaman seni de kendimi de öldürürdüm dedi. Ancak o zaman ben onun bu kıza aşık olduğunu anladım. Ben kendimi tutamadım ve onunun öldürülmesini emrettim..

-Boşuna öyle yapmışsın... baban komutanın kararını beklemeliydin...

Deminden beri çok konuşan Hoça bu sefer:

-Baba bende de yürek, duygu ve vicdan var diye ağlayıverdi.

Taşıyürek Sıban Raptan kızının bu delikanlıyı uzun zamandır sevdiğini o zaman anladı..

-Sen kendin demiştin onunla evlenmeyeceğini, - dedi. Bırak yeter onun gibi adam senin bir damla gözyaşına bile layık değil. Bütün Cungar halkının dileğini bir kızın güzelliği için ihanet edecek evlat yetiştiren Doda Jorji'nin özüne yazıklar olsun.

Komutan geriye döndü ve ayaklarını bir birine vurarak atına doğru yürüdü. Atına bindikten sonra oğlu Kalden Seren'e:

-Hoça kazak kızını öldürmeye emrettiğinde öldürmeyen Merkit boyundan olan bütün askerleri hemen burada öldürsün!, - dedi.

-Evet!

-Komutan yaşı altmışa gelse de hala güçlü kuvvetliydi. Atına hemen bindi de batıya doğru gitti. Hoça ile Renat onu takip etti. Bugüne kadar Cungar halkının birliği ve zaferi için savaşan bu yetmiş savaşçısını ancak bir kız için yaptıklarına öldürsün diye emreden Sıban Raptan'ın bu kadar zulmüne ne kadar canı acısa da Renat şöyle düşündü: "Diğerlerini yönetmek isteyen bir adamın herhalde böyle olması gerekir. Böyle olmasaydı Cengiz han dünyanın yarısını işgal edemezdi" diye düşündü.

Hoça askeriyle uğraşan ve bu Şangereğin ölmüne vesile olan – halkın cesur bahadiri Basentin Malaysarı'nın kız kardeşi Gevher idi. Argın boyunun bir parçası o zaman Ulutav civarında yaşıyordu. Etrafında ticaret yapacak büyük şehirler olmadığından dolayı Ulutav, Argınatı civarındaki Kazak köyleri Türkistan, Taşkent şehirlerine gelip keçelerini, hayvan derilerini hatta atlarını koyunlarını getirerek pazarlarda satıp pazarlardan şeker, çay ve giysilerini satın alır köyelerine dönerdi. Sonraki yıllarda bu türlü yola çıkan kervanlar Buhara ve Hiveye kadar giderdi. Bu sene Malaysarı'nın köyü Türkistan'a yönelmişti. Gelecek sene kızı Gevher'ı Esil nehrinin boyundaki en zengin adamın oğluyla evlendirecekti o yüzden de kızın anne-babası düğünden önce arkadaşlarıyla eğlensin kendisinin hoşuna gittiği çeyizini alsın diye kervanla giden bir grup kızla birlikte göndermişti.

Kervan Türkistana yetiştiğinde ikiye ayrılmıştı. Kervanın bir bölümü hayvanlarını satacak olan zenginler Taşkent'e doğru yönelmişti. Diğerleri ise onları beklemek için Türkistan'da kalmıştı. İşte bu kalan grupta Gevher da vardı. Türkistan civarındaki bütün köyleri korumakta olan Basent'in adamları gemiden kaçan fareler gibi köyelerine dönmek istedi. Türkistanlı koruyuculara katıldı. Gevher de onlarla birlikteydi. Elşibek şehri düşmanlara verdikten sonra yapacak bir şey kalmamıştı. Arka'nın yiğitleriyle birlikte Gevher de Sırderyan'ın kalın kamları arasına gizlenmişti. Tam bu arada bunlara Abilhayır'ın askerlerinin yaklaştığı ve üstelik onlara Sameke'nin askerlerinin de katılacağı haberi gelmişti. Haberci, Sıban Raptan'ın Abilhayır'a karşı kırk bin askeriyle çıktığını söyledi ve buna üstelik "Abilhayır askeri Sıban Raptan'ın yola çıktığını bilmiyormuş, onlar Şiyeli boyunda Sameke askerinin geleceğini beklemekteyken Cungar komutanı aniden saldıracakmış" dediler. Hiç bir şeyden habersiz yatan Kazak askerinin düşmanın saldırısına dayanamayacağını bilen cefakar cesur Gevher işte buna dayanamadı. Abilhayır'ın askerine haber vermek amacıyla ata bindi. Biz de beraber gelelim diyen yoldaşlarını almadı. Garip bir kimse gibi giyinen bu atlıyı kimse anlamaz demişti. Arka yiğitlerinin en sağlam atlarına binip yola çıktı. Sır deryayı gece boyunca atıyla geçen Gevher çok yorulmuştu.

Sabahleyin Hoça'nın ordusunun yerleştiği kamışlı gölün yanından geçerken yakalandı. Erkekmiş diye yakaladığının kız olduğunda Hoça çok şaşırıldı. Kız dediğinde nasıl bir kızdı! Bu kadar savaş gören ta Çin sınırındaki Halka'dan Türkistan'a kadar insanın ne çeşit güzellerine rastlayan Kalmuk savaşçıları Gevher'i gördüğünde deniz dibinde yatan mercanı görmüş gibi şaşırıldı. Şangerek bahadırın Gevher'i hemen öldürmeye karşı çıkması bundan idi.

Gevher oradan sapaşğlam çıkınca hemen Abilhayır'ın askerlerine yetişmişti. Han'a Sıban Raptan'ın kırk bin askeri ile geleceğini söylemişti. Abilhayır da askerini hazırladı. Han kengeş meclisini topladı. Esir yiğit, Hoçalara Abilhayır'ın otuz bin askeri var diye bilmediğinden söylemişti. Abilhayır'ın bütün askeri on beş bin bile değildi. Bu kadar az askerle Sıban Raptan'ın kırk bin ordusuna nasıl karşı çıkabilir? Bunların hep güvendiği Kazakların kalabalık yeri Arka ordusuydu. İşte bunlara güvenerek savaşa çıkmıştı. Bunları bekleyerek Şiyeli etrafına yerleşmişti. İşte düşmanın yaklaştığını ve ona karşı duramayacağını bilen Abilhayır bu sebeple geri çekilmeyi de düşünmüştü. Ama buna Aday ve Tama boyundan çıkan yiğitler razı olmadı. Onlar Alşın boyunun altın uclu mızrağını Cungar kanına batırmadan geri dönmeyeceklerini söyledi. Abilhayır çaresizlikten asker sayısı az olsa da Sıban Raptan'a karşı çıkmaya karar verdi. Ama sayısının az olduğunu söyleyerek Sameke'nin askerine yine adam gönderdi.

Kabanbay bahadır, Bolat han'ın ordusuna ulaştığında han, yaz yaylası Nura boyunda idi. Ama han çok hastaymış. Savaş hakkındaki bu soğuk haber bunlara da az önce gelmiş. Han, Sameke'ye Cungarlara karşı çıkacağını söyledi. O bütün Arka etrafındaki Orta Jüz boyundan olanlara adam gönderdi. "Kazak topraklarına düşman saldırdı, hadi karşı çıkalım" dediğini işiten halk heyecanlandı. İdil ve İrtiş, Alatav ile Esil, Tobıl'ın arasını yurt tutan Kazaklara kadim zamandan beri savaş sözü yabancı değildi. Yüzyıllardır Kazakların savaşız geçen bir yılı yoktu. Son iki yüz yılını Sırderya boyundaki şehirler için Abilhayır, Muhammed Şaybani ordularıyla ve Semerkant, Buhara hanlarıyla savaşmıştı. Bunların dışında on beşinci yüzyılların başından itibaren bugüne kadar Cungar, Çin hanlığıyla savaşmıştı. Daha ne savaşlar bekliyordur! Bütün bunlara eskiden beri alışık olan halk bu defa da düşman geliyor sözünü işittiğinde heyecanlandı. Ama yerlerinin hayvan beslemek için iyi olduğundan dolayı halk hemen toplanamadı. Yayladaki atlarından en kuvvetlisini aldırarak hazırlanmaları için biraz zaman geçmişti. Bir ay içerisinde sadece otuz bin civarında bahadır toplandı. Bu bahadırların içinde bütün Kazak halkınca bilinen ve halkı Cungar saldırısından kurtaran ünlü cesurları vardı. Bunlar: Argın'ın bir parçası Kancıgalı boyundan çıkan Bögenbay; Basentin boyundan çıkan Sırımbet, Malaysarı; Taraktı boyundan çıkan Baygozı; Şakşak boyundan çıkan Janibek; Ulutav etrafındaki Nayman'ın bir parçası Baganalı boyundan çıkan Orazımbet İmantay gelmişti. Kendileri ne kadar genç olsa da o askeri yönetmeye güçleri de kabiliyetleri vardı. Onlara üstelik Bayanavıl ve Kökşetav bölgesindeki Abakan nehrini yurt tutan Uak boyundan çıkan yiğitleri alıp ve daha önce de İli nehri boyunda Cungarlarla savaşan Arka bölgesinin ünlü bahadırı Batur Bayan da gelecekmış. Bunlar geldikten sonra ta İrtiş boyundaki Karakerey'den kendisine güvenilir cesurları bir araya toplamak için

Kabanbay batur ülkesine döndü. Her biri değişik dağları mekan tutan cesur Kazak askerleri toplanınca yaz olmuştu.

Arka yerine yağmur daha önceki yıllardan daha çok yağmaya başladı. Sameke askerini tamamıyla toplanmasını beklemedi ve Batur Bayan ile üç bin atlı askerden kurulan orduyla Sır boyuna yöneldi. Bu sefere çıkmadan önce Samekeye selam verip Kişi Jüz'in hanı Abilhayır'a adam göndermişti. İki hanın anlaşmasına göre Kazak askerleri Kasım ayında Şiyeli ile Janakorgan'ın arasındaki Sır boyunda buluşacaktı. Bu arada birleşerek Cungarlara karşı çıkacaktı. Arka'nın bahadırlarını bugün yarın toplanmayacağını anlayan Batur Bayan Abilhayırla buluşacağı zamanın yaklaştığından, “ Arkanın askerinin yarısı gözükmüyor” – diye hanı heyecanlandırmamak için kendisi erken gelmişti. Bu Kökşe denizini geçip Karatav etrafına ulaştığında Sameke de yirmi beş bin askerle Nura elinden hareket etmişti.

Aklı ve cesaretiyle değil zenginliği ile halk arasında bilinen bu Sameke, Bolat han hastalandığından beri çok bencil oldu. Geçen sene en küçük oğlu Kudaymendi'yi Bökey sultan'ın evladiyla evlendirmişti. Bu düğüne üç jüz'in halkını çağırmişti. Bu yüzden de Sameke savaşa hiç acele etmedi. Askeri ile yağmurlu şiddetli ve fırtınalı günlerde dediği yere yetişinceye kadar gü gelmişti. Kökşe denizine gelip onun güneybatı ve Sır boyuna doğru yöneldiğinde bütün Kazak ülkesinin Karakum, Sarıkum ve Kızılkum'u tam buraya getirip dökmek ister gibi göz açtırmaz rüzgarlar esti. Gökyüzüne kaldırılan kum, toprak, taş, çöplerden bütün ertaf görünmez oldu. At üyiri yılıksı bu kadar rüzgara dayanamadı ve geri çekildi. Ancak, Arka erkekleri küçüklüklerinden beri at beslediklerinden atları sağlam kaldı. Bu kuvvetli fırtına ancak iki günde durdu. Yemek için alınan bütün koyunlar tamamıyla yok oldu. Sadece develere yüklenen buğday, darı, kurut, yağ sağlam kaldı. Ordu tekrar hareket etti. Bu atlar çok yorulmuştu ve ancak sekizinci günde Sır tarafına Akmescit'e bir günlük yer kala durdu. Sameke bu arada eğeri değerek yara olan atlara yağ sürdü ve çok yorulmuş olan bahadırları dinlensin diye biraz durdular. Bu arada o Sıban Raptan'ın askeriyle Abilhayır askerinin Janakorgan etrafında savaştığını ve maalesef Abilhayır askerinin yenildiğini ve geri çekildiğini duydu.

Zaten bu sefere gönülsüz çıkan çıkmamak için bir sebep arayan Sameke çok sevindi. “Kış gelmek üzere ve bu yüzden de Cungar askeri savaşı durduracak. Arka topraklarına zaten yönelmeyecek. Kendimiz gidip savaş açarsak – aptallık olur. Abilhayırın askerini yenen Sıban Raptan askeri bizim yorulmuş olan askerimizi yok edeceği bellidir. Boşuna öleceğiz. Onun yerine sapasağlam dururken ülkemize dönelim. Allah bir daha nasip ederse Cungarlarla seneye yazın görüşürüz. O zamana kadar çok asker toplayıp kuvvetlenelim”, dedi Sameke. Boy başkanları bu sözünü destekledi. Gerçekten de Sameke askeri böyle Sıban Raptan askerine karşı çıkacak olursa öyle çok zıyat vereceği belliydi. Bir yandan Abilhayır askerinin geri çekilmesi – Arka yerinin yiğitlerine ruhani sarsıntı oldu, bir yandan çok yorulmuş olan bu bahadırların çok hazırlanan kuvvetli Sıban Raptan askerine karşı çıkamayacağı belliydi. Savaşmaya kuvvetin olmazsa boşuna cesaretin ne gereği var? Arka bahadırları Sıban Raptan askeriyle karşılaşmadan geri döndü.

Sıban Raptan'ın kırk bin askeriyle geleceğini Gevher'dan duyduktan sonra Abilhayır bütün askerini topladı ve “Tevekkül” diyerek Sıban Raptan'a karşı yürümüştü. Bu sefer Sıban Raptan değil Abilhayır ona aniden saldırdı. Serbest yürüyen Cungar komutanı beklenmeyen bu saldırıdan geri çekilmek istedi ama Kazak askerinin az olduğunu görünce kendini hemen toparladı. Cungar askerinin son grubu geldiğinde Kazak askeri ne kadar dirense de onlar geri çekilmek zorunda kaldı. İşte Kazakları yendim dediğinde kalın kamyş arasından “Kabanbay” , “Kabanbay!” diye Kabanbay batur başta olmak üzere Nayman boylu iki grup asker geldi ve Cungar askerinin tam üzerine saldırdı. Önce Arka'nın çok askeri gelmiş diye çok heyecanlanan Sıban Raptan bu gelen düşmanın yeniden kurulmuş mini asker olduğunu görünce hemen kendine gelmişti.

Cungar askeri tekrar saldırdı. Savaş daha kötüleşmeye başladı. Zaman öğleden sonraki vakti. Kazakların bundan başka askerinin olmadığını gören Sıban Raptan kendi askerine : “ Kazak askerinin biri de kaçıp kurtulmasın, hepsini çevirin!”, - diye emretti. Cungar askeri komutanının bu buyruğunu yapmıştı. Savaşa girişen Abilhayır kendi askerinin kuşatmada kaldığını ancak akşam farketti. Bu Sıban Raptan'dan kurtulamayacaklarını anlayan Kişi Jüz askerleri ölüm pahasına çok çabaladı. Kazak askerinin cesareti eskisinden yüz kat daha arttı. Düşmanın öyle kolay yenemeyeceğini anlayan Cungar savaşçıları bütün gücüyle sardı. İki taraftan da aynı zamanda saldırılar kanlı savaşlar başladı. Ama Abilhayırın askeri bu etrafı çevrili daire içinde kaldı bu durum askerleri bunaltmıştı.. Yani Kazak askeri buradan çıkamaz hale geldi. Buna rağmen ünlü Aday, Tama, Nayman boyunun yiğitleri çevresinde yanına kimseyi yaklaştırmayan Abilhayır “yenildim” diye ellerini kaldırıp teslim olmadı. Buna çok kızan Sıban Raptan askerlerine “ Kazaklardan kimse diri çıkmasın buradan!” diye tekrar emretti. Kanı gören kurt gibi Kazak askerini yok etmeye çalışan Cungar komutanının bu buyruğunu yapar mı yapmaz mı ta kuzey taraftan “ Aruak!”, “ Aruak!”, “Ak yol!” diye kuvvetli bir ses çıktı. Bu arada gün batıyordu. Beklenilmez bu durumda bu sözü işiten Sıban Raptan çok şaşırıldı. Sameke'nin askeri gelmiş diye zannetmişti. Ama bu gelen ancak üç bin askeri var Batur Bayandı. O İle boyunda birçok defa Kalmuklarla savaşmış onları yenmiş onlara bilinen ünlü bahadırdı. Atından uzaktan tanıyan onlar “ Batur Bayan” diye gürültü yapmıştı. Düşman çevresinin bir tarafı geri çekilmeye başladı tam bu arada Abilhayır askeri oradan çıkıverdi. Bu arada gün battı. Karanlık düştü. İşte iki taraf da savaşı durdurdu ve geri çekildi. Böylece bir savaştan Batur Bayan'ın sayesinde diri kalan Abilhayır askeri savaş meydanında şehitlerini bırakarak geri çekildi. Batur Bayan'ın askeri dahil savaşçı sayısı on bine yetmezdi. Bu kadar az askerle bundan üç kat daha çok Cungar askeriyle ne yapacaksın?

Sameke'nin daha uzaklarda olduğunu bilmeyen Sıban Raptan Abilhayırın askerini kovalamadı yani ardından adam göndermedi. Sonradan Sameke bize bir ceza verir diye korkmuştu. Sonra iki asker de geri çekildi. Çok gecikmeden ya yağmuru yok karı yok bütün Sır boyundaki adamlara belli ki sonbahar gelmişti.

Savran şehri – Otrar, Sığanak ile birlikte inşa edilen Kazak halkının eski kalesi idi. Bu kale etrafı tamamıyla kazılmış ve uzunluğu yirmi beş, derinliği ise on beş kat dim-dik çukurla çevrilmiş.

Bu çukurun dibinden kalenin en yüksek yerine kadar elli kulaç idi. Üstelik her han, her dönemde bu şehrin kalesini kendilerine göre kuvvetlendirmişti. Dolayısıyla kalenin asırlardır yıkılmayan duvarlarını Cengiz han da bozamamıştı. Rivayete göre Savran şehrine Cengiz han girememiş. Sadece şehri koruyucuların hepsi açlıktan öldükten sonra bu şehre Moğol savaşçıları alabilmişti.

Türkistan'ı bırakıp giden Elşibek batur geceleyin kamışlar arasına gizlenerek gündüz yürüyerek üç gün içerisinde yoldaşlarıyla Savran kalesine yetişmişti.

Şehir valisi Tursınbek Cungarlardan korktuğu için Andican'a kaçıp gitmiş ve bu şehirde yaşayanlar çok korkmuşlardı. Bu tarafa halkın tanıdığı Elşibek gelmiş sözünü duyan halk biraz sevinmişti. Hepsi şehri korumak işini Elşibek'e bıraktı. Batur düşmana savaşa hazırlandı.

Bütün dünyadaki bu adaletsizlik yüzünden tarihte hıyanet ihanet çok olurdu. İşte bu kale de bu hıyaneti her yüz elli yılda görüyordu. Bu hıyaneti Cengiz han zamanında da, Aksak Temir, Abilhayır, Abdolla savaşlarında da başından geçirmişti. İşte bugün de Cungar savaşçıları buna başlamaktadır. Ama şehir halkı bu savaşların hepsinde elinden geldiğince şehirlerini korumaya çalışmışlardır. Bugün de koruyacaklardır.

Bir zamanlarda bu kalede taş heykel gibi nöbetçi Orak batur durmuştu. Ondan sonra yüz elli yıl geçti ve bu hizmet Kıyak ve Tuyak'a kalmıştı. Şimdi ise bu baturların evladı iri vücutlu ve kuvvetli Nauan usta durmaktadır.

Nauan ustanın geçimi – orak ve çekici idi. Amacı – dedeleri Orak, Kıyak ve Tuyak gibi adaletli ve cesaretli olmaktır. İşte halkı için ölüme giden bu efsane gibi cesareti ana sütünden gelmekteydi.

Efsane? Hayır, Kıyak ve Tuyak'ın cesareti efsane değil, gerçektir. Bu cesur atalarımız hakkına kuşaktan kuşağa nesilden nesile ulaşan efsane ve atasözleri vardı. Bu cesareti evlatları hiç unutmazdı.

Nöbetçi Nauan'ın yanına Elşibek batur ve Destancı Bukar geldi.

Arap yazısını okuyabilen Destancı Bukar– Kazakların geçmiş tarihiyle ilgili eski kitapları çok okumuş adeta bir secere idi. Onun amacı da hayali de bu bahadırların kahramanlığını anlatmaktı. O Kazak halkının başından geçirdiklerini değil onunla birlikte bugünkü savaşı ve kahramanlığı anlatmaktadır. Üç aydır Savran şehrinin düşmanlara verilmediğini işitip gece karanlıkta düşmanın yanından geçmişti. O andan itibaren şehrin düşmanından koruyan açlık ve ölüme dayanan halkı görünce biraz sevinmişti. Onlar hakkında şiirler geliyordu aklına sanki destan yazmaktaydı o zaman.

Nasılsınız, Bukar? – dedi Nauan usta ellerini beline koyarak.

Bukar'ın savaş meydanına geldiğini duyan halk hemen toplanmıştı.

İyi misiniz halkım! –diye toplanan kalabalığa bir bakıp Nauan usta'ya döndü. – ataların Kıyak ile Tuyak'ın kahramanlıklarını cesaretini kendi gözümle gördüm, şimdi senin bu kahramanlığını işitip ne kadar tehlikeli de olsa seni görmeye geldim.

-Halkınız hali kıl üzerinde gibi tehlikeli bir zamanda geldiğiniz- on bin asker gelmiş gibi oldu! – dedi Nauan usta. Bundan sonra işimiz kolaydır.

-Dediğin gibi olsun, dedi Destancı Bukar etrafına bakarak.

Bir zamanlarda bu Savran şehrini senin beşinci ataların Kıyak ve Tuyak korumuştur, şimdi Nauan usta düşmanın karşısında sadece sen durabiliyorsun.

-Düşmanın bu saldırısına bakarsak biz daha önce yok olurduk ama Allahımıza çok şükür.

-Ya, Ozan! – dedi Nauan usta bir adım öne gelerek. – az önce kendiniz söylediniz benim atalarımın bu Savran'ı koruduğunu. Bugün düşman tarafı sakindir, bize de bir kuvvet verir onların cesaretinden bahsederseniz nasıl olacak?

Halk bağırdı.

-Evet, Ozan, Destancı diye.

-Atalarımızın kahramanlığından örnek alalım!

-Bu üzülen gamlı gönüle bir serhat olsun!

Halkın kahramanlığını anlatacak zaman işte geldi, ben anlatayım dedi:

-Kazaklar başından ne geçmemişti ki? – diye heyecanlandı, - işte onlardan biri bundan yüz elli sene önce Tavkel han'ın zamanında olmuştu.

Buhara padişahı Abdolla kendi memleketindeydi. Aniden gülümsemeye başladı. Beklenilmez bir mutluluk gibiydi! Ama padişahının gülümseyen yüzünü gördüğünde aslında onun onun sinirlendiğini anlayan danışmanı Hasan hoca yine bir suçsuz kimsenin kanının döküleceğini hissetti. Padişahının bu alışkanlığına alışamamıştı. Ejderhanın bir tavşanı yerken onun ağzından akan salyanın gözünden akan yaş gibi görülmesi adeta diyor. Padişahının da hareketi buna benzerdi... Öyleyse bu defa kimi yutacak? Şimdi han sarayında Hasan Hoca'dan başka kimse yoktu. O zaman... o nasıl bir suç işledi? Bütün suçu – Babasultan'dan Talas boyundaki savaşta Şağay'ın yenildiğini söylediği mi?

Abdolla yerinden kalktı ve pencereye doğru yürüdü. Han sarayının bulunduğu topraklarda bahçeleri vardı. Bu Buhara şehrine baktı. Her yerinde renkli boyalarla boyanan ve üzerinde Kur'an – Kerim'den sureleri yazılan kubbeli mescidler, Kalon, Çar, Minare gibi kuleleri ve Ulıkbek inşa ettirmiş olan medreseler gözüktüyordu. Han sarayının avlusu kayısı, üzüm, elma, armut ve incir ağaçlarıyla dolu yeşil bahçeydi...ağaçların arasında pınarlar vardı...bu Özbek halkının Semerkant'tan sonraki önemli şehriydi. O zamanda bu şehri Semerkantla birlikte Abdollan'ın babası Muhammed Şaybani Aksak Temir evlatlarından fethetmişti. Muhammed Şaybani vefat ettikten sonra Bukar tekrar Aksak Temir evlatlarına yönelmişti. 1557 yılında yani hicri hesabına göre 964 yılında yirmi dört yaşındaki Abdolla ikinci defa işgal etmişti. Ondan sonra o Buharayı kendisinin başkenti yaptı. Böylece Buhara hanlığı ortaya çıktı.

-Buhara hanı Abdolla Özbek halkının kanını nasıl içmişse Sırderya'nın boyundaki Kazakların kanını da öyle içecekti. Dedeleri Abilhayır ve Muhammed – Şaybani'nin Kazak ülkesinde olduğunu bahane ederek Sır boyundaki bütün şehirleri işgal edeceğim diye birçok kez saldırdı, - dedi Destancı – Ozan.

Abdolla pencereden döndü ve etrafına bakarak düşünmeye daldı. Ama onun gözüne han sarayının kırmızı kilimleri, sandalyeler, duvara asılmış kuvvetli silahları ve altından yapılmış olan kılıç, bıçakları da kaseler de gümüş çömlek de bunların hiçbirisi de gözükmeydi. Onun gözleri han sarayının mermer duvarlarını delip ta ufuklara bakmış gibiydi.

-Hoca, bana akıl ver, dedi gülümeyerek.

-Dost olamaz diye söz veren düşmanım başka düşmanlarımla arkadaş olursa benim ne yapmam lazım?

-Öyle sahtekar arkadaşların başını almak lazım, han!

-Öyle mi....bizim tarafımıza geçen Şağay ve onun oğlu Tavkel benim düşmanım Babasultan ve Buzahur'un başını getirmek istemedi. İşte bunların başını ben Kazak şehirlerini aldıktan sonra kesmem lazım...

Babasultanın vefasızlığını bahane eden Abdolla bin beş yüz seksen iki yılında Ağustos ayının sekizinde Savran kalesinin yanındaki sık ormanın arasına gelip yerleşti ve çadırını kurdu.

Sabah vaktiydi. Bir zamanlar ünlü bahadır Abilhayır dedesinin ordusu gibi en kuvvetli atlara binen elli bin asker bunları etrafını çevirmişti. Kuzeyde güçlü atlara binen başlarında oktan koruyan dulğaları yani miğferleri olan Ubaydulla sultan'ın savaşçıları bulunuyordu.

Diğer tarafta ise üzerinde güneş bulunan bayrağını tutan Abdolla'nın oğlu Abdi-Mümin sultanın ordusuydu. Yüzlerinde nur yoktu, çok sert görünüşlüydüler. Güney tarafında ise Ubaydulla'nın oğlu Asfandiyar sultanın bayrağının altına toplanan Abdolla'nın etrafındaki Keldeş Bey, Candavlet Bey, Tursın Bey, Bike Bey gibi hanlara bağlı insanlar dizilmişti.

Kökenleri Kazak boylarından gelen hanlar olduğundan bunların askerlerinin suratlı arı Deşti-Kıpşaklara benzerdi. Mızraklarının başında bayrak yerine bağlanmış at kuyruklarından bağlanmış kılıkları vardı. At üzerindeki erinin altında silahları vardı.

Savran şehrinin kıblesindeki ormanlık alanda Abdolla padişahın kırmızı çadırı görünüyordu. Bu tarafta da asker çoktu. Bu asker diğerlerinkinden daha gösterişliydi. Çünkü giydiği zırh güzelce süslenmiş. Bellerinde hep çelikten yapılmış olan Buhara'nın uzun kılıçları vardı. Kollarında tüfekleri. Askerlerin biçimi çok güzeldi ve süslüydü.

Şehir kalesinin üzerindeki koruyucuları: Şehir valisi Abdi-Sattar, Kıyak ve Tuyak baturlardı... aniden bir ney sesi çıktı. Ona daha bir zurnanın acı sesi katıldı. Yüz davulun sesi çıktı ve neredeyse bütün dünya bu seslere doldu.

... Sonra Buhara Hanının kırmızı çadırının diğer tarafındaki bir grup süvari gözüktü. Üzerindeki çelik zırhları güneşle parlıyordu. Bu yalın kılıçlarını elleriyle tutarak kaldırmış. Bu kılıçların yüzünde güneş şulesi değil sanki ölümün acı fırtınası gelmiş gibiydi.

En öndekinin üzerinde gümüş zırhı vardı. Ak boz bir ahaltekeye binmiş, yaşı kırklarda olan, güzel bıyıklı bir adam geliyordu. Diğerlerden farkı sadece onun atında veya onun değerli silahlarında değildi onun daha bir özelliği daha vardı. Altında bindiği atının tam alına "baht kuşu" dediği süt gibi bembeyaz kuşu oturtmuş. Eğer bu kuş düşmanı görünce uçup gitmezse zafer bunun tarafında demektir.

Ama kuş düşmanı uzaktan görünce uçup giderse o zaman bu savaş bu bahadıra tehlikeli demektir. Falcıların kötü batıl inançlarına göre baturlar da geri dönüyordu.

Süvariler diğer askerlerin yanına geldiğinde yeniden işaret verdi ve bu davular, neyler büyük bir gürültü ile çalmaya başladılar.

Kale başındaki halk bu grubun Buhara Hakanı Abdollanın savaşçıları olduğunu görünce biraz endişelenmişti.

Hakan, o kılıcını kaldırmış grup Abdollanın ardından takip ederek onu geçti ve etrafına hiç bakmadı. Abdolla grubun önünde duran Bey ve buyrukarı, baturları görünce onlara yöneldi. hakanlar ve Beyler : “ Ulu bahadır” diye başlarını eğdi. Hükümdar atınının üzerinde bu askerin önünden geçti. Bunları takip eden grubun üzerinde ay simgesi vardı. Muhammed Peygamberin yeşil bayrağı sanki bütün gökyüzünü kaplayacak gibi uçuyordu. Bunun ak atının alnındaki “ baht kuşu” yerinden kımıldamıyordu.

-Biz yenileceğiz, o yenecekmiş, halkım! – dedi kuşun uçmadığını gören birisi.

O anda Abdolla'nın grubu Abdi-Sattar'ın durduğu duvarın yanından geçiyordu. İki grubun mesafesi yayın atacağı ok mesafesindeydi.

-O bizi yeneceğine...

Şehir valisi yanında duran Kıyak bahadır sözünü bitirmeden kayından yapılmış olan yayına zırh delecek okunu koyup Abdolla tarafına atmaya başladı.

-Atma, dedi biri yüksek sesle.

Kıyak bahadır “keşke...” diye yayını yere koydu.

-Öyleyse... dedi ve kardeşinin sol tarafında duran Tuyak bahadır yayını kaldırıp okunu fırlattı.

Ok hemen hızla uçtu ve kaş ve gözün arasından Buhara hakanının atının alnında duran baht kuşunu yere düşürdü.

-Keskin nişancı imiş! – dedi Abdolla yüzünde hiç endişe ve heyecan yoktu.

-Bu kuş kendisi uçup gitti, bu sayılmaz. Başkasını kondurun, dedi.

Savaşçısı geri çekildi ve hemen döndü. Padişahının atıyla yarışır onun atına başka bir kuş yerleştirdi

Abdolla ertesi gün yine meydana çıktı.

Daha sabah zamanı. Kale üzerinde yine aynı adamlar...yine de zırha bürünmüş çok sayıda asker...andiden eskisi gibi ney çalındı yani savaşın başlayacağını işaretledi. Yine kılıçlarını başlarının üstlerine kaldıran askerler sanki korkutmuş gibiydi. O sırada yeşil bayrağını eline alarak kalenin yanından ahılteke atı üzerinde koşturan Abdolla han görüldü... Ama bu defa biraz uzaktan yürüyorlardı sanki atıcı Tuyak'ın okundan korkmuş gibiydi.

Abdollanın atındaki kuş uzaktan bir ses duymuş gibi kanatlarını serdi de yukarıya uçuverdi. Kaşla göz arası o kaleye yakın uçtu tekrar geriye doğru uçtu. Belki yerine yine konmak istemişti. Ama o oynamak istiyor gibi bir budak üzerine kondu.

-Yakalayın bana getirin diye emretti Abdolla.

Bir savaşçısı hemen kuşa doğruldu ve onu yakaladı ve derhal geriye doğru yöneldi.

-Savaşçıya değil kuşa yazık oldu diyen bir acı ses çıktı.

Tam bu arada Tuyak nişan almadan elindeki yayı attı. Abdollaya yüz adım kala savaşçısı kuşla birlikte yıkıldı yere düştü. Abdolla kaleden tarafa hayretle baktı ve hemen çadırına gitti.

-Düşmanın uğurlu kuşununun ölüsü bizim topraklarda kaldı, bu iyi bir inanç! – dedi bu olayı baştan sona sessizce gören Abdi- Sattar.

Öyleyse bu kuş neden bizim tarafa doğru uçtu? – diye Tuyak’a şüphelenerek baktı.

Tuyak biraz gülümsedi ve eline ağzına götürdü de tam çocukluğundaki gibi kuşu çağırma alışkanlığı aklına gelmiş gibi yavaşça ıslık çaldı.

Hükümdar güldü.

-Senin bu sırrını kimse öğrenmesin, dedi o, kuşun ölüsü bizim topraklarda kaldı, - dedi. Buna halk da inansın.

-Düşman ne kadar hile yapsa da bu kaleyi alamadı, işgal edemedi, dedi Destancı ozan Bukar.

-Savaşçıları gece yarısında gizlenerek gelip duvara merdiven dayadıklarında bile şehrin muhafızları onların üzerine yağlı ateş attı. Kalenin altından çukur kazmak istediler ama Savran kalesinin altından on beş metre yer altından yukarı kurulduğundan onlar bir şey yapamadı. Derinden bir pınar açmak istedi ve şehri suyla boğarım dedi. Ama kale çok yüksekte olduğundan dolayı su yukarı çıkartmak mümkün olmadı tam tersi Abdolla'nın askerleri su altında kalacaktı. Böylece üç ay süren muasarada Sayram'dan gelecek olan her türlü yiyecek kesilmişti.

Abdolla'nın işgali altındaki yurdun halkı ellerine aldıkları eşyalarla Sayram yakınlarına toplandı ve nümayiş yaptı. Zaten yiyeceği azalmış olan Buhara askeri çok kötü duruma düştü. Yiyeceği tükenmiş olan askerler arasında “ Bu savaş kime gerek?” gibi konuşmalar da başlamıştı. Çok gecikmeden bütün yiyecekler bitti. Askerin yiyeceği bir şey kalmadı. İşte bahadırlar kura çekerek kim yenilirse onun atını kesip yemeye karar verdi.

Savran'ı muhasaraya alan Abdolla bu kaleyi almanın başka yollarını aradı. Önce o, bir gece Buhara ülkesinin hükümdarı Kamaliddin Husayndivana'a adam yolladı. Savran'a acil yiyecekler ve Ruhadi ustanın yaptığı kazanı getir diye emretti. Mesafe uzaktı bu yardımı hemen gelmedi. Abdolla'nın askerinin durumu daha da kötüleşmeye başladı. Asker içinde isyana kalkışanlar da oldu..

Bu savaşın gereksiz olduğunu anlayan bazı bahadırlar Kazak ülkesine kaçtı. Ta Buhara ve Kazak topraklarının birleştiği yerlerden, Sırderya ve Amudarya'nın kamışlı kıyılarında Özbek, Kazak, Türkmen, Kırgız erkeklerinden kurulan birçok asker ortaya çıkmıştı. Onlar sadece zenginlerin hayvanlarını- mülkünü almamıştı. Savran'ı çevirmiş olan Abdolla askerine yiyecekler taşıyan ticari kervanları da soydu.

Askerinin durumu daha da kötüleşmeye başladı. Bir gün Abdolla üzerine çok kötü giysiler giyip tebdili kıyafetle askerlerin içinde gezdi. Bir grup bahadır konuşmalarını duymak için biraz durup dinledi.

-Ne zaman bitecekmiş bu savaş?, dedi genç birisi.

-Savran'ı işgal et, sonra bitecek bu savaş, dedi yaşlı birisi.

-Savran'ı alırsan Sayram'ı al derler. O zaman bana kalacağı ne? Savaştan alacağımız az bir para olacak bunu da köyüme ulaştığımda benden “ savaşa lazım” diye geri vergi olarak alırlar.

-Verme!

-Verme de gör!

-Her şey Allaktan ve kendindendir...

-Kendinden? Bir grup köpeği kaplan yönetirse birazdan sonra o itler kaplana dönüşür. Tam tersi kaplanları köpek yönetirse bütün kaplanlar köpek olmaya başlarlar. Neyse Murat pehlivan kendi yolunu bulmuş... başkan imiş... az önce han kervanını soymuş. İşte şimdi han'ın kendisiyle karşılaşmak istemiş...

-Niye?

-Ona sakladığım bir ok var der..

-Yavaş...

Abdolla yoluna devam etti. Bunlardan birisini öldürürsen on tanesi isyana kalkışır. On tanesinin başını kesersen yüz tanesi isyan eder diye düşündü. Bu zor durumdan padişahı ancak Buhara'dan gelen yardım kurtardı. İkinci ayın onuncu günü kazan ile doksan deveye yüklenmiş yiyecekler geldi. Abdolla'nın emrine göre kazan Savran'ın dışarıda dört yere yerleştirildi. Çok sinirli Abdolla savaşçılarını “ Kara bura” taş mancınıklarının düzneği hazır olunca hemen “atın!” diye emretti. Savaş başlamak için neyler çalındı. İşte “Kara bura” kazanları altından çıkan ateşten gürleyerek neredeyse koyun büyüklüğünde taşları kalenin duvarına fırlattı. Çevrsi kıyamet kopmuş gibi çok gürültülüydü. İşte bu kazandan atılan taşlar şehrin her yerine düştü ve yanmaya başladı. Buna rağmen şehri muhafızlar teslim etmedi. Kıyak ile Tuyak'ın yöneten iki yüz nişancı kaleye yaklaşmış olan mancınıkların yanındaki savaşçılara oku kar yağarcasına attı.

Böyle bir savaşın tam içinde birden Savran'a Yesi'den haber güvercini geldi. Güvercinin boynuna bağlanmış olan mektupta kendilerini kurtarmaya Noğay halkı arasından toplanan çok sayıda askeri ile Babasultan ve Buzahur gelecek diye sevinçli haber yazılıydı. Bu haber şehrin muhafızlarına ruh verdi güç verdi. İşte onlar “Kardeşlerimiz, sizler gelinceye kadar şehri kimseye vermeyeceğiz”, diyerek yaşlılar da gençler de kale üzerine çıktı. Bunların gönlünden geçene göre son günlerde “Kara bura”nın sesi çıkmıyordu. Çünkü kazanı yakacak Buhara'dan getirdikleri yağları tükenmeye başlamıştı.

-İşte Yesi'den gelen haber yalan idi, - dedi Destancı Bukar.

-Olay böyle olmuştu:

Babasultan ile Buzahur sultan Abdolla'dan kaçarak Muğacar dağının yamaçlarından geçerek Sarayşık'a yetişmişti. Bundan az önce Noğay halkının bağlı olduğu Astrahan hanlığı yıkılmıştı ve bu sırada Astrahan şehri rus imparatorların eline geçmişti. Astrahan hanlığının Beyleri – böylece Rus imparatorluğun yönetimine girmişti. Onların yönetimine girmek istemeyen bazıları Kırım'a, Giray han'ın ülkesine kaçmıştı ve diğerleri ise Noğay ülkesini yurt tutmuştu.

Buhara hanlığına karşı savaşmak için Türkistan sultanlarına asker vermeye karşılık gönderilen haber bu Astrahan Beyleri idi. İşte bunu Mangıt boyundan çıkan onurlu yaşlılar ve zengin insanlar desteklemişti.

-Nogay halkının bahadırları Rus imparatorundan Astrahan'ı geri almak gerekli, - dedi Astrahan Beleri. – Nogay halkının kaygısı bu yerde, kuvvetli Kırım hanına yardım yoldadır. Biz Kırım hanıyla beraber Nogay elini korumamız gerek. Ta uzaktaki Abdolla ile savaşmak bize ne gerek?

Sonunda Nogay halkından çok asker alacağım diyen Babasultan az sayıda askeri ile ve evdekilerini alıp kendi başını ölümden korumak için Türkistan'a doğru yönelmişti. Savran koruyucularına gelmiş olan haber buydu. Ama birisinin sözünden böyle değişerek gelmiş. Düşman mı, kardeş mi? Kim bilir? ...

Babasultan'ın yolda geleceğini Abdolla da duymuştu, - dedi Bukar, kalabalığa baktı, - hemen Tavkele talimat verdi.

O, on gün sonra Babasultanı öldürdü ve onun oğlu Latifi yakaladı ve Savran'a getirdi. İpek çadırının önünde han tahtında oturan han Abdolla' nın ayaklarının altına Babasultan ve Jalmuhammed'in başını bırakıp dizisini çökerek selam verdi..

Abdolla padişah yerinden kalktı ve ayağının altındaki başları gördü de üzerinden atlayıp diz çökerek oturan Tavkel'in yanına geldi.

-En güçlü düşmanını öldüren adam yakın akrabandan daha değerlidir! – dedi.

-Tavkel sultan, işte sen bana kardeşlerim Ubaydulla ve Düstem sultan gibisin. Bu emeğin için sana Afrikent şehrini hediye veriyorum dedi..

-Sağolun, padişahım! – diye Tavkel yerinden kalktı.

Abdolla bu ölü başlar bozulmasın diye bal dolu yayığa koydurdu. Bu andan itibaren Abdollanın asıl düşmanlarından kurtulduğunun şerefine toy başlattı. Savran koruyucuları gece boyu düşmanın gürültüsünü ve bağırarak söyleyen şarkısını duymuştu. Bu alkollü içkiyi içen bir savaşçı kale kapısına gelip: “Bu gece sizin son geceniz, yarın kimse diri kalmayacak!” diye bağırdı. Kale başında duran birisi çok kızdı ona doğru elindeki oku fırlattı. Sarhoş savaşçının üstüne düşen yağlı ateşli ok onu yaktı ve kelebek gibi kendi etrafında yanarak döndü.

Dünkü kanlı savaştan haberdar olmayan güneş eskisi gibi nurunu saçtı. Çevresine daha da fazla şuleler saçtı... Sonra İpek çadırdan Abdullah emir de çıktı. Askerlerine emir verip beyleri çadırına davet etmelerini istedi. Sattar, Savran, Janbolat beyleri çadırın en yüce bölümü olan tör adıyla bilenen yere çıkmalarını rica etti. Latif Sultanı getirdiler. Ebu Sattar torununa kafasını kaldırıp bağırdı;

-Babasultan Nerde?

-Ruhu nerde mi diyorsunuz? Ruhu hepimizin gideceği yerde ancak kellesini soruyorsanız işte ayaklarınız altında diye cevap verdi Latif Sultan.

Ebu Sattar toruna bakıp “bu şekilde söylemen doğru mu Latif Sultan” dedi mırıldanarak .

-Doğru!

-Anladınız mı Doğru!

Bu konuşmalar geçerken çadırda teslim görüşmeleri yapılıyordu. Her kafadan ayrı bir ses yükselip kimi teslim edelim kimi etmeyelim şeklinde görüş bildirmeye başlamıştı. Sonra birisi çıkıp “

Biz için Savran'ı vermeyin Abdullalh Savran'ı aldıktan sonra sizleri de öldürecek.Hepimizin kanını içeceğine dair verdiği sözü ne çabuk unuttunuz'' diye seslendi. Sonra emirler buyruk verdi askerlere;
—Bu kaplanı dışarı çıkarın!

İki genç Latif sultanı yerinden kımiltamadılar.

Sonunda asker onu diz kapağından vurarak düşürdü diğerleri hepsi üzerine kapandılar. Sonra onu sürüklemeye çalıştılar. O sürükleniyordu:

—Bağışların dediği sözlerine inanmayın!- dedi güçlü bir ses tonuyla.- Dayanın! Vermeyin!

Çok geçmeden size Yassı, Sayram, Otrar, Akruk,.. Bütün Kazak şehirleri yardıma gelecek.

Destancı ozan Bukar ilk geldiğinden sonra onu dinleyenler çoğalmaya başladı:

- Ey canlarım, dostlarım, babalarım benim?!

-Ölüp kalsanız da şehri düşmana vermeyin.

- Bizde onlar gibi olmalıyız! Ozan destancı sözüne tekrardan başladı.

Sabah güneşin doğmasıyla birlikte davul zurna ile her zamanki gibi herkesi başına topladı.

Abdullalh çadırından çıktı. Birine eliyle emretti. O anda en büyük " Kara bura " mancınığı vuruldu. Bunun üzerine mancınıktan iri taşlar yerine kapağı dağıldı. Burada yerde babasultan, Tahir, Latif sultanlar ile Jalmuhammed'in başları da vardı. Kapak yarıp gitmesin diye sırtı deri ile kaplamıştı. İçinde Abdullalh'ın eline yazdığı " büyüklüklerine bakmadan hepsinin başlarını aynı böyle keserim " diye mektup da vardı. Savran bunları beyaz bir kumaşa sarıp, Abdi Sattar ve Kiyak ile Tuyak kahramanların önüne getirdi.

Bedeni olmayan bu dört başı şehir halkı saygıyla, müslüman adeti ile gömdü.

Babasultan hikayesi böyle bitti.

Ölüleri gömdükten sonra, Nogay elinden güç gelmeyeceğini hisseden Abdi- Sattar akşama doğru Kiyak ile Tuyak'ı çağırdı.

-Gençler ! - dedi o. - Savranı çok olsa iki hafta daha savunmaya gücümüz yeter. Açlık boy göstermeye başladı. Ama düşmanın durumu bizden aşağı değil. Güzün kara soğuğu ve düşmanın dağıldı görülmekte. Diğer tarafta kış da cabası... Abdullalh'ın askerlerinin çoğu sıcak yerlerden, bu yerin soğuşuna dayanamaz. Üstelik güzün bataklık yolda yiyecek içecekte ulaştırmak onlara kolay olmayacaktır. Güze kadar dayanırsak, Abdullalh muhasarayı kaldıracaktır..

-Serbest bırakmasa ne yapacağız?- dedi Tuyak.

-O zaman hepimiz öleceğiz.

Üçü de bir ara sessiz kaldı. Kiyak düşünceye dalıp gitmişti ki, yerden gözünü alamadan, bir anda başını kaldırdı. Benim bir fikrim var.

-Söyle, kahraman.

- Direği alsan çadır yere çöker...

- O zaman.. sen...

- Onda uygun bir durum var dedi...

-Nasıl ?

- Benim ebem yabancılarla uzağa gidecekti. Sadece bazıları " atpa " dedikten sonra dolaşmaya başladım. Onu, boşuna dinlemiş babam. kendim de çok pişmanım... Ama şimdi Abdullahh bize gökyüzündeki yıldızlardan bile daha da uzak. Elimiz ulaşmaz. Onun çadırın yumak gibi toplayıp koruyordu. Meydana her zaman kalkanı ile çıkıyor... Benim fikrim Abdullahh değil, başka biri hakkında. O da Buhara askerinin bir direği...

- Kimi söyleyip duruyorsun, kahraman?

- Tavkel sultanı... Haknazar hanı Yasıgöl tarafına kendi elimden koydum. Han ölmeden önce bana Tavkel hakkında bir sır söylemişti...

- O zaman... sen bilirsin, kahraman... Gençliğine bakmadan Tavkel'in Abdullahhın sağ kolu olduğu gerçek. Üstelik Tavkel'in soyundan gelen Kazaklar da az değil. Kıştan dolayı Abdullahhın diğer askerleri dayanamadılar sadece bunlar dayanıklı, Ben Tavkel'in askerlerinden dolayı korkuyorum.

- İzin verin, hakanım, o zaman yola çıkalım.

-İzin veriyorum, iyi yolculuklar !

- Aynı gün gece Abdullahhın öz abisi Ubaydolan, onun çocuğu Asfandiriyayı, Abdullahhın tek oğlu Ebdi-Mumini, danışmanı Hasan Hocayı, eğer kabul etmezse Tavkel sultanı da cansız gidip öldürmeye, Savran'dan hazırlanan beş taş yürek yola çıktı. Bunların gitmesiyle, daha ay geçmeden düşman tarafına mektup taşıyan güvercin uçtu. Güvercinin boynuna bağlanan kağıtta Aynar Sultan- Bikenik babası Ubaydolla kendilerine gönderilen beş gencin haberini aldı. Abdi-Mumini, Asfandiyarı, Hasan Hocayı öldürmeye gelen üç genç birden esir düştü. Aynı saatte başları kesildi. Ancak Ubaydollayı öldürmeye gelen Tuyak tehlikeli diye zamanında hissedip, onu yakalamaya gidenlerle çatışıp zar zor kurtuldu. Öldüm kaldım diye diye sabaha doğru Savrana vardı. Hiç kimseye görünmeden Tavkeli andıktan sonra Yassı tarafına sadece Kiyak geçti. Ama bu da önceden bekleyen askerden kurtulamadı.

Tavkel bu sıralarda Şagay sultanın kontrolündeki Yassı kalesini yapmaya çalıştı. Eli ayağı bağlı halde Kiyakı Tavkelin önüne getirdi. Ne getirdiğini, sultan çadırının önünde bir kucak düşmanın bulunduğunu söyledi. O kılıcını bırakmadan esirin yanına geldi. Gencin ne suçu olduğundan önceden haberi vardı. Şimdi esirin güçlü bedenine, baktı." Abdi-Sattar sultan benim başımı almaya kimi göndereceğini bilmiş. Yerde yatan bedeni nasıl? Buna ben ne

yazdım? Sebebini bilmek gerekli... Boşu boşuna beni öldürmeye gelmemiş belki... Ve kendisinin yaşı da benimle aynı mı, nasıl ? "

Tavkel sultan kendisine bakan Kiyaktan gözünü kaçırmadan biraz durdu:

- Adın ne?- dedi. Kiyak'dan gözünü ayırmadan:

- Adım Kiyak, babam Javbasar adlı kahraman!- dedi. Tavkel kahkaha ile güldü.

- " Kötü itin adını beribasara koyar ". Javbasar diye batırı duydum kulağım derin olsun. Hangi uruğ hangi boydansın?

Batırların uruğu Altaymık.

- Altayın hangi sultanının çocuğuyum dedin?

-Javbasar diye kulun çocuğuyum. Mmm kaç yaşına geldin?

- Babam Şagay sultanın üvey çocuğu Tavkel'in doğum günü sen de doğdun demişti...

" Üvey çocuğu" sözünü işittiğinde, birisi kalbine bıçak saklamışcasına oldu. Böyle yüreğine batan soğuk sözü o çocukluğunda bir duyduğu vardı. Ama, ozamandan beri çok yıllar geçmişti... Dayısı babası Abilkasım'ın evinden babası Şagayın eline tekrar geldiği, böylesi can alır bir söz kulağına değip görmüş değildi... Ancak bu kulun anlattığı ne idi?

O kılıç ile Kiyak'ın bağlanmış olan ipleri kesti.

-Otur! Dedi emir verip. Konuş ne biliyorsun!

Bu gözcülerin gitsin...

Peki, öyle olsun çadıra gir , — dedi, Tavkel, Kiyak'a, sonra güvenlikçilere dönüp— siz dışarıda kalın...

Sultanın söylediğini yerine getiren sonra güvenlikçiler dışarıda kaldı. Sadece uzaktakiler kaldı o da kapı önünde durdu. İçerdeki sesler dışarıdan iyi işitilmemesine rağmen, az da olsa bazı sözler dışardaki güvenlikçiler tarafından duyulabiliyordu.

Tavkel çadıra Kiyak'ı alıp girdikten sonra, hemen söze başladı.

-Peki söylersin, ben senin kardeşini mi öldürdüm, senin neyine kastedip sana zarar verdim de?sen beni düşman görüyor öyle düşünüyorsun ?

-Kazak çocuğu diye kardeşimi öldürdün, Kazak kızı diye kötülük yaptın! Abdullah'nın emrine tabii olup kendi vatanını feda ettin. Onun için ben seni öldürmeye niyet ettim.

-Vatanımın, benim elimle kana boyanmış değil. Babasultan öldürdüysem, o da senin düşmanın! Şarabhana olayını unuttunuz mu?

-Evet o öyle... Ama Babasultan, Kazak ülkesine Türkistan vilayetini savaşmadan verdi ya , Abdullahh onu savaş ile almak istiyordu. O mu senin canını yakan? İmam soylu bir adamı ‘‘ kanı taşıp gitmişti ‘‘ diye damarından kan verip tedavi etti. Kazak'ın kanı taşıp gittimi dedik, halkın kanı su gibi akıttığını ‘‘ Elim kanlı değil diyorsun, bir çok köyü yerle bir edip, sonunda

günü görmeyeceğin malını Abdullah'nın askerine getirip verdiğin de elin kanlı olmadı mı? Babasultan yarın Türkistan vilayetini Kazak gençlerini Yılcık nehrinin boyunda kanlı bir şekilde kırıp geçirdiğini iki elin birden kendi kardeşlerinin kanı ile kanlanmamış mıdır? Yassıyı verip duruyorsun o zaman kimin mükafatısın. Bayağı bir Kazak eli değil mi? Bunun hepsini Javbasar kulun çocuğu Kıyak anladığı halde, Şagay sultanın büyük evladı, Tavkel, sen neden anlamıyorsun?

Kiyak batırın insanı yerin dibine batıran sözleri adete bir kamçı gibi batmıştı. Tavkel, 'Şagay sultanın büyük oğlu' sözünü işittiğinde yüreği yine kararmıştı. Belindeki hançerine elinin nasıl ulaştığını bilemedi. Yine de kendini tuttu:

-Tamam, eğer benim elim vatanımın kanı ile bulanmış olsa, düşmanın kanı ile yıkamaya giderim, dedi sesi kısık bir şekilde çıktı,- bunu mahkemede görüşelim. Ama sen bir değil, iki değil benim yüzüme " Şagay sultanın üvey çocuğu " demen bu ağır sözün yarama deşti, bu nasıl söz? Eğer yalan söyleyip yalan konuşuyorsan...- Tavkel cümlesini bitiremedi.

-Peki, sen sordun ben söyleyeyim. Bu söz yalansa bubnu halkın Haknazar diye andığı Aknazar hanın söylesin. Bu sözü o halkının kendi ağzından işittim. Benim annem adı güne layık Koysana olsa, senin ananın adı hanıma layık Kunsanaymış, diye başlayan Kıyak kendisinin Tavkel hakkında bildiklerinin hepsini söyledi. Anası Kunsanı üvey babası Şagayın nasıl öldürdüğünü işittiğinde, Tavkel hançerini sıyırıp, yavaşça kaldırdı.

-Durdur!—dedi o. Tavkel eşiğin önündeki güvenlikleri daha yeni farketmişti ki.- Eğer şimdi bir söz söylecek olsan...

-Kıyak birden durdu. Tavkel de o kabından yukarı çıkardığı hançerini yerine soktu. Zaten zamanında gidip hançerini yerine koymuştu.

-Böylece sırrını bilmek için diri kalmalıydın... Öyle de olsa, bir yola çıktım. Ama sen söylediğin sırrı başkasının ağzından işitirsen, bana öfkelenme!

Tavkel çabucak gidip " Sadık " diye seslendi. İçeriye korumaların başı uzun boylu, beyaz yüzlü bir asker girdi.

-Sadık, dedi Tavkel- bu genci hazırlayın ve altına da bir at verin. Gideceği yere götürün. Başkaları bunun yaşadığını bilmesin.

-Peki !

-Tavkel'in gözü birden kapı önündeki bekçinin uzaklaştığını gördü. Hemen o fısıldayarak söyledi.

-Şu Jargın nöbetçiyi al... bugün gece yok et!

-Peki!

Sultanın emrinin kendisi hakkında olduğunu bekçi de hissetti. İçi soğudu adeta. Buna rağmen, sır vermedi. Sadık, düşman esiri çıkarıp göndermeye gittiği zaman. Bu da başka bir yol ile Savran'a taraf yöneldi. Sadık'ın tekrar gelip, kendisini öldüreceğini ummadı. O atını bazen biraz dinlendirip bazen gece gündüz sürerek Savran'daki Şagay sultana gitti. Duyduklarının hepsini söyledi. Sultan dikkatlice dinledi. Kaçak bütün bildiklerini anlatıp, burada anlattıklarından dolayı teşekkür bekleyerek başını eğdiği bir anda hançer saplandı. Kaçak bir anda yere yıkıldı.

Yalnızca oraya gövdesi yığılakalmıştı, gözleri yerinden çıkacak gibi olmuştu. Şagay, yerinden kalkıp Jargın'ın gövdesine saplanan hançeri aldı, yanına yaklaşan koruması gence –şunun cesedini çıkarıp atın buradan dedi. Sen bir kazmayla kazdığın yere göm bunu dedi.

Saske kalkıp Şagay Abdullah'ın çadırına girdi. Hana sultanın ne söylediği belli değil. Tek başına Abdullah'ın çadırına gittiğinde sultan kendi çadırında değildi. Han Tavkel'in gece çıkarak Deşti Kıpşak yerine kaçtığı duyuldu.

O zamanlar artık güzün kara soğuğu da gelmişti. Savran'ı almaya cesaeti olan Abdullah, babası Eskendir'in çok ağır hasta olduğunu duyunca Buharaya döndü.

-Halk bağlılığı demek bu! Dedi destancı ozan Bukar.

Buhara hanlığının ünlü askeri de şehre hiçbirşey yapamamıştı. Dayanıklı olursan katiller bile geri çekilecektir.

Halk arasında tekrar uğultu çıktı.

Dayanıklı olmalıyız!

Hep birlikte elimizden geldiğince şehri teslim etmeyeceğiz!

-Düşmana kul olmaktansa ölsek daha iyi! Şu toprağa defnedilen bir genç delikanlı:

Sonra ne oldu! diye sordu. Kıyak Tuyak batırlar tekrar Abdullah'a karşı savaşa katıldı mı? Babasultan kuşakları ne yaptı? Düşmanın babaları sonra geri alabildimi? Babasultan nesilleri değil halk kendi gücü ile Abdullah'tan geri aldı dedi. Destancı ozan Bukar. Babasultan hikayesi onunla birlikte dinlenilmiş oldu. Kumken'te Uşbes ile Karabaş nehirlerinin doksan km kadar uzağında bu olaydan yirmibeş yıl geçtikten sonra sultanın oğlu Iskak çokemin öldüğü yer ‘‘ diye camiisi ile medresesi var ‘‘baba’’ diye küçük şehir yaptırmış. Kendi başına halkını kanlı bir bozguna uğratan Babasultanın adını günümüzde hiçkimse bilmiyor. Ancak Kıyak ile Tuyaktın atı halkının yüreğinde gizlice gelmekte. Onların bu kahramanı özellikle han olan Tavkel zamanında özellikle dikkati çekmiştir diye anlattı destancı ozan Bukar.

Tam bu sırada ortalığı bıçak gibi kesen oklar uçmaya başladı. -Çabuk siper alın. Diye bağırان Elşibek'in sesi de her tarafta yankılanmaya başladı. Askerler siper alıp hemen karşılık vermeye başladılar. Meydanı sessizlik kaplayıncaya kadar Elşibek yerden kaptığı okları atmaya devam etti.

Yanında duran sarbazlara ise "bunların niyeti bizi aldatıp arkadan vurmakmış " diyerek onları uyarıyordu.

İşte, tarihin adaletsizliği tekrarlanıyordu. Bir keresinde Cengizhan'ın askerleri, Abdullah hanın Ruhadi adlı ustası ‘ ‘ Kara bura ‘ ‘ kazanın taşlarını fırlatıyordu, bütün Congar komutanları Renat ile Çin ustaları tarafından yapılan okları yağmur gibi yağıyordu. Son zamanlarda bu kale etrafında ata binen Joşının düşmanları sur bayrağını göğe çekip, bütün o atlılar Congar düşmanları saldırıya geçti. Hepsinin de amacı aynıydı şehrin durumunu ortaya çıkarıp, halkı kırmak, güç göstermekti. Peki Türkistan'da kendi kendine sessiz sakin yaşamakta olan halk ne yapmıştı. Tek suçu ekin ekip bahçesini sulamak, kendi başlarını yaşamak istemeleri mi? Evet öyle. Bu çokluk kuralı insanın insan kırması gerek. Güçlü güçsüzün yerini, malını alma hayalindeydi. Onun için Sıban Raptan da sefere çıktı, onun için Kazak elini bir koyun gibi kırıp, sıcak kanını almaya sabırsızlanıyordu.

Elçibek şehir dışındaki yere bakıyordu. Uzaktan gelen bir düşman askerini gördü. Naralar atarak hücum halinde ayağa kalkmış halde ortalığı saçararak geliyorlardı. Elçibek düşmanın düşüncesini birden anladı. Oklardan başlarını kaldıramayan şehir muhafızları sıkışıp kaldığında Congar düşmanları taşlarını duvarlara göndererek duvarlara atış yapıp kale üstüne çıkmaktı. Zembireği kalkan olarak kullanarak harekete geçmeyi Congarlara Renat öğretmişti. Bu bir Avrupa taktiği idi.

Dikkat edin! dedi. Elçibek bağıarak. Bir tane bile düşman kale duvarının üzerine çıkmasın dikkat edin.

Tarih sadece kötülükleri değil, iyilikleri de tekrarlamalıdır. Cengizhan, Muhammet Şaybaniyi, Abdullah dönemindeki gibi Savran askerleri bir daha kahramanlık gösterdi. Düşmana karşı bütün silahlar kullanıldı ve harcandı. Hiçbirini kale üstüne çıkarmadı. Koruyucuların kahramanlığına dayanamayan Congarlar kale dibine yaklaşmadan kaçtılar. Sonra yine Destancı ozan Bukar kendisine ayrılan yerinde Navan ustayı gördü. Çabucak yanına gitti. Nayzasın sulayayım dedi, usta sonra onu kolundan itikledi.

Değme dedi sesi azıcık yüksekçe ne olsa da alemin. Pişman değilim... Congarların kökü kuruyana kadar yirmisini ortadan kaldırdım biliyorum. Zalim dünya , konuşmamızı iyi dinleyemedim. Elşibeke baktı. Şu arkamda kalmış olan kişiye söyle: babalarının yolundan kötüleşmiş yok de ... Onu da söyle de Navan usta düştü. Congarlar o günü de gelecek günde de bu taktik ile savaşmaya çıktı. Ama kaleyi teslim alamadı. En sonunda kara soğuk başladığı zaman Savranı bırakıp Yassıya dönmeye mecbur kaldı. Destancı ozan Bukar bu olaya gelecek yazı bekleyen Batır Bayanın yiğitleri de bu sefer memleketlerine dönmeden Abilhayır topraklarında kaldı.

Kabanbay batır ile Gevher, Kişi Jüz küçük boy topraklarında birleştiler. Bunlar nikah kıydırıp davullu zurnalı gece düşman malını almaya başladılar. Kazakların eski ata memleketi Yedisu ile Sırderya boyundaki Say şehrini Sar topraklarını Congarlar işgal etmiş. Sakin Kazak eline göçen ünlü Aktaban yerinde önceleri hiç göl sulamamış ayağı ak tütek boran, ak yorga gidersen, sarı ayaz kızıl kışın ulaştı.

Kazak elinin ata toprakları olan Yedisu ile Sırderya boyındaki San şehri, Sar bozkırı Congarlar tarafından alınmış. Barış halindeki Kazak eli göçen ünlü “ Aktaban şuburundu ala kol sulama” üstü başı fırtına haline gelmiş. Bütün dünya yüzünün ejdehaları Sır boyunda toplanıp büyük bir toz bulutu, fırtına ile her yeri doldurdu.

Haramdan toplanan aş olmaz derler. Halkı ağlatıp alan Kazakların malına ot yetmedi. Biner biner kırılmaya başladı. Congarlar bütün başarılarını bıraktı.

Ancak Kazak elinin başından geçen bütün bunlara rağmen kahraman ülke bu durumdan da sağ salim çıktı. Congar baskılarını Kazak ülkesi iki yıl baş kaldırıp baskıcılara karşı durabildi.

En önce Kişi jüzün Küçük Boyun Taylak batırı ile onun yeğeni Ulu jüzün Büyük Boyun Oşaktı urugdan çıkan Sanırak batır geldi. Bunlar Bulantı ile Bolenti nehrinin ortasındaki “ Kara sıyır “ adlı yerde Congarların karşı ataklarına karşı dik durup onları yendi. Bir çok Congar topraklarda öldü. Congar ile Kalmuk’ı bir sayan Kazak “ Kara sıyırı”na şimdi ‘Kalmuk kırılğan’ı diye adlandırdı. Bu zafer Kazak elinin ruhunu yükseltti, kanını yerden kaldırdı.

Yıllar geçtikten sonra büyük bir savaşta köy adamlarının “ sabalak “ diye isim koydukları on sekiz yaşındaki deveci “ Abılaydap! “ diye ad koyup düşmanı kaçırıp bütün eline “ Abılay “ diye isim ile ünlü oldu. Sonra da gidip Abulhayır han bu Abılay bayağı Buhara hikayecisi ikisi yürürken buluşturan Tölebeyin devecisi Abılmansur olduğunu bildi.

Artık bundan sonra başlayarak Kazak eli el olup birleşip Congarlara karşı mücadeleye başladı. Üç boyun askeri düşman ile ilk olarak Balkaş gölünün Alakoldin yanında Han tav denlen yerde buluştu. Büyük Orda hanı Bolat ile bütün Kazak askerlerinin başlattığı kişi jüzün küçük boyun hanı Abılhayır büyük zafer kazandı Şuno- Dabo başında Congar yenilip İli nehrinin doğu tarafına kaçtı.

Ama Kazak eli bu zaferi taşıyamadı. Bu çarpışmadan sonra Bolat han vefat etti. Sonra Büyük Orda hanı seçilmesi durumu ortaya çıktı. Türk Moğol gelenekleri boyunca Büyük Orda hanı olmak için sadece tek bir anadan doğan çocukların hakkı var. Kazak eli bu geleneği eskiden beri kullanmakta. Ancak Abılhayır olsa Janibek hanın başka kadınlardan doğan çocukları

kendi nesline yatmakta. Bu sebepten dolayı halk Büyük Orda hanı diye Bolattın neslinden olan çocuğu Abilmombeti seçti.

Bunu gurur meselesi yapan Abulhayır sinirlenip, bütün askeri ile meydandan ayrıldı. Kendisinin Ordasını şimdi o Kazalı şehrinden göçürüp, Torgay boyundaki Argın Kıpçaklarının baş batırı olan eniştesi Şakşaktan çıkan Koşkar oğlu Canibek'in topraklarına Irgız nehrinin boyuna götürüp yerleştirdi.

Bolat öldükten sonra kendisini Orta jüzin orta boyun hanı kabul eden yetmiş beş bin at ve askerleri ile Sömeke de Arka bölgesine yerleşti.

Kermik sarı dışarda ölmüş, cesedi mezarda soğumuştı. Kızgın çölün toprağı yüzüne kumları serpiştirerek vuruyordu. Bir ucuna gözün yetmediğı diğer taraftan rüzgarın savurup getirmiş olduğı insanın baş kemikleri. Atamın zamanında ölenlerin başları, kemikleri muhtemelen çürümeye yüz tutmuştur. Cengizhan noyanları ya da Abılkayırın öldürdüğü kemiklerin olması da mümkündür. En azından eski zamanın hainliklerinden kaldığı belli.

Ancak bu başların sırasında başka yabancı başlar da görünüyordu. Bunlar yakın zamanda olmuş günümüzde yağmurla da temizlenememiş. Hiç şüphe yok Congar'ın adamlarının veya önceki yıldaki olan kanlı olaylardakinden kalmaydı.

Destancı ozan Bukar, karanlık gökyüzüne üvey anne edasıyla baktı. O tek başına dışarı çıkmıştı. Bazen böyle yalnız yürümek ozanın adeti haline gelmiş. Kendi kendine konuşuyormuş. Bukar ay doğana kadar gözünün kepeğini alacak gibi, atını bırakıp, yastık üzerinde döşek edip, yatsa da buğulu bir şekilde esen rüzgar uyku vermemişti. Ozan, şimdi biraz indi tam üstünde siyah kazan gibi kap kara gökyüzüne bakarak yatıp halkı hakkında rahatsız edici bir düşünceye kapıldı. Eski zamanda geçmiş atalarımızın yazıları hiçbir zaman unutulmamıştı. Sadece memleket için geriye onların kaygıları kalmıştı. Kim bilir halk bunu da unuttur muydu ne yapardı. Bunları yalnız destancılar, ozanlar, kamlar unutturamazmış. Böylece ülke şeciresi nesilden nesile devam edip gelmiş. Halkın öykücüleri de baş ucuna koyup saygı göstermişler. Sebebi de bundan dolayı olsa gerek. Ozan Bukar da bunlardan biri. Savran kalesi hakkında yazılmış Tas Kamal destanı bütün nesile anlatıldı. Bu destandan başka nesillerin bildiğı başka bir şey daha var. O da Congar saldırıları başlamadan önce Rus tüccarların getirip sattığı silah ve ilaçlar Savran kalesini düşmana verilmemesine sebep olmuş. **Eğer bu insanlar Kazak elinin var olduğu günden bu yana sürekli ihanete uğrarsa, şuan sessiz duran halkın önünü almak imkânsız olur. Peki bu nasıl önlenabilir. İşte bu sürekli insanların iyiliğini isteyerek zamanın böyle geçmesini dilemekle gerçekleşebilir.**

Congar saldırılarına cevap verebilmek için öncelikle halkı birleştirmek gerek. Onun için bu eli bölmeye çalışan kendi başına yönetebilecek sultan kim olabilir? Bunun gibi hareket kabiliyet hangi oğlunda bulunur? Bukara öykücüsü birden başını kaldırıp onun gözü önünde Töle Bey'in genç devecisi yırtık elbiseli Abılmensur durup göründü.

Hayır şimdi bu Abılmansuz değil Abılay. Ve bu şimdi deveci değil. Bütün kazak bozkırında ünlü genç sultanı. Evet onun ilk ayak basışı da Cengizhana layık idi. Kendisini kulluktan kurtaran Oraz kulu boğup öldürdü, sonra yaptığı diğer işler sebebiyle babasının kaniçer lakabını aldı. Ozan Bukar yine bir iç çekip böyle bir zamanda bu Abılay hanın katı kurallar kullanması belki de doğrudur dedi içinden. Kuş uçarak bile diğer tarafına gidemediği bu uçsuz bucaksız yerde halkın kanı deniz gibi durmakta! Kazak halkının önünde sadece tek bir yol var. O kan meydanda eski zamandaki babalarımızın ayanbeyan çarpışması. Bu çarpışmada hayat vermek de el olmak da memleketi ayakta tutmak da müm değildi. Başka da yol yok.

Geçende Abılhayır hanın ricası ile öykücü Bukar, Haknazar zamanındaki Ak Orda şeceresini anlatmış. O zaman bir konuşması Küçük jüz hanı kan meydandaki halkın kahramanlığından ziyade han dağının yanındaki mücadeleye önem vermiş. Ancak dün öykücü Hayan ustanın dileği boyunca Savran kalesinin geçmiş zamanda nasıl korunduğunu anlattığında halk, halktan çıkan Kıyak ile Tuyak batırların mücadelelerini dinlemiş. Öykücü Bukar bir tarafı han sultanı ilgilendiren tarih var. Bir de halkı ilgilendiren tarih varmış. O halkın kendi tarihi. Kendi arasından çıkan ülkesi ile toprakları için mücadele eden kahramanların başarısıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

I

Kazak elinin batı tarafında tam şimdi devam eden başka korkunç olaylar ile kuzey tarafta kaderine sığınmaya razı eden olaylarla doluydu. Ucu bucağı olmayan Sibiry topraklarında eskiden beri hayvancılık ile uğraşp, balıkçılığı kendilerine meslek edinen Türk ve Moğol asıllı göçebe halklar yurt edinmiştir. Aslında bunlar oldukça eski zamanlarda Türk Kağanlığından sonra yeniden devlet kurulmadan gelmişlerdi.

Bu yüzden, o tarafa başka uruğlar ile savaşlar sebebiyle çıkan karışıklardan kaçan Kazaklar değil sadece, kendi ellerinde birlikte yaşadıkları Kazan, Astrahan hanlıkları eski İdil boyu ile Başkurt, Tatar vb boylardan türlü adamlar kaçp gitmiş. O taraftan yaşayan kul Tölengitlerin diğer tutsaklardan ayırt edilecek yönleri yoktu. Tutuklular, sürgünler ile kinezlerin beylerin baskısına dayanamayan Rus gençleri Sibiry toprakları kardeşim diyerek

geldi. Bunlar az olmasına rağmen Ruslara direnip onların yaptıklarına karşı saldırılar da yaptılar. Son zamanda özellikle bu tarafta Çarın adaletsiz kanunları dayanılmaz olmuştu. Padişahın baskı ve zulümlerinden halkın birçoğu kaçmış. Bunlar her türlü halktandı ama çabuk kaynaşmışlardı. Hepsi birleşip kendilerine Kazak diye isim koyup mücadeleye başlamışlar. Bunlar eski Kazak elinin adını alıp kendilerini o düşmana göçebe elini hiç kimsenin egemenliğine vermeyip bağımsız bir el yarattı. Onların kanun düzenide kazakın eski dönemdeki sadece kendi batırlarına baş eğen adetlerine benziyordu.

Böyle, herbirinin kendi yerleri vardı. Onlarca, yüzlerce kaçkın, göçebe ellerin komşularının malını talan edip zengin tüccarların kervanlarını soyuyorlardı. Aynı olmasalar da birbirleriyle bir olup uçsuz bucaksız bu topraklarda akıllarına geleni yaptılar.

Söylendiği gibi bunlar eski göçebe memleketler ile birleşip birden yerleşik hayata geçmeye başladı. Sonra Sibiryaya yeri erken dönemden başka büyük Rusyanın bir bölgesine dönüştü. Hepsi gelecek Rus padişahı bunlardan gelebilecek faydayı birden anlamıştı. Ucu bucağı olmayan Sibiryaya topraklarını tek askeri güç ile yönetmenin zor olacağını anlayan padişah şimdi baş kasen Kazak yasaklarını kendi siyasetine eklemeyi düşündü. Bunlar ile birlikte bütün Sibiryayı kendi egemenliğine almak mümkün oldu. Şimdi onları sınır güvenliği için de kullanmaya başladı.

Bu zamanda bütün Sibiryaya bölgesinde Strogan diye kişinin adı yer aldı. Bu Sibiryaya topraklarını padişaha vermiş Strogan diye kişinin adıydı. O bütün Sibiryaya yerinde ticaret şehirlerini kurmaya başladı. Bu yerleri ve etrafı bir şekilde yürütmeye başlayan ticaret kervanlarını korumaya Stroganov sadece Kazak-Rus yasalarından faydalanmış değildi, Kazak köylerinden bir çok genci de işçiliğe aldı. Bu Kazak gençleri Sibiryaya tüccarlarına Kazak ülkesinin atını ve koyun yünü ile derisinin birinci sınıf satıcıları oldu. Elbette Rusya sınırındaki ticaretle uğraşanlar Kazak elinin ürünlerini çok ucuz fiyata aldı. Ama bu ticaret halka sadece Buhara, Hive ve Ürgençlere değil kendisi ile sınır olan Rusya ülkesine de kendisinin fazla malını satmaya imkan verdi. Bunun gibi ticaret yolu ile Kazak halkının Rusya ile ilişkileri başlamış oldu.

Ancak, Congar askerinin Kazak ülkesine inmesi tek Kazak halkına değil onun komşu ülkeleri için de kötü olmuştu. Sibiryaya şehirlerinde soğuk rüzgarlar hissedildi. Kırgızlar dağ arasına kaçmaya mecbur kaldı. Karakalpaklar sıkışıp Kazak'ın köylerine yerleşim verdi. Congarlar şimdi Taşkent'ten bu tarafa gelir diye hissedilen Özbeklerin de günü böyle geçti.

Özellikle bu durum İdil boyundaki Kalmuklara zor oldu. İdil ile Yayık boyundaki Kazakların yerleşim yerlerini almayı hayal eden Kalmuklar, Congar saldırılarının ilkinde Kazakların Oyratlardan yenilmesini dilemişti. Ama bu dilekleri olmadı. Congarların yerine

Kazaklar saldırıp yerleşim yeri arayıp şimdi İdil ile Yayık nehrinin yanına doğru çıkmışlardı. Ancak, Rusya siyasetçileri güney taraftaki Kazakların büyük yerlerinde olan olaylara dışardan dikkatli bir gözle bakıyorlardı. Rusya'nın bu zamandaki davranışları farklı oldu. Onun her bir hareketinde sabır uzaktan bakınca da anlaşıldı.

Elbette, Kazak memleketinin başına gelen kara dönemde, Congar askeri- İdil boyundaki Kalmuk noyanları, güneyindeki Başkurt beyzadeleri, kuzeyinde Orta Asya hanları Kazak yerini bölse- Rusya gibi büyük memleket kendi kendinin gücü ile başkalarından her zaman alırdı. Şimdi bunun sırası geliyordu. Doğru söylemek gerekirse, 1. Petro'dan önceki Rusya padişahlarından hangisi olsaydı aynı böyle yapardı. Ancak 1. Petro'dan başlayarak Doğu işlerindeki Rusya siyaseti başka kurulmaya başladı. Bu derin ve uzak bir siyasetti. Onun bu çözümleri dört muhitten yanlarına aynı ve başka memleketlerin siyasetleri ile katbekat gelmiş. Bu sebepten Rusya Asya'nın kalbi Orta Asya'daki medeniyetlerin şimdiki dostluk ilişkileri ile ticari ilişkileri düzeltip önceki zamanların tabii çözümleri beklemede idi. Ama bu siyaset Kazak elini işgal eden Congar işgalini sona erdirmiş değil. Kazak eli batıdan da doğudan da doğrudan yardım alamadı. Sadece kendi gücüne inandı.

Tahtta, Bogenbay batır vardı. O köy dışında çok yürüdü, yaşadı. Şimdi, bu tönetime tepesinde oturuyordu. Onun düşüncesi hayali hesabı vardı. Gözünün önünden Congar işgali başladıktan sonraki sayısız çatışmaları hayal etti, öncelikle Şuno -Dabo noyan ile ikisinin arasındaki savaş aklından çıkmadı.

Güze doğru biten mücadeleler, sebatlı kararlı Bogenbay atının başını sonradan çevirdi. Altındaki omurga gibi kapıdan büyük iri aygır o tarafa yöneldi ayağının altında ise kum vardı. Ocak gibi oyarak yeniden koşturdu. İri ak, boz teke yamut atlarına binmiş Şuno-Dabo noyan da atının başını bükerek çevirmişti. O da atıyla gelmek üzeredir.

Bögenbay ile Şuno-Dabo atları üzengili, ellerindeki dizginleri birbirine vurdu. Bu sefer çomakların demir başları birbirlerine değdi. Tekrar iki batırın at koşumları birbirlerine değdi. İki taraf da birbirine vurup düştü.

Atlarının başını tekrar çevirip, iki batır birbirine karşı ümitlendiğinde bunlar ellerini birbirine vurarak tempo tuttular. Oynayıp söyleniyorlardı. Yaşdaşları yanlarına gelerek ikisi birlikte sarıldı. Batırlar atlarının başını eğerek tekrar koşturdular. En sonunda ikisi de ayrı ayrı yönlere gitti. İki batır da en önceki görüşmelerinde birlikte ok atış yarışları da yapmışlardı. Okları birbirini geçemedi. Mızrak atışlarından ve diğer bir çok yarış sonunda birbirlerini yenemediler.

Böyle birbirini yenemeyip çarpışmaları gün ışıyana kadar sürdü.. Kendileri de atlarından da kara terler akıyorduç

Şimdi bunlar atlarından inip birbirlerine karşı yüreyerek geldiler. Eşit güç bu seferde de birbirbinine üstünlük kuramadı. Elleri silahla dolu olan en sonunda uzağa gitti. Ayak bilekleri yumuşak kumu geçip yürüyerek birbirlerini alıp kumun içine vurdu. Kaldırıp ak yüreğine de vurdu. Ama bundan da hiçbir şey çıkmadı. Dişe diş gelen güç birbirine üstünlük kuramadı. Uzaktan doğan güneşin doğacağı vakit de geçmişti. İkisi de kum tepesinde düşüp kaldı. Batır yeniden tepeye çıkmadı. Birbirine aldırmayan iki kahraman tekrar görev yerlerine çıkmamıştı. Yerlerinden kalkıp az ileride duran atlarına gidip sanki anlaşmış gibi ikisi de aynı anda durup bir tarafa baktı.

Bögenbay batır dedi Shuno Dabo teke tek girdik ikimizin de arası temiz kaldı yenişemedik.. Şimdiki yerde kim diğerinin yolunu bulursa o öldürür. Dikkatsiz yürüyüp düşüp kalma! Benim için olur peki, sen de hayale kapılma !

Bundan sonra ikisi de atlarına binip biri gün doğusuna diğeri kuzeye doğru gittiler.

Bu ikisi arasındaki bitmeyen öfke genç Şuno Dabo'nun Kazak iline ilk saldırıya başladığı dönemde başlamıştı. O zamandan beri bunlar bir sürü savaşta yüz yüze karşılaştı. Ama birbirini yenemediler. Boyu uzun olan güç kuvvet ile kavga çıkardı. Ama buda sonuç vermedi.

Ancak bu iki batır beş yıldan sonra tekrar buluştu. Arıs ile Badam nehrinin arasındaki bu büyük geniş coğrafya Üç cüzün atlı askeri ile dolmuştu. Badam nehrinden beş km yerdeki Ordabası diye adlandırılan yerin üstünde Kazak askerlerinin komutanı beyaz atlı Abilhayır duruyordu. Önü de arkası da çok net bir şekilde genişçe görünüyor. Gündüz gibi yanında siyah bulutlar gibi tutuşan congar askerleri. Hepsinin önünde Şuno Dabo kendisi. Dağ eteğinde de Bögenbay. İki gözü askerinin önünde yürüyen Şuno Daboda'nın narasıyla davullar vuruldu. İki taraf aynı zamanda güm diye davulları başlattı.

Bu sefer savaşa otuz bin kadar düşman katıldı. Savaş beş gün kadar sürdü. İnsan kanı da sular gibi aktı. Daha da bir çok ana çocuksuz, bir çok çocuk babasız kaldı. Bu Anırakay'dan sonraki en büyük savaştı. Kazaklar bu sefer de congar askerlerini bozguna uğrattı. Gün doğumuna karşı congar askeri Badam nehrinin diğer tarafına kaçtı. İşte bu arada Bögenbay ile Şuno Dabo yine karşılaştı. Bunların bu seferki karşılaşması uzun sürmemişti. Yöntemini bulan Bögenbay congar noyanının zırhının koltuğunun altından gök kılıcını güçlüce sapladı. Koltuk altı inceydi. Şuno Dabonun ölmesi bir anlıktı. Noyan atı ile kaçtı. Yere düşecek gibi oldu. Sahibinin dizginini boş koyarak serbest bıraktığını hisseden kara aygır bu güzel ağzından köpükler saçan at Badam nehrine girdi.

Koltuğundan çıkan kırmızı kanı atı da ala boyanmış Şuno Dabo birden aklını kaçırdı. Diğer taraf yüzüne bakıp kalmış. Bunun gelmesini bekleyen onun kardeşi Kalden Cereni

gördü. Kolunda demir. Şuno Dabo can havli ile ayağını sonra da başını çevirmek istedi. Ama o anda aklından tekrar geçti. Altındaki aygır iki ayağına zorla bağlayıp diğer tarafa çıktı. O anda Kalden Ceren de demir ile Şuno Dabo'nun tam alnının ortasından vurdu. Başlı bedeni ayrı tarafı serpildi. Şimdi Kazak yerine onun ölüsünü alıp gitti.

Git git dedi Kalden Ceren suyu kırmızı kana boyayıp akıp giden büyüğün arkasından topuzunu bileyerek altın tahta oturmanın zevkini tat!

Sonra da gün doğumuna taraf şaba yenildi. Nehirin diğer tarafına uzayıp gitti. Onubaşka bir noyan karşılaştı. Şuno Dabo bahadırı görmediniz mi dedi? Dedi o. Atlı asker sonunda aşağı gidecek. Düşman elinden öldü. Ölmüş olsa duyulurdu dedi Kadlen Ceren. Atı boş gitse kendisi Kazakların arasında kalmış olabilir. Kadle Ceren dönüp bakmadan atını sürüp gitti. Şumo Dabo, Kazak ülkesinde kaldı diye anlatılan hikaye işte bundan doğmuş. Bögenbay batır halkın, Kalden Ceren yaptığı bu congar saldırısından böyle kurtulmuştu.

Tepe başında oturmuş Bögenbayın aklına şimdi destancı ozan Bugar'ın anlattığı bir sohbet geldi. Bu bizim Bugar gerçekten evliya diye düşündü içinden. O böyle Aktaban şuburını zamanında kendisinin içindekilerle biz congarları altında yeneceğiz. demişti. İşte söylediği oldu.

Şuno Dabo ölmüştü. Gerçekten de congar saldırılarının Kazak kollarına baskısı kalmamıştı.

Tavke hanı kendi gözüyle gören destancı ozan Bugara yaya olarak gelmişti. Halkı gözetmeyen adaletsiz savaş ancak congarların bitmesi ile olur. Sıban Raptanın bu saldırısı halkı korumaktan uzak duruyor ?

Koruması savaştan zafer alacam diye sülalesini alıp bütün congarı bu tarafa göçmesi miydi? Kazak yerine düşmanlarının sadece öncü askeri geldi. Ama akıncı asker oldukça uzun bir mesafede oturamıyor. Halkın onaylamadığı hangi savaş ne zaman saldıranların galibetiyle bitmiş. Bu tarih kuralıdır.. Ne gerek memleket başçıları güçlüler o tarihi dersi aklılılarından çıkarıp unuttular. Başkanı şöyle dedi . Ne zaman Kazak hanlarının bazıları başkasının toprağını almışsa o kişi aldığı topraklarda öldü.

Siz kimi konuşuyorsunuz? Bu eski zamanda olmasa kendimde bildim bileli Kazak askeri başka halkların toprağını aldı diye duymuş değilim.

Duymamışsan ben söyleyeyim dinle.

Bögenbay rahatsız bir şekilde yattı. Bu hikaye Congar kolunun alındığı bir seferde olmuş. Hikayeci Haknazar han öldükten sonraki dönemin hikayesine başladı.

'İnsan azmadan memleket azarsa berrak göl bulanır. El azmaz insan azarsa görkemli bir çam ağacı yok olur' diye söze başladı. Bugara hikayecisi Kazak elinin büyük şeciresinin

anlamı şöyle: eğer görkemli çam ağacı çürürse, yıkırsa yerine ormandan bir başka ağaç yetişir başı düşse ağaç yerine Duru berrak göl bulanmışsa içi neyle dolmuştur? Er bozulsa da el bozulmasın . Bozulanı düzeltir. Düzelmesin yer yapar.

Tavkel sultan, Abdullah handan kaçan yüzü ile dedi o sözü üzücü, Talas nehrinin boyundaki Dulat eline gelmiş . Burda Esim sultanın annesi, Şagayın özünü bilmeyen ilk hanımı Balgay Bikenin köyü vardı. Daha sonra Tavkel enişte yurdu olan Karaspan'daki Kıpçak'a gitti. Oradan Sarayşika yol gözüktü. Burda töre gereği Haknazar'dan ayrıldığında kendi toprakları dolmuş olsa da Aktorgıyı yanına aldı. En sonunda Balgayım Bikenin tesiri ile giden Yedisu yerindeki Büyük cüz uruğları ile Nogay, Kıpçak, Konırat Beylerinin korumalarının arasından yıl geçmişti Büyük Orda tahtına han olarak oturdu.

Destancı ozan Bugar, Kazak eli Tavkelin geçmiş günahını affedtti o da Büyük orda yerinde başladı dedi. Çünkü ona yanında başını koşacak adam gerek. Tehlikeli taşkınlık başladı, ormanı alevler sardığında kurt ile koyun, geyikle kaplan afetten kurtulmak için birlikte kaçarlar. . Kazak eli o zamanda bu haldeydi. Etrafını saran düşmandan kurtulmanın yolu iş birliğiydi. Bir taraftan, yeni yollar çıkartmalı ki sıkıntılıların çıkışı olsun. Bunun gibi insanlar, Abdullah'ın babası Şagay'dan ayrılan devlete bağlı olmayan isyancı Tavkel. Beyzadeler, böyle diye halkı inandırmış. Böyle diye bütün akrabasını abilerini kardeşlerini de. Yalnız tehlike Şagaymış o da yakında ölmüş.

Bu zamanda elbette Buhara hanı Abdullah da sadece izleyip yatmadı. Buharaya karşı isyan eden halkı kana bulayıp bastırdı. Hanlığının kuzeyindeki Balahşanın batısındaki Horosanı, Gilyanı, Harezmi kendi egemenliği altına aldı. Doğu Türkistana geçip Kaşkar ile Yarkenti alamadı ama kendisine bağladı. Şimdi önünde Sırderyan'ın orta ve güney bölgelerindeki şehirleri kendi egemenliğine alma kaldı.

Bu iki arada Abdullah han ile onun çocuğu Abdi Mumın arasında bir iki anlaşmazlık çıktı. Abdullah han olduğundan beri Abdi Mumın bütün Balhı alıp gelmiş. Ama ona bu az göründüğü, şimdi bütün hanlığı yönetmek istedi.

Böylece Buhara hanlığının gücü ikiye bölündü.

Bu durum şimdi Kazak handlığının zayıflamasına Türkistan siyasetine doğrudan çok yardım etti. Bununla birlikte Kazak coğrafyasının durumu zorlaşmaya başladı. Çin hanı tarafından gönderilen Congar askeri, Kazak köylerini harap etmeyi vaat etti. Çeşitli yöntemler kullanıp Çin siyasetçileri göçebe halkların arasına fitne koyup birbirine düşürüp, onların verimli yerlerini kendine aldı. Kendi aralarındaki çatışmalarla karışıklığa düşen bu halklar Çinin düzenli askeri gücüne karşılık veremediler. Çin hanı yavaş yavaş Kazak coğrafyasına yerleşmeye başladı.

Ancak bunu Tavkel han görmedi. O, sonuç olarak Çin hanı, Congar birliklerinden uzun zaman faydası olur. Bu durum, komşusu Rusyanın menfaatine uygun diye düşündü. Abdullah ile savaştıkları sırada Rus padişahının sessiz tarafsız durması lazım. Bu durumları hesaba katıp o Tümen'e kendi çocuğunun torununu Orazmuhammed batırı elçiliğe gönderdi. Ama Orazmuhammet Tümen şehrine gittikten sonra bu şehirdeki Moskovaya karşı isyan eden Nogaylı yöneticilerinin grubuna katılıp esir düşmüş. Rus padişahı emir verip 'Cemşid'l Tarih' kitabını da yazmış olan Calayır Kadir adlı Bey Orazmuhammed'i öldürmedi. Orazmuhammed'in babası Boris Godunov'ın elinin altında bir müddet hizmet etti. Padişahın çalışması hoşuna gitmişti. O yüzden onun çocuğuna değmemişti. Ancak Tavkel han çocuğunun torunu Orazmuhammed'i ellerinden nasıl kurtarırım diye çok düşündü. Moskova yönetimi ile anlaşip görüşmeler yürüttü. Elçi de gönderdi. Ama padişah Orazmuhammet'i bırakmadı ama öldürmedi de. En sonunda Rus ülkesine kovulan orada çalışması ile göze giren Toktamış hanın torunu Kasım sultanın adı verilmiş olan Kasımovka şehrine Orazmuhammed'i emirci etti. Bu zamanda Tavkel han sakin olan kaplanın kuyuruğuna basmak istemedi. Moskova yönetimi Boris Godunov ile anlaşmaya çalıştı. Buna Orazmuhammet'in de oldukça fazla yardımı oldu. Sakinleşen Tavkel babası ile çocuğu arasındaki karışıklıktan yararlanıp Abdullahha karşı savaş açmaya karar verdi. Elbette hanlar savaş açmak için istedikleri her zaman sebep bulurlar. Tavkel, Sır boyundaki Kazak şehirlerine karşı oluşan tehlike bu han tarafından ortaya çıkarılmakta diye inanmıştı. Ondan sonra Kazak topraklarına göz diken Çin ve Oyrat hanlıkları ile uzaklaşmak oldu.

Yası şehri bu zamanlar Türkistan şehri diye adlandırılmış. Tavkel hanın başkenti de bu Türkistan, Han sarayı Hoca Ahmet Yesevi türbesinin yanında sık bağ bahçeler arasına kurulmuş. Kerpiçler üzerine yazılmış olan ayetler, sırlı güzel nakışlar. Güneyin sıcak rüzgarı hiçbir yerden geçemezdi, kalın duvarlı geniş odalar. Türkistan sarayı Semerkant ile Buhara padişah sarayları gibi altın kümbetli olmasa da yine de görkemliydi.

Ancak şimdi göğermiş yağın gösterişine bakılmazdı, şehir genel olarak savaşa hazırlanmıştı. Bu yüzden soğuk ve kızgın görünüyordu. Asker yalnız Türkistan içinde değil Karnak ile Sukentten başlayarak Türkistan yanındaki kışlıkların hepsine de dolmuştu. Ak Yayık, Esil, Nuradan gelmiş güçlü batırlar Yarkent, Aksu'dan da gelmiş Çinli kılıç kuşanmış düşmanlar.

Dün han toplantısı olmuş. Bu toplantıda Tavkelin komutasındaki asker üç gruba bölünerek Abdullahha karşı güç toplamaya imkan vermişse de Taşkent daha sonra Semerkant'a da gidilsin diye karar alınmış. Bu şehirleri adlıktan sonra gidip Buhara hanı ile anlaşma yapılsın diye konuşulmuş.

Türkistandan çıkan askerın komutanları elbette hanın gözetiminde olacak: sağ kolunu Tavkelin kardeşi batır Kudjek sol kolunu şimdi yirmisine gelen halk Enseli boylu Esim diye adlandıran Esim sultan yönetecek. Askerlerin ortasındaki kolu da Tavkel han kendi çadırını dıkecekti. Böyle üç dişli gibi kalın kol ile Taşkenti koruyacaktı. Bu gibi durumda nasıl büyük şehir olmasın sadece kendi gücü ile karşılaşrdı. Onlara yardım gelemezdi. Ancak Abdullah askerinin çoğu paralıydı. Değişik yerlerde farklı milletlerin eşkiyalarından kurulmuştu. Bu gibi paralı askerler kendisinden güçlü düşmana ciddi karşılık vermesi zordu. Üstelik de şehir sakinleri Buhara hanlığının ağır vergilerinden bıkmış haldeydi. Buna dayanamayan çiftçiler kadınlarını çoluk çocuğunu alarak Kazak ülkesine doğru kaçmaya başlamış. Abdullah'a bir sefer hizmet eden Buhara halkının nasıl zor durumda kaldığını iyi bilen Tavkel, Taşkent, Semerkant bölgelerinde eğer şehir halkı kendi tarafına geçerse vergilerden hepinizi muaf ederim diye vaat verdi. Bu da şehir sakinlerinin birleşmesine yol açtı.

Zaferin kendi tarafından olacağına emin olan Tavkel ibadet odasına girdi, orada uykusu gelmiş Aktorgın'ın döşesinde yatmıştı. Ama sabahki yemeğe oturdukları zaman ona kötü bir haber daha geldi. O kendine sadık adamların yarısını çağırmadı. Han sarayına ozan Jiembet'i aldirttı. Sabah namazını okuyup çayını içip han sarayına gelen ozan Jiembet kapı önündeki bahçede bekliyormuş. Tavkel vezirine: Ozan girsin dedi.

Bu genç hareketli neşeli Jiembet değildi. Benzi solmuş koyu kara sakalına ak düşmeye başlamış. Başındaki şapkası da gençliğindeki kıp kırmızı kır tilkisinin derisinden değil yününden yapılmış. Üstündeki ceketin yakası ile yanları kırılmış. Sadece dombırası yep yeni idi. Herhalde, han ordasına Kazıkurttan yoldan çıkan dombırası ile bilerek çalması gibi.

Jiembet saray ozanı olmak istememiş. O akşam vakti Karatav zamanında göçüp gelmemişti. Han ordasına ara sıra katılıyormuş. Geldiği zaman Tavkel ona ata bindirip cirit attırmış. 'Gelinin yüzünü kim açarsa o sıcak görünür' derler. Tavkelin kendisi kaçak olup gezdiği zamanlarda genç Jiembet onun son amanlarında yanına gelmişti. Nogay ülkesinde Tavkeli ilk meth eden de bu Jiembet idi. Ozanın ondan başka da Tavkel için önemli yeri vardı.

Ozan Jiembe ilginç adam. O Tavkel hanın ortalıktan kaybolduğu günden beri düne kadar yok olup gitmiş. Sonunda han izcileri göndermiş ozanı her yerde aramışlar bulamadan dönmüşler. O, ozan Jiembeti iki yıl geçtikten sonra elini kolunu kıl iplerle bağlayıp Tavkel'in önünde alıp gelmiş. Tekmil vaktinde olay böyle olmuş. Yurduna geri dönen Jiembet Bayulu tanınmış bir kadına on yedi yaşındaki Esenbike adlı kıza gönlnünü kaptırmıştı. Altındaki tek bir atı ,kolundaki iki taraflı dombırasından başka zenginlik, mal mülk olmadığı gibi gayreti de yoktu. Jiembet kızı alıp İndir dağına kaçmış.

İşte ‘orağın ağızı keskin olsa da ot ağızdır’ derler Ozan kendisine uygun görmeyen zengin gençler adamlar tutup kızı ve Jiembeti yakalayıp getirmelerini istediler. Ama ozanın Tavkel hana yakınlığını duyan kız babası töreyi bozan şairin kendisi cezalandırsın diye elini kolunu bağlayıp hanın önüne alıp gelmiş.

-Evet anlat ozan dedi Tavkel kürsünün Jiembeti gören tarafından.

-Eli kolu bağlı destan nasıl söylenir? dedi Jiembet hana ters ters bakarak.

Tavkel adamlarına çözün diye emir verdi.

Bağlarından çözülen Jiembet hana doğru duran dombrasın alıp öne çıkmak için hareket etti.

Üç ay doksan gün
Bazen bazen bahar vakti
Koç ile buğra değil
Ayr ile boğa değil
Gençlik zamanım geldiğinde
Kızlar ile yiğit değil
Bu sarhoşluk yüzünden
Karşına geldim ben bir genç
Kesiniz hanım benim başımı

Sonunda Tavkel cezayı kararlaştırdı.

Kız ile genç ikisi de cezalı ikisi de gençliğe kurban gitmiş diye kız tarafına bakıp iki çocuğunu birden alıp ele iyi at almamışsınız, olmuş bitmiş iş bunları ayırmakla kırılmış mal tekrar eski haline gelmez. Bu sefer günahlarını affedin.

Cezadan kurtulmanın verdiği sevinçle seslenen Jiembet sevmiş olduğu yari Esembike ile İndir tarafına gitmedi. Kazıkurt yanındaki el arasında kalmış. O toy düğün karışıklığında yalnız yoksul halkın sevdiği ozana geri dönmüştü. Dün han toplantısı sırasında Üstirt tarafından Tavkel’e yardıma gelmiş Küçük cüzün az kolu içinde Jiembet ozanın da var olduğunu Tavkel işitmiş. Ül keyi dolaşan şair adamın kendi düşüncesini kaygısını bilmek ne zamandan beri adeti oldu hanım. Bu gelenek gereği ‘halkın kulağı gözü ‘diye sayılan ozana savaş sırasında kendisine yardımcı halk hakkında bildiklerini sordu.

Selamlaşıp oturduktan sonra Tavkel:

-Söyle ozan bizim savaşımız hakkında bu toprakların insanı neler diyor? dedi.

-Sevinçli el halkı görmedim...

-Devam et söylemeye.

-Bize başka elin yeri gerek değil diye söylüyor halk. Buharayı, Semerkantı alacağız diye halkın kanını dökmek ihanet. Kan ile sultanların bu adaletsiz savaşı yapmamanız gerek. Halk, eğer Taşkent, Semerkant han sarayları gerekiyorsa sultanların kendisi gidip savaşsın diyor. Tavkel han sen iyiliğe başlamış değilsin sonunda halk kendi yerimi korurum der. Ancak sen ... Bu bölünmenin başının nere gittiğini biliyor musun ?

Şimdi Özbek şehirleri sadece yanıp kalmayacak, Kazak toprakları da yanıp kalacak.

Han sessizliğe büründü ama yüzünde sır veren bir ifade yoktu.

- Söyleyeceğin başka şey varsa onu da söyle.

-Kış uzun sürerse mal kırılır hanım. Dışarda otun samanın yerine er kişilerin savaşa gittikleri malüm. Bundan halkına ne fayda var?

-Söyle söyle ozan! Jiembet durdu.

-Yok ben diyeceğimi dedim dedi .Senin emretmenle konuştum bunaları hanım bu sözi etrafındaki adamlara da sana da işittirmek için söylemedim.

-Gereği de yok. Tavkel eri beri düşünüp şimdi onları kendi gözün ile göreceksin. Sözlerini kendin kendi kulağın ile işiteceksin.

-Sonra?

-Onların şüpheleri doğru mu kendin söyleyeceksin

Tavkel kapı önündeki muhafıza işaret etti. Tam o sırada kapının diğer tarafından bir ses duyuldu.

Az sonra ona yakın, güvendiği iki muhafız eve girdi. Elleri bağlı halde. Jiembet ozanın yüreği hopladı. Bu ünlü ikiz deli, kanlı Kıyak ile Tuyaktı. Daha yakında han ikisinin bin başı etmiş Tavkel Ak ordanı toplayıp Kazak hanlığını tekrar kurana kadar ikisi de ona hizmet etmeye gelmişti. Tavkel, Kıyak batıra ömür boyu borçluymuştu. Şimdi bu iki batır han önünde suçlu olarak durmaktaydı.

Sefer sırasında halk arasında güvensizlik çıkarıp boş sözler söyleyen gençlerin işte bunlar dedi Tavkel. 'Kum taş olmaz, külden baş olmaz' sözü işte bu olsa gerek. Kan meydanda kan dökülür de sadece kulların mı kanı dökülür? Savaşta bu seçilmez. Kan dökülmeden hanlık kurmak olur diye kim dedi sana ?

Ozan Jiembet, bütün sırrı birden anlamıştı. Muhafızların arasında eli kolu kelepçeli halde bu ünlü iki batır tanınmaz haldeydi. Yine de başları önünlerinde eğik değildi. Böyle büyük seferden önce Kıyak ile Tuyak gibi halkın sevgili batırlarını bir defada yok etmeye Tavkelin yüreği de razı değildi.

Han işaret etti. Muhafızlar evden evden dışarı çıktılar. Sonra da Tavkel:

- İki batıra küsgünce bakıp, eğer sizleri eskiden beri bilmesem bu sözlerden Abdullalh'tan altın para aldı diye düşünürdüm, dedi.:

-Bizim bu akılsız başlarımızı birden kesip yok etmediğinize teşekkürler.

-Han dedi Kıyak batır. Onun sesinden alaylı olduğu anlaşılıyordu.

-Başımız kesilmedi diye korkmayın! dedi Tavkel, kendi sözüne kendi cevap verdi. Söylesene, Abdullah yanında o kadar adam nasıl canlı kaldı, Kıyak, bunu söyler misin?

-Biz Kazağız han sultanım.

-Evet ?

-Kazak ama normal Kazaklardanız. Bize başkasının topraklarının kesinlikle gereği yok.

-Peki Abdullalh niye ?

-Gelip görsün. Bizim şehirlerimizi alacağım diye iki kere gelmedi mi geldi de ne oldu? --Onu kendin de biliyorsun. Bize başka şehirlerin gereği yok. Bunu sadece biz değil bütün halk söylüyor.

-Deşti Kıpçak elinin saldırılarını unuttun mu Kıyak batır? Ülkemizin gücü eski destanların hepsinde anlatılmış. Ecdadımızın adını işittiğilerinde İstanbul, Rum titremiş.

-O hanların hikayesi han sultanım.

-Peki ünü, şöhreti?

-O hanların şöhreti han sultanım.

-Hepsini bize verdiğin zaman sana ne kaldı?

-Ata topraklarım kaldı. Ayrıca, köy evimin etrafında yayılıp dolaşan elli koyunum ile dört devem kaldı. Ha ! Bir de yaralı gönlüm. Bunlar bana yeter zaten. Peki, eğer kıtlık olursa o gün görüşmeden halk ayrılısam benim ev işlerimi, hiçbir hannın ünü açlıktan kurtaramaz. Aynı çift boynuzlu İskender Zülkarneyn'in ünü gibi!

-Peki, Tuyak batır sen ne diyorsun?

-Bizim hepimizin dileği birdir. Özbeğ'in de Kazağ'ın da Kırgız'ında. Taşkent'te akrabaları olmayan Turkistan halkını buluşturamıyor musun? Kendi gününü kendisi group yaşayan Bugar ustasına tek başına atlı Tuyak gittiğinde ne bulacak?

-Hele Bugar kendi eşyasını tutsun? Elini ovuşturan han sarayın da ya.

-Ondan bana ne olur? Han sarayın mülkü hanların. Han kızdığı Jiembet ozanı kördü.

-Savaş olacak mı olmayacak mı onu sizler değil han karar verir dedi. Siz sadece buna cevap verin. Taşkente de akrabalarımız var dediniz ya az önce. Peki o Taşkent'ten Kazak topraklarına yüzlerce insan neden kaçıyor?

- O tarafta bir fakirin derisini iki kere süpürmekte, peki burda..

-Durma söyle sonuna kadar.

-Ancak burda bir buçuk kere sadece dedi. Kıyak batır hanın yüzüne direk bakarak.

-Unutmam bu sözünü batır dedi, Tavkel tamam bu hakkında daha da konuşuruz. Sadece sizler bana şunu söyleyin. Taşkent seferine gitmeyin. O zaman Buhara yönetiminin elinden kurtuluruz diye bizi bekleyen akrabalarımızın da ümidini satmıyacak mısınız nasıl olacak? Bu gibi soruları beklemeyen iki batır cevap bulamadan utanıp sıkılıp kaldılar.

-Elbette biz onlara yardım vermek zorundayız. Dedi Kıyak.

-Belki öyledir. Taşkent'i alsak Abdolla hanın şehirlerimize saldıracak keendi kalesi de kalmaz.

-Gördünüz mü bu seferin neden gerekli olduğunu? Ya! şimdi oldu, batırlar gidin. Çabucak Taşkent seferine hazırlanın.

-Tavkel bütün muhafızları çağırıp, iki batırın düşmanlardan alınmasını emretti. Kıyak ile Tuyak hana baş eğerek selam verip evden çıkıp gitti.

-Yavaş yavaş zaman gösterecek demek işte bu dedi Tavkel Jiembet ozan'a dönerek. -Eskisi gibi değil han kendi adamlarına savaşa birlikte gidin diye neredeyse yalvaracak durumda.

-Böylece de ikisini de serbest bırakman iyi oldu hanım..

-Taşkent seferlerine onlar atanacaktı, birden onun yüzü sararıp gitti. Bundan sonra yoluma engel olsun da görsün! Allahhın bana yaptığı kastı oyunu ömür boyu unutmam. Semerkantı'nı da Buharayı da alacağım. Balkı ile Hiveye de gideceğim. Allahhı tabanımın altına alacağım. Boynuna ip bağlayıp Buhara'nın o başı senin bu başı benim süründüreceğim. Aksak Timur'un doğduğu yer olan Semerkant ile Buhara da Ak Ordanın da ak bayrağını tutacağım. Bütün dünyaya ünümü göstereceğim.

-İki metre mesafeden yerinden kalkıp nasıl gittiğini Tavkel kendisi de hissetmedi. Gözü biraz kapanıp gitti. Ne konuşup ne söyleyeceğini bilemedi. Ağzını açıp bir elini kaldırıp konuşuyordu. Zaten zamanında kendisine bakan ozanın gözü karşısına gelip durdu.

Ak Orda hanı süzülerek yerine oturdu.

-Bu gelecek hayallerim için ağzımdan çıkan sözler sizi korkutmuş değil ozan?

Jiembet başıyla tastik etti.

Hayır. Sadece bu sana böylece az gelecek diye düşünmüştüm.

-Nasıl bir hüznü?

-Han hüznünü, kederi... Çok erken geldi. Biraz geç gelseydi dökülen kan da az olurdu, hanım.

İki taraf Taşkent şehrinin gün batımı sırasında karşılaştı. Abdullah han uzaktan geldiğine aldırış etmeden boz atını meydana doğru şahlandırarak sürdü. Bu savaşa Abdi Mumin katılmamıştı. O kendi askerini Balkı uzağında tuttu. Kazak kolunun iki katı fazla az

olan Abdullahh güçleri boyunca kahramanlık gösterdi. Bu zamanda onların en güvenilir silahları Taşkent şehirlerinin en büyük tepesine yerleştirdikleri 'Kara bura' dedikleri mancınıktı. Buradan düşmanları olan Kazak koluna taşları yağdırmaya başladı. Kazak askeri dayanamamıştı, geri çekildi. Tam bu zamanda Taşkent şehrindeki eski Babasultan taraftarı yerliler şehrin girişindeki demir kapıyı açtı. Bu kapıdan Kıyak ile Tuyak iki bin askeri içeri girdi. İç şehirde yerleşmiş olan Abdullahh 'ın elini havaya kaldırarak eski kale üzerinde duran 'kara bura' mekanızmasını harekete başlattı. Daha sonra Tavkel'in askeri yeniden saldırıya geçti.

Esim ile Kudjek sultanın iki emrini alarak, zorlandıkları düşmanın muhafızlarına düşeriz diye seslenen Abdullahh askerine daha sonra geri çekilmeyi emretti. Bu durumda düşman kaçtı diyen kalabalık Kazak durdu.

Daha önce kimseyi umursamayan Buharanın ünlü okçuları bölünmüştü. Bunlar bütün Orta Asyaya örnek olan Ubaydolla, Asfabdiyâr, Abdi Latif, Hodja, Kuli Kuşbegi, Kudayberdi gibi komutanlardı. Kulbaba- Kukiltaş gibi askerler komutanlarından ayrılıp çekilmeye başladı.

-Böylelikle askerin geri çekilmesini durdururum diye düşünüp askerlerinin ortasında yürüyen Abdullahh Han'a, ansızın bir kimse öldürücü mızrağını attı.

-Kıble tarafından kanlı mızrağını fırlatan uruğların askeri Tursınmuhammed komutandı. At üstünden düşmek üzere olan hanı muhafız gençler düşman eline bırakmadan aldı. Şimdi Abdullah askerinin elimde olsa düşmanına karşı toplara karşılık vererek atlarını Buharaya doğru çevirdi.

Bana ok atan bu genç. Bir tek onun oku benim kalkanımı delip geçti dedi Abdullahh.

Evet tam Abdullahha göre gök kalkanı delen oku Sayram savaşından beri saklayıp bu günlere getiren Kıyak batırdı. Bu da uzun zamandır beklediği hayaline kavuşmuş oldu.

Kalenin en tehlikeli düşmanı doğu tarafındaydı. Bu taraftan batır Jolımbet korkuyordu. Haberci hemen şimdi bu yiğidin yaralandığı haberini getirmişti. O yüzden kalenin doğu kısmını Tuyak batıra o tarafı kesmesini söyledi. Hanlığın merkezi doğu taraftaki meydanda bulunuyordu. O tarafta genellikle askerlerin yönetim merkezi bulunuyordu herhangi birinin o meydanı basması tehlikeliydi.

Kazak askerleri bu karşılık ile taşan nehir gibi yollarında buluşan Aksak Timurun Ordası Semerkantı aldı. Bundan iki yüz yıl önce bütün alemleri titreten Aksak Timur, Altın Orda başkenti Saraya nasıl girmişse şimdi o da Altın Orda hanlıklarının nesli Tavkel Han ordusuyla Semerkanta girdi. Hoca Ahmet Yesevi, Nahşbundi camilerini yaptıran alem emiri Aksak Timur gibi derleyip toparlamıştı Saray şehrini.

Bir keresinde Batıy ile Berke duran Gülistan saraylarını yerle bir etse de birinde bir kerpiçi bozulmasın diye emretti. Bu Tavkelin gelecek nesil kaygısından korktuğu için değildi. Buhara hanlığına karşı çıksa da Kazak yurduyla Semerkant, Buhara, Hive ve Harezmi şehirlerini bir tuttu. O bu görkemli sarayları gördüğünde gördüklerine şaşırıp genç çocuk gibi sevindi. Tavkel Han onunla birlikte yarın bu halkın ruhani inancına karşı çıkıp onu kendisine öldürmek istemedi. O yüzden Semerkantın altın kümbetli sarayları sağ salim kaldı.

Alemi titreten Aksak Timur'un eskiden kabul yeri olan Gör şeklinde adlandırılan kabul salonunda şimdi Kazak coğrafyasının emiri Tavkel Han duruyordu. Tavkel hanın sağ tarafındaki Uluğbeğ minaresinin üstünde at kuyruğunun iki ucu ip gibi bağlanmış Ak ordanın, ak bayrağı dalgalanıyordu. Daha sonra hanın yanına Esim Kudjek gibi sultanlar, batırlar, aksakallar gelip gitmeye başladı. Han en sonunda aradığını bulmuştu, bunlar az ilerde durmakta olan Kıyak ile Tuyak'tı.

Düşmanı yenmede usta olmuş olan işte bu iki mert diye Tavkel han, Kıyak ile Tuyakı gösterdi. "Düşmana karşı bunlar aç bir kartal gibi saldırdı, kurt gibi etrafa saçtı onları! Buhara bölgesini düşmanın elinden tırnakları ile yırtmışcasına bozguna uğrattı.!

Halk, imparator ile bu ikisine ve vezirlerine hazineden Buhara işi iki hançer verdi. Bu hançerlerin sağ tarafları sırf altındandı, yüzünde de gümüş taşlar yerleştirilmişti.

Ak Orda sizlerden eskisinden daha çok kahramanlıklar bekliyor! Dedi Tavkel. Var mı benden bir dileğiniz? Söyleyin bana, verin de vereyim!

Söze yakın olan Kıyak batır biraz öne çıkıp diz çöktü.

"Bizim emirimizdeki iki bin gencin çoğu ya çitçi ya da hayvancı, içlerinde demir ustası, ağaç ustası da var. Onlara memleketlerine geri gidip kendi işlerine dönmeleri için izin verin hanım..."

Karadan çıkan Kıyak batırın sesi yavaşça çıktı, kulağına vuran sesi duymuşcasına silkinen halk, az sinirlenmiş hanın dişinin gıcırdama sesini apaçık duydu. Ama han bir şey demedi, olur maiyetinde sadece başını salladı.

Buhara hanı, Abdullaha bu günlerde okla yüzünden yaralanmış birine benziyordu. Han Buhara, Hive, Horosan gibi bütün kendine bağlı yerlerin hepsinden asker toplanmasını emretmişti. Bir ay geçmeden de bu kalabalık askerlerini Semarkant ile Buhara'nın ortasındaki Zeravşan tarafına yürütüp oraya çadırlarını dikti. Bir gün Abdullaha'nın yanına oğlu geldi. Çadıra girip diz çöküp oturup kaldı.

"Senin yüreğine yara sarmış, benim bir bilmediğim mi var, affet baba" dedi. Bugünden başlayarak en güvenilir oğlun olacağım. İşte ekmek, işte kuran bundan sonra senin bir dediğini iki etmeyeceğim!"

Abdullah han, gerçekten yaşlanmaya başlamış gibi gözünden yaş geldi.

Yaşlılığında yalnızlığımı gösterip ne yapayım affetmeyip ‘‘Allah Teala buna da şükür’’ dedi o gerçek yüreğinden. Varisim karşımda, şimdi bir dileğim yerine geldi artık ölsemde gam yemem dedi!

Buhara gibi kutsal bir hanlığı yönetmede hangi yollar, hangi sırlar var hepsini görmüştü han, bunları da oğluna uzun uzun anlattı. Devlet sırları da az değildi. Ondan sonra da yoruldu dedi han. Allah Teala onun ‘‘şimdi ölüp gitsem başka bir hayalim yok, ölsem gam yemem asla’’ diye dileğini yerine getirmiş olsa gerek, çocuğa vermiş olduğu kağıdı cebinden düştü. Abdi Mumin babasının yüzüne bakıp, uzun ince parmaklarında gözünü buldu. Ondan sonra türbenin dibinde kalmış kağıdı, çadırın bir kenarına koydu. Dışarıya çıktıktan sonra uyuyup giden hanı uyandırın, diye emir verdi.

Bekçilerin komutanı han’ın çadırına girdi. Yastık üstünde gözünün yaşı ile yatan Abdullah’ın yüzüne gözü düşüp baka kaldı. Bütün dünyaya işareti gülümsüyordu sanki Abdullah han. Ama bu gülümseme birine daha ölüm cezası verir gibi bir gülümsemeydi.

Abdi Mumin, vefat eden babasının yanına geldi. Sakalı ile göz yaşını silip oturup uzun parmakları ile babasının yüzündeki gülümsemesini avuçlayıp aldı. Neden öldüğünü, çağırdığı Buharanın doktoru, Padişah Abdullah birden kalbinin durması ile öldü dedi ve tasdik etti. Sekiz kara at Abdullah’ı Buhara’ya götürdü. Kutsal dininin gereği Buhara’nın binlerce caminin karşısındaki minarelerinden binlerce imam Allah Tealadan Abdullah’ın günahlarını affetmesini diledi, şehri ezanlar doldurdu, herkes başına kaldırıp ezan okudu. İki günden sonra Abdullah’ın tabutu Hoca Nakşibendi’nin ünlü mezarının yerine koyuldu. Yanını da Buhara’da Muhammet dininin yeni koruyucusu Abdi Muhammet emir gelip oturdu. Söze başlayan yeni han

-Tavkel Semarkant’ı, Buhara’yı almaktan Allah’tan korkup vazgeçmiş değil. Bu gibi olayları o zaman ki tarihçiler düşünüp bulmuştu. Hanın Buhara’ya geçmesine sebep olan Kıyak ile Tuyak batırlardı. Semarkant şehrini ele geçirme toyunun bitmesi ile iki batır kendi adamları ile geri dönmüş. Başka kazak batırları dönmadan, ellerine dönüp çoluk çocuklarına dönmeleri doğruydu. Irkına gönlü olmayan canları cezalandırmaya Tavkel batırı gitmedi. Çünkü çoktular. Çok olan topraktan atılabilir mi en sonunda Semarkant’tan gitmeye karar verdi.

Taşkentte de Kazak atlı askerleri çok fazla bulunmuş değil. Bunların çoğunluğu göçebe rulardan olduğundan kışın eve yazda yaylaya çıkmak gerek olduğundan, çadırlarını tutup köylerine yettiği kadar astı. Tavkel hana şehrin kapısını açan Taşkent yerlileri arasında da artmaya başladı. Han vadesini bozup, yenilen şehre koyduğu vergiyi ağırlaştırdı.

Durumu beylerine böyle özetleyen han sonra uzunca bir düşünceye daldı,yanındaki beylerde ortamı bozmamak için düşünüyormuş gibi davranmaya başladılar.

Ancak vergiler olmadan savaşlar yapamayacağını anlayan Tavkel, böyle yapmaya mecbur kaldı. Tavkelin bu hareketine karşı grubu yöneten Abdullah'ın yakın akrabası Hazret sultan müftü karşı çıktı. Abdi Muminde Taşkent halkına vergilerden hepinizi muaf edeceğim diye yalan vaat vererek daha yeni yakınlaşmaya başlayan halkı daha da hoşnut kılmıştı. Tavkel düşünüp Türkistan'a dönmeyi doğru buldu. Kendi ordasına geldikten sonra Taşkent avletine ne olup bittiğini sadece uzaktan kontrol edip oturdu. Önemli olaylar olmadığı taktirde Taşkent'e gitmeme kararı aldı.

Altı ay geçmeden yatağında ölü yatan Abdı Mumin'ı Buharalılar balta ile öldürdü. Abdı Mumin Şaybani neslinden çıkan en sonuncu Buhara hanıydı. Bununla Buhara'daki Şeybani hanlığı da son buldu. Şimdi Buhara hanlığının altın tahtına Astrahandan kaçan hanların birinin tohumu olan Jarmuhammed oturdu.

Evet babasını öldüren hanları tarih yazmış değildi. Jonibeki öldüren Berdibek ile Batıy neslinin Altın Ordadaki hanlık deviri bitmişti. Ulukbeki öldüren Latif ile Aksak timur neslinin Semerkant'taki hanlığıda son buldu. İşte böyle bir durumda Buhara'daki Şaybani neslinin tekrar doğmasına sebep olmuştu.

Tavkel hanın da beklediği zaman buydu. Ona jembet jirau,meğer han toplantısında doğru söylemişti. Ama Tavkel böyle bir savaşı halka inandırmanın zor olacağını anladı. Halk kendi yerini korumada daha iyiydi. Ancak başka bir elin yerini almak için savaşması halkının pek işine gelmiyordu.Ancak düşmanbunu fırsat bilip daha da fazla güçlenmeye başladı. Bu durum Semerkant'ta bulunmuş eski bir Kıtapta da yazılmıştı. O yer asker gücünün taze kuyusuydu.

Bunu bilen de Tavkel han daha büyük bir hırs ile savaşa hazırlandı. Onluk kolundaki askerine kırgızdan çıkan zengin manaplar ile güney Kaşkarın hanı Abdfaşitin düşmanları da eklendi. Ama şimdi bunlara kimse şehrin kapısını açmayacaktı. Yerli halk ile askerler tüm yiyecek ve içeceği sakladı. Hepsi yüz bin asker olan ordusu ile Semerkant ve Buhara'ya geçti. Askerini çok zorlamıştı. Bir ara bu durumun askerini tertibatını bozulacağını düşündü.

Ama yine de Semerkant'ı ve Taşkenti aldı.Artık Buhara'yı kendi koruyacaktı. Yüz yüze açık meydana çıkmaya gücü yetmeyeceğini bilen Jarmuhammet han Buhara şehrinin eski kalesine girip karşı koymaya çalıştı.

Böyle birbirine karşı savaş yani gerilla savaşı yirmi beş güne uzadı. Böylece temmuzun ,ağustosun sıcak günleri gelip çattı. O yıl yaz Maveräünnehir’de çok sıcak geçti. Tepeden bakan güneş ile sıcak rüzgar zaten herşeyi daha da zor yaptı. En sonunda at kemikleri çoğaldı,atlar ölmeye başlamıştı. Onun üstüne askerlerin arasında hastalıklar ortaya çıkmaya başladı. Şimdi Kazak askerleri Buhara’yı almaktan çok kendilerinin elinde kalmış olan yerleri korumaya çalışıyorlardı. Bayağı Kıyakın söylediği yere gelmişti Tavkel han Buhara bölgesinde alabileceği toprakları alıp askere geri çekilin emri verdi. Kazak askeri Semerkanta gelip oturdu. Bu zamanda Hive’den kalabalık bir asker ile Jarmuhammet hanın kardeşi Bakımuhammet sultan gelip birde Türkistanlıları yenmesiyle Semarkant’taki savaş bir aya kadar uzadı. Gün geçtikçe Maveräünnehir yerinde yaz boyunca savaştan ve hepten yorulan kazak askeri çaresiz Semarkantı bırakıp Taşkent’e gelip yerleşti. Bu arada da ölenler de sayılmamıştı.

Tavkel hanın hali bayağı kötüydü. Askerlerin ağır yaralı olduğu duyulması ile bir top Aktorgın hanı da geldi. Zamanında güçlü, mert olan birlikleri şimdi onu yalnız bırakıp gitmişti. “O yalan dost geldiği gün açıkta hanından kalmıyor, altında bulut olsa karşısında olmuyor dediğinin” ne olduğunu Tavkel şimdi anladı. O zamanda gidip o kendisine kalan kazak batırları aklına geldi. Dediklerine de pişman oldu. Bu zaman da Buhara askeri Taşkenti koruyup aldı. Türkistanlılar en sonunda geri dönmeye mecbur kalmışlardı. Ancak Tavkel hanın yanında sadece en güvenilir dostları ile Aktorın kalmıştı.

Bu ne ? dedi o .

Düşman askeri bir durmuş kale yapıyor.

Buhara’nın kalabalık askerleri kaybettikleri tüm yerlerin kalanını da geri aldı. At üstündeki savaşı öğrenen kazakların düşmanları şimdi daha güçlüydü.Elbetteki bunları öğrenmek onlar için kolay olmamıştı. Zafer çığlıkları atan düşman askeri hanın sarayına yakınlaşmaya başladı. “Ne oldu? Ne oldu?” Dedi Tavkel han.

Tam bu sırada kapı gıcırdayıp açılarak çadıra bir batır geldi. Üstü toz topraktı,yüzü de kan ter içinde kalmıştı.

“Biz seni başımıza getirdiğimiz zamana işte geri geldik” dedi içeriye giren kişi.Bunu söyledi ancak dayanamayıp yere yıkılıp kaldı.

Yerde duran gencin yüzünü çevirdi Tavkel.Bu genç Kıyak batır.

Kıyak herşeye rağmen, “seni alıp gitmeye geldik hanım” dedi. “Hemen çabucak gitmen gerek...”

Tavkel ‘‘başka ele değme kendi başına yersin’’ diye Kıyak batırın eskiden söylediği söz geldi aklına. Sonra o da Kıyak batırın üstüne düşüp kaldı. Tam bu sırada Kıyak batırda en sonunda son nefesini verip dünyadan sonsuzluğa kahramanca göç etti.

Böylece bir gün,bir zamanda doğan iki batır aynı günde öldü. Sultan tohumundan çıkan Tavkel arkasında eşi ile sekiz çocuğunu bıraktı. İnan,Çin,Hint,Rus kaynaklarında Tavkel han diye bu aleme ismini bıraktı. Ancak han ile birlikte yaşayan Kıyak batır ise ‘‘elliden fazla seferde bulundu, ama bu dünyanın rahatını göremeden öldü’’ diye Kazak Türkleri ona türküler yakmaya başladı

Kazağın asıl uruğlarından çıkan batırlar ile Cengiz Han soyundan çıkan Tavkel hanın Kıyak ile Tuyaktı bin başi yaptığına içinden razı olmamıştı. Elbette şimdi bunlar Tuyakın söylediklerine karşı gelmeleri de mümkündür. Bunu anlayan Aktorgın erinin giyimlerii giymeye başladı. Atına tetiğ binen Tuyak evden bir genç batırın hızlıca çıkıp Tavkel’in Tenbilköğine çabucak binmesine hayret etti.

Tuyak batır ben sizinle birlikte geleceğim dedi genç batır.

Bu kim nerden çıktı bu batır? Soru soracak vakit değil deyip birleşmeye doğru yöneldi. Sonra yine Tuyak ile birlikte gelen Tavkel Hanın küçük eşi Aktorgın’ın olduğunu anladı. Tuyak ona dön evine git diyemedi. Kazakların kahraman kızlarının düşmana karşı yaptıkları savaş az değildi. Aktorgın’ın yanında olması sebebiyle Tuyakka hanın adına, sen şimdi askerlerin komutanısın diye tembihledi. Bunlar doğu kapısına ulaştıklarında en önce görenler, kaleyi güçlendirmeye çalışan ne istediğini bilemeyen şaşırıp kalmış Kazağın kalabalık askeri ile o kalenin her tarafında yanan kara bulutlar gibi dönüp gelen düşman askerleri oldu. Tavkel hanın ölmesi iki tarafa birden yetti. Aybarlı komutanından ayrılan kazak askeri nasıl ayrılrsa düşman tarafı da öyle oldu. Doğu tarafına komuta edecek kimsenin olmadığını anlayan Jarmuhammed ile Baqımmuhammed sultanların askerlerinin çoğunu güçlülerini o bölgeye gönderdi.

İşte onlar kara bulutlar gibi geliyor. Yeniden güç eklendiğini görünce Kazak düşmanlarının ödleri kopmuştu. Her taraftan safları bozmayın, kaçmaya kalkışmayın diye bağıran bin başların emirlerini hiç kimse dinlemiyordu. Savaş sırasında hanın ölmesi kötü bir inanıştı. Bundan sonra dünkü muhteşem Kazak gençleri şimdi kurt şapkası giymiş koyun gibiydi. Kale ile düşman arası bir km kadardı . Düşman şimdi tamamen bırakacaktı. O zaman da hepsi bitecekti. Kadın gibi kaçan batırları Kazak askerlerin bu gücüyle köşe bucak kovalayarak geçip gitti. şehir içi savaşı öğrenmemiş bilmeyen Kazak yiğitleri hiç değilse kendi başlarını vermediler. Düşmanla her zaman dışarıda düzlükte vuruşmak gereklidir.

Birden bire kale kapısından düşmana doğru bir atlı gitti. Altında Tavkelin Tenbilkögi, üstünde de Tavkelin silahları, başında miğferi.... Diğer taraf bir donup kaldı. Bu kim dediler. Bugün kendilerinin kara yere gömdükleri Tavkel dirilip mi geldi yoksa? Yoksa Han ile birlikte gelen Kıyak batırın kendisi mi ? Onu da bugün han ile birlikte toprağa vermedik mi? Söylesenize böyle olmadı mı? Bunların hepsinin kulaklarında Aktorgın ile Tuyak batırın ruhlarının sesleri yankılandı. Durum böyleyken dağılmış Kazak gençleri atlarını kamçılıyarak öne doğru nasıl çabucak çıktıklarını kendileri de anlamamıştı.

Yolun açık olsun, yolun açık olsun. Üysin Dulat Şakabay! Kara Hoca Kabanbay! Beket Kanlı Börübay! Her zaman ilk vuran düşman tehlikelidir. Komutanlarından ayrılmış askerlerden böyle bir hareket beklemeyen Buhara askerlerinin bazıları atlarının başını çevirdiler. Tavkel hanın kendiline özel ala mavi altın gibi parlayan miğferini gören, Buhara askeri han ölmemiş diye düşündü. Kendilerine karşı gelen düşmana karşı koyamadılar. Dirilip gelen Tavkel ile Kıyakın heybeti yendi. Sonra daha çok düşman görüldü. Bir kısmı mızraklarını bağırarak fırlattı. Çoğu yiğit cennetlik oldu, Kazak askerlerinin hiddetli yüzleri değişmemiş bu ifade çoktandır vardı. Güçlü, sakın bir çehre.ile Çokluktan çok erlik zamanmış kazak askerleri o kararlı yüz ifadeleri ile Buhara cephesinin ortasına kadar girdi. Hızları sona doğru biraz yavaşladı, sakın su gibi adaletli, suda yüzen kayık gibi yağ sineği gibi bölüp karşıya geçti. Ora bura derken gök mızraklar çarpıştı, birbirlerini tutup fırlatmalar tavşan gibi kaçışmalar savaş başlamıştı. Suratlar asıktı, işini bilen iyi yetişmiş erlerdi. Tuvak kendisinin eski dostlarından altı yiğitle kalabalık düşman içinde Aktorga'yı korudu. Savaş kızışmıştı. Düşmanlarının az olduğunu bilen Buhara askerleri Kazak gençlerini uzaklaştırmaya başladı. Bus ırada Esim! Esim batır yetişti diye bağırışmalar duyuldu.

O zaman bir yandan yönetiminde bulunan uzun boylu Esim görüldü. Onun durmaksızın koşuşturan sayısız askeri, bu şehrin Buhara askerlerini yenip meydana gelen Esim hanın askerleriydi. Kazak askerine taze güç eklendiğini gören Buhara askrleri çekilmeye başladı. Bu destanını söyleyen destancı ozan Bugar Bögenbay'a baktı:.

-İşte gördün mü? Yönetimi altındaki halkın dilini almayan Tavkel ne buldu? Ne kadar halkın kanını döktü. En sonunda kendisi de düşman elinde öldü. Tarihin adaleti böyledir.

-Evet han hanlığına bilmeden mi duruyor? Kendi halkının derdini gamını düşünüyor? dedi Bögenbay.

-Beni endişelendiren Jongarlar değil, Abılmambet ile Abılhayır'ın konuşmaları.

-Sen bu Abılmambet ile karşı karşıya gelemiyor musun? Zira mevcut durumu anlamıyoruz..

Congar askeri Türkistan'ı aldıktan sonra Orta cüzün hanı Abılmambet ordası üç boyun merkezi olan Teliköl'ün yanına göçmüş. Dbayanulu tarafından gelen Bögenbay ile ozan

Bugar, Arka'nın bazı yiğitleri birarada han ordasının yanında olmuş. Bu sefer Congarlar ile büyük bir savaşa girmemiş, ufak saldırılar ile sözlü görüşmeler yoluna gitmişti. Türlü türlü sözler doğru yanlış laflar dolaşmaktaydı. Tam bu günde Abilmembet'in şehrine ansızın soğuk bir haber gitmişti. Kalden Tserenin yiğit kardeşi Lolo Dorji, Kalden Tseren'in izni olmadan kendisinin beş bin kuvveti ile Sır derya kıyılarındaki Abilhayır hana tabii Karakalpak ile Tama Tabın uruğlarının köylerini dağıttı. Savaş sonrası ganimetleri malları alıp gitmişti.

Bir çok insanı kırıp işe yarayan kızları kadınları güzelleri silahlı gençleri Hivedeki köle-cariye pazarına satmaya götürdüğü haberi geldi. Abilmembet ulakların getirdiği bu haber üzerine hemen döndü. Yine bu haberciler Congarın ikiye bölündüğünü üç bininin talan ettikleri malları da alarak yaşadıkları İli topraklarına gittiklerini de haber verdiler.

Ancak Lolo Dorjin iki bin askeri ile sayısı bilinmeyen asiri alıp Hiveye doğru yola çıktı. Esirlerin içinde Tama eline seyahata gelen Abihayırın kardeşi Sakıpjamal'ın da olduğu haberi geldi.

Orda yanındaki batırlar, düşman karşısında telaşa düşmüştü. Palalarını keskinleştirip, mızraklarını sivrileştirip Hive pazarında sürülen Karakalpak, Kazak kardeşlerin kurtarıp Kalmuklara karşı savaşa hazırlanmıştı. O birliklerden biri Arka'dan beş yüz askerle birlikte gelen Bögenbay batırdı. Ama Abdülhay, Büyük Ordadan ayrılıp gitmesine razı değildi. Küçük cüz hanı Abdülmambet'in kardeşi Sakıtjamalın da hergün para için işe gittiğini duyunca içinden bölük bölük şeyler söyledi. Güçlü biriye adamlarını alıp kendisi gider demişti. Düşmanlar su serpilmiş gibi tez dağıtıldı. Abilhayırın bu sırada Yayık boyunda seferde gittiğini haber alan Bögenbay kızgınlığını gidermeye çalıştı. Abilhayır yetişememişti, Hiveye yakın olduklarını düşünen Bögenbay Hive Hanına gelip sefere çıkmasını diledi. Daha sonra Abilhayır beş yüzbin askerine ata binmeyi emretmiş.

Buna rağmen Bogenbay emrindeki az sayıda asker ile bir tepenin üstünde kendisinden çok sayıda olan düşmanın yolunu kapattı. Çok geçmeden uzaktan kaygılı bir ses duyuldu. Düşmanlar dinlemeye başladı. Bu ses başkaları da katılmış oldukça kalabalık bir grubun söylediği dertli bir ağıttı.

Kara dağın başından göç geliyordu, köçmenlerin arasından söylenen de bir ağıt duyuluyordu. Hüzünlü bir yürekten çıkmış acı bir safra gibiydi. Bütün halkın kaygısı söylenen ağıta sığmış insanın yüreğini parçalıyordu. Bu şarkı gözünde yaşı parlayan, elinden yurdundan ayrılmış kadınlar da katılıp söylendiğinde can dayanamaz. Yar derdiyle tasalanan yiğitlerin üstüne bir hüznün çöker, aydınlık dünya onlara kararır oldu. Yiğitler dişlerini sıkıp silahlarına sarıldılar.

Bunlar buldukları yer derin, up uzun uzak dağ arasında bir yerd. Göç yolu bu dağ arasından geçip önündeki alana çıkıyordu. Ondan sonra tarlalar başlıyor. Çok geçmeden bir uzaktan birkaç atlı göründü sonra birden çoğalmaya başladılar. Ortalığa zehir serpmeye başladılar. Kendisinin de içinde bulunduğu olay karşında hayretten üzüntüden Bögenbay can acısıyla acıyıp parmağını ısırđı.

Toplum öünde gümüş dokumalı nar renkli dokumalardan yapılmış kuşamı olan kara aygıra binmiş başında miğferi üzerinde gök demirden yapılmış silahları olduğu halde kara bıyığını kulağına kadar burmuştı. , Lolo Dorjidin kendisi de gelmek üzereydi. Dış görünüşünden kendisi temiz, sakın iyi niyetli göstermişti. Onun geldiği yolun sonunda ellerinde gök renkli mızrakları olan atları üstünde zulmeden yağmacı acımasız congarlar ve ellerine düşmüş esirler vardı. . Ortada uunca sıralanmış yorgun esirler. Saçları yolunmuş kızlar yalın ayak başı açık kadınlar perişan halde, kiminin bir ayakkabısı var kimin hiç yok, bazısı yalnız bazısı elinde kucağında çocuklarıyla geldiler. Bunların tam ortasında uzun kıl iplerle elbiseleri olan dünkü güler yüzlü güzel gençler. Elbiseleri yırtılmış vücutları yara bare içinde üstleri kan . Kulakları yolunmuş, göleri çıkmış haldeydi

... Bunun üstüne ekmek soran ağlayan genç bir delikanlının acı sesi, çığlık atan anasının sabırđ, yüreyemeyen hastalıklı yaralı canların haykırışları, onlara küfür eden congar noyanlarının haykırışları duman gibi tütse de gelip dağ arasına bir yere hepsini ite kalka doldurdu.

Kardeşten ayrılmak yaman imiş kara gözlerden akan yaşlar geldi. Ağlama sızlama arasından gökyüzüne doğru inceden yükselen yaralı kuş gibi üzgün kaygılı dolu bir şarkı söyleyip dalıp gitti.

Kıymetli halkım benim! Diye bir genç düşmana karşı hıçkırarak ağlamaya başladı.

-Sabır et yiğidim dedi Bögenbay dönmeden kıştırın. Şimdi onlar hepsini alacak.

Bu dağ arasını Bögenbay kendi seçmişti. Congar askeri burada zorlanacaktı. Toplar atıldığı sırada bir kadın yolun kenarına çıkmış sarmalamış olduğu çocuğunu emziriyordu Bunu gören dev yapılı kara Noyan kendilerine doğru gelip yaklaşan kadının, kucağındaki çocuğu birden mızrağının ucuna takarak gökyüzüne doğru kaldırıp yolun kenarına doğru fırlattı.

Kadının feryadı duyuldu. Çocuğu havaya kaldırıp öyle savurmuştu ki, çocuğun gövdesi uzaktaki sık çalılığın arasına düştü.

Noyan kendi yaptığı işe bakıp kahkaha ile güldü. Diğer Noyanlar da onun çocuğu o kadar uzağa atmasını alkışlayarak gülüştüler. Dağ arası gün boyunca diğerlerini aşığılayan böyle boş gülüşlerle yankılandı. Çocuğundan ayrıldığını yeni anlayan kadın

parçalanmış yüreği parça parça olmuştu, tam bu sıra noyanla karşı karşıya geldi. Bunu gören diğer esirler de dayanamayıp Congarlara kaşısı cesaretlendiler. Ama gruplar halinde bağlıydılar bir şey yapamıyorlardı. Buna karşı eli silahlı congarlar onları kamçıyla dövüyorlardı.. yere düşenler ise congarların güçlü keskin kılıçlarından nasibini alıyordu. Sabi çocukları mızrakların ucuna takıp havalara kaldırıyor bazıları ise cellatların iki eliyle birden vurduğu kılıç darbelerinden başları gövdelerinden ayrılıp yere düşüyordu. Dağ arası kan yatağına döndü.

Başında saçlarını bir top yapmış ama yine de saçı dağılmış genç bir kız birden Lolo Dorin yanına gitti. Bu soykırımı durdurun diye söylemiş olması mümkün noyana bir şey söylüyor. Noyan cevap vermeden ansızın üzengisine yapışan kıza baktı biraz tereddütten sonra kızın saçını tutatarak altına aldı. Ondan sonra kızın bağırmasına aldırmaz etmeden kanlı vücuduna baka kaldı.

Tam bu sırada: Ağabey bundan sonra ölmemiz daha iyi dedi Bögenbayın karşısında acıdan boğulan genç bir ses. Bögenbay biraz arkaya doğru döndü, karşısında bir delikanlı duruyordu. Onun gözüne bakan bembeyaz genci gördü. Atlarınıza binin dedi!

Bu genç delikanlı Nuanustanın tek çocuğu sonunda kahramanlığı ile bütün Kazak elinde Tanınmış Kereydi. O yaşlılarına doğru yöneldi. Biraz sonra: Atlanın diye bağırın Bögenbayın güçlü sesi duyuldu. Dağ arasında yankılanıp gitti.

-Yolun açık olsun, yolun açık olsun

-Bögenbay ! Bögenbay !!

Kör topal savaştan çıkmış Bögenbay atını durdurmadan kara topuzuyla Lolo Dorjine vurdu. O neler olup bittiğini anlamadan atının yelesine sarılılarak yavaşça oradan kaçmaya yöneldi.

Congarlar akıllarını toplayana kadar Kazak yiğitleri bir kısmını daha dağıttı. Congarların acımasızlığından korkan canları derdine düşen gençlerin her biri neredeyse on kişinin işini yapıyordu. Komutanları yaralı olanları beklemeden geriye kalan congarlar kaçmaya başladı. Fakat bir çoğu dağlar arasındaki dar geçitten çıkış yolu bulamayıp oradan kurtulamamıştı. Sadece iki yüze yakın kişi kaçıp kurtuldu.

Üçüncü Kalmuk soykırımı savaşı böyle sona erdi. Daha önce Lolo Dorjiye gidip dileğini söyleyen kız Abılhayırın kardeşi Sakıpjamal Bikenin kendisiymiş.

Savaş bittikten sonra Bögenbay gençleri ile Küçük cüz eline misafirliğe gitmiş. Bögenbayın batırlığına razı olan Abılhayır yine bu şekilde batırı kendi tarafında tutulmasını doğru bulup Sakıpjamalı Bögenbayın yanına koştu.

Bögenbay o yüzü ile bu tarafta kalmış. Ondan sonra o büyük cüz ile küçük cüzün ortasında kalan topraklarda yerleşip burda beş yıl kadar oturdu. Abilmembetke dargın Bögenbay hala da bu yerde kalır mı gider mi ne yapardı? Yakın zamanda Abılay sultandan biri gelmişti. Kazak elinin önünde ne işi var? Batır eline geri dönerse doğru olur, demişti Abılay. Ona ozan Bugar dileğini ekleyip göndermişti. Bu arada da Bögenbay onursuz değildi. Sayısız savaşa katılmıştı. Halkının sevgisini kazanmıştı. Yine de göbek bağının kesildiği, kirlerini yıkadığı topraklarını özlemişti. Biraz düşündükten sonra, sonunda yurduna geri dönmeye karar verdi. Böylece oraya buraya göçerim diye düşündü. Geceleyin Abıljayır handan haberci geldi. Şehre gelsin diye haber gelmişti.

Bögenbayın bugünkü coşkusu bundan idi. Han neden çağırmıştı i? Benim yurduma gitmek istediğimi birisi söylemiş gibi. Şimdi açık söylemek gerek....

O ne de olsa han ordasına gidecekti.

II

Orta cüz hanı Semeke Sariarkanın sınırı Nura nehrinin diğer tarafına doğru sıkıştığında Küçük cüzün hanı Abılhayır ordasını Irgız nehrinin yakasına getirip dikmişti. Bu sıralarda Kazak eli Congarlar ile mücadele ediyordu. Kah yeniyor kah yeniliyordu. Bu zaferlerden biri Abılhayır han ile Tayman batırın yönetimi ile Sarısu ile Bulantı nehrinin yakasında diğeri ise yine Abılhayır ile Bögenbay batırın yönetiminde Koşkarata ile Boralı nehirlerinin yukarı tarafında olmuştu. O savaşlardan sonra Abılhayır ile doğrudan Congar askeri ile savaşmayı bırakmıştı. Onun gönlü şimdi de başka savaşlara akmıştı.

Ama maalesef Abılhayır'ın göçüp gitmesi ile Kazak eli Congar saldırılarına karşı duramıyordu. Mücadele günden güne azaldı. Özellikle İli ve Karatal nehirlerinin boyunca Kabanbay ile Bayan batırların başlatmış olduğu halk ayaklanmalarında Congarları bir kaç kez yenmesine rağmen bu direniş gücü Congarları askeri açıdan yıkılacak güce ulaşamadı. Sadece baskıncıları durdurmak ve halkın moral gücünü yükseltecek savaşların ötesine gidemedi. Congarları bu şekilde yendikleri günlerde kendi varlıklarına göz koyan Çin Hanlarının varlığını dikkate almayan sadece mevcut hallerini kurtarma gayretinde kaldılar.

Bazen memleketlerinin geleceğini düşünen Kazak yurduna göz koyan tehlikeli komşularının bulunduğu bilen kimseler de vardı. Bunlardan biri Küçük Cüz'ün hanı Abılhayır idi. O şimdi batı tarafından ümitliydi. Ama hanın Irgız nehri civarına göçmesi Kazak

ile Karakalpak ülkesini ‘korumanıza alınız’ diye yazmış olduğu mektubu Peterburg’a ulaştığında Rus yöneticileri bu isteğe şaşırmadı. Congalar ile mücadele eden Kazak ülkesinin kendilerinden böyle bir taleplerinin olacağını onlar da eskiden beri biliyordu. O yüzden Kazak ülkesinin gerçek durumunu öğrenmek için Rusya özel elçi göndermeyi uygun gördü. Rusya yöneticileri komşularına kendisi gibi medeniyeti, geleneği, dili yakın kişilerden elçi göndermeyi prensip edinmişti. Bu sefer de aynı düşünceden hareketle elçi olarak Tatar müftüsü Maksut Yunus’u görevlendirdiler.

Küçük Cüzün hanı bu hoca ile bin yedi yüz yirmi altı yılında Karakalpak topraklarında görüştü. Bu görüşmeden sonra Abilkayr ‘İdil Kalmukları gibi bizi de korumanıza alın’ diye çara mektup yazdı. Koybagar Köbek oğlunun başkanlığında elçiler de gönderdiler. Bu elçilere ‘ne yapın edin çardan, Başkurt toprakları ile Yayık nehrinin ortasında geçerek Rusya şehirlerine ticaret yapmaya izin almaya çalışın’ diye emir vermişti. Fakat, doğu tarafında hala daha muhkem bir kale yoktu. kale olmadığı için Rusya devleti Kazak ülkesini kendi korumasına aldığında Congarlar ile önceki ilişkilerin bozulabileceğini dikkate alıp cevabını muhtelif sözlerle geçiştirdi. Rusya korumasına giren İdil Kalmukları ile Başkurt ülkelerinin deyim yerindeyse ‘bıyığını balta kesmeyen’ hale geldiklerini gören Abilhayır, Rusyaya korumanıza alınız diye tekrar tekrar mektuplar yazıp elçiler gönderdi. En sonunda Kazak ülkesinin kendisine bağlılığından faydalanacağını düşünen I. Petro’dan sonra tahta geçen Anna İonnaya, Abilhayır hanın bin yedi yüz otuz birinci yılı martın sekizinci günü korunma isteğini talep eden mektuba cevaben bildiren kağıda cevap olarak onları kendi gözetimlerine aldığı bin yediyüz otuz birinci yılı ekim ayının beşi günü bildirdi. Ayrıca bin yediyüz otuz birinci şubat on dokuzuncu günü de kanun çıkardı. Bu kanunu bin yediyüz otuz birinci yılı ekim ayının beşinci günü Irgız’daki Abilhayır’ın merkezindeki dış işleri ilişkileri çevirmeni Murza Tevkelen getirip verdi. Rusya İmparatorluğunun Küçük cüzü kendi egemenliğine aldığı duyan Büyük cüzün adına Kodar Bey, Töle Bey, Satay Batır Bulak batırın da imza attığı ‘bizi de egemenliğinizde alın’ diye Anna İonnovaya yazılmış dilekçeyi Petersburg’a Kangeldi batır getirmişti. Böylece Kazak ülkesiyle Rusya İmparatorluğu arasında yeni bir dönem başlamış oldu..

Bununla birlikte Abilhayır verilen bu karardan sonra da Kazak ülkesiyle Rusya İmparatorluğunun ilişkileri hemen düzelmedi. Başkurt ile İdil Kalmuklarının saldırıları durmadı. Hanın Rusya’ya arkasını dayaması Kazakların diğer beyleri, özellikle Abilhayır karşıtlarının onun bu siyasetine karşı çıkıp ona müsaade etmediler. Bunlardan biri de Abilhayır’a ‘kamçısının bileyenlerden’ biri de Barak sultandı.

Yukarıdaki durum ortaya çıktığında Rus hükümdarı maliyeti milyonlarca paraya da çıksa her halukarda Kazak ülkesini Rusya'ya kanunen bağlılığının yolunu bul diye emir veren Tevkelev yeniden Ablhayır'ın yönetim merkezine atandı. Bu haberi casuslar Küçük Cüz hanın ordasına hemen yetiştirdi. O gün Abilhayır, Tevkev ile buluşmaya çalıştı. En önce kendine bağlı batırlar ile kendisine karşı çıkan tarafların düşüncelerini öğrenmek için Barağ'a, Bögenbay'a, Tayman'a bir grup ihtiyar heyetini gönderdi. Bögenbay'dan başkaları haber aldıktan sonra çok geçikmeden han ordasına gittiler. Bögenbay ile Tayman kendilerine bağlı güçlerle geldi. En son Barak sultan silahlı güçleriyle ile han ordasına geldi. Yine neden olduğu belirsiz kendisinin eski düşmanı kanlı meydanda savaştan Kalden Tserenin elçisi Tseren Dorjin erken gelmişti.

Bu bin yedi yüz otuz dördüncü yıldır.. Abilhayır ordası o günkü yerleşim yeri Kırgız nehrinin kıyılarındaydı. Şimdi han ordasında birkaç adam oturuyor. Karşısında Bögenbay onun karşı önünde Şekti uruğunun ünlü batırı Tayman. Bunlardan yukarı tarafta Abilhayırın sağ tarafında Naymanın sultanı Barak... Halk onun kahramanlıklarından Kökjal Barak diye adlandırmıştı. Hanın sol tarafında Bogenbay'dan yukarı tarafında geceden gelmiş olan Congar hanı Kalden Tserenin elçisi ulunuyordu.

Bögenbayın gözü sürekli Taymanın üzerinde geziyordu geçmiş bir olay aklına geldi. O zaman bu ikisi de genç delikanlıydı. O zamanlar Kanjıgalı uruğundan Karaötkel ile Kereku'nun Ereyemen dağı, Korjinköl, Akköl, Koyandı Koytaş diye bilinen yerlerde bulunuyorlardı buralar yaylaları olmuştu. Ancak, Şekti uruğu Ak Yayık'a yerleşmiş, Kem nehrinin boyunda göçüp gitmişti. Yazları kuru sıcak, kışları çok soğuk olduğu yıllarda iki el birden Sır deryanın kamışlık tarafına doğru yaklaşmışlardı. Böylelikle Kanjıgalı Şekti boyları Sırderya tarafında bir araya gelmişler yıl boyu büyük bir eğlenceler yapılmıştı.. Kongrat uruğundan çıkmış ünlü zengin tüccar Kisan tek oğlunun sünnetini yapmıştı. Bu toya Arka'dan gelen Bögenbay ile Şektinin genç arslanı Tayman'ın suratları asık duruyordu. İki yiğit yüz yüze bir tek o zaman oturmuşlardı. Memleketin üzerine gün doğarken aralarındaki kavgayı unutmışlardı.

Günün yanıcı sığına aldırış etmeyen birbirine yakın kurulmuş han ordasının ak boz keçeden yapılmış ak üylerin çadırların kapısı kapalıydı.. On iki çadırın bulunduğu taraftaki ak üylerin kapıları önünde kınısız kılıçlarını elleriyle kavramış nöbet tutan iki bekçi ile fiçı içindeki kımızı karıştırarak oturan Hanın on sekiz yaşındaki tek oğlu Eralı'dan başka hiçkimse yoktu. Han oğlunun yanındaki muhafızlara güvendiğinden misafirlerle rahat rahat sohbet ediyordu.

Ucu kulağına kadar uzanan bıyıklarının ucunu parmaklarıyla sıvazlayan Barak sultan, -Evet Abilhayır han! dedi. Uzaklara atlar koşturup bizi niye davet ettiğini hissediyorum herhalde dedi. Çariçe, eğer bizim topraklara tekrar Tevipkelidi'yi gönderirse bundan üç yıl önce onun koruması altına girdim dediğin sözünün geçersiz kalacağı belli olacak.. O Abilhayıra yan yan baktı. Kazak yerinde Tevkelevi 'Tevipkel' diye adlandırdıktan sonra onun konuşulanların tamamını hatırladı.

Tam tahmin ettiği gibi. Mırzanın tekrar göndermesine bakılırsa bir benim sözümün Çariçe nezdinde itibarının olmadığı görülüyor. Fakat, Abilhayır sol tarafında oturan Tseren Dorjine gözünü dikti de dinlemeye başladı.

-Evet, söyle ne âmâsı var?

Abilhayırın yüz ifdesi değişmedi. Söyleyeceğim dediği sözüne, yapacağım dediği işine niye karışmadın, Orada yabancı biri gibi sessizce oturdun niye söyleyiver. Kalden Tserenin elçisi, Tseren Dorji benim yakınımıdır.

Abilhayır Kalden Tserenin elçisinin yakınındkine olmasına dikkatlice baktı. Congar eşkiyasının kendisine de dostuna da kim kefil...

Alaycı bir üslupla Abilhayır! Tseren Dorji sadece yakınım değil güvenilir adamım...

Han onun sözünü tamam dercesine başını eğdi. Evet, eşkiyanın Ordasında da sıkıntıların olduğunu biliyormuş. Bunlar, birbirine kıyamaz, eski ataları Cengizhanın nesliydi.

Congarlar vahşi geleceklerinin kontayşısı, kendi babasından olan kardeşi Şuno Daboyı, Kalde Tserenin nasıl halk arasında yok etmesi ile başlamış. Rüzgar olmazsa otun başının kımıldamayacağı bellidir. Özellikle bu evde oturan Bögenbay batıra Shuno Dabonun ölümünün Kalden Tseren'den olması ay gibi açıktı. Dünyada sır kalan hiçbirşey yoktur. Hepsi de duyulur. Özellikle düşman ordasında olup biten olaylar düşmanına tez ulaşır. Bu sebeple han tahtının da bir kulağı var derler. O altını. Congar ordasının güçlülere ikiye böldüklerini Abilhayır da işitmişti. Önceden olacakları tahmin eden tecrübeli Siban Raptan ile onun çocuğu Kadlen Tseren askerlerini yedi gruba ayırmışlardı. En önce Kazak ülkesinin alınması gerekli olsa da ancak Congar noyanlarının bir kısmı yüzünü İrtiş'den aşağı tarafına çevirip Sibiryayı almaya karar vermişti.

Bu grup bu jongar hanlığının temelini atan Çoras boyundan çıkmış Dayan hanın nesli genç noyanlardı. Onların içinde deminden beri bir çift söz söylemeden oturan Siban Raptanın ortanca oğlu Tseren Dorji de var. Sibirya'da kalmış ecdadının mezarları, onların 'senin ata yurdun burası bizim yattığımız yer' gibi sözleri şeklinde seslenmiş gibi geldi.

Sibiryayı almak gerektiğini genç noyanların aklına kimlerin koyduğunu Abilhayır da, Kalden Tseren'den az bilmiyordu. Bu sıralar Rus askerinin öncelikli hedefi, gemileri Mançurya

sınırına getirmektir. Muhitinde yüzmeye başlamıştı. İşte bundan dolayı Çin yöneticileri congar askerlerinin Sibiryaya'ya yönelmesini istemişti. Bu aslanın kendisinin çelik gibi keskin dişleriyle Tınık muhitine kadar uzanması Çariçe'nin hayalindeki orduydur.

Çin'in ev sahibi olması için toprakların bir ucunun Çin'de olması gerekiyordu.. Onlar Sibiryaya bölgesini de alıp kaleler inşa ettiler. Şimdilik bu yeri Congarların ordusu yer edinmiş, şimdilik kalsın ancak zamanı geldiğinde onu batıya sürgün eder bütün yerleri kendimiz alalım diye düşünmüşlerdir.

Ancak Kalden Tseren'in yardımı çok değildi, Rus topraklarını almadan geçemeyeceğini anlamıştı. Sibiryayı alalım diye düşünmek, bir araya gelemeyen Kazak ülkesinin geniş topraklarını ansızın korumasına alması karşılığında Congar memleketinin kurulması yerine saymıştı. Öyle bir memleket kurabilmek için Kazak elinin yarısını alıp, diğer yarısını da başka elleri almak için faydalacaktı. Bütün alemleri titreten sakallı büyük babası da tam böyle yapmıştı

Ama Kalden Tserenin içinden Çoras uruğundan çıkan genç noyanlara güvenmek istemedi. Onlar şimdi kendilerine birlik aramaya başlamıştı. Bu gibi irer ikişer gruplar Kazak beylerinin arasından çıkmaya başladı. Onlardan biri Baraktı. O yakınlarda kendisinin küçük kızı bu Tseren Dorjine vermişti. Bunu da Abilhayır biliyormuş. Yine o Kazak ülkesinde uzun zamandır bulunan ve yararlanan Tseren Dorji'nin gönderdiği haberle Orta cüzün bazı hanlarının kendisine karşı kışkırttığını da biliyordu. Ancak gücünü Congar noyanlarına vererek Kazak beylerinin Sibiryaya şehirlerine de sefere çıkmanın Kazak ülkesi için tehlikeli olduğunu anlayan Abilhayır şimdilik ikisinden de sırrını saklama kararı aldı. Çünkü Barak ile Tseren Dorjinin yandaşları Kazak yurdunun Rusyanın egemenliğine girmesine karşı kurulan birlikti.

-İyi dedi bıyığımı bükerek Abilhayır, Bir Kazak ata sözü var 'Sırrını söyleme dostuna dostununda dostu vardır' derler. Aslında doğrusunu söylemek gerekirse benim söylemiş olduğum sırrı Barak sultan kendi dostu Tseren Dorji beye de söylemez

Barak sultan kendi kendine düşündü. Birden bire 'o ne zamandan beri beni kendisine dost saymaya başlamış ? 'diye Abilhayır'dan soracak gibi oldu ama sabredip sakinleşti.

-Tamam dedi sonra aşağı doğru sarkan elbisesini kaldırarak. Tevipkelin gelmekte olduğunu işittik. O neden geliyor? Hangimize bulaşacak? Bana mı Abilay sultana mı Abilmembet hana mı hangimize ? Yoksa Or şehri mi kurmak istiyor?...

-Mümkündür.... Or şehri hepimize birden kazılmış hendeğe dönmesin de ne yapsın... Abilhayır hanın Rus devletinin egemenliği altına girmesi ile birlikte çarlık hükümeti kendisinin önüne koyduğu iki önemli mesele vardı.. Biri Küçük Cüz ülkesine İdil ile Yayık

nehirlerinin arasında yer vermektir. İkincisi Or nehrinin Yayıkla birleştiği yerde Or şehrini yapmak. Abilhayırın bu düşüncesinin sebebi egemenliği altındaki Rus kalesi ile kendisinin gücünü artırmaktır. Kaleyi askeri güç olarak diğer hanlara karşı kullanıp gücünü pekiştirmekti. Bütün Kazak ülkesini kendisinin yönetme isteği. Ama bu iki dileğinin ikisi de yerine getirilmedi. Aslında sadece iki tarafın ortaklaşa bir kağıda imza atmasıyla her şey bitmişti. Sadece bin yediyüz otuz dördüncü yılı Kazak topraklarının batı tarafını yöneten Orenburg yönetimi kurulduğundan beri Or nehrinin aşağı tarafında şehir kurulma meselesi yeniden gündeme gelmişti. Yoksa Barak sultan Or şehrini kurmaya mı geliyor? mümkün olabilir mi? demesi bundandı. Bu sorunun cevabı endişe veriyordu.

- Aslında ,Tevipkel'in ona gösterdiği saygı, dışarıdan açıkça görünecek tarzda idi.

-Elbette Rusya gibi dost elin elçisi değil, düşman ülkenin elçisine de hürmet edip baş köşeye oturturuz deyip Han Tseren Dorjin'e doğru baktı.

-Neyse, gelmekte olan misafirin ecdadının dinini unutmuş değil misin ?

-Senin de misafirin henüz gelmemiş herhade dedi Abilhayır, Tseren Dorji'nin Budist olduğunu hatırlayıp, sonra yeğeninün sünnetini tertipleyip bizi de eğlenceye çağırırsın. Barak sultan ? dedi. Barak sap sarı oldu. O şimdi içindeki kızgınlığını dışarı vurdu.

-Çariçe, Tevipkel gibi sana göndermiş olduğu hediyeyi, senin de Tevipeke göstermiş olduğun saltanat hürmetin de acayıptı dedi. Ama ondan ne çıktı? Kazak ülkesinde ortaya çıkan kara bulut... Dört tarafından saldırı ızdırıplar eziyetler ? Rus devleti egemenliği altına diyerek İdil boyunun çevresini Kalmuk çapulcularına oturma izni vermedi mi? Önceki durumdan da ileri. Onlara yasak koyan Çariçe yok. Ancak Or kalesi sadece senin bizim ile savaşman için gerekli. Tabii ki onun için gerek! Barak ne diyeceğini bilmeden kaldı. Hanın söylediklerinin hepsi gerçektir. Kazak ülkesinin Rus devletini egemenliğinde olması gibi karışık işleri yürüten Tevkelev, bundan bir yıl önce yine dış işlerine yolladığı mektupta, Kırgız - Kaysak halkı ile Kalmuk ve Başkurt birbirine benzer duyguları düşüktür. Hepsinin de yeni fikirleri ve derin düşünceleri yoktur demişti. Eğer her hangi biri Rusya'ya karşı isyan edecek olursa, diğer ikisini birbirine karşı kullanmak gerekli. Bu gibi durumlarda biz kusurlu değiliz. Bizim utancımız namusumuz her zaman temizdir. Rusya devleti bu ülkelere karşı kendisi işgal siyasetinin bütün yöntemlerini kullanmasını bildi. O atalarım zamanından beri gelen eski yöntemi yani bir memleketi başka bir memlekete kışkırtarak onları bölüp ele almayı bilmiştir. Bu yöntemi çokça kullanmıştır. Demek ki sömürü siyaseti böyledir. Bu gibi yöntemler sonucunda bu halklar istikballerini sağlamak için egemenliklerini Rusyaya vermişlerdi. Diğer yolların tamamı özellikle Congar hanlığı ile birleşme yolları Kazak ülkesini hepten yok etmeye götürmüştür.

-Kendimizi yönetme hakkı elimizden alındıktan sonra bizi Rusya yönetir? Congarlar mı yönetir? Bu hiç etmezdi, dedi. Barak sultan yeniden sordu. Kontayşı fethedip aldığı ülkelerin insanlarını öldürerek yok etmişti. Onlar sadece ölüleri yönetmek istiyorlardı.

-Peki Ruslar? Bugüne kadar bizim topraklarımızasadece rus tüccarlarının kervanları gelmiştir. Sonunda askelerinin de gelmesi mümkün değil mi?

-Onu zamanınla görürüz. Abilhayır yine Tseren Dorjine baktı. 'Korkak kurt yerine aslana yem olmak yeğdir' diye ata sözü var. Şimdilik o aslanın bizi neden korkutmuyor? Ona yaptığımız düşmanlık az mı? -Hangi düşmanlığımızı söylüyorsun?

-Kazak ülkesinden Taşkent, Hive, Buharaya doğru giden Rusyanın hangi kervanını sağ salim bıraktık? Şimdi karşısına geçip Rus Çarına nasıl bizi koru diyebiliriz. Abihayır hanın bu söylediği gerçektir. Bin yediyüz otuz ikinci yılında albay Garber'in yönetiminde yüze yakın kervan korucusu muhafızını olduğu Çar'ın Hive ile Buharaya giden ticaret kervanı Astrahan'da durmuştu. Burada, Rus tüccarlardan sadece Garber'in kendisi ile birkaç kişi sağ salim kurtulmuştu. Geçen yıl başkan Miller önderliğinde Orenburg'dan Taşkent'e gitmekte olan benzeri bir Rus kervanı saldırıya uğradı. Buna benzer durumlar İrtis, Esil boylarında da sık sık tekrarlandı. Abilhayır bunları Barakın yüzüne bilerek söylüyordu.

-Rus kervanlarını geçersen elimize barış ile sevinç gelir mi diyorsun. Abilhayır han. Barak sözü şimdi anlamaya başladı. Bu boş şeydi. Aslında söylenecek çok şey var da neyse dedi.

-Söyle ! Söyle !dedi Abilhayır alaycı bir ifadeyle. Söyleyeceğini söyleyip duruyorsun zaten, sana ha benim şehrim he boş yer fark eder mi?

-O zaman dinle ! dedi Böbürlenerek giden Barak. Abilhayır han sen elimize barış değil ayrımcılık getirmiyor musun ? Ben ayrımcılık getirmiyorum. Kazak ülkesi ve halkı Congar askerlerinin talan ettiği bir yere dönmemiş miydi?

Barakın birden dudakları gerilip, gözleri irileşti. -Abilhayır han sen kendi kanımı değil de güya halkının kanını düşünüyor gibisin. Barak, Abilhayırın yemeğinden yemek ister gibi yutkunup kaldı. Tseren Dorji de çizmesinin kenarında duran bıçağını eline aldı.

-Hadi söyle, söyle gerçeği?

-Barak sultanın hareketi Abilhayır hanın yüz ifadesini değiştirmemişti. O sararmış halde oturdu. Sadece kapı önünde taş heykel gibi kımıldamadan duran iki bekçiye gözünü çevirip dikkatle baktı, ikisi birden ellerindeki okları Barak ile Tseren Dorjiye doğru çevirmiş haldeydi.

-Hayır, Abilhayır han dedi Barak sultan sinirden yüzü kızarmış olmasına aldırış etmeden. Sen, Or kalesini Rus devletine vermemizi söyleyerek sadece kendi başını kurtarmak için konuşuyorsun. -Benim yerimde sen olsan ne yapardın Barak sultan ?

-Yılan ile kedi gibi Ak Orda'nın içini bir soğuk ayaz bilir. Acılı Barak daha konuşacak gibi oldu deminden beri kapalı ağzını açmayan Bögenbay batır, kaya üstüne tünemiş kartal gibi bağırmaya etmeye başladı.

-Ey Abilhayır han ! Ey Barak sultan! dedi elini yukarı kaldırarak han ile sultan kendi aranızdaki tartışmaya biz halkı niye çağırdınız? Onusöyler misiniz ?

-Evet, onu işittik dedi Tayman batır da söylenerek.

-Evet, evet söyle! Söyle dedi Abilhayır kendi ayıbını kabul edercesine. Bögenbay'ın halkın arasında nasıl kadirli olduğunu hatırlayarak.. O yiğidin söylediği sözüne halk dinleyerek saygı gösterdi.

Bogenbay at üstüne çabuk binen bir yiğit idi. Bundan on beş yıl önce kendisi Ürgeniş tarafına sefere çıktığında Congarın askeri bir kadın ile öldürmüştü. Ondan beri Bögenbay eyerin üstünden inmiş değildi. Ülkesinin kötü düşmanları ile sayısızca savaşmıştı. Hep yenmişti. Bu günde ünü altı bölgeye ün salmıştı. Bögenbay destana döndü. Halkının bu değerli hürmeti ile kendisinin kendisinin yiğitliği sayesinde o Congar saldırıları zamanında Kazak ülkesinin düşmanlarına karşı baş kaldıran biri olmuştu. Nasıl han olsun sultan olsun Bögenbay ile akıl almadan meydana çıkamayacak durumu gelmişti.

Evet, söyle, Bogenbay batır! — dedi Barak sultan da.

Söyle deseniz söyleyelim dedi Bögenbay içine doğan bir his ile biz han değiliz halkı yöneten. Ancak halkının kanı döküldüğü yerde yalnız sadece hanlar konuşmazdı. Bana sorarsanız Rus kaleleri, yakınlarında yaşayan halk için tehlikeli olduğu gerçektir. O yüzden ve Congar soyundan sıkıntıya giren bir çok köy Rus sınırına göçmedi mi? Tabii o dönemlerde kara halkın başında bir lider de yoktu. Buna rağmen halk huzuru Seyhun nehri boyunca topraklarda aradı. Rus ileri gelenleri bu işleri seyretmekle kaldı. O bu sırada Barağ'a baktı. Yurt işte senin yakınlarından uzak bir yerde, dumanı tütüyor, malını besliyor, yemeğini yemek istiyordu.

Tam bu sırada Ak ordanın kapısı açılıp eve bütün Küçük cüzde çıkmış tanınmış Abilhayır'ın küçük hanımı Nurbike girdi. Orta boylu, kızıl, berrak gözleri ile insanın yüreğini susatan hali vardı. Başına altın şapkasını giymişti. Üstündeki altın kemerin sığıdığı kemeriyle şekillenmiş elbisesi farklıydı. Yere sağlam basan her adımında güçlü bedeni ile farklı görünüyordu. Erkeklerin gözü birden ona dönmüştü. Ağır acılı sözler boz evin huzurunu kaçırmıştı. .

-Beyler, misafirhaneye gidip yemek yiyiniz dedi . O berrak sakın bakışlarıyla oradakilere bakarak. Yumuşak ses tonuyla.

Nurbike'nin döneminde çok ilginç bir sır ortaya çıkmıştı. Barak'ın yüzü birden sararıp soldu sanki birinin üfleyip söndürdüğü mum gibiydi. Şimdi o gözünü oturan iki batıra dikti. Bögenbay ile Tayman batırın yüzleri de kıp kırmızı kızarıp gitti. Nurbike'nin bu güzel gecede gördüğü tatlı rüyası aklına gelmiş gibi sonunda hatırladı.. Şimdi o kapanan gözlerinden muhabbet dolu gün olacak gibi etrafa güzel bir sıcaklık saçtı. Güzel kumanın içeri girdiğine dikkat etmeyen Barak'a tekrar döndü.

-Sultanım tadına bakınız diye bekliyorum ya dedi naz yaparak.

-Buyurduğun tatlı olsa tadına bakarız dedi Barak, yaşı otuz beşe gelse de hala daha genç kız gibi döz kırkıp gitti. Öncelikle bu han zamanındaki düşmanınızın akılına kanıp almaya izin veriniz.

Bütün altı alaşı güzelliğine Barakın dikkatine Nurbike hanım şaşırıp kaldı: Akla düşerseniz o zaman içeceğinizi hepten kaldırınız diye muzur bir gülümseyişle dönüp çıkıp gitti. Nazlı kumanın söylediğini ikiletmeyen Abilhayır:

-‘Aştan, yemekten büyük değiliz’ dedi yürüyün yemek yemeye gidelim.

-Evet öyle yapalım dedi batırlar bu söze katılarak.

Abilhayır yerinden kalktı. Barak sultan da çaresiz misafir evine doğru yöneldi. Hanla hayatını paylaşıp yaşayan bu kadının nasıl bir kıymeti varmış? İçinden deneyip görelim dedi.

-Nurbike hanımın sadece güzelliği değil, hana hürmet eden davranışları da çoktu. Bu ‘aktaban şuburı’ olarak anılan Kazak soykırımını öncesinde bir düğünde Nögenbay ile Tayman batırların çok dikkat çekmesine de bu Nurbike sebep olmuştu. O düğün sahibi Koysan kızı gördüğü anda aşık olmuştu. O gün iki batır da bu güzel kızı birbirinden kıskanıp kendi duygularını açığa vurmuşlardı. Şımarık bu zengin kızı şımarıklığı ile iki gencin de duygulrıyla oynayarak onlarla dalga geçip, ben, ikinizden de hoşlanıyorum ancak, kimin hüneri fazlaysa ben onu isterim dedi.

Kızın bu sözünü duyan bu iki yiğit hemen aşık atışmasına girdiler, ama atışmada da güreşte de yerden para almaya hak kazanamadılar. Bir birini yenemeyen gençler tekrar kızın yanına geldiler, Nurbike yine ikisiyle dalga geçip güldü. Birinizi yenemeyişiniz sizin sorununuz. Ama şimdi geç kaldınız dedi kahkahalar atarak. Sonra kendisinin sadece Küçük cüzün hanı Abilhayır ile evli olduğunu duyurdu.

Mücadele edip kavga ettiklerine pişman olan iki batırın çok üzölmüşlerdi. İkisinin arasındaki bu hal şimdi kötü duruma döndü. Bugünlerde Congar saldırıları başladı. Memleketin başına gelen bu tehlike iki batırın arasındaki durumu unutturdu. Düşmanlarına bir meydanda sırsırta durup karşılık verip kahramanlık gösterdikleri için ikisine de halk dışarıdan

saygı göstermekteydi.. Halkın bu saygı gösterdiği iki batır en sonunda Abilhayır hanın sağ kolu ile sol kolu haline gemişler.

Ancak Nurbike'nin güzelliğine sahip olan Abilhayır dünyadaki bütün dileklerini elde etmiş gibiydi. Yalnız, yanındaki çok sevdiği sevgili kumasından çocuğu olmadı. Ama han ona hiçbir şey demedi. İnce düşünceli kuma kendisinin nazik halleriyle hanın gönlünü almayı başardı. Abilhayır evinden gece çıktığında kırmızı yerine ayran içer gibi Nurbikeyi aldı. Dudağını genç kumasından başkasını öpmediğini gözleri ile gören hanın diğer kadınları Nurbikeyi karalayıp onun arkasından konuşmaya başladılar. Ama han yine de küçü kumasının kendisine olan aşkına sınır koymadı. Nurbike hakkında konuşulan sözlerin artması ile bir sene Abilhayır çaresiz genç karısını alıp Türkistan'daki Hoca Ahmet Yesevi türbesine gitmiş. Türbenin içini dolaşırken bir kapalı kapının önüne geldiğinde içeriden hoş olmayan sesler duydu. Hoca Ahmet Yesevi türbesinde bu daha kaç kere daha olmuştu. Abilhayır, bu kapı bozulmaya başlamış herhalde diy düşündü. Kapının diğer tarafından gelen sesler saray duvarından düşmüş kerpiçlerin yerine kara karganın yuva yaptığı anlaşılıyordu. Ama evliya türbesinin içinde gelen se ne idi? Nurbike yanındaki kişiye: Bu neyin sesi? diye sordu. Birden Abilhayır'ın aklına geldi. Bu dozak yani cehennem kuşlarının sesi dedi o sakince. Eğer bu saraya giren kadın hayatında kocasının gözüne kaç kere ot koysa kuş gelip başı gözünü didiklemeye başlıyor. Han eşine dikkatlice bakıp. Girecek misin? Nurbike sapsırı olup gitti fakat, kendisini çabuk toparladı. Eğer gökteki Allah Teala yerdeki benim işlediğim günahlarımı saymış olsa nasıl cezalandırayım derse de kendi elinde dedi. Tavkel girsem diye düşündü içinden. Sonra kocasının yüzüne bakıp. Benim günahsız olduğumu bilmiyor muydunuz hanım? O zaman açın kapıyı. Hepsini kendi gözünüzle görün gönlünüz olsun... Sevincinden Abilhayır kapıyı açtırmadı. Günahı olsa girmeye korkardı doğruymuş demek dedi. Genç kumasını çok seven han kendi kendi kandırıp kadınının günahsız olduğuna inanmak istemişti. Fakat, bugün Nurbike'nin Barağa olan ilgisini han biraz anlamış gibiydi. Yine de sır vermedi.

Genç kızlığından beri kendisine değer vermeyen erkeği ilk kez görmüştü. Nurbike boz evde sinirli halde dururken han misafirleri ile içeri girdi. Nurbike yavaşça selam verdi. Bunlar genç tayın iyice pişmiş lezzetli etini yeyip, baldan tatlı sarı kımızı içerek rahatlayıp it koşturup, kuş uçurma hakkında konuştular. Epey zaman geçti. Ondan sonra tekrar han sarayına geldi. Sadece han ordasından kapısını açtığı zaman Barak sultan misafir odasında çakısını unuttuğunu anlayıp tekrar geri döndü ama çok zaman geçmeden geldi. Başka adamlar bundan hiçbirşey anlamamıştı. Abilhayır düşmanı Barak'ın sesini gülmesinden onu unttığını anladı. Han yerine oturduktan sonra kısık bir sesle konuşmaya başladı.

Rusya'nın korumasına girelim dememle hepsi benim karşımda düşman olarak çoğaldı dedi. Hangi toplum olursa olsun başka halkların egemenliğine girmesi zordur. Ama bizim durumumuzda başka çıkar yol yok. Congarı yensen diğer tarafta Çin var. Çin'e bağlandığında dilinden de dininden de ayrılırsın diye bir söz var. O, birden yüksek sesle konuşmaya başladı. Hayır deseniz de Rusyay'a bağlanma bizim için tek yol! Günlerce sessiz oturan Tseren Dorjim birden atıldı. İri gösterişli vücudunun tersine cılız bir itin sesi gibi ince bir sesle. Ağzından köpükler saçarak konuşup durdu..

Sultan han, Kazak yurdunun Rusya'ya bağlanmaktan başka çaresi yok demen boş söz dedi o altında oturduğu mindere bakarak. Yiğitlerin hepsini kendi yanımıza alırız. Seni de ! Seni de! Çarıçenin atının kuyruğuna bağlayıp öldürürüz! Sonra Rus ülkesini de geçip öbür tarafa varırız. En sonunda ecdadımızın gittiği yere biz de gideriz! Hatta daha da ileri gideriz! Yolumuzdaki şehirler bitene kadar hepsini kırıp geçeriz. Congarlar ile Kazakların mallarının yaylağı yaparız. Adamları bitirene kadar hepsini koyun gibi öldürürüz. Sana bundan bundan başka nasıl bir yol gerek!! Bögenbay batırın Tseren Dorjine yan gözü ile gözünü dikip baktığını gören Abihayr, peki Kazak topraklarını ne yapacaksınız saygıdeğer noyan? dedi. Onların bütün düşüncesini öğrenmek istediŞimdi biz tam ortadan bölündük... O yeri bize kim geri alıp verecek? Gerçek batırları kendi yanımıza alacağız dedim ya dedi Tseren Dorjin tekrar ederek, onlara yer veririz. İyi de kara halka yer niye gerek? Ölsün ? Kırılısın! Tamam senin söylediğin gibi olsun dedi Abilhayr. Ama sen Rus silahlarının nasıl atıldığını gördün mü? Görmedim, görmek de istemiyorum. İyi de topraklarını çekip almak istediğin Ruslar senin görmek istemiyorum demene bakarlar mı sence ?

-Ben ondan korkmuyorum dedi Tseren Dorji. Bana Bohdıhan onun gibi silahlardan binlerce verir. Öfkeli Congar noyanı bu sinirle bu sözü nasıl söylediğini kendisi de bilmedi. Tseren Dorjiya bu sırada Barağ'a baktı. Nayman taypası congarlar ile komşu olduklarından bu iki elin arasındaki çatışmalar asırlarca durmadan bu zamana kadar gelmişti. Congarların saldırılarına Nayman'ın batır gençleri her zaman karşılık vermişlerdi. Bu kadar uzun yıllar birlikte göç eden komşu olan bu iki halk bazen kız verip kız almışlardı. Özellikle bu gibi Congarlar Kazağın tohumundan çıkan kimselerle yakınlaşmak istemişlerdi. Fakat, Naymanlar, Kazak topraklarına Congarlar saldırdığında akrabalığını da dostluğunu da unutup eline mızrağını, kılıcını, tüfeğini alıp gelirdi. Nayman'ın bütün Kazak ülkesince tanınmış yiğitlerinden biri de Karakerey batırdı. Barak kızını Tseren Dorjine vereceğine, Kabanbay batır çok sinirli olduğundan bu sözü sultan duymuştu. Ondan mı yoksa Çin Budist hanlarının sürekli düşmanlığı mı aklına geldi nedendir Tseren Dotjine: Bana Budistlerin yardımın söyleme dedi. Sonra Budistlerin silahlarından ziyade bize Rus silahı daha iyidir. Sonra a

Abilhayır'a dönüp, peki şimdi ne yapacağız? Topraklarımıza Rusların kendi şehirlerini yapmalarına izin vermeye devam mı edeceğiz? Rusya'nın egemenliğine girmek sadece şehir yaptırmak değil. Bu büyük siyaset dedi Abilhayır. Yakınlarda bana Aralbay ile Orazkeldi ihtiyarlar gelip: Çariçeye biat edip büyük cüzü de Rusya egemenliğine aldır dediler. Ancak Yayık ile Or nehrinin topraklarına şehir yapmayı isteyen benim. Bu şehir sadece bana değil hepimize gerek... Soylu Kazak ülkesi aptallarla dolmuş onların elinde bölünüp gitmektense bir akıllının egemenliğinde olmak daha doğru değil mi... Bunun tersini kim diyor ?

Bu gibi himayecilik Ülken Orda hanı Abilmembet'in işi değil mi? dedi Barak yüksek sesle.. Abilhayır cevap vermekten geri durdu..

-Ben üç cüzü birleştirmek istiyorum. O zaman başka uluslar da bizimle birlik olmak isteyecekler dedi, ders gibi. Az önce Bögenbay batırın duydunuz ya. Halkın çoğu da böyle düşünüyor. Yere bakıp oturan Tseren Dorji başını kaldırdı.

-Congarlar hakkında konuşmuyor musun Noyan? Dedi Tayman batır.

-Evet, Tseren Dorji, Rus çarı bize nasıl bir değer verecek henüz bilmiyorum dedi Abilhayır. Ama Congarlar ile tanıştık. Ancak Budist zulmünü kendiniz de bizden az bilmiyorsunuz...

-Tamam Abilhayır han senin bu seçimin ile büyük komutana hemen yarın erkenden ulaştıracağım dedi Tseren Dorji hanı korkutmak için, Congarın bütün tümeni Irgız topraklarına ulaştığında konuşuruz.

-Peki. Kalden Tserenin kanlı askerini yeniden gör mü diyorsun? Gönderirse gidip almaya hazırım! -O zaman fazla gecikmeden Kalden Tseren'i de görürsün. Jongar noyanı yerinden kalktı. Hana adet gereği biraz başını eğip selam verdi de acele edip çıkıp gitti. Ondan sonra da Barak sultanda kalkmıştı...

-Sen otur Barak sultan dedi, Abilhayır eliyle işaret ederek. Barak sessizce yeniden oturdu. Tevkelev'in geleceğini daha şimdi söyledim ya . Elbette boşa gelmiyor. Bu sefer -Kazak ülkesinin padişaha bağlanmasını bir yolla isteyebilir. Ona nasıl cevap vereceğiz?

-Kendin nasıl cevap vermek istiyorsun?

-Ben cevabımı bundan beş yıl önce verdim. – Ben de cevabını sonunda vereceğim Ancak ikimizin cevabımız aynı olmayabilir.- O zaman at kuyruğunu kestiğimiz yer bu mu olacak ?

Abilhayır ile Barak arasındaki bu öfkeli konuşma göz önünde. Şimdi bunların çözeceği tam önemli meseleydi. Asıl amaç neydi. Halkın kaderi liderlerin sözüne gitti. Nayman tayfası Congar hanlığı ile birlikte olmuştu. Barak da Abilhayırın söylediğine pek razı değildi, onun için o: At kuyruğunu keseyim dersen kendin bilirsin Abilhayır han ! dedi de orda dan çıkıp gitti.

Muhafızlar orada durup kaldı. Ev içini yine sessizlik kapladı. Tayman sessizliği bozup Hanım dedi. Halk nerde olursa handa orada olur dedi, sonuna geldik şimdiki ümitlerimizin sonu olsun dedi.

Sultan hanım dedi diye inanırız biz. Onun kahramanlığı şimdilik ümidimizi getiriyon ama bugün anlamadığım bir yeri var.

-Söyle Tayman batır?

-Bize jongarların yapmadığını kaldı mı ? Memleketimizi kan gölüne çevirdiler. Yaşlı, genç, çocuğumuzu genç diye ayırmadılar. Kış kışlağımızı, yaz yaylalarımızı basarak elimizdeki her şeyi aldılar. İşte böyle ata düşmanlarımız. Az önce Tseren Dorji'nin benzeri Kandışelek batır elimize kendisi gelip oturduğunda onu sağ salim verecek miyiz?. Onun gözü önünde bütün sırrımız açacağız o da az da olsa bunları duyacak görececek. Bizim bütün düşüncemizi o erkenden Kalden Tserinine ulaştırmayacak mı ? Bilmiyorum sevgili kardeşim bunun hepsi neden böyle.

-Sırrımızı söylesek ol sırrı Tseren Dorji'ye hiç kimseye söyleyemeyeceğine emin olduğumuzdan söyledik, -Nasıl?

Tseren Dorji karşısındaki gençler ile bütün gece Kanlı jartas bölgesinde ecellerini bulmaları lazım. -Kim yerine getirir bu hükmü?-Tabii ki, Batır Tayman ile onun emrindeki genç kurtları. Tayman şaşırıp kaldı. -Hey bu iş nasıl olacakmış?! Benim gençlerim Kökjal Barağ'a yetmez ya. Ona karşı savaşmaya kimin güçlü batır gidecek...

-Tseren Dorjini karşısında Barak olmadığı zaman da öldürdü. -Barak yokken nasıl? -Hepsi birlikte gezerdi ya. Abilhayır sultan bu bizim köyümüze doğru tekrar dönecek. dedi. Neden? -Abilhayır derinden sessiz bir iç çekti. Evet, Barak geri döndükten sonra Siz Kanlı jartas yerinde çatışırken Tseren Dorji'nin grubunu basmanız gerekli. Hiç birini göndermeyin. Bizim oradan sağ sağlim gittiüğimizi bütün yurttan bilecek. Ondan sonra elçisinin kanından Barak sultanın kendisi kurtulup görsün. Sohbetin ana konusu değişip gitti. Bu toplantı bittikten biraz sonra karşısında elliye yakın genci vardı. Tayman batır han köyden doğuya doğru çıkıp gitti.

Abilhayır evde kaldı. Zamansız verilen bu emirden hiçbir yabancının haberdar olmadığına inanan han, şimdi dombrasını alıp çalmaya başladı. Bundan önce başından geçen gördüğü her türlü azabı, sıkıntıyı, acıklı olayları dombrası hanın bütün kederlerini acılarını bastırıyordu.

Ancak Barak sultan olsa Abilhayır söylemiş olduğu gibi han ordasından o kadar geçip Tseren - Dorji topuyla kendine bağlı iki genci bölüp aldıktan sonra dönmüş. Kara kaşlı biri,

hanın köyünün karşısındaki vadiye gelerek atını gencine verdi. Kendisi bir kenara çıktı gözünü hanın köyünden ayırmadan yüzü koyun yattı.

Siyah paltosuna sarılmış Nurbike bütün köy ağır uykuya daldığı zaman anlaştığı yere gitti. Sabrı kalmayan Barak sultan yerinden fırladı.

Çocuksuz kadın ne kadar güzel, elbette nasıl sıcak olmasın, o sadece gençlik vaktinde sevdiğine kıymetlidir. Bu Kazağ'ın eski geleneği. Özellikle bu kanunu yaşlanmakta olanlar sağlam bir töre olarak görmüş. Bunu bilen yengeleri 'han kendilerinden uzaklaşmasın' diye ona gülüp oynayacak bir çocuk bulmak gerekli diye akıllarının yüreğine yayıldığını ikisi de anlayıp hissetti. Kısrak sağma vakti geldiğinde yerinden kalkıp gelen Nurbike, Barağ'a, Tseren Dorjini öldür diye emir verdiğini söyledi.

Barak atına taraf koştı. İşte bu diyene kadar sessizce geceyi ürkütüp uyandırıp yazlık tarlanın ses gelen doğu tarafına doğru yöneldi. Kızgınlığı o kadardı ki at ile köy uyandırdı. Bu durumdan Nurbike'nin suçu öğrenilir diye de düşünmemişti.

Ama bu suçunu Abilhayırda biliyordu zaten. Vadi tarafındaki sık ağaçlık yerde deminden beri yapa yalnız dolaşıp yürüyen gölge bu Abilhayır idi. Bu dünyada Barakı sadece o atına bindiği an gördü.

O günü o gördüğü anı aklından çıkarmıştı. Sadece sabah sadece en çok sevdiği tokalı Nurbeke var olması ile Sır boyundaki babası zengin Koysan, köyüne götürüp göndermeyi emretti. Kuşluk vakti, Nurbikenin göçü uzaklaşmıştı. Bildir olduğu gibi yine atını o evden çıktı. Gideceği zaman göçün ardından uzunca baktı. Okısa sürede yüreğinin bir ince kılı gitmiş gibi sızladı. Acele etme, Barak sultan günüm gelse seni kendi ellerimle bağlarım dedi. Bu zamanda doğudan bu tarafa doğru gelmekte olan sadece atlıları gördü. Bunlar Tayman batırın adamlarıydı. Çok geçmeden onlar atlarını köyün dışındaki yere bağlayıp bu tarafa yürüdü. Tayman batır kendilerinden bölünüp gelip Abilhayır'a salem verdi.

-Yolun açık olsun batırım? dedi han Tayman batır yere doğru baktı.

-Bir şey düşmedi hanım.

-Nasıl yani ?

-Biz Tseren Dorji'nin grubuna vardığımız zaman Barak sultan siz söylediğiniz gibi onların arasında yokmuş. Atlı düşman ile arasında buluşmayı tehlikeli buldu. Kara göstermeden Kanlı kayaya kadar oturduk. Kanlı kayaya yakın yerde onlar atlarından indi. Elbiselerini otun içine koyup başlarına heybelerini sarıp gözleri uykuya daldı o sırada biz de uyuduk. Uykulu halde şaşkın bir şekilde dışarı çıktık. Ama Tseren Dorji atına binip yetiştii. Öfkelenmiş, savaşımaya alışmış gibi gürültümüzün çıktığı yere kişneyerek sahibine geldi. At üstündeki Tseren Dorji zayıf bir düşman çıktı. Buna iki üç gencim ay baltası ile vurup düşürdü. Hava kararmıştı ben

onunla tam karşılaşmadım. Şimdi elime düştün mü diye sordum. Beş altı adamım ile korumaya aldım. Barağ'ın Arvak Arvak diye narası duyuldu. Gençlerim o tarafa doğru yöneldi.

-Peki kendin?

-Kendim de çekilmeye mecbur kaldım. Barak'tan korkmadım ama ne de olsa töre tohumu ya karşı durmayı doğru bulmadım. Yabancılar nasıl görürdü o belli ki ap açık düşman değil ya ?

-Doğru yapmışsın: Karın başını kar alır, hanına başın han alır derler. Halktan birinin töre tohumuna saldırılması uygun değil.

-Ben de böyle düşünmüştüm.

-Abilhayır bundan daha fazla deşelemedi

-Başka görmedim. Soyulmaya hazırlananlar nerde?

-Komşu köyde.

-Doğru yapmışsın. Oranın yeri zaten karanlıktır.

-Abilhayır ters dönüp köy dışındaki yere doğru yürümeye başladı. Ondan sonra askerleri değil yanına kurt alan han yalnız yürüdüğünde yanına kimseyi yakınlaştırmayan gücü ile gizleyen kurt kandaş kara kılçaktı.

-Başka söz söylemeden elbisesini çıkartıp yanına koydu, yalnız gelmekte olan Abilhayır'ın sonundan Tayman'a somurtarak bakıp yanına gelen arkadaşlarına: Ölen gençlerin evlerine haber verin diye emir verdi. Bögenbay batıra özel dileğini eve doğru yöneldi.

-Yere alnını sürdüren Abilhayır han, yapa yalnız geliyor. Gözü uzaktaki ufukta. Can dünyası alt üst olmuş kara toru yüzüne değmekten grileşmeye yüz tutmuştu. Tseren Dorjiyi öldürüp onu Barağ'a karşılık almaması onun canını çok sıkıyordu. Eskisi gibi değildi. Barak ile ikisinin arasında olması gereken köprünün bir ayağı çökmüştü. Bunun yanında Kalden Tseren ise yanından sonunda güvenle ayrılmıştı. Congar komutanı, Abilhayır hanı ap açık öğrenmişti, Küçük Cüz tpraklarına saldırılarını durdurmuyordu. Bunun hepsini Abilhar ap açık sezmişti. Akıl fikir aldıktan sonra intikam için Tula boyu alev alev yakıp gidiyordu. Özellikle Nurbike'ye kızıyordu. Geçen Baraklar gittikten sonra toplantıdayken ağzı hiç susmadı.. İşte şimdi... o ağız evde yaşayan Nurbikeymiş. Onun ne söylediğini kendi kulağı ile duysa da Barağ'ın acele gitmesinin sebebi belliydi. Nurbike sultana kucağını açıp, anlatmadığı bir şey kalmamış. Kadınlığın özelini açmış. Nasıl terbiyesizlik!

Şimdi de onu affetmesini diledi. Gece sinirlenip kızdığı anda han, kumasını bir hileyle öldürmeyi düşünmüştü, ama kanlı yoldan vazgeçti. Davranışlarını, on yıl boyunca baldan tatlı

lezzet diye gördüğü kadınının kendi eliyle öldürmeye zorlanmış. Terbiyesizliği için dilek dileyip evine dönmeye emir vermiş. O gönlünün zorluğu ile işte böyle vah vah diye dizlerine vuruyordu.

-Hayır abilhayır gönül can değil. Küçük cüzün tahtına oturmuş yirmi yıl içinde dostuna düşmanına kötülük yapmış biri değil. Bunun damarında da büyük babası Cengiz Han'ın kanı vardı. Gerçek Abilhayır Janibek neslinin küçük kolunda yatıyordu. Janibek dokuz çocuğunun içinden bir anadan Uspak ile Jadik doğmuş. Jadikin çocukları yedi atasından buyana han olarak gelmiş. Ancak Uspak'tan doğan Bulakay Kuyan'dan onun çocuğu Aysuak, Aysuak'tan doğan Nırış, Nırış'ın çocuğu kendi babası Adjaya kadar bire bir han olmamışlar. Bak ile Tarın yedi atadan sonra bir hakkı var diye Kazak'ta adet var. Belki bundandır.. Janibek'in yedinci göbekten kendisi han oldu. O zamanlar sadece Küçük Cüze değil. Gerçek Büyük Ordadan bu da ümitliydi. Ne gerek Bak akrabaları amacına ulaşmamıştı. Ancak Küçük Cüz kendi çadırını dikip Abilhayırı kendisine han saysa, o da üç boyun ocağı - Büyük Orda hanlığı kötüleşmesinin sonucu! Ancak el başına gün doğup Jongarların kalabalık askeri kapladığında Kazak halkını birleştirip düşmana karşı durmayı başarsa onu kendisinin kahramanlığı sayesinde olacaktı. Abilhayır'ın bu özellikleri halk tarafından da görüldü. Bu yolda Kazak ülkesinin büyük adamı olma yolunda yükseldi. Orta cüzün bazı boy beyleri Janibek batır gibilerini yanına alarak güçlü kardeş oldular.. Onları demesine göre Abilhayır kendisi bazen bütün Kazakların yok edileceğini hissetmişti. Elbette çokluğun sözü, dileği, hayali barış idi. Abilhayır halkın o dileğin faydalanmayı bildi. Büyük Rusya'ya karşı bizi korumanıza alın diye ilk kez o mektup yazmıştı. Diğer hanlardan önce Abilhayır, Çin Congar yöneticilerinin Kazak ülkesini tamamen yok hedeflediklerini iyice anladı. Abilhayır'ın hareketini örnek alan Sameke han da Rus Devletinin egemenliğine girmeyi şart olarak görüyordu.

Ancak Congar davulunun sesi biraz basıldıktan sonra Kazak bazı yerlerde onlara yardım edip geriye Semekenin yerine Orta cüzde Abilmembet, Abılay, Barak, Kazıbek gibi devlet adamları da çıkmaya başladı. Ülkeyi yöneten iyi kişiler ikiye bölünmeye başlıyordu. Rus devletininin yönetimi altına girildiğinde Abilhayır hepimizin üstüne yönetici olacak diyekorkanlar da vardı. Onlar şimdi Abdülhayır'ın siyasetini yanlış görmüşlerdi. Geçenki düşman Congarlar ile anlaşmaya da var olduğunu gizlemedi. Onun biri Barak sultan. Ancak, Abilmembet ile Abılay. Abilhayır yüzü eğilmişti. Tek bıçakla kesilmiş kara tüylü tecrübeli köpek yine onunla kalmıyordu. Gerçekten de Abilmembet, Abılay, Barak Congarlardan yalanlarına gösterdikleri delillerine inanıp geçen gün dökülen babalarının akrabalarını kanını bağışlamalı mı? Congarların söylediğine göre Kazakların ülkelerindeki mallarını ellerinden çekip almaları, talan etmeleri görünüyordu. Çin yöneticilerinin tehlikeye sürüklediği o

zamanda ‘Aktaban şuburı’ olarak anılan dönemde, Congarların Kazak ülkesine yaptıkları eziyetleri, ihanetleri yaşına rağmen hepsini görmüştü. Ceza olarak Kazak topraklarından almış oldukları bakır. Gerçekten de öyle miydi.? Hayır boş sözdü! O zamanlar Çin ile Congar arası nasılsa, Kazak ile Congar, Çin ile Kazak arası da öyleydi. Gittikçe büyüyen gelen, malına yaylak arayan Congarlar boş yatmamıştı. İrtiş’ten bu tarafa dağdan bu tarafa kaç kez düzenini kurtarmıştı. Bütün tarihinde Kazak yiğitleri, Congarın yerini alacağı der. İrtiş’ten geçip savaş açmış değil. Gerçek kendisi gelmiş düşman ile kaç kere çarpışmış her zaman da yenip sonra geri çekilmiştir. Bunun hepsini Abilmambet, Abılay ile Barak bilmiyor mu? Bilmesi gerek.

O zaman congarlar ile nasıl anlaşmaya geldiğinin söyle? Yoksa boş mu ? Benim Rus devletinin egemenliğine girip güçlenip gitmemi tehlikenin biz jongar tarafındayız diye bana halkı ayaklandırmak mı? Öyle olsa kendileri de Rus padişahlığına girmeyi varız diye benimle yarışıp neden söz verdin ? Bu nasıl bir oyun ? Elbette Barakın gitmiş olduğu yol eskiden beri başka. Ancak o zaman Orta cüzün hanı başka sultanınki mi ne? Congarlar ile Rus, birini abla enişte etmiş olup kendilerince doğru yapmışlar. Elbette ondan sonra gidip halk orta Cüz’ün sultanları bizim olmayan varlığımızı yok etmiş oldukları açık. Ancak Barak sultan gibi diğer sultanları da aynı Rus devletne el yurdunu satan adam gibi göstermek. Kökü topraklarımızdandır. Buna elimizde gelecek nesillerimizin de gözü yeter bugünkü hareketimi ortaya çıkarır bize kalan tek yol o. Rusya’nın egemenliğine girmek. Bugün güçlü görünebiliriz, sade bir dirlik ve hayvan besleme kendi kendimize ama Congar tayfası ertesi gün ne olur. Ne Çin’e ne Rusya’ya bakmıyordu. Her gün doğan gün bize doğduğu gibi onlara da doğuyordu. Çünkü büyük memlekete layık yeri önemli. Sanatı, bilimi, çıkardığı madenleri, demiri ile ekip biçtiği ekini yetiştirdiği bağı bahçesi, salınıp gezdiği şehirleri, sıkıntısı olmayan uzun yaşayan insanı değil.

Bu büyük rüzgarda bir malından ayrılıp kalan, elinin uzağına düşman gelse onun önüne bütün halk olarak durmak nerde? Duramıyordu. Bunu neden anlamıyordu onlar? Ben Kazak ülkesine şehir kurdurursam bunu bizim için yaptırıyotum. Or şehrini yaptırırsam bunu Kazak ülkesi Rusya’ya girsin diye yaptırıyorum. Bunu gizliyor muyum ? Hayır bizim ne yapıp edip Rusya’ya girmemiz gerek. Eğer sözümü dinlemelerse zorla yaptırırım. Güçle razı ederim. Kedi halkıma kendim zorluk gösteririm. Sonuçta bu iş halkımın kendisi için değil mi? Bugün yaptıklarına kızanlar sonra alkışlayacaklardır. İşte bu idealim için yoluma kim karşı çıkarsa ayağımın altındaki ot gibi ezerim. Bunun için bana Kazak memleketine yapılacak Or kalesi gereklidir. O kalede kış yaz demeden çok asker de çalıştı. ‘onların hepsini Abdülhayr kendi için istiyordu, Rus Çarının gücüyle hepimize hakan olmak istiyordu’ diyorlardı.

Sözlerinde gerçek olanlar var, doğru Rus Çarının gücüyle hepimize hakan olmak istiyor. Güçlü han olmak istiyorum. Bir taraftan elimin memleketimin, senin gamını derdini düşünen han olmak istiyorum. Ey halkım sana dürüsttüm, dünkü yapılan savaşları görmedin mi? Kendi başımızın gamını derdini düşünüp yaban ellerde kalmışım. Önümüzdeki zamanlarda böyle kalmayım. Ona arlanır utanırım.

Abilhayır durdu. Bir çok düşünceler gövdesine aklına yapışıp kaldı. Eğer benim ümidim çıkmasa? Orda yapılan Or şehri, Barak sultanın söylediği gibi kendimizin yok olduğumuz yere dönerse ülkeme halkıma ne derim? Hayır öyle olması mümkün değil. Eğer Rus devleti beni, sadece halkımın münkir nekir melekleri yerine koyup fadalanacaksa, o zaman ben de çarpışarak öleyim.

Abilhayır hana değer vermeyen bazı Kazak ile Rus tarihçileri onu kendi menfaatleri için yurdunu satan, düşmanların takdirini almak için Kazak ülkesini Rusyaya girdirme siyasetini gütmüştür diyor. Farz edinki Abilhayırın düşüncesi aynı öyle diyelim.... Ama gelecek tarih gitmiş olduğu yolun doğru olduğunu açığa çıkaracak. Kazak elinin Rusya'ya bağlanması gerekliliğini Abilhayır'ın kendinden çok halkın da sosyal hayatına etkili oldu. Abilhayır'ın bu usta siyaseti bir savaştan geri kalan siyaset değildi. Onun bu yolu hiçbir zaman sadece kendisi için düşünmemiş. Bunu da savaşlarda her zaman en ön safta yer almasından anlıyor. Demek ki, Rusya'nın egemenliğine girilmesi gerektiğini o, gerçekten önemli buluyor ve buna inanıyormuş.

Abilhayır ne kadar sert olsa da çocuklarının Rus şehirlerine emanet olup gidip eğitim, terbiye, sanat, bilim almasını desteklemiştir.. Elbette Rus törelerinin arasında o kendine olan düşmanların da çok olduğunu gördü. Onlar Çariçe'ye bunu iki yüzlü diye mektuplar da yazdı. Geleceğin büyük ülküsü için bu sağlam bir amaç oldu

Abilhayırın dördü nikahlı üçü de nikahsız kadından on beşten fazla çocuğu vardı. Bopay'dan doğan Nuralı, Eralı, Edil, Ayşuak, Hocakmet ve Kalmuk eşinden olan Şıngıs ile Karatay sultanlar ile kendisi birlikte savaşlara gitmişti. Kale yapma işine girişen Abilhayır, bunları Rus kalelerine emanet etmiş bununla beraber onları en tehlikeli çatışmalara da göndermişti. Han'a benzeyen 'sen dur ben atayım' diyebilen yedi oğlu destek ve ortak idi.

Abihayr uzağa gitmişti. O köyden hayli uzağa gittiğine dikkat eden yoktu. Onun aklı şimdi başladığı işi bitirmekteydi.

Hanın Rus Çariçesi Anna İonnova yazmış mektup konusunda Tevkel, bin yediyüz otuz birinci yıl Küçük Cüz şehrine gelmişti bu konuda herhangi zorluk çıkarmadı? Yıl bitiminde memleketine zorlukla dönmüş mü? Abilhayır'ın Rusya Çarları ve ymneticilerinden

akıl almadan, bütün halk adına mektup yazdığını bilen küçük cüz ile Orta cüz beyleri ne yapmadı! Tевkelev'i memleketine göndermeyerek nasıl zorluklar yaptılar! Bu Kazak ülkesine rahatlıkla gelen bizim gücümüzü bilip, öğrenerek gelecek yılı bize savaş açabilir diye onu öldürecekti. Tam bu sırada Başkurt batırları Torgay boyundaki Kazak köylerinin malını talan etmişti. Bu durum, Rusya'ya dahil olmak gerekli mi değil mi diye henüz durumu anlayamayan halkın da görüşüne de etkili oldu. Elbette Bugıbay batır ile onun eniştesi Eset batır bu işe girdiği zaman, o yolu Tевkelev de ona gelen adamların hiç biri geri dönmeli. Doğrusu o sefer Rusya ile yakınlaşma yönünde düşündü. Buhara ile Hive hanlarına vekiller gönderdi. Karakalpak elinin hanı Kayıp ile sözleşip onun Rusya'nın yönetimi altına girmek istediğini açıkladı. Abilhayr ile danışarak Çarıçeye mektup yazmış diye öfkelenmiş olan Orta cüzün hanı Semeke mektup yazıp Tевkelev ile buluşmak istedi. Ama Arka yerine doğru bu sefer de Congar komutanının askerinin gitme tehlikesi vardı. Bu durumda ilgili buluşma olmadı. Bu durumda ölüme aldırış etmeden tek başına dönen Tевkelev bu sefer de Kazak ülkesiyle Rusya'yı yakınlaştırma yolunda çok işler yapmış oldu.

O Abilhayır, Abilmembet, Sameke, Abılay, Büyük Cüz'ün hanı Yolbars ile Karakalpak hanı Rusya egemenliğine girmenin tehlikeli olacağını söylemişti. Peki bu durumda nasıl olacak? Tевkelev nasıl bir tehlike, nasıl bir iyilik, nasıl bir kötülük getirebilir? Mırza ne dileyecek ? Dileğini ben yerine getirebilir miyim ? Birden ürpererek kaldı. Han ordasına şehrine direği dikilen Tölengit köyünden 'oy kardeşlerim' diye kendilerine doğru koşan epey uzakta bir grup adamı gördü. Şüpheli topluluk hanın bulunduğu tepeye geldi. Buraya toplanan Tayman yiğitlerinin akrabaları olduğunu Abilhayr anlamıştı. Konuşan kimse yoktu 'oyy kardeşlerim' diye seslenen hanın yanından öbür tarafa geçti. Tepe üstünde tek duran Abilhar'I görüp ikisi üçü b tarafa döndü. Öndeki kadın idi altında üzerine bindiği kısırağın dizginlerini boş bırakıp iki eliyle saçını toparlayıp yüzünü düzelterek geliyordu.

Kadın Abilhayır'ın karşısında durdu, iki eliyle birlikte kısırağının dizginlerine yapıştı. Kısırak durmayınca onu sakinleştirip durdurdu. -Yalnızım, eşimden ayrıldım herkesten ayrıldım dedi. O herşey hakkında dertli, kaygılı bir konuşmayla. -Altın günlerim battı, kara yılanın çıktı! Yalnızlığımıza sebep sensin Abilhayır han! Allah seni de ağlatsın! Çocuklarını, oğlunun kızının güzelliğini, hayatını görme ! Mezarında inle, mezarında inle taş yürekli han!

Sinirlenen han tiril tiril titredi. -Çocuğu ölmüş. Memleketin başına düşen ateşte kimin çocuğu ölmüyor ki! Bugün bunun kıymetlisi ölmüşse yarın benim oğlumun kanlı savaşta ölmeyeceğine kim kefildir!

Abilhayır eşinden ayrılmış kederli anayı teskin edecek güzel bir söz bulamadı.

-Çek dilini içine ey kederli! dedi yavaşça. Çocuğun ölmüş, yalnız senin çocuğun mu öldü!...

-Susmayacağım! Kanişer, kara yüzlü! Perişan o! - Sen! sen öldürdün benim çocuğumu! –Hadi geri ver çocuğumu. Atana lanet kan içer!

Şimdiye kadar böyle bir söz duymamış olan Abilhayır han sinirden eskisinden de beter kızarak gitmeye başlamıştı, tam bu sırada bir çocuğundan ayrılan bu kederli ananın aklını yitirmiş olduğunu dahi farketmemişti.. İki kulağını kurt gibi dikip, kısa kuyruğunu sallayarak sahibinden emir bekleyen kara kılçık adlı atının üstünde sadece –söyle demeye gücü yetmişti.

Gözü kan gibi kırmızı, kapkara benizli, adeta efsanevi canavarlara benzeyen köpek sanki fırlatmışlar gibi bir iki adımda kızcağızın yanına geldi,kız daha ne olduğunu anlamadan köpek ona doğru birden atıldı, tam o sırada sol taraftan uzun boylu, siyah gösterişli baltasını omzuna atmış esmer tenli bir yiğit koluna bağlı duran hançeri çıkarıp köpeğe doğru fırlattı. Köpeğin sırt tarafına denk gelen bu hançer bir hayli canını acıtmış olacak ki köpek sanki insanmışcası sendeleyip toprağa düştü. -Hey gidi hey senin burda ne işin var. Dedi yiğit kıza, bu sırada kıza da oldukça yaklaşmıştı. Ama kız bir anda yere düşen köpeğe doğru koştu, köpeğin haline üzüldüğü çok belliydi. Bu duruma sinirlenen yiğit; -Sanki senin çocuğun öldü, sanki kendi canın ruhundan ayrıldı bu hayvanlara dünyada olan herşey bir değil mi! Diyerek, sinirinden ağzına saçılan köpükleri silip aksakalların dinlendiği karşı köye doğru hızlıca yöneldi.

Bu sırada olup bitenleri sonradan görüp, oraya gelen acılı bir ses duyuldu; -"Oy canımın canı" yurdun talihi düştüğü zaman Abilhayır yer de yatan köpeğinin yanına geldi. Onu kucağına aldı ve sırtındaki yarayı kapatmaya çalıştı. Bunu yapmanın pek bir manası olmayacağını anlayınca köpeğinin başından öptü. Kıp kızıl kan artık ona da bulaşmıştı. Askerlerine onu gömmelerini emretti giderken, köpeğinin kanları da askerlerinin ayağına bulaşıyordu. İçi acımişti hanım, en sonunda köpeğin dört ayağını büküp, sessizce askerler köpeği gömüyorlardı.

Abilhayır uzunca yürüdü. Az önceki gibi değildi, siniri gitmişti. Şimdi, olmuş işi başından sonuna kadar gözünün önüne getirmeye çalıştı. Sonunda hayatının son on yılını kanlı savaşların içinde geçirip bu durumlara alıştığından mıdır? Kendini çabuk topladı. Birden çocuğunu kaybetmiş az önceki yaşlı kadının Kanişer dediği sözü kulağında tekrar yankılandı. O an bu kadını ve iti vurup öldüren gencin kim olduğu aklına geldi. Bu kadını daha önceleri Karakalpık elinden getirip kendisinin koruması altına aldığını hatırladı. Kocasını ölmüş, bir erkek oğlu yetimdi. Tayman'ın yönetimine gitmişti. Şimdi bugün o da mertleşmişti. Evet, kadının Abilhayır'a Kanişer demeye gerçekten hakkı varmış. Şimdi itini öldüren gencin de suçunu bağışlamıştı. Genç kendisinin silahlı askeri az önceki kadının kayını Hüseyin adında biriymiş. Çok ağır hastalıktan yeni kurtulmuş yataktan kalkalı bir ay olmuş. Ata bineli de de daha bir iki gün olmuş.

Bu adamların kendileri de alın yazıları da tanıdık geldiğinden midir, han şimdi olayı aklından çıkarmaya çalıştı. Ama onun aklında tek bir şey yoktu ki. Savaşta bir genç öldü diye

hiç kimse hanı yargılamamalıdır. Bu, ülke geleneğinde yok. Gençler hanın itini öldürüyorlar bunlara bu şımarıklık nerden geldi? Bunun sebebi nedir? Sadece halk değil, kahramanlar, beyler de Abilhayır'a karşı konuşuyorlardı. Bunların hepsinin sebebi neden? Tamam, halk savaştan bıktı bunu anladık. Canı sıkılan bunalan halkın ayaklanmaya başlaması da mümkün. Bu bir gerçek. İkincisi nedir? İkincisi... Abilhayır kabul etmek istememesine rağmen daha sonra kabul etmek mecburiyetinde kaldı. İkincisi- ‘‘ Aktaban şubirinin ‘‘ ilk yıllarındaki gibi değildi, halk önündeki geleceği kaderini düşünmeye başlamıştı. Gecenin yarısında hava, hanın o ağır düşünceleri ferahlatıcı gibi hissetti. Tam karşısındaki çadırın kızıl ocağı sönmeye yüz tutmuştu. Sakin gecede yeni bir teek dumanının hafif kokusu geliyordu. Diğer tarafta ahırda öküzlerin kulakları rahatsız eden bağışmaları işitiliyordu.

Abilhayır oturmuş olduğu değirmen taşının üzerinden kalktı. Birden hareketlendi. Tam karşısında duran bugün toplanan ak çadırın yerine yeni kurulmuş. Evet bu bir zamanlar hanın yanında olan çok sevdiği küçük hanımı kuması Nurbike'nin kıymetli çadırının yeriydi.

III

Kazak bozkırının Rusya idaresi altına girmesiyle ne bir kağıt üzerinde anlaşmayla ne de fermanla adlandırılması mümkün değildi. Bu yaklaşık on yıl süre gelen uzun, zıtlıkları ile zorluklarının çok ağır şekilde yaşandığı bir süreçti. Yine Kazak ülkesinin Rusya'nın idaresi altına girmesini bir han şehri verdi diye ya da bu konuda gayret gösteren birkaç önemli kişilerin isimleriyle bağdaştırmak da doğru değildi. Bunun hukuki sonuçları vardı, siyasi, ekonomi, askeri faktörler gibi bir çok sebepler ile sınırlandırılan devire göre tarihin kendisinin ortaya çıkarmış olduğu çocuktu bu. Rusya'ya bağlı uruğların halkların arasındaki çatışmaların, o halkların coğrafi konumları- karşısında bir sürü dostunu, düşmanını da ortaya çıkardı. Bir taraftan köşe bucağına güç yetmez bu geniş bozkırlarda Kazak toplumunun ortaya ortaya çıkardığı oturmuş ekonomisinin yokluğu ve en önemlisi bu ekonominin göçebe aile ile bunların hayat tarzlarıyla ilgili olmasıdır. Diğer taraftan Congar saldırılarının etkisi. Uruğ, boy beylerinin kendilerinin Rusya'ya bağlanma siyaseti her zaman değişiklik gösterdi. Böyle durumda Rusya için, yönetimleri altına girmiş halkların bugün ona karşı çıkmalarına önceki zamanlardaki direnişleri gibi olması şaşılacak bir durum değildi

Fakat, geleceği gereksiz gören, geleceği olmayan herşeyin kendisinden bilen tarih, çarkını ileriye çevirerek gerçekleştirdi. Böylece Kazak bozkırlarına yeni tarihin baharı geldi.

Onun gibi Abilhayır hanın Anna Ioannovnaya 1730 yılı yazmış olduğu mektubunda ‘‘ korumanıza almanızı diliyoruz ‘‘ ifadesi sonradan yazılan anlaşmaya esas olan resmi kağıtta

‘‘ Rusya idaresi altına almanızı rica ediyoruz ‘‘ diye değiştirilmesi hakkında yapılan bilim tartışmalarının da anlamı yok. Elbette tarihi belgelerin doğru çevirilmesi lazım gelse de, ama bugünkü ‘‘ idarenize alın ‘‘ ne olsa da ‘‘ idarenizde olsun’ sözlerin ne farkı var?

Tarihi kaynaklara baktığımızda, Rus Çarıçesi Anna Ioannovna Abılkayır hana vermiş olduğu ultimatomda:’’ kendi isteğiniz üzere yukarı gösterilen bölümlerde, Kırgız- Kaysak hanı Abılkayır, seni ve Kırgız-Kaysak askerini yönetimiiz altına aldık. Onun için han ile onun yönetimindeki askeri bizim imparatorluk mertebimize ve onun mirasçılarını ile adaletine sadık kalmalıdır ‘‘diye yazılmıştı. Bu mektupta ‘‘ Adil ve adaletli ‘‘ imparatora hizmet, savaş zamanında Rusya komutanlarının ve onların yöneticilerinin emiri altına silahlı bir şekilde gelmek. Ayrıca, Yayık, Kazak – Rusları, Başkurt, Kalmuk gibi Ru egemenliği altındaki ulusları, Kazak topraklarından geçen geçecek olan Rus- ticaret kervanlarına dokunmamak, eskiden esir düşen Rusları geri vermek gibi Kazak hanlıklarının görevleri olarak gösterilmişti. Bununla birlikte Rusya İmparatorluğu, Kazak ülkesini kendi korumasına almaya niyetlenmiştir. Orta Cüzün hanı Ābilmāmbet ile Abılay sultan da o yıl yönetim altına girip hizmet etmeye and içtiler. Orta cüzün hanı Almmambet ile Abılay sultanda o yıl Bugıbay ve Eset Batır adıyla tanınan yiğit Küçük Cüzden üç yüz doksan dokuz ‘iyi yiğitleri’ alıp Rusya’nın egemenliği altına girmeyi kabul anlamında anlaşmışlardı.

Elbette, bu kadar zor tarihi savaşlarla muhatap olan Kazak halkı ile Rus imparatorluğu arasında zoraki birlikteliğin olumsuz yönleri oldu. Fakat, herşeye rağmen Cungarlar, Kazak topraklarına saldırılarını durdurdu. Cungar komutanı doğrudan kendisinin yönettiği savaşlarla aldığı şehirlerle Kazak ülkesinin güneyine sahip oldu.

Böylece Rusya imparatorluğu, egemenliği altına giren Kazak halkını bin sekiz yüz kırk yıllarında Ürgeniş, Hive tarafında olan İran padişahı Nadir Şah’ın saldırısından korumuştı. Rusya, Or şehrinde sonra Yayık, Elek ve Yem nehirlerinin boyunca askeri kaleler inşa ettirdi. Rus imparatorları bütün bu Rusya sınırlarına inşa İdilen kaleler ve askeri kurganları bir birleriyle ekleyerek savaşçılarla doldurdu. Askerle birlikte Kazak topraklarına Rus’yanın uzaklarında köşe bucaktan çiftçilik yapan halkı da geldi. Bunlar ev kurdular, ekin ekip çiftlik yaptı ve kendilerine verilen toprakları değerlendirmeye çalıştılar. Böyle bir durumda bu gelenler ile yerli halk arasında kavga çıkacağı belliydi. Halkı bir biriyle çarpıştırarak yönetmek – Rus imparatorların eski siyasetiydi, bu kavgaya Kazak zenginleri de vesile oldu. İşte halkı kızdırmak için bu iki taraf da elinden geleni yapıyordu. Halkların kardeşliğinin neyreye götüreceğini onlar Pugaçev savaşından sonra anladı... Kazak halkı Rus yönetimine girdikten sonra farklı bir medeniyetle karşılaştı. Rusya onu tarihi olaylara da kendisiyle beraber götürdü, toplumsal ve siyasi güçlenmeye fırsat verdi. Yerleşmeye ve çiftlik yapmaya, ticaretin yeni örneklerini ve sanayinin çeşitlerini öğretti. Toplumsal konularda iki yönde gelişti. Bir yandan bu iki ulusun evvela zorluluk gören fakirleri bir birleriyle anlaştı: Kazak köyünün fakirleri ve hayvan

besleyicileri bu ülkeye göçüp gelenlerle kardeş oldu, anlaştı. Daha sonra tuz kurutacak ve maden çıkaracak endüstrideki işçiler bir birleriyle anlaştı. Bu konuda Rusları Kazak halkının genç bayan erkekleri takip etmişti. Kapılazme karşı bu iki halkın proleterleri bir araya geldi. Bu kardeşlik daha da gelişmeye başladı. Kazak halkının devrimci önderlerinin gelişip çoğalmasına sürgünler de yardım etti. Ayrıca Aralık isyancıları diye bilinen Rus entellektüellerinin de katkıları oldu. Buna Kazak ülkesindeki Rus işçileri de katıldı. Böylece geleceği kaderi ortak olan iki ulus yine de kardeş oldu.

Diğer yandan etrafındaki ülkeleri yönetmesinden imparatorun nefret edenlerin yanında. Kazakların bazı hanları, beyleri bu imparatorun hizmetçileriyle anlaşan, onların Kazak ülkesinde casusu idi. Bu günden güne onların dediklerini yapmayan karşı gelen halkı kendilerince doğru yola koymanın da bir yolu vardı. Rusya imparatorunun sömürücü siyaseti böyle insanların hoşuna gitmişti. Onun için yardımda bulundular. Evet, rus generallarının içinde adaletli ve akıllı olanları vardı. Onlar yönettiği ülkelerdeki Kazak çocuklarına özel okullar ve hastaneler açtı. Vergi toplayan tahsildar ve posta hizmetinde çalışanların yerli halkın dilini öğrenmesini istedi Bazıları Peterburg'e gidip Kazaklar gibi uluslara eşitliği konusunda sorular sordular. Ama bunun gibi valiler ve komutanlar çok azdı. Kazak topraklarına gelmiş olan gerçek tarih ile, yerel tarih farklıydı. Yerel tarih acımasız çok sert idi.

İmparatorluk Rusyası yavaş yavaş “uluslar hapishaneye” dönüşmüştü. Aralık Devricileri olarak bilinen Dekarbiristleri kendi eliyle boğarak öldüren ve büyük Rus halkını ayakları altında çürütmeyi düşünen I. Nikolay gibi imparatorun, Kazak bozkırlarında yerleşik halklardan bu sömürgeci siyasetle ne beklenebilir? Bunun gibi iyiliği imparator II.Nikolay'dan da beklemek gereksizdi. Eğer Rus ülkesinde ihanet, hazine soymak, rüşvet gibi suçlar olurken Kazak halkı gibi bozkırda yerleşik y ülkelerden bu sömürge siyaseti ile ne beklersiniz! Böyle vahşi hareketler burda iki kat üç kat hatta yüz kat daha çoğalmaktaydı! Eğer Petersburg'da mahkeme adaletsizlik yaparsa Karatal ya da İli boyunda benzeri adaletsizlik kanlı ölüme götürürdü. Eğer Petersburg'da mahkeme adaletsiz şekilde bir kişinin başını kesmeye emrederse bu arada “yaşlı kılıç” savaşçıları mahkemeden izin almadan yüz kişinin başını kesiyordu.

1737 yılında Sameke vefat etti. Orta Cüz'in iktidarı tamamen Ülken Ordu hanı Bolat Han'ın oğlu Abilmambettydi. Ama o uzaktaki Orenburg valiliğine değil Cungar komutanına yaltaklanıyordu. Eğer Kalden Ceren ona ata yurdu olan Türkistan şehrini geri verirse Cungar hanlığına bağlı kalmayı bunun garantisi rehin olarak oğlunu vermeyi düşünmüştü.. Böyle olmakla birlikte, Congarlar ile birlikte kardeşlik anlaşmasına halk raz değildi. Halkın bu düşüncesini Destancı ozan Bugar şöyle dile getirdi:

'Eski arkadaş düşman olmaz

Kilisede mektubu var

Eski düşmandan yurt olmaz

Gönlünde öfkenin tadı var' diye han'a söylemişti. Halk ozanın sözünü desteklemişti. Abilmambet'in düşüncesini hisseden Orenburg valisi Neplyuev de boş durmuyordu. Orta Cüz, Cungarlarla bir olacak diye korkmuş olmalı ki yakınlığı artırmak istiyordu.

Bu durum Or yerine şehir kurarak Rus imparatorluğuna dayanıp bütün Kazak halkını yönetirim diye düşünen Abilhayır'ın hevesini kırmıştı. İşte o Abilmambet ile Abılay, Baraklardan Rus imparatorluğunu kışkandı. Küçük Cüz hanının kızmasının daha bir sebebi vardı. Abilhayır: “ Rus imparatorluğun yönetimi altına girersem Yayık ile İdil nehirlerinin ortasındaki yaylalara hayvanlarımızı beslemeye izin verir” diye düşünmüştü. Ama Orenburg yöneticileri imparatorun emrine göre yayla vermek değil, Kişi Yüz boylarına Yayık nehrinin öbür tarafına geçmeyi yasakladı. Hatta güz yaklaştığında öbür tarafa geçmesin diye Yayığ'ın bu tarafıda on kilometre yeri yakarak düm düz yer olmasını emretti. Güzün hayvan besleyeceği iyi yerlerden ayrılan Küçük Cüz'in asi boyları “ Ruslara bağlı kalırsak bizi bağışlayacağın nerede?” diye hana karşı açıkça konuşup ve onu rezil etti. Or'dan yetmiş- seksen kilometre mesafede yaşayan Turgay nehri boyunu mekan edinen Abilhayır'ın yönetimindeki Argın ve Kıpçak boyları şimdi Kişi Cüz boyunun yönetiminden ayrılmak istiyorlardı. Çünkü çiftçilik yapmaya uygun olan Torgay nehrinin etrafındaki güzel yerlere Ruslar göz koymuştu. Özellikle, Orenburg kalesinden iki yüz elli kilometre yukarıda yer alan Torgay nehrinin boyundaki Karakoğa, Doğal gibi hayvanlara uygun tepeleri çiftliğe hazırlamıştı. Yine bu arada Jayığ'a, Miyas nehirlerinin boyuna kadar uzanmış olan kaleler Korgan, Ombı şehirleriyle sınırda, İrtiş nehrinin boyu daha da yukarıya çıkmıştı. Ordan itibaren Biyisk şehrinin kuzeyini almış Altay dağlarının yamaçlarından çıkıp Kazak bozkırını çevirmeye çalışmıştı. İmparatorun bugün olmasa da yarın Kazak ülkesinin içinene de göz dikeceği belliydi.

Bu sömürge siyasetin zararını öncelikle burada yaşayan halk gördü. Çok güzel yerlerinden ayrılan halk, Rus imparatoruna değil onların onların yönetimlerine sokan Abilhayır ve Sameke'ye ürkerek bakıyordu. Üstelik memlekette verilecek olan vergi sayısı da artmıştı, halk daha zor yaşamaya başladı. Aslında, Orta Cüz ile Küçük Cüz'ün Anna İyoanovna'nın buyruğuna göre vereceği vergi çok değildi. Sadece, yılda teslim edeceği binden üç bine kadar tilki ve kurt derisi idi. Bu azıcık vergini halk on yıldır bir veriyordu bir vermiyordu. Ama son zamanlarda Kazak topraklarının sınırlarına inşa İdilen kalelerle ilgili yerli Rus valileri bu vergileri çevredeki köylere yiyecek ve hayvanlı olarak dönüştürdü. Bunun gibi vergiler çoğunlukla Orenburg yönetimine dahil olan Küçük Cüz halkı için çok zor oldu. Daha önce kimseye vermeyen ve “hayvan acısı – can acısı” diye düşünen Kazak halkı vereceği hayvan sayısı az olsa da:“şehirlerini kurmadan önce yaptıkları budur, yarın kuvvetlendiği zaman biz biteriz” – diyede çok endişeliydiler.

Kendilerini bu duruma düşüren Abilhayır bir halkın gözünden düşmüştü. Diğer yandan bu Rus imparatorluğundan da beklediği olmamıştı. Ne yapacağını bilemiyordu, çok telaşlıydı. Hatta Üç Cüz'in durumu değil mensubu olduğu Kişi Cüz'in de durumunu ne olacağını düşünüyordu, çok endişeleydi.... İki yüzü solmuş gül gibi çok zayıfladı, yüzünden nur kaçtı. Gözleri de eskisi gibi nur saçmıyordu tam tersi kanlı kıp kırmızı olmuştu. Yıllar, zamanın akışı, kader, çok mutlu Abilhayır'ın bu zamanın getirdiği zorluklarını görmesi tabii idi.

O şimdi köyün dışında bir tepede oturuyor. Yanından az önce Aral etrafındaki Kazak ve Karakalpakların hanı olarak seçilen büyük oğlu Nuralı vardı. Bu tepede yere serilmiş keçe üzerinde

ak yastıklara yanyana uzanmış baba-evlat konuşmalarından çok az bir zaman geçmişti. Göz kapakları açılmamış yüzleri solmuş moralleri yoktu. Bir birine babalı evlat gibi bakmıyorlardı. “Han evladı babasını kendisi onun yerine han olunca kadar baba sayarmış” diye söyleneni geçmişten gelen bir düşünce vardı.

- O zaman sen Neptyuev'ten uzak durma diyorsun değil mi? – dedi Abilhayır Nuralı'ya bakarak.
- Uzak duracak zamanın geçti, baba, elinden gelince barışmaya çalış... senin sözün bütün Kişi Cüz'in sözüdür...

- O anlamak istemezse peki?

-İşte şimdi o da anlamak için çağırılmaktadır.

-Bir tek beni mi çağırılmış? Neptyuev, Abılay ve Abilmambet sultanı da çağırılmıştı değil mi? ... Anna İyonaovna bana verdiği takdirnamede beni bütün Kazak-Kırgız hanı olarak seçmedi mi? İşte bana ait halkı da Orta Cüz ve Küçük Cüz diye adlandırmıştı... Neptyuev eğer barışmak istiyorsa neden bana bu yönden bakmıyor?

-Ağam, ondan bu yana on sene geçmedi mi? Senin o zamanki kuvvetinle şimdiki gücünü karşılaştıramayız. Orta Cüz Sameke Han'ın zamanındaki değil! Şimdi her türlü düşmana düşmanına karşı gelebileceğini söylüyor. İmparatorun bununla anlamak zorundaydı. Gelecekte Abılay ile Abilmambet'i, Neptyuev'e karşı koymak istersen bunun yolunu bulmak lazım.

-Hangi yolu var, sen sanki bulmuş gibisin.....

-Ağam, sen zaten benim dediğimi yapmayacaksın.

-Peki, sen benim aklımı dinleyecek misin?

-Dişi çıkmış çocuğa çiğneyerek verilen yemek, yemek değildir.

-Öyle mi?

Baba ve oğlu biraz sessiz kaldı. Bu ikisinin konuşması bugün Or şehrinde yapılacak meclise hazırlanmak amacıyla yapılmıştı Orenburg valisi Neptyuev Kazak ülkesine iktidar etmede zorlukları gördükten sonra Orta Cüz, Küçük Cüz ve Orenburg valiliğine ortak yönetim merkezi olan Or şehrinde olacak istişareye Abilmambet han ile Abılay sultanı ve Abilhayır'ı çağırılmıştı. Kendisi de Or şehrine gelmek üzereydi Vali son beş yıl içerisinde Küçük Cüz ile Orta Cüz'ün arasında olan kavgaları biliyordu. Kazak hanlarının Rusya imparatorluğuna yönetiminde adil bekleediklerini biliyordu. Ayrıca, onların aralarındaki kavgadan da haberdardı.

Abilhayır oğlu Nuralı ikisinin arası soğuduğunu önceden de biliyordu. Ama Aral etrafındaki toprakları Rusya imparatorluğu Nuralı'ya vermek için buyruk çıkarmadığına ve bu halk hala bunun emrinde olduğuna tövbe ederek evladıyla açık konuşmadı. Abilhayır'ın bir şeyi daha anlamıştı – Nuralı'ın Rusların tarafında olmasını. Sonucun ne olacağı belirsiz ama şimdilik kaderini, hayatını ve de geleceğini Rus imparatoruna bırakmıştı. Evladının kendisinden daha çok Ruslara düşkün olduğuna ona küçüklüğünden böyle terbiye veren Abilhayır vesile olmuştu. İşte o Rusya'ya olan öfkesini sinirini Nuralı'ya açıkça söylemezdi.

-Öyle mi... – dedi Abilhayır.

-Öyledir.

Abilhayır hemen kızdı. Kendisiyle karşılaşan oğlu Nuralını bu halkın hanı olduğunu unutmuş ona ceza vermekteydi. Çünkü kendisinin oturduğu tahtını ayaklarının altına alarak tekmelemek istedi. Ama Nuralı'nın uzun parmaklarının belindeki Hive yapımı kılıcın sapını tuttuğunu görüp öylece kaldı.

-Öyle mi?

-Evet, öyle.

Tam bu arada köy taraftan ilk hanımından doğan kızı Canat gözüktü. Yanında ise Kalmuk hanımından doğan sekiz yaşındaki Cengiz vardı. İkisi bu kavga eden babası ve büyük ağabeyine başını eğerek selam veriyor. Canat babasına çekmiş uzun boylu kız. Yüzünde güzellikten ziyade cesaret vardı. Üzerindeki elbisesi de köyün etekli, böklü, altın küpe, gümüş tapan kızlarına benzemezdi. Giysileri göçmen halkın savaşçı ata binen kızlarına uygundu. Beline gümüş kılıç takmış, geniş kemer, üzerinde ise ceket, Kazakların milli motifleriyle süslenmiş şalvarı vardı. Ayağında, yüksek topuklu çizme vardı. Başında kunduz derisinden yapılmış olan bökrü vardı. Uzun saçlarını engel olmasın diye kemerinin arasına sıkıştırmıştı. Yere sert basan ayağının ucuna bakarak yürüyordu, ince beli üzerindeki giysiyi azıcık sıkıştırmış, yazı geçmiş güze doğru gelen mevsim gibi bedenindeki kasları sertçe görünüyordu. Yanında ise Kalmuk gibi geniş yüzlü, iri vücutlu çocuk da güçlü olduğunu gösteriyordu. Bunun giydikleri de han evladına uygun değildi. Belinde kılıçlı kalın kemer. Üzerinde yakasını siyah kumaştan yapılmış kırmızı kaftanı vardı. Ayağında deriden yapılan çizme ve başında da bökrü.

Çocuklarının selamını alan Abilhayır:

-Her şey yolunda mı? Janat'ım – dedi.

-Pek yolunda değil. Bu sabah Karakız yengeme “ Cengiz şehre gidecek, yola hazırla” demişsiniz. Orada ne kadar olacak ve ne zaman gidecek? Uzun zaman için mi yoksa kısa zaman için mi? Bunu sormaya geldim.

Janat'ın Karakız yenge dediği han'ın ikinci hanımı Kalmuk ırkındandı. Kalmuk ismini doğru söyleyemeyen köy kadınları onun güneşten yanmış yüzüne bakarak Karakız diye adlandırmışlardı. Bu gece Abilhayır üçüncü hanımı Ükilimay'ın evinde gecelemişti. Bu Jağalbaylı boyundan olan en zengin bir adamın kızıydı. Bahtsız Nurbike'den sonraki en güzel hanımı. Abilhayır'a üzerinde az da olsa etkisi vardı. Gece han'ın neşeli bir anında hem nazlanarak hem de öfkelenerek : “ Hürmetli han, Hocahmet oğlumuzu Rusların kalesinde ne kadar tutacaksın, özledim ya, dönme zamanı gelmedi mi onun? Onun yerine ikinci hanımın oğlunu göndersen olmaz mı? O da büyüdü delikanlı oldu” – demişti.

Abilhayır bu pırtanca oğlu Hocahmeti çok seviyordu. Rehin olarak Orenburg'a göndereli yedi yıl geçmişti. Onun üstüne Or nehri boyunca yurt tutan Jağalbaylı boyu Or kalesi kurulduktan sonra başka boylara göre kendisinin damadı – Küçük Cüz hanına karşılık bildiriyordu. Abilhayır kendisi de bu sene Hocahmeti Orenburg'dan alıp Jağalbaylı halkına – dayılarına gönderecekti. Yeğenlerini görüp belki Jağalbaylı sevinir bir de akrabaları arasındaki kavgası da biter diye düşünmüştü.

Böyle düşünen han ikincisi hanımı Karakız'a "Cengizi yola hazırla" – demişti. Hanım : " orada ne kadar olacak, ne zaman dönecek?" diye sormaya cesaret edemedi. Han'ın sırrı hanımlarına malum, eğer kendisi söylemezse ona bir şey sorarak cevap alamazsın. Bu karakterini bilen Karakız da sessizce kalmıştı.

Evine ancak Janat geldiğinde " oğlumu nereye götüreceksin? Ne kadar zaman için? Niye götüreceksin? Lütfen, bir öğrenir misin? – diye yalvarmıştı. Abilhayır han diğer evlatlarına çok sertti ama Janat'ı bir başka seviyordu, onu dediklerini iki etmezdi.

-Cengiz uzun süre orda kalacak. Belki bir sene, iyice hazırlasın" – dedi.

Cengiz biraz sarardı. Çocuğunun değişmiş yüzünü gören Abilhayır hemen canı eridi.

-Sen delikanlısın, büyüdün, senin yabancı yerleri de görmem lazım. İlim irfan öğrenmelisin. - dedi.

Han yanında duranlar bu durumu Rusya ile ilişkilerinin iyi olması için rehin gibi gönderildiğine tereddüt etmişler.

-Peki - dedi Cengiz başını eğerek.

Abilhayır yerinden kalktı. O çoktandır güneydoğu'ya doğru bakıyordu. Birden o taraftan üç atlı gözüktü.

-Kudabaylarım,- dedi Abilhayır, sizler şehre dönün.

Janat, gelmekte olan atlı askerlere gözünü ayırmadan bakıyordu. Dönmek istemedi ama babası ve büyük abilerinden mi utandı döndü gitti. Nuralı ve Cengizle beraber üçü köye doğru yöneldi. Gelen bu atlı üç askerden biri Kudabay – babasının sekreteri ve tercümanı idi. Orenburg etrafındaki Kazak köylerindendi. Kendisi çok yakışıklı ve güçlü kuvvetli biriydi. Bu delikanlıyla Janat geçen seneden beri birlikteydi. Bir birini görmediklerinde çok özlerdi. Janat, babasına 'Ona varacağım' diye söylemeye de korkardı. Aslında, normal halk içinden çıkan bir delikanlıya soylu kızını vermezlerdi. Serbest büyüyen han kızı evdekilere belli etmeden bugüne kadar o delikanlıyla gizlice görüşmek için evden çıkardı. Yakın zamanda Kazalı şehrinin etrafındaki dünürleri gelecekti. Damadın geleceği zaman yaklaşıtkça Janat Kudabay için yanıp tutuşuyordu. Han'ın işleri için giden sevgilisini altı gün göremeyince neredeyse delirekti...

Abilhayır sır saklayabilen biriydi. Ama yine de bir şeyler söylemek isterse onu da Janat'a söylerdi. Çünkü Janat kız olsa bile sır saklayabilen erkek gibi sert ve sağlamdı Abilhayır, Nepliyuev'e Or şehrine gelsin, orada Abılay sutan ve Abilmambet han olacak diye haber alınca Orenburg'a yanına on beş askerini katarak Janat'ı göndermişti. Kızından Nepliyuev'e : "Abilmambet Cungar komutanı Kalden Cerenle barışmaktadır. Kalden Ceren ona Türkistan şehrini geri verirse Cungarlarla yeniden barışacak hatta bu barış ve kardeşliğin emaneti için bir oğlunu göndermektedir. Eğer Abilmambet Or şehrine gelirse ondan Cungar tarafına geçmeyeceğim ve imparatora sadık biri olarak hizmet göstereceğim diye söz almak lazım. Abilmambet sözünü turması için rehin olarak bir oğlunu bıraksın" demişti. Janat bu mesajı Nepliyuev'e götürmüştü. Ama babasının kimseye söyleme dediği sırrı Kudabay'a söyledi. Abilhayır Kudabayı Or şehrine Abilmambet'e göndermişti. İki-üç gün onun

yanında bulunmasını ve bütün sırrını öğrenmesini söyledi. Abilhayır dünden beri bu Kudabay'ı bekliyordu. Tepeden atlılar göründükçe yerinden kalkarak oraya buraya yürüyordu, sabrı kalmamıştı. Kudabay atından indi ve han'ın yanına geldi.

-İyi misiniz, hanım? – dedi.

-Sağ sağlim geldin mi? Nasıl bir haberle geldin?

Han'ın gözü Kudabay'ın belindeki parlayan gümüş kemere düştü. Kemerdeki kılıf da kılıç da gümüşten yapılmıştı. İyi de bunun hakkını verecek sahip gerekli. Bu gümüş kemer takımının kıymetini biliyor mu acaba? Han'ın kendisine şüphelene baktığını hissetse de hiç belli etmedi. Han şüphesi geçti. Janat'a söylediğim sırrım Kudabay'a belli oldu mu diye hiç aklına bile gelmedi. “ Kudabay'a Abilmambet böyle bir kemer hediye etmişse de bunu iyiye yoruyalım dedi içinden.

-Hadi söyle bakalım ne işittin, ne gördün?

-Duyduğum da gördüğüm de az. Ama anladığım kadarıyla Rus imparatoruyla savaşacak Abılay da Abilmambet de yok... İşte Cungar komutanıyla anlaşma yapması da bir kurnazlık gibi...

Kudabay görüp işittiğinin hepsini söyledi. Abilhayır aniden bir şey düşündü.

-Yanında danışman olarak Destancı ozan Bukar var mıymış?

-Hayır, görmedim..

-O zaman nasıl olmuş? Destancı Bukar halkın gözüdür. Gelmediğine göre hanlarının fikrini beğenmemiş mi?

-Bilemedim, belki vali onu çağırمامıştır...

Şimdi onlar şehre yaklaşmış olmalılar. Üç günden sonra Abilhayır yanına Küçük Cüz'in kırktan fazla aksakal, batır ve beylerini alıp Or şehrine doğru yöneldi.

...1742 yılında yirmi Ağustos'ta Neptyuev Or kalesine yakın Tasötkel denilen yerde Kazak hanlarıyla buluşmak için otağ kurdurdu. Bundan üç gün önce gelen Abilhayır, Orenburg valisinin toplantısına sadece Abılay ve Abilmambet, Barakları çağırmadığını öğrendi. Cungar elçileri Koşka ile Burun, onların yoldaşları – Karakalpak batırları Momor ve Kuşağ'ın da valinin davetiyle geldiklerini işitti. İki gün sonra Neptyuev'in emrine göre Abilhayır'ın iki oğlu Eralı ve Nuralı da kendilerine özel dikilen çadıra geldiler.

Davet İdilmiş konukların sayısına bakıldığında bu toplantıya Rus valileri çok önem vermekteydi. Bu durumu Küçük Cüz hanı görünce anladı. Neptyuev mis kokulu çiçekler ve otlardan Tasötkel'in ağaçlık bir yerine elli ak çadır diktirmişti. Kendisine eşlik eden iki atlı ve bir grup piyade askerine özel yirmi çadır kurdurmuştu. Atlılarının erleri de askerlerinin giysileri de yeniydi. Hepsi de silahlı imiş. Kılıçlarının sapları ile tüfeklerinin yalın uçları güneş şulesiyle parlıyordu. Konuklarına Rusya imparatorluğunun nasıl kuvvetli olduğunu göstermek isteyen Neptyuev çadırın dışına altı top koydurmuştu.

Konukların çoğu toplanmıştı fakat bu ayın yirmisinde gelmesi beklenen Orta Cüz'in hanı ve beyleri yirmi ikisine kadar gelebileceklermiş. Bunlar niye gecikiyormuş? diye artlarından gönderilen kişi: “ Tasötkel'e yarı günlük mesafedeki yerde Kıyaktı vadisine bundan üç gün önce Abilmambet

han çadırını diktirmiş, ancak, gece toplantı yaptıktan sonra sabah geri dönmüş” diye haber getirdi. “ne sebeple dönmüş? Kimse bir şey bilmiyor mu?” diye soran Neptyuev’e gönderdiği adamı: “ - Hayır, sebebini açıklamamış. Oradaki zengin birisine sorduğumda, Orta Cüz’in hanının önüne Abilhayır’ın tercümanı çıktığını ve bu tercümanın kendi ülkesine döndüğü ertesi gün Abilmambet’in de geri çekildiğini söyledi. Belki o tercümandan sizin Cungar elçisini de davet ettiğinizi duymuş olabilir. Abilmambet kendisi Cungar komutanıyla anlaşma yaptığından bugün herkesin önünde konuşmak istememiş olabilir diye tahmin etti. Neptyuev gözlerini kapatıp, bıyığını okşayarak bir düşünceye daldı. “Evet, gerçekten de bu söz doğru olabilir, Cungar elçisinin geldiğini duymuşsa Abilmambet geri dönmüş olabilir. Cungar askeri buna yakındır aslında. Peki bu nasıl işidir? Böyle olmasın diye Cungar eliçilerinin geleceğini ben Abilhayıra söylememiştim... Hayır, burda başka bir şey var”. Hemen Kudabayı çağırttı. Kişi Cüz hanı’nın sekreteri, Neptyuev’in yürüşünden ve mavi gözünün kımıldamadan bir yere bakakaldığından onun çok kızgın olduğunu anladı.

-Merhaba, merhametli vali bey, - dedi Kudabay. – siz çağırmışsınız...

Vali bunun selamına cevap bile vermedi.

-Abilmambete seni Abilhayır niye gönderdi? – diye sordu kızgınca.

Kurnaz tercüman mevzunun Orta Cüz hanının bu toplantıya gelirken yarı yolda geri döndüğü hakkında olacağını hemen anladı. Abilmambet bugün ya da yarın gelirse neden geri döndüğünü anlatır. O zaman han önünde de sayın valinin önünde onun bu suçu da açıklığa kavuşur. Abilhayır’a göre onun gerçek başkanı olan Neptyuev’in sinirlenmemesi gerekliydi.

-Abilhayır hanın beni Abilmambet’e gönderdiği gerçektir,- dedi, o başını eğerek. – size iletcek uygun zaman olmadı.

-Hangi sebeple?

-Abilmambetin Cungar komutanıyla anlaşma yaptığını Orenburg valisi biliyordu. Eğer bu sefer Rusya tarafında olduklarını ispat etmesi için bir çocuğunu göndermezse o evladını Orenburg’a getirmeyince Orta Cüz’in hanını ülkesine geri gönderemez dedi. Bunu Abilmambet’e söylemem için göndermişti. Neptyuev Kudabay’ın sözüne inandı. Yere bir tükürdü ve evin içinde gezinmeye başladı. “Bana Orta Cüzün Rusya tarafında olması için bir çocuğunu rehin alın diye Abilhayırın kendisi söylemişti. Kişi Cüz hanının bu sırrı Abilmambet’e iletmesinin ne sebebi vardı? Yoksa bütün belayı bana bıraktığı - Abilmambet’ten korkmuş mu? Hayır, burda başka bir sır var... Abilmambet ikimizin arasını bozuyor bizi bir birimizle karşı karşıya getiriyor. Belki, Orta Cüz hanının bana karşı olduğunu göstererek benim gözüme giriyor. Rusya sadec kendilerini desteklesin istiyordur. Bu da bir hiledir. Ama Orta Cüz ile Rusya’nın arasını bozulması ona ne fayda sağlar? Yoksa Orta Cüzü de kendisi mi yönetmeyi istiyor. Belki öyledir. Demek Abilhayır’ın bir sırrı daha çözüldü...bu oyunu neyle bitecekmiş acaba? Hiç bir şey bilmeyen biri gibi devam edeyim”.

-Kudabay bey,- dedi bir anda. – sizin imparatora sadık hizmet etmek istediğinizi ben biliyorum. Ama siz bizi sevindirecek bir iş yapmadınız daha...

-Vali bey, ben duyduklarımın hepsini iletıyorum ya...

Neptyuev kaşlarını biraz çatarak

-Biraz düşünün, belki de söylenmeyen bir şeyler olabilir.

Kudabay derhal cevap verdi.

-Bütün bildiğim budur, Kur'an-ı Kerim tutarak söz verebilirim.

-Kur'an-ı Kerim tutarak söz söylemenin ne kadar değerinin var olduğunu ikimiz de biliyoruz ya,- dedi alay ederek gülen vali.

-Abilhayır'ın Kalmuk ulusuna verecek kız kardeşi hakkında ne duydun?

-Anlayamadım, hükümdarım!

-Küçük Cüz hanı bir kardeşini Kalden Cerenle evlendirmek istiyormuş.

-İlk kez duyuyorum.

Kudabay gerçekten de bilmiyordu. Abilhayır, Orenburg valisine Yayığ'ın öbür tarafından yer vermedi diye darılıp Hive'ye gitmekte olan Nuralı'ya:

“ Hive hanı sayesinde Kalden Cerenle ilişki kurmaya çalış. Abilmambet'e göre bize iyi gözle bakabilir belki. Eğer anlaşsaks kardeşim Karaş'ı vereceğim demişti. Tabi ki imparator izin verirse...” demişti. Nuralı bu konuşmayı daha bitirememişti... Nadir şah'ın Hive hanlığına iktidar eden adamına bu arzı iletmenin yerine onunla kavga edip dönmüştü. Ama bunun hepsini Neptyuev' açıklamıştı. Orenburg valisinin sorduğu da bu durumla ilgili idi. Kudabay'ın bu durumdan habersiz olduğunu anlayan Neptyuev:

-Abilhayır Cungar komutanına kardeşi Karaş'ı verecek miymiş, onu öğren diye söyleyip serbest bıraktı

Neptyuev'in çadırında olduğunu bildikten sonra Kudabay'ı şimdi Abilhayır kendisine çağırdı.

-Ne hakkında sordu? – dedi Abilhayır.

Kudabay her şeyi açıkladı ve hiç bir şey saklamadı.

-Cungar hanıyla sizi yakınlaştırmaktadır. Kalden Ceren'e kardeşiniz Karaş'ı vermekteymişsiniz onu öğren dedi bana.

Abilhayır biraz sessizce kaldı. Kudabay'ın Orenburg valisinin casusu olduğunu han biliyordu. Ama o Abilhayır'a Neptyuev ne sorarsa her şeyi olduğu gibi söyleceğim diye söz vermişti. Ona ne kadar güvense de bazı sırlarını söylememeye çalışırdı. Hatta ondan korkuyordu. Kudabay'ı kovamadı çünkü onsuz Neptyuev'in kendisine ne yapacağını bilemezdi. Ama Neptyuev Abilhayır'ın sırrını kimin sayesinde öğreniyordu? Bu sırrını sadece oğlu Nuralı'ya söylemişti ya? Nasıl olmuştu bu böyle? Neptyuev elbette han sırrını Nuralı'dan öğrenmişti. Yoksa Nuralı başka birisine söylemiş o ise Neptyuev'e iletmiş olabilir...Keşke öyle olsaydı daha iyiydi! Abilhayır düşünceye daldı. O bir de morali iyiyken birinci hanımı Bapay'a sormuştu: “ Ben öldükten sonra benim tahtıma oğullarımdan hangisi layık? – diye sormuştu. O zaman Bapay: “ Aşuak olursa – at üstünden işersin; Eralı olursa – düşmana her gün saldırırsın; Nuralı olursa – değerli kaftan giyersin”, - diye cevap vermişti. Gerçekten de bu Bapay'ın sözü doğrudur. Ama o Nuralı bu tahtı babasından zorla mı alacaktı?

Küçük Cüzün hanı olmak için cesarete göre açığözlülük ve akıla göre hile gerekmektedir. Bunu Abilhayır çok iyi biliyordu. Bu yüzden de o Nuralıyı suçlu bulmak yerine kendisinin hilesini göstermekteydi. Neptyuev'e Kalden Ceren hakkında kendi düşüncesini anlattı. Neptyuev'in bu sırrı Nuralı'dan öğrendiğini belli etmemek için Orenburg valisine öncedenarzi kendisi öldükten sonra Küçük Cüz tahtına Nuralı'yi seçersin demişti. Sonra Neptyuev kendisi kara versin, ona kimin daha sadık olacağını demişti. Böylece Kudabay'a Orenburg valisinin Küçük Cüzle Orta Cüz arasındaki sırrı belli oldu. Üçü de Kudabay'a karşı tereddütleri olsa bile bunun tam tersi üçü de sırrını ona kendileri söylemişti.

“Güvenirse - iyilik yapar, şüphelenirse – korkar” kendisi çoktandır sevdiği kızıl renkli en sağlam atı ona hediye etti.

-Altındaki atının ayağı kanamış, yarından itibaren bu atı binersin,- dedi han.

Çok sevinen Kudabay “bu hediye niçin?” diye sormadı bile. “Neptyuev'in çadırının önünde deriden yapılmış at eyerini görmüştü ve hanın verdiği bu ata ne güzel yakıştırdı” diye düşündü.

Orta jüz hanı ile sultanlarının gelmediğine çok içerlese de Neptyuev hiç belli etmedi ve ertesi gün yani yirmi üç Ağustosta Küçük Cüz hanı Abilhayır'ı misafir etti. Buna Tasötkel yamaçlarına toplanan bütün konukları davet etti. Neptyuev açık alana uzun uzun masalar koydurdu ve onu üzerine sofraya serdiler. Rusya zenginliğini göstermek istedi ve sofralara Kazakların leğen leğen tatlı eti ve kızı ile Rusların değişik yemekleriyle doldurdu. Burada domuz eti hariç her şey vardı, kuş eti, balık eti, meyveler, lahana, domates, hıyar ve kabuğuyla haşlanmış patatesler de vardı. Rusların votkaları ve yabancı ülkelerin likörleri yani içkileri de vardı.

Misafirleri sofraya oturmadan önce Neptyuev bir hünerini daha gösterdi. Bir grup askerini açık alana çağırdı ve yaya asker savaşının değişik metotlarını gösterdi. Saldırı, korunmak, geri çekilmek, kılıçla vurmak ve tüfeğin ucunu düşmana vurmak. Ondan sonra iki atlı savaşçısının atlı asker savaşının metotlarıyla tanıştırdı. Rus askerinin çok değişik çeşitleri ata binmek, ağaç kesmek, çukurları atlamak gibi savaş sanatını daha önce yakından görmeyen Kazak aksakalları, beyleri, sultanları ve baturları çok şaşırdı. Onların alkışlayan destekleyen bağırışları, naraları neredeyse bütün nehir boyunca işitilmişti. Bu gördükleri askeri sanata göre savaşa benzemiş miydi? “Orenburg valisi hepimizi bir araya niye topladı”, diye düşünen zenginler bu oyun bitene kadar “Boşuna gelmişim”, “Ya Rabbim bizi muhafaza et!” ,- diye Allaha yalvarmaya başladı.

Bu oyun bittikten sonra “bir daha korkutayım!” demiş gibi kendisinin savaşçılarının gösterilerinden memnun olan Neptyuev misafirleri çadırların dışındaki tepeye yerleştirdiği okl topun yanına çağırdı. Bu topun nasıl ok atacağını göstermek için arka tarafta korkarak bakan halka bakarak oku atın diye emretti.

Bundan iki sene önce Orenburg şehrinde “Rusya'nın egemenliğine girmek” için gelen Abılay ve Abilmambet'e Orenburg yönetiminin başkanı bir toptan bir dakika içinde on defa ok attırarak halkı çok şaşırtmıştı. Bu defa Neptyuev altı toptan aynı zamanda iki dakika boyu ok attırdı. Altı top iki dakika içinde yüz yirmi defa ok attı. Çok gürelemişti sanki gökyüzü yere düşmüş gibi olmuştu. Bütün

dünyayı korkunç bir ses bastı. Ahir zaman olmuş gibi daha önce böyle bir şey duymayan Kazak atları çok tuhaf kişnedi ve bağlanmış urganları kopararak açık alana doğru kaçtı.

Bu kadar da gürültü görmeyen Kazaklar “Estağfurillah, Estağfurillah!” deyip kelime-şehadet söylüyordu. Bu ok atış bitince nehre doğru koşanlar da oldu...

Neptyuev, bu askeri topunun sesiyle halkın korkuttuğuna çok sevinmişti. “Kazak askerleri Hive’nin en iyi tüfeğini bir atınca bu top on defa atacaktır. Bu topun attığı ok yüzünden beş dakika içinde bütün bir köy yok olacak, bir saat içerisinde on iki köyü yok edebilir” dedi.

Bu topun bütün alemi titretmiş olan gürleyen sesini duyan halk bu söze inandı. Bu altı top aslında Türklerle savaşan Rusya’nın, Kazak ülkesini işgal etmek için buraya gönderilen silahlar olduğunu halk bilmiyordu. Neptyuev’in de Kazak hanları ve Cungar, Karakalpak temsilcilerini Or kalesinin içinde değil dışarda beklemesinin anlamı buydu. Silahları çok olmayan Or kalesini misafirlere göstermek istemedi. Çünkü kalenin içi berbattı. Ancak dışarıdan korksunlar diye düşünmüştü.

Böylece, ilk önce korkutmuş olduğu komutanlar ve diğer misafirleriyle beraber sofraya başına geldi. Neptyuev’in sağ tarafında Abilhayır ve onun damadı, Orta Cüz’ün baturu Şakşak boyundan olan Janibek, sol tarafında ise Cungar elçileri ile Karakalpaklar oturdu. Diğer üç yüz civarında olan Kazaklar ile Neptyuevi takip eden Rus askerleri, az önce askeri oyuna katılan el bombası atan asker, silahşör başkanları kendilerinin derecesine, onuruna göre sofraya başına oturdu.

General Neptyuev bu kadar halkı kardeşlik arkadaşlık için toplandığını ve Rusya’nın amacı komşu ülkelerle barış ve huzur içinde yaşamaktır diyerek kadehlere doldurulmuş olan içkileri önce büyük Rusya’nın birinci hanımı Elizabet Petrovna için içmeyi teklif etti.

-Eğer bir kimse önündeki içkiyi içmezse bizim kıymetli imparatorumuzun tam düşmanı farz edilir dedi. Bu sözlere inanan Kazakların bazı batırları ve yaşlıları çaresizlikten kadehe el uzattı. Ama bunu içersek kafir oluruz diye içmeyenler de vardı. Bu arada Neptyuevin kendisiyle gelen Orenburg müslümanlarının müftüsü molla Nasipulla yerinden kalkarak:

-İmparator için bu içkiyi içmeyenler çok günah işleyecektir! – diye adeta fetva vererek, sonra halkın gözü önünde içki dolu kadehi eline alıp içti. Ondan sonra kimse içmeyeceğim demedi. Bazıları hemen içti bazıları ise boğularak içti. Bazıları ağzına götürmüş gibi yapıp yere döktü.

İçenler gürültü yaparak konuştular, kahkaha attılar.

-Zehir gibiymiş..

-Boğazımı yaktı ya bu it...

-Bırak, belası başkasına.

-Molla kendisi izin verdiği için içtim.

-Ölene kadar içtiğim son kez bu olsun.

-Çariçe de vali de razıdır..

Bu zavallılar, kendilerine öğretilen gösterilen bu içkiye iki yüz yıl sonra nesillerinin düşkün olacağını bilir miydi? Ne kadar biçareler...işte onlar yemek yemeye başladılar. Buna gelindiğinde

Kazaklar kimseden izin istemedi hatta imparatorundan da. İki kollarını çemreleyerek elleriyle yağlı yemeğe başladıklarında, gören insan bayılabilirdi. On iki organı tamamıyla haşlanmış olan bu at etinin yağı, kaburgası, gövdesi ve kemikleri adeta anında yok oluyordu. Leğenler bir biri ardınca boş çıkıyordu. “İşte o eti uzatır mısın? Yemek değil bu ya... bu ot yaprağı ne kadar acı... bu Ruslar ne bulurlarsa onu yemek ederler... aha balık dediğin de bu mu her kaburgasının özü çok büyükmüş” diye de konuşuyorlardı. İçilen kırmızı, dökülen içkiler.

Bu arada Neptyuev yine yerinden kalktı. O kadehini havaya kaldırarak:

-İşte kıymetli misafirlerim! Bu içkiyi Rusya'nın gerçek dostu Küçük Cüz hanı Abilhayır için içelim,- dedi.

Sorfanın bir yerinden gürültülü sesler çıktı. Bunlar az önce askeri oyun gösterenlerdi.

Bu sefer molla nasihat etmedi. Birileri içti bazıları kadehi tutmadı bile. Ancak her yerden bir sesler çıkıyordu.

-Onurlu ol Abilhayır!

-Abilhayır için içki içmenin yerine zehir içsem daha iyi..

-Bahtı açılsın hanımızın!

-Çadırı tam üzerine düşsün!

-Cehennem dibine git, Abilhayır. Senin yüzünden günahkar olduk kafirin elinden içki içtik...

-Dikkat edin, ihtiyar, birisi duyabilir..

-Ya duyacak ne söyledim...suçum ne bize göstermedi dediğim mi? Evladım, biçareliğini kimseye göstermeden otur. Peygamber yaşına geldiğimde bana hürmet gösteren sadece Abilhayırdı. Bundan da onurlu ol Abilhayır han!

-Bu hürmetin hepsi Abilhayırın adına.

-Çok kıymetlidir kendisi..

-Neden güçlü olmasın ki bütün Kazakları bir koyun kadar bile görmedi en düşük fiyata sattı...

-Dikkat et, neyin ne olduğunu bilmeden konuşma...

Her yerden böyle konuşmalar işitildi. Ama kimin ne konuştuğu belli değil çünkü kalabalıktı...birisi eline dombırayı alıp da imparatoru, valiyi ve Abilhayır'ı övmeye başladı. Ama onun sesi Rus askerlerinin “Uzun ömer versin!” diye söyleledikleri şarkılarından duyulmadı. Bu şarkıya sarhoş beyler ve zengin adamlar da katıldı. Ara sıra müftünün ince, acı sesi çıkıyordu. Misafirleri böyle herkes kendi başına eğlenirken Neptyuev, Abilhayır'ı sofradan kalkıp koltuğundan tutarak vadilere doğru yürüdü. Daha önce de böyle misafir olan ve içkiyi ne kadar içtiğinin farkında olan han sapaşlağlam yürüyordu. Neptyuev ise biraz sarhoş halde hanla bütün düşüncesini anlatarak açık konuşmak istedi. Bu hareketi valinin kurnazlığı olduğunun farkında olan han artık bir şey söylemeyeyim diye sessiz kaldı.

-Abilhayır han, - dedi Neptyuev halkın gürültüsünden uzaklaşınca, yarın toplantımız başlayacak. Size Cungar elçileri ve Karakalpakların önünde fikrinizi açıklamak zor olabilir...

-Özellikle bu dileklerimiz beğenilmezse.

-Evet öyle bir durum da olabilir... bu yüzden sizle tek konuşmak istedim.

-Ben de...

-O zaman daha iyi...ne gibi arzınız var, söyleyiniz...

-Benim üç dileğim var. Evvela ikisini söyleyeyim. Bu ikisi kabul idilse üçüncüsü gerekmez.

-Tamam, birinci dileğiniz?

-Evvela bu isteğimin neden çıktığını anlatmaya müsaade ederseniz...saklayacak bir şey değil son zamanlarda Kişi Cüz halkı önünde aşağılanıyorum. Buna Orta Cüz hanı Abilmambetin etkisi vardır...

-Nasıl yani?

-Abilmambet han: “Abilhayıra Rus imparatorunun hiç yardımı yok” diyor. Böylece beni halkımın önünde aşağılıyor. Ama kendisi Barakla beraber Cungar komutanının tarafına geçmektedir. Emanetini de verecekmiş. Ancak benden korktuğu için bunu yapamıyor. Öğrenmek isterseniz Abilmambet han ve Abılay Sultan ile Barak Rusya imparatorluğuna karşıdır.

-Onlar sizin de düşmanınız ya...

-Eğer birisi Rusya imparatorluğuna düşman ise o benim de düşmanımdır.

-Şöyle diyelim, ama buna inanmak biraz zordur. Çünkü Abilmambet, Barak ve Abılay sultan üçü de bundan iki sene önce Urusov generalın önünde Kuran-ı Kerimi başlarına koyarak “Rusya’ya girdik” diye söz vermişti ya.

Bin yedi yüz kırk iki yılında yirmi sekiz ağustosta bu çok anlaşmalardan sonra Orenburg yönetiminin başkanı general Vasilyi Alekseeviç Urusov’ın gözü önünde Orta Cüz hanı Abilmambet ile Abılay Sultan Kuran-ı Kerimi başlarına koyarak “Rusya’ya girdik” diye söz vermişti.

General bu sene hepsine gümüş kılıç ithaf etmişti. Bunun benzeri bir kılıç Küçük Cüz batırları Buğıbay ile Eset’e de armağan idilmişti. O gün “Rusya’ya girdik” diye Orta Cüzün yirmi sekiz başçavuşu, ertesi gün ise Küçük Cüzün altmış beş başçavuşu ellerine Kuran-ı Kerimi tutarak anlaşmıştı.

Orta Cüz hanları ve sultanlarının Rusya’ya girmesine çok etkisi olan Vasilyi Alekseeviç Urusov, başka hizmete gidince onun yerine bu Neplyuev gelmişti. İşte şimdi Orenburg valisinin söylediği durumu buydu.

-Biz göçmenleriz. Yemini boş söz diye anlarlar bazı Kazaklar.

-Ama siz öyle bakmıyorsunuz.

-Ben başka bir adamım.

-Abilmambet han da sözünde durdu.

-Ama bundan sonra sözünü tutmayacak.

-Buna ne delil var?

-Delilim.... Abilmambet han sizin toplantıya neden gelmedi?

-Eee niye gelmemiş?

-Cungar vekilini davet ettiğinizi öğrendi de gelmedi. Kendisi Cungar tarafına geçmek istediğinden dolayı onların önünde sizinle konuşmak istemedi...Bu delil değil mi?

-Tamam, Abilmambet han Rusya'ya karşı diyelim, o zaman sizin birinci dileğiniz nedir?

-Rusya'nın düşmanı – benim düşmanım. Abilmambet gibi düşmanı yok etmek için bana silahlı üç bin asker veriniz. Onlardan bini rus, kalan iki bini Kalmuk ve Başkurt askeri olsun.

Neptyuev buna çok sevindi. Abilhayır ile Abilmambet'in arası gerçekten de bozuk olduğuna iyice inanmıştı. Bu Rusya siyasetinin bir ülkeyi birine bir hanı diğerine düşman ederek bu arada kendisine fayda sağlamak eski siyasetine uygundu. Rusya hükümdarları bir han diğerini desteklerse hoşuna gitmezdi. Bir biriyle savaşırsa onlar için daha iyi idi. Üstelik Abilhayır han'a üç bin asker verecek durumda değildi. Rusya imparatorluğu kocaman ülkelerle savaşırken Kazakların hanlar arasındaki kavgası için üç bin askeri nasıldan versin ki? Ama o vermeyeceğim diye söylemedi.

-İkinci dileğiniz nedir?- dedi Neptyuev, ne ise onu da dinleyelim.

-İkinci dileğim: "İkinci oğlum Hoca Ahmet sizlerin elinizde emanet rehin gibi kalmasına yedi sene geçti. Annesi çok özledim diye beni rahatsız ediyor. Onun yerine küçük oğlum Cengizi alırsanız iyi olurdu.

-Cengiz hangi hanımızdandır?

-Karakız hanımdan

-Eeee.....

Abilhayır'ın ikinci hanımdan oğlu Hoca Ahmet'i çok sevdiğini ve ondan kendisine karşı gelen Jağalbaylı boyuna karşı faydalanmak istediğini Nuralı'dan duymuştu. Pek o kadar sevmediği küçük kumalardan doğmuş olan Cengizi emanet-rehin olarak bırakmanın ne gereği var?

Abilhayırın asıl düşüncelerini anlayan Neptyuev işte onun arzına direk cevap verdi.

-Abilhayır han,- dedi. – Siz Rusya imparatoru için emek verdiniz. Hatta siz ilk olarak Rusyanın yönetimi altına girmeyi istediniz ve bu konuda Kazak halkına ikna edici öğütler verdiniz. Bu emekleriniz için sizin bu iki dileğinizi de kabul ederdik ama şimdi bunu yapamayız.

-Nasıl yani?

-Şimdi Rusya zaten büyük bir savaşta. Her bir askerin hesabı var. Böyle bir durumda Kazakların iki hanı savaşsın diye Elizabet Petrovna üç bin asker veremez. Tabi ki Kazak ülkesinde Ruslara bir tehlike gelirse o zaman olur. Hatta üç binden fazla asker olacaktır...

Neptyuev bu son cümlelerle Abilhayır'ın söylemiş olduğu sebepleri boşa çıkardı. Bunu anlayan Abilhayır:

-Anlaşıldı,- dedi hafifçe kaşlarını çatarak. Ama Hoca Ahmet hakkında ne diyeceksiniz? – dedi.

-Bu biraz daha düşünmeyi gerektiren meseledir. Kıymetli Elizabet Hanım'a mesaj yollamak gerekir. Emaneti-rehineyi değiştirmek için hanımın buyruğu gerek.

-Öyle mi....

-Şimdi üçüncü dileğinizi söyleyin.

Çok sinirli Abilhayır belli etmek istemese de siniri boğazına kadar geldi.

-Üçüncü dileğim. Çoktandır Kalden Ceren benim kız kardeşim Karaş'ı istiyordu. Biz Kalden Ceren'in bize düşman olmasını istemiyoruz. Dayanacak kimse olmayınca Cungar komutanıyla her

zaman savaşmaktan bir fayda gelmez diye düşünüyorum. Kıymetli Elizabet Hanım buna karşı çıkmaz sanırım.

-“Hımm” dedi içinden Neptyuev,- sen bize güç göstermeye mi başladın? Bu yaptığın, sizler beni desteklemezseniz ben böyle yaparım mı oluyor? Bakalım bundan ne fayda göreceksin?

-Cungar halkı ile Birinci Petro zamanından beri kardeşliğimiz var. Bizimle kardeş ülke ile kardeş olacaksan kötü olmaz ,- Abilhayır Neptyuev’in ya gerçek ya alay ettiğini anlamadı. Yavaşça onun yüzüne baktığında taş heykel gibi durakalmış yüzünde kıvıldağan bir damar dahi yoktu. Neptyuev sözüne devam etti,- biraz bekleyelim, öbür günü olacak anlaşmadan ne çıkacak, kız olursa bir damat bulunur...

Abilhayır bu ricasının da dikkate alınmadığını gördü. Sinirli kızgınıym diye bir sırrını daha açtığına çok pişman oldu. Ne olsa da bu fikrini Neptyuev’in daha önce Nuralıdan duymuş olduğunu hatırladı “en azından benim bunlardan gizlediğim bir şeyin olmadığını anladı, buna da şükür”,- diye saçmaladı. Nuralı hakkında Neptyuev konuşmaya başladı.

-Diğer çocuklarınıza göre şimdiki durumu ancak Nuralı anlayabilir, - dedi Neptyuev,- siz aynı fikirde misiniz daha önceki gibi?

-Abilhayır çok kızdı. Nuralı hakkında babasından önce Neptyuev’in söze başladı ve bu onun şüphesinin doğru olduğunu göstermişti. Buna rağmen hiç belli etmeden:

-Nuralı benim direğim, benim işimi devam edecek adam,- dedi o. – onun hakkındaki fikrimi değiştirmeyeceğim.

Neptyuev de babası hakkında bilgileri Nuralı’nın verdiğiinden Abilhayır’ın haberdar olduğunu anladı. Ama onun sözünü kesmedi. Han biraz daha düşünüp de:

-Eğer ben vefat edersem imparatorun tek dileğim - benim yerime oğlum Nuralı’yi seçsin.

-Sanırım bu dileğinizi imparator destekleyebilir, - diye söyleyen Neptyuev’in bu hemen anlaştığına Abilhayır çok sinirlendi. Bu köpekler benim öleceğim günü mü bekliyorlar? Neptyuev de kendisinin derhal cevap verdiğini anladı ve gülümseyerek:

-Siz daha uzun ömür yaşayacaksınız. Nuralı ne kadar iyi olursa olsun sizin yeriniz ayrıdır. Rusya kendisinin asadık arkadaşından ayrılmak istemez.

Neptyuev’in bu sözü siyaset için söylediğini bilse de hanın biraz morali düzelmişti. Bu kadar iltifata kim ne yapabilir:

-Evet, Nuralı iyi bir han olabilir...

-Nuralı’nın bir özelliği daha var – O Karakalpak halkıyla iyi anlaşır. Hatta bir defasında siz Karakalpakları saldıracığınızda size karşı çıkmıştı.

Nuralı’ye Karakalpak halkı da hürmet ediyor. Aslında bize onların da Rusya’nın egemenliğine girmesi gerekli. Çünkü Hive’yi Rusya’ya dahil etmek için yolun yarısında Karakalpak halkını geçmeliyiz.

-Karakalpakları Rusya’ya dahil etmede Nuralı’nın çok etkisi olacak. Ama Hive hakkında onun kendi düşüncesi var...Nuralı daha yeni Hive’den dönmüştü. Oradaki bütün durumu kendi gözüyle görmüştü. Eğer bana asker verirseniz Hive’yi Nadir Şah’ın tayin ettiği kişiden zorla alırım dedi.

-Hangi askeri söylüyor Nuralı sultan, - dedi .

-Kazak askerleri....Hive'ye Rus askerini götürmek akla yatmaz. Dindar halk kafir askeri geldi diye tamamıyla savaş meydanına çıkar...ama Kazak askeri onlara kendi askeri gibidir. Hive'yi bizim dedelerimiz birçok kez fethetmişti. Tabii ki kiral Nadir Şah'a nazaran Kazak sultanı Nuralı'yi yerli halk memnuniyetle karşılar.

-Bu akılda tutacak bir şey,- dedi. Neplyuev düşünerek,- ama bu sıralar Nadir Şah'a karşı savaş açması mümkün mü? Rusya yedi senedir Türkiye ile savaşıyor. Azov civarında yensek de Oçakovo'nu işgal etsek bile Türkleri tamamıyla yenemedik. Üstelik İran'a savaş açarsak...

Sizler değil. Hive'deki Nadir Şahla biz savaşıyoruz. Nadir Şah hakkında konuşmaya bu niye başladı ki, - diye düşündü Neplyuev,- bizi daha büyük bir savaşa mı götürecektir. Böylece bizden faydalanacak..

-“Biz” dediğiniz kim? Küçük Cüz hanlığı mı? Yoksa siz, Abilhayır Bey, Küçük Cüz'ün Rusya'ya dahil bir halk olduğunu unuttunuz mu? Siz bilmeseniz de bunu Nadir Şah iyi biliyordur. Hive ile Ürgenış'i işgal eden Nadir Şah, Kazak ülkesine girmek üzereyken onu kim durdurdu? Siz mi? Yoksa Rusya mı? Hayır, böyle bir memleketle savaşmak şimdilik gerekmez. Ama savaş zamanı gelirse buna Petersburg'tan izin almak gerekli. Onsuz hareket etmeye bizim hakkımız yoktur... Abilhayır yavaşça başını eğdi, Rusya'ya girerek Cungar saldırısından sağlam kalmak için Abilhayır kendi iktidarını kurban etmişti. İşte o eskisi gibi istediği an Hive kapısının önüne gidemezdi. Onun için Rus imparatorundan izin almak gerek! Evet, işte bunun gibi bağlılığa gelecek nesiller nasıl bakacaktır?

-Doğru söylüyorsunuz, vali bey,- diye Abilhayır sır vermedi,- Petersburg ne diyecek, onu bekleyelim. Nadir Şah'ın ordusu bugün yarın askerini bırakıp dönmez. Daha zaman var... Neplyuev Abilhayır'ın moralinin bozulduğunu gördü ama ona pek de yakınlık göstermedi. Nasıl olsa bize tabii olmuş bir adam. Zaten bugün olmasa yarın bu tavırla konuşacağım ben, o da alışsın artık,- dedi.

-Bir birimizle anlaştığımız ne kadar iyi oldu,- diye, cebindeki altın saati çıkardı. – biraz zaman geçti. Kalan işlere yarın yapılacak toplantıda bakarız. Dönelim. Benim daha Asilbek beyle konuşmam lazım. Abilhayır buna çok şaşırıyor ama yine de belli etmedi.

Arğın'ın bir bölümü olan Şakşak boyundan çıkan Koşkarulı Janibek “Aktaban şubırından” başlayınca Abilay'ın ünü bütün üç boya da yayılmıştı. Tanına kadar Orta Cüz'ün en kıymetli adamıydı. Abilhayır'ın kız kardeşiyle evlendikten sonra o Küçük Cüz hanının yardımcısı oldu ve Küçük Cüz hanına Orta Cüz'in bazı boylarının bağlı kalmasını da etkilemişti. Eğer Abilhayır'dan savaş var haberi gelirse askeriyle birlikte han ordusuna ilk gelen adam budur Janibek. Böyle bir olay bin yedi yüz otuz yedi yılında olmuştu. “aktaban şubırından” önce Yayık ile İdil arasındaki yer için tartışan İdil Kalmukları Küçük Cüzün Cungar askerine yenilir Rusya'ya henüz dahil olmadığı zamanda köylerine saldırıp hayvanlarını götürürdü. Yayık'ın öbür tarafında hayvan besleyecek güzel yerler var diyen Abilhayır'a İdil Kalmuklarının o zamandaki hanı Donduk Omba “Sonradan kendi yerlerinden ayrılmayasın!” diye cevap vermişti. Abilhayır, Kalden Seren'e gücüm yetmese de sana gücüm yeter, Donduk Omba, diye yirmi iki bin askerle iki grup olarak İdil boyundaki Kalmuklara gitti. Onun bir kolunu yani on bin savaşıdan kurulan Orta cüz ordusunu Janibek batur yönetmişti. Abilhayır'ın bu

iki kol askeri İdil kıyısındaki Kızılyar denilen yerde Kalmuk askeriyle karşılaştı Kazakların geleceğinden habersiz oturan Kalmuk askerini Abilhayır ile Janibek yendi ve onların hayvanları ile iki bin aileyi kendileriyle götürdü. Bu zulmüne dayanamayan Donduk Omba derhal asker toplayıp bin yedi yüz kırk yılında yirmi bin askerle Kazak ülkesine saldırıya gitmek üzereyken Baldan Norbi'nin babasına yaptığı vefasızlığı yüzünden bu sefere çıkamadı. Ondan sonra Orenburg seferinin başkanı general Rusov iki ülke hanlarını çağırır ve intikam alma işini durdurur ama bununla birlikte ülkelerin barış ve huzur içinde yaşamalarını istemeyen imparator siyasetini doğru gören Orenburg valileri Küçük Cüz hanı ile İdil boyundaki Kalmukların hanının tamamıyla anlaşmasına fırsat vermemiştir. Bazen aralarını bozuyordu. Böyle bir durumda Abilhayır her zaman Janibek'e dayanırdı.

Janibek baturun Kazak boylarının Rusya'ya girmesinde emeği vardı. O başka han ve sultanlar gibi değil baştan sona kadar Rusya tarafında olan adamdı. O yüzden de Orenburg komisyonunun iki başkanı Urusov da ondan sonra gelen Neptyuev te "Janibek baturun onuru derecesi hiçbir Kazak hanlarından eksik değildir" diyorlardı. İkisi de Anna İyoanovna'ya Janibek için Rusya'ya emek veren askeri adamlara verilen "Tarhan" derecesinin verilmesini istemiştir. Bunu Abilhayır han da desteklemiştir. Janibek'in çoktandır bekleyen bu derecesi için buyruk dün gelmişti. Bunu şimdilik Neptyuevten başka kimse bilmiyordu. O bu buyruğu vali toplantısı bitince misafirlerini tekrar davet edip onların gözü önünde okumak ve Rusya için sadakatle hizmet edenlere imparatorun nasıl hürmet göstereceğini söyleyerek övecekti. Janibek'in adı söylendiğinde Abilhayır'ın bir şeyden şüphelendiğini farkedene Neptyuev:

-Janibek baturu ben sadece sizin akrabanız olduğunuz için değil bununla birlikte arkadaşınız olarak hürmet ederim,- dedi.

-Tabi ki...

-Orta Cüzün hanı Abilmambet ile Abılay sultan yarı yoldan geri dönmüşlerdi. Ama Orta Cüzden gelen yaşlılar ve Beylerin sayısı çoktu. Birisi onları yönetmezse bizim toplantımız Orta Cüzün fikri düşüncesi olmadan geçecektir. Bu toplantıya onlar da katılmalıdır.

-Elbette

-Üstelik Cungar elçileri Orta Cüz halkının Abilmambet ve Abılay'sız da kendi kaderlerine karar verebileceklerine inansınlar.

-Doğru söylüyorsunuz, vali bey, - dedi bu karara çok sevinen Abilhayır,- benim de size hep söylediğim budur. Orta Cüzün kaderini geleceğini Abilmambet'e verirsek olmaz. Genç de olsa şimdi iktidar Abılaydaymış. Bu sefer Neptyuev ile Abilhayırın fikri aynıydı. Orta Cüz halkının içinden Abilmambet han ile Abılay sultan'a karşı çıkacak tek adam o – Şakşak Koşkarulı Janibek batur idi.

Abilhayır ile Neptyuev yeniden sofraya döndüğünde halk eğleniyordu. Han ile general yok diye kimse beklememiş keyiflerine bakmış. İçki içip sarhoş olanlar yerde horlayarak uyuyorlardı. Çoğu içkiye kırmızı katarak içmiş. Rus askerleri de hiç bir şeyi kaçırmamış. Rus'um ya da Kazağım demeden bir birine sarılmış bir şeyler söyleyerek kahkahalar atıyorlardı. Kalabalığın bu durumunu

gören Nepleyuev konukları yine sofraya başına çağırmaya korktu ve sarhoş birisi kavga etmeden önce hepsini dağıtayıp uğurlayıp dedi.

O içki dolu kadehini tutarak :

-Değerli misafirlerim, ben bunu sizler için içiyorum,- dedi.

-Sonra kocaman bir kadehteki içkiyi içip bitirdi. Arka taraftan Rus askerinin “ Yaşasın!” diye sesleri geliyordu.

-Geldiğiniz için çok teşekkür ediyorum. Bugünkü görüşme bununla sona ersin. Yarın sabah saat on'da toplantımız başlayacak.

-Çok sağolun.

-Uzun ömür dileriz, general bey!

-Hepimiz bir araya geldik...diyen halk yerinden kalkarak ülkelerine dönmeye başladı.

Yirmi üç ağustosta başlanmış olan bu toplantı yedi eylüle kadar sürdü. Toplantıya Cungar elçileri de katıldığından dolayı buradaki en önemli mesele Kazak ülkesinin Rus yönetimi altına girmesine yapılan itirazlardı. Bu yüzden toplantının birkaç günü Rusya, Cungar ülkesi ile Kazak ülkesi arasında ne gibi ilişkiler olabileceği hangi anlaşmaların yapılabileceği konuları üzerinde duruldu. Rusya, Cungar elçilerinin Kazak ülkesine niçin geldiklerini ve ne gibi istekleri olduğunu öğrenmek istedi. Ona Koşka ile Burun:

-Kazak halkı bizim uzun zamandır Çin ile savaştığımızdan faydalanarak bize çok defa saldırdı. O yüzden biz de onların çok yerlerini fethetmiştik. Kazak halkı bize vergi ödemeye ve rehine vermeye mecbur diye ifade ettiler.

Nepleyuev ona:

-Bizim yönetimimiz altında bulunan ülkelerin, başka ülkelere vergi vermesi ya da rehine vermesi bizim Rusya imparatorluğun geleneklerine uygun değildir- diye cevap verdi.

-Bizim düşmanlarımız her ne kadar aramızı bozmaya gayret etse de Kazak halkı eline Kuran-ı Kerim alarak Rusya'ya söz verdi,- dedi Orta Cüz ile Küçük Cüz adına Abilhayır ile Janibek konuştu,- biz Rusya ile her zaman birlikteyiz. Eğer Cungar halkına saldırırsak o bizim uzun yıllardır süren savaşımızın devamı demektir. Eğer Cungar halkı bizi rahat bırakırsa biz de onlara saldırmayız, imparatorun önünde söz veriyoruz, - dediler.

-Kazak hanları yaratılışlarından bu yana bu tür sözlerini hiç tutmadı,- dedi Cungar elçileri. - onlar sözünü tutmayabilirler.

-Bu sefer onların sözünü tutacağına biz söz veriyoruz- dedi Nepleyuev.

-O halde bizim komutanımız Kalden Ceren'e elçi gönderin - dedi Koşka ile Burun,-diğer anlaşmaları o zaman yaparız...

Böyle anlaştılar, ama Cungar halkı hemen dönmedi. Onlar Üç Cüz'in aksakallıları ve beylerinin Rusya'ya Kuran-ı Kerim üzerine yemin ettiklerini kendi gözleriyle gördü. Nepleyuev'in hepsine teşekkür ettiğini ve bilhassa Ulu Cüz'ün hanlarına ayrıca teşekkür eden sözlerini işittiler. Bu

Cungarları çok etkiledi. Çünkü Yedisu onlar için Cungar yönetiminin feth ettiği ülke olarak sayılmıştı. Ulu Cüz bugüne kadar Cungar devletine vergi ödememiş, rehine vermemişti.

Rusların yavaş yavaş Kazak topraklarını işgal ettiğini gören Cungarlar birlikte yaşadıkları Karakalpak batırlarıyla ülkelerine döndüler.

Onlar gittikten sonra Neptyuev başka iki meseleyi de ele aldı. Biri Orta Cüz ve Küçük Cüz hanlarının arasında bir anlaşmazlık olursa ne yapılacağı idi. İkincisi ise İdil Kalmukları ile Kazak halkı arasındaki düşmanlık konusu. Kazak hanlarının kendi arasında düşman olmaları Rusya'ya için o kadar iyi olmakla beraber Abilhayır'ı tamamen korkutmamak için Neptyuev ona "Ne kadar zor iş olsa da barışla karar ver" diye akıl verdi. Üstelik Abilhayır'a kendilerinin olan Rus fakirleriyle barış içinde yaşaması için Elek ile Berdi nehirlerinin boyuna göçmeye de izin verdi. Bu sonradan Kazak halkına yapılan en büyük iyilik oldu. Bu arada Küçük Cüzün ilk çiftçileri ortaya çıktı. Ayrıca hanın kendisine Rus kalelerinin hepsine girebilme izni verdi. Dolayısıyla Küçük Cüzün hanını giderlerinin hazineden karşılanması hususunda da Rus valiliği yükümlülüğü üzerine aldı. Neptyuev bu işi imparatorun Abilhayır'a göstermiş olduğu hürmet diye anlattı. Bunun hepsi ağlayan çocuğa meme vermek gibi uğurlama siyaseti gereği idi. Abilhayır bu tavrı hemen anlamıştı ama bir şey diyemedi.

İdil Kalmukları ile Kazak halkının tartışmasını da Neptyuev kolayca halletti. Barıştırmak yani ikisinin arasını iyileştirmek amacıyla ilişkilerini düzeltmenin yerine, "İdil Kalmukları, sen Yayığ'ın bu tarafına geçme", "Kazak halkı, sen de Yayık nehrinin öbür tarafına geçme" diye karar verdi.

"Esirlerimizi geri versin!" diyen İdil Kalmuklarının isteğine, Janibek :

"Onları geri almak mümkün değil, biz o sene Kalmak esirlerini Hive, Buhar pazarlarında satmıştık" – diye cevap vermişti. Neptyuev bu meseleyi sonra ele almak istedi. Böylece doğru dürüst bir iş bitiremeyen İdil Kalmuklarının elçisi çok üzülmüştü. Bu halde ülkesine döndü.

Yapılan bu toplantıdan en karlı Janibek Anlaşmaya ara verildiği bir sırada Neptyuev Kazakların, Kalmukların ve Başkırtların sultanları ve baturlarını kendi çadırına toplayarak onların önünde güzel bir ses tonuyla Elizabet Petrovna'nın buyruğunu okudu. Bu buyrukta imparatora gösteren sadakatli hizmetleri için Janibek'e Kırgız Kazak halkının "birinci tarhanı" ünvanı verildi. (Bu Rusyadaki fel'dmarşal ünvanı ile denk geliyordu). Eğer imparator için sadakatle hizmet edilirse bu tarhan ünvanı onun çocuklarına, evlatlarına miras kalacaktır diye yazılmıştı. Buyruğu okuduktan sonra yeni tarhanı kutlamak için şarkılar söylediler ve toplar atarak selamladılar. Bunu büyük bir sevinçle karşılayan halk coşkuyla alkışladı.

-Ua, Şakşak, at yarışlarından sana at ödül geldi

-Daha yüksek mevkilere, Janibek.

-Tarhan dediğin han mı demek? Karat halktan han da çıkarmış ya....

-Köyüne git, muştuluk iste.

-Ya, Arğın ata ruhumuzu kutsayıp yücelttin, diye bozkırda naralar atıldı.

Tarhan? Bu halk dilindeki söz. Derecesi nasıl olacak? Janibek için bu ünvanı istediklerinden bu güne çok zaman geçmişti! İmparator her gün, bugün vereceğim yarın vereceğim diye geciktirmişti,

Janibek'in önünde tilki gibi yalakalık yapmasını istemişti. En sonunda verdi ya...daha önce arkadaşı olan Abilhayır'ın içi yanıyor. Bu nedir ki? Kıskançlık mı yoksa? İki kardeş yarışa atlarını getirdiğinde ağabeyinin atı önce gelirse kardeşinin içi yanardı. Bu da onun aynısı...yoksa Abilhayır için Janibek'ten daha yakın kim var? Kendi evlatları da han'a bu kadar iyilik yapmamıştı.

Janibek'e tarhan unvanı verildiğinde onunla birlikte sevinenler çoktu ama kıskançlıktan çatlayanlar da az değildi. Bunun gibiler yüzüne güler senin kadar sevinebilir ama içinde kıskançlık ateşi sönmüyordur.

İşte dedi Neplyuevin kendi kendine, “ Çocuk gibi, sevinmesi de darılması da kolay. Böyle bir ülkeyi yönetmek zor değil. Eğer birisini öldürmek istersen başka birisinin derecesini ondan biraz daha yükselteceksin yeterlidir”

...Bütün bu anlaşmalar bitmeden bir gün önce Neplyuev, Kudabay'ı yine kendisine çağırttı.

-Abilhayır han çoktandır Sırderyan'ın yanındaki yıkılmış eski şehir Jankent'i yeniden inşa etmek için izin istediğini biliyor muydun? – dedi.

-Biliyorum

-Nedenini biliyor musun?

-Belki Cungarlara yakın yerleşmek ister.

Kurnaz tercüman valinin yüzüne gülümseyerek baktı. Vali ile son zamanlarda sık sık görüşen tercüman Nepleyuvun sert yüzüne de yersiz kavgasına da alışmıştı.

Neplyuev fikrini daha da snetleştirmeye çalıştı.

-O yıkılmış şehri yeniden yapmak için ne kadar para gideceğini öğrenmek için oraya jeolog göndermemiz gerekiyor. Yakın zaman içerisinde han ordusuna jeolog İlya Muravin gidecektir. – Neplyuev Kudabaya'a somurtarak baktı.

-Onun hizmeti sadece eski şehrin yerini araştırmak değildir. Bütün haberi ona iletceksin...

-Evet, hükümdarım, yapmaya çalışırım.

-Abilhayır, Muravin'i kendisine imparator adına gönderilen danışman olarak biliyor. Öyle diye anlaşılmıştı. – komutan gülümsedi biraz. Danışman, sadece tercüman değildir, hanın içinden ne düşündüğünü kafasından neler geçtiğini de bilmelidir. İşte bu asteğmen geldiğinde ona hizmet etme de sana kalacak.

Neplyuev'in kendisine güvenmeden Muravin'i gönderdiği için rahatsızlığını dile getiren, Kudabay:

-Bu vazifeyi ben daha önce de yapmıyor muydum? – dedi yere bakarak. – Ayrıca bu hizmeti kötü yaptığımı da düşünmüyorum.

Neplyuev kendi muhbirini daha da incitmek istemedi.

-Sen vazifeni iyi yapmıyor değilsin. Bu sadakatin yaptığın iş için elini boş bırakmam... Asteğmen'den sana zarar gelmez...

-Peki, efendim.

Yarım saat sonra Abilhayır, Kudabay'a çoktandır alamadığı börk ve kaftan giydirdi. Bir taraftan da han ondan yakında kendi ordusuna Jankent'i kontrol etmek için Asteğmen Muravin'in

geleceğini gerçekte onun asli görevinin hanı takip etmek olduğunu söyledi. O gece Neplyuev Petersburg'a, dış işler kuruluna: "Abilhayır çocuğunu rehin verdiğine Rusya'ya karşı çıkmaz, ama ona tam olarak güvenemeyiz, çünkü o ikiyüzlü ve vefasızdır" diye mesaj yazdı.

... Bu arada Abilhayır'ın Rus imparatorun önünde sadece kendisinin sadakatli görünmesini isteyen siyaseti sayesinde Rusya valilerine darılmış olan Orta Cüz hanı Abilmambet, Türkistan şehri ve onun civarındaki Karnak, Sukent, Savran, Sırganak gibi otuz iki şehri geri veririm diyen Cungar komutanının sözüne inanarak bin yedi yüz kırk iki yılında Bokırav'ın başında Kalden Ceren'e emanet-rehin olarak küçük oğlu Abilfeyzi gönderdi. Diğer yandan çünkü düşmanına başı eğen bu hareketini sanki Cungar yönetiminde esir tutulan Abılayı kurtarmak için yapmış gibi gösterdi.

Eskiden kendisine karşı gelen her adımını takip ettirdiği Orta Cüz hanının kendi tarafına geçeceğini hisseden Kalden Ceren bin yedi yüz kırk beş yılında Rus kaleleri ve Kazak topraklarının sınırlarına yirmi bin silahlı askeriyle, yol yapmak için yedi bin adamını koydu. Bunun hepsi bugün olmasa da yarın Kazak ülkesinin üzerine saldırmak için hazırlıktı. Bu büyük savaş başlayıncaya kadar kendilerine yakın olan Kazak köylerine saldırarak rahatsız ediyorlardı.

Böyle zor bir durumda Orenburg valilerinin önünde iki değişik vazife vardı. Biri bugüne kadar Kazaklardan zorlukla almış oldukları yerleri ve oralara inşa edilen kaleleri korumak. Diğeri ise Kazak topraklarına Cungar askerlerini sokmamaktır.

Bununla birlikte Orenburg valisi Küçük Cüz halkına Yayık nehrinin öbür tarafında hayvan beslemeyi durdurdu, Yayık ile İdil arasındaki yerlere eskiden göçen boylar bu yerleri bıraksın Yayık nehrinin bu tarafına kovulsun dedi. Eğer buna Kazak köylüleri direnirlerse o zaman Kalmukların silahlı güçlerinin Kazaklara karşı kullanmasına bölgenin Rus silahlı güçlerinin komutanı yarbay Rtışev'e izin verdi. Kalmuklara Kazaklardan aldıkları yiyecekler ile işgal ettikleri bütün toprakların kendilerine kalacağını söyledi. Eğer bu emirlere direnen, karşılık bildiren Kazak köylerinin başkanlarının bin yedi yüz kırk beş yılının beş Mart'taki buyruğuna göre " Yakalanarak ve Orenburg'daki Rogovik, Sibirya'daki Nerçinskii'nin gümüş madenlerinde çalıştırılmaya gönderilsin" diye karar verdi. Bu tedbiri az gören yönetim bin yedi yüz kırk yedi yılında Dış İşler Kurulunda Kazak halkının Yayık nehrinin sağ tarafına hayvanlarını götürmemesi için bu nehrin sol tarafı Hazar denizine kadar yakılsın diye emir çıktı. Bununla birlikte Rus kalelerini Kazak isyancılarından korumak amacıyla Kazak ülkesine silahlı asker gönderilmesine de buyruk çıkardı. Bu buyruğa göre silahlı asker vazifesini Yayık boyundaki Don Kazakları diye bilinen Kazak-Ruslarına verdi. Onlara syetki olarak sadece Kazakların atlarını ellerinden almayı değil kendilerini de esir alarak kovma yetkisi de verildi. "Saçını kes dersen başını kesen" bu Kazak-Rusları işte akıllarına ne gelirse onu yapmaya izin aldı. Böyle bir uygulamanın yalnız Yayık boyunda değil Sibir valiliğine ait Kazak halkına da karşı yapılması emredildi. Bu zorluğu sıkıntıyı sadece Kazak halkı değil onunla birlikte yaşayan yerli Ruslar da çekiyordu. İmparatorun bu zülmüne dayanamayan halk arasında Pugaçev adıyla anılan isyan çıktı. Buna Kazak halkı ve Başkurtlar gibi ulusların fakirleri de katıldı. Neplyuev, Kazak halkı ile Rusya arasındaki kavgayı azaltmanın bir yolunun barış anlaşmaları görüşmelerini yürütmek ve

bununla birlikte Kazak halkıyla ticareti geliştirmek olduğunu düşündü. Hatta O, bin yedi yüz kırk yedi yılında Dış İşler Kuruluna verdiği raporda: “Bu halkı sadece korkutmakla değil ticaret gibi iyi yollarla da yönetmeliyiz” diye yazmıştı. Eğer Kazak halkı bunu yapmazsa o zaman onlara güç göstermeliyiz. Kendisine, O yıl yolundaki askerinin komutanı General Ştokman’a Yayık Kazak-Ruslarından iki bin, Orenburg ve Or kalelerindeki ordudan beş bin asker verilmesi konusunu sormuştu. Bu asker yetmezse daha Kalmuk, Başkurt, Tatar ve Meşer gibi Rus yönetimindeki uluslardan on bin asker katılsın demişti. Tabi ki Neplyuev’in bu askerleri neden istediği Dış İşler Kurulunca belli idi. Böyle bir durumda Kazak halkı kendi bağımsızlığını koruyabilmesi çok zordu. Bir taraftan yirmi bin askerle Kalden Seren, diğer taraftan aynı bunun gibi askerlerini Kazak ülkesine getiren Rus imparatoru. Canı boğazına geldi. Han ve sultanlar sağlam kalmanın yolunu bulmuştu, biri Rus imparatorluğu egemenliğine girmeyi, biri Cungar yöneticileri ile anlaşmak istemişti. Yerli Kazak halkı ne yapacak? Topraklarında ve bağımsızlığından ayrılmaya yakınlaştığını hissederek onlar mücadele etti.

Rus imparatorluğu sayesinde cennet yapım diyen Abilhayır’dan da Cungar yönetimiyle anlaşarak huzur getiririm ata yurdumuz Türkistanı geri alırsanız diyen Abilmambet’ten de halk soğumaya başladı. Bileğini sıvayıp kendi yiğitlerini takip etti. Rus imparatorunun inşa ettiği kalelere saldırıp, kervanlarını soydular. Ruslar askerlerinden biri ölürse onun intikamını iki kat alıyordu. Böylelikle Küçük Cüz boyları ata binince Orta Cüz’ün batırları da boş durmadı. Abilmambet’e göre onlar böyle kendi aralarından çıkan Bayan, Malaysarı, Böğenbay, Bukarbay, Oljabay, Elşibek gibi batırlarının askeri olarak her yönüyle Cungar hanlığına karşı çıktılar. Rus imparatorluğundan ne asker ne Yayık nehrinin diğer tarafından yer ve emanet-rehine olarak verdiği Hocahmeti geri alamayan Abilhayır kendi kıymetinin gerçekten düştüğünü bir kez daha anlamış oldu. Bu Abilhayır’ın değil Orenburg valisi Neplyuev’in hatası idi. Abilhayır Kazak halkını Rus egemenliği altına götürmek isteyen ilk gayretkeşi en samimi işbirlikçisi olduğu şüphesidi. Halk onun kıymetini bilmeliydi. Kendisinin peşinden giden halkın artık kendisinden uzaklaştığını farkedene Abilhayır çok endişelendi. Bir taraftan da çevresindekilerine Orta Asya hanlarının topraklarına göçmelerini ve hatta İran Şahı’nın yönetimi altına girmelerini salık veriyordu. Burdaki temel düşüncesi eğer Kazak boyları onlara doğru yönelirse Rus imparatoru bana asker verir bu güçle Kazak halkını bir daha birleştirmeye çalışabilirim diye umudu vardı. Ama bundan da bir şey çıkmadı. Kazak halkı başka ülkelerin hanlarına bağlı kalmanın yerine ne kadar zor da olsa kendi topraklarında kalmayı istedi. Bu ne kadar da acı pişmanlık idi. Nadir şah askeri gelmeden önce 1744 yılında Abilhayır han Hive’yi işgal etmişti. Sonradan yerli halkın isyanı sayesinde az zaman için buraya Nuralı han olmuştu. Nadir Şah onu da kovmuştu. Hive hanlığından ayrılan Abilhayır çok üzülmüştü. Halkın kendi yolunu bulup gideceğinden korkan Abilhayır çok şaştı ve ne yaptığını bilmedi bu sefer Rus imparatorluğuna karşı savaş açtı. Bunun biri 1747 yılında Abilhayır’ın yönetiminde Kazaklar iki kol asker olarak Üyşik’in aşağı tarafında buz gibi donmuş olan Yayık nehrinin üzerinden geçerek Kızılyar denilen yerde Kalmukların köyünü ve Rus balıkçılarının topraklarına saldırdı. Çok sayıda hayvanlarını ve özellikle atlarını kendisiyle götürdü. Altı yüzden fazla Kalmuk ve Rus’u esir etti onları yanında götürdü. Bu yıl Kazaklardan kurulan beş

yüz asker Üyşik topraklarını geçerek İdil kıyılarına çıktı. Yine köylere saldırdı ve yiyecekler ile hayvanlarını aldı. Fakat, yarı yolda bunları takip eden Kazak-Ruslarının saldırısından zorla kaçıp kurtuldular. Abilhayır, Rus kalelerine karşı saldırılar planlamaya başladı. Abilhayır'ın bu hareketini gören Küçük Cüz'ün bazı boyları tekrar onun etrafında toplandı. Buna rağmen Abilhayır bu kadar büyük Rus imparatorluğuna az sayıda askeriyle karşı çıkıp yenemeyeceğini zaten iyi biliyordu. Bu yüzden de o oğlu Hocahmeti kurtarırım diye esir kalan Rusları geri vermeye çalıştı. Ama Rus hükümdarları bunu farklı yorumladı. "Bize karşı yaptıklarından bir sonuç çıkaramayacağını anlayan Abilhayır eskisinden daha fazla sessiz kaldı" diye Neptyuev Dış İşler Kuruluna yazdı. Bu arada Cungarlarla barışmak isteyen Abilmambet düşmanı ile dost olamayacağını anlamıştı. Kalden Ceren'in gözetlediği Kazak halkını tamamıyla kendisine bağlaması gerektiğini Orta Jüz'in hanı anlamıştı. Rusya imparatorluğu gözünde Abilhayırın kıymetinin kalmadığını gören Abilmambet bunu fırsat bilip Rus valileriyle barışmaya çalıştı. Rus valileri de Abilmambet'in ve onu takip eden Abılay gibi sultanların bu heveslerinden faydalanmak istediler. İşte Orenburg valisi Neptyuev eski alışkanlığı – Kazak hanlarını, sultanlarını bir birine karşı kışkırtmaya başladı. O, Abilhayır'a karşı Barak sultanından faydalanmak istedi. Bu arada ikisinin arası bozuktu. Bundan yarım yıl önce Barak'ın oğlu Hanbabay'ın Sozak şehrinin hakimi babası Hive'den Sırderya üzerinden gönderdiği yetmiş develi kervanını Abilhayır'ın askeri soymuştu. Bu kervan hakkındaki haberi Neptyuev iletti.

O zamanda Orta Cüz'in hanı Abilmambet Türkistanı vereceğim diye aldatan Kalden Cerenle temasını tamamıyla kesmişti. Cungar komutanı çağırıldığında yaşlıların verdiği akla göre davranmamıştı. Buna kızmış olan Kalden Ceren elindeki Abilmambet'in emanet-rehin bıraktığı oğlu Abilfeyizi, Barak'ın oğlu Şağay'ı geri alıp Kazak yerindeki elçilerini, tüccarlarını götürmüştü. Bu yaptığı Kalden Ceren'in yine savaşaacağını bildirmesiydi. Böyle bir durumda Orta Cüz hanı Abilmambet de, batırları Barak, Abılay, Janibek, Böğenbay, Küşik gibi Küçük Cüz'ün onurlu insanları Buğıbay, Bökembay, Altay, Tayman hatta han evlatları Nuralı, Eralı, Ayşuak da Rusya tarafına geçerek oraya sığınmaya çalışmıştı. Bunu bazıları halkın geleceği için yapmışsa bazıları ise korktuğundan desteklemişti. Barak gibileri Rusya'ya bağlı kalmayı istemese de çaresizlikten yapmak zorunda kalmıştı. Bütün Orta Cüz ve Küçük Cüz başkanlarının böylece Rusya'ya girmesine sadece Cungarlarla aralarının bozulması ve kötüleşmesi sebep değildi. Halk bu arada savaştan kavgadan tartışmalardan çok yorulmuştu. İşte onlar kısa bir zaman için olsa da huzur arayıp kendilerinin bu işlerini halletmek istediler. Bu kadar umutsuzluktan halk huzuru ancak Rusya imparatorluğu ile gelir diye inandı. Çünkü Rusya imparatorluğu dünkü Kazak yerine kale gibi inşa ettiği Or, Elets, Troitsk, Üyşik, Yamşenev, Semeypalat, Tobolskilerde ticaret işini yürütmüştü. Kazak halkına lazım olan buydu. İşte onlar bu kalelerdeki Rus tüccarlarına hayvanını, derisini, yününü satardı ve kendilerine gerekli yiyeceklerini, kumaşlarını, kapkacaklarını, çekicini, çapasını alırdı. Rus valileri Kazak halkına sadece tüfek, kükürt gibi şeyleri satmayı yasakladı.

Rusya'da ticaret şehirleri çok gelişmişti ve orda olacak fuarlar için Kazak topraklarına Orta Asya hanlarının ticaret kervanları da geldi. Yerli halk Ruslarla yakından ilişki kurdu ve onlardan

çiftçiliği, balıkçılığı öğrendi. Çoğu kendileri gibi ustalarla tanıştı. Rus valileri de boş durmadı. Bir Abilmambet'e bir Abılay'a, Barak, Janibeklere daha önce Rus egemenliği altında olduklarından bahisle adamlar gönderiyorlardu.

Bu arada Küçük Cüz Hanı Abilhayır'ın durumu eskisinden daha kötü oldu. İkiyüzlülük siyaseti yüzünden o ne Kazak halkına ne Rus halkının gözüne giremedi. Neptyuev de halkının gözünden düşen Abilhayır'dan tamamıyla kurtulmaya çalıştı. Bu sefer onu vali ya da Dış İşler Kuruluyla değil kendi Küçük Cüz sultanları eliyle yok etmek istedi. Abilhayır da doğrudan Peterburgla konuşmak istedi. O Neptyuev ile ikisinin arasının bozuk olduğundan bahsedip yardım isteyerek Tevkelev'e haber gönderdi. Orenburg'a bu haberi getiren Kudabay'ı ertesi gün Neptyuev kendi yanına çağırdı.

-Orenburg'a niye geldin? – dedi selamlaştıktan sonra.

Kudabay hiç bir saklamadı

-Abilhayır han'ın komutan Tevkelev'e yazdığı mektubu getirdim. Buradan Petersburg'a gidecek birisiyle göndereceğim.

-Mektup ne hakkında yazılmış?

Tabi ki Rus terbiyesini gören Neptyuev birisini mektubunu açıp okumazdı. Tercüman ise han'ın arzusu ile yazılan mektubun hangi konuda yazıldığını anlattı. Mektubun ana teması Küçük Cüz hanı ile Orenburg Valisi Neptyuevi barıştırmak ve daha önce Neptyuevin senatoya yazdığı ikisinin arasında geçen tartışma idi. Neptyuev, Abilhayır'ın bu işiyle alay etti ve güümseyerek:

-Tamam, mektubunu bizim posta ile gönder,- dedi. Kudabay'a :

-Küçük Cüz hanı ve Orta Cüz sultanlarının arasındaki tartışmayı hangimiz Ruslara daha iyi sadakat gösterip hizmet ederek Rusların nezdinde itibarımızı nasıl artırırz düşüncesi ve tabii kıskançlık dedi.

Ama şimdi mesele başkada... biz bundan sonra Abilhayır'a güvenerek bir iş yapamayız...

Kudabay biraz başını kaldırdı.

-Abilhayır her şeyden vazgeçip Rusya imparatorluğuna dayanmak isterse ne olacak?

-Farketmez, dedi Neptyuev. Aslında Abilhayır her şeyden vazgeçer mi geçmez mi hiç bir önemi yok. Genç bir danışman ortaya çıkarsa yaşlı birinin ona yol vermesi şarttır. "O genç Abilhayır'ın oğlu Nuralı idi" – dedi içinden Kudabay. Nuralı bayağı tertiplidir. Eğer Abilhayır gibi aslan çok kızdığında Nuralı gibi tavşanlardan ne kalır?"

-O zaman...Bizim hanımızı yerinden mi alacaksınız? – dedi Kudabay tevekkül ederek,- senatonun onun hakkındaki buyruğundan haberi var mı? ..

-Öyle yapacak mıymış...- Neptyuev işte Kudabay'a sinirlenerek baktı. – Rrus imparatorunun bundan sonra Abilhayırla işi yok. Kazak sultanlarını kendisinin karşı sına almış işte şimdi cevabını da kendisi versin...

-O zaman Abilhayır'ı sultanlardan hangisi öldürecekmiş, Kudabay çok terledi. – vali böyle konuşarak ne yapmak istiyor?

-Bence onun Kazak yerindeki düşmanı Orta Cüz hanı Abilmambet, - dedi Kudabay. – İkisinin arasındaki tartışma...

-Hayır, Orta Cüz hanı bu işe yaramaz. Abilmambet, Abilhayır'ı öldürüp bütün Küçük Cüz halkını kendisinin karşısına alacak ahmak değil. Başka kim var?

-Barak sultan...ikisinin arasındaki tartışma hatta ölüme götürecektir. Üstelik Barak sultan Rus şehirlerinin Kazak topraklarına inşa edilmesinin en büyük suçlusu olarak Abilhayır han diye düşünüyormuş. İntikam almaya varmaz...

-Evet, Barak bize arkadaş değil, “Rusya’ya dahil olacağız” diye verdiği söz boş sözdü. Gerçek dost değildir bu...İşte bu Barak sultandan faydalanmak lazım...

-O zaman bana ne emredersiniz?

-Barak’a Cungar kodamanı bir şey sormayacak.teşekkür edecektir...senin vazifen – Barak’a bizim fikrimizi belli etmek ve Rus imparatorunun sürgün yapmayacağına inandırmak lazım...

-Cungar ve Rus imparatorluğu Abilhayır’ı öldürdüğü için Barak’ı cezalandırmayacak diyelim. Aslında ondan nefret eden Küçük Cüz sultanları han ölürse ağıtlayacaktır. Barak onlardan korkmaz mı? Ne kadar cesur olursa olsun onun da canı tatlıdır.

-İsyan etmek isteyen Küçük Cüz boylarını Nuralı’ya gönder. Bu ülkenin gelecek hanı kendi halkıyla barışsın onlarla kendisi konuşsun.

-Ben ne yapacağım?

-Sen hiç merak etme. Rusya kendisi için sadakatle hizmet eden adamı her zaman korur.

-Ne kadar korkmuşsai Kudabay çok kötü bir şey olacağını hissetmiş gibi adeta buz kesilip kaldı. Oldukça endişeli yüzünü gören Nepleyuev onu neşelendirmek istedi.

-Orenburg’a çoktandır gelmedin, - diye başka konuya geçti.

-Valilik muhasebesinde maaşın var onu da al, - dedi.

-Az önce çok üzülen Kudabay sevinmeye başladı.

-Benim emeğimi unutmadığınız için bin kere teşekkür ederim! – diyerek Kudabay başını eğdi.

-Az önce verdiğiniz vazifemi layıkıyla yapacağım,- dedi.

-memleketine döndükten sonra Kudabay, Hive hanının yönetimi altında yaşayan Barağ’ın büyük oğlu Hanbaba sultana Nepleyuev’in düşüncesini ilettili. Hanbaba da kaftan ve at armağan etti. O da Abilhayır’a Orenburg valisinin düşüncelerini anlattı. Ancak, Hanbaba ile konuştuğunu ona söylemedi. Han da kunduz derisinden yapılmış bir kürk ve at verdi.

Nepleyuev’in planını beklendiğinden daha erken halledildi. 1748 yılında Temmuz ayının sonunda Abilhayır ile konuşmak için Peterburg’tan general Tevkelev geldi. Bu haber gelince bütün evlatlarını ve Küçük Cüz önderlerini alıp Abilhayır Or şehrine acele edip çabucak gitti. On günlük yere atını değiştirerek beş gün içinde geldi. İki haftadır süren bu konuşmada Abilhayır, Rus imparatorluğuna özellikle Orenburg valisine küstüğünden bahsetti. “Gelini kim önce görürse o sıcak görünürmüş yakın olurmuş” işte aynen bunun gibi Küçük Cüz hanı “Rus yönetimine girmeye” vesile olan Tevkelev’den hiç bir sırrını gizlemedi, içinden ne geçiyorsa onu anlattı. Zamanının akıllı ve

sabırlı adamı ve Rusya ile Kazak halkının birleşmesine çok emek vermiş Tevkelev bu sefer de Rusya siyasetinin yürütücü adaletli vekili olarak göründü. Abilhayırla barışmaya çalıştı. Abilhayır, bundan sonra da Rus imparatorluğuna en içten sadakatle hizmet etmeye söz verdi. Tevkelev ile anlaşarak yedi yıldır geri alamadığı Hocahmeti aldı. Yerine memleketinin beylerinin oğulları ile kendisinin ikinci oğlu Ayşuak'ı bıraktı. Bir yıl geçtikten sonra Ayşuak'ın yerine en küçük oğlu Abili göndermek için de anlaştı. İşte Neplyuev ile Abilhayır'ın arasını iyileştirmek işini Tevkelev üzerine almıştı..

Böylece imparator için sadakatle hizmet yapmakta olan Abilhayır ülkesine döndü. Kudabay'ın söylediği sırlarından korkarak yolda Orenburg'a gelip Neplyuev ile görüşmeden doğruca direk Irgız nehrinin boyunda yerleşik şehrine yöneldi. Abilhayır, Cungar tarafına geçmesin diye Karakalpak halkına sık sık saldırıyordu. Özellikle Abilhayırın çok kuvvetli saldırısı “Aktaban şubırındı” zamanında Karakalpak ulusuna gelip birleşen Ulu Cüz'ün bir boyu Jalayır köylerine olmuştu. Bu halk yok olmasın diye korkan Jalayırın adamları iki bin aileyi ve kendileriyle beraber yaşayan iki-üç Karakalpak köyünü de Küçük Cüzün sınırından Torgay boyuna göçürmekteydi. Bunlar göçerken yolda “Sizler Abilhayır hana bağlı köylüsünüz” diyerek daha yeni Orta Cüz halkına han olan Köşek sultan iki yüz askeriyle aniden saldırmıştı. Köşeğ'in askeriyle Barak askeri birleşmişti. Onlar bu silahsız göçmenlere saldırdığında ancak yüz Karakalpak ailesi kaçıp kurtulmuştu. Bunlara yarı yolda Or şehrinde dönen Abilhayır rastladı.

Karakalpaklar suçlarını kabul ederek Küçük Cüzle birleşti. Sonra Abilhayır o Barağ'ın işgal ettiği iki yüz aileyi de ondan geri almak istedi. “Biz ancak yüz elli askeriz Barağ'a karşı çıkamayız” diyenlere : “Barak'tan korkan hepiniz – kadınısınız”. “Oysa erkekten erkek korkar mı” diyerek yüz elli askeriyle uzamış yolda giden göçün sonundan gitti. Aslında Küçük Cüz hanı kendi askerinin yetersiz olduğunun farkındaydı ama tevekkül etti. Nurbike hakkındaki eski olay için Barak'tan çok nefret eden Abilhayır bu savaşın tehlikeli olacağını düşünmedi. Aklında yalnız Barağ'ı kendi elleriyle öldürmek vardı. Bu sefer bu düşmanın kanını görmezse sanki bundan sonra göremeyecek gibiydi. O yüzden çok acele etti. İki taraf bir günlük mesafedeki Ulkayak nehrinin kıyısında karşılaştı.

Etrafındaki Karakalpak erkekleriyle askeri çoğalmış olan Barak, Abilhayır'ın yüz elli askerine karşı koyabildi. Onun askerini çevirerek hiç birini bırakmadan öldürdü. Abilhayır'a eskiden düşman olan Karakalpak erkerleri de Barağ'ın tarafına geçerek onu paramparça etti. Yaratılıştan böyle cesur doğan Abilhayır ne olursa olsun kaderimi göreceğim diye geri çekilmedi. İlk rastgelene vurarak atından düşürdü. Kendisi de Barak'ın oğlu Şağay'ın saldırısından atından yere düştü. Yerde yatan hanın yanına derhal gelen Barak elindeki uzun kılıçla onun tam yüreğinin altından vurdu. Abilhayır zorla nefes adlı. Gökyüzü kanla boyanmış gibi kıp kırmızı oldu.

-İşte tartışma, kavga, umut, hayal...her şey bitti, - dedi sessizce. Sonra aklına çok güzel bir düşünce geldi.

-Ne kadar dahi idin, ya zavallı Kazak? Senden başka kimse bu dünyaya “yalan” demezdi. Nasıl buldun da söyledin öyle...bu dünya gerçekten de yalan imişsin... geçtin, gittin...

Barak kendisini zor tuttu ve biraz sonra:

-Kendi elimle öldürdüm! Kendi elimle kanını içtim! – dedi kimsesiz yerde. – işte benim başka hayalim yok..elimle yaptığımı cezasını boynuma almaya hazırım.

Ondan sonra o atına bindi ve güneydoğu tarafa gitti.

Bir yıl sonra Elizabet hanım Küçük Cüz hanı olarak Nuralı'nın olmasını isteyen fermanı verdi.

Abilhayır öldüğünde onun ardında evlatları, kızları çocukları kaldı. Onların içinden Rus imparatorundan kaftan giyen başkanlar da,alimler de çok çıktı. Abilhayır'ın büyük ismi de tarihte yer aldı. Ama o hanlık, savaş ya da cesaretiyle değilde, ne kadar zorluluklar ve çekişmeler içinde olsa,hayatı hep sıkıntılarla da geçse,öz tarihi kendisi için şöyle kayıt düşmüştü: Kazak halkının büyük Rusya imparatorluğunun yönetimine girelim diye istediğini, yüzyıllardır söylenen bu dileği resmi olarak devlet siyaseti yapan ilk han oydu!

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Etrafı mis kokulu çiçeklerle dolanmış yemyeşil köy. Sırımbet dağının güney tarafında kurulmuş keçe evler uzaktan bembeyaz martılar gibi görünüyor. Bu – Abılay sultanın köyü idi. Oradan biraz uzakta yer alan küçük evler – Tölengit köyüdür. Bu kalabalık köy de sultanın köyü idi. Hayvanı kurban kesmişler, kazana et atmışlar. Mis kokulu yaz mevsimi. Sabah vakti. Öğleden sonra düğün olacak. Şimdi ona hazırlanıyor. Düğün Abılay sultan ve Kalden Ceren'in kardeşi Hoça'dan doğmuş birinci oğlu yedi yaşına gelmiş Kasım'ın sünneti içindi. Abılay, Cungarlarla olan büyük bir savaşta yakalanmış ve komutanın han sarayında esir olarak üç yıl yatmıştı. Sonra ağabeyi Abilmambet han ve Orenburg valisi Neptyuev'in sayesinde 1743 yılında kurtarılmıştı. Kalden Ceren onun yerine rehin olarak Abilmambet han'ın küçük oğlu Abilfeyiz ile Barak sultanın ikinci oğlu Şağayı almıştı. Kalden Ceren, Abılayı boşuna serbest bırakmamıştı. Onu bir gün lazım olur diye onunla kendisinin sevgili kardeşi Hoça'yı evlendirmişti. Tabi ki Cungar komutanı bu işi iktidar olmak için gerekli olan Abılay'ın cesareti ve akıllı olduğunu da dikkate almıştı.

Abılay, çok onurlu, itibarlı bir adamdı. Kardeşini veren komutan hata yapmamış. Kendisi han olmasa da kardeşi Abilmambet handan aşağı değildi. Bu itibardan kaynaklanıyordu. İktidar işinde çok akıllı ve danışmanlığıyla bilinen Abılay'ın ismi bütün Üç Cüz boylarınca bilindi. Kim olursa olsun işlerini Abılay'ın söylediğine göre yapardı. Kardeşini veren kurnaz komutan hata yaptı: Abılay'ın dediğini yapmadı, kendi siyasetini yürüttü. Hangi durumda olursa olsun da Kazak ülkesini Cungarlardan kurtarmak istedi. Ama o kadar ünlü olsa da Abılay'a ait – sadece Kökşetav civarını mekan eden kendisine yedi kızını vermiş yedi ev diktirmiş Atığay, Karauıl gibi Argın'ın bilinen boyları idi. Bu onun daha Üç Cüz için han sayıldığı zaman değil. Argın'ın çok kaba, sert, kötü karakterli bazı boyları Abılay'a daha itiraz etmedikleri zaman. Yedi yaşına gelen oğlunun sünnet düğününü yapmadaki sultanın temel planı – şimdilik sınırlarda yaşayan bu boyları kendisine çekmekti. -İktidar?

Halkı iktidar etmek o kadar kolay ise halkı yöneten adamların hepsi halk ağzında kalmaz mıydı?

Kazak tarihinde yüz civarında han ve sultanlar oldu. Onlardan halkın aklında kalanları çok azdır. Han tahtına ulaşmak kolay olabilir ama han tahtında oturmak zordur. Çünkü ona sadece güç değil onunla birlikte akıl, hile ve siyaset gerek. Bunun gibi haysiyetler sandıktaki hazinen gibi kiminde vardır kiminde yok.

Abılay, iktidar etmede çoğunlukla Esim Han'ın yöntemini takip ederdi. Doğrudan onun yolunu tutmasa da bazen onun da yöntemlerini kullanırdı. Buna da destancı ozan Bukar oldukça fazla şahit olmuştur. O, Abılay'a Esim hanın tarihinden bahsetmişti:

-Han kaderi – halkın kaderi değil, - demişti destancı Bukar, -bazen düşmanıya savaşsa da savaş meydanında birlikte şehit olsa da mezarları ayrı yerde olur. Ancak yaptığı işleri ve iktidarı halk beğenirse o hanı Kazak halkı aklında tutmuş. Onlardan biri de Esim handı.

Hicri hesabına göre 1008 yılında yani bizim hesabımıza göre bu 1600 yılında,- demişti destancı Bukar, Abılay'a,- Tavkel hanın yerine Kazak halkı yirmi iki yaşında olan Esimi han olarak seçti. Esim han tahtına oturunca ağabeyi Tavkel ve Kıyak gibi Maverünnehr yakınlarında savaşta şehit olan ünlü batur ve sultanların cesetini Taşkent elinden aldirıp Türkistan'daki Hoca Ahmet Yesevi türbesinin yanına gömdü.

Onun şimdilik en zor siyaseti: Doğu Türkistan'da olan Moğol beyleri ve Çağatay nesillerinin arasındaki tartışmalara karışmaktı. Çünkü tam bu arada Çin ejderhası Doğu Türkistan'a doğru geliyordu. Bu Kazak halkının başına gelen en büyük tehlikelerden biriydi. O yüzden Çin ve Kazak hanlığı arasındaki ilişkilerin nasıl hangi seviyede olduğunu bilmek gerekiyordu.

Yedisu ile Doğu Türkistan'ın bir kısmını yöneten Abdiraşit vefat ettikten sonra evlatlarının arasında büyük bir tartışma başlamıştı. Onlar kendileriyle birlikte yaşayan Kırgız halkının topraklarının bir kısmını kendisine almayı düşünüyordu. Buna Kırgız boylarının nefretle saldırarak topraklarını talan etmeleri de sebep olmuştu.

Esim han zamanında Abdiraşit'in ikinci oğlu Abdirahman Şalış ile Turfan'ı yönetiyordu. Yedisu ile Doğu Türkistan'ın başka bölgeleri ise Abdiraşit'in diğer evlatlarının elinde kalmıştı. Biri Aksu'da, biri Kusan'da diğeri ise Kuş'a han olup buraları yönetiyorlard. Kısacası, Abdiraşit vefat edince oğulları yer için ve iktidar için birbirine girerek Moğolistanı param parça etmişti.

Esim han toplantı yaptığında Kazak halkı Abdirahman'ı desteklemekteydi. Onun annesi Yedisu boyundaki Üysin kızı idi ve Abdirahman sonunda belki bir yardımcı golur diye Kazak halkına yakınlaşıyordu. Esim hana bu mesele hakkında Kırgız zenginleri de katıldı. Çünkü Kırgız halkına Yarkent, Aksu, Kaşkar hanlıklarına göre eskiden daha iyi ilişkileri olan Kazak halkı tercihleriydi. Tabii bu arada Cungar yönetimi kuvvetleniyordu. Onların zulmünden kurtulmak amacıyla Kırgız ile Kazak birleşmekteydi. Birçok kez beraber Cungarlara karşı saldırmışlardı.

Esim, Abdirahman'a yardım olarak beş bin Kazak askerini göndermeyi planladı göndereceği bu askeri Tuyag'ın komutasında olmasını istedi. Ertesi gün Han Tuyag'ı çağırıldı. Tuyak ile Esim ikisi de iri vücutlu idi. Saraya başını eğerek selam veren batıra, han:

-Yukarı gel, - diye elindeki yastığını ona uzatmıştı. Basit halktan çıkan adama hanın kendisi böyle yastık vermesi de büyük bir hürmetti. Tuyak yerleşti ve Esim han niye çağırıldığını söyledi:

-Yedisu ve Türkistan civarındaki Ulu Cüzün bütün boylarını bizim yönetimimiz altına almamız gerek, o yüzden de Üysin halkını iktidar eden Abdirahman'a yardım etmeyi düşündüm,- diye sözünü tamamladı.

-Han ile halkın düşüncesi aynı ise ne güzel! – dedi Tuyak sessizce.

-Hepimiz de insanız. İnsan olduğun için hayalsiz yürüemezsin. Emrinizi yapmadan önce bir dileğim var izin verirseniz onu söyleyim.

-Söyle, batırım..

-Umut dednilen bir kayıktır. Erkek yolu açık olursa bu dünyanın kaygısından da gamından da kurtarır, benim de umudum budur. Kaderi kendi elindedir...

-Dinleyelim, sonuna kadar söyle...

-Tamam, kul evladı değil halk batırı olarak dinlemek isterseniz söyleyeyim...evvela şunu öğrenmek istiyorum. Hakanım ben soylu sınıftan değilim ama halkıma sadakatle hizmet ediyorum. Cesaretim ya da yaptığım görevlerden memnun olmadığınız bir şey var mı?

-Hayır, diğer batırlarım bir başka senin yerin başımın üstündedir. – gerçekten mi yoksa kurnazlık mı yapıyor diye Tuyak anlayamadı,- Abdirahman'a bu yüzden de seni gönderiyorum...

-O zaman söyleyeyim. Baş kesmek varsa da dil kesmek yok. Aktorgın yengeni bana ver.

Sanki birisi tokat atmış gibi Esim han'ın yüzü bozardı.

-Ey, sen ne diyorsun?

-Az önce dedin ya benim yerim başımın üstündedir.

Han çok sinirlendi. Elbette Kazak halkında han ile karısı beraber ölecek diye bir kanun yok. Ağabeyi Tavkel'in karısı da ömrünün sonuna kadar dul kalmaz. Birisiyle evlenmesi lazımdır ya. Ama o hanın karısı, hanın yengesi değil mi? Kapısında yürüyen kul ile nasıl evlenebilir? Bu mümkün değil...

-Yengen Aktorgın'ın dileği de budur,- dedi Tuyak batur.

-O zaman nasıl olur? Tavkel hanın vefatından bir sene geçmeden sizler ne yapıyorsunuz? O zaman ikiniz de suçlusunuz...

-Hayır, öyle değil, han!

-Ya, sus!

Esim han soylu sınıftan olduğu için soylu soydan olan hanın dulu kara halktan çıkan batırın evleneceğim demesine biraz üzülmüştü. Bu bir şey değildi, eğer güzel gözlü, kibar yüzlü dul yengesine genç han'ın kendisi aşk olmazsa...kendisinden on yaş büyük olsa da o Esim han'a on yedi yaşındaki kız gibi görünüyordu. Beli ince, alnı geniş güzel yengesinin yanında han sarayındaki diğer kızlar kuğunun yanındaki kaz gibiydi. "Ağabey vefat ederse, karısı kardeşine miras" anlayışıyla bir de örf vardı. Bu töreye göre de Esim han onunla evlenmeliydi. Han kendisine ne kadar adaletliyim dese de nefsisini tutamamıştı.

Elindeki gümüş çingağı bir birine vurdu. İçeriye hızlıca giren nöbetçilere:

-Bütün silahlarını alıp bunu zindana atın- diye emretti ve arkasına döndü gitti.

Han sarayının yanındaki kuyuya ünlü binbaşı Tuyak'ı getirip bırakıldığı haberi derhal bütün Türkistan'a ulaştı. Bütün silahlarını alınmış Tuyak baturu karanlık kuyuya getiriyorlar diye söylenen haberi duyan Aktorgın saçını örüyordu ve sarardı.

-Jolımbet batırı çağır, dedi yanındaki hanıma.

-Küçük Cüz'ün askerbaşı Jolımbet batır bu Aktorgın'ın dedesiydi. Han'a bağışlanmasını dilemeyi gereksiz saydı. Af dilesse bile han bunu iyiliğe yormaz. Kazak desturu: Esim han kendi duluna ne

yaparsa da kendisi bilir. Tabi ki han kendi nefsi için halkın sevgili batırı Tuyag'ı kuyuya atıp bütün halkı karşısına alamazdı. Bir de Aktorg'nının Küçük Cüz kızı olduğunu aklından çıkarmazsa daha iyi olurdu. Bir halkın vicdanında ne işi var? Kısa süreli günlük lezzetinden başka kendisinden on yaş büyük Aktorgın ona ne verebilir? Önce kendisi soğumaz mı? Tuyak olursa bu başka bir şeydir. Tuyak kırk yaşında gücü hala kendisinde kuvvetli birisi hem de Aktorgın ikisi yaşittir. O yüzden o Aktorgın'ın küçücük yüreğini kendisinin büyük elinde taşıyarak ömrünün sonuna kadar hürmet edecek gibi görünmüştü dul hanıma. Evet, Tuyak onu son nefesine kadar sevecekti...

Aktorgın bundan yarı yaşındaki yıllarda da önce böyle bir duygu yaşamıştı. Bir gün Tuyak ona ata binmeye yardım etmişti. Ağacı damarıyla yolmaya kuvveti yeten eliyle ata bindirirken Aktorgın'ın vücuduna değmişti. Nedeni belirsiz ama tam bu arada onun küçücük kalbi çok hızlı atmıştı. O zaman Aktorgın bu kocaman elin kendi gövdesinden uzak kalmasını dilemişti..

-Han tahtında oturan kaynımdan hiç bir iyiliği beklemem.- dedi Aktorgın bütün olayı dedesine anlattı,- ben kendi ülkeme dönmeliyim. Senin adamların şehirdeyken derhal kaçmam gerekiyor. Tuyakla arkadaş idin, han benim ardımdan savaşçıları gönderirken sen de onu kurtar, dede. Suçumuzu Nogaylı halkı kendi söylesin.

Vicdanlı Jolımbet yeğenin bu ricasını makul gördü. “ Aktorgın'ı verirse Ak Orduyu sayarak Tavkel'e veren Küçük Cüz onu, Esim Han'a oyuncak etmez. Bu nasıl bir işti...Tuyak batır hakkındaki yeğenin bu isteğine de yapabiliriz, - dedi Jolımbet batır. Yeğenini kurtarmaya geldiğinde onun hoşuna giden bu delikanlıyı neden kurtarmasın ki. Tuyak batır halkın adamı. Dün Buhara'ya gidelim mi gitmeyelim mi dediğinde halk han'ın sözünü değil, Tuyak ile Kıyag'ı dinliyordu. Eğer Tuyag'ı kurtarırsa halktan da takdir alırdı”

Jolımbet batır böyle düşündü.

Tuyak hala karanlık kuyuda duruyordu. Bazen kımıldadığında zincirlerinin sesi çıkıyordu. Küçücük bir delikten gökyüzündeki kuşlar görünüyordu. Düşündüğü sadece geçen günlerin hatırasıydı.

Tuyak, Aktorgın'a ilk görüşte aşk olmuştu. Bu sevgi ateşinin yüzünden Taşkent yakınlarındaki savaşta o Aktorgın için çok mızraklara kendi gövdesini siper etmişti. Aktorgın'ın üzerine gelen kalabalık düşmanı gürzüyle kılıcıyla yok ediyordu

Türkistan'a geldikten sonra Tavkel'in kırkı için yemeğini verirken de Aktorgın Tuyak'ı görmemişti. Ondandır daha seyrek görüşüyorlardı. Zaten halkın önünde görüşebiliyorlardı. Bu arada bir defa ata bindirmişti. Ertesi gün haberci oğlan:

-Hanım sizi çağırıyor! – dedi.

Tuyak çocuğu takip etti. Onu saray kapısının önünde bekleyen Aktorgın:

-Batır, bir gün içinde asi atımı alıştırır mısınız? – diye sordu.

- Tamam, -dedi Tuyak çok sevindi.

“ Sultan sevdiği kişiyi önce asi atı ile sınıarmış” denilen bir efsane kalmıştı aklında Tuyak'ın. Hanımın yüzüne baktı. O güzel gözlerinden buna olan aşkı hissediliyordu. Aktorgın ona asi atını değil asi yüreğini sınasın diyordu sanki.

Aktorgın'ın verdiği bu asi atı - Jağalbaylı halkı göndermiş yedi yaşındaki atı. Dört erkek zorla urgan bağlayarak tutabildikleri atın üstüne Tuyak bindi. Asi at çok uzaklara gitti. Akşam çok terlemiş Tuyak alıştırmış atı Aktorgın'ın kapısına bağladı.

-Çok yaşayınız, batırım! – dedi Aktorgın o aşk dolu gözleriyle bakarak.

O gece uyumadan önce Tuyak'ın çadırına hizmetçi hanım geldi. Batır hanımı takip etti. Saray kapısının önünde Aktorgın bekliyormuş. Eve girdikten sonra o:

-Batırım, asi atıma bindim çok iyi alıştırmışsın, bunun karşılığına ne vereyim dedi sesi titreyerek.

Dili dolanmış Tuyak bir şey diyemeden dondu kaldı. Sevinçten kalbi hızla atıyordu zorla nefes alıyordu.

-Tamam, o zaman ben kendim öpeyim, dedi Aktorgın gülümseyerek.

Sevinen baturun yanına geldi. Ayagını uzatıp kaldırdığında dudakları Tuyak'ın ancak gövdesine yetmişti.

-Ya, boyum da yetmiyor, dedi şımardı, kaldırsana kendin dedi.

Tuyak kocaman elleriyle Aktorgın'ı kaldırdı ve kucığına aldı. Dul hanımın yumuşak elleri baturun boynunu gıdıkladı. Etrafı aşka doldu. Yüzü sevinçten nurlu Aktorgın bembeyaz yumuşak yüzünü baturun sert dudaklarına dayadı.

Sabahleyin karanlıkta Tuyak batur Aktorgın'ın sarayından çıktı.

-Tövbe, tövbe, dedi çok sevindi bu kadar da güzel gece mi olurmuş...

Aktorgın hamile kalmıştı. Ama Buhara'nın geniş elbiseleri onun karnını gizliyordu. Buna rağmen han sarayında buna delice bakan gözlerden utanmıştı hanım. Bugün olmasa da yarın bu sırrın açılacağı belliydi... Tuyak batur'un durumu öyleyken ona tek kaçmak kalırdı...kaçmazsa halk önünde rezil olurdu. “Tuyakla evlenmem lazım!” dedi dedesine Aktorgın bütün sırrını söylemese de biraz haberdar etti.

Bir belanın olduğunu anlayan Jolımbet işte bütün Küçük Cüz'in onurunu saklamaktaydı. Tevekkül ederek Aktorgın'ı kurtarmaya çalıştı.

O gece Jolımbet batır başlayan bir grup asker şehrin güneybatı tarafında kapının yanına geldi.

Nereye gidiyorsunuz? Kim izin verdi? – dedi önlerini kapayan nöbetçiler.

Ben izin verdim,- dedi Jolımbet batır. Küçük Cüz batırının karakterini iyi bilen onlar “Siz misiniz?” diye geri çekildi.

Bir grup yiğit kapıdan çıkıp batıya doğru yürüdü. Arasında Tuyak batırın terbiye ettiği kocaman ata binmiş yüzünü kapamış biri de gidiyordu. Bu Aktorgın idi. Dul yengesinin kaçıp gittiğini ancak ertesi gün öğrenen Esim han arındından adam yolladı. Ama Aktorgın'ı yakalayamadı bu yüzden bütün zülmünü Tuyak görmüştü. Nöbeti kuvvetliydi. Jolımbet batır onu kurtaramadı: Esim han Tuyak batırını karanlık kuyudan aldırıp kendi kapısının yanındaki kuyuya bıraktı. Esim, Küçük Cüz ile tamamıyla kavga etmedi. İntikamını başka yollarla almak istedi.

Tuyak baturun yerine o Doğu Türkistan'da olacak savaşa Jolımbet'i gönderdi. Ölümle karşılansın, diri gelirse bakarız, han işine karışmanın ne olduğunu anlatsın dedi. Jolımbet Kaşkar'dan

altı ay sonra döndü. Zaferle döndü. Bu zaferi Abdırâhman'ın kardeşleriyle savaşmaktan değil dış düşmanlarıyla savaşta aldı. Çin kağanına bir şey yapmaya korkan Cungar Kalmukları bu arada Yedisu boyundaki Kazak ve Kırgız köylerine saldırdı. Böylece savaşta Kalmuklar kalabalık askerle dönüyordu. Önlerinde çok hayvan ve develere yüklenmiş eşyalar. Urganla bağlanmış Kırgız Kazakların kızları kadınları da vardı.

Kanyon, kır dağlarının bir yamaçlarında takip ederek uzanıyordu buradan Cungar askeri çıktığında Jolımbet'in beş bin askeri her tarafından saldırmıştı. Düşman askerinin sayısı çok olsa da ansızın saldıran Kazak askerine dayanamadı. Herkes kendi başını koruyup kaçmaya çalıştı. Jolımbet Kalmukaları param parça etti ve onların beş yüz askerini aldı.

Saldırıya dayanan Kazak Kırgız köylerinin insanlarını serbest bırakarak mallarını mülklerini kendilerine geri verdi. Buradan Cungarlardan gelen geliri çoluk çocuklarına versin diye askerine dağıttı. Onun içinde "hanın payı" da vardı. Jolımbet Orduya dönmeden önce onun bu hareketini düşmanları Esim han'a ilettiler. Han'a bu bizim bütün gelirimiz diye ancak beş yüz esir askeri getirmişti. Eskiden nefret eden Esim daha da kızdı. Üstelik o gece kuyudan kurtarılan Tuyağ'ın kaçıp gittiğini duydu. Geldiğinde Tuyağ'ın kaçıp gitmesine yardım eden Jolımbet'in adamları olduğunu öğrendi. Çok sinirlenmişti Esim, Jolımbetin yakalanmasını emretti. Muhafızları Tuyağ'ın yerine Jolımbeti zindana attı.

O gece Jolımbet'i dar ağacına götürsünler diye buyruk çıkarmıştı. Ertesi gün açık alanda dar ağacı hazırlandı. Jolımbet gibi halkına sadık, adaletli, vazifesini yapan batırın öldürülmesine halk isyan etmesin diye bu alanı askerle çevirmişti. Bu karanlık günlerden önce Türkistan'a destancı ozan Jiembet gelmişti. Yapılacak olan bu kötülüğü duymuştu. Hemen han sarayına yöneldi. Ağabeyi Tavkel han'ın arkadaşı olan ünlü ozanı gördüğünde Esim çaresizlikten gülümseyerek karşıladı.

-Merhaba, ozanım! Çok aceleyle gelmişsin, halkın yurdun iyi mi?

Jiyembet cevap yerine şiirle başladı:

“Emrin sertti Esim han,
İsyân ettin emrettin,
Başımı kes diye batırın,
Kanını içer doya doya,
Canımı ateşe atmakla.
Atadan tek o değil,
Han, bu işin sana yakışmaz,
Kaplan gibi Jolımbet
Kurban olamaz.
Yolunu bekler almıştı,
Kalmaktan alacağın hediyeni
Zülmünü göstereli

Halkım çoktan toplandı.
Başta gelen diğer değil,
Jiyembet gibi beyini.
Hayvanını koyar önüne
Her taraftan koyuldu,
On iki ata Bayulu
Bir Allaha sığındı”.

Ozanın bu acı şiirlerini duyduktan sonra Esim han biraz kendine geldi.

-Evvela selamlaşalım da! - dedi

Jiyembet diz çöktü.

-Bu suç bizden, iyi misin han?

-İyi misin ozan Jiyembet? Sen geldiğinde affedilmez bir suç var mı? Bu şiirin için Jolımbet batırın bağışladım. Serbest bırakın batırın.

Kapıda duran hizmetçi evden dışarıya koştu.

-Bir dileğimi kabul ettin, han! – dedi başını eğerek. – bizi sevindirdiğin halkını sevindirdin!

Esim Han’ın da düşündüğü buydu.

Jolımbetten ayrılan Esim işte Abdirahman’a yardım etmek için askeriyle yola çıktı. O bu kez, defalarca Abdirahman hanlığı Kırgız halkıyla birleşerek Aksu, Yarkent, Oş gibi şehirleri Abdiraşit’in diğer çocuklarından almak için sefere çıktı. Tarbagatay dağlarının yamaçlarında Batır komuranın yönetimindeki Cungar askeriyle savaştı. Sonunda az da olsa Cungar saldırısını durdurdu. Esim Han’ın bu gücüne dayanamayan Cungar askeri Yedisu’yu işgal etmekten vazgeçti. Onun diğer bir zaferiy de Kırgız halkıya huzur ve barış içinde yaşamasıdır. Taşkent savaşında kendisiyle arkadaş olan Kırgız zengini Kökemen’in adına Taşkent’te “ Kökemen’in gök kubbesi” adıyla mescid inşa ettirdi. Şalış ile Turfan’ın hanı Abdirahmanla dostluğunu devam ettirdi. Bu kardeşlik Abdirahman ölünceye kadar gitti..

-Esim yetmiş yaşına kadar yaşadı,- dedi destancı ozan – tabi ki, o yönetimi bilen tecrübeli ve işinde sağlamdı. Öyle olmasa ozan Jiyembet onu boşuna “ Emrin sertti Esim han” demezdi. Fakat o, gerektiğinde batırlarının da sözünü dinliyordu.

Sözün sonunda Ozan:

-Sana bir akıl daha vereceğim dedi, Abılay’a. –bu dünya tilki, insan şahindir. Yamaçlarda kartal gören tilki onunla açık alanda tartışmaya cesaret edemezse oradaki kıp kırmızı bir taşın üzerinde dimdik durakalır. Kartal o tilkiyi görmesi lazım. Halkı yönetmek için şunları görmelisin Akıl ile urnazlık hile beraber olsun.

Abılay, ozan Ozan ’ın bu sözünü hiç aklından çıkarmadı. Halkın başına tehlike gelse de o kendi başının müddesini değil Ozan ’ın bu sözlerini hiç aklından çıkarmadı. Bu özelliği de onun hayallerinin gerçekleşmesine vesile oldu. Abılay kırk yaşındaydı. O uzun boylu, at çeneli, siyah, suratı sert bir adamdı.

Güneş yuvasından yeni çıkıp gelmiş gibi bir hava vardı.. Bütün dünya bu güneşin şulesine dolanıyordu ve nurunu saçıyordu.

Abılay uzun kaftanını üzerine omuzlarına alıp ordudan çıktı. Elinde ibrik ve üzeri süslenmiş havlu tutan yiğit sultanı sanki kendisine yaklaşsın diye uzakta duruyordu.

Abılay ufuklara bu tabiatın güzelliğine bakarak bu genç delikanlıya yöneldi. Tam bu arada Sırımbet dağının yamaçlarından gelen iki atlı askeri gördü. Bu beraber gelen iki at sanki göl üzerinde kanatlarıyla suyu okşayan kuşlar gibiydi. Köye yaklaşınca habercinin:

-Atlanın, atlanın düşman geliyor, - diye bağırtısı duyuldu.

Kaşla göz arası, başını örtmüş birisi köye doğru geldi. Üzerinde deve yününden örülmüş kaftan giymişti. Doğrudan Abılay'ın yanına gelip durdu.

-Argın'ın beş bayramının beş bin askeri geliyor,- dedi delikanlı, - Botakan'ın intikamı için Abılay'ın başını alacağız diyorlar.

-Başlarında kim geliyor?

-Kaz sesli Kazbek Bey'in oğlu Bekbolat Bey

-Ulu bey'in kendisi neredeymiş?

-Bahardan beri hastaymış. Argın'ın cesur erkeklerinden evladı Bekbolat götürmüş.

-Ne taraftaymış?

-Ancak öğlen vaktinde yetişebilir. Suratı çok sert sanki birisini öldürmeden dönmeyecek gibi.

Abılay biraz düşünüp derhal kaftanını giydi ve arkasında duran bir askerine emretti

-Eline silah tutabilen bütün erkek toplansın.

Böyle savaş zamanında erkeklerin atları hazır olurdu. Bir kısmı beslenirdi. Köy içi kalabalıktı. Köy erkekleri hemen zırhlarını giymiş, atlarına binip köy dışına çıkmıştı. Abılay da zırhını giydi ve hemen evinden çıktı. Tölengit yiğitlerinden biri Abılay'ın atını Yalınkuyruğ'u önüne çekti.

Halkı endişelendiren bu olayını tarihi şöyle idi. Bundan iki sene önce Argın'ın bir bölümü olan Karakesek ülkesinde büyük bir toy olmuştu, hekese yemekler verildi. Üç Cüz'ün hepsinin davet edildiği bu yemeğe Abılay da gitmişti.

At yarışları, güreşler, hedeflere atışlar yapıldı oyunlar oynanıyordu. Kalabalığın arasında dolaşan Şanşar erkeklerinden bir grup, Abılay ile karşılaşırlar.. Abılay "tenge aluw" yani para alma oyununu seyrediyordu.. O sırada bu grup içindekilerden biri:

-Sultan'ın başındaki şapkayı vurup düşürürsem ne olur ki? Dedi.

Yanıdakiler:

-Abılay sultan'ın şapkasına dokunursan kendi başın kesilir,- dedi.

Buna rağmen işte o delikanlı sultanın etrafına gelip kamçısıyla Abılayın başındaki altından yapılmış olan milli şapkasını yere düşürdü.

Abılay, Sultan Şanşar'ın adamının bu yaptığına çok sinirlenmişti ama hiç belli etmeden atına binip yoluna devam etti. Hatta yere düşen altın süslü şapkasına bile bakmadı.

1752 yılında general Kinderman Kızılyar kalesini inşa ettirdikten sonra bu kalenin hazır olması kutlamaları için Kızılyar'da büyük bir fuar tertipledi. Oraya Karakesek içinden de birileri gitmişti. Bu fuarda Abılay geçen sene kendisiyle alay eden Karakesek'in Janay ve Botakan adında iki gencini yakalamıştı. Sultanına hürmet göstermiyorsun diye geçen yıl kendisi ile alay etmeye kalkışan gençlerden Janay ve Botakan'ı kısıkrak yakaladı. Janay'ı değil de Botakan'ı dirice gömmek istedi.

-Bu, Şaşar yiğitlerinin yaptığı şakaydı, diyenlere:

Abılay:

-Kendisine bağlı halkın bugün şaklabanlarını affeden sultan, yarın onun yaptığı her şeyi bağışlamaya mecbur kalır, diye cevap verdi.

-Mezar gibi çukura atılan Botakan, yeyip içmiyordu. Bir iki gün geçtikten sonra Abılay'ın genci çukurdan çıkarsınlar diye emretti. Botakan'ı çukurdan çıkarmaya gelen gençlere sinirlenmiş ve “Mezara düşen adam diri çıkmaz” diye kendi karnını bıçağıyla keserek ölmüştü.

Bu haberi duyan Argın sayılan bütün Kuandık, Süyindik, Böğendik, Şeğendik, Karakesek - BaltaHoca, Şubırtpalı, Karjas hepsi atlanıp ve hazırlanmışlardı. Asker sayısı üç bin idi. Onlar Abılay'ın köyüne doğru gelirken bu beylerden , soylulardan zulüm gören başka boyların fakir grupları da bu sefere katılmışlardı. Beş bin asker Botakan'ın intikamı için karşısına geleni yok etmeye yetecek kuvvette idi. Argın'ın ulu beyi Kazbek yetmiş yaşına gelip hastalanmış yatağından kalkamaz olduğundan bu askeri Abılay'dan defalarca kötülük gören Bekbolat ayaklanmış geliyordu. Bekbolat'ın kendisine karşı çok kinli olduğunu bilen Abılay köy dışına çıkan askerlerini saydı, orada ancak üç yüz kişi vardı. Bu kadar az askerle deniz kadar dolu bunlara karşı çıkamayacağını Abılay hemen anladı. Gerçekten de Abılay'ın askeri defalarca savaşmıştı. bir askeri yüz askere denk gelecek kadar kuvvetliydi ama Abılay boşuna kan dökmek istemedi. Aniden dönerek:

-Onların içinde kimler varmış?- diye sordu.

Hizmetçi onların isimlerini söyleyemedi.

-Söyle, kimler varmış?

-Aydabol, Oljabay batır var...yanında genç ozan Koteş vardı...

Abılay başını kaldırdı. Adaletli Oljabay'ın kendisi çıkıp bu sefere çıkacak kadar ciddi sebep mi olmuştu. O zaman ozanın batır olması ya da batırın ozan olması şaşırılacak bir şey değildi. Argın'ın bir parçası olan Karjas boyundan çıkan Oljabay hem batır hem ozan idi. Kırk yaşına gelmişti ama hangi tarafının güçlü olduğu bilinmezdi. Yirmi yaşından itibaren kahramanlığıyla Orta Jüz'e ünlü olmaya başladı. Oljabaysız Kazak ile Cungar savaşları geçmiyordu. O zamanda kuşaktan kuşağa aktarılan destanları ve secerelelerinin hepsini Oljabay biliyordu. Başka bir köyde onun bilmediği bir destanın olduğunu duyarsa o ne kadar uzak da olsa oraya giderdi. Duyduğu bir kelimeyi bile unutmazdı...belki o yüzden de Oljabay'ın destanlarında şiirlerinde Farsça, Arapça hatta Rusça kelimelere de rastlanırdı. Oljabay eline dombırasını sazını alıp kendisi de destan söylemeyi yazmayı düşünmüştü. Ama hiç fırsatı olmadı. O dombırayı eline aldığı anda 'düşman geliyor' haberi de geliyordu. Ozan elindeki dombırasını bir kenara bırakıp bu sefer eline silahını alırdı. Böylece o

Abılayla defalarca sefere çıkmıştı. Genç Abılay yakalanacağı gün Cungarların üç batırını öldürür, Oljabay da zor kurtulmuştu.

Oljabay, elindeki silahları bıraktığında, dombırasını alıp halk arasında gezer onların kaygısından bahsederdi. Ama bu savaş ona fırsat vermedi. Şimdilik elinden gelen şarkı ve şiiri seven ama ona ulaşamayan gençlere yardım etmekte. O gençleri sadece yanına almıyordu, atı olmayana at, evi olmayanlara ev veriyordu. Bunlardan biri de anne ve babası olmayan yetim on yedi yaşındaki ozan Kōteş idi. Oljabay onu yanına yoldaş etti. Kendisinin yetişemediği sanat zirvesine onun ulaşmasını istedi.

Bu iyi niyetli eski arkadaşı Oljabay işte Abılay’la savaşmaya gelen askerle birlikte geliyor. Hayır, bu basit bir kavga değil bu halkın isyanından türemiş büyük bir savaştı.

Abılay’ın aniden böyle düşünmesi kimsenin aklına gelmemiş. Gelen Argın savaşçılarının karşısına hemen çıkmayalım bir müddet gizlenelim,- dedi.

-O zaman ne yapacağız? – diye, köyde kalacak olan kadınlar, yaşlılar hepsi bağıriştılar.– Bekbolat adamlarını biz nasıl durduruz?

-Argın erkeklerini düğüne hazırlanmış yemeklerle karşılayın! Eğilen başı kimse kesemez,- dedi sultan.

Abılay böyle söyleyip adamlarını alıp yola çıktı. Evler hazırdu yemekleri pişiyordu. Yoldan gelen düşmanlarını karşılamak işi hizmetçi hanımlar ve nöbetçilere verildi. Aceleyle gelen düşman askerleri bunu görünce hemen durdular. Bu belki Abılay’ın aff dilemesidir, diye kendi aralarında konuştular. Kendileri de çok yorulmuş ve acıkmışlardı, onlar kurbanlar kesmiş, yemekler yapmış köyün ahalisiyle hemen dostça yakınlaştılar. Az sonra yemekler de pişmişti şimdi hepsi hepsi gülüşerek konuşuyordu. Tam bu arada uzaktan atından inen Abılay sultan göründü. Yanında bir-iki adamı ve Tursınbek batır vardı. Botakan’ın ağabeyi nişancı Kapan tüfeğine mermi koyup Abılay’a atmak için diz çökerken Bekbolat Bey bağırıverdi:

-Önüne aff dilemeye baban da gelse bağışla! Dur!

Nişancı Kapan yerinden çaresiz öylece kalktı. Abılay selamlaştıktan sonra kalabalığın arasına girdi. Tam bu arada bir delikanlı Abılayın önüne geldi de elindeki dombırası ile şunları söyledi.

“Abılay, Botakan’ı sen öldürdün,
Bir suçu yok ise niye öldürdün,
Sultanım, bunun ile fırtına olup,
Üzerine Ak Ordunun askerini getirdin.
Abılay, yıkılmıştı kurduğun şehir,
Bayramda neydi verdiği cezan?
Geç olacak bugün serbest bırakmazsan
Olacak gelecekte senin de esir kadın- çocuğun.”

Bu delikanlı – Argın’ın içindeki Süyindik boyundan çıkan ozan Kōteş idi. Bundan sonra beylerin tartışması başladı. Abılay kendisini suçlu buldu. Botakan’ın ölümü için üç kişiye kan hakkı olarak –

her birine deve gibi büyükbaş dokuzar hayvandan, yirmi yedi baş hayvan ve onların yanında kaftan verdi. Kendisine kurşun sıkacak olan nişancı Kapan'a ve onu durduran Bekbolat Beye öldürmeye kıymadığı yaptığı iyilik için diye kunduz derisinden yakası olan birer palto ile at hediye etti. Böylece iki taraf anlaşmış oldu. Bu kavganın sonu düğünle devam etti. Abılay bu arada iki şeyi anladı. Biri – halkın sana karşı çıkması, hanın bittiği zamandır. Kızgın halk yaralı aslan gibidir, seni yaralamadan sakinleşmez. Soyluyum diye burnunu çevirip beğenmemelik edip ceza vermeye kalkışma, elinden geldiği kadarıyla bağına bas, kızdırma. İkinci anladığı ise dış düşmanın varsa ya ona halkınla beraber karşı çıkıp işgal edersin ya da kan ile kovarsın...ama kendi halkından hangisinin başını kesersin? Böyle halkı idare etmek bambaşka bir şeydir. Aslanı kafeste tutarsan ancak o zaman tehlike gelmez zararsızdır. Halkını da bunun gibi kafeste tut! Bırak o sana bağırsın, güç gösterebilir, zaten saldıramaz ve öldüremez. Ama bütün halka kafes kurmak mümkün müdür? Hayır, halkın için dediğin kafes sadece askerinin değil aklın ile hilen olacaktır. Abılay ölene kadar bu iki prensibiyle iktidar etmeye çalıştı.

Kasım'ın sünnet düğünü o gün öğleden sonra başlamıştı. Saldırıdan kurtulan köy halkı gelen misafirleri ayakta karşıladı. Güreş, cirit, at yarışları atışmalar kökpar, hepsi düzenlendi. Düğüne gelen misafirler ancak ertesi gün köylerine dönmüştü. Sultan ordusunda işte tek bu Kökşetav, Karaötkel, Atbasar, Kızılyar etrafındaki Orta Cüz'ün bilinen adamları ve Abılay'ın güvendiği batırları – Argın'ın içindeki Basentin boyundan çıkan Sırımbet, Malaysarı; Karcas boyundan Oljabay; Taraktı boyundan Baygozı; Ulutav'daki Baganalı boyundan çıkan Orazımbet; Kerey boyundan çıkan Tursımbay batırlar kalmıştı.

Bu meclise ta uzaktan Argın'ın ünlü batırları Şakşak Janibek, Kanjıgalı Bögenbay; Altay boyundan üç kardeş – Januzak, Joldıbay, Sengirbay; Nayman boyundan Karakerey Kabanbay; Küçük Cüz'ün batırları Tayman ile Buğıbay, Abılay Sultan'ın en sevdiği batırlarının biri Uak boyundan çıkan Batır Bayan gelmedi. Sultan, han kadar itibarlı olan Batır Bayan'ı beklemişti. Tabi ki Abılay, oğlunun sünnet düğününü bahane ederek kendisinin güvdiği bütün batırlarını çağırılmıştı. Buna Abilmambet hanla arası bozulmuş olması sebep olmuştu. Cungar komutanı Kazak topraklarına bir daha saldıracağı haberi gelmişti.

-Ey, halkım,- dedi Abılay, misafirleri yerleştikten sonra sessizce,- benim kayın ağam Kalden Ceren Kazak halkına yine saldırmak için İrtiş'in öbür tarafına yirmi beş bin askeriyle bekliyormuş. Evdekiler hemen kulak verdi. Bu meclise davet edilenlerin yaşı da derecesi de farklıydı. Hepsi de çok heyecanlandı. “Aktaban şubirindinin” kanlı savaşını daha kimse unutmamıştı. Ama o sene eğer Cungar askeri Kazak ülkesinin güney tarafına saldırırsa bu sefer Orta Cüz'ün askeri Sariaarka sınırında duruyordu. Kansi öldükten sonra hanlık tahtına geçmesine on sekiz sene geçmiş olan Çin hanı Tszyan – Lun Cungarlara karşı olan Çin siyasetini daha değiştirmemişti. Kuzeyden güneybatıya kadar iyi yerlerini işgal ediyordu. Karşı gelen Oyrat askerini güçlü askeriyle yeniyordu. O zamandaki Çin askeri göçmen halk – Cungar hanlığının askerinden savaş sanatına göre kuvvetliydi.

Rusya'nın yönetimine giren Orta Cüz'ün topraklarına Kalden Ceren saldırmayı düşününce Cungar'ın kaniçer batırlarına Tszyan-Lun çok yardımda bulunmuştu. Silahlarını da yemeklerini de vermişti. Tabii ki böyle bir durumda han kendisinin hazinesinden de vermişti. Cungarın savaşçılarına istediği vazifeyi verecek batırlarını altınlarıyla satın almıştı. Bu yüzden de Cungar askeri Rus kalelerinin yanındaki Orta Cüz topraklarına doğru yönelmişti.

Cungar komutanının böyle hazırlandığını İrtiş'in bu tarafını mekan tutan Uak-Kerey boyundan çıkan batırlar da söylüyordu. Kalden Ceren'in uygun bir zamanı beklediği belliydi. Tabii ki Kalden Ceren, Orta Cüz'e Abilmambet'e göre Abılay'ın etkisinin daha çok olduğunu biliyordu. Eğer Kazak askerinin paramparça olduğunu görürse Abılay çaresizlikten benim tarafıma geçer diye düşündü. Abılay'ın, Cungar tarafına geçmesi onun için zaferdi. Eğer Orta Cüz, Cungar tarafına geçerse Rus şehirlerinin yolu açılacaktı. Çin siyasetçilerinin amacı da buydu. Abılay bu meclise kardeşini de düşmanını da davet etmişti. Özellikle Cungarlarla komşu boylara da haber verilmişti. Maalesef Batır Bayan gelmedi. Sultan buna biraz üzülmüştü. Abılay az önce başladığı konuyu devam etmek istedi bu arada dışarıdan bir ses geldi:

-Destancı geldi.

-Büyük ozan atından iniyor!

-Arka boyunun aksakalını karşılayalım.

-Hoş geldiniz Argın'ın yaşlı bilgesi!

Ardından hemen Destancı bir grup adamla eve girdi. Boyu uzun, iri vücutlu, at çeneli, sakallı, kocaman bir kişiydi. Bayanavıl topraklarını yurt tutan Altıntori-Karjas boyundan idi. Babası Kalkaman batır iyi bir hatip olmuştu. Altmış yaşına gelmesine rağmen Kazak halkının bağımsızlığı için savaşan Bögenbay, Kabanbay gibi batırların kahramanlıklarını anlatan ünlü ozan idi. O devirde onu halk "Kömekey evliya" ismini vermişti. Mecliste önemli bir anlaşma olacağı için Abılay, ozan 'ı çağırmişti.

Destancı eve girdiğinde Abılay kendisi yerinden kalkarak sağ tarafından yer gösterdi. Ozan çoktandır bir araya gelemediği ünlü adamları görünce çok sevindi.

-İyi misiniz halkım?

-İyi misin Argın'ın bilgesi!

-İyi ve sağlıktayım dostlar! ... Senin düğün yapacağını duyduktan sonra, kendi düşüncelerimi paylaşayım dedim. Eskiden Bayan ile Kökşe'nin arası yakındı.

-Şimdi uzaklaşmış mı, Ozan ?

-Hayır, yakın. Ama yakın olmalarına rağmen uzaktır. Ortasına inşa İdilen Rus kalelerinden yüzünden biraz geç geldim. Suçum budur. Şiirlerimi mi dinleyeceksiniz yoksa kaygılarımı mı? Abılay biraz gülümsedi. Ozan'ın "Rus kalelerini dolaşarak geldim" demesinden şüphelendi ve konuyu değiştirmek istedi.

-Şiiriniz ve fikrinizi işittikten sonra hakkınızı biz ödemeyelim bari- diye güldü. Ona geçmeden önce başka bir ricam var.

-Hanın basit halktan çıkan bir adama ricası olmaz isteği olur. Elimden geldiğince bakarım, söyle hadi.

-Gece rüya gördüm. Mezarlıkta yatıyormuşum. Başıma asılmış Üç Cüz'in bayrağını alıp götürmekteymiş. Tabutumun bir tarafına aslan diğer tarafında ise ejderha oturmuş. Ayak tarafımda bir grup akrabalarım, evlatlarım. Uali'den olan evlatlarımın birisi bana fatiha okuyormuş. Yaramaz çocuğum elinde silahı var beni koruyordu. Ben ölüyorum o sıra iki tarafımda oturan aslan ile ejderhaya bakarak bunlardan nasıl kurtulurum diye mücadele ediyorum. Bu rüyamı yoruyabilir misin, ağa?

biraz sessiz kaldı. Ev içi biraz sakinleşti. Biraz sonra ozan:

-Rüya yorumak – tilki avlamakla aynı şeydir, bazen izine tam düşersin bazen de kaybedersin. Buna rağmen yormaya çalışayım.

-Hadi söyle kömekey evliya...

-Kırk yaşına gelmeden tabutta yatıyorsan demek uzun ömür süreceksin. Başına bayrak asılıp Üç Cüz ona tartışırda Üç Cüz için han olacaksın. Ama han olsan da halkına sahip çıkamayacaksın. Sen öldüğün an üçü de üç tarafa dağılacak. Tabutta yatarken iki hayvan- aslan ile ekjerhadan nasıl kurtulurum diye korkarsan ölünceye kadar ülkenin iki tarafında oturan iki memlekete bağlı kalacaksın...Ayak tarafında duran evlatlarının içinden biri Kur'an bağıslıyorsa, biri silah almışsa eline, Uali'den doğmuş bir evladın ismini tarihte, işte Kasım'dan doğmuş bir evladın ismi savaş meydanında ünlü olacak.

Abılay sessiz kaldı.

-Sessiz kaldın, sultanım, bu yorumum hoşuna mı gitmedi?

-Bir evladım ismi kağıtta kalırsa biri savaş meydanında kalacakmış, o zaman ben nerede kaldım?

-Başına üç bayrak boşuna mı dikildi? İşini halkın beğenirse onların kalbinde kalacaksın!

Abılay biraz sevinmeye başladı. Kazak halkı: “ Erkeğin akli kırk yaşına geldiğinde dolacak, altmış yaşına geldiğinde ise solacak” demiştir. Abılay kırk yaşındaydı. Rüyasını yoran ozan onun asıl fikrini de doğru tahmin edebildi. Abılay – Kazak halkını büyük memleketler sırasından görmek istemişti. Han olacaksın bu ulu memlekete han olmayı istemişti. O yüzden de geçmiş senelerde esir kalan Abılay'a Kalden Ceren “ Bu dünyada ne kötüdür?” diye sorduğunda o: “Dünyada az yemeğe ortak olmak ve az halka han olmak kötü” demiş.

Abılay, Abilhayır da, Abilmambet de, Barak da , Nuralı da değildi. O zamanında çok şeyi anlamıştı. Kendisinin her hareketini o zamandaki halkın hanının imkanlarına göre yapardı. Ancak Allah'a hesap verecek olan ozanı olsa her gün değişen dünyanın kaygısını görüp “ bu dünya nereye gidiyor böyle?” diye sorduğunda azıcık şüphelenmişti. Sevdiği yemyeşil mis kokulu çiçekleri var Kazakların geniş ülkesi, dileği ise – halkının geleceğidir.

Destancı eline çamdan yapılmış olan dombırasını aldı ve şu sözleri söyledi:

“ya dünya, ya zaman

Kalın sis düştüğü an

Her işte bir tereddüt olan”

Ozan öylece devam etti. Kurulmuş kaleler ile Kazak halkının geleceği hakkında söyledi.

O her dörtlükten sonra altmış yaşında değil sanki yirmi yaşındaki genç biri gibi ilham alıyordu. Kazakların akıllı evlatlarına özellikle Abılay'a halkın geleceğini düşünmesini rica etti. Ozan sadece halkın geleceğini, durumunu değil yalnız kendi başını düşünen hanlardan da bahsetti ve aniden elindeki dombırasını kapıya doğru attı. İlhamı gelen ozanın bu hareketine alışmış olan kapıdaki nöbetçiler dombırayı yere düşürmeden tutuyorlardı.

Destancı Abılay'a kötü bir bakışla baktı.

-Tek güvendiğimiz sensin, Abılay! Sağ tarafındaki zorluluktan kurtulayım derken sol tarafındaki zorlulukla karşılaşma! Budist'in zülmünden korkarak Rus imparatorluğuna girdim diye yemin ettin! Belki bu yaptığın doğru olabilir. Ne olursa olsun halkının aklına dayanarak iş yap.

Abılay sessizce dinledi. Kazak halkı şuan büyük bir heyecan yaşamaktadır... Orenburg valisi general Neplyuev, Or, Elek, Yayık boylarında Rus kalelerini inşaa ederek Kazak ülkesinden sömürge siyasetiyle faydalanırsa Sibiry general valisi Gagarin de bunu yapmıştı. O bin yedi yüz on üç yılında Birinci Petro imparatora İrtiş nehrinin boyunca kaleler yapmak için fırsat imkan vardır diye mesaj yollamıştı. Bundan sonra bin yedi yüz on sekiz yılında Semey kalesi, bin yedi yüz yirmi yılında Öskemen kaleleri kurulmuştu. Bundan iki-üç sene geçtikten sonra Rus askerleri Kökşetav etrafına sahip olarak 20-30 yıllarında Akmola, Bayanaul, Karkaralı kaleleri inşa edilmişti. Bu kalelere asker getirilmişti. Rusya'nın her tarafından gelen çiftçilere yer verilmişti ve buraları mekan etmeye başlamışlardı. Bin yediyüz otuz sekiz yılında Sameke han'ın vefat ettiği yıldan itibaren Rus imparatorluğu Akmola ve Kökşetav arasına yol yapmaya ve kaleler kurmaya başlamıştı. Bunun için Rusya'dan on bin kadar işçi getirilmişti. Bu yol Kökşetav'ın dağlık şehirlerini çevirerek on sene içinde ancak bitirilmişti. Tabii bu Kazak topraklarını bölüşmede Kazak zenginleri çok faydalandılar. Çünkü onlar daha da fazla yerleri aldılar. Böylece Kazak halkı ihaneti sadece Rus generallerinden valilerinden değil, kendi Beylerinden, sultanlarından da gördü. Birlikte yaşayan Kazak halkı ile Rus fakirleri de zorlulukları, sıkıntıları beraber görmeye başlamıştı. Bu zor durumdaki kardeşlik ilişki bunları Pugaçev savaşına kadar götürmüştü. Adaletsizliğe alışamayan Kazak köylerine Rus imparator ve han ordusundan "eski kılıçlı" askerler gelmişti. Ama halk tam bu sırada uygun bir zamanı bekleyen İrtiş'in öbür tarafındaki Kazak topraklarına saldırmakta olan Kalden Ceren'in yirmi beş bin askerle durduğunu bilmiyordu. Yalnız yerinin daralmaya başladığını, hayvanlarının azaldığını anlıyordu. Ozan, bunu söylüyordu. O yüzden de halk onun sözünü dinliyor.

Halkın zor durumda kaldığını gören ve halkın geleceğini düşünen Abılay'ın bir çok işi ozan için anlamsız idi. Abilmambet han'ı takip ederek bin yediyüz kırk yılında Kalden Ceren'e esir olmada önce Orenburg şehrine giderek ellerine Kuran'ı alıp "Egemenlik altına girdik" diye imparatora yemin etmesi, ondan sonra da Kalden Ceren'in esirliğinden halkına dönünce aradan bir ay geçmeden Abılay han'ın Nelyuev'e ağabeyi Jolbarıs'ı gönderip "Rusya'yadan karşılık beklemeden ticaret yapmaya hazırız" diye mektup yazıp boyun eğmesi - bu yaşlı ozanı düşündürdü.

Bu azmış gibi Abılay bin yedi yüz kırk beşyılında Tobıl valisi A.M.Suharev'e "Üysin boyunu da Rusya'ya alın" diye haber yollamıştı. Bin yedi yüz elli yıllarında Abılay, Kazak topraklarına kurulmuş Rus şehirlerinin fuarlarına kendisi de gitmeye başlamıştı. Aslında Barak sultan, Abılhayır'ı öldürdükten sonra onu korumanın yerine Küçük Cüz hanının yokluğuna üzülmüştü ve Barak sultanı "Yavuz" deyip, Orenburg valileri Abılhayır'ın oğulları Nuralı, Ayşuak, Eralılarla çokça istişare etmesini rica ettiği bir haberi daha Neptyuev'e yollamıştı. Bunun hepsi halkını düşünen ozana hala anlamsızdı...

"Abılay- ne söyleyecekmış?" – diye evdekiler sessiz kaldı. Ama bu halkı yöneten Abılay şimdi fikrini açıklayabilir mi? Ağzından çıktan söz hemen Orenburg', Tobıl'a hatta Kalden Ceren oturduğu Taşkent'e kadar ulaşacaktır. Bu sözü çok gecikmeden Çin hanı da duyacaktır. Buna rağmen cevap vermeden kurtulamayacağını düşünen sultan işte ozan 'a karşı bakarak konuşmaya başladı:

-Yemin ettin diyorsun, Ozan . Böyle bir yemini "Cungarlara karşı çıkmayacağım" diye esirlikten kurtulacağın zamanda kayın ağam Kalden Ceren'e de etmişim. Ama bugün onun askerine ondan önce saldırıyorum. Çünkü ben saldırmazsam o saldıracaktır. O zaman benim ettiğim yeinden Kazak halkının ne faydası var?

- Doğru diyelim, peki batı tarafın nasıl?

Abılay başını salladı:

-Rus halkı Cungar hanlığı değil ki.

-Şürşit halkı Budistler de kolay değildir. Hepsinin de bize gücü yeter.

-Bu yüzden topraklarımıza kaleler inşa ettirmiyor muyuz? Rusya'ya dayanmadan Şürşitlere-Budistler karşı çıkamayız. Şürşit'in fikrini komutanın kendisi söylemişti. Onlardan şimdi Cungarlar bile kurtulamıyor.

-Şürşit hanı bizim topraklarımıza kale kuracağım derse ne yapacaksın, - dedi Ozan .

- O zaman savaşıyoruz. Çünkü Şürşit bizim içimize girerek, Ruslar gibi kale kurarsa o zaman Kazak halkı kul köle olacak demektir, - dedi Abılay.

Evin içinde bulunanlar sessiz kaldı. Çin hanlarının Kazak halkına düşmanlığı eski zamanlardan beri bilinmekteydi. Yangın olan yerden otun çıkmayacağı gibi Çin askerinin girdiği yerde kimse diri kalmazdı. Birçok küçük ülkeyi yuttuğu zaman Çin hakani ejdehanın aldığı lezzeti alıyor gibidir.

- ağa, eğer yalnız giden yolcuya bir grup kurt saldırırsa yolcu evvela hangisine kılıcını çeker? – diye sordu Abılay.

-Tabi ki en yakın duranına,- dedi Ozan .

-Destancı , bu bilmedeki adamın kim olduğunu anlamış gibi Abılay'a baktı. Kazak halkını zor duruma düşüren önce Kalden Ceren'i yenmelidir. Diğer düşmanlarını sonra düşünmelidir. Abılay, aniden yanında duran çantadan buzağ derisine konmuş bir haritayı çıkardı.

-İşte burada Kalden Ceren'in askeri duruyor,- dedi,- bir gün sonra onlar İrtiş'ten bu tarafa geçecekler. O zaman Üç Cüz'ün askeri işte şu üç taraftan çevirecekler. O zaman görelim Kalden Ceren bu

kuşatmadan kurtulabilir mi! Dayan Han'dan beri Cungarlar her zaman bizim üzerimize geliyordu. Ama bu sefer biz onların üzerinden gideceğiz.

-İrtiş kıyısına gelip Küçük Cüz'in batırları savaşa katılacağına ben inanamıyorum,- dedi Basentin batırı Sırımbet.

-Niye, diye şaşırıldı Taraktı batırı Baygozı. – Orta Cüzi'ün batırları da uzaktaki İdil Kalmuklarıyla savaşıyor.

-Kim var orada savaşanlardan?

-Jetim Sarı Şakşak batırı Janibek ?

-Sen de diyorsun,- sanki kollarına iki adam koymuş gibi iri vücutlu Sırımbet. – Janibek kendisinin kayın ağası Abilhayır'ın yokluğunda Kalmuklarla savaşıyor! Bu dikkat çekici idi. Jetim Sarı Şakşak'ın yaşadığı topraklar, hanın köyüyle temas halindeydi. Burası Irgız ile Torgay nehirlerinin etrafında değil miydi? Janibek'in köyü denilen yer ile ...Abilhayır'ın yeri de suyu da aynıydı. Abılay hoşuna gitmemiş gibi baktı: “ İşte her zaman böyle. Bizim yerimiz İrtiş, senin yerin Yayık dersek bütün Kazak paramparça olur. Hayır. Böyle bir halkla düşmanı yenmek zor iştir. Evvela kendi halkının başını birleştirmelisin. Ondan sonra düşmanına saldırabilirsin. O zaman halkı nasıl birleştirebilirim? Hayvanına kurt değmezse halk uykusundan uyanmaz. Şimdiki Kazak halkı böyledir. Hayvanına saldıracak olan – bu yine Kalden Ceren idi. Sen bu durumdan faydalan, halkı birleştir. Savaş meydanına beraber çıkarsa sonra da dağılması da zor olur. Halkını birleştirmeden düşmanı yenerim diye düşünm..

Az sonra eve halkın dikkatini çeken İrtiş'in öbür tarafından haberciler girdi. Onların sözüne göre İrtiş'in öbür tarafındaki Cungar uluslarına Kalden Ceren askeri daha gelmemişti. Herkes ayrı ayrı değişik yorumlar yapıyor dediler, haberciler.

Abılay biraz düşünceye daldı. “ Evet, kurnaz komutan bize aniden saldırmasın diye askerinin durduğu yeri gizliyormuş. Böyle bir durumda Cungar askerinin hangi taraftan saldıracağı belirsizdi...Belki Kalden Ceren askerini hala ordusundan çıkarmadı. Tabii ki Cungar'ın kuvvetli atları buraya kadar üç gün içerisinde yetişirdi. Komutan buna güveniyordu. Gerçekten de Kalden Ceren Sarıarka'ya yönelmemiş miydi? Yoksa Türkistan meydanını genişleterek Aral ile Küçük Cüz'e kadar yaklaşır mı? Bu da mümkündür. İki tarafa iki grup askerini gönderebilir, böyle de olabilir. Keşke kendisine bütün Üç Cüz de bağlı kalsaydı. O zaman her cüzün askerini her tarafa koyarak Cungar'ın askerini bekleyebilirdim. Bir haftada iki yüz bin asker toplayabilen Kasım han'ın zamanı geçmişti. Görülen kara taşa vura vura Elmas Kılıcın yüzü yumuşamıştı. Şimdi kurt hangi inden çıkacak diye, tüfeğine yaslanıp bak da dur!

...Mecliste sonunda Kazak askerinin toplanacağı yerin Teliköl etrafı olmasına karar vermişti. Burası üç jüz askerine de aynı mesafedeydir. Tabii ki Abilhayır askerleri gelmeyecekti, ama Cungarlara karşı Küçük Cüz'ün batırları da az değil? En azından Irgız, Torgay boyundaki Koşkarulı Janibek'e bağlı Orta Cüz'ün askerleri gelecektir. Ulu Cüz'ün askeri çok az sayıda idi. Abılay köyünün halkı baharın ilk günlerinde Sırımbet yamaçlarındaki Burabay gölünün kıyısına taşınıyordu. Göl

kıyılarında laleler ve yemyeşil otlar erkenden çıkıyordu. Burabay'ın etrafında çam ve ak kayınlarıyla doldurmuştu. Güzel bir manzaraydı. Bu yaylada Abılay yazı geçiriyordu.

Sultan meclisi bitince Sarısu boyunda yer alan Orta Cüz hanı Abilmambet han kendi kararlarını haberciyle yolladı. Ağustos ayında Abılay köyü de Kökşe'nin yüksek yeri Burabay'a doğru yöneldi. Bu göçle giden oldukça fazla at vardı. Düşmanlara karşı, göçmenleri ve atları koruyan silahlı, zırhlı batırlar vardı. Göçmenlerin ardından inekleri ve koyunları geliyordu. Köy köy dolaşan gençlerin şakalaşmaları ve şarkıları bütün etrafa duyordu. Köyünü Burabay gölünün kıyısındaki "Abılay alanı" diye adlandırılan çok güzel çiçekleri ve yemyeşil otları yetişen, çam, kayın ağaçlarıyla dolu dağ yamaçlarına yerleştirdince Abılay, Ulıtau ile Bedbahtdalayı geçip Teliköl'e doğru yola çıktı. Kökşe denizinden uzak olsa da bu yolu seçti.

Kökşetav'dan Teliköl'e kadar iki kilometredir. Bu yerlerde Orta cüz boyu yaşamaktadır. Kökşetav, Sandıktav, Atbasar daha sonra Esil nehrini geçerek Tersakan nehrine ulaşır, Kara Şoyın Kaşırılı yerinden geçerek Ulıtav yamaçlarına ulaşır ve Kara kengir, Sarı kengir, Jezdi nehrlerine geçer. Buradan Sarısu tarafına çıkacak yol ile Teliköl'e yönelir. Bu yerlerde Argın, Kıpşak, Nayman, Taraktı, Uak, Kerey boyları yaşıyorlardı. Ulutav'ın güneybatı tarafındaki Torgay yeri de kalabalıktı. "Ta Kökşetav'dan çıkıp Abılay Cungarlara karşı gidiyormuş!" haberi buralara ulaşırsa bütün Kazak köylerinin Cungar komutanına karşı isyan edeceğinden sultan tereddüt etmiyordu.

Yolda bir buçuk ay yürüdükten sonra Teliköl'e çadırlarını kurduğunda Arka elinden yetişen savaşçılara bakıldığında göz almıyordu. Abılay'ın geçtiği yerlerden bunlara gelip katılmayan asker yoktu. Savmalköl ile Teliköl'ün arası kalabalıktı, asker sayısı çoktu. Ertesi gün çadırına kendi adamlarıyla gelen her boyun ünlü ve önemli insanları, batırları hepsini toplanmıştı.

İyice sayılırsa otuz bin asker görünüyordu. Bu "Aktaban şubırndı" başlayalı Kazakların ilk defa çok sayıda asker toplamasıydı. Daha gelenler de vardır. Janibek başta olmak üzere, ihtiyar Böğenbay, Argın'ın halkınca bilinen batırları Tayjigit, Taşbolat, Sırımbet, Janatay, Januzak, Sengirbay, Oljabay, Malaysarı ve Orazımbet vardı. Abılay'ın güvenilir adamları: Tolıbay Bey, Karauıl'ın hatibi Kanay Bey, Japej batır. Sırgalı Elşibek, Şekti Tayman, Tabın'dan her birinin yanında yüzer, biner askerleri vardı. Kazak halkınca bilinen, tanınan batırlardan Karakerey Kabanbay, Küçük Cüz'den Buğıbay, Uak boyundan Batır Bayan'ın yok olduğunu Abılay içinden geçiriyordu. Özellikle Batır Bayan'ın bu zamana kadar gelmediyişine ne kadar üzgündü. Kahramanlığıyla tanınan halkı için canını verecek kadar Batır Bayan Kanjıgalı Bögenbay ve Karakerey Kabanbay'dan sonraki sevdiği batır idi. Bu ikisi ise peygamber yaşına geldi işte kendilerinden sonra en güvenilir batırları Batır Bayan ile kendisiyle birlikte Kalden Ceren'e esir olmuş Japek batır idi. Halkınia düşman saldırırsa evvela Batır Bayan geliyordu. Ama bu sefer gelmeyişini Abılay kötü bir şeye yorumuştu. "Onun başı bir tehkedeydi veya halkın vicdanına zarar gelecek bir şey oldu buna" diye düşünmüştü.

Arka yerinde Obagan nehri vardır. Bu nehirin kıyısını kadim zamandan beri Uak boyu yurt ediyordu. Orta Cüz'in yedi atasının biri olan Uak boyundan bütün Kazak halkınca bilinen Er Kosay ve Er Kökşe batırlar çıkmıştı. Bu Uak boyuna yaşlı olsa da gelip yerleşen Janibek han'ın zamanındaki

ünlü batırlarının biri Sayan'ın oğlu Ayan batırın bir evladı Batır Bayan idi. Kara halktan çıkmış olsa bile yedi atası da batır olan halkının başına zor bir durum geldiğinde evvela Batır Bayan atına binerdi. Kendi kahramanlığıyla tanınmış, halkı için canını bile verebilen Batır Bayan çok gecikmeden Uak boyunun Han'ı olmuştu. Anne ve babası Kalmuk saldırısında vefat etmişti. Sadece, on beş yaşında Noyan adında bir kardeşi vardı. Noyan daha eline mızrak bile almamış yaşta bir gençti. Bir gün savaşmak sırası bana da gelir diye bekleyen delikanlıydı. Cesur Noyan ağabeyine bir-iki defa “ Beni de kendinle savaşa götür” diye yalvarmıştı. Bayan ona: “ Sana da sıra gelir savaş senden kurtulamaz. Şimdilik silah kullanmayı, yay atmayı ve savaş sanatını iyice öğren!” diye savaşa götürmemişti

Bayan şimdi kırk yaşına gelmişti. Uzun boylu, beyazımsı, güzel bıyıklı, yakışıklı erkekti. tek kardeşini çok seviyordu. Kardeşinin buna olan sevgisinden geçen sene İli boyundaki Cungarlara karşı gittiği seferinde Noyanın “Beni de götür” diye ağlamasına rağmen, yanında götürmemişti.

İki tarafın da kayıpları yaklaşık aynıydı ancak, bu sefer Kazak askerinin Cungarlarla savaşı zor duruma düşmüştü. Bu kanlı savaş üç gün sürdü ve neticesinde asker sayısı fazla olan Batır Bayan yendi. Kazakların beş yüz silahlı yiğitlerinden üç gün savaştıktan sonra ancak iki yüzü kalmıştı. Dördüncü gün savaşa dayanacakalarını bilmeden İli boyundaki sık ormanın arasında gizlenenbu iki yüz savaşçı sabahleyin üç günden beri savaşan askerleri Cungarların sekiz köyünün hepsinin Çin tarafına doğru taşındıklarını görmüştü. Kazak askeri bu olaya çok şaşırıldı. Onlar hayvan besleyen bir Cungar ihtiyarından bu halkın niye ve çabuk göç ettiğini öğrendi. Cungar köylerine : “ dünden beri savaştığımız Kazakların öncü kuvveti imiş, Böğenbay ve Kabanbay başlayan beş bin askerle bugün öğlen vaktinde İli kıyısına yetişecekmiş”,- diye haber gelmiş. Bu haberi duyunca İli boyundaki Çin köyleri taşınmış. Bu haberin nereden çıktığını Kazak askerleri sonradan öğrendi. Cungarlara yakalanan bir cesur askere : “ Zaten öleceksin, eğer gerçeği söylersen serbest bırakırım” dedi. Ona: “ Bu kadar kuvvetli ülkeye az askerle nasıl saldırdınız? Neye dayandınız?” diye sormuş. Delikanlı ise : “Sizleri yeneceğimize inandık!” demiş. Nasıl yani? Bu kadar kalabalık Cungarı ancak beş yüz askerle nasıl yenecektiniz? diye alay etmişti. O zaman cesur delikanlı : “ Sizler zaten yok olacaksınız, ardımızda Böğenbay ve Kabanbay'ın komutasında beş bin asker var, sabahleyin yetişecekler, biz sadece “öncü” keşif grubu askeriyiz” demiş. Yalan söylüyorsun, gerçeği söyle! Yoksa öldürürüz! Eğer bu söylediklerin yalan ise söyle biz de seni serbest bırakalım. Ama bizi kandırma! diyen Cungar komutanının korktuğunu hisseden Kazak askeri : “Zaten beni öldüreceksin, seni korkutarak öleyim” diye hiç bir şey söylememiş. Cungar bu delikanlının sözüne inanmıştı. Halkına o gece taşınmayı emretmişti. Bu delikanlıyı ise kendi eli ile boğarak öldürmüştü.

Kazak halkının daha beş bin askeriyle geliyor sözünü işittikten sonra arkasına bakmadan kaçıyordu. Bu olayın nedenini sonrada öğrenen Kazak erkekleri az önce evlerini yıkıp göçmeye hazırlanırken bunların askerleri gelmişti. Batır Bayan komutasında iki yüz asker iki yüz kurt gibi tehlikeliydi. Çok heyecanlanan göçmenler karşılık bilidiremedi. Cungarın en kuvvetli batırı, Batır Bayan'ın elinden ölecektir. Saldırırsa da Batır Bayan'ın eline doğru dürüst gelir gelmedi. Sadece kadınlar kızlar ve hayvanlar kalmıştı. Bu göçmenlerin hemen hemen hepsi İle nehrine düşmüştü.

Savaş bittikten sonra çok fayda göremeyen Batır Bayan aniden çok sevinmeye başladı:

-Bu adam mı o melek mi? –dedi o yanında duran Japek batıra, esir alınan bir grup kızların kadınların içindeki en güzelini göstererek.

-Bu Koren batırın on beş yaşındaki tek kızı Kurala,- dedi Japek.

-Hangi Koren?

-Dün Janatay batırı öldüren, ama bugün senin elinden ölen Koren...

Batır Bayan “Tulparköği” atındayken bu esir kızlara kadınlara yakından baktı. Kuralay da Kuralaymış! İki gözü büyük, siyah, topuklarına kadar uzanan saçları çok uzundu. Başına giydiği pahalı börkü ile gümüşlerle süslenmiş ceketi ve pantolonu kendisine çok yakışmıştı. Bu güzelliğe doyumazdı. Kıza bakakalmıştı. Batır Bayan kızın o güzel gözlerinden öç alma duygusunu hissetmişti.

-Adın ne, Kuralay mı? – dedi.

-Adım Kuralay, madem biliyorsunuz neden sordunuz? – kız arkasına döndü gitti. Ama o Kazak batırının onun ismini nasıl öğrendiğine şaşırdı. Batır Bayan’ın aklına bir fikir geldi .

-Bu kız benim savaş ganimetimdir dedi Kuralay’ı göstererek.

Atının yanında duran arkadaşı Japek birçok geliri paylaştığında asla böyle konuşmazdı. Batır Bayan’ın sözüne o da şaşırdı. Arkadaşının yüzüne bir baktı onun ne hissettiğini anlayarak:

-Olsun! – dedi sonra nöbetçi iki erkek çağırdı. Kuralay kızın gözünüz gibi saklayıp koruyacaksınız, anladınız mı?

-Anladık.

Kendisine bakakalan bu batırın Kazakların ünlü batırı Batır Bayan olduğunu Kuralay yakalanınca öğrenmişti. Babası Koren’in karnına Batır Bayan’ın nasıl mızrakla vurduğunu Kuralay kendisi görmüştü. Yakalanmış geyiğin yavrusu gibi genç bayan “Bu kız benim ganimetimdir” diye söyleyen Batırın sözünü duyunca babasını öldüren kişiye verilmek affedilmez bir günah idi onun için hem de kız “ganimet” sözünün ne anlam taşıdığını anlayacak yaşta idi. Öç almak isteyen kız “senin ganimetin olarak yanına yatmamaya yemin ederim” dedi kendi kendine. Kız babasını Batır Bayan’ın öldürdüğünde nasıl ağladıysa onun da öyle ağlamasını istedi. Elinden geldiğince öç almaya annesinin ak sütü üzerine yemin etti.

İlk kez atına binip savaşa gittiğinden bu yana Batır Bayan, bu seferini en faydalı sefer saydı. Ama yanındaki batırların biraz kaşı çatıktı. Bunu Batır Bayan farketmemişti. Çünkü akli hep o kızdaydı. Çabukcak Obagan’a gidip üçüncü nikahlı karısıyla olarak evlenmeyi istiyordu.

Batır Bayan’ın kendisine olan duygusunu hisseden kız bir şey demedi, o nöbetçilerden ülkesinde Batır Bayan’ın on beş yaşında bir kardeşinin olduğunu duyunca hayattan umudunu kesmedi.

Asker çok uzun zaman yürüdü ve Obagan nehrine ulaştı. Savaşta evlilerinden ayrılan anneler, kocalarından ayrılan dul kadınlar ağıtlar yakıyordu. Buna rağmen Batır Bayan’ı yengeleri ve birçok insan bu zaferi için tebrik ederek karşıladılar.

Batır Bayan yoldaşlarını birer birer dağıtarak yirmi yiğidi ve Kuralayı yanına alıp köyüne yaklaştığı zaman, yanında on kişilik genç arkadaşları ile Noyan karşıladı. Atına yaklaşıncı “Ağa, Ağa” diye seslendiğinde sevinçten iki gözüne yaşlen gelen Batır Bayan kardeşini at üzerinde yanına aldı.

-Ağam, çok özlettin kendini...

-Bir tane kardeşim. Seni görmeyeli ben de çok özledim

Ağabeyinin kucağından çıkarak kendi atına bindi de Bayan’ın diğer adamlarıyla selamlaştı. Aniden biraz çekingen halde Kuralayı gördü. İlk görüşte o bir tufah duygulandı.

-Ağam bu kim, dedi dili bağlanmışçasına.

“Yengen” demeye Batır Bayan cesaret edemedi.

-Esir aldığımızı kız...dedi kardeşinin sözüne önem vermedi. Bu arada Kuralay da Noyan’a bakakalmıştı. Kız da çok etkilendi yanakları kızarmaya başladı. Genç delikanlı çok yakışıklıymış. Hatta ağabeyinden daha yakışıklıydı. Kız Noyan’ın yüzüne bir daha baktı. İki bir birine uzun süre bakakaldı. İki sanki birbiri olmadan yaşayamayacak gibiydi...

-Ağam! – dedi Noyan ağabeyine yalvararak baktı,- bu sefer ganimetini bana ver! - dedi.

Batır Bayanın gövdesine sanki birisi bıçakla vurmuş gibiydi. Evet, al yada bu sefer istediğini veremem diyemedi. Biraz sessiz kaldı.

-Böyle bir şey istemeye sen daha gençsin, dedi. Büyüdüğün zaman ben sana bundan daha güzel kız getiririm dedi

-Hayır, Ağam. Bana bundan güzeli gerek değil, istediğim bu kız, bana bunu ver dedi.

Tam bu arada Kuralay da söze karıştı.

-Amcacığım, dedi. Benim babam yok ya ben sizi amca diyeyim kabul edin kardeşinizin isteğini veriniz ben de sizden onu diliyorum..

Kendisine Cungar aksarıyla Kazakça konuşan kızın sesini duyan Batır Bayan ne yapacağını bilmedi.

-Sonra bakarız,- dedi de köye doğru yöneldi.

Bugünden itibaren Noyan ile Kuralayın arasında aşk duygusu daha da arttı. Kız delikanlıyı ne kadar çok sevse bile ona sadece kızıl dudaklarından öptürmeden başka bir şey yapamadı. Noyan aşktan deli oldu. Kız ona göre sertti çünkü Batır Bayan’ın babasını nasıl öldürdüğünü hatırlarsa hemen üzülp sertleşiyordu..

Batır Bayanın yüreği kan ağladı. İki gencin bir birini nasıl sevdiklerini görünce delirmeye başladı. Delikanlı bu, aşk duygusundan ayrılmak için onun yeniden doğması gerekmiş. Halkının vicdanını geleceğini düşünen Batır Bayan sevdiği kardeşinin gönlü için kendisine hainlik yapamadı. İçi yanısı da Noyan’nın Kuralayla evlenmesine izin verdi.

Ağabeyinin bu kadar iyilik yaptığını duyan Noyan o gün akşam olmasını bekliyordu. Göçmen kız ile delikanlının aşkı o kadar temizdi. Koyunlar evine döneceği sütün pişirileceği ve gençlerin dışarıda tahterevallı oynayacağı zaman gelmişti. Atılmış ak kemiği arar gibi Noyan ile Kuralay tek başına buluştular. Delikanlı ağabeyinin ikisinin buluşmasına evlenmesine izin verdiğini Kuralay’a

söylemişti. Kız bu haberi duyunca Noyan'a sarılarak çok ağladı. Ama aniden gözü önüne Bayağı Batır Bayan'ın elinden ölen babası.... yerleri kucaklayıp ağlayan annesi...şimdi ise bunun hepsine göz yummuş düşmanın kucağında duruyordu! Ne kadar vefasızlık bu!

Kuralay kendini toparladı biraz.

-Noyan,- dedi o gözyaşlarını silerek, - dünyadaki tek hayalim sen oldun. İnan bana... ben ölünceye kadar seninleyim...ama tek bir dileğim var. Bunu yapar mısın?.

-Yaparım, söyle dedi.

-Ağan Batır Bayan bizim ülkeye saldırdığında tek bir annem kalmıştı orada. Beni götüreceğinde ağlayarak benim duamsız evlenme demişti. Ben de onun ak sütüyle yemin etmişim. Bu sözümü tutmaya bana yardım et, ondan sonra ben seninle kalacağım.

Noyanın kalbi titredi. Elindeki bu kuşunu kaybedecek gibi hissetti.

-Benim ne yapmam gerekiyor? – dedi.

-Hayır, sen bir şey yapma. Seni burda ben de bırakamam. Küçük kalbimi kendine zincirlemiş gibisin. Bu zinciri kesecek kadar bende kudret yok. Tek dileğim: bana iki at getir. Sabahı beklemeden bizim ülkeye kaçalım. Diriyse rızasını alırız, ölmüşse mezarının başına gidip çiçek koyarız. Ondan sonra ikimiz hep beraber olacağız. karın etmeden kulun etsen de razıyım. Sadece yüzünü görürsem yeterlidir.

Kucağında duran kızın gözyaşları Noyana çok dokundu. Kuralay annesinin dileğini yapmak için Noyan'a rica etmesi, onun daha da temiz, iyi niyetli olduğunu gösteriyordu. Tam bu arada sevdiği kız ile düşman ülkeye kaçmanın – affedilmez en büyük günah olduğu aklına bile gelmedi. Sadece sevdiği kızın bu ricasını yapmak için çabalıyordu.

-Bu dileğini kabul ettim,- dedi. Kutup Yıldızı görününce beni burada bekle! Halk uyuyunca gidip iki at getireceğim.

Noyan sözünü tuttu. Bunlar iki ata binip Ya, Allahım, yolumuzu açık et, diye dualarla güney tarafa doğru yöneldiler.

İki atı götürmüş olduğunu onlar ancak öğleden sonra farkettiler.. Köyde Noyan'ın da Kuralay'ın da olmadığını öğrendiler. Bu atların gümüş egeri de yokmuş. Kuşçu kartalını alıp sabahleyin çıktığında İle tarafındaki Cungar memleketine doğru iki atının gittiğini farkettiğini söylemişti. Noyan'ın Kuralay'ın sözüne inanarak düşmanın ülkesine kaçtığını anladılar. Bu durum ne kadar zor olsa da yapacak başka bir şey yoktu. Bu haberi Batır Bayan'a iletiler.

-Er Kökşe, Er Kosay, Batır Bayan Uak'ın ruhunu bir yükseltmişsiniz, sizler yükselten bayrağı Noyan yere düşürdü. Kararını kendin ver.

Cungar kızının bir gülüşünden bie meleğin bile yolunu şaşıracağını bilen Batır Bayan daha bir şey sormadı. İçindeki bu yara, halkının vicdanı, tek kardeşinden ayrılma tehlikesi – hepsi buna havlayan it gibiydi. Batır Bayan bir karar verdi. Bir kız için bütün halkına ihanet edip karayüzlü kardeşini yakalayıp cezalandırmalıydı. Zırhını giymeden, yay ile oklarını alıp hemen evden çıktı. Hazır olan atına bindi o da güney tarafa doğru yöneldi. Kimse durdurmadı. Batır Bayan uzun yol

yürüdü. Öğleden sonra Joldiözek denilen byere yaklaşıncı önündeki iki adamı gördü. Bunlar- Noyan ile Kuralay idi. Atları çok kuvvetli de olsa tok oldukları için biraz yorulmuştu. İkisi arkasından gelen tek atlıyı farketmişti. Bayan Batır olduğunu uzaktan tanıdı. Çok sinirli olduğunu anladı ikisi de.

-Ya,Rabbim, bizi kurtar, dedi Kuralay.

-İkisi hızlı geliyordu atlarıyla ve Joldiözek'e yaklaşmışlardı. Buralar uğursuz bir yerdi. Bu yerlerde eskiden çok kan dökülmüştü. O yüzden bu yeri Asan Kaygı "Joldiözek" değil "Kanlıözek" diye adlandırmıştı. Bu Kandıözeğ'e yaklaştığını gören Noyan kötü bir şeyin olacağını hissediyordu. Kaçsa da kurtulamayacağını anladı ve bulunduğu yerde durdu..

-Kuralay, en azından sen kurtul, dedi, - kaç arkana bakma,-dedi ne olacaksa bana olsun dedi.

Noyan atından indi de ağabeyine doğru yürüdü. Yayını eline almış halde kardeşinin atıyla hızlı geldiğini görünce korktu ve titredi.

-Ağam, beni affet! –dedi.

Tam bu arada atından inmeden çok kızmış olan Batır Bayan yay ile ok fırlattı. Başkurt metoduyla yapılan sivri uçlu vızırh delicek kadar sağlam ok Noyan'ın tam kalbine girdi hiç bir şey diyemeden yere düştü.

-Ağam, ne yaptın? – dedi Kuralay geri geldi.

İki gözü kana bürünmüş Batır Bayan ikinci defa ok attı. Noyan'ın yanına yaklaşmış Kuralay at üzerinden Noyan'ın yanına düştü.

Gülümseyerek benzi solmuş kardeşinin öldüğünü anlayınca ne yaptığının farkına varan Batır Bayan çok ağladı ve Noyanın yanına düştü. Yanaklarında öperek başını kaldırdı. İki gözü yaşlara doldu kardeşinin yanında uzun süre oturdu. Bu arada yanından bir inilti çıktı. Bu da Kuralay idi. Batır Bayan'ın kendisine baktığını hissetti mi o gözünü son defa açıyordu. O hiç kızmadan Bayan'a yalvararak baktı:

-Ağam, - dedi sesi zor çıkıyordu. Tek dileğim var Noyan ile ikimizin aramıza toprak atmadan beraber gömün...

Böyle dedi de güneşle beraber batmak istemiş gibi o güzel gözlerini kapayarak uçmağa vardı. Kendi eliyle öldürdüğü iki sevdiği insanın yanında uzun zaman ağlayarak oturdu. Ancak sabah olduğu zaman belindeki çelikten yapılmış kılıcıyla yer kazdı da aralarına bir toprak atmadan beraber gömüp atına bindi.

Batır bayan köyüne döndükten sonra kimseye bir şey demeden üç gün boyunca delirdi yerinden kalkmadı. Ancak dördüncü gün yerinden kalktı. Uak boyunun bir kısım batırlarını topladı da Abılay'ın davet ettiği Teliköl'e doğru yöneldi. Orada;

-Niye geciktin diye soran Abılay'a,

-Halkın namusunu üstlenen bahadırımız bir yanlış iş yapmış- dedi.

-Acımasızlığı hiç bilmeyen Abılay:

-Kaybettiğin çok olmuşsa da adaletli imiş. Eskilerden kalan bir atalar sözü var: «Halkın namusu, yiğidin diyetinden kıymetlidir» - çektiğin acı sadece sana ait... Ata yolu hepimize ortaktır. Ondan

sapmaman hepinizi şereflendirdi. Abılay yanındaki bahadıra bakmadan uzaktaki ufuklara uzça baka kalıp, bir derin düşüncenin içine dalmıştı.

-Evet, Abılay Sultan siz doğruyu söylüyorsunuz,- dedi Batır Bahadır nefesini derin kaygıyla içine çekerek,-ama benim kalbimin derininde hiç unutulmayacak bir yara kaldı. Onun tedavisi de sadece ve sadece kan dökmektir... Kana –Kan!

-Onun gibi zaferlerin vakti yarın doğacaktır,- dedi Abılay. Yiğit her zaman içindeki düşmanına karşı beslediği acıyı sadece kanla temizlemiş olur.

Abılay o gün Äbilmamet Hanla görüşerek, Küçük Cüz askerlerinin gelmesini beklemeden, düşman Kaldan Cerenin yönetimindeki Türkistan vilayeti Sırderya'nın Aral Denizine kadar olan çevresini Cungarlardan geri almak için bir an önce savaşa gitmelerine emretmişti. Bu olay üçüncü yıl doksanının ikinci ayının başı ve günlerden de Çarşamba idi. Bu uğurlu bir gün oldu. Kazakların o zamandaki şöhretli ünü her bozkıra yayılmış bahadırları Abılay başta olmak üzere kırk bine yakın atlı askerle batıdan doğuya doğru savaş meydanlarının altını üstüne getirdiler.

Bu savaş üç boyun liderlerinin bir araya gelerek birlikle hareket ettikleri savaşlardan biri olmuştu. Bu cepheye gitmek Abılaya da büyük şeref kazandırmıştı. Ordu üç kola ayrıldı. Bir kolunu epey yaşlanmış olmasına rağmen savaşı iyi bilen Kanjıgalı Bögenbay önderlik yaptı. Şu ünlü ozan Ümbetey jıraw:

Bayan köyüyle, Kırmızı Dağ
Abıralı, Çengiz Dağ.
Kuzu- Mangırak, koyun – Mangırak
Arası dolu çok Kalmuk
Kalmukları kovup kaçırdın.
Kara İrtişten geçirip,
Altay dağından aşırdın,
Ak Şavliğe çift vurarak
Kalmukları alt üst ettin,
Kabanbayla Bögenbay
Argın ile Nayman'a
Mekân olarak bıraktın,-

Diyen ozan Bögenbay ile Kabanayın cesurluğunu dombıra eşliğinde türküler söylenen özel bir savaşlardan biriydi.

Bögenbay on bini aşkın askerle birlikte, Türkistan Vilayetinin kuzeyindeki Kaldan Cerenin Ulu Dağa yol almayı planladığı Sozak Kalesine yaklaşmıştı. Orduyla birlikte ünlü ozan Ümbetey de atlanmıştı.

İkinci kolu ise Janibek tarhan yönetmişti. Onlar Sır derya boyunun aşağısına doğru sefere çıkmışlardır. Janibek ordusuna sadece Torgay, Irgız boyunda yaşayan Orta Cüz'ün yiğitleriyle birlikte Sırderya tarafındaki kendi ana yurdunu düşman elinden geri alan, Küçük Cüz'ün Şekti, Tabın, Tama,

Aday gibi urukların boyların bahadırları yardıma gelmişlerdi. Bu kolda Torgay bozkırındaki Uak boyunun vekili olan Tatikara ozan vardı.

Üçüncü en önemli kola Abılay'ın kendisi komuta ediyordu. Bu asker ordusu Şiyeli, Janakorgan bozkırlarını kapsayıp, Türkistan'a saldırmayı planlamıştı. Burada Kazakların namı her tarafta duyulan bahadırları toplanmışlardı: Bayan, Sırımbet, Janüzak, Malaysarı, Japek, sonradan orduya katılan Kabanbay gibi bahadırlar bulunmuştu.

Abılay, askerlerin yiyeceklerini düzenlemek hazırlamak, yaralandıklarında tedavi etmek ya da çamaşırlarını yıkamak için bir grup kadını da yanlarına cepheye götürmüştü. Bunlarla birlikte, Kabanbay'ın Gevher'den doğan kızı Nazım da savaşa katılmıştı. Bu sefer Bayan'ın köyünden Buhar hastalanarak savaşa katılamamıştı. Onun yerine yazın Abılay'dan Botahan ile Janay'ın değerini şiirlerle soran on yedi yaşındaki Koteş ozan gitti. Abılay bu savaşta başka bir taktik kullanmayı planladı. Ona göre düşmanı Kaldan Ceren'in Çin askerinin silahları kendi askerinden güçlüydü. Onun için Abılay askerleri üç kola ayırırsa, düşman askerini de üçe böleceğini düşünmüştü. Ama Kazaklar gibi bozkurda hür yaşayan cesur halkın ve Abılay gibi Sultan'ın kurnazlığını anında öğrenen Kaldan Ceren bunlara karşı başka bir plan yapmıştı. Kazakların asıl gücü Sozak tarafından Bögenbay bahadırın komutasında Aral'ın yukarısındaki- Karakalpakların ciğerinden saldıracak olan Jänibek askerlerin gelebileceğini düşündü. Askeri kuvvetinin çoğunun Abılay komutasında diye düşünmüştü. Bu haberleri Türkisatan'ın doğu bölgesine casusluk yapmak için gönderdiği askerinden öğrenmişti. O zamanda ki Cungar askerinin başında Kaldan Ceren'in ortancı oğlu Tsevan Dorci Sozak ve Kazalğa yardım için ek kuvvet göndererek, kendisi de Abılay'ı karşılamaya on beş bin askerle yola çıkmıştı. Abılay askerinden önce gelerek, Janakorgan kalesini kuşatmıştı. Ortada piyade kuvvetler onların iki tarafında ise atların kuyruklarını sımsıkı olarak örmüş Jungarların savaş taktiklerini iyi bilen atlı askerleri yerleştirmişti Tsevan Dordji bu sefer develer üstüne on beş hafif topu yerleştirerek, Abılay'ın bin bahadırının yolunu bekliyordu. Önünde düşman askerinin olduğunu hisseden Abılay, savaşçılarını atlarından indirerek her tarafa dağıtmıştı. Janakorgan Kalesini işgal etmeye beş keskin nişancısıyla Kabanbay'a yüklemişti. Sırımbetti sağ tarafında, Bayan'nın sol tarafında savaşmaları için emir verdi. Onların arkasından topuzlu, tüfekli üç bin askeri sıraladı. Malaysarı, Orazımbet bahadırlar gelmişti. Kendisi Sagımbay, Kanan, Januzak gibi yiğitlerle, savaşa ilk kez katılan on yedi yaşındaki Janay adlı oğluyla cebhede bir araya gelerek düşmanlara karşı savaşmıştı. Emri altında ünlülerin isimleri insanı korkutacak derecede olan güçlü bahadırlardı. Bunlara önerlik yapan Altay'ın akbaşı olarak adlandırılan Sengirbay idi. Karşı tarafa kendi casuslarını gönderen Abılay kendisine karşı savaş başlamaya gelen kayın ağasının öldüğünü, yerine Jungar Sultanı Tsevan Dorji'nin geçtiğini öğrenmişti. Abılay'ın bu sultana olan derin düşmanlığı vardı. Kaldan Ceren'le Kazak bozkırındaki İrtiş taraflarında savaşmayı tavsiye eden Çoros boylarıyla birlikte olan bu Tsevan Dorji idi. Barakla Äbilhayır'ın bir birine düşman olması da bunun yüzündendi. Sonradan Äbilhayır'ı öldürmüş peşinden kendime karşı savaş açar düşüncesiyle Barağı da öldürmüştü. O zamandan beri Äbilhayır Orta Cüz'ün yöneticisi olarak sayılmıştı. Geçen senelerde Äbilmambet Han Kaldan Cerenle anlaşmaya gelerek,

ođlu Ābilfeysi emanet rehine olarak, Tařkentteki sultan sarayına bıraktığında Tůrkistan ve Sır derya çevresindeki otuz şehri Kazak halkına geri vermeye sۆz verdikleri halde bu şehirleri verdirtmeyen de yůzů kara Tsevan Dorji idi. Eđer ordaki anlaşmayı bozmasalardı, belki bugůnků savaş hiç olmayacaktı. Bunca insanın kanı boşuna dۆkölmezdi. Ama Tsevan Dorji'nin arzu ettiği bu savaş olabilidi. Eđer isteği savaşmak ise bu savaşa da Abılay Sultan başlayacaktır. Savař arřamba sabahı başlamıştı. Abılay da Tsevan Dorji de elçiler vasıtasıyla savaş meydanını ve vaktini belirleyerek, kendi askerlerine Atlan! Emrini verip, savaşı başlatmışlardı. Yeryůzünü alt ۆst yapan bu savaşta her tarafta kurşunla vurulan askerlerin acı çekerek ۆlüm hikırıkları, atların yaralanması, bůtün savaş meydanı kan kokusuyla her yere yayılmıştı. Her adım adınca, attan dۆřen asker cesetleriyle savaş meydanı doluydu. Bůyůk muharebenin iki tarafındaki Sırımbetle, Bahadır Bayan komutasındaki ordunun ilerlemesi gۆrünüyordu. Bu sırada Seņgirbay, Sagımbay, Kanay başta olmak ۆzere Sultan'ın bin atlı askeri topçuların vuramayacakları kadar sık ormanın içine Tsevan Dorji'nin askerine karşı savaşmaya gelmişlerdi. Ama ne yazık ki dۆřman tarafının asker gůců Kazak askerlerine gۆre çok kuvvetliydi. Ellerindeki savaş aletleri oldukça eski materyallerden yapılmıştı. Kazak askerlerinin ۆnune kadar topları atmaya başladılar, bu toplardan haberi olmayan ve toplara hedef olan Kazak askerleri atlarıyla yerlere dۆřtüler. Bۆyle dۆřmeleri arkalarından gelen askerlerin de savaşmasını engellemiş oldular. Yani Tsevan Dorji Kazakların kendi kendilerine karşı savaşta engellemeyi planlayarak yenmeyi dۆřnmüřtů. Kısa zaman içinde ۆ bine yakın en bahadır yiğitlerini kaybeden Abılay:

Bunca Kazak halkı içinden, dۆřmana karřı savařacak kimse yok mu?- dedi yůksek sesle.

-Nerdesiniz hanginiz varsınız savaşmaya?

Bundan sonra grup içinden «Abılay» diye ses ıktı. Bu sesi çıkaran da Abılay'ın on yedi yaştaki ođlu Janay idi. O tům gůcůyle topulara karşı savaşmaya atıldı. Tam bu sırada Abılay'ı topulardan kokoruyan yiğitlerinin sađ tarafında Cevan Dorji'nin bulunduğu tepeye bakan tarafta başı bۆrklů, akboz atlı bir kız bala 'Kabanbay! Kabanbay!' diye seslenerek çıkageldi. Akboz atıyla çok dertli geliyordu. Kızın elinde ne kılıç ne mızrak yoktu sadece kamçısı vardı. Bۆyle zayıf çelimsiz bir kızın yiğitliğini gۆrũnce topçular yoğun atışları kesilmışti.

- Abılay!

-Atığay!

-Akyol!

-KaraHoca!

-Kabanbay!

-Abılay! Abılay!

«Kabanbay» adı duyulunca Nayman yiğitleri růzgar gibi dۆřman askerine karşı geldiler. Topçular sadece ۆndeki askerleri yaralaya bilmişti. Peři sıra iki yandaki asker yardıma çabuk yetişmişti. Dۆřman askerine yardımcı kuvvet gelinceye kadar Abılay komutasındaki Kazak askerleri onları cepheden bir hayli uzaklaştırmıştı. Bu sırada gůneř de batmaya başlamıştı. İki taraf savaş da şehit olan

askerlerin gömmek ateşkes yapmışlardı. Bugünkü savaş cephesinde ölen asker sayısı Kazaklara göre Cungar askerinin sayısı daha fazla idi. Böylelikle Kazakla Cungarların arasında yeni savaşların da sayfaları açılmıştı. Bu savaş Kazak halkının Cungarları sonsuza dek yurdumuzdan kovmanın başlangıçları idi.

Abılay kendi çadırına gelince, savaş meydanında askerlere ilham veren kızın kim olduğunu öğrenmeye çalışıyor. Araştırınca Kabanbay Bahadır'la Kazağ'ın cesur kızlarından biri olan Gevherden doğan genç Nazım imiş. Daha küçük yaşında olsa bile ruhundaki yiğitlik huyunu fark eden Abılay, belindeki altından yapılmış kemerini hediye etmişti. Abılay'ın komutasında ile başlanan bu savaş iki ay sürdü. Kazak askeri Janakorgan'ı, Çimkent'i geri alarak Türkistan'a yaklaşmışlardı. Kuzeydeki Bögenbay'dan da Sayramla Sozağı geri aldıklarının haberi de gelmişti. Bahadır Bayan askeri de, Talas nehrine yakınlaşmışlardı. Janibek Bahadırın ordusu da Cungarları Karakalpak elinden Sırderya'nın yukarı kısmına doğru kovmuşlardı. Şimdi çaresiz bılay ile anlaşmaya mecbur kalmıştı. Abılayın da bu ateşkese anlaşmaya itirazı yoktu. Çünkü üç ay kadar süren bu savaşta Kazak askerlerinin yüzde kırkı şehit olmuştu. Bu sonuç yeni Abılay'ın yeni memleket kurma ve üç boyu bir araya getirme arzusunu yok edecek bir sonuçtu. Havalar iyice soğumaya başlamıştı halkın da durumunu düşünmeli idi. Jungar tarafı Abılay Sultan'a elçi göndermişti. Abılay da elçiyi hürmetle karşılayıp, uzak konuşmalardan sonra Orta Cüz Hanı Äbilmambet yönetimi altına Sozak, Sayram, Mankent, Çimkent gibi üç ay süren savaşta Jungarlardan geri alınan şehirlerin Kazak Halkına tamamen geri verilme meselesinin de gelecek ileriki zamanlarda ele alınmasına kararlaştırıldı. Jangı şehrine kadar olan yerleri geri vermeye mecbur kalan Cungar Sultanı Tsevan Dorji, eğer Cungarlar eskisi gibi kuvvetli olsalardı bunların hiç birine asla izin vermezdi. Tabii o şöhret elinden gitmişti ve de arkalarında ejderha gibi ağızını açmış duran büyük Çin askerlerinin başında Tzin Lun geliyordu. Bunlardan sonra Abılay halkı toplayıp şimdilik savaş bitti herkes yurduna dönmeli ve yazın olacak savaşa hazırlanmalı diye emretti. Kendisi Arka'ya göç etmek için yetişemeyeceğini düşünüp, Sozak'taki Äbilmambet'in Sarayına kısa bir zaman için misafir olarak kalmayı arzu etmişti. Han torunu ve kardeşinin gelişine özel olarak, toy yaparak ağırlamıştı. Eve aceleyle koşarak giren Kôteş şair elindeki eski dombırasını tıngırdatarak, huzur içinde oturan Abıla'ın neşesini bozarak şöyle dedi:- Evladım hayırdır bu halin nedir anlat bakalım, Janay oğluma bir şey mi oldu?-

O zaman Kôteş:

Altın Güneşin battığına kim sevinir?

Kuğuyu vurduğuna kim sevinir?

Janay oğlun düşman elinden kaza oldu,

Yurduna dönmeye hazırlandığımda

deyip, ansızın on yedi yaşındaki Janay'ı Cungar'ın bir casusunun öldürdüğünü söylemişti. Mezara girmiş gibi sessiz kalan topluluk içinden, sadece ağlama ve inleme sesleri Abılay ile kendisiyle aynı yaşlardaki kardeşini kaybeden Kôteş'ten çıkmıştı. Eğlenceyi bırakıp, döşeğinden yatarak kalkamayan Abılay'a başsağlığını söylemeye Arkadan Kazıbek Bey, Ulu Cüzden Töle Bey, Küçük Cüzden Bala

Beyler gelmişti. Oğlunun yanında olan bahadır Oljabay bu ölüme sebep olmuş gibi sultan bahadırla hiç konuşmuyordu. Sanki oğlunu o öldürtmüş gibi. Bu Üç Beyin gelişi Abılay'ı Üç Cüzün ulu önderi olarak kabul etmeye başladığı dönemdi. İlk sözü alan Kaz sesli, gür sesli Kazıbek:

-Ya, Abılay, Üç Cüzün üç akan akarsu gibiyiz, onların bir araya gelerek birleştiği yerde yeşeren sen bir çınar ağacı idin. Çınara rüzgar vurmaz mı, yaprakları sonbaharda yere düşmez mi? Yoksa Yaratıcı mıydı ebediyen kalmaya hakim olan.. Nedir bu iş bir evladım öldü diyerek, yatağından da mı kalkmayacaksın? Dışarıdaki halkın senin gibi ulu öndere hele bu böyle bir savaş sırasında çok hem de çok ihtiyaçları vardır. Haydi kalk bu yatışın yaramaz!- der. Ondaki sonraki konuşmacı Tatıkara ozan:

Üç Cüzün yiğidi
Düşünüp taşınarak,
Han olarak seçersek
Üç Cüzün yiğidi
Bir evladı gibi görmedi
Atkuyruğun kesin
Allah deyip atlarına binsinler

Han talanı olarak alınız!- deyip öfkeli cırını söyledi.

-Doğruyu söylüyorsunuz!- dedi Abılay başını yatağından kaldırarak.

Yine önceki gibi içeri bir kez daha ozan Köteş girdi. Bu sefer küğ ağıt söylemiyordu. Eşiğin kenarında diz üstü oturdu, gözlerinden yaşlar dökülerek feryat figan bağırarak şunları söyledi:

-Ey Abılay Üç cüze olan acım açıkça bellidir,

-Zamanı geldi uykundan uyanmanın.

-Yine bir kötü haber getirdim ben,

-Öldürdü Oljabay'ı kaçak asker...

-Abılay daha da kızmış halde. Ne diyorsun nasıl olduğunu anlat dedi? O zaman Köteş şair her şeyi baştan anlatmaya başlamıştı. İkisi yurda dönüşte yolda bir sazın sesini duyarlar, bu saz Kazaklarınkine benzemiyor galiba Cungarların olabilir diye saz sesinin geldiği tarafa yaklaştıklarında kendilerine kurulan tuzak olduğunu öğrenmişlerdir. Ama çok geç idi düşmanların sayısı, bunların sayısından iki katı idi. Karanlıkta zırhsız gelen bahadırın vücudunu yaylardan fırlatılan oklar param parça etti. Sadece son söz olarak bahadır şunları söyleye bildi: « Hayata gelmekle birlikte, ölmek de var!» Başka çarem yok, bütün isteğim düşman elindeki yurduma ait yerleri geri almak idi. Ama benden sonra gelecek olan yedinci neslim benim intikamımı mutlaka alacaktır.- deyip ebediyete kavuşmuştu. Abılay bunları duyunca düşmana olan öfkesi daha da artmıştı. Oljabay'ın dediği gibi yedinci neslinden doğan evlat kendisi gibi cesur, yiğit oldu ve ona dedesinin adını koymuştu.

II

Mançurların şöhretli komutanı Fu De başta olmak üzere karıncalar gibi kaynaşan Çin'in piyade askeri Altınemel bozkırından üç kez yaklaşmaya çalıştılar. Ama Abılay Sultan'ın askerleri onlara üç kez geri

püskürtmüşlerdi.. Cephede ölenle oldukça fazlaydı, bütün kargalar o tarafa uçmuştu. Abılay bu sefer şükürler olsun onlardan kurtuldum demişse de, ama onların azalıp bitecek gibi değildi. Sanki kendi kendince çoğalıyormuş gibi geliyordu. Abılay casuslarından birini Çin ordusuna göndermişti. Ordan gelen haber pekiyi değildi, çünkü yedek kuvvetleriyle yeniden Çjao Xoy'un askerleri geliyormuş. Askerin çoğu atlı ve silahlı savaş taktiğın iyi bilenlerdendi. İki komutanın askerleri bir araya gelerek Kazaklara karşı savaşılırsa, tabii Kazaklar buna dayanamayacakları belli idi. Bu durumda Çin askerinden geri çekilmek Kazak Bozkırına ikinci kere «Aktaban Şübırındı» getirmekle aynı iştir. Onun için Abılay dördüncü saldırıya hazırlanmayı düşünüyordu. Ne olursa olsun, Fu Dey ile Çjao Xoy'un askerlerini yenmeye hala umutluydu. Ama o düşmanını yenemeyecekti. Çünkü Ak devesinin yatışı iyi değildi bir kötülüğün olacağı belliydi.

-Ak Deve en küçük oğlu Janay öldükten sonra, Jungar savaşından döndükten sonra gelmişti. Kederlerini hala unutamayan Abılay o gün erkenden kalkmıştı. Havalarda soğumaya başlamış ve iki üç günden sonra da köyü Kökşe'ye taşınacaklardı. Abılay'ın birden köy dışındaki ak deve dikkatini çekmişti. Yapısı çok farklı, üzerindeki yünleri de bembeyaz idi. Abılay yavaşça devenin yanına yaklaştı, deve hiç de tepki vermedi. Burnu delinmemiş, hörgücüne eyer salınmamıştı. Abılay biraz daha yaklaştı deve yine kaçmadı. Abılay eve doğru yürüdüğünde deve de arkasından gelmişti. O kış Abılay'ın hiç bir hayvanına ne kurt ne de ölüm geldi. Bu deve, öyle kutsal develerden imiş. Bunun gerçekten de Abılay bir kaç mucizesine şahit olunca, artık kendisi de inanmaya başlamıştı. Yaz çıkınca Jungar askerleri rahat bırakmadıkları için, onlarla tekrar savaşmak zorunda kalmıştı. Kalmuklara karşı tepki göstermek amacıyla Kazak bahadırlarıyla bey ve ozanları bir araya toplanarak meclis kurmuşlardı. Mecliste Kalmuk askerine İrtiş tarafından mı yoksa İle nehrin yurt tutan Oyratlar tarafından mı saldırılacaklardı ona karar veremediler. Ertesi gün Abılay erkenden kalkmıştı. Erken kalkmaya eskiden alışık Dışarıya çıkıp etrafa bakarak o günü olacak savaşı düşünürken, devesinin yattığı istikamet dünkü günlerden farklı idi. Bugün yönünü doğuyu bakarak değiştirmiştir. Bunu gören Abılay sevincinden halkının kendisine şu ak devenin kutsal olduğunu şimdi anlamıştı. Eskiden ak deve başını batıya vererek yatıyordu, bugün ise doğu tarafa bakmış. Bunları iyi şeylere yorumlayan Abılay bir sevinçli haberin olacağından emindi. O gün savaşa doğudan saldırı yapmayı emretti ve savaşta düşmanı yenmişti. İşte o günden beri yanından Ak devesini hiç bırakmıyordu. Savaş olmadan bir gün önce Ak deve ne tarafa çökerse, işte o taraftan düşmana karşı savaşıyorlardı. Hep düşmanlarını yenip, her gün geçtikçe şöhretleri artıyordu. Bu gün ak deve başını ters tarafa döndürerek yatıyordu. Bunu gören Abılay bir şeylerin ters gideceğinden korkuyordu. Korkmasına da bir neden vardı, çünkü şimdi Kazak bozkırına Kalmuk askeri değil, dünyayı işgal altına almayı arzulayan Çin askeri geliyordu. Onlar Kalmuk askerlerinin on katı idi. Kısa bir zaman önce Kalmuklarla Kazaklar arasındaki savaş bitmişti. İki tarafın birbiriyle savaşmasına sebep olan Çin askerleri kendi aralarında Kazakları yeryüzünden yok etmeyi planlıyormuşlar. Ama buna Kazak bozkırında hür yaşayıp, kimseye yurdunu çiğnetmeyen ünlü bahadırlarımız buna asla izin vermeyecekler. Bin yedi yüz kırk beşinci yılı Kaldan Ceren ölmüştü ve oğulları kendi aralarında, babalarından kalan tahta oturmak için savaşıyorlardı.

Böylelikle Cungar Ordusu gün geçtikçe kendi aralarında savaşmaya ve birbirlerini yok etmeye çalışıyorlardı. Zaten çökmeye başlayan Cungar Ordusuna doksan bini aşkın askerle başlarında Fu Deyle Çjao Hoy olduğu halde atlı askerleri aniden saldırmışlardı. Böyle olacağını hiç beklemeyen Cungarların sayısı çok az ve askerleri dağınıktı. İki ay süren savaşta Tsin Lun'un göndermiş olduğu doksan bin atlı asker Cungarların hepsini öldürmüşler. Cungar Hanı Amursama, kendi başını kurtarmak için Kazaklardan yardım istemişti. Daha dün öldürmek istediği dayısı olan Abılaygiller bugün ise onun başını sağ salim kurtarmıştı. Abılay Amuransana'ya yaşama ihtiyacı olan her şeyi önüne sermişti. Ama ne yazık ki Çin askeri gelen bulaşıcı bir hastalıktan ölmüştü. Böylece doğuda kurulan büyük bir memleket ortadan kaybolup gitmişti. Cungar kalesinden esen rüzgar oradaki savaşta dökülen kan kokusunu getiriyordu. Bütün kargalar oradaydı. Bunları gören Kazaklar korkmaya başlamışlardı. Bu sefer Çinlilerin yaptıkları zulümler çok kötüydü. Böylelikle Kazak halkı kendilerine doğru gelen aç ejderhanın ağzını açarak yutmaya geleceğini düşünmüştü. Abılayın tek ümidi Ruslardan gelecek olan yardımda idi. Onlar Kazak bozkırlarına düşmandan korunmak amacıyla kaleler inşa edeceklerini söylemişler. Buna şüpheyle bakan Buhar:

- Şürşütler Budistler gelecek diye bir söz vardı,
- Gökten inen dört kitap
- İncil adlı kelamda
- Eğer Şürşüt gelirse
- Yeryüzünün alt üst yaparak
- Mezardaki çıkararak gömülü olan cesedini- deyip,

Çin askerinin korkusunun kurtttandır, diye söyleyerek halkın bir araya gelmesini istiyordu. Kazak halkının başında kara bulut dönüyordu. Bu bulut kendi içinden gelen buluttu. Sir-Deryanın boyundaki Kıpçak boylarının başı olan Narbota bile Erden Bahadır Taşkent, Türkistan, Arıs gibi şehirlerin sarayına taşınmasında yardımda bulunuyorlardı. Cungaryay ile Kaçkaryayı kolay işgal eden Çin zalimlerinin Semerkan'tı, Buhara'yı, Hive'yi, 'ı da işgal etmesinden Abılay şüphe etmiyordu. Abıla'yı heyecanlandıran Erden ve Narbota beylerin yapmış hareketler değil, ejderha gibi ağzını açan Çin acımasızlarından nasıl kurtulacağı idi. Belki Semerkand, Buhara, askerleri Abılay askerleriyle birleşirlerse, büyük ejderhaya yem olmazlardı belki... İşte bunları düşünen Abılay yazı beklemeden savaşmaya yetenekli olan tüm askerleri toplayıp, Kökşe denizinden doğu tarafına savaşa çıkmıştı. İli nehrinden yukarıya doğru yol alan Çjao Hoy ile Fu Denin askerine karşı yürümüş.

Tabii ki Abılay Çin imparatorluğunu yeneceğim diye düşünmüyordu. Onun başka düşüncesi vardı. Kazak halkına karşı ne zaman dışarıdan düşman gelirse o zaman birleşirlerdi. Abılay bundan umutluydu. Fazla gecikmeden sultanın bu faraziyesi gerçekleşmeye başladı. 'Kara Hıtay yerinden kımıldanırsa ahir zaman geliyor' derler. Beşikteki yavrusuna vasiyet söyleyip korkuturlar. Kazak uruğları, gelmek üzere olan düşmanı düşünüyordu.. Başlarıyla birlikte düşünüyordu. Baskına gelen düşmanla baş etmenin bir yolu Üç Cüz'ün birleşmesi hali idi. Sonra Abılay siyasetini ozan Bugar'a söyledi. Şürşit Budistler gelirse Sırğa köş, İšetüğün suyu var diye, canımızı koruyacak yolu yine

söylemiyor. İşte bu, bu ördek, bu ördek, bu ördek gibi olun. Sudan suya geçip gölden göle konunuz. Çevresini sarmayan at ölsün, ayıramayan yabancı ölsün, yabancılar üzölsün, hepimiz bir anadan doğmuş kardeş olunuz diyerek halkı birliğe çağırdı. Halkın birliği düşmana ustura gibi kalkandır, Çin askerinin Kazak yurduna girmesi, Kazaklara göre ejdehanın şehre girmesiyle aynıdır. Böyle bir durumda beyaz devenin dikkatlice bir yere bakmadan kendi halinde olması halk tarafından anlaşılmıyordu. Bu nasıl bir batıl inançtı? Bunun sırrını şimdilik Abılay Han biliyordu.

Dışarıda kırdan duran Abılay şimdi Ozan Bugar'a yöneldi. Ozan, bugün ak devenin çöküp yattığını gördünüz mü dedi. Bu durum kötölüğün göstergesi olmasın. Ozan Bugar, Çin askerlerinin dördüncü kez savaşa geldiklerini görmüştü. Kara kurtlar gibi akın ediyorlar, bir Kazağa yirmi kişi geliyor. Başım güce dayanamaz hale geldi. Kazakların bir bölümü ayrılarak kenara çekildi. Ozan Bugar yine söyledi. Kazak askerlerin durumu yavaş yavaş kötü hal alıyordu. Ömür boyu bir işe yaramayan fakat komutanlarının zorlamalarıyla savaşa katılan Çin askerleri cepheye vardıklarında zorluklarla karşılaşacaklarını bilmiyorlardı. Artık zor bir hayat ya ölecekler ya da düşman tarafından gelen kurşunlara doğru ilerleyeceklerdi. Bunu gören Abılay bu soruya acele etmeden cevap verdi

-Kurttan korkan çobandan iyi bakıcı olmaz, düşmanı zayıf gelirse karşısında kendi kendinesin. Söylemese hepimiz birden afete uğrarız.

-Gönlümde bir şüphe var ondan nasıl kurtulayım. Yönüne senin gibi meydana çıkan komutanın ömrü uzun olmuyor. Onun gibi derdin yine çaresi var.

-O nasıl çare, ilaç. –Ecel, Ecel, ya ecel. O nasıl bir çare ki dertlerden kurtarıyor, deyip, ozan Bugar kazak askerinin yarılmak üzere olan kanadını gösterdi. Tam işte ona benzer. Ne eceli bulursun ne de kendi kendine derdinden kurtulabilirsin

Abılay buna cevap vermedi. Yalınkuyruk adlı atını tekmeleyerek ozanın savaş meydanında gösterdiği tarafa yöneldi. Ozan Bugar atından düştü. Boynuna kemerini sararak, bir dizi üzerinde oturup Allahın'a bir dua edip yalvarmağa başladı. Eğer ozan Bugar'ın Allah'a ettiği duaları bir din adamlarından biri duysa Kur'an'ın sözlerini hafif aldın diye söverdi. İsteddiği onun ağzından Allah'a yalvarması sanki savaş narası gibiydi, şiir dizesine benzerdi.

Abılay'ın tek başına koştuğunu gören yiğitleri geri çekilmeyi durdurup, düşmana karşı saldırdı.

-Abılay ! Abılay ! Aruak ! Aruak! Dağdan kopmuş taşlar gibi öldüğüne kaldığına bakmaksızın mızrakçı yoğun kalabalık asker grubunun içine girdi. Kara kalpaklı, kara çapanlı paltolu düşman askerinin alnındaki miğferi paramparça edip, sonra kovalamaya başladı. Dönüp geri gelen Abılay, ozan Bugar'a – Askerin yanına ortak gerekmediğini şimdi anladım, dedi. Bugünkü çatışmadan memnun olan Abılay ertesi güne de baskına kendi komuta etti. Silahlarını donanıp askerinin karşısına çıkıvermişti. Ozan Bugar –Ecel ile oynama sultanım, dedi. Çömlek her gün kırılmaz, bir kez kırılır. Bugünkü yaptığın fazla, dedi. Er yiğidin ortağı delilik demez miydin? Bugar ağa!

-Sen de dünkü söylediklerine tövbe et o zaman. Sen dün dedin ki Çinliler bizden üstündür, bugünkü savaşta gördük kim üstün kim değil. Yarın da göreceğiz.

-Göreceğiz sultanım, umalım ki ben yanılıyım.

Bugünkü savaş akşama kadar sürdü. Her yerde ölen askerlerin cansız bedenleri yatıyor, yaralılar iniyor, kopmuş uzuvlar etrafı kan gölüne dönmüştü. Savaşta, Çinlilerin attığı oklar Kazak yiğitlerine çok ağır zayıyat veryordu. Bunu gören askerlerine günün kararına aldırmadan tekrar hücum emrini kendisi de ‘‘dün şehit olma dualarımı Kabul etmeyen Mevlam belki bugün kabul eder’’ deyip Abılay’ın tüm tirazlarına rağmen atını mahmuzlayıp düşmana karşı askerın başında saldırıya geçti. Karşısına gelen bütün Çinlileri deviriyordu ki birden bire karnına bir ok isabet etti. Abılay bunu uzaktan görmüştü. Hemen atına atlayıp ’ın yanına geldi ve onu atının üstüne aldı. Geriye döndüklerinde ’ın iyileşmesi için onu iç taraflarda bulunan Kazak topraklarına gönderme kararı aldı ve yeni komutan olarak da Tatikara batırı yanına aldı.

Abılay’ın yanında artık dört yiğit komutanı kalmıştı. Bunlar ‘‘Tatikara, Karay, Bekbolat ve Sırımбет’’ idi. Diğer komutanları ise şu an savaş meydanındaydı.

Abılay savaş alanını net gören yüksekçe bir tepeye çıkıp Çjao’nun askerlerine uzun uzun baktı.’‘Şükürler olsun’’ dedi. Askerimiz onların atlı askerlerini durdurmayı sonunda başardı, okçularından sonra bizlere en büyük zararı veren bu atlı askerlerdi.

Daha sonra Abılay atını gün batımına doğru sürdü, savaş alanında dolaşıyordu. O sırada çok usta bir okçu Abılay’ı hedef alıp okunu fırlattı. Abılay bunu son anda fark etti ve çok az eğildi. Ok Abılay’ın borkünü uçurmuştu. Abılay kendisini toparlayıp yıldırım hızıyla yere düşen borkünü aldı. Alırken kendisini birilerinin öldürmek istediğini öğrenmişti. Sultan şapkanın içinden kendine yazılan bir not buldu. Abılay dikkat et bu akşam seni kapında koruyan koruyucularından biri öldürecek diye yazılmıştı.. Ama Abılay bunu kimseye söylemedi Abılay kendisine ustaca ok atan bu askeri daha iyi görebilmek için bağırdı;

-Kim benim borküme değin ustaca nişan almayı başarmış bu yiğit.

Ses gelmiyordu. Ancak Abılay’ın içine kötü bir his doğmuştu. Buralarda Çinlilerin olması imkansızdı. Ordu onları bu bölgeden temizlemişti. Eğer Çinliler değilse bunlar Abılay’ın kendi ordusundan biriydi. O sırada bu durumu uzaktan gören Bekbolat batır hızlıca hanının yanına geldi.

-İyi misiniz hanım, bir yerinize birşey olmadı ya?

-İyiyim Bekbolat endişelenme, içimizde bir hain var gibime geliyor ancak inşallah bu doğru değildir.

Abılay’ın düşündükleri doğruydu. Oku ona fırlatan Kazaklardan biriydi. Ancak kim olduğunu kimse görememişti. Bu durum ise şaibeyi daha da arttırıyordu. Abılay’ın düşmanları ordunun içinde ve dışında oldukça çoktu. Hatta kendisine yardım etmeye gelen Bekbolat batır bile Abılay’a karşı olan beylerden biriydi. Zamanında Abılay Bekbolat’ın babasıyla sorun yaşamıştı. Üstüne üstük bir tartışma sırasında Abılay’ın ‘‘bir bölgeye bir tane lider yeter o da benim’’ şeklindeki çıkışı Bekbolat’ın hiçbir zaman aklından çıkmıyordu.

Daha sonar Abılay kendine bağlı askerlerle beraber İle ve Kırkükrek nehirlerinin arasında ak çadırını ve ordugahını kurdu. Ordugahın tam ortasında Abılay’ın durduğu ak çadır vardı, onun yanında da kendisine bağlı batırların çadırları duruyordu. Abılay kendisi için hazırlanan ak çadırın önüne gelip

durdu. Hızlıca atından indi. Çadırın içine girip üzerindeki zırhlarını çıkardı. Hiç vakit kaybetmeden kendisini bekleyen kurultay beylerinin yanına girdi. Abılay adet üzerine beylerinin hepsini başıyla selamladı. Hepsine hal hatır sordu. Daha sonra acil olan devlet meseleleri konuşuldu. Kurultay uzun sürmüştü. Beklenen aksam da gelmişti. Bu günkü akşam çok karanlık gökyüzünde hiç yıldız yoktu. Savaştan yorulan Abılay yarınki kurultayın nasıl olacağını halkın durumunu çok merak ediyor, halkı için kokuyordu. Kendisine yazılan mektubu da unutmuştu ve birden aklına okuduğu mektup geldi. Abılay oldukça yorulmuştu Kılıcını başucuna koyup, kafasını yastığa koyar koymaz uykuya daldı.

Abılay Sultanın uyumasını sabırsızla bekleyip duran Muluk idi. Aniden Abılay uykuya dalmış ve rüyasında birisinin kendisini öldürmeye çalıştığını görünce kurtarın diye bağıyordu. Ama her şey boşuna idi onun sesini ne duyan var, ne de ona yardıma koşan vardı.

Aniden Abılay uykuya dalmış ve rüyasında birisinin kendisini öldürmeye çalıştığını görünce kurtarın diye bağıyordu. Ama her şey boşuna idi onun sesini ne duyan var, ne de ona yardıma koşan var. Yanına kapıyı koruyan Nurjan koşarak Sulatanım iyi misiniz? –dediğinde ancak kendine gelebilmişti. Bastırılmıştır ve Nurjandan vaktin kaç olduğunu sorup tekrar uykuya dalmıştı. Birden gökyüzü simsiyah olmaya başladı ve Mülkün beklediği anı da bu idi. İçeriden Abılayın inleyen sesini duyunca kendisinden önce içeriye Nurjan girmişti. Abılayı öldürtmek için Mülüğü Narbotayla Erden bahadır göndermişti. Onlar Abılaydan Sır- Derya tarafındaki yerleri kendilerine almaktı. İkisi de Abılayı hiç de sevmiyordu onu kıskanıyorlardı. Mülkün zalim acımasız olduğundan sadece bir kişi şüphe ediyordu. O da dilsiz dan gelen birisinin ona birşeyleri gizlice verdiğini fark etmişti. Eğer Mülük Abılayı öldürürse karşılığı olarak çok miktarda altın alacaktı. Ama bunlar halkın durumunu hiç de düşünmediler. Zira o halkın içlerinde kendilerinin olduklarını bile unutmuşlardır. Böyle ne yapacağını şaşırıldığı sırada Ak Ordasından Abılay dışarı çıktı. Abılay silahlarını orduya bırakmıştı, yasada gösterildiği gibi Sultan silahsızsa, yanındakilerin de silahsız olmaları şarttır. Biraz havalanacağı söyleyen Abılay arkasından gülen Mülkü fark etmedi. Arkasından Mülük peki arkanızdan sizi korumaya ben geleyim diyerek arkasına dönüp Nureke siz burda kalınız Han Ordusunu koruyun dedi. Ordusundan bir hayli uzaklaşarak dereye inmişti abdest almaya. Arkasından gelen Mülük hancerini çıkarmıştı. Abılay hızını azaltarak gelen şu beyazlaşan nedir?- demişti. Kendinizin ak buğranız dedi. Kaç gündür göremiyorum nerelerde oluyorsun dediğimde buğrayla konuşarak sık ağaçlığın içine giriyordu. Birden Allah diye bir ses işitildi, Abılay hemen arkasına döndüğünde neredeyse kendisini öldürmeye yaklaşan Mülkü Ak buğra boynundan ısırarak, yere vurmuş ve ayaklarıyla basarak öldürmüştü. Sesin geldiği yere Nurjan da koşarak gelmişti. Kendiniz nasılsınız iyi misiniz? dedi. Abılay ak buğray gösterip, muhafız Müliği ak deve basıp aldı, şu an altında yatıyor. – Aman Allah'ım ne diyorsunuz. Bu canavar dedi. Sonra Nurjan Buğraya doğru giderken, Abılayın değme diyerek onu durdurdu. Az sonra herkes olay yerine toplanmışlar. Yerde ölen Mülükle yanındaki hancerini gördüler ve kimse gözlerine inanamıyordu. Abılay yavaş yavaş yürüyerek ordusuna gitmişti. Ak deve ise karanlıkla birlikte ortadan kaybolmuştu. Sabah vaktinden geç uyanan Abılay dünkü mektubu kimin yazdığını hala öğrenememişti. Hizmetçilerine dilsizi getirmesine

emretmişti. Orduya dilsizi getirdiler ve Abılayla ikisi yalnız başbaşa kalmışlardı. Abılay Özbeğ'in güneşten yanmış yüzüne uzunca baktı, eline tebeşir alıp yuvarlak masnın üzerine Arap harfleriyle yazdı.

-Dün benim başımdaki kalpağı okla düşüren sen misin yiğidim? diye sordu.

-Dilsiz, tebeşiri alıp yazrak 'bendim'

-Atıcılığın için çok teşekkür ederim

-Rahmeti alın yazınıza söyleyin.

-Mülük ile ikisi nereden geldiler

- 'tan geldiler

-Kim gönderdi

-Erden ile Nurbota bilir

-Nasıl bir iş için?

- Beyleri senden korkuyor

-Tamam dedi Abılay

Bu dilsiz Özbeğ'e kendisinin dolapta duran kunduz yakalı paltosu ile yine kunduzdan borkünü hediye verdi. Yanındakilerine dilsizi de yanına kâtip olarak tayin ettiğini söyledi. Yalnız Taşkent'te dilsiz iki oğlunun kaldığını söyler ve Abılaydan onları aldırmasını ister. Çok geçmeden tarafına beş yiğit gitti. Onlar dilsizin dileğini yani iki oğlunu alıp getirdiler.

Güneşin yuvasından çıkıp da yükseldiği olmuyordu neredeyse. Congar kapısında hergün bir çatışma sesi geliyordu. Abılay'ın Çin'e gönderdiği casuslarından Fu De ile Çjao Hoydın birleştiği haberi geldi. Gelenler güçlü atlı askerler dediler casusları. Atları da daha öncekiler gibi değil Kazak atları gibi. Cinsleri Kaşgar ile Ulu Cüz köylerinden zorla alınan cinslerden. Ayrıca piyade güçleri de çok fazla dedi. Abılay casusların başı olan Sengirbay Batıra bakarak yakında onlar meydanlara çıkabilirler mi ne dersin diye sordu.

-Yok yakında onlar savaşa çıkamazlar. Uzaktan yorgun geldiler. Geçen günkü savaşta onlar da çok yoruldu. Geceleri iki bine yakın ölü yığdılar, öyle değil mi? Şimdi onlar kazanlar koyup, buğday yerine iki misli pirinç koyuyorlar. Bu durumlarına bakıldığında Çja Hoydın askerinin sağsağlim geldiği için düğün yapmak yeridir. Bize karşı tekrar saldırmak düşüncesi var.

-Güzel dedi Abılay. Benim otağıma binbaşı batırları tez çağırın. Sengirbay selam verdi ve gitti. Abılay'ın posta eri batırları toplantıya çağırarak için çıktı.

Abılay, otağda yapayalnız oturup, derin bir düşünceye daldı. Yarın sabah erkenden ne istediğine karar vermeliydi. Abılay nasıl karar verse, sabah erkenden ak deve nasıl bakıp yatacağı. Kanlı savaş başlayalı yine birkaç gün geçmişti. Kırılan Şürşit ordusu bizden nerdeyse on misli fazlaydı. Üstelik Fu De ile Çja Hoy da bunlara dâhil değildi. Biz Kazaklara gelirse 'Aktaban Şuburı'ndan beri sayımız gittikçe azalıyordu. Bizim için her bir yiğit kıymetliydi. Peki Fu De ile Çjao Hoy'ın o iki ordusunu yenerek savaşı bitirebilir miyiz? Çin imparatoru bu sefer üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı ordusunu gönderirdi. Geri çekilmeden başka çareleri kalmamıştı. Eğer çekilmeden

savaşılarsa bütün askerini kaybederdi. Kazak ülkesi, Çin'in bin başlı ejderhasına karşı duramazdı. O ejderhanın eline düşen Kazak boyları kıza dursun.. Sağ kalmak için gerekirse toprağın altına girip, dağlara çıkıp, kimsenin gitmediği yolları izlesin.. Şimdi bizim görevimiz ne olmalı? Şürşit'e Kazağ'ın kolay bir düşman olmadığını gösterip askerimizi sağ sağlim geri getirmemiz gerekli. Şürşit bizim sonumuzu sezse de bizim gücümüzü sonra görsün. Tabii akıl su olup gitmezse bizi anlardı.. İşte askerimizi geri çektiğimiz günde de sağ sağlim olmalı. Beyleri Müliğ'i boş yere göndermediler. Onların düşüncesi ap açık: Şüşitler, Kazak yiğitlerini kırıp geçirdikleri sırada Mülik Kazağın gelecekteki hanını öldürecekti. Bundan sonra beylerine kim karşı gelebilirdi. Bas bayağı Kazak elini talan edip, almak istiyorlar. Gerçi, Beylerinin kendilerine en bereketli yerleri hergün belirleyip koydukları bilinmektedir. Söylemeseler de Aral denizinin karşısında askerlerinin görünmesi gereklidir. Şürşit çapulculuğu onların akıllarına gelmez. Allah Teâlâ kendisi bile hata olarak görmektedir. Şürşit ile Emirliğin ortasında Kazak ordusu duruyor. Nadir Şah'ın Hive'deki kulları da Çin imparatorluğunu var olduğunu akıllarından çıkarmışlar. Her tarafla Kazak ülkesi, bize değmedikleri, göz kotmadıkları günleri yok. Çin İmparatorluğunu arada sırada Kazak askerini kurt yerine saysa da, Şürşit'ten bunların aşağı kalan tarafları yok. Denize doğan güneş, buzağıya doğmuyor mu? denilir. İşte ansızın bizimle birleştikleri günde de Çin İmparatoruna ve Hive doğrudan vermiyorlar mı? Bu yeni memleket kurmayı düşünen Abılayın hayaline ters geliyor.. Abılay uzunca düşündükten sonra askerlere gece geri çekileceklerini söyledi. Toplantıya gelenlerden ne ses çıkıyor ne de bir şey. Karakerey Kabanbay bu tıpkı korkaklık dedi sultanın dediğine itiraz eder. Abılay sabırla ama bu korkaklık değil, aksine askerlerimizi düşmandan korumak. Zaten sayımız az kaldı böyle gidersek savaşacak kimse kalmayacaktır. Toplananlar tamam geri çekilelim ama nereye başımızı alıp gideceğiz? Buna biz biraz düşünelim dedi Kanjıgalı Bögenbay.-sonunda en eski yurdumuz neresi?

-Tam zamanında çekilmezsek, yirmi günden sonra hiçbir tane diri kalmaz o da kabul edilemez, dedi Abılay. Sadece dün gece ölenleri nerdeyse yedi yüz kişi diye haber aldık. Daha önceki gün altı yüz yiğit gazi oldu. Her gün bu zayıyatı verdiğimizizi düşünün ne kadar dayanırız.

-Abılay sultan doğrusunu söyle, dedi Janibek Tarhan kamçısını önüne atarak, karar gerek. Hangi rüyaya sığırız. Onu tartışalım dedi hafifçe gülerek konuşan Kanay, Torgay'. Çinden kaçsan öbür tarafta Orenburg var. Şürşitle yüz yüze savaşırken yine bilinen bazı Kazak batırlarının bu okuyan derinlemesine düşünenlerinin de seviyesi yetmiyordu. Bunlar Kanay gibilerinin düşüncesini söyleyip duruyorlardı. Orada oturanlardan her biri Abılay'ın Rusya ile ilişkilerini iyi görmüyor. Bunu da bir suç sayıyorlardı. Bunlar ne derse desin, Abılay'ın gözü önünde yakında olup geçmiş Congarların kanlı kaygılı halleri gitmiyordu. Bunlara ne gerekti, yine Çariçe'nin imparatorluğunda ne olup bittiğinden anlayan yoktu. Bundan dolayı Abılay da Şürşit'in durumunu düşünmeden oturdu.

-Ya yeter! dedi o ağır hükmünü söyleyerek. Kazak ülkesinin kaderini kökpara cirite oyunlara bağlayacağımız zaman değil. Kökçe denize kadar çekiliriz, ondan öteye gitmeyiz.

Kökçe denizine doğru gideceklerini kararlaştınca, Abılay düşmana karşı burda biri kendi batırlarıyla beraber kalsın dedi. Abılay'ın bu sözü üzerine batırlar kararsız üzülüp büzülüp buyruğu

duyup görmeyen komutanlar ne diyeceklerini bilemeden öylece kaldılar. Hiç kimseden akıl sorulmuyordu, böyle buyurup söyleyeceksin onu dizginlerini kendi eline alıp kavramalı idi. Buna benzer davranış Ülken Orda hanına layıktı. Batırlar öylece şaşırıp kararsız otururken, Batır Bayan bir adım öne çıkarak kendisinin gönüllü olduğunu belirtti.

Abılay yerinden doğruldu:

-O zaman söz bu şekliyle bitmiştir. Kıymetli ak deve nasıl çöküp yatıyor, şimdi onu görelim. Sekerek çit içerisinde yayıyılıp gezen ak deve gelmekte olan kimseleri gördü, suratını buruşturdu. Abılay, 'buraşım, buraşım' dedi, birkaç adım varıp Kökçe denizine kadar başın eğip çökmeye başla.

İki tarafın da asıl gücü değil katışmamışlardı, bugün yine çok sert bir çatışma oldu. Akşam karanlığı çökmüştü, Abılayın emri gereği Kazakların askeri birliği geri çekildi. Karşılaşmanın İle'nin aşağı tarafına burulan kalabalık askeri arkasından geçip, kendisin tanınmış bin atlı askeriyle Batır Bayan kaldı. Bunlar boş yerlerden elin her yerinden ateş yakarak askerinin geri çekildiğini düşmana sezdirmemek işine giriştiler. Diğer askeri birlik ise Balkaş'a yakın on beş kilometre kadar mesafede, yine yiğitler arasında-Bizim tarihimizde geri çekilmemiz olmadı, gibi homurdanmalar başlamıştı.

-Gece boyunca bu kadar hızlı hareket ettiğimize bakarsak, çekilmeyelim böyle kalsın, kaçıp gidelim gibi sözler ortalıkta geziyordu. -Hep Congar'dan kaç, Çinliden kaç... Tamamen su yürekli ödlekle çıktık. -Suma çırağım. Biz çekilince Şürşit'in elinde kalan halk direniyor. -Bunu Abılay biliyor mu ki? Kaşkar, Kulcadağ'ı Uygurlar ile beraber baş kaldırıyor.

-Bunu sana kim söyledi? Memlekette herkes söylüyor... Hepsini mi diyorsun? Evet, memlekette kimsenin yüzüne bakamıyoruz. Çinden korkup kaçtık diyoruz.

-Çırağım, bizim kaderimiz şimdi batırların elinde. O batırların kaderi Abılayın elinde. Eğer çekilirsek o kişinin aklıyla çekilmiş oluruz.

-Aslanım, bizim geleceğimiz şimdi yiğitlerimizin elinde. Yiğitlerin kaderi de Abılay hanın elinde. Sonuçta o insanın izinden gitmek bizim için önemli.

-Anlaşmamız için ne kadar akla ihtiyacımız var '' dedi. Bu sözü söyleyen bugünkü savaşta babasını bir okla darbesiyle kaybeden genç bir askerdi.

-Abılay akıllı olsa bu işleri yoluna koymaz mı? Nice zorluğun üstesinden geldi ama bu işleri çözemiyor. Onlar bu konuşmaları yaparken önlerinden Tatikara batır geldi. Tatikara batır sanki onların konuşmalarını sezmişçesine hepsine ayrı ayrı baktı ancak onlara belli etmedi. Sözüne başlayan Tatikara;

-'Köyün iti ortalığı dalarsa çakal da onunla birlik olurmuş'' dedi o yiğide bakarak, Sonra Tatikara'nın sesi daha gür çıktı;

-Ama bizler o itlere fırsat vermeyeceğiz!

Yiğit bu sözün üzerine bir şey demedi. Komutan da atından indi ve yanında duran diğer yiğitlere dönerek ''askerler biraz dinlensin, yemek yesinler'' diye emir verdi, Abılay. Tüm bunlar olup biterken Congarların desteğiyle bazı Kazak beyleri Abılay'a duydukları nefreti bahane ederek isyan etmeye başladı. Abılay han ise bu beylerin kendi kanlarından olduklarını ve kendi insanımızın kanını

dökmenin böyle zamanlarda kötü olacağını düşünerek isyan eden Kazak beylerine Tatikara ile ozan Kôteş'i telkin heyeti olarak gönderdi. Böylelikle isyanları sona erdireceğini düşünüyordu. Telkin heyetlerinden birinde görevli olan Tatikara bu görevini başarıyla yerine getirdi. Kôteş den başarılı olmuştu. Bu beylerin görevlerini başarmasının sebebi de Kazak töresinin usullerini iyi bilmeleri ve bunları uygulamalarından kaynaklanmaktaydı. İşte bu desturlar boyunca telkin heyetinde bulunan beyler öncelikle isyan eden obaya varıp obanın önde gelenlerini çadırdaki toplardı. Bu toplantı sırasında Kazak kültürünün gereği olarak önce telkin heyetindekiler obanın tüm ileri gelenlerini tek tek över ardından da yaptıklarının hata olduklarını anlatırdı. Kural buydu ve böyle olunca ancak başarı geliyordu. İşte Tatikara bey de kendisinin düzenlediği bir toplantı da konuşmaya başladı, sözü isyan eden obanın beylerine idi;

- Evet yiğit olacaksın böyle olacaksın aynı böyle olacaksın. Karakeşek okçu adlı okçu gibi namlı olacaksın, Bögenbay batır gibi yiğit olacaksın.

Tatikara'nın verdiği örnekler bu obadan daha önce çıkan ünlü batırların isimleriydi. Tatikara'nın görevli geldiği bu obayı iyice araştırdığı belliydi. Şimdi, bunun meyvelerini de topluyordu.

-İyi dediniz Şürşit'i Budistleri kıracağız diye çıktık çok fazla kızgınlıktan ne olup bittiğini görmüyor bilmiyoruz Tatikara beyim. Ancak şimdi bize Çinlilerin son durumu ile ilgili biraz bilgi verir misiniz?

Tatikara bey ise konuyu böylece kabullenip hemen farklı bir konuya geçmelerine hem sevindi hem kızdı ama bu duygularını belli etmeden söze başladı;

-Çinlilerin durumu şuan tam istediğimiz gibi ancak sizlerin yardımıyla bu durum daha iyi olacak, unutmayın ki yumruğumuzu hep birlikte vurursak ortada düşman kalmaz, bunu sakın unutmayın. Bundan önce olanları düşünen insanlar kendi yurtları için bir karar vermeleri gerekiyordu. Beylerden biri;

-Hadi yiğitler çirkinin canına yiğidin gülüşü yeter. Bu söz insanların kulağında çınlamıştı ve bu boy isyandan vazgeçerek tekrar Abılay'a katıldı.

Yanan ocağın sesinde yiğitler huzurlu bir uykuya dalmışlardı. Bu öyle bir uyumaydı ki bundan iki bin yıl, üç bin yıl önceki ata babaları da aynı o şekilde uyuyordu. Yiğitlerin bu uyumaları yıllarca süren bir mücadelenin getirdiği yorgunluktan ötürüydü. Çin yurdundan kopup gelen Congarların Kazak memleketlerine yaptığı zulüm ise bitmek tükenmek bilmiyordu. Yiğitler uyandığında yine bir saldırı haberi gelmişti. Çinliler boş durmamış Kazak köylerini ateşe vermişti. Bunu duyan Abılay hemen askerlere "at bin" emri verdi. Gün doğarken Kazak atlıları yanan köylere geldi. Olanlara oldukça üzülen Abılay'ın gözleri dolmuştu.

Ozanlar bugün ecdadının yaptığı yiğitliği genç kuşaklara aktarmak için ağıtlar, destanlar yaktılar. Beylerine Ozanların sözleri giren yiğitlerin rüyalarına ejdehalar giriyordu. Her biri dehşete kapılıp kılıçlarına palalarına yapıştı. Onlar gün doğarken dünyayı sarsan günün gürültüsü ile şaşkın uyandılar. Abılay bütün askerine ata binerek düşmanı ta takip emrini verdi. Düşman takip ediliyordu. Ancak dar bir geçitte pusuya düştüler. Bir anda önlerinde nehir arkalarında ise kalabalık Çin askeri

kalmıştı. Böylesine zor bir durumda yiğitlerin yardımına Batır Bayan bin askeriyle imdada koştu. Kazak askerleri tan atarken sabah erken Çin'in yakınına gelmişti. Bunların sayısının az olduğunu öğrenen ja Hoy'dın atlı askerleriyle bunların karşısına ıktı. Bölgeyi iyi bilen Kazak gençleri Çin askerlerinin üzerine yıldırım hızıyla saldıran bu bin yiğit onları hemencecik dağıttı. Son kalan Çin askeri düşünceye kadar da bu saldırı devam etti. Savaş son hızıyla devam ederken, Kazak yiğitlerin sesleri duyuluyordu. Yiğitler birbirine bağırıp, coşturuyorlardı. Bu sırada Tatikara öne doğru bakarak öne doğru çıktı dombırasını alarak söylemeye başladı

Kamşın başı yağda, dibi taşta
Janıbek şakşak ulu elik mızrak
nnde su, ardından düşman kıstırdığında
Er yiğidin erliği bunun gibiydi
Bkey sen anlat Sağır ile Duğlattaki, Derbişali,
Karşındai Kıpağ'ı anlat
Başka yiğitler dönse de biz dönmeyiz
Sarı ile Bayan2ı söyle Uaktağı
Ağacın yüksekliğini anlatsan da olur sen söyle
Mızrağının ucuna düşmanını takanı
Emenalı Kerey'i er Jabayı anlat

-Yiğitliği anlat, erliği anlat bgendi anlat

-Anlat ki anlasınlar Kazağın gücünü, diyerek batırları coşturarak. İşte bu ihtişam zaferi Kazaklara getirmişti.

Tavşanı kamyı, insanı namus ldrrmş. Ata atlayan yiğitler taşıp akan nehrin içine girmişlerdi. Hepsinden önce üzerindeki ağır giyimleri çıkartmadan doğruca ilk giren Bayan batır oldu. Abılay ona baktı: Batır Bayan'ın gece az sayıda askere kalkan olmuş bunu izinsiz yapmış, bugün taşmak üzere olan ırmağa herkesten önce naralar atarak giden batır kendisine ayrıldığı kardeşi Noyan'ı özlediğini hatırlattı.

Batır Bayan ile birlikte atlarıyla suya girmeye başladılar. Onlara başka yiğitler de katıldı. Böylece kalabalık asker birliği sağ sağlim nehri geçti. Bunlar karşı kıyıya çıkıp üstündeki giyimlerini kuruttukları sırada Krkireuiğ'in diğer kıyısında jao Hoy'ın atlı askerlerinin nc grupları göründü.

-İrmağın bu kıyısında bir tane bile şürşit çıkmasın, korumasız kalmasın diye düşünerek Abılay Han yardıma gelen Batır Bayan'ın bin askerini yanlarındaki batırlarla birlikte o civara gönderdi. Böylelikle bunlardan sonra o gün ve ertesı gün hiç kimse gelmedi. Karşı kıyıya gönderilen keşifiler bu tarafta küçük askeri birliklere kalkan oldu. Bu sırada Çin'in başka bir askeri birliğinin yeni bir baskın yapıp sonra şincan'a geri döndükleri haberi geldi.

. Bu sırada Allah yine Kazaklara yardım etmiş, Çin'in iç bölgesindeki Kazak ve Uygurlar Çinlilere karşı isyan etmişti. Bu yüzden Çjao Hoy'un askerleri yine geri çekilmek zorunda kalmıştı. Atlı askerlerin komutanına kızan Fu De yapılan talandan ganimetsiz kalmayım diye Cjao Hoy'un askerinin sonuna katıldı. Böylece Kazak bozkırı bir kez daha Çin baskınından kahrından kurtuldu. Bir haftadır düşmanı takip ederek dinlenmiş Batır Bayan'ın ordusu şimdi bir gece gündüzde Kükireuk'tan geçip Çin cephesinin karşısına gelmişti.

Abılay'ın koruma vazifesi verdiği Batır Bayan nehrin karşı tarafına on gün önce bırakıp gittikleri mevzilerin karşısına geldi. Çevreyi kontrol edip herhangi bir tehlike olmadığı kanaatine varınca bin yiğidini nehrin aşağı tarafındaki uzun sazlıkların arasında pusuya yatırdı. Kendisi de iki yakın korumasıyla birlikte bölgeyi açıkça gören bir tepeye çıktı. Bu tepede karşıdaki iki dağın arasında konaklamış olan Çin askerlerini gördü. Yağış yine başlamıştı, askerlerin akşam yemeğini yiyerek yatmaları gerekti. Bütün vadi boyu sazlık idi. Karşı tarafı saymaya çalıştı. Gece geç saatlerde Çin ordugâhında ateşler yakılmıştı. Her ateşin başında sekiz ya da on kişinin olabileceğini var sayan komutan düşman askerlerinin sayısını yaklaşık on bin olarak belirledi. İçinden de "bine karşı on bin işte bu Kazağa yakışır" diye geçirdi.

Hmen bir şeyler yapmak gerekiyordu. Batır Bayan yanındaki genç komutanları toplayarak ani bir gece saldırısı yapmanın daha iyi olacağını anladı. Bu baskın için de hiç vakit kaybedilmeyecekti. Bu gece Çin ordugâhına baskın yapılacaktı. Kazak yiğitleri belirli gruplara ayrılmıştı. Kimisi nehrin içinden ordugâha süzülecek, kimisi uzun sazlıklardan ilerleyecek, en usta savaşçılarda ön cepheden taarruz edecekti. Bu planı Abılay'a onaylatmak gerekirdi ancak onay süresince geçen zaman bütün Kazakların hayatına etki de edebilirdi. O yüzden insiyatif almanın daha doğru olacağını inandı ve askerlerine saldırı emrini verdi. İlk önce Batır Bayan, sabırsızlanıp kişneyip duran Tulparkök atına binip kamçılardı. Kazak yiğitleri de saldırıya geçmişti.

-Abılay, Abılay nidalarına

-Karakoca!,

-Kabanbay! nidaları birbirine karışıyordu.

Kazak komutanın yaptığı plan işe yaramıştı. Naralar atan bin yiğit uyuyan düşman askerinin üzerine saldırdı. Çinliler bu saldırı karşısında afallamış, ne yapacaklarını bilmez hale gelmişti. Hatta işler öyle bir hal aldı ki artık birbirlerine saldırıyorlar düşmanın kim olduğunu nereden geldiğini göremiyorlardı. Kazak yiğitleri ise avlarına hedeflenmiş bir kartal gibi adeta nokta atışı yapıyor önüne gelen her düşmanı bir bir yere seriyordu. Aradan geçen az bir zamandan sonra iki dağ arasındaki bu büyük ovayı Çinli askerlerin ölmüş bedenleri ve kanları kaplamıştı. Kaçmayı başarabilen askerler ise ya dağda yırtıcılara yem oldu ya da nehrin soğuk sularında öldü. Tüm Çinli askerlerin aklında ise "kendi vatanımda niye ölmedim burada ne işim vardı" sorusunun oluşturduğu pişmanlık kalmıştı. İşte gök mızrağın ucuyla çıkıp gelen ecel hiç kimseyi ayırt etmeden taş bağına alıverdi.

Bu savaşta bine yakın Çinli askeri öldü. Çinli komutanlar askerinin ihtiyat kuvvetlerini toplayıp tam kazak yiğitlerine karşı çıkacağı sırada Kazaklar birden ortalıktan kaybolmuştu. Bunlar cin

değildi insandı Çin'in ölüleri karşısında Kazak yiğitlerinin ölüleri oldukça azdı. Çok geçmeden tan atmıştı. Düşman birliklerinden üç kilometre mesafedeki kamış ormanı arasına girip gizlenen Batır Bayan askeri kaybını hesapladı. Esir kalanı, yaralananı, öleni vardı. Üç yüz asker kaybı vardı. Batır Bayan'ın keyfi kaçmıştı. Şimdi İle ırmağının arka tarafına doğru geçip, sonra geri dönmek üzere duran birliğe bşrden bire o,

-Yiğitlerim askerlerimizi orada kaderlerine terk edemeyiz, öldülerse ölülerini, ölmeyip yaralıysa yarılılarımızı alıp getirmemiz gerek, dedi. Öfkeli yüzü sapsarı olmuştu. Çin ordusuna tekrar baskın yapacağız.

Hiç ses çıkmadı. Sadece yaşlı bir asker :

- Bu baskın bizim için şart mı, tehlikeli değil mi?

-Yani sen kardeşlerini düşmanın eline bırakıyorsun öyle mi aslanım?

-Komutanım ölenleri Allah'ın rahmetine bırakalım, eğer dirilerse yerli halk onlara zaten yardım eder. Sonra bundan cesaret alan birkaç daha askerin sesi duyuldu;

-Şimdi geriye dönüp onlar gibi kendimiz de mi kırılacağız.

-Affet bizi komutanım, kararını gözden geçir.

Askerin böyle düşünmesine Batır Bayan içerledi ta ki Tatikara beyin yiğit bir asker diye komutana tanıttığı bir asker diğerlerini yarararak öne çıkı; 'Şöhretin kibri gittiğinde gün doğar' diyerek teselli etmeye çalıştı.

-Yiğitler, eğer ölürsek biz de öleceğiz, ölenlerden neyimiz fazla. Askerlerimizi bırakıp orada koymamız doğru değil. İlk önce ben gelirim Batır Bayan, dedi.

Bunu gören Batır Bayan sanki kükredi;

-Anasından yiğit doğan sadece sen misin?

-Ben de

-Ben de varım.

-Komutanım işte bir yiğit daha.

-Benim adımlı da yazsın tarih

-Ben de buradayım!

-İşte şimdi oldu, dedi Batır Bayan.''Bu yiğitler atların arasından bu tarafa çıkın. İşe yaramayacak olanlar ise orada kalsın!''

Kalan askerlerin içinden birkaç farklı ses çıkıyordu bunlardan savaşmaktan o kadar yorulmuşlardı ki artık yenileceklerine kesin gözüyle bakıyorlardı. İşte öyle düşünen askerlerden birisi

-Komutanım bu düşüncenize Abılay han nasıl bakacak, hiç bunu düşündünüz mü?

Batır Bayan hiç cevap vermedi, atını o askerin önüne dek sürdü, bir çırpıda atından inipve askere bakarak

-Bey komutanına güvenir, komutan da askerine! dedi. Yiğitler yola koyuldular. Ordu Çin karargâhına bir kilometrelik mesafe kalıncaya kadar sazlıkların çukurların derelerin içinden sessizce gelip dizginleri koyuverdiler. Yeryüzünü naralar alıp yürümüşü.

-Yolumuz açık olsun! Abılay! Karakoca! Böribay! Saptıayak!

Batır Bayan ile deminki kurşuni cengaver kendisine karşı atılan Çin sipahilerinin mevzileriyle savaşa başladıkları sırada atları yorulmaya başlamıştı tam bu sırada diğer cengaverler yetmişmişti. Bu kez Çin sipahileri fitilli tüfekleriyle Kazak yiğitlerini nişan alarak ateş edip onlara karşılık verdiler.

Savaş öyle bir hale bürünmüştü ki dünya böyle bir savaşı ne duydu ne de gördü. Kazaklardan da Çinlilerden de zayıf oldukça fazlaydı. Kesilen kopan kollar bacaklar, akan kanın ise haddi hesabı yoktu. Savaş gün batımına kadar sürdü. İki gözü ateş gibi yanan Batır Bayan yılmadan usanmadan saldırıyor kalabalık düşmanı çözenin yollarını arıyordu. Bozulan Kazak yiğitlerinin ise önüne geçiyor onları tekrar cesaretlendirip savaşa geri gönderiyordu. Bu arada kızıl kanlar içinde yere düşüp yatan Çin askerlerinin sayısı da az değildi. ‘Kıymetli şahinlerim, ölse de yastığımla öleyim diyenler! dedi içinden. Bu savaş düşmanımızın aklında ebedi kalacaktır. Ne kadar ölüsü yatıyor meydanda. Hayır biz tek başımıza savaşıyoruz. Şimdi bizim yerimize Şürşitler ayağını denk alıyordu.

Savaşın en hararetli bir anında ise Çinlilerin içinde bulunan Tibetli bir asker mızrak atmasıyla nam salmıştı. Bu askere ise komutanları tarafından Batır Bayan’ı vurma emri verilmişti. Batır Bayan’ı tüm savaş boyunca izleyen bu asker onun en korunmasız halini kolladı, birkaç kere yeltendiyse de bu sefer kendisi cesaret edemedi. Ancak, Batır Bayan yerde bir kolu olmadan yatarak düşmanla çarpışan bir Kazak askerini gördü. Yardım etmek için atından indi, o askere yardım edip tam atına bindiği sırada bu Tibetli mızrağını fırlattı. Mızrak Batır Bayan’a isabet etmişti ancak zırhını delip delmediği belli değildi, Batır Bayan’ın atı doru bir attı sahibini üstünden atmadı aksine şaha kalkıyordu. Çinlilerin Batır Bayan öldü sözlerine karşı onun mızrak yemiş halini şaha kalkmış bir at üstünde gören Kazak yiğitler ise coştukça coştular. Artık her bir Kazak sanki on yiğitmiş gibi dövüşüyordu. Çinliler ise bu duruma anlam verememiş şaşırıp kalmışlardı. Her şeyi hallettiklerini düşündükleri sırada Kazaklar sanki yeniden doğmuş gibi akın akın üstlerine geliyordu, çözülme başlamıştı, Çinliler kaçıyorlardı.

Büyük Ordanın hanı Abilmambet ile Orta Cüzün sultanı Abılay yan yana oturuyorlardı. Abılay sağ tarafta Abilmambet ise sol taraftaydı, Abılay hanın bütün Kazaklara bey olmasından ve Congarlar ile Çinlileri yenmesinden dolayı Abilmambet’e oranla gücü ve saygınlığı daha fazlaydı. Halkın genelinin nezdinde Almemmet ne kadar han olsa da Abılay’ın itibarı daha yüksekti. Abılay halka yön veriyordu. Abilmemmet ise yönetime tabii ki. Abilmemmet Han Handağı’ndan yedi gün yürüyerek Kökçe denizdeki sultan otağına tek gelmesinin anlamını Abılay iyi biliyordu. Memleketin saygı gösterdiği han da övmüştü. Abılay’ın Şürşitle savaşıp askerini kırıp alarak geri gelmesi üzerine tertiplemediği toya Abdımamet’in kendisi gelmişti. Han başıyla torununun kardeşini tebrik edip duasını etmişti. İşte, bu savaş Abılay’ın suikast düşüncesini bitirmemiş, unutmamıştı. İşte şimdi gelecek günlerde Şürşit ile savaşacak mıydı? Yoksa barışıp anlaşacak mıydı? Diye yine ne yapacağını düşünüyordu. Eğer Şürşit’in karşısında savaşacak olursa bütün askeriyle ayrılacaktı. O zaman askersiz elden korkacaktı. O bütün kuvvetiyle Şıncan’daki Doğu Türkistan’daki Uygur ve Kazaklara varıp yardım edecekti. Çin askerleriyle yeniden çarpışmak şuan Abılay için mümkün değildi. Düşman ülkesinde yaşayıp düşmanı yenmek zordu. Osırada hepsi mevcut köyün çevresinde yaşlı evde yatan

Batır Bayan'ın kepenegini giymişti. Abılay tekrar düşündü. Yarın 'Ülken Ordaya' han olacak olursa, kendisine lazım olan çok sayıda askeri afetten kurtarıp sağ sağlim kalmıştı. 'Ülken Orda' hanı? Abılay'ın suratu asılmıştı. 'Ülken Orda' çevresindeki sultan, batır, beylerinin düşüncelerini amaçları nı Abılay'a biliyordu. Kendilerinin han olacağından ümitlenmese Abilmambet öldüğü gün hanı baş kaldıracamız diye düşünen adamları çok önceden belirlemişti.

Tabi kurultayda entrikalarda dönüyordu. Çinliler ve Congarları yenebilmek için siyaset gereği Abılay Ruslarla işbirliği yapmıştı. Çünkü ülkesini böyle güçlü bir düşmana karşı koymasının zor olacağını biliyordu hele ki böyle bir zorlukla baş etmeye çalışırken bir Rus ayısının hainlikleriyle uğraşamazdı. Bu yüzden yanındaki beylerden bir kaçını Rusya'ya gönderip Ruslarla bir anlaşma imzalamıştı. Bu anlaşma bir nevi saldırmazlık anlaşmasıydı. Orta cüzün içindeki bazı beyler de Abilmambet'i han yapabilmek amacıyla bunu fırsat biliyorlardı. Halbuki Abilmambet'in böyle bir amacı yoktu olsa bile belli etmiyordu. Ancak bu beyler kurultayın töresinden güç alarak söze koyuldu, bugüne kadar yapılan yanlışları tek tek not almışçasına Abılay'a karşı korkmadan dile getirdiler. Abılay ise bunları tek tek dinleyip neden öyle kararlar verildiğini hoşgörüyüyle anlatmaya çalışıyordu. Bu tutum ise ona karşı çıkan beyleri daha da kıskırtıyordu.

İşte şimdi, Şürşit, Kazak memleketini zorlayıp almıştı o şaşkınlıkla 'sen bizi kâfire sattın hanı da ona ikna ettin' demiyordu. Şürşit ejdehası Congar'ın çapulcusu değil, çok daha güçlülerdi. Ondan arkanda Rus kuvvetleri durduğu zaman istediğini alabilirsin. Hayır Abılay'ın şimdiki arkasında duranı soyundan kanından değildi. Abılay'ın yanındakiler işte bu halktan çıkan savaştı batırlardı. Kendi atlarıyla elinde memleketinde kılıcıyla mızrağı ile meşhur olmuş anneleri babaları bellisiz kötü kalpaklı, yırtık elbiseli, gösterişsiz evi olanlardı. Söz gelimi yetim oğlak gibiydiler. Dizleri dizlerine degecek şekilde sıralanmıştı bu beyler 'Bögenbay, Emenali, Jabay Batır, Kıpşak beylerinden Derbisali ve Manday, Dulat boyundan Bögey, Sengirbay ve Sarı batır. Hepsinin de namı biliniyordu. Bunlar çok sadıktı. Hiç biri Abılay'ın verdiği buyruğa karşı çıkmaz idi. Eğer Abılay 'sonra bakarız' demese, onlar Şürşiti yenip onun yönetimi altındaki Doğu Türkistan'ı kurtarmak için gayret ederdi. Üç boyun hepsi ata binmeye hazırды. Doğu Türkistan eli Arka ile Sır Derya boyundaki soydaşlarından yardım bekliyordu. Abılay kendi askerine 'Geri Dön' emrini verdi. Demek ki geleceğin 'Ülken Orda' hanına Şürşit ile şimdi savaşmak pek uygun gelmemişti. Hana uygu olmayan bütün Kazak bozkırına da uygun değildir.

Başındaki kalpağı dilsizin okla düşürdüğü gün Abılay'ın Altnemel'deki karargahından iki biçare zavallı görümlü dervişi çıkmıştı. Onları orada oturanların hiç biri tanımıyordu. Dervişler nöbetçilerle Abılay'a üzerinde hieroglif yani damga bulunan bir gümüş para gösterdiler, bunun üzerine Sultan onların içeri girmelerini istedi.

İçeriye giren dervişlerden biri üzerindeki çapanını çıkartıp başındaki sarığını çıkarttı. Abılay'ın beti benzi buz gibi olmuştu.

Abılay'ın gençliğinde Kalden Ceren'in elinde esir olarak tutulduğu Taşkent'te bu köse dervişi iki kez gelmişti ile birlikte oturduğunu çokça görmüştü. Mağrur kibirli Kalden Ceren bunun

karşısında başını eğip iltifatlar ederek konuşup oturduğunu görmüştü. Sonra diğeri gözü neredeyse cerahatleşmiş köse pir Congarya'nın yanıp kül olmasına sebep olan kişiydi.

Abılay'ın ünlü çadırı ak otağdaki sohbeti çok uzun sürmedi, bu yaşlı derviş eşeğine binip bilinmeyen bir yöne gitti. Abılay'da yanındaki beylere Altınemel'den Kökçe denize çekilmeyi emretti. Ertesi ak buğra da Kökçe denize doğru bakarak çökmüştü...

İşte, Abılay o gün o güzel arzusu Altınemel'de Şürşit'i yenme isteği 'Ülken Orda' hanına faydasız görüldü. Çin tarafından tehlike çoğalıyor esen, şu oturan soylular, beyler başka boş şeyler konuşur...

Düşmanların baskını uzak kalırsa, iyi bir siyaset çok tartışarak konuyu her yönüyle ele almak, kendi büyüklerini diye diz çökerek söze başladı. Güçlü olanlar da bu işe yol vermeye faydalıydı.. Orada üç boyun ileri gelenlerini birleştirip 'Ülken Ordu'ya bağlı ülke olma işi boşa kalıyordu... Bu Şürşit'in güzrü Kazak ülkesinin başında dönüp duruyordu. Abılay güçlendi. Böyle bir durumda 'Ülken Orda'ya han olacağı apaçık belliydi. Sonra varıp Altınemel'e döndü. O zamana kadar Abılay kendi gücünü yitirmedi, yırtıcı kurt gibi bunun ölmesini bekledi.

Hokant beylerinden Erden ve Nurbotağa yakınlık gösteriyorlar ama Rus aslanı ile Çin ejderhası arasında gidip geliyorlar. Hatta bu savaşlar bizi iki cephe içinde bırakacak!' sana aslında ondan daha kötü düşman yok. Rusya'nın egemenliği altına girişi eskiden korkutmuştu. İşte o zamanlar Çin imparatorluğuna bağlandığını kabul etmişti ama şimdi onların hiç biri gitmiyordu. Abılay'ı takip ederek gelen ihtiyarın başka diyeceği yoktu.

Hayır, Abılay, bu irin gözlü Şürşi'in daha önceki oyununu anlamamış olamaz. Şeytan Şürşit, Kazağ'ın üç boyunu birden Congar hanıyla karşılaştırmıştı. Bütün bunlar olup biterken Congar ülkesinden yeni bir haber gelmiş eski sultanın ölümü üzerine tahta yeni sultan olarak 'Huanhe' adında biri geçmişti. Bu Huanhe'de Çin'in iç bölgelerindeki Yanezi nehrinin kenarında yerleşen Çinlileri bölgelerinden zorla alıp Kazakların topraklarına yerleştirmişti. O zaman Kazak topraklarına geçmeye izin veren Rus yöneticileri de lazım oldu. Abılay buna ses çıkarmamayı düşündü, çünkü askerinin gücünü iyice toplamayı istiyordu ama ne olduysa Ruslar, Congarların göçmenleri yerleştirdikleri bölgeyi bir anda kendi bölgesi saymış Congarlara karşı çıkmıştı. Bu Abılay'ın işine geldi hatta yapılanlara o da karşı çıktı, bu onurlu karşı çıkış Abılay'a ileride üç cüzün hanı yapacak altın yolu açacaktı. Bu olağanüstü durumda ne yapmasının lazım geldiği hususunda görüşmek Abılay tekrar kurultayın toplanmasına karar verdi.

Kurultay böyle sıkıntılar içinde toplanmıştı, bütün beyler sözlerini söyledi, Abılay;

-Başka aksakalın diyeceği söz var mı? dedi. Abilmambet, Bögenbay sırasıyla konuştu. Herkesin sustuğundan emin olan, başkalarının söz almayacağına kanaat getiren Bögenbay; -Benim yüce hanımıza saygıyla soracağım bir sorum var, dedi.

-“Söyle Bögenbay Batır” dedi Abılay. Bögenbay'da yüzünü hanımın yüzüne çevirip;

-Biz Doğu Türkistan'daki soydaşlarımıza isyanlarında niye yardım etmedik Abılay Hanım bu cevap verir misin? Ben bunun cevabını ne zamandır beklemekteyim. On iki insan boyundaki ak ordanın içini bir sessizlik almıştı, Bögenbay'ın sorduğu bu soru odanın içinde soğuk bir hava estirdi.

Abılay ise taktik icabı mı yoksa gerçekten istihbarat yetersizliği midir bilinmez sözlerine şöyle devam etti;

Benim Doğu Türkistan'da isyan çıktığından haberim yoktu Bögenbay! Bölye bir haber geldiyse sana bunu önce bana getirmen gerekmez mi? Bunun üzerine kimse söz almadı. Kurultayda da Çinlilerle barışın devam etmesine karar verildi, çünkü isyanın dereceleri bilinmiyordu ve ordunun durumu da tekrar bir savaşı kaldıramazdı. Abilmambet ise Çinli hükümdardan bir elçinin geldiğini haber verdi. Abılay onları hemen kabul etmemek için .,

-Uzun yoldan gelmişler oturup dinlensinler biraz, dedi.

Daha sonra beylerine geri dönerek Hokant'da durum ne dedi? Sorusuna kendi cevap verircesine;

-Benim işittiğimi göre Erden ve Nurbota Beyler Taşkent'in önünde sürekli ordularına resmigeçit yaptırıp orada bize yakın görünen beylere gözdağı veriyorlarmış. Bunun için bizim yaza kadar acil hazırlanmamız gerekli, ne olur ne olmaz unutmayın "et bozulsa tuz serpersin ama tuz bozulsa hiç birşey yapamazsın" dedi.

Üç boyun tanınmış ve kurultaya katılma hakkı bulunan beyleri Abılay'ın bu son kararını kabul ettiler ve kendilerine düşen işleri yapmak üzere hepsi beylerine söz verdi. Bununla da yetinmeyen Abılay yaza kadar ki zamanı hem boş geçirmemek hem de orduyu hazır tutmak amacıyla sefere çıkmaya karar verdi. Küçük cüzün batırlarını kendi memleketlerinde bulunan ve dağlarda saklanan Congarları temizlemekle görevlendirdi, ulu ve orta cüzün batırlarını da Torğay, İrgız, Bayanul bölgelerine gönderdi. Abılay'ın kendisi de mensup olduğu Argın boyunun yiğitlerini yanına alarak Kökşetav bölgesi üzerine yapacağı sefer için hazırlıklara başladı. Bu kararlar alınıp atlara binileceği sıradaki iki atlı koşarak geldi. Onlar Abilmambet han'ın karşısına gelip diz çökerek selam verdiler.

-Hanım Lepsi ırmağının kıyılarında yerleşik on bin hanelik Sadır boyu Andican bölgesindeki topraklarına geri dönmek için sizden izin istiyor?

-Niye? Hangi sebepleri var? Dedi, Abılay'ın sesi sert ve öfkeliydi.

Gelen haberci biraz korkarak söze başladı ancak görevinin de bilincindeydi.

-Hanım bu bölgedeki Sadır boyu Çinlilerin ve Congarların sürekli baskısı altındadır.

-Aklınızdaysa son savaşın izleri dedi Taşpolat batır. 'Aktaban Şubırı' diye adlanan son olan savaşlar yüzünden otlakları çiğnenmiş, yurtları savaş bölgesi haline gelmiştir.İşin özü hanım Sadır boyu Çin'e yem olmaktan korkuyor. Abılay öfkenlenmişti bu artık iyice kendini belli ediyordu. Tok bir sesle; Lepsi ırmağına kadar gelen Çinliler, Andican'a gelemes mi sanıyorsunuz? Toprağı böyle bir durumda bırakıp gitmek ne demek?

-Onu bilmem ben. Hokant tarafından biri gelmişti. Sizleri Çinliler kurtlar gibi saldırıp perişan etmezse, Atgın boyu yapacak. Nurbota Bey birilerini gönderip sizleri yoldan çıkartmışa benziyor.

-Argın'ın saldırıp perişan etmesi nasıl olacak? Abilmambet han, Abılay sultan gibi Argın'ın adamları dedi. Bu söze Taşpolat kulak verdi mi? -Kulak vermese göçer miydi? Rahatsızlığı belli olan Abılay kızmıştı.

-Şöyle söyleyin! Eğer Arğın'daki öcünü almak isterse, göstereyim ben Sadır'a Abılayın soyunu!

Abılay daha doğru bir karar vermek için yine beylerine danışmaya karar verdi;

-Kapıda bekleyen muhafıza, nöbetçi, çabuk Bögenbay ile Sırımbeti buraya çağır!

-Emredersin hanım!

Yine o mecliste bulunan batırlardan Bukar;

-Biraz sabret hanım, dedi.” Böyle bir durumda korkudan sana sığınan Sadır boyuna bir ceza vermek kimsenin yararına olmaz. Bize izin ver on ak akal ve batır ile gidip bir onlarla konuşayım hatta bu yiğitler Nayman boyundan olursa daha iyi olur, Naymanlar onların dilinden daha iyi anlar. Bu yoldan da bir sonuç çıkmazsa o zaman istediğini yaparsın.

-Ozan doğru dedi Sultanım. Bu sözü söyleyen Abilmambet idi. “Hokant hanlığına bir çadırı bile göndermek doğru değil bunu biliyorum. En iyisi ozan Bugar yanına on yiğit alıp Holant hanlığına göçmek üzere olan Lepsi nehrinin Balkaş'a birleştiği bölgede oturan onbin çadırlı Sadır boyuna gidip onları ikna etsin.

Nayman boyunun bir kolu da Sadır boyunun “Aktaban” sınırından başlayıp Talan ve Arıs ırmaklarının arasındaki Karatav bölgesinde bulunuyordu. Evliyaata ve Kelteraga bölgesi de bu boyun otlakları arasındaydı. Eskiden bu otlak alanını da “Sadır Mürde” yani Sadırların tarihi yurdu” diye adlandırılmıştı. Bu Sadr boyunun ünlü yiğidi ve boya bugün yön veren komutanın adı “Jumart”adındaydı. Jumart boyunu toplayıp Arğın boyunun ata toprakları olan Arğınata dağlarına geldi. Arğın boyunun ileri gelenleri ise Sadır boyunun buraya handan izinsiz gelmesine razı olmadı .Bu anlaşmazlıkta iki boy arasında çatışmaya sebep oldu. Çatışmanın sonunda kılıçlar çekildi ve Sadır boyunun yiğidi Jumart Arğın boyunun batırı Akmırzayı öldürdü. Bununla da yetinmeyip Arğın boylarının toprakları arasında kalan büyük ve küçük ovaları, Talas ırmağı kenarlarını ele geçirip sürülerini buralarda otlatmaya başladı. Arğın boyundan dokuz yiğitte bir gece baskını sırasında Jumart batırı öldürdü. Bu olaylar üzerine Sadır boyunun kırk bine varan çadırının on beş bini Hokant hanlığının idaresi altındaki Andican bölgesine göçtü. Geri kalan çadırlardaki insanlar ise Congar Aladağlarının sınırındaki Lepsi ırmağının kenarında kalan eski topraklarına geri döndü. Tabi bu olan olaylar uzun zaman gerektirmişti. Bu zaman zarfında Jumart'ın oğlu Tasbolat iyice büyüdü. Tasbolat'ın büyüdüğü haberi diğer Sadır boyunun ileri gelenlerine ulaşınca on bin çadırılık bir halkta gelip ona katıldı. Tasbolat bütün bu olan bitenin suçlusuz olarak ilk zamanlarda Abılay'a katılmadı hatta ona açıkça karşı çıktı. Ancak Abılay'a karşı çıkarak o topraklarda da rahat rahat kalamayacağını biliyordu. Bir de Hokant hanları Erden ve Nurbota'nın elçilerine inanıp Andican'a göçme kararı aldı. Bu haber de her yerde çabucak yayıldı.

Bir taraftan ozanlarımız, askerlerimize ruhani kuvvet vermeyi, amaçlayarak onların savaştaki başarılarını söyleyerek daha da kuvvetli olmaları gerektiğini anlatıyorlar öğütler veriyorlardı. Bayan Bahadır, Abılay'a söylemeden uykudaki Çin askerlerine karşı saldırarak birçok zalimi öldürmüştü.

Böyle beklenmediği anda düşmanın saldırısından habersiz olan zalimler ne yapacaklarını bilmeden şaşırıp kalmışlardı. Ne yazı ki bu savaşta Bayan Bahadır da düşman elinde canını teslim etmişti. Abılay bu savaşta askerlere Altınemel topraklarına kadar çekilmesine emrini vermişti. Abılay yavaş yavaş han olmaya hazırlık yapıyordu. Askerler ve halkı doğru tarafa yönlendiriyordu han olacak aday sadece Abılay idi.

Nurbota beyin tüm planı askerlerle birlikte herkesi Abılaya karşı kışkırtmaktı.. Böyle yaparak kendi öcünü alacağını düşünmüştü.

Arkadaşlarıyla beraber ozan Bukar Taşpolat batırın köyüne ulaştığı sırada gün batmak üzereydi. Köyün develeri harekete hazır, çadırlar toplanmış göç etmek üzereydiler. Pireye kızıp yorgan yakan Taşpolat'a kızan ozan Batır attan inmedi. Yanındaki arkadaşlarıyla beraber batırın evinin arkasından sarığı ile eski dombirasını eline aldı. Dombıraya vura vura haykırmaya başladı.

-Sadır nereye gidiyorsun?

-Sarısuyun kıyısından yürüyerek

-Sen kaçsan da ben bırakmayacağım

-Argımağım ile.

-Altımdaki yorga at

-Şimdi karşına çıkayım

-Kar yağmur gibi sepeleyerek

-Akmırzamı öldürdün

-Ak mızrakla vurarak

-Ey sen tanımadan gidiyorsun

-Ben Argın denen ırmağım

-Azgınlığınca çağlarım

Sen buzağı derisinden küçüksün

-Ben öküz derisi büyüğüm

-Abılay önünde sen bitsen

-Kudandalı tanışsın

-Abılay'ın karşısında bitmesen

-Atasın bilmeyen yabancısın, diyerek ozan Bugar göçme diye akıl vermek yerine Sadır'ın öldürdüğü er için kan parası istemesi lazım geldiğini söyleyerek asık suratla şiirini bitirdi.

Dışarıda çadırları sırtında üç cüze mensup halk, bu ezgiyi söyleyenin ozan Bugar olduğunu anlamıştı. Bu durumda hala göçmeye ya da kalmaya, çadırını sökmeye karar veremeyen Taşbolot dışarı çıktı. Bugar'ın diyet sormaya gelmesi bir mazeret idi. Bunu anlamıştı. Taşpolat, ozanı kolundan tutup yardım ederek attan indirdi. Saygıyla otağın içine davet etti hürmet gösterip başköşeye oturttu. ve içeri alarak iltifatla başköşeye oturttu. Hal hatır sorulduktan sonra. Ozan Bugar:

-Dostum, bu ne göçü, hayırdır? – dedi duruma şaşıttığını gizlemeden.

-Şürsit geliyor diyorlar – dedi Taşbolot düşünceli,

- Kaşkardan kaçanlar var...

-Şürsit gelirse, Abılay yok mu?

-Karşı taraftaki halkı Şürsitler yağmaladıktan sonra, tüm köyü yakmışlar. Kudreti varsa o zaman nerdeydi Abılay?

-Karşı tarafa çıkıp, Şürsitlere savaş açmak için daha erken. Millet kaçtı diye bahadırın da kaçması doğru değil..

-Kaçmayalım... o halde ne kazanırız?

-Bahadır Bayan böyle soru sormamıştı, işte halkı için canını feda etmedi mi?

Taşpolat, sessizce bir müddet oturdu. Sonra sakın bir sesle:

-Peki, biz de hiçbir yere göçmüyoruz - dedi

Onun konuşmasından sonra kendini iyi hissetmeye başlamıştı. Kim ister doğup büyüdüğü toprakları ata yurdunu bırakıp gitmeyi. Üstelik Hokant hanının yönetimi altına gidip, rahat bir hayat süreceklerinden de şüphesi vardı.

-Eğer bize Şürşit saldırırsa, Abılay ybize ardım eder mi? - dedi Taşpolat ozan Bugar'ın gözüne bakarak.

-Bundan sonra artık bütün Kazakların Abılay'ın bayrağı altında toplanması gerek, - dedi ozan Bugar. Abılay yönetimi altında olan halkı koruyacaktır. O korumasa da Böğönbay, Cabay, Sarı gibi bahadırlar var. Onlarkoruyacaktır... Bu arada sizler bu Kazak bozkırlarından haberdar olursunuz. Bugar bir gece misafir olup ertesi gün memleketine döndü. Taşbolot onu uğurlayıp arkasından iyice uzaklaşana gözden kaybolana kadar baktı. Ozanın sözünü hatırladı 'Bütün Kazakların Abıla'ın bayrağı altında toplanması gerekli' sözünü tekrarlayarak düşünüyordu. Halk ozan Bugar'a Abılay'ın dili ve düşüncesi diyordu, onu hatırladı.

III

Çok istediği arzusuna kavuşan Abılay'ın gönlü ferah idi. Teligöl'ün kenarında toplanan üç boyun «ileri gelenleri» onu «Büyük Orda » hanı ilan ederek beyaz keçeye oturtmuşlardı. Doğru, bu meclise Büyük ve Küçük Cüz'den önder insanların çoğu gelmemişti. Gelmezse kendileri bilir! Abılay için onun şimdi pek bir önemi yok. Bugün gelmediyse yarın gelecektir. Bugün ikna olmadıysa yarın kabul edecektir. Eğer kabul etmeyecekse atkuyruğuna bağlanıp, ak topuzun altına alınır! Şimdi ise Abılay'ın acımasızlığından korkanlar düz çökmüştür! «Hanın gazabından kuru» diye yalvaran boy beyleri..

İşte, bugün, Abılay'a tabii olanların biri – Konırat'ın Boeban boyu. Türkistan vilayetini yurt eden bu boyun hanı yerinin yakın olmasından faydalanarak, Hokant Beyleriyle de anlaşarak Abılay'ın yönetimi altından çıkmak istiyordu İstihbaratçılarından bunu öğrenen Abılay, Boeban köylerine öğleden sonar saldırdı, boy hanı ve ileri gelenlerini tutuklamıştı.

İki arada bir dereye kalan köyün aksakalları ne yapsalım da Abılay'ın gönlünü alalım diye istişare ettiler. Var olan mal mülkleriyle birlikte, Abılay'ın koynuna en güzel kızı gönderdiler. Han şimdi ayrı dikilen çadırda bu genç kız ile beraberdi. Konırat eli oğlu kızı ölü diri demeden namuslu halktı. Ama kızın yengeleri ‘‘ Hanın gönlünü ala bilersen, halkımızın bahtı açılır, ağabeylerin ölmeden sağ kalır’ gibi tenbihlerine itiraz edememişti. Bazı yiğitlerin takılarak ak göğsündeki çifte narına dokunuduğunu saymazsa, daha hiçbir diri canın eliyle dokundurmadan, süt gibi beyaz namusunu saklayan, pak temiz kız, şimdi iki ağabeyini ölümden kurtarmak için hana ganimet olmuştu. O utancından iki yüzü ateş gibi yanıp, kalbi de kafese düşen serçe gibi, patlayacak gibi çarpsa da, hanın rahat olmasını sağlıyordu. Hanın ağırlığı körpe bedenine ağır gelse de o asilik yapmadan sakin davranmaya çalışıyordu.

Tam o sıralarda Abılay'ın fermanını yerine getirmek için Bocban boyundan isyancıların arkadaşlarını yiğitleri tutuklamıştı. Onların arasında bu kızın iki ağabeyi de vardı. Kızın kucağında zevke dalan han birden ağabeylerinin aleyhine verdiği ölüm kararını hatırladı. Abılay gülümseyerek: ‘Hayır, bir kızın zevki için kararımı değiştirmem, kim olursa olsun buna karşı gelenler onlar gibi ölmeli!’. Çok geçmeden o ceylanın etine doymuş arslan gibi cüssesi rahatlamış gözleri uykuya dalmaktaydı. Abılay'ın yanında sessiz, usulca yatan kız birden:

-Hanım, kardeşlerimi bağışlayın... - gözleri yaşla doldu.

-Bakarız... - dedi Abılay uykuyla uyanıklık arasında.

İki kardeşe ölüm cezası verdiğini ertesi gün yine hatırladı. ‘önemli değil, gün geçer iki ağabeyini de öldürdüğümü unuttur sadece koynumda uyuduğunun hatırası kalır’ dedi içinden. Abılay yine gözlerini yummuştu tam o sırada:

-Atlanın! Atlanın! Diye sesler geldi. Ansızın koşuşturan atların sesleri gürültüleri işitildi. Sakin bir gecede atların bu gürültüsü kulağa vehimli geliyordu. Zaten endişe içinde olan köylüler, titreyerek yataklarından kalktılar. Üstlerine yırtıcı kuş gelmiş balaban gibi çoluk çocuk gözlerini ovuşturarak ağlaşmaya başlamıştı.

Köyün içinde de dışında da, muhafızlarının olmasına, her türlü düşmana karşı savunacak yiğitlerinin olmasına rağmen Abılay yerinden da uçarcasına yatağından kalktı. Öyle herşeye şaşırp telaşlanmasa day ok yere ortaya çıkan savaşa alıştıklarından hızlıca giyindi. Çadırın şangırağından tepesindeki delikten gelen ay ışığına boğulan, uzun kalın saçlı yere kadar süzülen peri gibi ne yapacağını bilemeden evin ortasında duran genç güzelliğe sultan bir kez daha baktı.

-Benden ne istersen gündüz söylersin,- dedi. Cesaretli adımlarıyla, gümüş saplı kılıcını kuşanarak dışarı çıktı.

-‘Atlanın’ diye emreden kimler? – dedi. Orada karşısında duran görevli gençlere doğru bakarak. Nöbetçilerin komutanı Bahadır Bayan'ın cesedini alıp çıkan, kara, uzun boylu yiğit, artık beyazlaşmaya başlayan kara kısa sakalını sıvazlayarak, şimdilik belli değil Hanım, dedi öne çıkarak. ‘Atlanın’ diyen yiğitleri köyün dışındaki muhafızlar durdurmuş. Belki, o taraftan gelenler olabilir.

Gürültüyle otağa yaklaşan bir takım yiğit, oraya yaklaşınca nöbetçilerle birlikte duran Abılay'ı gördüler. Aralarından uzun sarışın birisi atından inip, eğilerek selam verdi.

-Aldıyar, hanım kötü haber aldık, - dedi

-Nasıl haber? Söyle!

-Orta ordu ile küçük ordu askerlerini kendi memleketine gönderdiğini duyduktan sonra, Hokant Hanı Alim yola çıkmış. Hokant, Andican, Margelan, 'Namengan bölgelerin bırakıp, Taşkent civarındaki dün size tabii olan Şanıskılı ile Kanlı boylarının, çoluk çocuk demeden halkın tümü peşinden geliyorlarmış.

-Ne kadar silaha sahipler?

-Altmış binden fazla.

Teligölün kenarında Han seçilen Abılay üç boydan elli bine yakın askerini toplayarak, Hokant'a karşı yola çıktılar. On gün acımasızca devam eden savaş sonunda Nurbota begin çocuğu Hokant Hanı Alim beyin askerlerine galip geldiler. «aktaban şubırından» başlayıp, daha dün Çin imparatoruyla savaşmış, sonra sıkıntılı zamanlarında hanlığına sığınan Kazak boylarını serbest bıraktı. Bu savaşın sonunda Sırderya kıyılarındaki Sayram, Çimkent, Türkistan şehirlerine yeniden Kazaklar sahip oldular. Taşkent ise her yıl vergi ödemeye mecbur kaldı. Bununla birlikte önceden Taşkent hakimliğine vergi, zekat veren Şu ve Talas nehirleri kenarında yerleşen ve Karatav yaylalarındaki Konırat, Dulat, Calayır, Suan boyları da vergiden serbest bırakıldılar. Taşkent ve Andican arasındaki bölgede konar göçer hayat yaşayan Ulu Cüzün, Şanıskılı ve Kanlı uruğları çoktandır buraları yurt tutmuşlardı. Kendi yurtlarında Taşkent kuşçusunun Hanının yönetiminde kalmayı tercih etmişlerdi. Tabi aralarında Abılay'ın kanlı kılıcının batmasından şikayetçi olanlarda yok değildi. Dün gece olan, Abılay'ın saldırması bile bunlardan biri olmaya sebebi.

Sonunda kendi istediği anlaşmayı da yapan Abılay, 'artık savaş bitti, halk yurt edindi'diye, savaşçıların sayısının çoğunluğunu oluşturan Ulu Orda ve Küçük Orda askerlerini kendi memleketlerine – Arka ile Yayığ'a geri gönderdi. Abılay'ın yanında ise kendisinin bin civarındaki muhafızları ile Dulat, Calayır, Alban, Suan boylarının askeri birlikleri kaldı.

«Büyük Orda » hanının kendi askerleriyle kaldığını haber alan ve Ulu Orda askerlerinin Abılay'dan taraf olmayacağını ümit eden Hokant'ın genç hanı isyan etti. Taşkent'i alıp, Türkistan'ı da yeniden almak isteğiyle savaşmak için yola çıktı.

Çağatay ulusuna ait ve üçyüz yıldır Yedisu bölgesine kimseye ayak bastırmayan, erliği doğu memleketlerine kadar duyulan Dulat, Calayır, Kanlı, Şanıskılı, Alban, Bestanbalı uruğlarının da Abılay'ın kendisiyle bir lacağını düşünen, Sır Derya kıyılarındaki boyları Konırat, Kıpçak, Tabındır'ı nasıl korumuşsa Büyük Cüz'ün yiğitleri de öz ata yurtlarını öyle koruyacaktır diye düşünür. Ama ansızın Kanlı ile Şanıskılı'nın boylarının Hokant'ın hilelerine aldanması ve Konırat'ın da kararsız davranması Abılayı çok üzmişti. Taşkent ödemesi gereken vergileri artık Kanlı ile Şanıskılı'nın üzerine vermişti. Ayrıca Taşkent'in kuşbeyi tarafından verilecek vergi ve zekat miktarını da

artırmıştı. Halka da bunların sebebinin Abılay'a baş eğmesi olduğunu anlattıldı. Ayaklanmaya kalkışmaya bunlar sebep olmuştu.

-Isyancılar nerede toplanıyorlar?

-Şırşık ırmağının öte tarafında.

Abılay kendi ordusunu yakınında olan Badam ve Arıs nehirlerinin çaprazlanan yerine mevzilendirmişti. Burası Kazıkurt'tan elli, Türkistan'dan yüz kilometre uzaklıktaydı. Burada durmasının amacı Badam ve Arıs nehirleri kıyılarında yerleşik Kanlı ile Şanışkılı'nın boyları ile ara bulmaktı.

-Ee... daha göçleri yerdeymiş. Onlar daha Taşkent'ten sonra Türkistan'a gelecekler. Onlar gelinceye kadar biz de üstümüzü başımızı toparlarız. – Abılay zamanı ölçmek için göğe baktı. Gökte sabah yıldızı çıkmıştı. Gökyüzündeki sabah yıldızını, az önce kendisi çıktığında, eşiğin önünde ikinci kez sabah yıldızını hatırladı. Hemen emir verdi:

-Hemen şimdi Sirgeli Elçibek bahadıra, Dulat'ın kurtları Böken ve Sagır'a haber verin. Ne kadar askeri birlikleri varsa hepsini bu Kazıkurt'tun eteğine getirsinler. Alban ile Suan'a da yakınında olan Bestanbalıĝ'a da, bu taraftaki eteklerdeki Calayır batırlarına da haberci gönderin.. Hepsi Kazıkurt'ta toplansınlar.

-Emredersiniz, - dedi baş haberci

-Kuşluk vaktine kadar kendimizin, yiğitler kılıçlarını bilemekle meşgul olsunlar olup hazırlansınlar! Yılanı üçe bölsen de kertenkele kadar gücü olur. Allah izin verirse. Kazak askerlerinin üç ayrı bölüğü birleşip tek birlik olmalı. Hokant'tan korkan kurdun boğazını keseriz. O yeniden ak otağa girdi. Elbiselerini çıkarmadı. Kılıcını yanına koyup kemerini genişleterek, yastığa sırtını koyarak, gözlerini kapattı. Sağ tarafında hıçkırıklarına engel olamayan, göz yaşlarına boğulan kızın sesi duyuldu... Yine zevkle Abılay gülümsedi.

-Eh, kader!... Gerçekten de kader – kendisinin ak buğrasıdır belki. İşte şimdiki kutsallığı – ikinci ak buğra. Bundan öncekisi yaşlanmış, kendiliğinden kayıp olup gitti. Ama bu değişikti... 'Hanın kutu – işte bu ak buğra..' bugün hiç neşesi yoktu. Bu isyan ona göründü mü acaba!..

Doğru, Abılay'a acımasız, merhametsiz diyenler çoktu. Lakin bu 'merhametsiz' Abılay zamanında hiçbir Kazak elini elden çıkıttı diye bırakmadı. Hokant hanlığına haddini bildirerek, ejderha ile arslan arasında bir yol bulup Kazak halkını kurtaran, bozkurt Abılay sağ-salim bu günlere kadar gelmişti. Onun bu demir gibi sert davranışlarına dayanamayan bazı Kazak boyları başkalarına sığınmıyordu. Onlar da haksız değillerdi, ama kazanmak için bir şeylerin de feda edilmesi gerekiyordu.

Altınemel ayaklanmasından sonra o öz kardeşini Çin imparatorluğuna gönderdi. O zamanlar Çin diyarında iç kavgalar daha da artmış durumdaydı. Abılay da anlaşma yapmanın tam zamanı diye düşünmüştü. Çin imparatoru Hun Li kendine karşı baş kaldıran, her gün çarpışan yapan Şincan Kazakları ile Uygurları, Kazak halkının desteklemesinden tedirgin olduğundan, Kazak elçisini saygıyla karşı almıştı. Abılay hana 'Kinezz' ünvanı vermişti, kunduz derilerinden yapılmış giysiler, ipek kilimler gibi birçok hediye de göndermişti. O gönderdiği hediyelerin arasında Çin takvimi de

vardı. Bu takvimi Çin imparatorluğu kendi medeniyetini yansıtmak için değil. Kara günlerin yaklaştığını, bunun da Şürşitle ilgili olduğuna işaret etmişti sanki. Başka ulusları etkilemenin bir yolu da buydu....

İki yıldan sonra yani bin yedi yüz elli sekizinci yılı Şincan'daki Kazaklar ile Uygur ayaklanmalarında oldukça çok kan akıttıktan sonra durdurmayı başarmıştı. Sonra, Çin askerleri Kazak topraklarına yeniden geldiler. Bu sefer onlar Tarbagatay dağından aşağı inerek, Kökşe denizine kadar ulaşmışlardı. 'Aktaban göçmenleri' Çin askerlerin yolundaki bütün Kazak köylerini param parça, darmadağın ederek, arkalarından bom boş bir bozkır bırakmışlardı... Abılay, Şürşitlere karşı yine savaş açtı. Gözler önünde olan bu amansız savaşı görünce, baskıyla oradan buradan toplanan karınca gibi askerlerinin hepsini kaybetmekten korkan imparator geri çekildi. Bu savaşta Malaysarı Bahadırı kaybetmişti. Savaştan dönen askerler onu, şimdi 'Malaysarı tepesi' olarak adlandırılan kumlu tepeye defnettiler...

Hun Li hana hiddetini gösterse de, Abılay Ruslardan vaz geçmedi. Tersine hançer tırnaklarını yastığa batıran arslan gibi daha da yaklaşıyordu Ruslara. Büyük hayallerin peşinde gelen Çimliler, güz mevsiminin yaklaştığını görünce nasıl bir tehlikeye doğru gittiklerini anladılar ve geldiği gibi geri Tarbagatay dağına doğru tırmanmaya başladılar...

Rus kalelerinin yeni kurulmaya başladığı bu ülkenin kolay teslim olmayacağını bile bile Çin askerlerini o sene, on sekiz bin civarında askerini Şincan sınırlarına getirmişti. Rusya'nın buna karşı çıkmayacağını düşünerek, artık bütün Orta Asya'yı kuşatmak istedi. Bu tehlikeyi duyan Hive, Buhara, Hokant, Afganistan beyleri kendi aralarındaki kavga ve husumetleri bir kenara bırakıp bütün Müslüman halkların birleşerek Şürşit'e Budistlere karşı 'cihat, gaza' yapmak için birleştiler. Bu ülküyle İslam dinindeki Abılay da, Küçük Cüz'ün hanı Nurali de katılmaya itiraz edemezdi. Kendi isteği ile egemenliğinin altına girdiği Rusya ile Çin'in arasının iyi olduğunu bahane ederek Nurali Han 'Gaza' savaşına katılmaktan vaz geçti. Bir taraftan Rusya egemenliğinde iken ondan izinsiz Çinlere karşı büyük savaşa katılmayacağını, ayrıca Çin hanlığı ile kendi aralarında anlaşma yaptığını belirtti. Daha yakında Abılay han otuz boz atı hediye sunarak, Ordaşı beyi baş ederek Çin hanı Hun Li'ye otuz aksakalını göndermişti. Hun Li de bunu 'Bütün Kazak halkını yendik' ve yine kim olursa olsun Çin hakimiyetine husumet ederse, onu ölüm cezasına mahkum etmeye hukuken hakkı vardır 'Filin' – ferman çıkardı.

Aslında, Abılay için ecdadının adetlerine göre bu gibi anlaşmalar beş para etmezdi. Kağıt üzerinde olmayan bir anlaşma, eğer Kazak hanının hoşuna gitmiyorsa, kolayca şartları bozabilirdi. Abılay'ın Gaza savaşına katılmamasının sebebi - Orta Asya Müslümanlarının bir kavim olarak, Afgan hanı Ahmet'i tümen başçısı seçmeleriydi. Şimdi Ahmed'in emrinde yetmiş beş bin asker vardı. Eğer Çinlere savaş açmıyorsa bu büyük askeri birlik nereye gidecekti? Uzun zamandır savaştan çıkmayan, yorgun argın Kazak askeri bu kadar kalabalık askeri birliğe karşı durabilir miydi? Ayrıca... eğer Türkistan şehrine karşı hırslı olan bu han askerlerinin kaburgalarını kırarak, yere sererse Çin askerleri bizim için daha mı iyi mi olur. Tabii, güney tarafından Şürşitlerin komşu olması Kazaklar

için de pek de iyi denilemezdi. Aslında, Rus kaleleri sadece Kazak topraklarında mıydı?, Bir ucu doğuda Çin seddine kadar, orada yerleşen büyük Muhit'e kadar uzanmış durumdaydı...Bu Çin imparatorluğunu düşman farzetmekti

İşte Abılay doğu meselele böyle bakıyor ve düşünüyordu., Kızılyar'da Rus dilini öğrenen evladı Turgul'u baş edip, kendisini üç büyük ordanın tahtına oturmasına izin vermesi için, Petersburg'a II. Ekaterina'ya elçi gönderdi. Üç ordanın 'önde gelen Kazakları' Abılay'ı akkısrağın sütüylee yıkayarak, ak keçeeye oturtup göğe kaldırarak «Ulu Ordaya» hansın diye ilan etmesine rağmen, Rus egemenliği altında olan Kazaklara, henüz Rus çariçe tarafından hanlığını tanıyan kararname çıkmamıştı. Tabii, bütün Kazak ülkesine Abılay han olduğunda bile, bu zamanı bekleyerek yeni içinde sakladığı kanlı tırnaklarını ak padişahın kendine bile gösterebilirdi. Resmen ilan edilmeden önce, bütün Kazak onu kendi Hanı olarak tanıyıp, arkasında durmuştu. Resmen ilan edilirse... Hayır, Çariçe ahmak değildi. 'Şuurunu kaybetmiş bir halka akıllı bir başkan tayin etmek olmazdı. Onlara şuurunu kaybeden halka – kendini kaybeden yönetici verilmeliydi ki, egemenliğin altındaki halk sana baş kaldırmassın.'

.... Abılay âdetince erken uyandı. Gün ağarmaya başlamıştı. Kız gömlekle büzülmüş ayak tarafında oturuyordu. Kara uzun koyu saçı dağılmış tüm vücudunu kapatmıştı. Sadece bomboz olmuş yüzü görünüyordu?

-Ne dilersin benden? – dedi Abılay, kendi kızlarıyla yaşı denk olan genç kıza bakarak. - Dileğini yerine getireyim!

Benim sadece bir isteğim var,- dedi Kız kaygısını belli etmeden Bir halkın talihi bir kızın ellerinde değil Sultanım... Bunu ben de biliyorum. Lakin şiddetli, fırtınalı havada sadece kartal kendi yönünü değiştirmez. Halkın hepsi kartal değildir. Dağılmış halkımın kusurunu mahsur görün Sultanım. Kızın konuşması Abılay hoşuna gitti. İyi ama kendi kardeşlerine karşı ihanet eden iki ağabeyini ne yapacağız?

-Yanlış eğer yeniden doğru yolu bulmuşsa mahsuru yok. Abılay düşünceli.

-Biz onların 'doğru yolu' bulduğunu nasıl bileceğiz.

- Onları serbest bırakın, eğer size baş eğerlerse kendi suçlarını anlamışlar demektir

-Eğer bana baş eğmezlerse? - dedi Abılay.

Kız birden sevindi.

-O zaman karar sizin Sultanım. Bir yiğidin kaderi nasıl olursa olsun kendi halkının kaderinden üstün değildir.

Abılay otağın üstündeki şanırdan ışıklıktan gözünü çevirmeden yeni doğmakta olan sabah aydınlığına bakarak uzun bir süre daldı. Evet, kendine baş eğmek istemeyen Konırat'ın bir kaç askerini şiddetle cezalandırmıştı. Şimdi başkaları nasıl düşünecekti? Üysün, Calayır, Dulat, Alban, Suan gibi Ulu Orda'nın önder uruğları ne düşünecekti? Abılay'ın yaptığı beğenirler miydi ya da hoş görmezler miydi? Bu boyların askerlerinin çoğu şimdi Abılay Han'ın hapishanesindeydi. Yarın

Kazaklar ve Hokantlar savaşırlarsa Abılayın merhametsizliğine kızan askerler Hokantların tarafına geçerse ne olacaktı?

Han kıza bir kere göz ucuyla bakıp bir kelime bile etmeden kalkıp dışarıya doğru yöneldi. Yine gökyüzüne bakarak ‘Kuğu kuşunu görmeyeli ne kadar zaman olmuş’ - diyerek kendince kaygılanmış oldu, ama aniden kendini toparlayarak uzakta duran nöbetçiyi yanına çağırdı.

-Habercilerden haber var mı?

-Daha kimseden haber yok.

Abılay, Kazıkurt tarafına baktı ve dağın eteklerinden han ordasına doğru gelen atlı askerleri gördü. Atların gürültüsü birden bire duyulmaya başlandı. Gürültüleriyle han ordasına yaklaşan habercileri gören Abılay’ın yüzünde memnuniyet ifadesi belirdi. Gelenler Kıpçak Manday Batır ve Kerey Canay batırın askerleri idi. Onlar Karatav eteklerindeki bozkır yaylalarında geziyor ve daha kendi memleketlerine dönmemişlerdi. ‘Atlan’ emrini duyan askerler hemen Abılay otağına gelmişlerdi. Ozan Bugar’a haberci gönderdiniz mi? – dedi Abılay

Görevli cevap veremeyince Abılay’ın yüzünde hoşnutsuzluk belirdi. Bir zamanlar her konuda destek veren ozan Bugar ile Abılayın arası soğumaya başlamıştı. Dün gece Konırat eline karşı merhametsizliğine kızan ozan Bugar, Han ordasını terk etmişti. Kazıkurt’un doğu tarafından atların tozu görünmeye başladı. Tozu dumana katan haberci atından inerek sultanın önünde diz çöktü.

-Aldıyar, Calayır’dan bize katılacak olan askerler sadece dört beş yüz gibi.....

-Diğerleri?

-Hokantlılardan kaçmak için çadırlarını topluyorlar.

-Buna benzer haberleri Ulu Orda’nın başka boylarından da aldık! - dedi. Haberci yiğit.

-Peki nereye kaçacaklar?

-Alaköl diyarına. Şürşit’in tokmağına sopa mı olmak istiyorlar? Abılay, sesinin nasıl yükseldiğini kendisi bile fark edememişti. Gelen habercilerin de sultana karşı gücenmedikleri belli oldu. Abılay’ın yaptıklarına karşı kızgın olan Ulu Orda’nın birçok boyu Şürşüt ile hanlığının zorbalıklarını tahmin ettikleri için Abılay’ın sancağının altında kendi askerlerini toplayacağını haberi geldi. Daha sonra da ortaya Bökey ve Batır hanların komutanlığında Dulat hanın askerinin çoğunun da Abılay Han’ın sancağın altında toplanacağı haberi yayıldı. Sırgalı Elşibeğin ise zamanında geleceğinden Abılayın kendisi bile şüphe etmiyordu...

-İsyancı Bocban boyunun cezalandırılmayan kaç adamı kaldı diye sordu Abılay, yaşlı kılıç yapanlarının ustasına.

-Aldıyar, sizin ölüm hükmü vererek isyanın önderlerinin sadece beş tanesini at kuyruğuna bağlayıp, sürdürüldü.... Diğerleri elleri ayakları bağlı oturuyorlar...

-Serbest bırakın onları !..

Serbest bırakılan Bocban yiğitleri de ellerini kollarını okşaya seve, sevinerek evlerine dağılmaya başladılar.

- Orada bulunan Bocba'nın ihtiyarları, adaletli hüküm verdin, kudretli Sultanımız!- diye bağırarak dualar ettiler. 'Beş kişiyi atkuyruğuna bağladığımı gördükleri için bunlar bana dua ediyorlar' diye kendi kendine söylendi Abılay,- eğer onları da cezalandırmadan serbest bıraksaydım bugün bu şükran ve dualar olmazdı! '

Şu ikisini boşuna serbest bıraktım'- diye düşündü birden Abılay, ama zaman geçince unutmaya başladı. Bir hafta geçtikten sonra, aslında birine yapılan kötülüğün unutulmayacağına ve kanlı kinin kalbinin derinlerinde saklanacağını anladı.

Abılay'ın gazavat cihat çağrılarına katılmağından faydalanarak, Hokant Hanları onu yok etmek istemişti. Onlar tüm müslüman kavimlerine: 'Her kim olursa olsun Abılay Han'a yardım etmeyi düşünüyorsa, Allahu tealanın laneti onun üzerine olsun' diye ilan etmişlerdi. Ama dini daha zayıf olan Kazak bozkır kavimleri buna pek de önem vermemişlerdi, çünkü onların kendi örf ve adetleri vardı. Dine uymaktansa kendi babalarından miras kalan ata yurdunu korumayı tercih etmişlerdi. Bozkır kanunlarına göre Semerkant, Hive, Buhara, Hokantlıların binlerce minarelerinden Kazak halkına 'Lanet' okumasına rağmen, Ulu Orda'nın bir çok boyunun yiğitleri Abılay'ın Ak sancağının altında toplandılar.

-Hey, Turumtay haberci!- diye haykırdı Abılay.

Habercilerin içinden en becerikli açığöz bir yiğit hanın önüne geldi.

-Ne buyurursunuz, Aldıyar?

-Calayır köylerine yeniden haber ver. Zamanında yetişsinler de. Eğer zamanında hareket etmezlerse Hokant savaşından sonra, Hokant beylerinin başına gelen, Calayır beylerinin de başına gelebilir! Bunu hatırlat!

-Eğer cevap vermezlerse?

-Al bu benim kamçım... eğer cevap vermezlerse bunu onların önüne atacaksın, kendin geri döneceksin. Haberci hızla atına binip yola koyuldu.

Geniş bozkır gürültülü atlı habercilerle dolmaya başladı. Kazıkurt dağları en az on kilometreye kadar açıkça görünüyordu. Abılay, zaman zaman batı tarafına doğru bakıyordu sanki birisinin gelmesini sabırsızca bekliyordu. Aslında onun bu telaşını etrafındakilerde tahmin ediyorlardı. Han, ozan Bugar'ın gelmesini bekliyordu. Bu günlerde daha da yaşlanmış olan ozan Bugar, Kazakların önceden ve sonradan bildiği ozanlara hiç benzemiyordu. Onun keskin dili ve kıvrak zekâsı onun omuzuna birçok kez çuha kaftan giydirmişti. Ama ozan onların hediyelerini hemen yanındakilere hediye ediverirdi. Kendisi her zaman eski yün kaftanını giyerdi. Kış olunca da giyeceği- deve yününden yapılan kalın hırkası ve eskirmiş tilki derisinden kalpak giyerdi. Bazen sefere çıkmak için at bile bulamazdı. Ama onun gittiği her yer manevi şenliklerle dolardı. Gittiği köylerde köyün büyüğü de küçüğü de ayağa kalkardı. O, yaşlanmış kartal gibi tüneyip Hanın eksiklerini cesaretle yüzüne söyleye bilen, Abılay'ın önemli kararlarında destek olan, halk ve Abılay han arasında manevi bir güç idi. Ama son zamanlarda bu meşhur ozan Bugar, Abılay'ın acımasız, şefkatsiz davranışlarından hüznlenerek

hanın yanlışlarını açıkça söylemeye başlamıştı. Han otağında da önceki gibi değil daha az bulunmaya başlamıştı. Ozan Bugar'ın bu hareketleri Abılay'ın da dikkatini çekiyordu. fakir olsa da, halkıyla hanın arasını bağlayan bir ozandı bakşıydı. Han ne kadar heybetli, azametli gözükse bile o fakir ozana muhtaç idi.

Bir zamanlar bu bilge Abılay'ı Ruslar ile yakın oluyorsun diye hanı kınamıştı. Sonradan bu ittifakın - Kazak bozkırların Şürşit tehlikesinden koruyacağından emin olduktan sonra, Abılay'a daha yakınlaşmıştı. Artık, tüm Kazak halkını bir araya getirebilecek olan hanın Abılay olduğunu düşünmüştü. Ama koyduğu hedefler yolunda çıkan engelleri aşmak için zulüm yapmaya hazır olan sultanın bazı davranışları uygulamaları ozanı da ürkütmeye başlamıştı. Bu davranışlarından sonra Abılay'dan uzak durmaya başlamıştı. Abılay, geçen sefer öncekilerinden daha da kaba bir cinayet işlemişti. Hana baş eğmek istemeyen Konırat'tın beş ileri gelenini atkuyruğuna bağlayıp, sürdürerek hayvanlar gibi öldürttü. Bunu sultan gözden ırak olsun diye köyden uzak bir yerde yaptırmışsa da bundan haberi olmuştu. Kendine karşı küsmüş olan yaşlı ozanı yanında tutmak isteyen Abılay, kendi aygır atlar sürüsünü getirerek onların içinden en yürük olanı seçip ozan Bugar'a hediye etti. Belki de verdiği bu hediye uygunsuz olmuştu. Sesine üç yüz kişi birden kulak veren ozan yanında bir grup insanla uzaktan görünmeye başladı, han otağına doğru geliyordu...

Açık göz Abılay, uzaktanozan Budar'ın altındaki boz doru atı uzaktan gördü. Bu hanın hediyesine razı olmasının belirtisi idi. Genellikle bozkır tarlaların ta ucundan gelirken dombırasını çalıp, halkın gönlünü almak için şiirler okuyup yürüyerek gelirdi. Bu sefer öyle bir hali yoktu. Hana yakın gelince yiğitlerin yardımıyla attan indi ve başını eğerek hana doğru yaklaştı.

-Sağ sağlim misin, Abılay Han!

-Sen nasılsın ozanım! Yolunuz açık olsun!

-Tüm bozkır halkı göz yaşlarıyla kamışlık bataklığa doğru bakmıştı... Oradan at ayaklarını zorla çekerek geldi, Aldiyar!

-Hana karşı çıkan bölücüler kendi cezasını çekmeye mecburdur!

-Böyle yapmaya devam edersen, çok geçmeden tüm Kazak bozkırları sana karşı çıkmasın, Sultanım....

-Benim yerimde olsan nasıl yapardın, pirim?!

-Ata yurdumuzdan su mu çıkmış? En azından bunu sormadın mı Aldiyar? Zayıf düşmüş Hanlığı kanla yapıştırıramazsın, Abılay.

-Altındaki atın yürük olursa kamçılama gerek kalmaz,. bu dağılmış, yıpranmış halkımızı bir sancak altında toplayamadan ölüp gideriz belki!

-Handa kırk kişinin aklı olmaz mıydı?

-Bu halk yalancıların sözüne inanıp, başka yere göçmek istiyor. Yaptıklarımı beğenmiyorsan, akıl versene pirim!

Akşama doğru on eki sıra olarak ak otağda Han Meclisi başladı. Bu zamana kadar durum iyice araştırılmıştı. Her tarafa, birlikte giden haberciler de vatanına dönmüşlerdi. Hokant hanı Çin imparatorluğun elçi gönderdiği ve askerlerinin birçoğunun Kazak bozkırlarına doğru yol aldığı

öğrenilmişti. Tabii ki bu kararı Hokant'ın genç hanı kendi başına vermediği belliydi. Askerleri Kazak ordusundan daha fazla idi. Ama nitelik açısından Abılay'ın savaşçı askerleri daha üstündü. Üstelik onların içinde kendi kardeşlerine karşı savaşmak istemeyen bir çok asker de vardı.

Han meclisi kararına göre Bökey, Sagır, Cabay idaresinde olan askerleri Hokant'ın askerlerine karşı savaşta Badam ve Arıs yönetecekti. İlk çatışmadan sonra Abılay'ın askerleri geri çekilerek Hokant askerlerinin kendilerinin arkasından kovmasına fırsat yaratacak ve Hokant askerlerini Kazak bozkırlarına kadar gelmesini sağlayacaklardı Bu sırada Elşibek'in ordusuyla tamamlanmış olan Abılay'ın kendi muhafız birlikleri, Saruan'dı dolaşarak Taşkent'te gidecekler diye mecliste. karar alındı. Böylece Hokantlılar Kazak yerlerine şahin gibi atılmak isterken Kazaklar da onların evini basacaktı. Taşkent'i korumak için orada bulunan Şanıskılı ve Kandı ordularını kendi tarafına çekmek, birleşmeye davet etmek için bir kaç aksakal ile ozan Bugar'ı yola çıkmak üzere hazırlık yapmasını emredildi. Abılay zırhını giymek için otağa girdi. Kız daha gitmemişti. Abılay onun yüzünü evin karanlığından iyice görememişti. Yeni fark etmişti onun güzelliğini. Kız o kadar güzeldi ki, onu bırakıp gitmek zor geliyordu. Kızın ismini andı han birden.

-Surşakız,- dedi Abılay, - seni isteyenler var mı?

Kız uzun kirpiklerini yukarı kaldırıp gözleriyle uzun bir süre masumca Han'a baktı.

-Üç ordanın hanına kim engel olabilir? Kızın sözünü Abılay çok beğenmişti.

-Tamam, Surşakız,- dedi o- eğer meydandan sağ – salim dönersem babana kendim dünür olurum, seni istemeye gelirim. Kızın bir anda kızaran güzel yüzü ve sevinci gözlerinde ışık saçıyordu. Abılay'ın içi de birden sevinçle doldu. Bu yaşına kadar bir kaç uzun etekli görmüştü ama hiç birisini Surşakız kadar beğenmemişti. Yiğit olup at üstüne bineli, yaşadıkları sadece savaş, harp, kavga. Evlendiği eşleriyle sadece düğün gecesi tanışmıştı. Surşa kızla da öyle karşılaştı. Ama o Abılay'ın yaşlandığında karşısına çıkan en büyük serveti, zenginliği idi. Tam o anda gençken 'sadece sevdiğim kızla evlenirim' diye yemin ettiğini hatırladı. Abılay biraz da gülümseyerek 'eğer kaderine yazılmışsa asumandaki kuğu da ayağının altına gelirmiş' dedi.

Kızın gözleri gene ışıldadı. Hayır, şu an o gecedeki Abılay'dan çok korkan ergen kız değildi. Aksine artık o Abılay'ın sevimli eşi, hanımı olacaktı. İhanet eden dünya ile savaşan güzel! Abılay dışarı ilerlerken, Surşakız da birlikte dışarı çıktı. Toplanmış olan halktan hiç çekinmedi. Abılay'ın önüne getirilen küheylanına koltuğundan kaldırarak binmesine yardımcı oldu.

Abılay eğilerek Surşakız'ın alnını okşayarak, arkasına bakmadan kendini bekleyen orduya yel gibi uçtu.

-Güle güle, arısım, - dedi fısıldayarak ,- sağ- salim geri dön, tehlikeli seferden...

Surşakız yola koyulan ordudan gözünü almadan uzun süre durdu. 'ordudaki eşyalarını götürebilisin' demek isteyen Abılay'ın yaverlerinden birisi kızın yanına yaklaşarak:

-Bikeş, - dedi alaylı bir üslupla o,- bugün han yatağında uykunuzu almışsınızdır. Artık evinize de dönebilir siniz.

-Akurık başçısı kim?

-Akurık başçısı Camantay. Ama size emir vermeye benim de hakkım var diye düşünüyorum...

-Çağır Camantaydı!

Yiğit bir şey demek istedi ama hemen durdu. Sultanın bir gecelik 'yeni koku' hizmeti için kullanılan kızlardan farklı olan Surşakız'ın mağrur duruşundan, o kızın başına 'mutluluk kuşu' konduğunu fark etmiş gibi birden irkildi. 'Bunun neyini beğenmiş bizim han',- dedi içinden,- gözlerinden mağrura da benzemiyor, büyük bir mutluluğa kavuşmuş gibi parlıyor gözleri de, yaşlanmış kadın, kendine nikâhlamasa diye korkarım

Camantay'ı çağır demedim mi, ben sana !?

Kız öncekiden daha gür ve heybetli şekilde seslendi.

-Başüstüne

Yaver Camantay'ı kısa sürede çağırarak huzuruna getirdi. Zira o kendi düşündüklerini akurık başçısına söylemiş ola ki, Camantay uysal bir şekilde davrandı.

-Buyrun Biykeş, ne arzu edersiniz!

-Söyleyeceklerim iki söz, - birincisi - bu dilini tutamayan yiğide vücudunun en yağlı yerine kırk darbe falaka vurun.

Saf micazlı Camantay birden irkildi.

-Aman Allah'im! O zaman o ata bir daha oturamaz

Kız gülümseyerek:

-O zaman pantolonunu çıkartıp, ısırgan otuyla on kere vurunuz! İkinci emrim: Evdeşim savaştan galip olarak döndüğünde, onu karşılamak için ak gümüştan yapılmış dizginleri olan eyerli rahvan at hazırlayın!

Bunları dinlerken Surşakız'ın Han'ın sevimli eşi olmak için olgulaştığını fark etmekte geç kalmamıştı bile.

-Peki, Emriniz yerine getirilecek Hanım... – diye başını eğdi.

... Üç gün sonra Ulu Orda askerlerin Hokant hanlığıyla ilk çatışması Türkistan şehrinin doğu tarafında başlamıştı. Hokant hükümdarı Alimhan halkı milleti iyi bilse de daha savaş meydanlarını bilmeyen, savaş alanında tecrübesiz bir yiğit idi. Bocban köylerine gönderdiği casuslarıyla Abılayın ordusunun her şeyinden haberdar. Kendine karşı hangi ordunun savaşa çıkacağını da biliyordu. Tek bilmediği şey - Abılay han ile Elşibeğin dolanarak dört bin askerle Taşkent'e doğru yola çıktığıydı. Arkasında ordu olduğunu fark etmeyen Alimhan ile yaşı ilerleyen Erden batır askerlerinin tamamını Türkistan şehrine doğru yönlendirdiler. Altmış ayrı askeri birliğe sahip olan Ulu Orda askerleri planladığına göre düşmanla karşılaştıktan sonra geri çekilmeye başladılar. Bökey, Sagır, Cabay emirleri altındaki askerleri göçebe halkın taktiğini kullanarak, çok yakınlaşmadan gelmesine rağmen isabet etmeden kaçmaya başladılar. Tecrübeli Erden batırın 'amaçsız onların peşinden kovmanın bir anlamı olmaz' demesine rağmen tecrübesiz olan Alimhan, Kazak askerlerin arkasından kovmaya devam etti. O kadar mesafe gitmişlerdi ki kendi siperlerinden de epey uzaklaşmışlardı.

Bu sırada Abılay Han ve Elşibek dört bin askerle Taşkent şehrine ulaşmışlardı. Taşkent muhafızları fazla dayanamadan teslim olmuşlardı. Burada sadece günlük ekmeğini bulmak için çalışan ihtiyaçlar ve daha seferlere çıkamayan yaşlılar ile savaşı bilmeyen küçük yaştaki çocuklar kalmıştı. Atla etrafında dolanan Kazak batırlarına daha fazla karşı dayanamayan bu insanlar şehrin kilidini Abılay Han'a getirip teslim ettiler.

Türkistan'ı almak hevesiyle askeri ardından kovalayan Hokant askerleri birden durarak kendilerine hücum eden Kazak askerlerinin saldırısına karşı şaşırarak kendilerini korumada aciz kaldılar. Her taraftan, dört bin yandan hücum etmesine rağmen, vadilere gizlenmeye çalışan Dalat, Calayır, Üysün erlerin askerleri kendilerine düşmanı yaklaştırmıyorlardı. Kar gibi yağın oklar kurşunlar, fitilli tüfek mermileri Hokant askerlerini rüzgarın otları yıktığı gibi çok sayıda asker kısa zaman içerisinde yere serildiler. Bazen de at üstünde coşkuyla savaşan Kazak cevgaverleri de mırzakra vurularak yere düşüyorlardı. Böylece savaş üç gün devam etti. Kendi sayılarına güvenen muhripler artık son savaş için hazırlanıyorlardı. Tam o sırada 'Abılay Han Taşkent'i basmış!' diye haber ulaştı. Bu arada ozan Bugar gidip Taşkent yakınındaki Kanlı köyü insanların da caydırmış, onlar da Kazaklar tarafına geçmiş. Arkadan Abılay'a yardım için çok sayıda asker de geliyormuş - diye soğuk bir haber her yere yayıldı.

Âlim Han ile Erden bahadır Taşkent'i Abılay'ın aldığına emin olduktan sonra kaçıktan başka çareleri kalmamıştı. Erden bahadır ve Âlim han fikrini değiştirerek Abılay Han'a elçi göndermeye karar verdiler. Abılay Han, halkı daha da telaşa düşürmek istemeden kısa zamanda anlaşma yapmaya karar verdi. Anlaşmaya göre eski anlaşma değiştirilmeyecekti, sadece Hokantlılar bu sefer savaş masraflarını ödemek zorundalar diye karar verildi. Yine anlaşmada Abılay'ın yönetimi altındaki Kazak boyları vergi haraç ödemeyecekti.

Böyle kendi faydalarına anlaşma yapan Kazak askerleri galibiyet sevinciyle yel gibi koşan yürük Kazak atlarla Karadağ'a döndüler. Kalabalık asker mutluydu.. Abılay'ın ak sancağını tutan kalabalık ordunun önünde kaç Kazak batır gidiyordu.

Onların bindiği atların yelesi ve kuyruğu düğümlenen yürük, kamaşkulak atlardı. Bütün bunlardan sonra ozan Bugar, Elşibek, Cagır, Cabay bahadırların kuşattığı, Abılay'ın çevresinde de sevinçle, coşkuyla dolup taşın Kazak yiğitleri bir şeyler konuşarak, kahkahalarla gülüşüyorlardı. Herkesin yüzü gülüyor, neşeli, torbaları da doluydu. Tek bir insan hariç. Sakin, yavaş yavaş adımlarla uzun bıyık uçlarını dişleyerek birisine öfkelenmiş bir hali vardı. Bazen de hücum edecekmiş gibi ileri doğru yürüyordu.. Ara sıra da keskin bakışlarıyla Abılay'a bakıyordu. Bu devrek karakterli, Abılaya karşı hırsını alamayan Konırat'ın bahadırı Kanıbek pehlivan idi. İki batırdan biri savaşta yaralanarak ölüm döşeginde dönmüştü halkına. Konırat yiğitlerinin önünde Kanıbek batır geliyordu. Arkadaki yiğitler de bir biriyle fısıldayarak konuşuyorlardı.

Esirlikten serbest bırakıldıktan sonra, hayali, düşünceleri hep halkının namusu olan iki batır hemen eşi dostu Konırat'ın bahadır yiğitlerini toplayarak, Sagır askeri birliğine katılmıştı. Ama serbest bırakılması için kardeşi Kunduz'un Abılay'ın döşegine girdiğinden hiç haberi yoktu.

Kanıbeğ'in deli dolu huyunu bilen köy halkı Kunduz hakkında ona laf etmekten bile korkmuşlardı ve ondan gizlemişlerdi. Böyle bir kızgın çarpışmada Konırat'ın bir yiğidi Hokant'ın kaçmakta olan askerinin peşine düşüp, yakalayınca da omuzuna topuzuyla vurarak yere düşürür. Atı hızlıca koşan Kanıbeğ'in yaklaştığı bir askere topuzuyla vurmaya kalktığında, Kanıbeğ'i fark eden asker hemen atından inerek:

-Aman, sığırırım! Yalvarırım af dilerim!- dedi, ateşli gözlerini dikerek.

Bu - Erden'in kardeşi Eralı idi.

Eralı'nın kötü işleri hakkında önceden de bazı şeyler duymuştu. Şimdi daha da hiddetlenmişti.

-Göstereyim ben sana af dilemeyi! dedi topuzunu yukarı kaldırarak.

- Kelime-i - şahadet getir, kara yüzlü! Düşman elinde yalnız kaldığını fark eden Eralı, Kanıbeğ'in onu şiddetle öldüreceğine anlamıştı. Artık yalvarmadan ölmeye karar verdi.

-Hain!- dedi hırsla dolmuş gözlerini Kanıbeğ'e dikerek. Bir tek kardeşini Abılay'a satarak, zorla canını kurtardım. Ben ne kadar kara yüzlü olursam olayım, senin kadar hainlik, namussuzluk etmedim, hadi öldürecek misin?, öldür beni! Kanıbek elindeki topuzu, hızla indirdi. Eralı'nın başı param - parça olmuştu. Kanıbek arkasına dönüp bile bakmadı. Eralı'nın sözleri kulağında hala çınılıyordu. Sanki biri kalbine bıçak saplamıştı. Rengi bembeyaz olmuştu. O halde arkadaşlarının yanına gelmişti.

O gün kendi arkadaşları ve köyün aksakallarıyla birlikte Kunduz'u Abılay'ın yatağına atmışlardı. Bu duruma Kunduz'un da itiraz etmediğini öğrendi. Ertesi gün Abılay'ın bunları salı verin dediğini de öğrenince Abılay'a olan öfkesi daha da artı. Artık onun kalbinde namus, öfke, kızgınlık hepsi toplanmıştı. Halkın yüzüne de bakamıyordu, bu yüzden tek başına geceledi. Kimseyle konuşmuyor, halk arasına karışmıyor, kendi düşünce ve kızgınlığı ile kendine yer bulamıyordu sanki. Bir anda kızgınlığına yenik düşerek Abılay'ı öldürmeye karar verdi sonra düşündü ve eğer önce Abılay'ı ilk öldürürse namusunu satarak kendi rızasıyla Abılay'ın yatağına giren kardeşi Kunduz'dan intikamını alamayacaktı. Önce kardeşini öldürmeyi düşündü. Abılay'ı öldürmeyi sonraya bırakacaktı.

Gün batmak üzere iken askeri birlik Kazıkurt'un eteğine gelmişti. Herkes içine sığmayan coşku ve sevinçle doluydu. Bir insan hariç. Harpten galibiyet ile dönen askerleri Karadağ'ın aksakalları, çoluk çocuk sevinçle karşılamaya çıktılar. Kalabalığın içinden akboz atla önde gelen kardeşini gören Kanıbeğ'in kulağında Eralı'nın dedikleri hemen n çınlamaya başladı, kalbi öfkeyle doldu.

-Namusunu satarak herkese rezil olan kardeşime ölüm! Aciz, zavallı halkına kan kusturan Abılay sana da ölüm!- dedi içinden. Kanıbek kanlı kararını vermişti.

Kalabalık içinde vurursam günahsız birine de değmesin diye düşünen Kanıbeğ'in yavaşça kenara çekildiğini hiç kimse fark etmemişti. Heyecanla askerlere doğru koşan halk bir yerde durakladı orada içlerinden akboz atlı Surşakız'ın ilerlediği görüldü. Tabi, zaferin sahibi Abılay'ı tebrik etmek istemişti. Ama henüz ağzını açamamıştı ki yayından fırlayan bir ok kızın göğsünden vurarak at üstünden düşürmüştü.

-Şimdi, ikinci okum da sana olsun, Abılay!- diyerek yayını germeye hazırlanan Kanıbek, sadağından ok çekerek. – Bundan sonra doycak mısın, benim sıcakkanımla, şerefsiz! Dedi. Kanıbek yayını germiş Abılay'a nişan alırken, oku fırlatmadan yan tarafından aniden gelen başka bir okla vurularak yere düştü. Surşakız'ın vurularak yere düştüğünü fark eden Abılay, arkasına bakınca kızın ağabeyi Kanıbeğ'in de vurularak yere düştüğünü gördü. Atından inerek kızın yanına geldi. Diz çökerek oturup, daha sönmemiş olan Surşakız'ın nurlu kara ceylan gözlerini kapattı.

-Kim vurdu Surşakız'ı!?- dedi etrafına bakarak.

-Ağabeyi Kanıbek,- diyerek cevapladı muhafızların komutanı..

- Niye vurdu?

-Bilmiyorum sultanım.

Han yerde yatan Kanıbeğ'e bakarak.

-Bunu kim vurdu peki?

O sıralar daha yeni ok atmayı öğrenmeye başlayan Kapan öne çıktı.

-Ben.

-Neden vurdun?

-Eğer ben ona ok atmasaydım o sizi öldürecekti. O yayındaki okla sizi nişan almıştı.

Abılay olanları şimdi anlamaya başlamıştı. Kalbi birden sızlamaya başladı. Çok sevdiği Surşakız'ın ayrılığı ona çok acı verse de, hiç bir sır sezdirmeden kalabalık halkın arasından uzaklaştı. Uzaklaşırken de:

-Bu hayatta sadece bir kere mutlu olduğumu sandığımda, onu da benden geri mi aldın Tanrım, - diyerek fısıldandı.

Halk da, saç sakalı ağarmaya başlayan, yavuz karakterli Abılay'ın daha da yaşlandığını şimdi fark etmişti. Kanlı gözleri birden büyüyen Abılay emir verdi:

-Yiğitler, ikisini bir yere defnedin, dedi hüzünlü bir sesle.

-Kader belki böyle yazılı.....

Ağabey ve kardeşinin kabirlerini yan yana koydular. Bugün hala Türkistan'ın doğu tarafında 'Kunduz tepe' adında küçük tepelik vardır. Burası bu iki gencin mezar yeridir.

..... Ulu Cüz'ün önde gelen boylarının katılımıyla zafer kutlamaları yapıldı. İki ay önce hanın emriyle atkuyruğunda sürüklenen, dün ise savaşta büyük kardeşi Canıbek, savaş dönüşünde ölen Kunduz ve Kanıbeğ'in öz dayısı, Konırat boyunun aksakalı Nurgazi'ye' Abılay hiç birşey olmamış gibi kımız dolu kaseyi kendi elleriyle sundu.

-İnsaoğlunun nasıl bir şey olduğunu anlayabildin mi pirim?... Ne kadar çok kan döker göz yaşı akıtırsan o zaman seni daha çok severler!..

-Yakın zamanda kötü düş görmüşe benziyorsun, Abılay Han!

Abılay Han ve ozan Bugar arasında bu ve benzeri konular uzun yıllardır tartışılırdı.

.... Han ordusunun kuzey yönünde Kökşetav'a doğru ilerleyen kalabalık askerlerin önünde Abılay ve ozan Bugar yan yana gidiyorlardı. Uzun zamandır han ve ozan bu halde görülmemişlerdi. Abılay, yaşlandıkça mizacı da sertleşmeye başlamıştı. Bundan hoşlanmayan ozan ondan uzaklaşmaya başladı. Bir zamanlar pirim, ozanım diye başköşede tutup saygı gösteren Abılay, artık pirinin sözüne kulak asılmıyordu, önemsemez olmuştu. Sözüünü kullanmasını iyi bilen ozan Bugar da zaman zaman Abılay'ı kızdıracak derecede açık ve net konuşurdu. Ozan Bugar'ı sanki daha da kızdırmak istercesine Abılay da kötü işlerini onun gözü önünde yapmaya başlamıştı.

-Efendim, insan dediğin böyledir, - dedi Abılay biraz önce kesilen sözüne devam ederek. – eğer halkın on akçesini elinden alıp yerine bir akçesini geri verersen seni adaletli Han sayarlar!

Ozan Bugar, Abılay'a göz ucuyla şöyle bir baktı ve -Sen yaşlanmaya başlamışsın, Sultanım, dedi.

-Senden yaşlı değilim ya?

-Ben beden yaşlılığından bahsetmiyorum, Aldıyar. İnsan dediğin merhametli, güvenilir olmalı... onun bu özelliklerine gülünmez!

-Bu sözlerine göre ben değil, kendin yaşlanmaya başlamışsın...

-Hayır, ben önceki zamanlara göre daha çok şeylere aklım ermeye başladı....

-Ben de, ozanım! Ozan Buga arkasına baktığında, kendilerini karşılayan köylerde bölünerek, evlerine giden askerlerden çok azı kalmıştı.

-Bizim sözümüzü artık hiç kimse işitemez. Abılay.... Çoktandır sormak istemiştin.... Bocbanları neden atkuyruğunda sürdürerek ceza vermeyi emrettin? Onları sana karşı koymak isteyen onların yakınları idi. Kaldı ki, Bocbanlar Hokant hanlığına hemen bugün göçecek değillerdi. Aslında halk telaş içindeydi. Ortalıkta dolaşan yalan sözlere inanarak halk bölünüp gidebilirdi. Ama sen.... onlara akıl birini göndererek durdurmanın yerine, askerlerini kamışlığa gizleyip yayararak, Alim hanla anlaşmaya giderken onları tutukladın ve Bocban boyunun hepsini suçlayarak cezalandırdın. Neden böyle yaptın?

-Bunları, her şeyi sen nerden biliyorsun ozan Bugar?

-Bilmez miyim?... Eli senedir senin yanındayım, senin huyunu, mizacını, düşünceni, taktiklerini biliyorum artık Sultanım

-Biliyorsan eğer.... kendin de söyledin halk arasında telaşlanma başlamıştı diye.... Bugün telaşlanmıyorsa, yarın ayaklanacaklardı. Ben bunu başkalarına örnek olsun diye yaptım.

-Hayr, bu örnek değil, yakma, perişanlık... Perişanlıktan halk sertleşir, gücünü, kuvvetini kaybeder..... İkisi de bir ara sustular, ses çıkmadı. Abılay'ın durgun gözleri, birden parladı. Sesi de genç yiğitlerinki gibi gür sağlam çıktı.

-Hilekâr, Çariçe hala hanlığa atama yapmadın, Söyle ozan Bugar, bu halk beni Üç Cüz boylarının Hanı diye tanıyor mu?

-Evet, efendim, 'Büyük Orda' hanı diye biliyor halk seni!- dedi ozan Bugar, Abılay'ın bu soruyu niçin sorduğunu merak ederken.

-O zaman bunları da düşün... Ben at üstüne binip, harp meydanlarında çarpıştığımın beri ecelden hiç korkmadım... Eşimi de, dostuma da cezalandırırken acımadım. Birilerini atkuyruğuna sürdürerek, birilerinin sırtına kaftan giydirerek, övgüyle yükselterek kendime ortak ettim. Bunların hepsini sadece Han olmak için mi yaptım? Peki, öyle farz edelim. İyi de o zaman bu mevkiye ulaşmak için niye bu kadar heveslendim? Ozan Bugar, atının başını çevirerek, durdu.

-Evet, doğru niye?

-Kendi emirlerini, sözünü geçire bilmek için, mevkiinin yükselmesi için yaptın bunları diye düşünebilirsin. Ama değil. Onları yapmak için sadece Han olman da yeterli.

Abılay birden derin düşüncelere daldı.

-Peki, bu konu hakkında başka bir gün, sır perdesinin yerini başka kaygılar aldığı zaman anlatırım, ama şimdi...

-Ama şimdi?

Abılay gülümsedi. Deminden beri benim topuzumu vurarak, yaşlandığından kendi işinden kendin korkar mı oldun, pirim?... Yaşananlar için kendini kınamana gerek yok. Onun için benim bu soruma cevap verebilir misin? Bir araya gelip birleşmeyen bu halk 'aktaban şubırında' kendi ininden ürken tavşan gibi, yarısından çoğunu kaybeden bu halka nasıl bir idareci gerek? Su gibi akan kan kokusundan öğürmeyen, midesi bulanmayan bu halkın yavuz bir yöneticisi olmazsa, haykuy içinde olan bu devirde her tarafını kuşatan düşmanları at koşturarak gelip, halkı dağıtıp, kendi ülkesine kul köle etmek için götürmeyeceğinden kim emin olabilir? O zaman Kazak'tan geriye ne kalır? Bu soruma cevap ver, pirim, ozan Bugar.... Ozan Bugar'ın da gönlü feraklamıştı. Abılay yüzüne dönüp bakmadı bile. Tıpkı bozkırlara söylüyormuş gibi tok bir sesle:

-Evet, haklısın, dediğin gibi zamanında sert davranmasaydın, ben bugüne kadar yanında durmazdım,- dedi. – Gerçek, her zaman senin yaptıklarını doğruladım, taraftarın oldum. Bu şecere. Ama şimdiki konumuz şecere değil, bunu sen de iyi biliyorsun.

-Durma, pirim, söyleyiver!

-Congar, Çinlilerle savaşıp, hanlığını savaşta kazandığı zaman, sen halkı bir birine karşı kin gütmesine sebep olup, sebepsiz ölmesine emir verdiğin... Botakahan'ı diri diri, gömdüğünü unutmamışsındır, Abılay. Milletın bu suçunu da bağışlamadı mı? Evet, o zaman sen sadece Handın. Beş bin insanın gücü senin emrindeydi. Sanma senin önünde kaynayan kazanın ve tulumdaki kımızın seni kurtardı. Hayır, Abılay. Halk Çin imparatorluğuna karşı çıkabileceğini anladı. Zamanın gerçeklerinin senin tarafında olduğunu kabul ettiler. Selde başı dönen balıklar gibi, şaşkına düşen halk kendine lider aradı. Herkesi bir araya getirip birleştirecek önder aradı.

O kahraman, halkı dar yoldan, kaygan yerden, milleti sağ- salim çıkmasını sağlayacak lider olmalıydı. O günlerde seni, o lider diye tanıdılar

- Peki, sonra ne oldu?...

- Sonra... Bahadır Bayan öldü.

-Peki, devam et... Bununla ne demek istersin pirim?

-Öz kardeşi Noyan'ı öldürmüştü. Bu gerçeği unutamamıştı. - Ozan Bugar, uzaklara dalarak sözüne devam etti. Ama sen ise Kaşkar'daki ve Kulca'daki Kazak, Uygur ayaklanmasını dikkate almadan, Altınemel'i bırakarak, geri çekildin. Bahadır Bayan bunu vefasızlık diye kabul etti. Yaşamının artık bir anlamı kalmamıştı onun için. Böyle bir durumda, Yöneticiler hiç kimse hiç bir şey bilmiyor diye düşünürler ki bu idarecilerin âdetidir.

-Çinlilere karşı savaşılabileceğimiz gücümüz olmadığını bilmiyor muydun, pirim?

-Söylemiştim, ayaklanmaya kalkışan halkın bir kısmını belki kurtara bilirdik. Bizden tehlike beklemeyen Chjo Hoy ile Fu De bütün Doğu Türkistan'ı kana buladı

Abılay dalga geçer gibi gülümseyerek:

-Benim geri çekilmem haklılığımı halka sen anlatmadın mı?

-Bu tür zor zamanlarda benim yaptığım gayreti az mı görüyorsun?

-Başka diyeceğin ne varsa söyle ozan!

-Peki, sen Altınemel'den sadece Han olmak için mi çekildin? Daha sonra amacına ulaşmak için yönettiğin halk ikiye bölündü.

-‘Gecelecek?’ - başını salladı. Abılay. – O ‘Gelecek’ dediğin nedir?..’ulus’ ne demek? Bu sözü ecdadım büyük hakan Cengiz Han dahi bilememişti.

-Peki, sence?

-Bilemem... bilseydim hayallerim uğruna ömrümün elli yılını at üstünde geçirmezdim.

-Cengiz Hanın da ömrü harp meydanlarında geçti. Ama o ecdadın hükmettiği dünyadan bize ne kaldı, Abılay?. Bize kalan mirası – sadece mücadele ruhu değil mi? ‘Gelecek’ dediğinin ne olduğunu şimdi anladın mı? Peki ‘halk’? ... Halk, ulus asla, hiçbir şeyi unutmaz. Onları kandırdım diye sadece hanlar kendilerini kandırıyorlar, Abılay...

-Ben hiçbir zaman halkımı kandırmadım.

- Abılay, sen de son zamanlar halkını aldatmaya, kandırmaya başladın, Senin askerlerin önceki gibi sadece kendi yurtlarını korumuyor. Başka halkların topraklarına saldırma gayretindeler. Bazen Karakalpak, bazen Kırgız, Özbek şehirlerine saldırıyorsun. Emrine uymak istemeyen Kazak halkına da saldırıyorsun....

-Bunların hepsini sadece Kazak halkı için yapmıyor muyum?

-Hayır, bunlardan halka gelen fayda çok az. Hadi diğerlerini koy bir kenara, Cayık katliamını hatırla!... O katliamdaki ölen sayısız Kırgız yiğitleri aklına geldikçe... İkisi de kısa bir süre sustular.. Kırgız beyleri ara sıra Kazak köylerine saldırıyorlar diye bahane ederek, çok sayıda askerle Abılay, Tura nehri boyunca yerleşik Kırgız'ın Soltı boyuna saldırmıştı. Beklemediği bir saldırıya uğrayan Kırgızlar Şu nehri boyunca doğru göç etmişlerdi. Şu vadisindeki Kızılsu ile Şamsi nehirlerin birleştiği yerde büyük bir savaş olmuştu. Bu savaşta galip gelen Abılay bazı Kırgız köylerini Sarıarka'ya getirerek, Esil ile Nura nehri boyunca yerleştirmişti. Günümüzdeki ‘Bay Kırgız’ ile ‘Yeni Kırgız’ uruğları onlardan kalmıştır.

Ondan sonra Kırgız beyleri Kazak köylerine doğru yönelmeyi bıraktı - dedi Abılay,

- O günlerde Şatu tepesini aşarak Kırgız köylerine yürümüşsem, bunları Kazak ve Kırgız halkının barışını düşünerek yapmadım mı?

- Ozan Bugar, İki elini gök yüzüne kaldırarak Lanet ol o güne! - dedi. Bir daha onları yaşamaktan Allah korusun!

-Niye?

-Saldırı sonucu dostlukla değil, kinle bitti!

-Biz hem Congarlarla, hem Şurşitlerle vuruşurken, ara sıra Kazak köylerine baskınlar düzenleyip huzursuz eden o zenginler değil miydi?

-Evet, Kırgız'ın beyleri ile kazak hanına şöhret, mal mülk, servet gerekti. Ama ondan kimler zarar gördü? Suçsuz milletin kanını aktınız. Buna da sebep sizsiniz, suçlu sizsiniz. Bunu da o temiz yiğitlerin elleriyle yaptınız. Bu yüzden kardeş iki halkın birbirine kin gütmesi için çok çaba gösterdiniz. Allah halkımıza böyle bir gün bir daha yaşatmasın! Siz önderler, düşmanlık zehrinin nesilden nesile geçmesini istediniz,. Böylece husumetin daha kökleşmesini istiyorsunuz. Bize en yakın olanlar Kırgız halkı idi. Onlara örnek olacak arkanızdan ne bırakıyorsunuz? Bıraktığın - kanlı kırgın mı?

-O katliamı unutmazlar mı dersin?

-Unutulacak, neden unutulmasın, onun için....

-Söyle, pirim durma!

-Onun için bu dünyada hanların ve ağalar olmaması gerek.

Abılay gülümseyerek.

-Halkın gücü olan ozanların bakışların sadece olanları değil, olmayacak durumları da söylemeye hakkı var. Söyle bakalım, beni yine neyle suçluyorsun?

-Beş bahadırı atkuyruğuna bağlatıp, sürdürerek öldürttüğünü Konirat yiğitlerinin af edeceğini mi düşünüyorsun?

-Ben ölmeden, hiç kimse onun hesabını soramaz!

-Sen ölümsüz değilsin, Abılay. Kesilmiş ağaç gibi bir gün sen de yere düşersin. O zaman bedeninin daha soğumadan, kan dökerek kurduğun hanlığın da parçalanmaya başlar. Yaptığın yanlış işler su yılanı gibi yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlar. Senin kemiğin kuruyp kaldığında, zaman böyle kalırsa, Bocba'nın yedinci nesilleri bile o beş bahadırını nasıl öldürttüğünü unutmazlar. 'Gelecek'derken benim anlatmak istediğim buydu, Abılay! Dökülen kanları nasıl kapatırsan kapat, gün gelir hepsi ortaya çıkar. Zamanımız ne kadar kötü de olsa kaba, edepsiz işlere yol vermen büyük günah. İhaneti yapmak kolay ama silmek zordur. Peki o ihanetin kökleşmesine yol verenler kimler? İşte sen, han Abılay. Küçük orda hanı Nuralı, Hokant sultanları, Kırgız beyleri. Hanlar ve Sultanlar!

-O zaman beni bugüne kadar övdüklerinin hepsi yalan mıydı?

-Senin yanında olup, övmem, sana olan güvenimdendi ama benim güvenimi yitirdin, Abılay!

İkisi de bir ara sessiz kaldılar, durgundular. Güneş batmak üzereydi. Abılay, atının başını çevirerek askerlerine yerleşecekleri yerlerini gösterdi. Burası kamışlı kara suyun kenarı idi. Yiğitleri Han otağını dikerken, biraz onları seyretti ve ozanın yanına geldi.

-Senin söylediklerin felsefelerdi değil, ben başka durumlar hakkında düşünüyorum,- dedi Abılay yorgun bir ses tonuyla. İhanet ve adalet, zulüm ve iyilik, bunların hepsi benim başlattığım işler değil. Düşüncelere salan bir başka dünya. Hanlığın sağlam değil dedin – bu doğru. Ama benim hanlığımın zayıflığı kanla yapıştırmakla ilgili değil...

-O zaman neden? Dedi ozan Bugar.

- Rusların Ombı adlı şehirlerinde oldum. Sen de bilirsin. O şehirlerde bulunduğum sırada yanımdaki yiğitlerden ayrılarak, kendi başıma Rus sokaklarını geziyor, bakıyor, düşünüyordum. Onların sokakları da bizim doğu memleketlerin eğri, çarpık Buhara, Hive, Semarkant sokaklarından farklı, düm düz, geniş, mesafeler ide ölçülü şekilde ayrılmış.

-Bunda ne var?- dedi ozan Bugar.. – Semarkant sokakları eğri, dar olsa da, aksak Timur'un mezarını, Bibi hanımın mescidini bulup, gidebilirsin....

-Hayır, konu bu değil başka. Cengiz hanın askeri neyi ile güçlü olmuştu, hatırlıyor musun? Kendi terbiyeleri, güzide kuralları adetleri vardı. Her tümende on bin asker vardı. Her asker kendi yerini bilirdi. O şeklini hep saklar ve kurallara uyardı herkes. Herkes kendiyle birlikte yanındaki için de sorumlu idi. Böyle demir parmaklı, sert mizaçlı Cengiz Han zamanında kalabalık asker kendi sınırlarından çıkmadan savaşarak, dünyanın yarısını zapt etmişti. Bu büyük han öldükten sonra tümenlerin düzeni de bozuldu, herkesin bir birine zararı dokunmaya başladı.

-Evet, sonra?

-Cengiz Han'ın tümenleri gibi düzenli tümenlerinden korkan başka uluslar şimdi kendi şehirlerinin düzenlerini onlara bakarak kurmaya çalışıyorlar. Tıpkı, sokak aralarının mesafelerine kadar ölçmüş gibi. İşte halkın güçlü olmasının temeli nerde! Gelecekleri de bunda! Her şey belirli ve düzenli, ölçülü! Ekin de ekiliyor, şehir de kuruyor. Şehirden de, ekininden de kimse kaçıp gidemez. Ocakları bağlıdır. Yerin üstü değil, altına da giriyorlar. Öskemen'de gördüm yerin üstündeki toprağı kazarak, yer altından gümüş ve kurşun alıyorlar. Aldığı demirlerden de top ve pulluk takımı yapıyorlar. Biz ise mal koyunumuzun sayısına sevinerek başıboş dolaşıyoruz. Geniş tarlamız, bozkırlarımız var diye gurur duyuyoruz ama bunlarla nereye kadar devam edeceğiz. Komşu ülkeler bizi her taraftan sıkıştırıyorlar. Biz de ekin ekmeyi, şehir kurmayı, yer altı zenginliklerinden faydalanmayı öğrenmezsek, bizim de kökümüzü kurutabilirler.

-Tarihte eski zamanlarda bu Kazak bozkırlarında bile şehirler kurulmuş, ekinler ekilmiş, dedi ozan Bugar.. - Daha sonra senin ecdadın Cengiz Han geldi, göçün ardındaki toz gibi biz de onun peşinden gittik. O günden sonra dünya alem nal sesleri arasında karıştı gitti.

-Büyük babamın tahrip ettiği kentleri, yeniden kurmak, tamir etmek belki bana düşüyor?

-Rus şehirlerini niye bu kadar incelediğini şimdi anladım - dedi ozan Bugar. Onun ses tonunda hem hayret hem isyan vardı...

Büyük Orda Hanı Abılay, bu günlerde Ombı genel valisinin, kendisiyle anlaşma yapmadan, onun yazlık otlaklarına, Zerendi gölü ve Sandıktav etrafına kaleler kurmaya başladığını işitmişti. İşte tam o zamanlarda Rusya imparatorluğunda iç karışıkların başladığını, herşeyin alt üst olduğu haberini aldı. Öldü denilen III. Petro da diriymiş. O şimdi Yayık Kazak Ruslarından başlayarak Petersburg'a karşı mücadeleye başlamış. Petersburg'u alıp yeniden tahta oturmak istiyor. Diğer Mordva ve Başkurt gibi milletler de ona katılmış.

Ak Han güneş yüzü gördüğünden bu yana devam eden bu kargaşa döneminden faydalanmak istedi. Az önce köylerine, kırlarına dağılan yiğitleri kurultay toplamak için her tarafa haberciler gönderdi. Kalabalık askeri birlikler toplanınca Kökçetav ve Kızılcıkar bölgelerine sefere çıkacaktı. Bunun haberini alan Orenburg genel valisi, Kazak bozkırların sınırlarına, düşmanın hızını kesmek için kendi askerlerini yerleştirdi. Yeni kalelerin duvarlarına topları yerleştirdi. Bu topların bazıları Kazak askerlerinin saldırabileceği tarafa yönelmişti, bazıları da bugün olmazsa yarın Pugaçev'in isyancılarının geleceği tarafa doğru yönlendirip koymuştu. Ayaklanmaya çıkan Pugaçev donanması Cayık etrafındaki, Orenburg'dan başka diğer bütün kaleleri ele geçirdiği haberi duyuldu. Yeni padişaha Başkurt köyleri, kabileleri de katılıyormuş, diye soğuk haber Kazak bozkırlarına yayılmıştı.

-Evet bu dönem., Rus padişahının ele geçirdiği Kazak toprakları ve yeni kurulan kaleleri fethetmek için güzel bir fırsattı. Hem garnizonlarında askerleri az sayıda idi. Bunların Rus şehirlerini almakta, yıllarca tecrübesi olan Abılay'ın atlı askerlerinin saldırılarına dayanabilmeleri de zor ihtimaldi. Üstelik bu garnizonlardaki askerler de Çariçe'ye karşı olan itirazlarını açık dille söylemeye başlamışlardı. Her geçen gün bu buralardan Pugaçev'in askeri birliklerine kaçıp, katılan askerlerin sayısı da artmıştı.

Abılay sefere çıkmadan önce han meclisini toplamak istemişti. Bu mecliste bundan sonra Ulu Orda adına hareket etmek için izin almayı asıl mesele olarak ortaya koyacaktı. Fakat, hanın fikri birden değişti. Buna da Cayık kıyılarında yaşayan tölengit'in getirdiği mektubu sebep oldu. Bu mektupta Cayık batırları, Arka yiğitlerini ortak mücadeleye davet ettikleri, 'Hepimiz birleşerek, Rus kalelerine saldırırız, birleşerek hepimiz bir ordu kuralım. Ordu da Cayık kenarında kurulan yeni padişaha gelip katılacak. – Yeni padişah Rus, Kazak, Tatar, Başkurt gibi milletleri köle, zorunlu han askeri yapmaz, herkese özgürlük verecek - diye yazılıydı.

Han yaverleri tölengiti tutukladıklarında mektubu bulamamışlardı ve tölengiti Abılayın yanına getirmişlerdi.

-Kimsin sen?- dedi han onun gözlerine dikkatlice bakarak.

Tölengit hana başını eğmemişti bile. Burnunun kırıkdağı koparılmış, geniş alnında demirle kızdırılarak basılan 'U' harfi vardı. Bu 'Uğru' hırsız anlamına geliyordu. Kaçmaya çalışan ya da, kanunlara aykırı iş yapanlara daha çok yer altı madenleri kazılan yerlerde çalışanların cezalandırılması böyle yapıldı.

-Tanıyamadın mı Abılay Han ?!

Abılay'a tölengitin sesi tanıdık gelmişti.

-Kendi kendilerini yiğit ilan eden sahtekârların, mektupları nerede?

-Bahadır unvanı babasının mülküyle elde edilemez, onu kanlı savaş meydanında kahramanlık göstererek kendisi kazanır!- dedi tölengit dalga geçer gibi gülerek.

Abılay şimdi tanımıştı yiğidi.

Bu, yalnız göz Orak'tan çıkan Kiyak ile Tuyak kullarının nesli Navan ustanın tek evladı Kerey idi. O Bögenbay'dan sonrada birçok savaşa katılmış, cesaret, erlik göstermişti. Tecrübeli, yetenekli savaşçı olmasına rağmen, hanların peşinden giderek, kara savaşlarda kan dökmekten bıkmıştı. Sonunda bunlardan kaçarak köyünde, atlarını otlatan özgür bir çobanlığı tercih etmişti. Ama hayatın cilvesi onu yine kanlı savaş meydanlarına çekmişti. Ama bu seferki çatışma öncekilerden biraz farklıydı. Geçmişte bir zaman hana vergi ödemediği için onu beş tay karşılığı mande çalışmak üzere tölengitliğe satılmıştı. Bir gün sevdiği kıza hanın zorla sahip olmaya çalıştığı sırada yakalamıştı ve hanı orada hançerleyerek öldürmüştü. Abılay han meseleden haberdar olduktan sonra, insan öldürdüğü için yiğidi padişah hükümetine teslim etmişti. Padişah hükümeti de ceza olarak gümüş kazılan bölgeye sürgüne göndermişti.

-Evet, hatırladım. Nerelerdesin at bakıcı Kerey?! - dedi Abılay, - kendin gibi katilerin gidip de katıldığımız ' Rus padişahı' da kim?

Kerey dişlerini göstererek gülümsedi.

-Sıradan birini öldürmek günah. Ama sultanı katletmek sevaptır! Allahu Teala kendisi bu tür günahların yarısını bağışlar.

-Bütün günahları af etmesi için ne yapmak lazım?

Hanı öldürmek lazım - dedi Kerey sabırlı bir ses tonuyla.

Kanla, bıçakla ne kadar tehdit etmişlerse de, Kerey Pugaçev taraftarlarının mektubu kime gönderdiği hakkında hiçbir şey söylemedi. Ertesi gün yabani bir atkuyruğuna bağlayıp, süründürerek ve işkenceyle öldürüldü. O gece Kerey'in köyünden Pugaçev ayaklanmasına katılmak için yüz elli yiğit kaçtı. Onların içinde Kerey'in henüz yeni yetişen iki oğlu da vardı. Bir sonraki gün Abılay'ın kendisinin komuta ettiği, bin beş yüz askeriyle onların peşine düştü. Onları küçük bir vadi kenarında yakaladılar. Yakaladığı isyancıları önüne katarak geri dönmeye hazırlanırken aniden gelen tüfek sesleriyle birden ona yakın asker yere serildi. Olanlara şaşkın kalan Abılay'ın kamışlık vadiye doğru çekilmekten başka çaresi kalmadı. Han, yeni kurulmakta olan kalelerden bir grup askerin komutanlarını öldürüp sonra Kazak direnişçileriyle birleşerek Pugaçev'in güçlerine kaçtığı haberini arkalarından duymuştu.

Çaresiz geri çekildi. Abılay Han Ordasına döndüğü zaman, Rus kalelerinin sınırında yaşayan Karavul ordasının savaşa yalnız yarısının geldiğini öğrendi. Köy aksakalları ve beyleri 'fakirlerin çoğu Rusların ordusuna katılıyorlar' diye haber getirdiler. O günden sonra han tölengitlerinden hizmetçilerinden de her gün birer, ikişer eksiliyordu. Dün siyah cepkenli 'kâfir' diye kendilerinin korktukları Rusların ordularına Kazak yiğitlerin istekleriyle gidip katılmaları, sultanları ve beyleri de hayrette bırakmıştı. Halkın hiddetinden korkan bazıları ise Rus kalelerine saklanmışlardı.

Abılay Han, bir hafta şehrinden hiç dışarı çıkmadı. Bir haberciyi Ombı genel valisine bir haberciyi de Orenburg'a gönderdi. Aradan üç hafta geçtikten sonra Abılay Han ve Nuralı, Tobıl ırmağının kenarında ufak bir kalede görüştüler. Bu meclise Ombı ve Orenburg'dan gelen Rus subayları da katılmışlardı.

Bu meclisten sonra Abılay ile Nuralı'nın askerleri Kazak bozkırlarını kontrol etmek için dolaşmaya başladılar. Pugaçev ayaklanmasına katılmak için kaçmak isteyen Kazak yiğitleri ile Rus subaylarını gruplar halinde tutukladılar. Onların boyunlarına urgan geçirip, sürükleyerek, Rus kalelerindeki yaşlı subaylarına götürüp teslim ettiler.. Yarım saat sonra onların başları kesilerek 'her kim isyancılara katılmak isterse böyle öldürüleceklerdir' - diye kale duvarlarına cesetlerini astılar.

Abılay ile Nuralı özel askeri birlikler hazırlayarak, ayaklanmaya katılan köyleri bastılar. Bu askeri birliklerde Kazak halkına sadakatle hizmet eden Kazak askerleriyle birlikte Rus askerleri de Kazak köylerine komşu Başkurt köylerini de basarak halkı adeta inlettiler. Orada, 'doksan üçteki' dedi kendi kendine ozan Bugar içlenerek üzüntüyle:

Abılay - ay, Abılay,

Sakin halka gelip bey oldun...diye başlayan derin düşüncelerini dile getirdi.

Öfkenle yankılanma

Aşırı hiddetlenme

Rus ile çatışıp

Baş üstüne koyduğun

Halkına hasımlık etme

Gün gelir ben gibi garip

Doksan üçte ihtiyar

Artık sana bulunmaz diye biten, Ruslarla dost olmaya davet eden şiiri halk arasında yayıldı. Bu şiire kulak veren yayladaki çoban da, görevdeki asker de artık kaçak Rus subaylarını yakalamaya yardım etmek yerine, onlara gelen Abılay'ın askerlerine 'sizin amacınız halkların arasını bozmak' diye saldırır oldular.

Halk arasında Abılay'a karşı itirazlar da çoğalmaya başladı. Han askerlerine katılmaktansa, Kazak bahadırları Yayığ'ın karşı tarafındaki tanımadıkları Pugaçev askerlerine katıldılar. Tüm Kazak bozkırlarında gece yakılan ateşler çoğaldı. Bu ateş etrafında oturup şarkı söyleyen devrimci yiğitlerin sesleri de sık sık duyulur olmuştu. Onlara, Pugaçev isyanının başladığı haberi acele eden atlıların at sesleriyle geldi.

O günlerin birinde ozan Bugar, Burabay ırmağının kıyısındaki 'Abılay alanı' adıyla bilinen Han Ordasına geldi. Ozan Bugar, Abılay'ı tanıyalı neredeyse yarım asır olmuştu. Congar askerlerine 'Abılaylap' diye naralar atarak saldıran genç yiğidin o hali hala ozanın hatırındaydı. Askeri birliğin komutanı olarak Kalden Ceren'in esir aldığı Abılay'ı da unutmamıştı. Kızgınlıktan neredeyse patlayacak olan yüzünün damarıyla, diz boyu kanda gezen bugünkü Abılay da ozanın gözü önündeydi. Bunların hepsini bilen, yaşı da yüze gelen ozan Bugar, Abılay'ı hiçbir zaman umutsuz ve telaşlı

görmemişti. Yaşlanmaya başlayan han, karşısındakileri dinlemeden onların fikirlerini dikkate almadan elinde kamçısıyla halkı kırıp geçiriyordu..

Han köyündeki çadırlar epey önce yıkılmıştı. Sarı iri, kara çift hörgüçlü dişi develere çok önce yüklenmişti. Göç öncesi hareketlilik başlamıştı. Güneye doğru yönelmiş bir sürü atlar ve sürü sürü koyunlar da epey önce Kökşe'in hoş kokulu tepelerinden aşır geçmişlerdi. Bu hareketlilik – han köyünün göç hareketliliği idi. Bundan üç gün önce Abılay Han, Han otağını yurdunun eski başkenti Türkistan'a göçüreceğim diye ilan etmişti. O vakitten itibaren köy harekete geçmişti. Herkese haberi verilmişti. Tabii, han otağının Türkistan'a göçmesi, Kazakların eski başkentini istediği için değildi. Abılay'ın hangi başkentin eski veya eski olduğunu tartışacak zamanı yoktu.

-Sıkıntısız, ulaştınız mı, ozanım, pirim? dedi, Abılay attan inen Bugar'ı görüp yolunuzda size hiç kimse engel çıkarmadı mı?

-Şimdi yollarda insan çok – dedi ozan, düşündüklerini tamamen söylemeden..

-Evet, şimdi yağmacılar çoğaldı. İnsanlar değişti.

Ozan Bugar, yaşlandığında dünyada olan bütün kötülükler görünüyor, diye düşüncesini söyledi.

-Yok, öyle değil – dedi Abılay. Sözlerimi kimse dinliyor mu diye Abılay etrafına baktı.

-Ben burada oturursam, bu yurttan benim hanlığıma izin vermezler!

Ozan Bugar durumu anlamıştı.

-Kendin Rus şehirleri gibi şehir kuracağım demez miydin..

-Allah belasını versin böyle şehirlerin! – dedi Abılay ellerini sallayarak.

-Ben bu şehirleri sadece eyalet valisi, askerler idare ediyor diye düşünmüştüm. Başkentinde korkak bir padişahın oturduğunu da biliyordum. Sonunda onlarla anlaşacağımı düşünmüştüm. Ama benim dediğim gibi değilmiş. Meğer, bu şehirlerde idarecilerine baş eğmek istemeyen isyancılar da varmış. Bu kaçkınları isyancıları örnek alan fakir, hizmetçi, yoksul kalabalık da salgın hastalık gelmiş gibi büsbütün bozuluyor.

-Han Abılay şimdi gerçeği söyledin! – dedi Bugar gülümseyerek.

-Niye yalnızsın ozan? Her zaman yanında bulunan arkadaşların neredeler? Şimdi biz yola çıkacağız ya

...

-Yok, ben bu yerlerde kalacağım! – dedi ozan Bugar, ufuklara bakarak.

... Altın şulesiyle güneş, çileği, yemişi ve bozkırı ışığıyla aydınlatarak, yükseklerle çıkmıştı. Göç ettikten sonra, yurttan kalan yangın yerleri azalmaya başladı. Tepebaşında duran ozan Bugar güneye doğru hala ufuklara bakarak öylece kaldı. Uzaktaki tepelikten geçerken, hanın göçü birer birer gözden kayboldu. Ufuklarda serap ile oynayan Abılay'ın beyaz bayrağı dalgalanıyordu.

Son Söz...

1781 yılı, Türkistan için çok zor günlerin yaşandığı bir yıldır.

Uğuldayan sıcak rüzgâr, şehrin ufacık kumlarını gökyüzüne çıkartıyor, hayvanların gözlerini açtırmıyordu. Yaz geleli bir damla yağmur görmeyen, boz topraklı çorak bozkır çatlamıştı. Tabiatın bu havaları, yetmiş yaşına gelmiş olan Abılay'ın da nefes almasını zorlaştırıyordu. Fakat o nefes almakta ne kadar zorlansa da hastalığının verdiği acı akciğerlerine iğne gibi batsa da ses çıkaracak birisi değildi. Giderek mum gibi sönüp eriyordu. Evet, bu hastalık ozan Ümbetey'in gelip Böğembay bahadırın ölümünü haber verdiği günden itibaren başlamıştı. O gün Abılay heyecanlı idi. Üç Cüzün bütün halkı kendisini Büyük Ordunun Hanı ilan edip, deve sütüyle yıkayıp, beyaz keçe üzerine oturarak göğe doğru attıkları günden sekiz sene geçmişti. Abılay bütün Kazak ülkesinin hanı olarak kabul edilmesinin tasdiki için, oğlu Tugum'un başkanlığında Peterburg'a elçi göndermişti. Aslında tasdik edilme konusundaki endişesi boşuna değildi. Çariçe Katerina, onu sadece Orta Cüzün hanı olarak tasdik etmişti. Haberi alan Abılay parmağını ısırarak, arkasını dönüp gitmişti. Tuğum'u Peterburg'a gönderirken heyecanlanmıştı "Kadın padişahdır, belki kabul eder" diye umut etmişti. Umut ettiği gibi olmamıştı. Orduda, han otağında, öfkeli kızgın dururken kuzeyden, Bayanaula'dan aksakallar çıkıp gelmişti. Han'a diz çöküp, selam verdikten sonra ozan Ümbetey, çatallaşmış ses tonuyla ölümü hatırlatan bir ezgiyle, destan söylemeye başlamıştı.

Ey Abılay, Abılay

Abılay Han, bu nasıl?

Bu nasıldan seslendim

Sözlerimi iyi dinle,

Çok işler başından

Geçmişti yaşından

Zordur, ilginçtir her bir an, diye söze başlayınca, bitkin oturan Abılay

hemen endişeyle " Hangi bahadırım, hangi aksakalım can vermiş" diye korkulu baktı. Ama ozan işin özünü hemen söylemedi, önce Abılay'ın yanında bahadırların nasıl birileri olduğunu, onların kahramanlıklarını yiğitliklerini ezgi eşliğinde hatırlattı, sonra hemen mermi yemiş kaz gibi çılgınlık atmaya başladı:

Ey Abılay, Abılay

Tekrar sözümü sen dinle

Kendinden biraz yaşı büyük

Dağlar gibi başı büyük

Gençliğinde idi sırdaşın

Büyük olsa da arkadaşın

Seksenden aştı yaşı

Çevrilmez kaza geldi

Bahadırın öldü – Böğembay

Dediğinde, Abılayın kalbinin adeta yerinden çıktığını hissetti ve yerinde oturdu, kaldı.

Bögenbay gibi bahadırın
Hayırlar versin arkasına
Sabır versin halkına
Yaptıkların yar olsun
Cennette nurun taşısın

Bu son satırları çok zor dinledi. Bayanaul'da can veren bahadırın hürmetine Abılay Han halkını topladı, Kur'an okutup ruhuna bağışladı. Cenaze törenini Türkistan'da yaptı. İşte o zamandan itibaren hastalanmaya başladı. Ama bu hastalık ayda yılda bir kendisini hatırlatıyordu. Sanki Abılay'ı tövbeye getiriyordu. Ama bu sefer hastalık üç aydan beri Abılay'ı yatağından kaldırmamıştı. Abılay'ın kendini toparlayamamıştı. Arada bilincini kaybediyordu, son zamanlarda bu sıklaşmıştı. Bugün de böyle halde idi. Kendini çok zor tutuyordu. Ozan, bakışı Bugar ile ölüm öncesi vedalaştı. İçindeki arzularını da söylemeye fırsatı olmamıştı. Konuşma zorluğu çeken Abılay sadece işaretlerle anlaşabiliyordu. İçindekilerin söylemek istemişti ama heyecandan dili tutulmuştu.

-Sonunda, ozanım, pirim Bugar, Allaktan hep canımı kanlı savaş meydanında al diye diliyordum, diyebildi gözlerini açarak. Bak, elli senedir bir mermi değmedi, sonunda ecelim bir hastalık oldu. Hayatımda Allah hep dilediğimi verdi, ama bu duamı niye kabul etmedi.

Ozan Bugar 'yok, ölmezsin' diyerek gönlünü almak istemedi. Adamın gözlerindeki nurun giderek söndüğünü fark etmişti. Son kez olsa da konuşayım diye Abılay'ın yatağına yakın oturdu.

-Evet, Abılayı – diye başladı sözlerini biraz dönüp dolaştırarak. - Elli senedir at üzerindesin. Bahadır da oldun, Han da. Pekâlâ, sonunda bunların hepsinden ne kaldı?

- Abılay, senin böyle diyeceğini tahmin etmişim – diye gülümser gibi oldu.

- Haklısın, han tahtına oturmak için çok uzun ve zor yol yürüdüm. Ama bu han tahtı bana niçin gerekti? Dertlendiğim bir anda bu soruya cevap verecektim. O gün geldi galiba... İnsan için ölümden fazla ne elem var? Şimdi dinle... Evet, han olmak! Bu sadece makam hırsından olan bir hayal mi idi? Hayır ozan Bugar, demek sen beni tanımamışsın. Eğer, elinde gücün yoksa kime ne dediğini yaptırabilirsin. Büyük han tahtına oturursam o zaman Kazak ülkesini de kendi dilediğime kavuşturabilirim diye düşünmüştüm... Ve sonunda... Adil bir Han olursam, halkım benim eski zulümlerimi unuttur diye sanmışım.

-Ama sen öyle han olamadın.

-Hanlığın olduğu yerde zulüm olmadan olmazmış. Ben acımasızlığımı da, eziyetimi de halkımı avucumda tutmak için yaptım. Milletten birliğini güç ile sağlamak gibi.

Ozan Bugar bir an sustu. Sonra şöyle dedi:

-Evet, Abılay, sen gözü kanlı, kara kartaldın!

Sana halkını beyaz kuğu gibi güzel şarkılarla idare etmedin demek günah olur... Gerçi öyle idare etmek şimdiki zaman için mümkün değil,-diye Abılay'ın ellerini tuttu. – Bu yalan dünyadan gidiyorsun, arkanda kalan oğulların kızların için ne öğütlerin var?

Abılay Han bu sözleri beklemiş gibiydi. Derin düşüncelere daldı ve sonra ozan Bugar'a baktı. -Oğullarım kızlarım mı? Benim öğütlerime uyacak oğullarım kızlarım olacak mı? Yine de söyleyecek iki sözüm var. Biri – Kazak az millettir, zayıflamamaları için ellerinden geldiğince birlik ve beraberliği korusunlar. Birlik olunca yurdu idare etmek kolaydır. İkincisi – ben elli sene savaştım. Yetmiş yaşına girdiğimde bile elime mızrak alarak, doğu tarafından gelen düşmanlara, özellikle, Çinlilere, Kazak ülkesinden topraklarından bir tutamlık yer vermedim. Batıdan gelen Ruslar için, onların kale ve şehir kurmalarına engel olmadım. Hattaki çiftçilerine tarlalar da verdim. Bunları niye yaptım? Rus Çarıyla anlaşmak istedim. Evet, o ihanet de ediyordu. – Abılay burada kendisinin üç cüzün hanı olarak tasdik etmediğini söylemek istedi, ama durdu. – Ama "bir pire için yorgan yakma" derler, o Rus Çarı ile savaşarak değil, sözle anlaşmaya çalışsınlar. Böyle yapmak kendileri için iyi olur. Rus imparatorluğu kuvvetlenene kadar, Abılay soyunu idare etme üstünlüğüne gitmez...

-Abılay, - dedi ozan Bugar - hayatında zorlukları da, ilginçlikleri de gördün, hayatta ne pişmanlıkların var?

-Pişmanlığım. Kendi halimdeki pişmanlıklarım- dedi Abılay. Üç Ordayı birleştiremedim, az millete han oldum. Kazağa ülkesine özgürlüğünü veremedim. Hanlık merkezi Kökşetav'da iken, danışmanım olan Timofey Egoroglu'nun tavsiyesi ile Zerendi'yi, Şortandı'yı yaylayan halkıma ekin ekmeği öğretsin diye Rus köylülerini de getirdim. Ama hayvancılıkla uğraşan, mızrak atmaya uğraşan halkım buna hemen alışmadı. Toprak dediğin altındır, hazinedir bir zenginliktir. İki tepe sulu yeri olan Özbek, iki sürü atı olan Kazak'tan daha zengindir. Yine açıklıktan da, sevinçten de korkmazlar. Bense Kazağ'ın topraklarını düşmanlardan koruyacağım diye, dünyanın gelip geçtiğini fark etmemişim...

Abılay biraz sustu, kapanmış gözlerini bir daha açtı, han sarayına bir kere daha dikkatle baktı, dünya garip kıyamazsın...

-Ozanım, eğer söylediklerin bittiyse, benim de sana soracak sorularım var.

-Buyurun, ulu hanım

-İnsanlığın arkasında daima kuvvet veren umut diyen bir güç var. O insanın akılnı tatmin eder, geleceğe yön verir. Cesaretini artırıp keskinleştirir, gök demire saldırtır. Ben de bu dünyada çok şeye umut etmişim, ulaştığım yer burası oldu.

– Abılay ağır bir ah çekti ve tekrar sustu. Az sonra konuşmaya yeniden başladı.

–Umutsuz olan şeytandır derler. Doğru değil, bu söz yanlışmış. En umutsuzu – baharı, yazı geçmiş, damarları tekrar canlanmayan yaşlılık imiş. – deyip, tekrar ah çekti.

– Tabii, yetmiş iki yaş ihtiyarlık değil mi? Ama başımdan geçenlere bakarsam, sanki bin yıl yaşamış gibiyim. Aslında, anlamsız düşünceler, bitmez tartışmalardan vücudum değil canım yaşlanmış. Canının yaşlanması ise – gerçek ihtiyarlıktır, o da umudun sönmesidir. Umudun sönmesi – senin öldüğündür! – Bu hastalıktan vücudum kurtulsa bile, ihtiyarlıktan canım kurtulamaz. Ama iyileşmenin de gereği yok gibi, ne dersin? Ama insan yine de ölmek istemez, yine de el alıp, güneş görmek isterim dersin

-Evet, Ulu Hanım, bin sene yaşasan bile ecel hep erken gelmiş gibidir.

-Doğru, öyle imiş. – diye ağır ağır ah çekti. Sonra kendisini suçlar gibi konuştu,
-Ölümü özlemiş gibi, niye bu kadar yatakta kaldım. Ben başka bir şey anlatmak istedim.
O şimdi felçli gibi konuşmaya başladı.

– Beni Hive’de esirken oradan alıp çıkartan Oraz köleden başlarsak, ben hayatımda az insanın kanını dökmedim. Meydanlarda kendi ellerimle sayısız eri yeni yetme gençleri çıplak atlarla koşturdum. Suçu olan olmayan birçok insanın kanı benim boynumda. Hayatım boyu, Kazak gibi az halkın kurt gibi olmalarından razı olurdum. Çünkü o kendi hayatı için mücadele eder. Kazak halkı da kurtlar gibi kendi kaderleri için mücadele ederlerse, diri kalırlar diye düşünmüştüm... Zaman ne kendisine, ne de başkasına acımaz. Milletimin benim gibi olmasını isterdim. Fakat ölüm öncesi anladım ki yeryüzünde yurt olarak kalmanın başka yolu da olmalı...

– O yine yorgun artık kafasını kaldırarak şöyle dedi.
- Sen de görüyorsun ki, bunların bana hiçbir faydası yok... Sen bana şimdi bunu söyle, benim Allah katında günahım çok mu? Öbür dünyaya gittiğimde, Münkir ve Nekir ‘‘sen günahkârsın’’ diye gürzüyle vurmaz mı, bu soruma cevap ver, canım rahatlasın.

Elli senedir birlikte savaş alanında olan ozan Bugar, bugüne kadar Abılay’ın ecele itibar ettiğini görmemişti. Münkir Nekir’den korktuğuna şaşırmişti. Abılay’ın ölüm öncesi, çokça döktüğü kanlar için korktuğunu farkettiler. Ozan Bugar, ulu hanına cevap verememişti, Abılay can vermişti...

Ozan Bugar, uzun süre oturdu, sonra uykudan kalkmış gibi Abılayı’n cansız yatan yüzüne baktı. Sonra fısıldayarak konuşmaya başladı.

Cenazede kan ağlar
Acıdan kara bulutlar durur
Ansızın kamıştan yaş gelir
Akkavak çabuk kırılır
Ecel, sende can olsa
Dilimi zehir gibi şifa verir
Yüzünü kana boyar
Söz durdurur şifa verir
Bugar kolay söz bulamaz
Gömmeye kum biter
Bağışla, hanım Abılay
Kara taşa ne deyim
Bilsen de büyüüp geçeceğini
Dünya sana dar oldu
Yalnız tövbe ederim
Arkanda kalan adın var

Ozan Bugar, hüznle Abılay’ın yüzünü kapattı. Sonra ağır ağır dışarı çıktı

-Ey insanlar, dedi yüksek sesle. Çadırınızın ışığı şangırağınız yere düştü, Han Abılay can verdi, - dedi.

Üç orda cenazeye katıldı, Abılay Han'ı Hoca Ahmet Yesevi türbesine defnettiler. Sonra ozan Bugar, Sariarkaya döndü. Halkı ile kaderi bir olan yaşlı ozan arkasına baka baka uzaklaştı.

Evet, Kazak topraklarına Rusların gelişi, geri dönüşü mümkün olmayan tarihin şiddetli rüzgârını hızlandırdı. Bu sefer han, sultanlardan, uruğ başları bahadırlardan, beylerden geçmişte ellerinde olan 'elmas kılıç'ın, gücüyle millet kendi güçlerini hissedip, Kazağ'a adanmış heybetli bir yurda dönüşmüştü. Büyük Rus halkı ile bir araya gelip, bu halk kendi han, sultan, zenginlere ve onların desteği olan Rus padişahlarının sömürü siyasetine karşı mücadele etmeye başlamışlardı. Bilinçlenmiş, düşünceleri değişmiş olan Abılay'ın nesilleri, ellerine yine 'elmas kılıç' alıp geçmiş kanlı hareketlere doğru yol almışlardı. Onlar muratlarına ulaşmak için bu yoldan başka da yollar da bulmak için arayışa girdiler.